

नं० ५३८८-घ
सिद्धान्तलेशसंग्रहः
(वेदान्त)
४०१→पत्राणि २२१+१०८+६८=
मूलकर्त्ता अप्पयदीक्षितः

वेदंत

१
सिले
टी
१

ॐ श्रीमहागणपतये नमः श्रीरामचंद्रा
य नमः श्रीकृष्णाय नमः सरस्वत्यै नमः
श्रीदक्षिणामूर्त्तिगुरवे नमः ॐ वेदवेद्यगुणा
कीर्णंकमाराध्यामलक्षितं तंदीक्षाप्रमुखै
र्वंद्यं प्रणमामीष्टसिद्धये १ श्रीकरं श्रीक
राचार्यं व्यासं नारायणात्मकं सरस्वतीं च
ब्रह्माणं प्रणमामि पुनः पुनः २ गोविंदे
नि समाकैय रक्षां पापभयान्नरः येराजः
करुणामूर्त्तिं तं गोविंदं भजेन्वहं ३ श्राप
न्नायें समाश्रित्य रक्षां प्राप सकुंडलीभां कृ
ष्णाकृष्णस्य महिषीं तां कृष्णं संश्रयेन्वहं ४
प्रकाशितवल्लनं तं प्रकृष्टगुणशालिनं
प्रणवस्योपदेष्टारं प्रणमाम्यनिशं गुरुं ५
यो मे विश्वेश्वरो हंतं विश्वेश्वरसमो गुरुः
सम्यग्ध्यात्वा स्वयं ज्योतिर्वाणीमंत्रो भजामि
तं यस्य शिष्यप्रशिष्याद्यैर्व्याप्तमेयं सांप्रतं म
ही सर्वज्ञस्य गुरोस्तस्य चरणौ संश्रये सदा
गुरोरपि गरीयान्मे यः कलाभिरलंकृतः
महैनानंदवाणाख्यस्तं वंदे श्रीमद्वारिधिं
ओतप्रोतमिदं सर्वं यस्मिन्नसाक्षिस्तवा

त्मके पर्यवस्यंतिवेदांतास्तत्राहंतदह
ं श्रीकृष्णचरणद्वंद्वंप्रणिपत्यनिबध्नतं
व्याकुर्वेग्रंथस्यसिद्धांतलेशसंग्रहसंज्ञितं
श्राचार्यचरणद्वंद्वस्मृतिर्लेखकहापिणं
मांकृत्वाकृतनेव्याख्यांनाहमत्रप्रभुर्यतः
कुमाराभ्यांविघ्नेश्वरस्कन्दाभ्यांशंक
रंशंकरस्यशिवस्यावतारत्वेपशंकराचा
र्यंभगवत्पादं तथाचशिवपुराणवचन
व्याकुर्वन्व्याससूत्रार्थंश्रुतेरर्थंयथोचि
वान् श्रुतेर्न्याय्यस्सएवार्थश्शंकरस्सवि
तानतइत्यादि व्याससंहत्वकृतंवादरायण
नारायणात्मकेनारायणस्यावतारत्वेप
तथाचवचनं द्वापरेद्वापरेविष्णुर्व्यासरू
पीमहामुनिरितितत्वन्यः पुंडरीकाक्षा
न्महाभारतकृद्भवेदित्यादिच ब्रह्मणःस
रस्वतीभर्तारंहिरण्यगर्भंशापन्नामभा
र्यावत्सापहारनिमित्तमापदं प्रामारत्नं
वस्सकोटिलाभनिमित्तंकृष्णाद्वैपदीकृ
ष्णस्यस्तुनेनस्य प्रकाशितंशिष्यशतेभ्यऊ
परिष्टंब्रह्मतत्वंयेनगुरूणामस्तनयोकृतं

१ सिं॰ले॰ टी॰ २

स्वयंज्योतिर्वाणीसंज्ञः स्वयंप्रकाशा सरस्व
तीसंज्ञः गरीयान् गुरुः इदं सर्वं यस्मिन्
सच्चित्सुखात्मकेऽद्वैते ब्रह्मणि ओतप्रोत
मथ्यस्तं वेदान्ताश्च यज्ज्ञाद्वैते विषये पर्यवस्य
ति तात्पर्येण बोधहेतवो भवन्ति तदहं ॥

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः अपिगतभिदा
स्वर्वाण्यार्यानुपेत्य महस्स्वया सरिदिव मही
भेदान्संप्राप्य शौरिपदोद्गता जयति भगव
त्पादश्रीमन्मुखाम्बुजनिर्गता जननहरि
णी सूक्तिर्ब्रह्माद्वयैकपरायणा १ ॥

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः मितिसंबंधः अद्वैते सर्व
स्य ओतप्रोतत्वोक्त्या ब्रह्मणस्सर्वाधिष्ठानत्वरूपं त
टस्थलक्षणमुक्तं सच्चित्सुखात्मक इत्यनेन सत्यज्ञा
नानंदस्वरूपात्मकं स्वरूपलक्षणमुक्तं तत्र वेदान्ता
नां पर्यवसानोक्त्योक्तरूपे ब्रह्मण्यद्वैते वेदान्ता एव
प्रमाणमित्युक्तं नाहमत्र प्रभर्यत इत्यत्र व्याख्याने
प्रभुः समर्थ इत्यर्थः चिकीर्षितस्य ग्रंथस्य निर्विघ्न
परिसमाप्तिप्रचयगमनयोस्सिद्धये भगवत्पादी
यभाष्यस्तुतिमुखेन भाष्यप्रतिपाद्यब्रह्मतत्त्वानुसं
धानलक्षणं मंगलाचरणं करोति अपिगतभिदे
ति दृष्टान्तमुखेन श्रीसूक्तिवरणारविंदगंगयोरु

संधानलक्षणमपि मंगलं करोति शौरीति शौरेर्विप
दोद्भवा सरित् महीभेदान् संख्याप्ययथा सहस्रधाप्र
थिगतभिदा नत्वा भगवत्पाद श्रीमन्नखांबुजनिर्ग
ता ब्रह्माद्वयैकपरायणा जननहरणी सूक्तिः उर्वी
वार्थान् व्याख्यातृन् व्याख्येयत्वेनोपेत्यार्थेन सहस्र
धाप्रथिगतभिदा सती जयतीति संबंधः अत्र सूक्ति
सहस्रधाप्रथिगतभिदेति सूक्तिविशेषणेन स्वग्रन्थप्र
दर्शयिष्यमाणसिद्धान्तभेदानां सर्वेषां भगवत्पाद
श्रीमन्नखांबुजनिर्गतासूक्तिरेव मूलमिति सूचित
म्प्रथिगतभिदा ग्रामभेदा सरिद्गां महीभेदान् भूप्र
देशान् शौरेः श्रीमहाविष्णोः पदोद्भवा पादांबुजनि
र्गता जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तत इति सूक्तिः भगव
त्पादस्य श्रीमन्नखमेवांबुजं कमलं तस्मान्निर्गता
मुखेभ्रंबुजत्वारोपे कान्तिमत्त्वरूपं श्रीमत्त्वं निमित्त
मिति सूचनार्थं श्रीमदिति विशेषणं जननहरणी
जननं संसारस्तस्य जन्मबलज्ञानद्वारा हरतीति ज
ननहरणी सूक्तिः ग्रंथतोर्थतश्च निरवद्यं भाष्यं ब्र
ह्माद्वयैकपरायणा ब्रह्म च तदद्वयं च ब्रह्माद्वयं ब्र
ह्माद्वयं च तदेकं च ब्रह्माद्वयैकं परायणं परमतात्प
र्यविषयो यस्याः सूक्तेः सा ब्रह्माद्वयैकपरायणा अ
नेन विशेषणेन द्वितीयप्रपंचशून्यमेकरूपं सत्यज्ञा
नानंदलक्षणं ब्रह्म सूक्तिपदसंगृहीतस्य भाष्यात्म
कशास्त्रस्य विषय इत्युक्तं भवति जननहरणीति वि
शेषणेन शास्त्रस्य सूक्तेः प्रयोजनमित्युक्तं अर्थात्

१
सि·ले·
टी
३

3

मुक्तिकामः शास्त्रस्याधिकारी मुमुक्षोरधिकारिणश्च प्राप्य
प्राप्रभावलक्षणः संबंधश्च सूचितः १ ॥

प्राचीनैर्व्यवहारसिद्धविषयेष्वात्मैक्यसिद्धौ
परं संनह्यद्भिरनादरात्सरणयो नानाविधा
दर्शिताः तन्मूलानिह संग्रहेण कतिचित्सि
द्धान्तभेदान्धियः शुद्ध्यै संकलयामि तातच
रणव्याख्यावचःख्यापितान् २ ॥

एवं कृत्पर्थाभ्यां सार्द्धाद्धश्लोकेन भाष्यात्मकवेदान्त
शास्त्रस्य विषयादिकं कथयता ग्रंथकारेण स्वकीय
ग्रंथस्य वेदान्तशास्त्रप्रकरणत्वात्तस्यापि तदेव विष
यादीति सूचितं भवति इदानीं चिकीर्षितं प्रतिजानी
ते प्राचीनैरिति प्राचीनैराचार्यैरात्मैक्यसिद्धौ परमत्य
न्तसन्नह्यद्भिस्तात्पर्यवद्भिरात्मैक्यसिद्ध्युपायतया व्य
वहारसिद्धविषयेषु भ्रान्तिमात्रसिद्धपदार्थेषु जीवे
श्वरजगद्रूपेष्वनादरात्सरणयः प्रकारा नानाविधाः प
रस्परविरुद्धाः दर्शिताः अनादरादित्यनेन परस्परवि
रुद्धेषु जीवैकत्वनानात्वतत्प्रतिबिंबत्वादिरूपप्रका
रेष्वभिनिवेशवतामाचार्याणां भेदवादिनामिवाना
त्मत्वं स्यादिति शंका निराकृता भवति विवदितव
स्तुप्रतिपत्त्युपायतया विरुद्धनानाप्रकारप्रदर्शन
माचार्याणां न दोषाय भवति किन्त्वलंकारायैवमव

तिष्ठति प्रत्यूहाणां प्रसक्तावेव विशेषेण कस्यचित्प्रतिपत्तुः
केनचित्प्रकारेण मुक्तिसाधनब्रह्मात्मैकत्वज्ञानला
भात् तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः यया यया भवेत्पुंसां व्युत्प
त्तिः प्रत्यगात्मनि सा सैव प्रक्रियेह स्यात्साध्वी सा चा
नवस्थितेति व्युत्पत्तिः बोधः प्रत्यक्कूटस्थात्मा वा प्र
त्यगात्मा सर्वान्तरश्चिदात्मा तस्मिन् विषये प्रक्रिया प्र
कारः इह वेदान्तशास्त्रे साध्वी निरवद्या गुणभूता वा न
वस्थिता नानाविधा परिमले दीक्षितैरप्येतदुक्तमक
ल्पितवस्तुप्रतिपत्त्युपायतया कल्प्यमानेषु पदार्थे
षु विरोधो न दोषावहः यथा नाविकारं यती प्रतिप
त्त्युपायतया नानाप्रस्थैः कल्प्यमाना ह्रस्वत्वप्लावोदी
र्घादिनस्तत्तद्रूपास्तत्स्थूलाकारं यतीषु विरोधो न दोषा
वह इति तन्मूलान् प्राचीनप्रदर्शितनानाविधसर
णिमूलान् इह स्वग्रन्थेऽपि यः शुद्धस्वबुद्धिपरिष्का
राय वस्तुतस्तु लोकानुग्रहमेव प्रयोजनमिति वो
ध्यं नानाचरणानां परिचरणानां व्याख्यारूपैर्वचोभिः
ख्यापितान् ज्ञापितान् अनेन स्वस्य ब्रह्मविद्यामाचा
र्यादेव लब्धं दर्शयति स्वग्रन्थस्योपादेयत्वसिद्धये

नेष्टप्रपादनापेक्षान्यत्वज्ञापयो यथामति
प्रक्रियाः प्रपादयन्नेवालिखाम्यनन्ति विलक्षणान्
र् नत्वन्तावत् आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य
इत्यधीतसाङ्गस्वाध्यायस्य वेदान्तैरापाततः

सि॰ले॰ टी॰ ५

प्रतिपन्ने ब्रह्मात्मनिसमुदितजिज्ञासस्य
तत्त्वानाय वेदांतश्रवणो विधिः प्रतीयमानः
किंविधइतिचिंत्यते तिस्रः खलु विधेयोर्विधयः
अपूर्वविधिर्नियमविधिः परिसंख्याविधि
श्चेति तत्रकालत्रयेपि कथमप्यप्राप्तस्य प्रा
प्तिफलको विधिराद्यः यथाव्रीहीन्प्रोक्षती
ति नात्रव्रीहीणांप्रोक्षणस्य संस्कारकर्मणो
विनानियोगमानांतरेण कथमपि प्राप्तिर
स्ति पक्षप्राप्तस्याप्राप्तांशापरिपूरणो वि
धिर्द्वितीयः यथाव्रीहीनवहंतीति ॥

इह संग्रहेण सिद्धांतभेदान्संकलयामीत्युक्तमेव
विहाणवत् ननु प्राचीनग्रंथसिद्धांतानामेव स्वग्रंथे
संग्रहइत्युक्तमयुक्तं प्राचीनग्रंथेषु विद्यमानस्यापि
युक्तिभिरुपपादनस्य स्वकीयसंग्रहग्रंथे तत्र तत्रो
पलंभादितिशंकांनिराकरोति नेत्थमिति स्वग्रंथे प्र
थमं श्रवणविधिर्विचार्यत इत्याह तत्र तावदिति श्र
वणविधावधिकारिणं निर्दिशति अधीतेति वेदांतै
र्जनितापातप्रतिपत्तिविषये ब्रह्माभिन्नात्मनिसस्य
कृदार्थेनोदिताऽत्यन्ताजिज्ञासानिर्णयरूपज्ञानेछा
यस्येत्यर्थः अधीतवेदस्यापिशिक्षाकल्पव्याकरणा
दीनांवेदांगानामध्ययनाभावेसति व्युत्पत्तेरभावा

ज्ञित्वात्साहेत्वभूतापातनप्रतिपत्तिरपि न संभवेदि
त्यभिप्रेत्याधीतसांगस्वाध्यायस्येत्युक्तं न च निर्दोष
वेदांतजन्यायाः ब्रह्मात्मप्रतिपत्तेः कथमापातनत्व
मिति वाच्यं नाहं ब्रह्मेति प्रत्यक्षविरोधादिशंकया
प्रमाणरूपायामपि ब्रह्मात्मप्रतिपत्तावप्रामाण्यशं
कास्पदत्वरूपस्यापातनत्वस्य संभवादिति भावः वेदां
तश्रवणेऽश्रोतव्य इति विधिः प्रतीयमान इति संबंधः
तज्ज्ञानायेति अप्रामाण्यशंकानास्पदब्रह्मात्मज्ञाना
येत्यर्थः खलप्राहेनापूर्वविधित्वादिप्रकारत्रयस्य
पूर्वतंत्रे प्रसिद्धिर्द्योत्यते कालत्रयेपीति कथमपि
दृष्टार्थत्वेनादृष्टार्थत्वेन वा केनापि प्रकारेण काल
त्रयेपि कदापि विधिं विना प्राप्तिरहितस्य प्रोक्षणादेः
प्राप्तिफलको विधिराद्यः अपूर्वविधिरित्यर्थः व्रीही
नितिद्वितीयाश्रुत्या व्रीहीणां संस्कार्यत्वावगमात्
प्रोक्षणस्य संस्कारकर्मत्वमुक्तमिति मंतव्यं नियोग
मितिविधायकशास्त्रमित्यर्थः ॥

अत्र विध्यभावेपि पुरोडाशप्रकृतिद्रव्याणां
तंडुलनिष्पत्त्याहेतोः पादेवावहननप्राप्तिर्भ
विष्यतीति न नत्वात्यर्थो यं विधिः किंत्वाद्वे
पादवहननप्राप्तौ नहदवलोकावगतका
रणत्वाविशेषान्नखविदलनादिरपि पक्षे
प्राप्नुयादिति अवहननाप्राप्तांशसंभवा

१ सि॰ले॰ टी॰ ५

5

तदेशपरिपूरणफलः द्वयोः शेषिणोरेक
स्य शेषस्य वा एकस्मिन् शेषिणि द्वयोः शे
षयोर्वा नित्यप्राप्तौ शेषिणस्तरस्य शेषान्तरस्य
वा निवृत्तिफलको विधिस्तृतीयः यथाग्नि
चयने इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वा
भिधानीमादत्त इति यथा वा चातुर्मास्यान्त
र्गते हि विशेषे गृहमेधीये आज्यभागौ यज
तीति अग्निचयने ऽश्वरशनाग्रहणं गर्दभर
शनाग्रहणं चेति द्वयमनुष्ठेयं तत्राश्वरश
नाग्रहणे इमामगृभ्णन्निति मन्त्रो लिंगाद्दे
वरशनाग्रहणप्रकाशनसामर्थ्याद्रूपाद्वि
यं प्राप्नोति न तत्सामर्थ्यलब्धप्राप्तो शेषप
रिपूरणार्थो वा विधिः किं तु लिंगाविशे
षाद्गर्दभरशनाग्रहणेपि मन्त्रः प्राप्नुया
दिति तन्निवृत्त्यर्थः तथा गृहमेधीयस्य
दर्शपूर्णमासप्रकृतिकत्वादतिदेशादे
वाज्यभागौ नित्यप्राप्तावितिन तत्र विधि
स्तत्सामर्थ्यलब्धनियमार्थो वा किं त्वतिदेशा
त्प्रयाजादिकमपि प्राप्नुयादिति तन्निवृ
त्त्यर्थः ॥

पुरोडाशेति दर्शपूर्णमासयोराग्नेयादिपुरोडाशादि
द्रव्यं विहितं व्रीहयस्तत्पन्नेयागे यागानुवादेन वि
हितास्तथा च व्रीहीणामुत्पन्नशिष्टानामस्पति शिष्ट
पुरोडाशावहन्तेयागे साधनत्वायोगात् पुरो
डाशप्रकृतिद्रव्यत्वेन यागसाधनत्वपर्यवस्यति पु
रोडाशप्रकृतित्वं च व्रीहीणां तण्डुलनिष्पत्तिद्वारकं
तण्डुलनिष्पत्तिश्च स्वकारणमाक्षिपति तण्डुलनिष्प
त्तौ च कारणमन्वयव्यतिरेकाभ्यामवहननं निश्चितमि
ति विधिं विनापि विधित्सितावहननप्राप्तिरस्तीत्यर्थः
नन्ववहननस्य लोकतः प्राप्तौ तस्य लोकतएव नि
त्यप्राप्तिरपि स्यादित्यत आह किंत्वित्यादिना आद्ये
पादे इति तण्डुलनिष्पत्त्यादेपादेत्यर्थः किंत्ववहन
नाप्राप्तांशसद्भावात्तदंशपरिपूरणफल इति संबंधः
द्वयोरिति द्वयोः शेषिणोरेकस्य पूर्वस्यानित्यप्राप्तौ
प्राप्त्यन्तरस्यानिहतिफलकः एकस्मिन् शेषिणि द्वयोः
शेषयोर्नित्यप्राप्तौ प्राप्त्यन्तरस्यानिहतिफलको वा वि
धिरस्तीय इति योजना ननदिति प्राप्तत्वात्तत्प्राप्त्य
र्थः नित्यप्राप्तत्वान्न तदप्राप्तांशपूरणार्थो वेत्यर्थः
अतिदेशादेवेति प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्यैवंरूपाद
त्यर्थः ननत्रविधिरिति आज्यभागौ यजतीति विधिरा
ज्यभागयोः प्राप्त्यर्थो न भवति विधिं विनाप्राप्तत्वात्
नयोरप्राप्तांशपरिपूरणार्थो वा न भवति नित्यप्राप्त
त्वात्किं तत्र विहित्यर्थ इति योजना ॥

१
सिं·ले
टीं
८
6

गृहमेधीयाधिकरणे एवंप्रद्वरीत्याऽऽदमु
दाहरणं यत्तु क्वचिदुदाहृते व्रीहिस्तु दाहृ
ते नच नियमविधावपि पक्षप्राप्ताववहन
नस्याप्राप्तांशपरिपूरणेऽकृते तदवकृष्ट
त्वात्पाक्षिकस्यायनान्तरस्य नखविदलना
देर्निवृत्तिरपि लभ्यत इति निवृत्तिफलक
त्वाविशेषान्नियमपरिसंख्ययोः फलतोऽवि
वेको न युक्त इति शंक्यं विधिनावहननि
यमं विनाप्युपलभ्यस्य नखविदलनादेर्नि
वर्तयितुमशक्यत्वात्तयाऽप्राप्तांशपरिपूरणा
रूपस्य नियमस्य प्राप्त्यस्याहितेयावहनन
गतत्वेन प्रत्यासन्नत्वात्तस्यैवानियमवि
धिफलत्वोपगमात् तदनुनिष्पादित्वात्प्रावि
धेयगतत्वेन विप्रकृष्टायास्तन्निवृत्तेः सं
निकृष्टफलसंभवे फलत्वानौचित्यात् ए
वं विविक्तास्तति सष्टुविधेर्विधास्व किं विधेः
स्ववर्णविधिराम्नीयेन तत्र प्रकटार्थकारादे
यः केचिदाहुः अपूर्वविधिरयमप्राप्तत्वात्

नत्वाज्यभागौ यजतीति विधेरतिदेशप्राप्तेन रांगक

लापपरिसंख्यापकत्वेन सिद्धांतइत्यत आह ग्रहमे
धीयाधिकरणेति नियमविधावपीतिपरिसंख्यावि
धाविवानियमविधावपीत्यर्थः तदवरुद्धत्वादिति
अवहननेनैवावरुद्धत्वान्नखदलनिष्पत्त्यादेः पक्षप्राप्त
त्वादित्यर्थः फलतइति नियमविधेः पक्षेप्राप्ताव
हननादिक्रियाविधायकत्वात् परिसंख्याविधेश्चनि
त्यप्राप्तक्रियादिविधायकत्वान्नियमपरिसंख्याविध्योः
स्वरूपतो विवेकलाभेपि फलतोभेदो नयुक्तइत्यर्थः
नियमस्यानियमविधिफलत्वोपगमेहेतुद्वयमाह
प्राप्त्यभावादित्यादिना प्रत्यासन्नत्वादितिविधिं प्रतिप्र
त्यासन्नत्वादित्यर्थः विधेयक्रियागतत्वेप्रत्यासन्नत्वे
हेतुः इतरनिवृत्त्यपेक्षया प्रथमोपस्थितत्वरूपेप्रा
प्यमेहेतुमाह विधितइत्यादिना अशक्यतयेत्यनेन
इतरनिवृत्तेर्नियमविधिफलत्वानुपगमेहेतुद्व
यमाह तदनुनिष्पादित्वाइत्यादिना अप्राप्तांशपरि
पूरणोपस्थित्यनंतरमुपस्थितत्वादित्यर्थः अनेनवि
लंबितोपस्थितिकत्वमेकोहेतुरुक्तइतिमंतव्यं द्विती
येहेतौ विप्रकृष्टत्वेहेतुमाह अविधेयेति व्याहतिर्नी
मानतुहेयतामनेगतावा साचानियेपनखविदल
नादिगतेत्यर्थः इदानींप्रकृतेश्रवणविधिविचारमारभ
ते एवमिति अप्राप्तत्वादिति ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रतिवेदा
न्तश्रवणस्य साधनतायामानांतरादनधिगतत्वेना
प्राप्यर्थत्वादित्यर्थः ॥

नहि वेदांतश्रवणं ब्रह्मसाक्षात्कारे हेतुरित्य
त्रान्वयव्यतिरेकप्रमाणमस्ति लोके कृत
श्रवणस्यापि बहुशस्तदनुत्पत्तेः अकृतश्र
वणस्यापि गर्भगतस्य वामदेवस्य तदुत्पत्ते
रुभयतो व्यभिचारात् नवा श्रवणमात्रं श्रो
तव्यार्थसाक्षात्कारे हेतुरिति शास्त्रान्तरे गृही
तः सामान्यनियमोऽस्ति येनात्र विशिष्टहेतु
त्वग्राहकाभावेऽपि सामान्यमुखेनैव हेतुत्वं
ग्राह्यत इति शंकोत्तन गांधर्वादिशास्त्रश्रवण
स्य षड्जादिस्वरसाक्षात्कारे हेतुत्वाभ्युपगमे
ऽपि कर्मकांडादिश्रवणात्तदर्थधर्मादिसा
क्षात्कारादर्शनेन व्यभिचारात् तस्मादपूर्व
विधिरेवायं ॥

ननु मानांतरादनधिगतत्वमसिद्धमन्वयव्यतिरेका
भ्यां तदवगतिसंभवात् तथाहि वेदांतश्रवणे सति
ब्रह्मसाक्षात्कारोत्पद्यते असति च तस्मिन्नोत्पद्यत इ
ति तत्राह नहीति तदनुत्पत्तेरिति साक्षात्कारानुत्पत्ते
रित्यर्थः वामदेवस्येति तथाच श्रुतिर्गर्भ एवैतच्छया
नो वामदेव एवमुवाचेति एवं पूर्वोक्तप्रकारेण एत
द्ब्रह्मज्ञानजन्मनाश्वकीयां मुक्तिमुवाचेत्यर्थः ननु गां
धर्वशास्त्रश्रवणे षड्जादिस्वरसाक्षात्कारस्तदभावेन

दभावइति दृष्टं न च श्रोतव्यार्थविशेषस्य साक्षात्का
रं प्रति गांधर्वशास्त्रविचारात्मकस्य श्रवणविशेषस्य
कारणत्वग्रहकाले लाघवात् श्रोतव्यार्थसाक्षात्कार
त्वावच्छिन्नं प्रति श्रवणमात्रस्य कारणत्वं गृह्यते तथा
च ब्रह्मसाक्षात्कारवेदांतश्रवणयोर्विशिष्य कार्यकार
णभावग्रहाभावेपि ब्रह्मसाक्षात्कारस्यापि श्रोतव्या
र्थसाक्षात्कारत्वात् वेदांतश्रवणस्यापि श्रवणत्वा उक्त
सामान्यरूपेण श्रवणस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वं प्राप्त
मेवेति नापूर्वविधिरिति नेत्याह नवा श्रवणमात्रमिति
धर्मश्रवणस्य लेशदृष्टरूपस्यालौकिकश्रेयसाध
नताविशिष्टयागादिरूपस्य वा धर्मस्य साक्षात्कारा
योग्यतया साक्षात्कारादर्शनेन उक्तसामान्यकार्यका
रणभावस्य व्यभिचारान्न लाघवावतार इति गांधर्वशा
स्त्रश्रवणस्यान्वयादिना स्वरसाक्षात्कारहेतुत्वग्रहेपि
वेदांतश्रवणस्य न ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वप्राप्तिरित्या
ह गांधर्वादीति कर्मेति श्रद्धादिपदेन हिरण्यगर्भादि
देवताप्रतिपादकवाक्यजातं गृह्यते धर्मादीत्यादिप
देन हिरण्यगर्भादिदेवता गृह्यते तस्मादिति प्राप्त
भावादित्यर्थः ॥

भाष्येपि सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं त
द्वतो विध्यादिवदित्यधिकरणे विद्यासहका
रिणो मौनस्य बाल्यपांडित्यवद्विधिरेवाश्रयि
तव्यपूर्वत्वादिति पांडित्यशब्देन श्रवणं

१
सि॰ ले॰
टी॰
८

पूर्वविधिरेवाङ्गीकृत इति ॥

अत्रार्थे सम्मतिमाह भाष्येपीति भाष्येपि पूर्वविधिरेवा
ङ्गीकृत इति संबंधः अयमर्थः बृहदारण्यके श्रूयते त
स्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पा
ण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरिति यस्मादतिक्रान्ता ब्राह्मणाः
श्रवणादिसाधनैरात्मानं विदित्वा जीवन्मुक्तिखजकं
सकलविक्षेपरहितं परमहंसाश्रमं प्राप्तास्तस्मादि
दानीन्तनोपि ब्राह्मणो ब्रह्मसाक्षात्कारार्थी पाण्डित्यं नि
र्विद्य बाल्येन स्थातुमिच्छेत् विचारप्रयोजकापात
रूपा बुद्धिः पण्डा सास्य संजातेति पण्डितस्तस्य कृत्यं
पाण्डित्यं श्रवणमित्यर्थः बाल्यं नाम बालस्य शिशोः
कृत्यं दंभदर्पादिराहित्यं न तु बाले प्रसिद्धं यथेष्टचेष्टा
रूपं तस्य बहिर्मुखत्वापादकत्वेन विद्याविरोधित्वा
द्दंभादिराहित्यरूपभावशुद्धिवाचकेन बाल्यपदे
न भावशुद्धिसाध्यमननं लक्ष्यते श्रवणानन्तरभा
विनस्तस्य बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्य निश्चयेन लब्ध्वा
तदुभयं सम्यगनुष्ठायेति यावत् अथानन्तरं मुनिस्त
स्यान्मननशीलो भवेदिति विधिः ध्यानमत्र मननं ध्या
ननिष्ठेत्यासादौ मुनिशब्दप्रयोगदर्शनात् ध्यानं वि
ना विचारमात्रविश्रान्ते तत्प्रयोगाच्च न ध्यानपूर्वकत्वा
यथा श्रवणे विधिरेवं मौनस्य विद्यासहकारिणो विद्यो
त्पन्नोसाधनस्य विधिरेवाश्रयितव्यः अपूर्ववादे वेति
भाष्यार्थः सूत्रार्थस्तु तद्वतः श्रवणमननजनित त

त्वनिर्णयरूपविद्यावतस्तत्त्वसाक्षात्कारार्थिनः संन्या
सिनः पाण्डित्यबाल्यापेक्षयान्तनीयं मौनमथ मुनिरि
ति वाक्येन विधीयते ननु पाण्डित्यबाल्याभ्यां निर्णीततत्त्व
साक्षात्कारार्थी ध्याने स्वयमेव प्रवर्त्तते तत्त्वसाक्षा
त्कारार्थी वरं तत्त्वगोचरश्रवणस्य संततौ न च तत्त्वसा
क्षात्कारार्थिनस्तस्यापनश्रवणादावपि स्वयमेव प्र
वृत्तिः स्यादिति तत्रापि विधिवैयर्थ्यशंका तुल्येति वा
च्यं विधिं विना वेदान्तश्रवणे प्रवृत्त्यसंभवस्य साधित
त्वात् तथा च मौनविधिवैयर्थ्यमित्यत आह पक्षेणेति मौन
स्य सहकार्यन्तरस्य विधिरंगीकर्त्तव्यः पक्षेणाप्राप्ति
सत्त्वात्साक्षात्कारार्थं ध्याने ॥

वेदान्तश्रवणस्यानित्यापरोक्षब्रह्मसाक्षा
त्कारहेतुत्वेनाप्राप्तं अपरोक्षवस्तुविषय
प्रमाणत्वावच्छेदेन साक्षात्कारहेतुत्वप्रा
प्तेः शाब्दापरोक्षवादे व्यवस्थापनात् तद
र्थमेव हि तत्प्रस्तावः ॥

स्वयमेव प्रवर्त्तमानस्यापि विषयदर्शनप्राबल्यात्
ध्यानस्य कदाचिदप्राप्तिः संभवति तथा च मौनविधे
रपूर्वविधित्वाभावेऽपि नियमविधित्वं सिध्यत्येव सति
च नियमविधौ तदतिक्रमे नियमादृष्टालाभेन साक्षा
त्कारानुदयभीत्या स्वभावप्राप्तमपि विषयदर्शनं त्य

त्वेन निवार्य ध्यानस्यैव प्रवर्तनमिति पदेनेति सूत्र
भागाभिप्रायः ननु ब्रह्मविद्याप्रधाने प्रकरणे कथं ध्या
नादिविधिर्वाक्यभेदप्रसंगादिति नेत्याह विध्यादिव
दिति अंगविधिवदित्यर्थः यथा प्रधानविधिपरे प्रक
रणे अवांतरवाक्यभेदेन प्रयाजाद्यंगविधिस्तथा ब्र
ह्मविद्यांगध्यानादिविधिरित्यर्थः उक्तरीत्या मौनवि
धेर्नियमविधित्वेऽपि नेभाष्यकृतामपूर्वत्ववचनं मौ
नविधेः पाक्षिकाप्राप्त्यभिप्रायं द्रष्टव्यं यथा सूत्रं प
क्षेणाप्राप्त्यभावादित्येव वक्तव्ये भाष्ये अपूर्वत्वादिति
वचनं श्रवणविधिरपूर्वविधिरेवेति ज्ञापनार्थमप्रा
प्तिमात्रे च दृष्टांतदार्ष्टांतिकभावो विवक्षित इति प्रक
टार्थकारादीनामाशयः अपूर्वविधित्वपक्षं दूषय
ति वेदांतश्रवणस्येति विचारविशिष्टवेदांतरूपस्य श्र
वणस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वं विधिं विनापि प्राप्तमित्य
र्थः ननु वाक्यस्य कथं साक्षात्कारहेतुत्वं इंद्रियजन्य
ज्ञानस्यैव साक्षात्कारत्वादत आह अपरोक्षवस्त्विति
अपरोक्षवस्तुविषयकत्वं ज्ञानस्यापरोक्षत्वं न त्विंद्रि
यजन्यत्वं वस्त्वापरोक्ष्यं च वस्तुव्यवहारानुकूलचैत
न्याभिन्नत्वमिति शाब्दापरोक्षवादे वक्ष्यते तथा चाति
स्यापरोक्षत्वेन श्रुतिसिद्धब्रह्मरूपवस्तुविषयकत्वा
द्वेदांतजन्यज्ञानस्य साक्षात्कारत्वसिद्धिरित्यर्थः नन्व
स्मिन्पक्षे शाब्दापरोक्षवादस्य का संगतिरत आह
तदर्थमेव हीति वेदांतानां ब्रह्मापरोक्ष्यप्रमितिजनक
त्वसिद्ध्यर्थमेव तद्वादसंगतिर्नीत्यार्थमित्येतत्प्रसिद्धमित्य
र्थः ॥

नचनावगतब्रह्मप्रमाणत्वेनापातदर्शनसा
धारणब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वश्रामावण्यावि
यानिहत्यर्थमिष्यमाणसत्तानिश्चयरूपत
त्साक्षात्कारहेतुत्वंश्रवणस्यनशाममितिवा
च्यं विचारमात्रस्यविचार्यमात्रनिर्णयहेतु
त्वस्यब्रह्मप्रमाणस्यतत्साक्षात्कारहेतुत्वस
वशामो विचारितवेदांतवाक्यज्ञानरूपस्यश्र
वणस्यतद्धेतुत्वशामेः नचोक्तउभयतोव्य
भिचारःसहकारिवैकल्येनान्वयव्यभिचार
स्यादोषत्वात् जातिस्मरस्यजन्मान्तरश्रवण
फलसंभवेनव्यतिरेकव्यभिचाराभावात्

नन्वपरोक्षवस्तुविषयकंप्रमाणंस्वविषयेसाक्षात्का
रहेतुरितिशास्त्रापरोक्षवादेप्रसाधनेनवेदांतानाम
पिस्वविषयेनित्यापरोक्षेब्रह्मणिअपरोक्षज्ञानसामा
न्यहेतुत्वमेवशाम्नं नतुसत्तानिश्चयरूपतत्साक्षात्का
रहेतुत्वं नह्यविचारविशिष्टवेदांतरूपश्रवणस्यैव
युक्तमन्यथाविचारानुरागापिसत्तानिश्चयप्रसंगात्
नचवाक्यजन्यसाक्षात्कारमात्रादेवाविद्यानिवृत्तिल
क्षणफलसंभवात् सत्तानिश्चयरूपत्वसाक्षात्कारस्य
नान्वेषणीयमितिवाच्यं नत्रनत्रब्रह्मोपदेशाप्रदेशे
षुयावत्संशयनिवृत्तिपुनःपुनःप्रश्नप्रतिवचनलिं

१
सि॰ले॰
टी॰
१०

10

गेन वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थस्य नान्वेषणीयमिति
वाच्यं तत्र तत्र ब्रह्मोपदेशप्रदेशेषु यावत्संशयानि
वृत्ति पुनः पुनः प्रश्नप्रतिवचनैर्यो इत्यादिश्रुत्याश्रुतत्र
लणोपि यथा पूर्वं संसारानुवृत्त्यनुमिताविद्यायानि
वृत्त्यभावरूपलिंगेन च श्रवणमननध्यानशमदमभ
क्तिवैराग्यादीनां ज्ञानपरिपाकहेतूनां विपिदर्शन
लिंगेन च सतां निश्चयरूपब्रह्मसाक्षात्कारस्यैवावि
द्यानिवृत्त्यर्थमिष्यमाणत्वात् तथा च वेदांतश्रवणस्या
क्तरूपसाक्षात्कारहेतुत्वमशममेवेति शंकते न
चतावतेति वेदांतानामिति शेषः अपरोक्षवस्तुवि
षयकं प्रमाणं स्वविषये साक्षात्कारहेतुरिति प्रसाध
नमात्रेणेत्यर्थः अपरोक्षवस्तुविषयकं प्रमाणमप
रोक्षज्ञानहेतुरिति स्थिते विचारो विचार्यनिर्णयहेतु
रिति च स्थिते कार्यकारणभावद्वयमेलनेन प्रकृते
विचारविशिष्टवेदांतज्ञानरूपश्रवणं सतां निश्चय
रूपब्रह्मसाक्षात्कारहेतुरिति सिध्यतीत्याह विचार
मात्रस्येति सहकारीति चित्तैकाग्र्यरूपसहकारिवै
कल्येनेत्यर्थः उक्तकार्यकारणभावद्वयरूपप्रमाण
बलेन श्रवणस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वे सिद्धे वामदे
वस्य जन्मांतरीयं श्रवणादिकं कल्पते यथा जातमा
त्रे जंतोर्दृश्यमानभोगस्य कारणं तत्प्राग्भवीयकर्म
कल्पते तद्वदतो न व्यतिरेकव्यभिचार इत्याह जाति
स्मरस्येति पूर्वस्यातिस्मरतो वामदेवस्येत्यर्थः ॥

अन्यथा व्यभिचारेण हेतुत्वबाधे श्रुत्यापादितस्या
यतनमात्रानासंभवात् घटमात्राकारे व्य
तिरेकेण त्वगिन्द्रियमिव ब्रह्ममात्राकारे
श्रवणातिरेकेणोपायान्तरमस्तीति शङ्का
यां व्यतिरेकव्यभिचारस्याप्यदोषत्वाच्च तथा
वश्रामत्वान्नाप्यैवं विधिः अत एवाहुतिरस
कृदुपदेशादित्यधिकरणभाष्ये दर्शनपर्य
वसानानि हि श्रवणादीन्यावर्त्यमानानि दृ
ष्टार्थानि भवन्ति यथावघातादीनि तण्डुल
निष्पत्त्यवसानानीति श्रवणस्य ब्रह्मदर्शना
र्थस्य दृष्टार्थतया दर्शपूर्णमासिकावघात
न्यायप्राप्तावाहस्तुपदेशः अपूर्वविधित्वे
न समन्तु ज्ञाने सर्वोपयावघातवत् अग्नि
चयने सर्वौषधस्यस्यायोगित्वावहत्यथैतद
पदस्थानीत्युपयोल्लूखलसंस्कारार्थत्वेन
विहितस्यावघातस्य दृष्टार्थत्वाभावान्नाह
तिरिति नेत्र लक्षणोऽस्यितं अतो नियमवि
धिरेवायं ॥
अन्यथेति उक्तरीत्या द्विविधव्यभिचारपरिहारानुपग
मस्यार्थः व्यभिचारनिश्चयेन हेतुत्वाभावरूपबाधति

श्रयाच्छ्रवणविधेरबोधकतापत्त्या नवाप्यपूर्वविधिर्ने
स्यादित्यर्थः ब्रह्मसाक्षात्कारे श्रवणमिव तपो विशेषा
दिकमप्युत्कृष्टजन्मप्राप्तिरूपं वा कारणांतरमस्तीति शंका
कालेवामदेवस्य कारणांतरात् ज्ञानमुत्पन्नमिति शं
कासंभवेन श्रवणस्य वामदेवे व्यतिरेकव्यभिचारज्ञा
ने श्रवणस्य साक्षात्कारहेतुत्वग्रहप्रतिबंधकं न भव
ति नचैकस्य पदार्थस्य ज्ञाने परस्परानिरपेक्षकारण
द्वयासंभवेन ब्रह्मसाक्षात्कारे कारणांतरसत्त्वशंकै
व न जायज्जायत इति वाच्यं लोके तथा दृष्टत्वादित्याह
घटेति वेदांतश्रवणस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वे विधिं
विनैव प्राप्तेः फलितमाह तथाचेति श्रवणादिविधे
र्नियमविधित्वसत्त्वेवाहत्यधिकरणं संगच्छत इत्याह
अत एवेति अपूर्वविधित्वाभावादेवेत्यर्थः अत एवाह
मुपदेशा इति संबंधः दर्शनपर्यवसानानीत्यारभ्यतं
डुलनिष्पत्त्यवसानानीत्यंतस्य भाष्यस्यायं योजना दृ
ष्टार्थानि श्रवणादीन्यावर्त्यमानानि संति दर्शनपर्य
वसानानि भवंति यथावघातादीन्यावर्त्यमानानि तंडु
लनिष्पत्त्यवसानानि भवंतीति दृष्टार्थानीत्यत्र दृष्टफ
लमात्मदर्शनमेवायं भावः आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रो
तव्य इत्यादिना आत्मदर्शनोद्देशेन श्रवणादीनि विधी
यंते नत्राकि ॥

तदभावे हि यथा वस्तु किंचिच्छब्दबाधी ह्यप्रमा
णत्वस्याग्रहीते सूक्ष्मे विशेषांतरे केनचि
त्कथिते तदवगमायतस्यैव चद्वः पुनर

पिष्णियानेआपारेप्रवर्तते एवंमननमावृ
त्तितिगृह्यमाणेजीवेवेदांतैरध्ययनगृहीतै
रुपादिष्टंनिर्विशेषब्रह्मचैतन्यरूपत्वमाक
र्ण्यतदेवगमायतत्रभावयानेमननमप्रवर्ति
यानेकदाचित्स्वरूपतःप्रवर्तेतेतिवेदांतश्रव
णेप्रवृत्तिःपाक्षिकीस्यात् ॥

मेतानिसकृदनुष्ठेयानिकिंवायावदात्मदर्शनमाव
र्त्तनीतिसंशयेसकृदेवानुष्ठेयानितावताविधेयशास्त्रि
तार्थ्यात् यथाग्न्यग्निचयनेसर्वौषधस्यपूरयित्वाश्रवहं
तीतिवाक्यविहितंसर्वौषधीनामवहननमुपयेयोलू
खलसंस्कारकंपिसकृदेवानुष्ठीयतेतद्वत्तथाचसकृ
दनुष्ठितश्रवणादिजन्यमदृष्टंजन्मान्तरेब्रह्मदर्शनहे
तुरित्यपूर्ववित्सिद्धंश्रवणादिविधीनामितिप्राप्तेसिद्धा
न्तःश्रवणाद्यावृत्तिःकर्तव्याकुतःअसकृदुपदेशात्तथा
हिभृगुवल्यांभृगुंप्रतिपिताअसकृत्तपसाब्रह्मविजिज्ञा
सस्वेत्युपदिशतितपश्चालोचनंब्रह्मविचारस्तथाछां
दोग्यषष्ठाध्यायेश्वेतकेतुंपुत्रंप्रतिपिताविचारपूर्व
कमसकृत्तत्त्वमसीत्युपदिशति किंचश्रवणादिभिरा
त्मदर्शनफलेजननीयेश्रवणाद्यावृत्तिरूपदृष्टद्वारसंभ
वेअदृष्टद्वारकल्पनायोगात्तत्त्वंपदार्थयोःश्रवणाद्या
वृत्तिंविनाऽवबोधत्वाच्चतंडुलनिष्पत्तिफलकावघात
वदावृत्तिरेवनत्वग्निचयनांतर्गतावघातवदनावृत्तिस
दंतर्गतावघातस्यादृष्टार्थत्वेनवैषम्यादितिसूत्रादित

१
सि॰ ले॰
टी॰
१२

माहात्म्यपिकरणेतदसर्वे विधिवादिनां न संगच्छन्त इति नेत्रलन्तणमेकादशाध्यायः अत एवइतिप्रामत्वादित्यर्थः अस्य हेतोरेवकारार्थः सर्वविधित्वाभावेन्वयः नियमविधित्वे हेतुमाह तदभावेहीति तदभावेमनस एवसावधानेनत्रनिधानेकदाचित्पुरुषः प्रवर्तते नेति संबंधः मनसा गरप्रमाणात्मगतविक्षेपग्रहणाय मनोव्यापारएवयत्ने नप्रहतौ दृष्टांतमाह यथेति किंचिदिति रत्नादीत्यर्थः तत्रेति रत्नादावित्यर्थः तस्यैवेति नत्रव्यापारांतरइत्येवकारार्थः पुनरपिवत्तषोव्यापारेप्रवर्तत इति संबंधः प्रणिधानेयथाभवतितथा प्रवर्ततइति प्रहतिक्रियाविशेषणं प्रणिधाने तन्न रत्नादिवस्त्वभिमुखनयावचक्षुषःस्थापनमनंतरमुन्मीलनव्यापारानुकूलयत्नःप्रहतिरिति प्रणिधानप्रहत्योर्भेदः वेदांतैरिति नेहनानास्ति किंचनप्रज्ञानंब्रह्माहंब्रह्मास्मीत्यादिभिरित्यर्थः इहब्रह्मणिनानात्वात्ज्ञानज्ञेयरूपेणाभिन्नविशेषजातं किंचिदपिनास्ति प्रकृष्टंज्ञानंप्रज्ञानंनित्यस्वप्रकाशजीवचैतन्यंब्रह्माहं बुध्यादिसाक्षिभूतचिदात्माब्रह्मास्मिभवामीतिश्रुतीनामर्थः अध्ययनपदंसांगाध्ययनपरं आकर्णपरोक्षतयाज्ञात्वाश्रुतौश्रद्धयानस्तदधिगमायेत्यर्थः तत्रेति अहमितिगरप्रमाणात्मनीत्यर्थः सावधानमेकाग्र्ययथाभवतितथा ॥

अप्राप्यमनसासहेतिश्रुतिस्तु मनसैवानु

द्रष्टव्यपनेत्वग्र्यया बुद्ध्यात्यपि श्रवणेना
नवहितमनोविषये निशंकासंभवात् ॥

नन्वहमिति रस्यमाणजीवे विशेषाकारेणानन्तरं वेदां
तश्रवणस्यैव कदाचिन्मनोव्यापारे वेदान्तविचारनिरपे
क्षेऽपि प्रवृत्तिः स्यादित्यत उक्तं श्रुत्या ब्रह्मणो मनोविषयत्व
निषेधात्सोगाध्ययनवत्तन्निषेधावगतिसंभवादि
ति नेत्याह श्रुत्याद्येति स्फूर्तिरनवहितमनोविषयेति सं
बंधः वाचः सत्यज्ञानादिशास्त्राः श्रुत्याद्यशब्द्या ब्रह्मप्रति
पाद्य मनसा सह निवर्तन्ते लक्षणामाश्रयेणेत्यर्थः म
नसा सहेत्यनेन मनसोऽपि ब्रह्मणि प्राप्तिर्निषिध्यत इ
ति भावः ब्रह्मणि मनोविषयत्वनिषेधवत्तद्विषयत्व
मपि श्रुत्योच्यते तथा च श्रुत्योर्विरोधे सति मनःसहि
तबुद्धिगम्यत्वप्रतिपादकश्रुतौ बुद्धेरग्र्यत्वविशेषण
बलाद्विषयत्वनिषेधश्रुतेरनवहितमनोविषयत्व
निषेधार्थकत्वप्रतीतेस्तथा च सांगाध्ययनवदुक्त
व्यवस्थाप्रतीतिसंभवान्मनस एव व्यापारे प्रवृत्तिर्दु
र्वारेत्याह मनसैवेति अनवहितत्वमेकाग्रताशून्यत्वं
शंकासंभवादिति अग्र्यत्वविशेषणसामर्थ्येन यथोक्त
व्यवस्थानिश्चयसंभवादिति वक्तव्ये शंकासंभवादि
त्युक्तेरयमाशयः निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारे मनसः क
रणत्वं नास्ति औपनिषदत्वश्रुतिविरोधात्सोपाधिका
त्मसाक्षात्कारेऽपि न तस्य करणत्वं तत्साक्षात्कारस्यानि
त्यसाक्षिरूपत्वात् मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यादौ तृतीया

१
सिं॰ ले॰
टी॰
१३

13

वाक्योत्थवृत्तिसाक्षात्कारं प्रति साधनत्वाभिप्रायेत्यादि
कं सर्वेशास्त्राणां परोक्षवादे वदन्ते तथा च वस्तुतो मनसः
करणत्वाभावात् मनस एव व्यापारेषु रूढः कदाचित्प्र
वर्त्तते मुमुक्षोरिति नियमविधिव्यावर्त्यमसंगतमेवेति

अथवा जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महि
मानमिति वीतशोक इत्यादिश्रवणाद्धि ।
आत्मज्ञानान्मुक्तिरिति निश्चयसंभवेन मुक्ति
साधनज्ञानायभिआत्मविचाररूपशास्त्रा
न्तरश्रवणेऽपि पक्षे प्रवृत्तिः स्यादित्यहितनी
यात्मपरवेदान्तश्रवणनियमविधिरस्तु

अत एव व्यावर्त्यान्तरमाह अथवेति अधीतसांगस्वा
ध्यायस्य हि तरति शोकमात्मविदित्यादिश्रुत्या आ
त्मज्ञाने मुक्तिसाधनमिति ज्ञाने भवति न च सांगाध्य
यनवतोऽपि लोके विचारमन्तरेणात्मतत्त्वज्ञानजन्मा
स्ति आत्मप्रतिपादकवेदान्तेषु नानाविधयोजनासं
भावनया तात्पर्यसंशयादेरनुभवसिद्धत्वात्तत्र मु
क्तिसाधनज्ञानार्थी तज्ज्ञानप्रतिबंधकतात्पर्यभ्रम
संशयादिनिरासाय वेदान्तविचारे प्रवर्त्तमानो यथा
वन्मीमांसाशास्त्रे प्रवर्त्तते तथैव न्यायसांख्यादिशा
स्त्रविचारेऽपि कदाचित्प्रवर्त्तेत तत्रापि तदभिमतयो
जनया वेदान्तविचारसत्वात् न च सांख्यादितर्कशा

स्वगतात्मविचारस्याद्वितीयात्मविचाररूपत्वाभावेन
तादृशात्मनिवेदांतानां तात्पर्यभ्रमसंभावनायाश्च निवर्त्त
कत्वाद्विशिष्टस्यैवमेवं न च तात्पर्यभ्रमादिहेतुत्वाच्च
न तत्रात्मज्ञानार्थिनः प्रवृत्तिः संभवतीति वाच्यं जीव
भिन्नपरमात्मज्ञानं मुक्तिसाधनमिति भ्रमेणात्रापि
प्रवृत्तिसंभवात् न च सांगाध्ययनवतो भिन्नात्मज्ञानं
मुक्तिसाधनमिति भ्रमो न संभवति ब्रह्मवल्ल्यामिव
त्मविदाप्नोति परमित्यादिवेदांतेषु जीवाभिन्नपरमा
त्मज्ञानस्य मुक्तिसाधनत्वप्रतीतिरिति वाच्यं जुष्टं य
दा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक इ
ति श्रुतिगतान्यपदेन भ्रमसंभवात् यदाईशसान्नि
ध्यमात्रेण बुद्ध्यादिप्रवर्त्तकं ह्यन्यं वस्तु गत्वा बुद्ध्यादि
भ्यो भिन्नं भ्रांत्वा बुद्ध्याद्यभिन्नत्वेन चिदात्मनोऽगृहीतत्वा
त् भिन्नत्वोपदेशः सफलेन तु जीवाभिन्नमित्यर्थः जी
वब्रह्मभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धतया उपदेशानपेक्षत्वात्
जुष्टं ऋषिसंघैः सेवितं ऋषिसंघजुष्टमिति कृत्यन
गत्यपश्यति ईशोऽहमिति साक्षात्करोति तदास्य ईश
स्य महिमानं महत्त्वोपलक्षितं स्वरूपं इति याति प्राप्नो
ति वीतशोकश्च भवतीति श्रुतेर्वास्तवार्थः ॥

इहात्मशब्दस्येदं सर्वं यदयमात्मेत्यादिप्रक
रणपर्यालोचनयाद्वितीयात्मपरत्वात्
न हि वस्तुनस्तत्साधनेनान्तरणाभावेवनिय

मविधिरिति फलयर्मः येन वेदांतश्रवण
नियमाध्यवत्वायानियमादृष्टजन्यस्वप्रति
वंधककल्मषनिहतिद्वारासन्नानिश्चयरू
पफलसाक्षात्कारस्य वेदांतश्रवणैकसाध्य
त्वस्याभ्युपगंतव्यत्वेन नत्र वस्तुतः साधनां
तराभावान्नियमविधिर्युज्यते इति आक्षेपो
न किंतु यत्र साधनांतरं तया संभावनया पक्षे
प्राप्त्या विधिस्तत्र साधनस्य पाक्षिकप्राप्ति
निवारयितुं न शक्यते नत्र नियमविधिः ॥

ननु श्रोतव्यवाक्ये आत्मविचारमात्रं प्रतीयते न त्वद्वैता
त्मविचारः ततश्च कथमनेन विधिनाभिन्नात्मविचा
रव्याहतिलाभ इत्यत आह इहेति अत्रादिपदेन आ
त्मनि दृष्टे सर्वं विदितं भवतीति प्रतिज्ञावाक्यं गृह्य
ते आत्मनस्सर्वाधिष्ठानतया सर्वात्मकत्वे हि सति
आत्मनि विदिते तद्व्यतिरिक्तं सर्वं तत्त्वतो विदितं भव
ति सर्वमात्मैवेति सामानाधिकरण्यं च सिध्यति ना
न्यथा तथा च श्रोतव्यवाक्यस्थमात्मपदमद्वितीयात्म
परमेवेति तद्विचारविधिनाभिन्नात्मविचारव्याहति
र्लभ्यत इति भावः ननु तंडुलनिष्पत्तावबहननस्ये
व नखविदलनादेरपि वस्तुतस्साधनत्वात्व्रीहीति
फलको नियमविधिर्युक्तः इहत्वद्वितीयब्रह्मसा

त्कारेऽभिन्नात्मविचारस्य न वस्तुतस्साधनत्वमस्ती
त्यतस्तत्रिहतिफलको नियमविधिर्न युज्यते नचमा
भूद्भिन्नात्मविचारस्य व्यावर्त्यत्वेनैतावता नियमविध्य
नुपपत्तिः प्रकृते त्वस्ति गुरूपनिरपेक्षविचारभाषाप्रवं
येतिहासपुराणादीनामुदाहरिष्यमाणानां सत्तानिश्च
यरूपब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वसत्वेन व्यावर्त्यसंभवादि
ति वाच्यं तेषामप्यनंतरमेव वक्ष्यमाणरीत्याऽविद्या
निवर्तकसत्तानिश्चयरूपसाक्षात्कारप्रतिबंधककल्म
षनिहतिद्वारा गुर्वधीनवेदांतविचारवत्साक्षात्कार
हेतुत्वेन वस्तुतस्साधनत्वाभावात्तथा च न नियमविधि
स्संभवतीत्याशंक्याह नहीति कुलधर्म इति कुलक्रमा
गतधर्मस्य यथाऽवश्यकता तथा वस्तुतस्तत्साधनतां
तरप्राप्तेरावश्यकत्वेन हीत्यर्थः येनेति आवश्यकत्वे
नेत्यर्थः नियमार्थवत्तायेति विधित्सितगुर्वधीनवेदां
तश्रवणेनैव गुरूपनिरपेक्षविचारादिनापि सत्तानिश्च
यरूपसाक्षात्कारस्वरूपोत्पत्तिसंभवे सति गुर्वधीनवे
दांतश्रवणानियमस्यादृष्टप्रयोजनाभावान्नियमादृ
ष्टमुपेयं तस्य कल्मषनिहतिद्वारा विद्यासाधनत्वं च
कल्पनीयमेवेत्यर्थः अदृष्टजन्यत्वे कल्मषनिहतेर्वि
शेषणं स्वपदे साक्षात्कारपदं येनाशंकोनेति संबंधः

तावतैवाप्राप्तांशपरिपूरणस्य तत्फलस्य
सिद्धेः अथवा गुरुमुखाधीनाध्ययनादिव

१
सि॰ले
टी॰
१५
१६

निर्गुणस्य स्वरूपयत्नमात्रसाध्यत्वादपि वेदा-
न्तविचारान्न संभवति सत्तानिश्चयरूप-
फलापरोक्षज्ञाने किन्तु गुरुमुखाधीन-
वेदान्तवाक्यश्रवणनियमादृष्टमविद्या-
निवृत्तिं प्रतिकल्प्य तन्निरासेनोपयुज्य-
त इति तदभावेन प्राप्ति ब्रह्मविद्याम-
निवर्तयत् परोक्षकल्पमवतिष्ठेत न
वस्तुनोऽद्वयेऽज्ञाननिवृत्त्यनुपपत्तेः प्र-
तिबन्धकाभावस्य सर्वत्रापेक्षितत्वेन स-
त्यपि प्रत्यक्षविशेषदर्शने उपाधिना प्र-
तिबन्धात् प्रतिबिम्बभ्रमानिवृत्तिव-
दनिवृत्त्युपपत्तेः ॥

यत्र विधिस्तत्र साधनस्याप्राप्तिः पाक्षिकी निवारयि-
तेन प्राक्तने तत्र नियमविधिरित्यत्र हेतुमाह ना-
वत्तैवेति अप्राप्तांशप्रालाभमात्रेणैवेत्यर्थः विधित्सि-
तसाधनस्य पाक्षिकाप्राप्तौ हेतुमाह साधनान्त-
रनयेति सत्तानिश्चयरूपब्रह्मसाक्षात्कारस्य दृष्ट-
फलतयान्तस्वरूपे वेदान्तविचारवज्ञाघाप्रवं यथा-
देरप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव साधनत्वबुद्धेः संभा-
वनेन एवंकृतरीत्यावस्तुन साधनत्वाभावात्संभाव-
नयेत्युक्तं व्यावर्त्यान्तरमाह श्रुत्यैवेति मात्रपदेन

गुरुर्थ्यं वह्निद्यनेन संस्कृतब्रह्मापरोक्षज्ञानेनैवाविद्या
निवृत्तिलक्षणाफलसिद्धेः किंतदधीनश्रवणविधि
नेति शङ्कते किन्त्विति श्रवणनियमविध्यर्थवत्त्वाय
नियमादृष्टस्य ब्रह्मापरोक्षज्ञानेन स्वफलसिद्ध्यर्थम
पेक्षणीयत्वकल्पनात्तेनापरोक्षज्ञानादविद्यानि
वृत्तिसिद्धिरिति परिहरति गुरुमुखेति निरासेने
ति निरासद्वारेत्यर्थः इतीत्यनेनतत्कल्पनीयत्वेने
ति शेषः तदभावेनेति कल्मषनिरासाभावेनक
ल्मषेणेत्यर्थः कल्पितमिति तुल्यमित्यर्थः न च निय
मार्थवत्त्वायेत्यादिपूर्वग्रन्थे नियमादृष्टस्य कल्म
षनिवृत्तिद्वारा ज्ञानोत्पत्तौ हेतुत्वमुक्तमत्र चोत्पन्ने
न ज्ञानेनाविद्यानिवृत्त्यै जननीयायां तत्र प्रतिबन्ध
ककल्मषनिरासद्वारा श्रवणनियमादृष्टस्यसाध
नत्वोक्तौ पूर्वापरविरोध इति वाच्यं मतभेदेन विरोधा
भावात् नन्वेवमप्युत्पन्ना ब्रह्मविद्या स्वकार्याविद्या
निवृत्तये नियमादृष्टसापेक्षा कल्मषनिवृत्तिमपेक्ष
त इत्यत्र युक्तं प्रमात्वाच्छुक्त्यादिप्रमावदिति मत्वाशं
कते न च ज्ञानोदय इति प्रतिबन्धानुपपत्तिरिति प्र
ज्ञाननिवृत्तिरेव स्यादित्यर्थः शुक्तिप्रमास्थले अन्या
पेक्षाभावेपि प्रतिबिम्बभ्रमस्थले विशेषदर्शनस्य प्र
तिबन्धकाभावापेक्षादर्शनेन ब्रह्मविद्याया अपि त
दपेक्षोपपत्तेरिति परिहरति ॥

एवं च लिखितपाठादिनापि स्वाध्यायग्रह

१
सि·ले
टी·
७
17

णध्ययनक्रमो गुरुमुखाधीनाध्ययननियमवि
धिवत्स्वप्रयत्नमात्रपूर्वकस्यापि वेदांत
विचारस्य सम्यनिश्चयरूपफलसाधनात्का
रणत्वेनपदत्वेष्टामो गुरुमुखाधीनश्रवण
नियमविधिरयमस्तु न च तर्हि ज्ञानार्थं स
गुरुमेवाभिगच्छेदिति गुरूपसदनविधिने
व गुरुरहितविचारव्यावृत्तिसिद्धेर्विफलो
नियमविधिरिति शंक्यं ॥

प्रतिबंधकाभावस्येति यद्यपि प्रतिबंधकाभावस्य सिद्धां
तेन कुत्रापि हेतुत्वं तथापि प्रवृत्तिवद्वासामग्री कार्यहे
तुरित्युपगमादस्यैवावच्छेदकत्वात्प्रतिबंधकाभावा
पेक्षेति भावः तदनिष्टस्योपपत्तेरिति गुरुरहितविचार
साध्यविषयाप्रवियानिष्टस्याभावोपपत्तेरित्यर्थः श्रव
णनियमविधिं सदृष्टान्तमुपपादयति एवं चेति गुरुर
हितविचारस्य व्यावर्त्यस्यालाभे सतीत्यर्थः लिखितेति·
अभ्युदयनिःश्रेयसकामस्य वेदार्थानुष्ठानं विना नाभ्यु
दयादिसिद्धिः तदनुष्ठानं च वेदार्थज्ञानं विना न संभव
ति तदर्थज्ञानं च स्वाध्यायपदवाच्यवेदावाप्तिं विना न
संभवति वेदावाप्तिं प्रति च गुरुमुखोच्चारणानूच्चार
णालक्षणमध्ययनं लिखितपाठादिसाधनत्वेन लो
के प्रसिद्धं तथा चाध्ययनविधिवाक्येन वेदाध्ययनं निय

ध्यतेऽध्ययनेनैवस्वतात्पर्यावाप्तिं संपादयेदितितेनच
लिखितपाठादिव्यावृत्तिर्लभ्यते यथा तथा प्रकृतेऽपी
त्यर्थः ननु ब्रह्मविज्ञानार्थं गुर्वभिगमनं श्रूयते न च त
स्य श्रुतिजन्यब्रह्मज्ञाने साक्षात्साधनत्वमस्ति अतस्ते
न ज्ञाने जननीये द्वारापेक्षायां गुर्वधीनविचार एव यो
ग्यतया द्वारत्वेन कल्प्यते न त्वदृष्टं दृष्टद्वारसंभवे अ
दृष्टकल्पनायोगात् गुर्वभिगमनस्य गुर्वधीनविचा
रद्वारा ज्ञानसाधनत्वे अभिगमनविधिना सिद्धे तेन
व गुरुरहितविचारव्यावृत्तिसिद्धेर्निष्फलः श्रोतव्य
वाक्ये श्रवणनियमविधिरिति शंकते न चेति ब्राह्म
णो निर्वेदमायात् नास्त्यकृतः कृतेनेति पूर्ववाक्ये नि
र्दिष्टो ब्राह्मणस्य इति परामृश्यते निर्वेदं वैराग्यमा
यात् प्राप्नुयादिति यावत् केन प्रकारेणेत्यत आह अ
नित्यकृतो नित्यो मोक्षः कृतेन कर्मणा नास्तीति अतो
मोक्षे ब्रह्मज्ञानसाधनज्ञानार्थं गुरुमभिगच्छे
दित्यर्थः श्रोतव्यवाक्येन गुर्वधीनविचारे नियमिते
सति तदंगतया गुर्वभिगमनं विधीयते श्रवणविध्य

भावे तूप ॥

गुरूपसदनस्य श्रवणांगतया श्रवणावि
ध्यभावे तद्विधिरेव नास्तीति तेन तस्य वैफ
ल्यापत्तेः अन्यथाऽध्ययनांगभूतोपगम
नविधिनैव लिखितपाठादिव्यावृत्तिरित्य
ध्ययननियमोऽपि विफलः स्यात् अथवाऽ

१
सि. ले
टी.
१५

18

द्वैतात्मपरभाषाप्रबंधश्रवणस्यपक्षेप्रा
प्त्यावेदान्तश्रवणनियमविधिरस्तु नचन
म्लेच्छितवा इत्यादिनिषेधादेव तत्प्राप्तिः श्रा
द्धवत्प्रतिमोघाद्वेदान्तश्रवणमशक्यमिति
पुरुषार्थनिषेधमुल्लंघ्यापिभाषाप्रबंधेना
द्वैतंजिज्ञासमानस्यतत्रापिप्रवृत्तिसंभवेन
नियमविधेरर्थवत्त्वोपपत्तेः ॥

गमनविधेरात्मलाभाभावान्नश्रवणविधिवैफल्यापा
दकतेति परिहरति गुरूपसदनस्येति अंगविधिनाप्रया
नविधिवैफल्यापादनेप्रतिप्रसंगमाह अन्यथेति वि
धिनैवेति गुरूपगमनस्यान्तरावाप्तिंप्रति अध्ययनरूप
दृष्टद्वारसंभवेनत्यागायोगादिति भावः व्यावर्त्यान्तरमा
ह अन्यथेति नियमविधिरस्त्विति अद्वैतंजिज्ञासमानेन
वेदान्ताएवविचारणीयानभाषाप्रबंधाइतिविचारवि
षयनियमविधिरस्त्वित्यर्थः ननुम्लेच्छशाहितस्यभाषा
प्रबंधरूपाध्यक्रमशाहस्योच्चारणंपुरुषेणाकर्तव्यं अन्य
थापुरुषःप्रत्यवायीभवेदिति निषेधवलादेवश्रवणा
धिकारिणोभाषाप्रबंधव्यावृत्तिसिद्धेः किंविधिनेतिश
कते नचनेति यदिभाषानिषेधस्यज्ञानांगत्वंस्यात्तदा
तन्निषेधमुल्लंघ्यतत्रप्रवृत्तौज्ञानानुत्पत्तिभयेनतत्र
नप्रवर्ततेनत्वेतदस्तिपुरुषार्थत्वात्तन्निषेधस्यतथा

चनन्निषेधपमुल्लंघ्यापि कदाचिद्विघ्नादिश्रवणोप्रवृत्ति
संभवतीति हृदि इति शास्त्रस्तुष्यतीति ॥ उल्लंघनेहेतुमाह
अशक्यमिति अशक्यत्वे हेतुर्बुध्यतिमांद्यं ननु यस्यापि
कारिणो बुध्यतिमांद्यात् वेदांतश्रवणमशक्यं तेन प्रति वे
दांतविचारनियमविधिः कथमशक्यार्थे विध्यनुपप
त्तेरिति चेन्न मंदस्य भाष्यादिविचारासंभवेऽपि वेदांतप्र
करणविचारस्य मंदाधिकारिणोऽपि संभवात् तदुक्तं
पंचदश्यां मंदप्रज्ञं तु जिज्ञासुमात्मानंदेन बोधयेत्
बोधयामास मैत्रेयीं याज्ञवल्क्यो निजां प्रियामिति आत्मा
नंदनामकप्रकरणेनेत्यर्थः ॥

अभ्युपगम्यते हि कत्रैपि करणे युक्त्यादिं तं प्र
रुषार्थं ऽनृतवदननिषेधे सत्यपि दर्शपूर्ण
मासमध्ये क्रतुसिद्धिहेतोरंगीकृतेन निषेधो
ल्लंघनस्यापि कलंकेनतु सिद्धिं कामयमान
स्यानृतवदने प्रवृत्तिः स्यादिति पुनः क्रत्वर्थ
तयापूर्णमासप्रकरणे नानृतं वदेदिति नि
षेधश्रुतिः क्रत्वर्थतया निषेधस्यार्थवत्त्वे यद्वा
यथा मंत्रैरेव मंत्रार्थस्मृतिः साध्येति नियम
स्तन्मूलकल्पसूत्रात्मीयग्रहणकवाक्यादी
नामपि पदेशाःसत्त्या वेदांतमूलेतिहास
पुराणोपरुधेयप्रबंधानामपि पदेशामि

संभवान्नियमोयमस्तु ॥

पुरुषार्थनिषेधस्थलेष्वपिमहाफलत्वसिध्यर्थंनिषिद्धे
प्रवृत्तिस्तन्निषेधेनविधेरर्थवत्ताचमीमांसकैरपिस्वी
कृतेत्याह अभ्युपगम्यतेहीति अंगीकृतेनिषेधोल्लं
घनेयेनसतथोक्तः कुतश्चिदित्यनेनसूचितंहेतुमा
ह अविकलामिति अर्थवत्त्वमिति श्रुत्यादितमितिपू
र्वेणान्वयः आवश्यंतरमाह यद्वेति मंत्रैरेवेति अग्नि
मूर्द्धेत्यादयोमंत्राः स्मृत्यादिभिः कृतोविनियुक्ताः किमु
चारणमात्रेणादृष्टंकुर्वंतः कृत्वाउपकारंकुर्वंतिउत
दृष्टेनैवार्थस्मरणेनेतिसंदेहेकल्पसूत्रादिनापिअ
नुष्ठेयार्थस्मृतिसंभवाददृष्टार्थामंत्राइतिप्राप्तेराद्धां
तः मंत्राणामर्थप्रकाशनद्वाराकृतूपकारकत्वेदृष्टद्वा
रसंभवेदृष्टकल्पनानुपपत्तेस्तथाचफलवदनुष्ठा
नापेक्षितक्रियातत्साधनस्मरणद्वारामंत्राणांकर्मा
गत्वं नचक्रियातत्साधनस्मरणस्यमंत्रैरिवकल्पसू
त्रादिभिरपिसंभवात्तत्स्यद्वारत्वमितिवाच्यं मंत्रैरेव
मंत्रार्थः स्मर्तव्यइतिनियमविधिसंभवात् नियमस्तु
दृष्टार्थोभविष्यति तदुक्तं यत्रदृष्टंनलभ्यतेऽतः स्या
त्तत्रादृष्टकल्पनेति तथाचयथामंत्रनियमविधिना
मंत्रमूलककल्पसूत्रादिव्यावृत्तिः क्रियतेतथाअधी
तसांगस्वाध्यायेनब्रह्मजिज्ञासुनावेदांतएवविचा
र्याइतिवेदांतनियमेकृतेतन्मूलेतिहासादीनांव्या
वृत्तिर्लभ्यतइतिदृष्टांतदार्ष्टांतिकग्रंथयोरर्थः या
ज्ञिकैःप्रणीतमनुष्ठानसमवेतपदार्थसंग्राहकवा

कंग्रहणाकवाक्यं इतिहासो महाभारतं पौरुषेयप्रवं
यः प्रबोधचंद्रोदयादिः उदाहरणानि वा ॥

सर्वथानियमविधिरेवायं सहकार्यन्तरावि
धिरित्यधिकरणभाष्ये अपूर्वविधित्वोक्तिस्तु
नियमविधित्वेपि पाक्षिकाप्राप्तिसद्भावात् तद
भिप्रायेति तत्रैव पक्षेणेति पाक्षिकाप्राप्तिक
थनपरसूत्रपदयोजनेन स्पष्टीकृतमिति
विवरणानुसारिणः कृतश्रवणस्य प्रथमेश
ह्लात् निर्विचिकित्सपरोक्षज्ञानमेवोत्पद्यते
शाब्दस्य परोक्षज्ञानजननस्वाभाव्येन तस्य सा
मर्थ्यानतिलंघनात् ॥

वस्तीत्युपलक्षणमन्येषामपि व्यावर्त्यानां संभवात् त
थाहि तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नमिति श्रुतौ ब्रह्मप्र
तिपत्तिद्वारा तत्प्राप्तिं प्रति उपायद्वयं निर्दिष्टं श्रवणम
ननध्यानात्मकं सांख्यशब्दार्थः प्रकृतः तृतीयपरिच्छेदेव
क्ष्यमाणो योगपदोदितः उपासनामार्गस्तु परः तत्र कृ
तेकारणं जगत्कारणत्वेनोपलक्षितं ब्रह्म सांख्ययोग
भ्यां ज्ञानद्वाराभिपन्नं प्राप्तं भिन्नत्वेन प्रत्यक्त्वेन प्राप्तमि
तिश्रुत्यर्थः तथा सगुणब्रह्मोपासनमुपासकस्य ब्रह्म

१
सि॰ ले॰
टी॰
२॰

20

लोकं गतस्य तत्त्वसाक्षात्कारद्वारा ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वमिति ब्र
ह्ममीमांसायां प्रसिद्धं तथा तपोविशेषादिकं साक्षात्तत्त्व
ज्ञानसाधनत्वेन पुराणादिप्रसिद्धमुदाहरंतं वंतथा च
गुरुवेदांतेषु श्रद्धावतः कुशलस्य श्रवणाधिकारिणस्त
त्त्वज्ञानार्थं मुमुक्षुयोगमार्गे संसृणो परमननं तपोविशे
षादिष्वपि वेदांतश्रवणाश्य कदाचित्प्रवृत्तिः स्यादिति
तन्निवृत्तिफलको नियमविधिः संभवति नियमविधि
पक्षमुपसंहरति सर्वथेति ननु नियमविधित्वपक्षे स
हकार्यंतरविधिरित्यधिकरणभाष्यविरोधः स्यात् तत्रा
ह सहकार्यंतरेति अपूर्वविधित्वस्य निराकृतत्वादि
तिभावः तत्रैवेति तदधिकरणभाष्य एवेत्यर्थः श्रोत
व्यवाक्येन निर्विचिकित्सपरोक्षशाब्दज्ञानोद्देशेन श्र
वणं विधीयते न तु शाब्दसाक्षात्कारोद्देशेन शाब्दस्य स्व
तः परोक्षज्ञानजनकत्वाभावात् विचारसहकृतस्या
पि शाब्दस्य क्वापि साक्षात्कारहेतुत्वादर्शनाच्च परोक्षज्ञा
नफलकोऽयं नापूर्वविधिः विधिं विनापि शाब्दज्ञा
नहेतुत्वस्य विचारे विचार्यनिर्णयहेतुत्वस्य च प्राप्तौ त
दुभयबलेन विचारविशिष्टवेदांतरूपश्रवणस्यानि
र्विचिकित्सशाब्दज्ञानहेतुत्वप्राप्तेस्साधितत्वात् किंतु पू
र्वोक्तात्पक्षप्राप्त्यादाय नियमविधिरेवेति मतमा
ह कृतश्रवणस्य प्रथममिति ॥

पश्चात्कृतमनननिदिध्यासनस्य सहका
रिविशेषसंपन्नानतत्त्वापरोक्षज्ञानेजाय

ने तत्त्वं प्रागगोचरज्ञानासमर्थस्यापीन्द्रियस्य
तत्सामर्थ्यसंस्कारसाहित्यात्प्रत्यभिज्ञानज
नकत्ववत्स्वतोऽपरोक्षज्ञानजननासमर्थ
स्यापि शब्दस्य विचारपरिभावितकामिनी
साक्षात्कारस्थले तत्समर्थत्वेन तत्प्रभावना
प्रचयसाहित्यादपरोक्षज्ञानजनकत्वयुक्ते
नतस्य शब्दस्य स्वतः स्वविषयेऽपरोक्षज्ञानज
नकत्वस्य भावनाप्रचयसहकृतज्ञानकरणा
त्वावच्छेदेन विधुरोतः करणवदपरोक्षज्ञा
नजनकत्वस्य चप्रामन्यात्पूर्ववन्नियमावि
पिरितिनदेकदेशिनः ॥

ननु मनननिदिध्यासने किं निर्विचिकित्सशाब्दपरोक्ष
ज्ञानोद्देशेनैव विधीयेते किंवा शाब्दापरोक्षंप्राप्तेनाद्यः
मननाद्यनुष्ठानात्प्राक्छ्रवणमात्रादेव तत्सिद्धेर्न द्वि
तीयः शब्दस्यापरोक्षज्ञानजननएव सामर्थ्यस्य त्वदभि
मतत्वादित्याशंक्याद्वितीयपक्षपरिग्रहेण परिहरति
पश्यादिति शाब्दनिर्विचिकित्सपरोक्षज्ञानानन्तरमित्य
र्थः कृते मनननिदिध्यासने येन सः तथोक्तः तत एवे
ति शाब्दादेवेत्यर्थः सहकारिवैचित्र्यात्कार्यवैचित्र्यदर्श
नादिति भावः तदेवोदाहरणेन दर्शयति ततोऽपीति
तत्सामर्थ्येति तत्प्रागगोचरज्ञानजननसामर्थ्यमित्यर्थः

१
सि॰ ले॰
टी॰
२१

21

शाब्दस्येति शाब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वं युक्तमित्युत्तर
ग्रंथसंबंधः ननु मनसः संस्कारस्येंद्रियसहकारित्वेन
क्लृप्ता श्रवणविधिभावनाप्रचयस्य ज्ञानकरणसहकारित्वे
न साक्षात्कारजनने सामर्थ्यं न क्वापि क्लृप्तमित्याशंक्या
ह विधुरेति तत्सामर्थ्यस्यैव साक्षात्कारजननेन क्लृप्तार्थः
नन्वेवमपि शाब्दसहकारित्वेन मननध्यानात्मकभाव
नाप्रचयस्य मानांतरेण शाब्दसाक्षात्कारं प्रति हेतुत्वा
प्राप्ते मननादिविधेरपूर्वविधित्वप्रसंग इति नेत्याह
ततश्चेति परोक्षज्ञानजनकत्वस्यापरोक्षज्ञानजनक
त्वस्य च प्राप्तत्वादिति संबंधः परोक्षज्ञानहेतुत्वस्य प्रा
प्त्यभिधानं श्रवणविधेर्नियमविधित्वार्थमिति द्रष्टव्य
विधुरेति भावनासहकृतस्य ॥

वेदांतश्रवणेन न ब्रह्मसाक्षात्कारः किं तु म
नसैव मनसैवानुद्रष्टव्यमिति श्रुतेः शा
स्त्राचार्योपदेशशमादिसंस्कृतं मन आत्म
दर्शने करणमिति गीताभाष्यवचनाच्च श्र
वणं तन्निर्विचिकित्सपरोक्षज्ञानार्थमिति
तादर्थ्येनैव नियमविधिरिति केचित् ॥

विदुरांतःकरणस्य कामिनीसाक्षात्कारहेतुत्वदर्शनस्य
लेव हि स्वतंत्रमप्यंतःकरणं बाह्यवस्तुभावनासह
कृतं सत्साक्षात्कारहेतुरिति विशिष्टकार्यकारणभा

वेदगृहीतत्वेन लाघवात् बाधकाभावाच्च भावनाप्रच
यसहकृतं ज्ञानकारणत्वावच्छिन्नमपरोक्षज्ञानेप्र
तिहेतुरिति कार्यकारणभावोऽभ्युपेत इति भावः श्र
वणाच्छब्दस्यापरोक्षज्ञानजननस्वाभाव्यमेवासिद्धं ज्ञान
मनपेक्षत्वादेः करविशेषप्रयुक्तत्वस्यानिराकरि
ष्यमाणत्वादतः शाब्दापरोक्षं प्रतिमननादेरिव श्र
वणस्यापि विधिर्नानुपपन्न इत्यस्वरसं सूचयति न
देकदेशिन इति विवरणैकदेशिन इत्यर्थः मतांतर
माह वेदान्तश्रवणेन न ब्रह्मसाक्षात्कार इति शाब्दस्याप
रोक्षज्ञानजननस्वाभाव्येनाक्रमसामर्थ्यानतिलंघना
दिति हेतुरत्रापि मन्तव्यः किं तर्हि ब्रह्मसाक्षात्का
रे करणमिति पृच्छति किं त्विति मननमेव करणमिति म
तान्तरमाह मनसैवेति क्वचित्किंचिन्मननंतरेष
ष्यकृमनसैवेति पाठोऽस्ति तदा नानुपपत्तिः तत्रैवमा
ष्यसंमतिमाह शास्त्रेति शास्त्रं तत्त्वमस्यादिवाक्यमाचा
र्योपदेशश्चाचार्यकर्तृकवाक्यार्थविवरणरूप आदि
पदेन मतिनिदिध्यासनादिसंग्रहार्थं तथा चात्र ब्रह्मसाक्षात्का
रस्य मानसत्वप्रतिपादनेन तत्कारणमनस्सहकारित
येव मनननिदिध्यासनयोर्विधिर्न तु पूर्वमतस्य वा शा
ब्दसाक्षात्कारकारणशब्दसहकारितयेति पूर्वमताद
स्य मतस्य विशेषः सूचितो भवति श्रवणे तु पूर्वमता
द्विशेषमाह श्रवणं त्विति नादर्थ्येनैवेति निर्विचि
कित्सस्य शाब्दापरोक्षज्ञानार्थत्वेनैवेत्यर्थः ॥

१
सि. ले
टी.
२२

22

अपरोक्षज्ञानार्थत्वेनैव श्रवणे नियमविधिः
दृष्टव्युत्पत्तिफलकीर्तनात् तादर्थ्यं च तस्य
करणभूतमनःसहकारित्वेनैव साक्षा
त् शब्दादपरोक्षज्ञानानङ्गीकारात् न च
तस्यानेन रूपेण तादर्थ्येन प्राप्तमित्यपूर्व
विधित्वप्रसङ्गः श्रवणेषु शब्दादिषु समा
रोपितपरस्परादिविवेकनिवृत्त्यर्थं गायवे
शास्त्रस्य श्रवणसहकृतश्रोत्रेण परस्परा
संकीर्णतयानवधार्याणां परोक्षदर्शनेन
प्रकाशमानेवस्त्वारोपितानाविवेकनिवृत्त्य
र्थं शास्त्रसद्भावेन श्रवणं तत्साक्षात्कारजन
कैन्द्रियसहकारिभावेनोपयुज्यत इत्यस्य
क्रमत्वादित्येके ॥

मतान्तरमाह अपरोक्षज्ञानेति ननु तर्करूपविचारात्म
कस्य श्रवणस्य स्वतः साक्षात्कारफलत्वायोगात्तदनुग्रा
हकप्रमाणवक्त्वं न च किमित्यपेक्षायामाह तादर्थ्यं चे
ति साक्षात्कारार्थत्वं चेत्यर्थः तस्येति वेदान्तश्रवणस्ये
त्यर्थः करणभूतेति ब्रह्मसाक्षात्कारकरणभूतेत्यर्थः न
तब्रह्मसाक्षात्कारकरणशब्दसहकारित्वेनेत्यर्थः न
र्थः नसाक्षादिति वेदान्तश्रवणस्य साक्षात्कारा
साक्षात्कारजनकत्वं नास्ति तस्य तर्करूपतया स्वतः प्रमा

णत्वाभावादितिभावः मनःसहकारित्वेनैवेत्यत्रका
रणेहेतुमाह श्रुत्यादिति नस्येति वेदान्तश्रवणस्येत्य
र्थः तेनरूपेणेति साक्षात्कारकरणमनस्सहकारित्वे
नरूपेणेत्यर्थः साक्षात्काकरणमनस्सहकारित्वेन
श्रुत्यभावेपिनत्करणेन्द्रियसहकारित्वेनश्रुतिरस्ती
त्याह श्रावणेष्विति श्रोत्रजन्यप्रत्यक्षविषयेष्वित्यर्थः
षड्जादिष्विति षड्जादयोध्वनिविशेषास्तेषुगांधर्वशास्त्र
श्रवणरहितस्यपरस्परमविवेकस्समारोपितोवर्तते
परस्परमविवेकोनामपरस्परंतादात्म्यरूपः परस्पर
यमेवतान्द्रूपश्चेतिवोध्यंगांधर्वशास्त्रविचारवतस्तु न
हिचारमहत्तु नश्रोत्रेन्द्रियेणैवषड्जादयः परस्परंवि
विक्तनयानुभूयंतेएवंमनसांतरिन्द्रियेणानुभूय
मानेषुचिदात्मप्राणशरीरादिषुपरस्परंतादात्म्या
दिरूपाविवेकः प्राणिनामनुभव ॥

वेदान्तवाक्यानामद्वितीयेब्रह्मणितात्पर्य
निर्णयानुकूलन्यायविचारात्मकंचेतोह
तिविशेषरूपस्यश्रवणस्यनब्रह्मणिप
रोक्षमपरोक्षंवाज्ञानंफलं नस्यशब्दादि
प्रमाणफलत्वात् नचोक्तरूपविचारणव
यारितात्पर्यविशिष्टशब्दज्ञानमेवश्र
वणमस्तु नस्यचज्ञानंफलंयुज्यतेइति

स्त

१
सि॰ले
टी॰
२३

23

वाक्यं ज्ञाने विध्यनुपपत्तेः श्रवणविधेर्वि
चारकर्तव्यताविधायकजिज्ञासासूत्रमू
लत्वोपगमाद्वोहापोहात्मकमानसक्रिया
रूपविचारस्यैव श्रवणत्वोचित्यात् ॥

सिद्धोऽपि यद्यारोपनिवर्तकं शास्त्रमस्ति तदा तत्स
हकृतमेतदिंद्रियमेव बुध्यादिविविक्तमात्मानं ब्रह्म
स्वरूपतया वेदांतैः प्रतीयमानं साक्षात्कारयेदिति वि
चारवान्पूर्वपक्षः घट्टादिस्वरसाक्षात्कारस्थले कार्यका
रणभावं कल्पयतीत्याह प्रकाशमान इति तच्छ्रवणं
शास्त्रश्रवणं तत्साक्षात्कारेति प्रकाशमानवस्तुसाक्षा
त्कारेत्यर्थः उपयुज्यते विविक्ततया वस्तुसाक्षात्कारहे
तुर्भवतीत्यर्थः इत्यस्येति इति उक्तप्रकारेणास्य साक्षा
त्कारकरणभूतेंद्रियसहकारित्वस्य वेदांतश्रवणे
विधिविनैव प्राप्तत्वान्नापूर्वविधित्वप्रसंग इत्यर्थः
उक्तेषु पक्षेषु शास्त्रायपरोक्षोद्देशेन वा शास्त्रपरोक्षो
द्देशेन वा श्रवणविधिरिति स्थिते इदानीं प्रतिवंध
निरासोद्देशेनैव नहि विधिरिति मतांतरमाह वेदांतवा
क्यानामिति प्रमेयासंभावनानिवृत्त्यनुकूलन्यायवि
चारात्मकमननव्यावृत्तये तात्पर्यनिर्णयानुकूलेत्यु
क्तं तन्निर्णयानुकूलन्यायाश्चोपक्रमादय इति बोध्यं
चित्तवृत्ति विशेषपदेन यत्नसाध्यक्रियारूपावृत्ति
र्विवक्षिता न तु तदसाध्यज्ञानरूपावृत्तिर्विवक्षिता

ज्ञानस्यविषययोग्यतायावक्ष्यमाणत्वात् ब्रह्मणीतिवि
षयसप्तमी तस्येतिज्ञानस्येत्यर्थः श्रादिपदं प्रत्यक्षादि
संग्रहार्थं ज्ञानोद्देशेन श्रवणं विधीयत इति मताभिमतं
श्रवणशास्त्रार्थमनूद्य निराकरोति नचोक्तरूपेति ब्रह्म
जिज्ञासासूत्रस्य साधनचतुष्टयसंपन्नेन ब्रह्मज्ञानाय
वेदांतविचारः कर्तव्य इत्यर्थः सोत्र जिज्ञासापदस्य वि
चारलक्षकत्वात् तस्य च सूत्रस्य श्रोतव्यवाक्यं मूलं तत
श्च श्रोतव्यवाक्ये यदि श्रवणं ज्ञानरूपं तदा श्रोतव्य इत्य
स्य श्रवणरूपज्ञानकर्तव्यतार्थः स्यात् तथा च जिज्ञासा
सूत्रश्रोतव्यवाक्ययोर्मूलमूलिभावो न स्यादेकार्थत्वा
भावादित्याह श्रवणविधेरिति ऊहः न्यायाभासेभ्यो नि
कृष्टन्यायानामुपादानंन्यायाभासनिराकरणमपोहः

नचविचारस्यैवतात्पर्यनिर्णयद्वारातदज्ञा
नात्पर्यभ्रमादिप्रतिबंधापरापरूपप्रतिबंधाप
विगमद्वारावाब्रह्मज्ञानेफलमस्त्वितिवाच्य
तात्पर्यज्ञानस्यशाब्दज्ञानेकारणत्वानुपग
मात् कार्येक्वचिदपिप्रतिबंधकाभावस्यका
रणत्वानुपगमाच्चतयोर्द्वारत्वानुपपत्तेः ब्र
ह्मज्ञानस्यविचाररूपातिरिक्तकारणजन्य
त्वेनप्रामाण्यस्यपरतस्त्वापत्तेश्च ॥

१
सि॰ ले॰
टी॰
२४

24

ननु सदेव सोम्येत्यादि तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीत्येतदंतं
वाक्यजातमद्वितीयवस्तुपरमद्वितीयवस्तुप्रतिपादको
पक्रमोपसंहारवत्त्वादित्येवमात्मकस्य विचारस्यानुमि
तिरूपं तात्पर्यनिर्द्धारणं साक्षात्फलं तत्द्वारा तात्पर्यभ्र
मादिरूपप्रतिबंधकनिवृत्तिर्विचारस्य फलं तन्निवृत्तौ च
वाक्यमप्रतिबद्धं सदद्वितीयब्रह्मबोधं जनयति एवञ्च
त्यंतरेष्वपीति वस्तुगतिः तथा च श्रवणस्य साक्षाद्ब्रह्म
ज्ञानफलकत्वाभावेपि परंपरया तत्फलकत्वं स्यादिति
प्राकृते नच विचारस्यैवेति अप्यर्थ एवकारस्तथा च य
था ज्ञानं शाब्दप्रमाणस्य फलं नतु तद्विचारस्यापि फल
मस्ति शाब्दप्रमाणफले ज्ञाने विचारस्यापि तात्पर्यनिर्णय
द्वारा तदर्थीनप्रतिबंधनिरासद्वारा वा हेतुत्वसंभवादि
त्यर्थः तज्जन्यत्वं विगमविशेषणं भ्रमादिरेवप्ररूढापरा
थः तात्पर्यज्ञानस्य द्वारत्वाभावे हेतुमाह तात्पर्यज्ञानस्ये
ति प्रतिबंधनिरासोपजनतेनान्यथासिद्धत्वादिति भा
वः तार्यज्ञानस्य शाब्दबोधं प्रति हेतुत्वाभावे विचारस्य
तात्पर्यनिर्णयसाध्यप्रतिबंधनिवृत्तिद्वारा शाब्दबोध
हेतुत्वं दूरापास्तमिति मत्वा प्रतिबंधकाभावस्याहेतुत्वे
हेतुमाह कार्यैकचिरपीति सत्यामपि सामग्र्यां प्रति
बंधवशात्कार्यं न जातमिति लोकव्यवहारविरोधात् प्र
तिबंधकाभावस्य सामग्र्यामंतर्भावो नांगीक्रियते किंतु
प्रतिबद्धसामग्री कार्यहेतुरिति स्वीकृत्य सामग्र्यामवच्छे
दकतया दंडत्वादिवदन्यथासिद्धिरेव स्वीक्रियत इति भा
वः तात्पर्यान्तु ॥

तस्मात्तात्पर्यनिर्णयद्वाराप्रवृत्त्यापरणयति
रात्मार्थत्वेनैव विचाररूपे श्रवणे नियमवि
धिः द्रष्टव्य इति तु दर्शनार्हत्वेन स्तुतिमात्रं
न श्रवणफलकीर्तनमिति संक्षेपः शारीर
कानुसारिणः ब्रह्मज्ञानार्थं वेदान्तश्रव
णे प्रवृत्तस्य चिकित्साज्ञानार्थं चरकसुश्रु
तादिग्रन्थश्रवणे प्रवृत्तस्येव मध्ये व्यापारां
तरेऽपि प्रवृत्तिः प्रसज्यत इति तन्निवृत्तिफ
लकः श्रोतव्य इति परिसंख्याविधिः ॥

मितिहेतुविचारात्मकानुमानस्य ग्राह्यप्रमितिहेतुत्वेहे
तुमाह ब्रह्मज्ञानस्येति अतिरिक्तेति शब्दप्रमाणाति
रिक्तेत्यर्थः परतस्त्वापत्तेरिति प्रामाण्याश्रयज्ञानस्या
तिरिक्तकारणजन्यत्वरूपं प्रामाण्यस्योत्पत्तौ परतस्त्वस्या
दित्यर्थः तच्चापसिद्धान्त इति भावः यदि श्रवणस्य न
ब्रह्मज्ञानं फलं तर्हि किमुद्देशेन तत्प्रवृत्तिरत आह तस्मा
दिति ब्रह्मज्ञानफलकत्वासंभवादित्यर्थः ननु तर्हि क
थं द्रष्टव्य इति श्रवणफलकीर्तनं तत्राह द्रष्टव्य इतीति
ति स्तुतिमात्रमिति आत्मन इति शेषः स्तुतिश्च तच्छ्र
वणादौ प्रवृत्त्यर्थेति भावः परिसंख्याविधिपदमाह ब्र
ह्मज्ञानार्थमिति ननु वाचस्पतिमते वक्ष्यमाणरीत्या वे
दान्तश्रवणस्य नित्यप्राप्तिं सिद्धां कृत्वा परिसंख्याविधि

१
सि॰ले
टी॰
२५

25

पन्नप्रहृतिर्वोच्या नयाचसन्तिज्ञानस्तुद्दिपुपश्रवणाद्वन्तु
तिष्ठन्तः कथं व्यापारान्तरं प्रसज्जेत यतस्तान्निहृतिफल
कः परिसंख्याविधिः संभवेदित्याशंक्य ब्रह्मज्ञानसाधन
त्वेन व्यापारान्तराप्रसक्तावपि भेदवासनावशाद्व्यापारा
न्तरं संभवतीति मन्दष्टान्तमाह विकित्सेति विकित्साश्रो
षयं तद्ज्ञानस्यैवैष्यकयं थेकसाध्येन तद्ज्ञानायचरकस्य
श्रुतादिसंज्ञकयत्थश्रवणाप्रहनस्यनादर्थ्येन व्यापारा
न्तराप्रसक्तावपिपथ्यादिविषयवासनावशादेव तन्प्र
सक्तिस्तद्वदित्यर्थः ॥

ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति छांदोग्येन व्या
पारत्वस्य मुमुक्षूपायत्वावधारणात् संपूर्व
स्यतिष्ठतेः समाप्तिवाचितया ब्रह्मसंस्थाश
ब्दिताया ब्रह्मणि समाप्तेरनन्यव्यापारत्व
रूपत्वात् तमेवैकं जानथ आत्मानमन्यावा
चोविमुंचथेत्याथर्वणिके ठनप्रव्यापा
रान्तरप्रतिषेधाच्च ऋग्वमेराम्नेः काले
नयेद्वेदान्तचिन्तयेत्यादिस्मृतेश्च नवब्र
ह्मज्ञानानुपयोगिनो व्यापारान्तरस्य श्रवणे
नसहैकस्मिन्साध्ये समुच्चित्यप्राप्यभावा
न्नन्निहत्यर्थः परिसंख्याविधिर्ज्ञप्न इ
तिवाच्यं ॥

ननु सगुणादिग्रंथश्रवणे प्रवृत्तस्य व्यापारांतरसत्वेपि य
थाविविक्तात्मज्ञाने निष्प्रत्यूहमुत्पद्यते तथाप्यहं वेदांत
श्रवणमनुतिष्ठतो मध्ये मध्ये लौकिकवैदिकव्यापारस
त्वेपि ब्रह्मज्ञानोदयसंभवान्निष्फलः परिसंख्याविधिरि
त्याशंक्य श्रवणविध्यर्थवत्त्वाय निरंतरमनुष्ठितश्रवण
स्यैव ज्ञानसाधनत्वं न कादाचित्कस्यातो न नैष्फल्यमिति
परिहारमभिप्रेत्य यथोक्तार्थे श्रुतिस्मृतिवाक्यमुदा
हरति ब्रह्मसंस्थ इति न विद्यतेऽन्यो व्यापारो यस्य पुरुष
स्य स तथा तस्य भावस्तत्वं तस्येत्यर्थः ब्रह्मविषयकश्र
वणादिव्यापाराच्छमदमाद्युपबृंहितादन्यव्यापारशू
न्यत्वस्येति यावत् तथा च संन्यासाधिकरणभाष्यं शम
दमाद्युपबृंहितं ब्रह्मनिष्ठत्वं तस्य स्वधर्मस्तदतिक्रमे
व तस्य प्रत्यवाय इति अवधारणनिश्चयः ब्रह्मसंस्थ
पदेनायमर्थः कथं लभ्यत इत्यत आह संपूर्वस्येति न
च ब्रह्मणि समाप्तिर्नाम विदेहकैवल्यरूपो लयप्रवास्थि
तिवाच्यः तथा सति पुनरस्तत्वमेतीति भागवैयर्थ्या
पत्तेरतोऽमृतत्वप्राप्तिंप्रति ब्रह्मसंस्थता उपायत्वेन
विधीयत इति वक्तव्यमतो ब्रह्मणि समाप्तेरनन्यव्या
पारत्वे पर्यवसानं भाष्ये कृतं तथा चानन्यव्यापारत्वस्य
मुक्त्युपायत्वबोधकवाक्येनार्थान्मुमुक्षोर्व्यापारांतर
निवृत्तिः क्रियत इति भावः साक्षान्निवृत्तिबोधकवाक्य
मुदाहरति तमेवैकमिति यस्मिन्नाधारे द्यावापृथि
व्यादिसमस्तं जगदध्यस्तं तमेवाधारमेकरूपमात्मा
नं जानथ ॥

सहकार्यन्तरविधिरित्यादिसूत्रेयस्मात्पक्षेभे
ददर्शनप्राबल्यान्नप्राप्नोतितस्मान्नियमवि
धिरितितद्व्याख्यैवकृतंश्रवणस्यशास्त्रहृत्तात्मसा
क्षात्कृतकृत्यतांमन्वानस्याविद्यानिच नैक
मात्रात्कारोपयोगिनिदिध्यासनेप्रहतिनस्या
दितिश्रवणतत्साधनस्यपक्षप्राप्तिमात्रेणानिदि
ध्यासनेनियमविधेरभ्युपगमनतयातत्त्वा
येनासाधनस्यसमुच्चित्याप्राप्तावपितत्त्वेहु
तिफलकस्यपरिसंख्याविधेःसंभवादितिनि
यमःपरिसंख्यावाविध्यर्थोत्रभवेद्यतः श्र
नात्मादर्शनेनैवपरात्मानमुपास्स्वहइतिवा
र्तिकवचनानुसारिणःकेचिदाहुः श्रोतात्माश्रो
तव्यइतिमननादेवदात्मविषयकत्वेननि
वध्यमानंश्रवणमागमाचार्योपदेशजमा
त्मज्ञानमेवनतत्तात्पर्यविचाररूपनतत्र
कोऽपिविधिः ॥

हेमुमुक्षवःज्ञानसाधनत्वेनचानात्मप्रतिपादकशास्त्रोद्वा
रणादित्यागःकर्तव्यइत्याह श्रुतिरत्यावाचोविमुंचथेति
नियमविधिवादीशंकते नचब्रह्मज्ञानानुपयोगीनइति
प्रतिवंद्यासमाधत्ते सहकार्यन्तरेति नप्राप्नोतिमौनमि

तिशेषः उदाहृतसूत्रभाष्ययोर्नियमविधिवादिसम्मतं
तात्पर्यं परिसंख्याविधिवादी दर्शयति कृतश्रवणस्येति
मन्वानस्येत्यनेन रव्यापारांतरेष्वप्रवर्तमानस्येतिशेषः
सूत्रे भाष्ये चात्मन्यायतनपदस्य प्राप्तिमात्रेण नियमविधेर
भ्युपगतत्वयेति संबंधः वार्तिके अत्रेत्यस्य श्रोतव्यवाक्य
इत्यर्थः अत्र नियमो विध्यर्थो भवेदित्येकः संबंधः यदि नि
त्यप्राप्तत्वान्नियमविधिर्न संभवति तदा परिसंख्या वा
विध्यर्थो भवेदिति संबंधः परिसंख्याया विध्यर्थत्वे हेतु
र्यतन इत्यादिः परमात्मोपासने अन्यव्यापाररहितेनैव यमु
मुक्षुवा यतः प्रवृत्तात् इत्यर्थः श्रवणादीनां विधेयत्वपक्षं
मतभेदेन दर्शयित्वा तेषां विध्यभावपक्षमाह आत्माश्रो
तव्य इत्यादिना निबध्यमानमिति यथा आत्मविषयकत्वे
नोच्यमानम्मननं निदिध्यासनं च ज्ञानरूपं तथा श्रवण
मपि ज्ञानरूपमेवेत्यर्थः न चेति विचारस्यानुष्ठेयक्रि
यारूपस्य साक्षादात्मविषयकत्वानुपपत्तेरिति भावः ॥

ननु मननादिवदिति दृष्टान्तो ऽनुपपन्नः मन
ननिदिध्यासनयोर्ज्ञानत्वाभावात् मननं हि
युक्त्यालोचनरूपो व्यापारः ध्येयचिंतया सिद्ध
उपासनानुरोधेन निदिध्यासनं ध्यानक्रिया
न ज्ञानमतः कथं मननादिवदिति मनननि
दिध्यासनयोर्ज्ञानत्वासिद्धतया निर्दिश्यते इ
ति चेदुच्यते आत्मा ब्रह्मस्वभावः चिद्रूपत्वात्

१
सि॰ ले॰
टी॰
२७

27

बलवद्भ्यादिःकल्पितःदृष्टपत्वात् श्रुतिर
जन्मादिवदित्याद्यनुमितेरेव मननत्वोपगमा
त् तदुक्तं चतुर्थमैत्रेयीब्राह्मणवार्तिके आ
गमार्थविनिश्चित्यै मननं त्विति भण्यते वेदशा
स्त्राविरोध्यत्र तर्कोऽपि विनियुज्यते पदार्थवि
षयस्तर्कः नत्वेवानुमितिर्भवेदिति ज्ञातार्थ
दार्ढ्याय तर्करूपं मननं विधीयते सोऽपि तर्कः
श्रुत्यविरुद्धरूप एव मननत्वेन विधीयते तद्धि म
ननं तत्त्वंपदार्थविषयकमेव न तु वाक्यार्थ
विषयकं तस्य वाक्यैकमेयत्वात् तथा चाहुः
समुच्चयार्थः यथा मननात्मकतर्कस्य वेद
विरोधित्वं तथानुमितिरूपत्वं चेत्यर्थः अत
एवत्यायनेऽपि मननस्यानुमितिरूपत्वमि
ष्टे निदिध्यासनमपि वार्तिककारमते ज्ञा
नमेव तथा हि बृहदारण्यके चतुर्थाध्यायष
ष्ठाध्याययोर्मैत्रेयीब्राह्मणयोराम्नायते
आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्या
सितव्य इति मननं च चतुर्थे मैत्रेय्यात्मनो वा
अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेति ष
ष्ठे तु मैत्रेय्यात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते वि

त्वात इति तन्त्रोभयग्रहणेऽपवार्तिकं अनुवादे
यथोक्तानां प्रक्रान्ते दर्शनादिषु विज्ञानेनेत्य
र्थकथं निदिध्यासनमुच्यत इति अथ आ
त्मा द्रष्टव्य इत्यादिनाऽनूक्तानामनुवादे प्रक्रा
न्ते मतिर्दर्शनादिषु मध्ये श्रुतं निदिध्यास
नं विज्ञानेनेति पदेन कथमुच्यते नूयते
दर्शनादीनां समानपदैरेवानुवाददर्शने
न निदिध्यासनस्यापि तद्वन्निदिध्यासनेने
त्यनुवादः स्यात् ननु विज्ञानपदेनेत्यर्थः
न स्यसमाधानवार्तिके ध्यानाशंकानिह
त्यर्थं विज्ञानेनेत्यभिधानेन निदिध्यासनशा
हेन ध्यानमाशंक्यते यत इति निदिध्या
सनशब्दस्य ध्यानवाचित्वात् श्रवणमनना
नन्तरमनुभवांगत्वेन ध्यानं निदिध्यासित
व्य इत्यनेन विधीयत इति यतः सर्ववादि
भिराशंक्यते अतस्तदाशंकानिहत्यर्थमनु
वादेऽवसरेऽपि तत्सर्ववाक्ये निदिध्यासन
रूपेणाने विवक्षितं न तु ध्यानं अतो नानुध्या
न विधिशंकावकाश इत्याशयवतीकृति
विज्ञानपदेन निदिध्यासनमनुवदतीति

१
सि॰ले॰
टी॰
२८

28

वार्त्तिकार्थः ध्यानस्यानुभवांगत्वे को दोषः
यतस्तद्दोषाकाङ्क्षायां निरस्यत इत्यत आह
तदनन्तरं वार्त्तिकार्द्धं विज्ञानोत्पत्तिहेतु
त्वं ध्यानादेः प्रागवादिषमिति ध्यानस्य त
द्वियोगस्य वा विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वं प्रतिय
हृषणं वक्तव्यं तस्मात्प्रागेव मयैवं यदा तूक्तवा
नस्मीत्यर्थः ननु श्रुतत्वपदार्थगोचर
श्रवणमननाभ्यां सकृदभ्यस्ताभ्यां तत्व
पदलक्ष्यार्थनिर्णये सति वाक्यार्थज्ञानस्य
वावसरप्राप्तत्वेन ध्यानानुविधेयत्वानवकाशा
त् ननवनाभ्यां प्रमाणप्रमेयासंभावनानि
हत्यावपि विपरीतप्रत्ययनिवृत्तेर्यात्र
वाक्यार्थबोधोत्पत्तिरिति वाच्यं श्रवणम
ननयोरेवासकृदभ्यासमहिम्ना विपरीत
प्रत्ययस्यापि निवृत्तिसंभवात् वाक्यार्थबो
धनिवर्त्यस्य विपरीतप्रत्ययस्य तत्प्रति
बंधकत्वाच्च लोके विपर्ययस्य स्वविरोधि
दर्शनोत्पत्तिप्रतिबंधकत्वादर्शनादिति
नन्वं यदि निदिध्यासनेन ध्यानं किंतर्हि
तदित्यत आह वार्त्तिके प्रपञ्चयन्बोधो

इतिनिदिध्यासनमुच्यते ध्यानस्यैवपुरुषबुद्धय
त्वान्नपेक्षत्वमप्रमाणजन्यत्वं यावद्ध्येयाका
विज्ञानमाविर्भवति भाष्यं श्रवणादिकि
यान्तावत्कर्तव्यमिह प्रयत्नतः मननमादिप
दार्थः श्रुत्वामत्वाथानं साक्षादात्मानं प्रति
पद्यते श्रुत्यश्रवणमननपरिपाकजनि
मननवेपरलक्ष्यार्थनिर्णयानन्तरमेववा
क्येनब्रह्मात्मज्ञानं साक्षादपरोक्षतनयाप्र
तिपद्यते अनुभवतीत्यर्थः वाक्यार्थज्ञान
वतः कृतकृत्यतामाह अनन्यापेक्षविज्ञा
ने श्रवणादिहपायतः ज्ञानेनापेक्षते किं
चित्प्रतीचोनुभवात्परमिति हृतिस्ता ॥
अनपेक्षमन्वयसूत्रे आत्मज्ञानविधिनि
राकरणानन्तरं भाष्ये किमर्थानि तर्हि आ
त्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादीनि वचनानि वि
धिच्छायानि स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयवि
करणार्थानीति ब्रूम इत्यादि ॥

नेज्ञाने सति तेन प्रतीचो ब्रह्मत्वस्फुरणादनन्तरं न किं
चिदपेक्ष्यत इत्यर्थः एवं वार्तिककारमते निदिध्यास
नस्य ज्ञानत्वाभ्युपगमात् नमननादिवदितिदृष्टान्ता

१
सि॰ले॰
टी॰
२९

29

सिद्धिः नच वार्त्तिककारमते निदिध्यासितव्य इत्यस्य द्र
ष्टव्य इत्यनेन पौनरुक्त्यं स्यादिति वाच्यं दर्शनोद्देशेन श्र
वणमननविधानानंतरं पुनः फलकीर्तनस्य तदुप
संहारपरत्वोपपत्तेरथवा द्रष्टव्य इति विचारप्रयोज
कापात्तदर्शनानुवादः निदिध्यासितव्य इति तद्विचार
फलसाक्षात्कारानुवाद इति पौनरुक्त्यपरिहारसंभवा
त् श्रवणादौ विध्यभावे भाष्यसम्मतिमाह अतएवेति
श्रवणमनननिदिध्यासनानां दर्शनवत् ज्ञानरूप
त्वेन क्रियारूपत्वेपि वक्ष्यमाणविधयानिस्प्रामत्वे
न च विध्ययोग्यत्वादेवेत्यर्थः किमर्थानीति अर्थानीति
स्मृतिरिति यावत् आदिपदं श्रोतव्य इत्यादेः संग्रहार्थः
विधिच्छायानीति श्रोतव्य इति प्रसिद्धविधितुल्यानीत्य
र्थः अत्र तव्यप्रत्ययैर्दर्शनश्रवणादिगतप्रशंसालक्ष
तेन तथा च यो हि मुमुक्षुरात्मदर्शनश्रवणादीन्येव मु
क्तिसाधनानीति ज्ञात्वापि संन्यासब्रह्मचर्यादिसहित
श्रवणाद्यनुष्ठानक्लेशमनुसंचिन्त्य न तत्र सर्वात्मना
हेन प्रवर्तते किंतु यथाप्राप्तमेव वर्णाश्रमानुरूपा
णि कर्माण्युपासनानि वानुतिष्ठन् तत्रापि निर्वृतिं न
लभते नैरात्यंतिकपुरुषार्थालाभानुसंधानेन तं
प्रत्यात्मदर्शनश्रवणादिप्रशंसार्थं प्रवर्तते आत्मा
वा इत्यादिवाक्यं तस्य सर्वात्मनाहेन श्रवणादावेव प्र
वृत्तिर्भवत्वित्याशयेन अतो न विधिप्रत्ययानां वैयर्थ्य
मिति भाष्यकारः परिहरति स्वाभाविकेति आदिपदे
न यो हि बहिर्मुखः प्रवर्तते पुरुषः इष्टं मे भूयादिति

ष्टं मे माभूदिति न च तत्रात्यन्तिकं पुरुषार्थं लभते न
मात्यन्तिकपुरुषार्थं वाञ्छितं ॥

स्वाभाविकात्कार्यकारणसंघातप्रवृत्तिगो
चराद्धि पुरोवीकृत्य प्रत्यगात्मस्थो न तस्या
प्रवर्तयेत्सात्मा वा श्रेय इच्छुरित्यादीनीयं
ते भाष्यं संगच्छते स्वाभाविकत्वविषयवि
शेषणं संग्रहभाष्यं विवृणोति यो हीति
प्रवर्तत इति नानाविधकर्मोपासनान्यनु
तिष्ठतीत्यर्थः इष्टं मे भूयादनिष्टं मे माभू
दित्यनेन दुःखसामान्याद्दृष्टसुखकामना
वत्त्वानेन दृष्टात्यन्तिकपुरुषार्थगोचराद्
हविवक्षितानामनपवाद्ध न च तत्रात्यन्तिकं
पुरुषार्थं लभत इति वाक्यसाधनेन तत्राहा
र्थः स्वाभाविकादिति स्वभावोऽत्र विद्यातत्का
र्यभूतादित्यर्थः संघातस्य प्रवृत्तिः कर्मोपा
सनयोरनुष्ठानेन गोचरान् यष्टव्यदेवता
मन्त्रादिरूपादित्यर्थः प्रत्यगात्मनि विषये
स्थितः चित्तप्रावण्यं यस्य स प्रत्यगात्मस्थो
नात्मस्वभावस्तत्त्वानयेत्यर्थः नैवाक्यसाध

१
सि॰ले॰
टी॰ ३॰

30

नात् विमुखीकृत्य श्रवणादिष्वेव प्रवर्तयं
तीत्यर्थः यदि च वेदान्ततात्पर्यविचाररूपं
श्रवणं तदा तस्य तात्पर्यनिर्णयद्वारा वेदान्त
तात्पर्यभ्रमसंशयरूपप्रतिबन्धकनिरास ए
व फलं ॥

एवं श्रवणादेर्ज्ञानरूपत्वान्न तत्र कोपि विधिरित्युक्तं इ
दानीं श्रवणादेः क्रियारूपत्वमुपेत्यापि न तत्र कोपि वि
धिरित्याह यदि चेति तस्य क्रियारूपत्वं च वार्तिककारैरेवो
क्तं श्रवणादिक्रिया तावत्फलेऽथेह प्रयत्नत इत्यादिप
देन मननस्य संग्रहो न ध्यानस्य वार्तिककारमते श्रवण
मननानन्तरं ध्यानानुष्ठानाभावस्योक्तत्वात् न च ध्यान
स्यानुष्ठेयत्वे ओमित्येवं ध्यायथात्मानं विद्यामेतां यो
गविधिं च कृत्स्नमित्यादिबहुवाक्यविरोध इति वाच्यं
तेषां सांख्ययोगाभिपन्नमिति श्रुतिगतयोगपदोदि
तमार्गान्तरप्रतिपादकतायास्तृतीयपरिच्छेदे ध्यानदी
पोक्तप्रकारेण वक्ष्यमाणत्वात् न च तत्कारणमिति श्रु
तिगतसांख्यपदोदितविचारमार्गोऽपि ध्यानान्तर्भावः पू
र्वमुक्त इति वाच्यं निदिध्यासनपदस्य ध्यानार्थकत्वम
ताभिप्रायेण तदन्तर्भावस्योक्तत्वात् ध्यानस्य सांख्यमा
र्गेऽन्तर्भाव एव भाष्यकाराणामपि संमतस्तथा चैते
न योगः प्रत्युक्त इत्यधिकरणभाष्ये तत्कारणं सांख्ययो
गाभिपन्नमित्यत्र वैदिकमेव ज्ञानं ध्यानं च सांख्ययो
गशब्दाभ्यामभिलप्येते इति ज्ञानपदं ज्ञानाभ्यासपरं वै

रिकं वेदोक्तं एतेन वेदविरोधादिना योगशास्त्रं निराकृ
तमिति सूत्रार्थः सांख्यमार्गे ध्यानाभावमभिप्रेत्यैवस
र्वेशात्मसु तिमिरंपि निहि ध्यानपदस्य ज्ञानार्थकत्वमु
क्तं श्रवणमननद्वयोर्जातयोर्यत्फलं तत्त्रिगुणमति
भिरूढं हृदयाच्छेदशमनाय अनुभवनविहीनायैवमे
वेति बुद्धिः क्रतमननसमाप्तौ तन्निदिध्यासनं हीति
अस्य श्लोकस्याश्रमश्रीचरणानां आख्यानमिदं निदि
ध्यासने पक्षांतरमाह श्रवणेति श्रवणमननद्वयोर्जा
तयोर्यत्फलं तद्दर्शनायाति गुणमतिभिरूढं हृदयान्तर
तिसंबंधः एतदेव विशदयति अनुभवनविहीनेति
क्रतं श्रवणं दीर्घकालादरनैरंतर्यानुष्ठानेन श्रवण
मननपरिपाके सतीत्यर्थः अनुभवनविहीना साक्षा
त्काररहिता अविद्यानिवर्तकवृत्तिसाक्षात्कारभिन्नेति
यावत् यापवमेवेति बुद्धिः अहं चिदात्मा ब्रह्मस्वभाव
एव ब्रह्म च चिदेकरसप्रत्यगात्मस्वभावमेवेति तत्त्वंप
दलक्ष्यनिर्णयात्मिका बुद्धिस्तदेव निदिध्यासनं नाम
न ध्यानमस्मिन्पक्षे श्रवणमननयोरेवानुष्ठेयत्वं ति
दिध्यासनं तु नानुष्ठेयं दीर्घकालमनुष्ठितश्रवणमन
नफलरूपा बुद्धिर्यदा भवति तदेव साक्षात्कारोत्पत्तेः ॥

न प्रतिबंधकं तद्यतिरासो ब्रह्मावगमो वा त
फलकत्वं च तस्यालोकत एव प्राप्तेसाधनात
रं वा किंचिद्विकल्प्यमस्ति त्यवानप्राप्तमिति
न नन्वविधित्रयस्याप्यवकाशः ॥

एवं प्रत्नेन निदिध्यासनमपि हेयमनुष्ठेयमिति भेद इ
ति सांख्यमार्गे ध्यानाभावमभिप्रेत्यैव यावज्ज्ञानोदयं वि
चारस्यैव कर्तव्यत्वं ध्यानदीपे विद्यारण्यगुरुभिरुक्तं
विचार्याप्यापरोक्षेण ब्रह्मात्मानं न वेत्ति चेत् आपरोक्ष्या
वसानत्वाद्भूयो भूयो विचारयेत् विचारयन्नामरणं नैवा
त्मानं लभेत चेत् जन्मान्तरे लभेतैव प्रतिबंधक्षये सती
ति एवमानन्दपंचकेपि आत्मानन्दावसाने सांख्यमार्गस्य
ध्यानरहितस्यापि ध्यानेन सर्वांशेपि तुल्यफलत्वं बहुधा
प्रपंचितमिति संक्षेपः एवकारव्यवच्छेद्यमाह नेति वा
कारेण नञनुकर्षणार्थः विचारस्य प्रतिबंधनिरासद्वारा
बलावगमोपयोगसंभवेपि न साक्षाज्ज्ञानफलकत्वं ज्ञानस्य
प्रमाणफलत्वादित्युक्तत्वादिति भावः ननूक्तप्रतिबंध
निरासद्वारा विचारस्याविद्यानिवर्तकसाक्षात्कारोपयो
गित्वप्राप्तावपि नादृष्टसाक्षात्कारप्रतिबंधकपापनि
हतिद्वारा साक्षात्कारसाधनत्वस्य मानान्तरादप्राप्तत्वा
च्छ्रोतव्य इत्यत्र श्रवणस्य पापनिहतिद्वारा विद्यासाधन
त्वमुपदिश्यते न च विद्याप्रतिबंधकपापनिहतेर्यज्ञादि
नैव सिद्धत्वाद्विधिवैयर्थ्यमिति वाच्यं प्रतिबंधकपापाना
मानंत्येन केषांचिद्यज्ञानुष्ठानेन केषांचिच्छ्रवणानुष्ठा
नेन निहतिरिति विभागकल्पनोपपत्तेः नथ्यावश्रामंगु
नरप्येवं विधित्वमेवं च सहकार्यन्तरविधिरित्यधिकरण
भाष्ये पांडित्यशब्दितश्रवणस्य पूर्ववाक्योक्तस्य संगच्छत इति
शंकां वारयति न प्रतिबंधकान्तरनिरास इति तात्पर्यम्भ्र
मसंशयरूपप्रतिबंधकापेक्षयान्यमापरूपं प्रतिब

यकं प्रतिबंधकांतरं तन्निरासेन श्रवणफलमतो न तद्वा
राज्ञानाय श्रवणविधेयमित्यर्थः अयंभावः श्रोतव्य इत्य
स्यापूर्वविधित्वमयुक्तं तस्याहृत्याधिकरणेन निरसितत्वात्
विवरणाद्युक्तरीत्या वेदांतश्रवणस्यान्वयव्यतिरेकप्रमा
णसिद्धं नास्पर्थभ्रमादिलक्षणप्रतिबंधनिवृत्तिरूपदृष्ट
फलकत्वमुपजीव्य श्रवणे नैव ज्ञानं प्रतिबंधनिवृत्तिं च
संपादयेदिति नियमविधित्वसंभवे स्वाभाविकप्रवृत्ति
विषयविमुखीकरणार्थानीति न्यूनमित्यादिभाष्यानुसा
रेण ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनश्रवणादिस्तुतिद्वारेण तत्प्र
वृत्तिविशेषकारणत्वमात्रेण ब्रह्मप्रकरणनिवेशसंभ
वे वा अपूर्वविधित्वायोगात् भाष्यकारीयापूर्वत्वोक्तेः
पाक्षिकाप्राप्त्यभिप्रायकत्वसंभवाच्चेति तत्फलकत्वं चे
ति भ्रमादिरूपप्रतिबंधनिरासफलकत्वं चेत्यर्थः ननु
प्राप्तत्वेपि नियमविधित्वादिसंभवात्कथं विधित्रया
भाव इत्यत आह साधनांतरं चेति ॥

विचारविध्यभावेऽपि विज्ञानार्थं तथा विधीय
मानं गुरूपसदनं दृष्टद्वारकत्वसंभवे दृष्ट
कल्पनाऽयोगाद्दृष्टमुखाधीनवेदांतविचार
द्वारैव विज्ञानार्थं पर्यवस्यतीति अत एव
स्वप्रयत्नसाध्यविचारव्याहृतिः अध्ययन
विध्यभावेऽनुपगमने विधीयमानमक्षरा
वाप्त्यर्थत्वेनाविधीयमानत्वान्न तदर्थं गुरु

मुखोच्चारणानुच्चारणमध्ययनं द्वारीकरोती
ति लिखितपाठादिव्यावृत्त्यसिद्धेः सफलाध्य
यननियमविधिः नचनार्थ्यादिभ्रमनिरासा
यवेदांतविचारार्थिनः कदाचिद्वेनशास्त्रेपिप्र
वृत्तिःस्यात् तत्रापितदभिमतयोजनयावेदां
तविचारसत्वादित्यद्वैतात्मपरवेदांतविचार
नियमविधिरर्थवानितिवाच्यं स्वयमेवनात्म
र्थेभ्रमहेतोस्तस्यतन्निरासकत्वाभावेनसाध
नांतरप्राप्त्यभावात् ॥

ननुगुर्वधीनविचारेणासगुरुरहितविचारस्यविकल्पे
नप्राप्तिरस्तीत्यतआह विचारविध्यभावेपीति अत्रएवे
त्युपगमनविधिनैवेत्यर्थः व्याहतिरित्यनेनतदल
भ्यतइतिश्रोतव्यवाक्येगुर्वधीनविचारनियमविधिर
नर्थकइतिशेषः नचोपगमनविधेर्विचारविध्यंग
तयातदभावेउपगमनविधेरात्मलाभएवनास्तीत्यु
क्तमितिवाच्यं गुरूपसदनस्यब्रह्मज्ञानंप्रतिद्वारापे
क्षायालोकसिद्धस्यैवगुर्वधीनविचारस्यद्वारत्वेनस्वी
कारोपपत्तेःश्रोतव्यविध्यपेक्षाभावेनतच्छेषत्वासि
द्धेर्विचारवदुपगमनस्यापिविध्यंगत्वोपपत्तेश्चेति
भावः पूर्वोक्तातिप्रसंगंपरिहरति अध्ययनविध्यभा
वेत्विति अध्ययनविध्यभावेनलिखितपाठादिव्यावृ
त्त्यसिद्धेस्सफलाध्ययननियमविधिरितिसंबंधः त

दर्थमिति श्रुतरणाम्यर्थमित्यर्थः श्रध्ययनांगोपग
मनस्य विद्यार्थोपगमनापेक्षया विशेषार्थकस्त्वश
ह्नः तमेवाह उपगमनमित्यादिना श्रध्ययनस्यान्तरा
वाप्तिफलकत्वं विवरणादौ साधितमिति भावः श्राव
र्त्तीनत्वं दूषयति नच तावदपीदीतिनु तुक्लनस्तन्नि
रासकत्वाभावेपि भिन्नात्मज्ञानं मुक्तिसाधनमिति
भ्रमहानानह्रमात्तत्र प्रवृत्तिः संभवतीत्युक्तमिति
नेत्याह ॥

तन्निरासकत्वभ्रमेणापि कस्यचित्प्रवृ
त्तिः स्यादित्येतावतापि नस्त्वश्रुति नियमवि
धेरभ्युपगमस्त्यापि न ईश्वरानुग्रहफला
देन श्रद्धारहितस्याध्ययनव्यवाकोपि पराभि
मतयोजनया साहितीयात्मविचारविधि
परत्वभ्रमसंभवेन भ्रमप्रवृत्तावाश्रयत्व
प्रवृत्ते विधिज्ञानेनाप्यपरिहार्यत्वात् ॥

तन्निरासकत्वभ्रमेणेति इह जन्मनि जन्मांतरे वा यज्ञा
द्यनुष्ठानजनितदृष्टविविदिषावन साधनचतुष्ट
यसंपन्नस्य श्रवणविध्यधिकारस्याविवादं यज्ञादिज
नितादृष्टं च निष्प्रपंचाद्वितीयब्रह्मसाक्षात्कारस्यां
गाध्ययनलब्धे वेदांते मुक्तिसाधनत्वनिश्चयं संपा
दयतादृशब्रह्मसाक्षात्कारे दृष्टां च विविदिषां श
नानुन्यायनहाराप्रद्वितीयात्मसाक्षात्कारसाधनम्

ताद्वितीयात्मश्रवणादावेव मुमुक्षुं प्रवर्तयति तत्त
जीवधियात्मज्ञानस्य मुक्तिसाधनत्वभ्रमापादनद्वारा
भिन्नात्मज्ञानतत्साधनविचारादौ विष्णुप्रवृत्त्यादिकम
प्युत्पादयति तदिष्टादेर्भिन्नात्मविचारद्वारा यज्ञादिफ
लभूतनिष्प्रपंचब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वाभावात्तथा
च स्मृतिरीश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासनेति य
ज्ञादिसंपादितादीश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतब्रह्म
ज्ञानेच्छारूपा तद्वासना भवतीति तदर्थः तथा च य
थोक्तभ्रमवतोऽद्वैतब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारादाविष्टा
ष्टादिसूत्रस्य श्रवणविधावनधिकारात्तेनैव प्रति
नियमविधिरर्थवानित्याह ईश्वरानुग्रहेति पराभि
मतेति श्रुतावात्मशब्दस्य जीवपरत्वं न परमा
त्मपरः आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति पूर्व
वाक्ये जीवस्य प्रकृतत्वात्तथेदं सर्वं यदयमात्मे
ति वाक्यशेषे सर्वात्मकस्य परमात्मनः प्रतिपाद
नाच्छ्रौतत्वं वाक्यस्यात्मपदमद्वितीयात्मपरमि
ति वाच्यं तत्रापि तच्छ्रुतिपादनासिद्धेर्न हि जीवप
रमात्मनोरभेदः संभवति चेतनाचेतनयोरैक्यस्य
विरुद्धत्वात् श्रुतेरभेदध्यानविधिपरत्वोपपत्तेश्च
त्यादियोजनापराभिमतनाद्रष्टव्या अन्यथेति भि
न्नात्मविचार इत्यर्थः ॥

न च व्यापारान्तरनिहत्यर्था परिसंख्येति पु
क्ते अस्मन्यासिनो व्यापारान्तरनिहतेरपा

क्यत्वात्संन्यासिनस्तन्निवृत्तेर्ब्रह्मसंस्थयास
हसंन्यासविधायकेनब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमे
तीतिश्रुत्यन्तरेणासिद्धत्यासंन्यासविधायक
श्रुत्यन्तरमपेक्ष्यश्रोतन्यवाक्येनतस्यव्यापारा
न्तरनिवृत्तस्युपदेशस्यव्यर्थत्वात् नचविचार
विध्यसंभवेपिविचारविषयवेदान्तनियम
विधिःसंभवतिभाषाप्रबंधादिव्यावर्त्यसत्वा
दितिशंक्यं सत्त्रिधानादेववेदान्तनियमस्य
लब्धत्वेनविधिविषयत्वायोगात् स्वाध्यायोध्ये
तव्यइत्यर्थावबोधनार्थनियमविधिबला
देवाध्ययनविधिगृहीतवेदानवेदान्यादिने
वेदार्थज्ञानेफलपर्यवसायिनकारणान्तरा
त्सादिनमित्यस्यार्थस्यलब्धत्वेनवेदार्थब्रह्म
णिमोक्षायज्ञानसंभाषाप्रबंधयाप्रबंधादी
नामप्राप्तेः ॥
परिसंख्याविधिंदूषयति नचेति श्रवणविधिनाकिं
गृहस्थादेर्व्यापारान्तरनिवृत्तिरूपदिश्यतेकिंवासंन्या
सविधिसिद्धस्यसंन्यासिनइतिविकल्पंमनसिनिधा
यक्रमेणदूषयति असंन्यासिनइति अशक्यत्वादिति
विध्यंतरविरोधापत्तिरशाक्यत्वेहेतुः ननिवृत्तेःसिद्ध
तयाउपदेशस्यव्यर्थत्वादितिसंबंधः ब्रह्मसंस्थोऽमृत

१
सि॰ले॰
टी॰
३४

34

त्वमेतीतिश्रुत्यंतरस्यब्रह्मसंस्थतापमेकसंन्यासाश्रम
विधायकत्वं परामर्शोजैमिनिरित्यधिकरणभाष्येस्फु
टमितिभावः विचारविषयत्वेनवेदांतनियमविधिरि
तिपक्षंदूषयति नचविचारेति सन्निधानादेवेति अधीत
सांगस्वाध्यायस्यवेदांतैरापातप्रतिपन्नब्रह्मात्मविजि
ज्ञासोर्जिज्ञासानिवर्तकनिर्णायकत्वेनविचारे
प्राप्तेसति विचारविषयमन्वेषमाणस्यवेदांतानांबु
द्धिस्थत्वात् वेदांताएवमयाविचारणीयाइतिबुद्धि
रुत्पद्यतेतथाचविधिंविनैववेदांतनियमस्यलब्ध
त्वेनविधिनातन्नियमनैरर्थक्यमित्यर्थः विधिंविनै
ववेदांतनियमलाभेहेत्वंतरमाह स्वाध्यायइति
अर्थावबोधेनिमीमांसकमतमाश्रित्योक्तमक्षरावाप्ति
फलकोऽध्ययनविधिरितिसिद्धांते ॥

नचसहकार्यंतरविधिरित्यधिकरणेबाल्य
पांडित्यमौनशब्दितेषुश्रवणमननिदिध्या
सनेषुविधिरभ्युपगतइतिवाच्यं विचारेवि
चार्यतात्पर्यनिर्णयहेतुत्वस्य वस्तुसिद्ध्यनु
कूलयुक्त्यनुसंधानरूपेमननेनतत्त्वयाभ्यास
रूपेनिदिध्यासनेचवस्तुवगामवैशद्यहेतुत्वस्य
लोकसिद्धत्वेनतेषुविध्यनपेक्षणात् वि
धिच्छायार्थवादस्यैवप्रशंसामात्रपरत्वाति

ज्ञापकत्वमात्रेणैतद्विधित्वव्यवहारात् प
र्वे च श्रवणविध्यभावात् कर्मकाण्डविचारव
द्ब्रह्मकाण्डविचारोऽप्यध्ययनविधिमूल इत्या
चार्यवाचस्पतिपक्षानुसारिणः विचार्यस्य
च ब्रह्मणो जगज्जन्मस्थितिलयकारणत्वं व
लक्षणमुक्तं यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते
इत्यादिश्रुत्या तत्र जगज्जन्मस्थितिलयेष्वेकै
ककारणत्वमप्यन्यगामित्वाल्लक्षणं भवि
तुमर्हतीति चेत् ॥

पि येषां वाक्यानामध्ययनावाप्तानामर्थज्ञानद्वारा पुरु
षार्थोपयोगः संभवति तेषां वाक्यानामर्थज्ञानमध्यय
नलब्धैर्वाक्यैरेवोत्पादितं फलपर्यवसायि न तदतिरि
क्तं भाषाप्रबंधादिजनितमिति रीत्याऽध्ययनविधिफ
लावगवाप्ते पुरुषार्थपर्यवसानकल्पनात् भाषाप्रबं
धादिप्रसक्तिरित्यर्थः इतिहासपुराणमादिपदार्थः श्र
वणादीनामविधेयत्वे सूत्रभाष्यविरोधं शंकते नचेति
अभ्युपगतः इति सूत्रभाष्यकाराभ्यामिति शेषः विरोधप
रिहर्तुं प्रथमं श्रवणादीनां विधियोग्यक्रियारूपत्वेऽपि नि
त्याप्राप्तत्वान्न विधेयत्वमित्याह विचार इति नस्वस्पयेत्य
त्र नत्वदं वस्तुपरं श्रवणमस्य वैशद्यवैशद्ये प्रतिबंधराहि
त्यं सूत्रभाष्ययोर्विधित्वव्यवहारो गौणः मुख्यासंभवस्य
दर्शितत्वादिति विरोधं परिहरति विधिज्ञायार्थवादसे

१
सि॰ले
टी॰
३५

35

वेति विश्वरूपांशुयष्टव्य इत्यादेरिवेत्यर्थः तथाहि
ऽयांशुयाजमंतरा यजतीत्याम्नाय प्रतराम्नायते वि
श्वरूपांशुयष्टव्यः प्रजापतिरूपांशुयष्टव्यः अग्नीषो
मावुपांशुयष्टव्याविति अत्रांतरावाक्यमाग्नेयाग्नीषो
मीयपुरोडाशयोरंतरालकालविशिष्टयागविधा
यकं विश्वादिवाक्यत्रयं तु मंत्रवर्णप्राप्तदैवकल्पक
देवतानुवादेनांतरावाक्यविहितयागस्तावकमर्थ
वादमात्रमिति व्यवस्थापितं पूर्वतंत्रे तद्वदत्र दृष्टांत
त्वेनोदाहृतमिति द्रष्टव्यं यत्तु तत्कारणं सांख्ययो
गाभिपन्नमिति श्रुतौ योगपदोपात्तस्याध्यावर्ण्यस्य
संभवाद्विचारसमर्थाधिकारिणं प्रति तद्व्याहृतिफल
को नियमविधिः संभवतीति तन्न विचारासमर्थस्या
धिकारिणः कालांतरे स्वोक्ताविनानुपपत्तिवशेनान्यो
क्ताविनानुपपत्तिवशेन वाप्युत्पन्नसंशये सत्यव
धारणात्मकवेदांतार्थज्ञानेन संभवतीति योगपदाव
शेन तं प्रति विधिं विना विचारस्यैव नित्यतयाप्राप्तत्वा
त् यत्तु सगुणब्रह्मोपासनेऽप्यावश्यमुक्तेः तत्र श्रवणावि
ध्यधिकारिणः सर्वतो निःस्पृहस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा
मुक्तिसाधनसगुणोपासने पदेपि प्रवृत्तेरसंभवेन त
स्यावश्यत्वासंभवात् सगुणोपासनस्यापि श्रवणा
दिद्वारैव विद्यासाधनत्वेन नाववविदलनादेरवचानत
ल्पकस्य त्ववत्सगुणोपासनस्य श्रवणादिना सह वि
कल्पेन प्राप्त्यभावाच्च न तद्व्याहृतिफलको नियमवि
धिः संभवति न च सगुणोपासनया श्रवणादिकं वि

नैवसगुणसाक्षात्कारवन्निर्गुणसाक्षात्कारोदयसंभ
वतीति वाच्यं प्रमाणप्रमेयासंभावनादिप्रतिबंधनि
वृत्तिद्वारा श्रवणादेस्तत्त्वनिश्चयरूपब्रह्मज्ञानोपाय
त्वस्योक्तनयापूर्वोक्तप्रमाणानुरोधेन श्रवणादेस्त्रि
त्ववदनुवादलिंगेन च सगुणोपासनयाक्रमेणापर
मुक्तिप्रतिपादकशास्त्रस्यापि श्रवणादिद्वारकज्ञा
नोत्पत्त्यविरोधित्वकल्पनात् श्रवणादिकं विनास
गुणोपासनमहिम्नैव तत्त्वज्ञानोदयाभ्युपगमे देव
ताधिकरणविरोधाच्च तदधिकरणे हि देवादीनांश्रु
तीराद्यभावान्सगुणब्रह्मोपासनेष्वनिर्गुणब्रह्मवि
द्यासाधनश्रवणादिष्वनाप्तिसामर्थ्यमतो न तेष्व
धिकार इति पूर्वपक्षयितामंत्रार्थवादेतिहासपुराण
प्रमाणप्राप्तान्तेषामपि शरीरादिसद्भावादस्त्यधिकार
इति सिद्धांतितं न चेदं पूर्वपक्षप्रयोजनमुक्तं देवानां
श्रवणाद्यधिकाराभावे क्रममुक्तिफलकब्रह्मोपास
नयाप्राप्तदेवभावस्यापि श्रवणाद्यसंभवेन विद्योद
यासंभवात् पुनरावृत्त्यापत्तौ क्रममुक्तिकामस्य स
गुणोपासनेष्वप्रवृत्त्यभाव इति सिद्धांते तु देवानांश्र
वणाद्यधिकारसत्वादुक्तप्रवृत्तिसिद्धिरिति प्रयोज
नं दर्शितं इदं च प्रयोजनं देवताधिकरणावसानभा
ष्ये संग्रहेण दर्शितं तथाच भाष्यं तत्र स्थार्थित्वादि
संभवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधि
कारः क्रममुक्तिदर्शनान्यपि एवमेवोपपद्यंत इति
एवमेवेत्यस्य देवादीनां श्रवणाद्यधिकारसत्वेवेत्य

सि॰ ले॰
टी॰
३५

र्थः तेषां श्रवणाद्यधिकारे यानि श्रौतलिंगानि सर्वेषु प
न्यस्तानि तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत् त
थर्षीणां प्रकाशान्तं ह वै वर्षीणां मघवान् प्रजापतेर्ब्र
ह्मचर्यमुवासेत्येवमादीनि दृष्ट्वा उपपद्यन्ते तथैवास्यापि शा
स्त्रार्थः ननु सगुणब्रह्मोपासकानामपि सर्वेषां श्रव
णादिनैव ज्ञानोदय इति नियमो नास्ति सगुणोपासक
स्यापि हिरण्यगर्भस्य बृहदारण्यभाष्ये सकलविषयब्रा
ह्मणव्याख्यानावसरे श्रवणादीनां प्रणिपातादीनां चा
भावेपि ज्ञानजन्मप्रतिपादनादिति चेन्न हिरण्यगर्भ
स्यापि वामदेववत् जन्मान्तरीयश्रवणादिनैव ज्ञान
जन्मसंभवात् तत्रैव भाष्ये श्रवणमनननिदिध्यासना
नां साक्षाज्ज्ञेयविषयत्वादिति वाक्ये साक्षात्पदेन श्रवणा
देर्ज्ञेयब्रह्मव्यंजकस्य प्रणिपाताद्यपेक्षया आवश्यक
त्वसूचनेन जन्मान्तरीयश्रवणादिकल्पनस्य तद्भाष्य
वाक्याभिप्रेतत्वे अवगम्यमाने सति तस्यैव भाष्ये श्रव
णादिकं विना कार्यकारणश्रुत्यादिमात्रेण ज्ञानजन्म
प्रतिपादनस्याभ्युपगमवादत्वोपपत्तेर्हिरण्यगर्भ
स्य वामदेवस्येव जन्मान्तरीये ज्ञानसाधने कल्पनीये स
ति तस्य श्रवणादिकल्पनस्यैव न्याय्यत्वाच्च न वा हिर
ण्यगर्भस्य सर्वे जन्मनि सगुणोपासननिष्ठत्वेन निर्गु
णविचारः संभवतीति वाच्यं हिरण्यगर्भस्य सर्वकल्पे
जन्मभेदेन सगुणनिर्गुणोपासनयोः संभवोऽत्र ह्येक
स्मिन् जन्मनि कृतात्सगुणोपासनामात्रादेव हिरण्य
गर्भपदप्राप्तिरस्ति तथा सति सगुणोपासकानां स

वैषामेव साक्षाद्धिरण्यगर्भत्वप्रसंगात् किंतु हिरण्यग
र्भस्य ब्रह्मलोकस्वामित्वं सरस्वतीभर्तृत्वं जन्मप्रभृति
तत्त्वसाक्षात्कारसंपन्नत्वं सर्वज्ञत्वं सकलभौतिकज
गत्सृष्ट्यादिसामर्थ्यं भक्तानां त्रैलोक्यैश्वर्यप्रदानसाम
र्थ्यं कार्यविशेषे ब्रह्मविष्ण्वादिप्रवर्तकत्वं ललाट
रुद्रप्रादुर्भावहेतुत्वं महाविष्णुनाभिकमलजातत्वा
द्यैश्वर्यं च श्रुत्यादिभ्यो निश्चित्यागामिकल्पे यथोक्तहि
रण्यगर्भत्वाय तत्साधनानि सगुणोपासना
नि तपोविशेषरूपाणि च बहुषु जन्मसहस्रेषु बहुक्लाद
विश्वामित्रागस्त्यभृग्वादिवदनुष्ठितवतो महापुरु
षकस्यचिदेव नियतिप्रायेश्वरप्रसादाद्धिरण्यगर्भत्वं
संपद्यत इति हिरण्यगर्भस्यापि जन्मांतरीयश्रवणा
दिकल्पने वामदेवस्येवानुपपन्ने हिरण्यगर्भस्य पूर्व
जन्मन्यनुष्ठितश्रवणादेर्हिरण्यगर्भपदप्राप्तिकाम
नया प्रवृत्तत्वेन तदा तत्त्वसाक्षात्कारानुत्पादकत्वो
पपत्तेस्तद्धैरण्यलोकाभिवांछायाः सम्यक्स
त्यानिरूपितो विचारयेद्यत्रात्मानेन तत्त्वसाक्षात्कारोत्पद
मिति न च तत्त्वेनोत्पत्तिस्थले सर्वत्र श्रवणादिनियमो
नास्ति योगमार्गप्रवृत्तस्य श्रवणाद्यभावेपि तत्त्वसाक्षा
त्कारोदयस्वीकारादिति वाच्यं ओमित्यात्मानं युंजीत
ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानमित्यादिध्यानविधिबलेन
तत्कारणमात्रयोगाभिपन्नं विद्यामेतां योगविधिं च
कृत्स्नमित्यादिश्रौतलिंगसहकृतेन विचारासमर्थस्य
योगमार्गेऽधिकार इति तृतीयपरिच्छेदे वक्ष्यमाणतया

१
सि॰ले॰
टी॰
३६

विचारसमर्थस्य विचारं विनाज्ञानोत्पत्त्यनभ्युपगमात्
एवं यच्छ्रवणसाधनमदृष्टद्वारा तत्त्वज्ञानसाधनत्वेन प्रा
ग्दर्शितं तत्सर्वं सगुणोपासनवददृष्टसामग्रीभूतं सांख्य
मार्गेणातदष्टाङ्गयोगमार्गेण वा तत्त्वज्ञानसाधनमिति
कल्पते तत्त्वदृष्टमात्रात्तज्ञानलाभः कल्पयितुं युक्तः
अन्यथाजीवनादृष्टमात्रादेवान्नपानादिप्रवृत्तिकल्प
नायस्यात् तत्रापीष्टसाधनताज्ञानस्मरणं जन्मान्तरीयसंस्का
रहेतुकं सर्वसंप्रतिपन्नं कल्पनीयं न स्यात् तस्माद्दृष्ट
कारणं विना कार्योत्पत्त्ययोगस्योभयत्र तुल्यत्वादत
एव पंचदश्यां तत्त्वज्ञाने प्रतिमार्गद्वयनियममुक्तः सां
ख्ययोगौ प्रकृत्य इति मार्गौ विचार्याथ जगाद परमेश्व
र इति संग्रहकर्तापि तृतीयपरिच्छेदे सांख्ययोगप्राहि
तमार्गद्वयमेव विद्याप्त्युपायत्वेन वक्ष्यति एवं श्रव
णमननादिसाधनानुष्ठानप्रवणस्याविद्यावाप्तिरिय
स्मिन्नर्थे सर्वसंप्रतिपन्ने स्थिते भारतीतीर्थैः ध्यान
दीपे विद्यावाप्तेऽपायान्तरमप्याह इति ग्रंथेन तद
यं निष्कर्षः विद्याधिकारिणो विचारसमर्थस्य प्रतिबं
धाभावे वेदान्तश्रवणमनुष्ठेयं सति तु प्रतिबंधे इति
हासपुराणभाषाप्रबंधादिश्रवणमनुष्ठेयं विद्याधि
कारिणो विचारासमर्थस्य तत्त्रैवर्णिकस्य योगशास्त्रहि
तनिर्गुणोपासनमनुष्ठेयं मार्गद्वयासंभवे च तत्संभ
वयोग्यजन्मप्राप्त्या तदर्पणानुष्ठानद्वारा ज्ञानला
भ इति तथा च श्रवणाधिकारिणः श्रवणस्य नियमप्रा
ग्भावात् तत्तत्कर्तृतया साधनान्तरस्यैकस्य चिद्विकल्प

समुच्चित्यवाप्राप्त्यभावान्नतत्रविध्यवकाशइतिसि
द्धं एवंब्रह्मसाक्षात्कारेश्रवणादेर्नित्यप्राप्तत्वा
त् किंचिद्विनैवश्रवणाद्यनुष्ठानंसिध्यतीतिप्रतिपा
दितं इदानींविचारानुष्ठापकविध्यपेक्षायामपिय
थाकर्मकाण्डश्रवणंकर्मवाक्यविचारःकर्तव्यइतिए
षकविध्यभावेपिअध्ययनविधिबलादेवसिध्यति
एवंवेदान्तश्रवणमपितद्बलादेवसिध्यतीतितच्छ्रो
तव्यवाक्योपष्टम्भकविचारविध्यपेक्षास्तीत्याशयेनो
पसंहरति एवंचेति लोकतएवश्रवणादेःप्राप्तत्वेस
तिश्रवणविध्यपेक्षाभावादित्यक्षरार्थः श्रोतव्यवाक्या
र्थविचारेणप्रथमसूत्रार्थसंगृहीतः क्रमप्राप्तंद्विती
यसूत्रार्थंसंगृह्णाति विचार्यस्यचेति चकारेणयार
णार्थस्यचश्रुत्येकत्वेनेनसंबध्यतेश्रुत्येवलक्षणानुक्तं
नत्वख्यात्यादिलक्षणवत्पुरुषोत्प्रेक्षितमित्यर्थः ये
नजातानिजीवंतियत्प्रयंत्यभिसंविशंतितद्विजिज्ञा
सस्वतद्ब्रह्मेतिवाक्यशेषस्थयदादिपदार्थः प्रकृतीयतत्
त्तियच्छब्देनब्रह्मवल्यांनिरूपितंसत्यज्ञानानंदानं
तात्मकंब्रह्मपरिगृह्यतेसर्वनाम्नः प्रकृतप्रधानप
रामर्शित्वस्वाभाव्यात् नत्वयंपञ्चेतिसामर्थ्यादेव
ब्रह्मणः सच्चिदानंदस्वरूपात्मकंस्वरूपलक्षणंलभ्य
तेपंचमीचप्रकृतित्वेहेतुत्वसामान्यवाचकीतिहे
तुत्वसामान्येचप्रकृतिकर्त्रुभयसाधारणंभूतपदं
पृथिव्यादिमहाभूतेषुप्रसिद्धंचरूढः प्रकृतेर्वावि
निर्गमनाविरहेणरूढेरत्रकेषांतभवंतीतिव्युत्प

त्वात्कार्यमात्रं भूतशब्देनोच्यते जीवंति स्थितिं लभंते प्र
यंति लीयमानानि संतियदभिसंविशंतियेन तादात्म्यंग
च्छंतीति यावत् तत्कारणंब्रह्मतद्विजिज्ञासस्वविशेषेण
सच्चिदानंदैकरसपूर्णब्रह्मस्वरूपेण ज्ञातुंसाक्षात्कर्तुमि
च्छस्वइच्छामात्रेणोक्तसाक्षात्कारालाभात् सत्प्रत्ययेन
विचारोलक्ष्यतेउक्तलक्षणमुखेनब्रह्मविचारयेत्यर्थः
अत्रयतोभूतानिजायंतेतद्ब्रह्मयेनजीवंतितद्ब्रह्मयद
भिसंविशंतितद्ब्रह्मेतिश्रुतिपाठेसतिजगज्जन्मकारण
त्वंतत्स्थितिकारणत्वंतल्लयकारणत्वंचप्रत्येकमेवश्रु
त्याब्रह्मलक्षणमुक्तंस्यात्तत्र ॥

सत्येलक्षणत्रयमेवेदंपरस्परनिरपेक्षं प्र
तयवात्ताचराचरग्रहणादित्याद्यधिकर
णेषुसर्वसंहर्तृत्वादिकंप्रत्येकंब्रह्मलिंग
तयोपन्यस्तमितिकौमुदीकारः ॥

थापाठोस्यतोजन्मादितितयकारणत्वंश्रुत्यालक्षणमु
क्तमितिप्रतिभाति तदाक्षिपति जगज्जन्मस्थितिलयेषु
ति निर्द्धारणार्थासप्तमीयतोभूतानिजायंतेइत्युपक्रम्यत
द्ब्रह्मेतिश्रुत्यालक्ष्येब्रह्मणिकारणत्वस्यसत्त्वप्रतिपाद
नात्रासंभवःतद्ब्रह्मेत्येकवचनेनलक्ष्यब्रह्मण्येकैक
त्वावगमान्नाव्याप्त्यवकाशइतिदोषद्वयाभावेसिद्धेऽक्त
त्वातिव्याप्तिरपिनास्तीत्याह अनन्यगामित्वादिति ब्र

ल्लान्यगामित्वाभावादित्यर्थः ननु प्रधानेतिव्याप्तिस्तस्य सां
ख्यैरुपादानत्वाभ्युपगमेन उपादानतया जगज्जन्महेतुत्व
स्याधारतया स्थितिहेतुत्वस्य लयाधारतया लयहेतुत्व
स्य च तत्रापि सत्त्वादिति चेन्न कर्तृत्वस्यापि लक्षणे विशे
षणत्वेन विवक्षितत्वात् जडे प्रधाने तदयोगात् न च तत्क
र्तृत्वमेव प्रत्येकं लक्षणमस्तु किं तदुपादानत्वरूपविशे
षणेनेति वाच्यम् अदृष्टद्वारा जगज्जन्मादिकर्तरि जीवेऽति
व्याप्तिवारकत्वात् परिच्छिन्नजीवस्य च तदुपादानत्वायो
गात् न च साक्षाज्जगज्जन्मकर्तृत्वं नियन्तृतया जगत्स्थिति
हेतुत्वं संजिहीर्षया जगत्संहर्तृत्वं च लक्षणमिति विवक्षा
यां जीवेऽतिव्याप्त्यभावादुपादानत्वरूपं विशेषणं व्यर्थमेवेति
वाच्यं नहि उपादानत्वमपि पृथगेव लक्षणमस्तु मायायाः
ब्रह्मोपादानतामात्रघटकत्वेन पृथगुपादानत्वालाभात्
प्रधानादिकारणान्तरस्य चाप्रामाणिकत्वेनातिव्याप्तेरभा
वादिति भावः प्रत्येकं लक्षणत्वसंभवमंगीकरोति सत्य
मिति नहि कृत्यात्रितयकारणत्वे कथं लक्षणमुक्तमित्या
शंकायां केनेरपि प्रत्येकलक्षणपवतात्पर्यमेलनस्य प्रयो
जनाभावादित्याशयेनाह लक्षणत्रयमेवेदमिति इदं ज
गत्कारणत्वं जन्मादीनां मध्ये एकैकनिरूपितं न परस्परनि
रूपितं सल्लक्षणत्रयमेव कृत्याभिमतं न तत्त्रितयनिरूपि
तकारणत्वरूपमेकं लक्षणमित्यर्थः त्रयपदमनेकप
रं न तु त्रित्वनियमपरं तेनोपाधिक्यस्य शंकावसरे दर्शि
तत्वादिति बोध्यं जगत्संहर्तृत्वादेः प्रत्येकं ब्रह्मलक्षण
त्वे सूत्रकारादिसंमतिमाह सूत्रयत्येवेति सूत्रादिपदेन सू

तर्यास्यापि करणजगद्धाविद्याधिकरणयोस्संग्रहः अयमर्थः
कठवल्यां पठ्यते यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनं मृत्यु
र्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः इति अत्र ब्रह्मक्षत्रयोः प्र
युक्त ओदनशब्दस्तावन्न मुख्यः किंतु गौणः लोके ओदन
शब्दमुख्यार्थस्यादनीयत्वप्रसिद्धेरदनीयत्वेन गुणेन तनयो
रोदनशब्दः प्रवर्तते तथा च यस्य ब्रह्मक्षत्रे ओदनवददनी
ये इत्युक्तौ यच्छब्दार्थस्यात्तृत्वं प्रतीयते अनेनैवाभिप्राये
णोक्तं सूत्रे अत्तेति ओदनपदवाच्यार्थस्यादनीयत्वं द्विविध
मस्ति भुजिक्रियाकर्मत्वात्मकभोज्यत्वरूपमेकं विनाश्यत्व
रूपमपरम् अपरं तु भोज्यत्वगुणः प्रसिद्धः न तु विनाश्यत्व
गुणः गौणप्रयोगे च प्रसिद्धगुण एव गृह्यते यथा अग्नि
र्माणवक इत्यत्राग्निगतशुचित्वादिगुण एवोपादीयते प्र
सिद्धत्वान्न तु तद्गतोपि विनाशकत्वादिगुणः एवं प्रकृतेपि
लोकप्रसिद्धिबलाद्भोज्यत्वगुण एवौदनशब्दात्प्रतीय
ते अस्ति च ब्रह्मक्षत्रयोरपि स्त्रीपिंडरूपयोर्भोज्यत्वं पुमा
संप्रति ब्रह्मक्षत्रयोश्च भोज्यत्वप्रतीतौ सत्यां तत्प्रति सं
बंधिनि यच्छब्दार्थे पूर्वं प्रतीतमत्तृत्वं भोक्तृत्वरूपं जीव
लिंगं पर्यवस्यति यदा त्वोदनपदस्य मृत्यूपसेचनप
दसंनिधानात् ब्रह्मक्षत्रयोर्विनाश्यत्वगुणः स्वीक्रिय
ते न तु भोज्यत्वगुणः स्त्रीपिंडरूपब्रह्मक्षत्रियकर्मक
भुजिक्रियायां मृत्योरुपसेचनत्वासंभवेन मृत्युर्यस्यो
पसेचनमित्यंशस्यानन्वयप्रसंगात् ब्रह्मक्षत्रयोर्विना
शने तु मृत्योस्सहायत्वमस्तीति न तदनन्वयप्रसक्तिः
तदा तत्प्रति संबंधिनि यच्छब्दार्थे पूर्वं प्रतीतमत्तृत्वं सं

हर्तृत्वरूपं पर्यवस्यति विनाश्यत्वगुणग्रहणाय ह्नेत्वयं
विशेषो लभ्यते लोके हि दध्यादिरूपमुपसेचनं स्वामिश्रि
तान्नादिनाशे साधनं दृष्टमिति तस्मादुपसेचनपदप्र
योगबलात्तस्य सकलस्य चराचरात्मकस्य जगतो विना
शनं प्रतीयते तदनुसारात् ब्रह्मक्षत्रियपदयोरजहल्ल
क्षणया कृत्स्नजगत्परत्वं च प्रतीयते तत्प्रतिसंबंधिन्यपि
यच्छब्दार्थे कृत्स्नजगत्संहर्तृत्वरूपं ब्रह्मलिंगं भाति एवं
स्थिते प्रथमसदनीयत्वगुणयोगात् प्रतीतोऽत्ता किं जीवः
उत परमात्मेति संशयः तत्र पूर्वपक्षः ॥

जीव एवेति लोकप्रसिध्यनुसारेणात्तृत्वस्य भो
क्तृत्वरूपताप्रतीतेर्न परमात्मा अनश्नन्निति
वचनेन तस्य भोक्तृत्वनिषेधादिति सिद्धान्त
स्त्वत्ता परमात्मा कुतः चराचरग्रहणात् स
रूपसेचनपदानुरोधेन पूर्वोक्तरीत्या अत्तृ
त्वस्य चराचरात्मकसकलजगत्संहर्तृत्वरूप
त्वप्रतीतेश्च परमात्मनोऽन्यस्य जगत्संहर्तृ
त्वं संभवति न च लोकप्रसिद्धिबलादत्तृत्वं भो
क्तृत्वरूपं भातीत्युक्तमिति वाच्यं तत्प्रसिध्यपे
क्षयावाकाशे घाधीनविनाश्यगुणप्रसिद्धेः
श्रीवन्तरत्वेन बलवत्त्वादतोऽत्ता परं एवेति नि
र्णयः समं संहर्ता परमेश्वरोऽयत्नतो विशेषमे

१
सि॰ ले॰
टी॰
धं॰
५०

दकस्य नयावर्तते । तेन निर्विशेषं परमात्मा
नमित्याद्यन्ये । को वेद न कोऽपीति तस्य तु वि
शेयत्वमुदाहृतमेतच्चतुर्थपादेन विवक्षि
तमिति बोध्यं । अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्म
व्यपदेशात् । यश्चेमं च लोकं परं च लोकं सर्वा
णि च भूतानि यो ऽन्तरो यमयतीत्युपक्रम्य यः
पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिना काण्वश्रुत्यर्यायानु
क्रम्याधिदैवतमित्युपसंहृत्य पुनः यः सर्वे
षु भूतेषु तिष्ठन् यः सर्वेषु लोकेषु यः सर्वे
षु देवेषु यः सर्वेषु यज्ञेष्वित्यादयः केचन प
र्यायाः काण्वमाध्यन्दिनपाठभेदेनाम्नाताः
तत्राधिदैवादिषु देवभूतलोकवेदयज्ञादि
ष्वन्तर्यामी परमात्मा श्रुतः तद्धर्मव्य
पदेशात् तद्धर्मस्य परमात्मधर्मस्य विशे
षेण सर्वस्थितिकर्तृत्वरूपसर्वनियन्तृत्व
स्य यं न जानाति ज्ञो वेनीति श्रुतिसिद्धस्य वा
क्योपक्रमे यश्चेमं च लोकमित्यादिना व्यप
देशान्न जीवादिरन्तर्यामी न स्यात्कयमीस
भवादिति सूत्रार्थः । जगद्व्यापित्वात् कौशी
तकीब्राह्मणवालाकाजातशत्रुसंवादे वा

लोकि ब्राह्मणं प्रति प्रज्ञानघनो र्ववचनं स्थय
ने यो वै वा लोकपुनेषां पुरुषाणां कर्तीय
स्य वैतत्कर्म स वै वेदितव्यः पुरुषश्रुति प्रत्र
वेदितव्यत्वेन श्रुतः पुरुष जीवः परो वेति
संशये जीव इति पूर्वपक्षः पुरुषपदस्य जी
वे रूढत्वात् पुण्यापुण्ये न कर्मणाभव
ति कर्मेह वत्तरहवतद्रित्यादौ वेदे लोके च पु
ण्यकर्मापि यतः ह्लीवर्तत इत्यादौ कर्मप
दस्य धर्माद्यैव योगदर्शनेन तत्त्वरूढवाच
कत्वतः आर्तभागयाज्ञवल्क्यादिसंवादेः कर्म
संबंधिपुरुषो जीव एव न परमात्मानस्य च
मोघभावान्न चैतेषां पुरुषाणां कर्तृत्वाको
न वेदितव्यपुरुषस्य प्रकृतत्वादित्येवं ड्रादिपु
रुषकर्तृत्वमुच्यमाने जीवे कथं संभवतीति
वाच्यं भोगोपकरणभूतान् आदित्यादिपुरु
षान् प्रतिभोक्तृजीवस्यादृष्टद्वाराकर्तृत्वो
पपत्तेरनपवयस्य चैतत्कर्मेति वाक्यस्य फ
लमदृष्टद्वारा प्रकृतपुरुषकर्तृत्वोपपाद
कत्वादित्येवं प्राप्ते सिद्धान्तः कर्मशब्दस्य न
यमादौ रूढिस्थलनात्मकं कर्मेति व्यवहितस्य तु

सि॰ले॰
दी॰
ध॰

रोपेन परिस्पंदेन स्यान्नूच्छत्वात् कथं न हि ध
र्मादौ तस्वयोगानिर्वाहः विहितप्रतिषिद्धनू
पदेहादिपरिस्पंदजन्ये धर्मादौ लक्षणयाप्र
योगोपपत्तेः नवदेवताध्यानादिरूपमनोमा
त्रव्यापारजन्ये धर्मादौ परिस्पंदजन्यत्वाभावे
न लक्षणयाप्रयोगेऽसति परिस्पंदद्वयधर्मा
दावपि त्रुटिरपरिहार्येति वाच्यं न हि प्रकृते
विनिगमनाविरहेण चूर्णेरनुमेयमस्तीति किं
यतेऽत इति कर्मेति सूत्रस्थाकर्मपदं कार्यमात्र
माह एतत्परमपि प्रत्यक्षाद्युपस्थितं नवत्त्वमा
त्रमाह प्रकृतस्य तत्परामर्शायोग्यस्य कस्य
चिदभावात् तथा च एतत्कृतत्वं नगायस्य कर्म
कार्यमित्यर्थलाभे न वेदे न स्वपुरुषस्याशे
षजनकत्वमिति कर्तृत्वसिद्धमिति न च ब्रह्मलि
गेष्याटिकादिषु रुषकर्तृत्वमपि न सुखंजी
वस्यसंभवति एतेषां पुरुषाणां कर्तृत्वमनु
ख्यकर्तृग्रहणासंभवे गौणकर्तृग्रहणायो
गात् न चाशेषजगत्कर्तृत्वोक्तौ न तत एव ध्वादि
त्यादिकर्तृत्वस्यापि लाभात् पृथक्कुतः किं व्यर्थ
र्थमिति वाच्यं मेघार्थवादादिषु ध्वादित्यत्वं

ज्ञादिपुरुषाणां महामहिमसंकीर्तनेनतेषु
संजातपरब्रह्मत्वभ्रांतिनिवर्तकत्वेनपृथ
गुक्तिसाफल्यात् पुरुषपदस्यापि नजीवेवृ
त्तिः प्रमाणात्पुरुषइतिरूढमयोगेनैवकृ
त्स्नजगद्व्यापिनिब्रह्मण्येवकृत्स्नशरीरव्या
पिनिजीवेपिप्रयोगोपपत्यानत्रूढेरकल्प
नात्कल्पनेपियोगवत्रूढेरपिजीवब्रह्म
साधारण्येचैतन्नमात्रेकल्पनोपपत्तेश्चनपु
रुषश्रुतिर्जीवपक्षपातिनी श्रुतिपाठेकवि
पुरुषपदाश्रवणाच्च तथाचायंसूत्रार्थः वे
दितव्यः पुरुषः परमात्माकृत्स्नजगत्कर्तृत्वा
त्त्वचहेत्वसिद्धिः कर्मपदस्यजगद्वाचित्वात्त
स्माद्वेदितव्यः पुरुषः परमात्मेतिसिद्धमेवं
चसर्वसंहर्तृत्वादिकमित्यत्रत्यादिपदेनोक्त
योमध्वधिकरणोक्तंसर्वनियंतृत्वरूपसर्वस्थि
तिकर्तृत्वंजगद्वाचित्वाधिकरणोक्तंसर्वज
गदुत्पत्तिकर्तृत्वंचगृह्यते॥ अथैतज्जन्मका
रणत्वस्यस्थितिकारणत्वस्यचनिमित्तकारण
साधारण्यादुपादानत्वमप्यायनायप्रपंचस्य
ब्रह्मणिलयोदर्शितः अस्तुब्रह्मजगदुपादा

१
सि॰ले॰
टी॰
५२

नं तज्जन्मनि च घटजन्मनि कुलालवत् तत्स्थि
तौ राज्यस्थित्यां च राजवत्तदुपादानादन्यदेव नि
मित्तं भविष्यतीति शंकाव्यवच्छेदाय तस्यैव
जगज्जन्मजीवननियामकत्वमुक्तं ॥

ननु यत इत्यादिश्रुत्या जीवव्यावृत्तेश्वरस्य तत्पदवाच्यस्य ब्र
ह्मणो लक्षणमुक्तमिति नात्यर्थं वर्णनमयुक्तं तर्हि जिज्ञा
स्यस्य तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषानुसारेणोक्ते नैवोक्तार्थभूताद्विती
यजिज्ञास्यब्रह्मलक्षणप्रतिपादकत्वस्यैवावगमादित्या
शंक्याह तेन तथाभूतब्रह्मलक्षणपरत्वमुपगच्छतां मतमा
ह अन्ये त्विति चेतनाचेतनात्मककृत्स्नभूतोपादानत्वप्र
तिपत्तिर्हि ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वबोधहेतुः नच चेतनानां
नित्यत्वात् कथं तदुपादानत्वं ब्रह्मण इति वाच्यं तेषां स्वरू
पेणानित्यत्वेऽपि शरीरहृदयविशिष्टतया कार्यत्वोपगमात्
न चैवमपि ब्रह्मापेक्षया द्वितीयस्यानन्तकार्यस्य विद्यमान
त्वात् कथं तदुपादानत्वमद्वितीयत्वप्रत्यायकमिति वाच्यं
कार्यस्य ह्युपादानमेव वास्तवं स्वरूपं न तु तदतिरिक्तं वा
स्तवं स्वरूपमस्ति नामरूपात्मकजगद्रूपं तु मिथ्याभूतमि
त्यारंभणाद्यधिकरणे व्यवस्थापितत्वात् अतस्सर्वोपा
दानत्वं सर्वस्य वास्तवं स्वरूपं ब्रह्मैवेति बोधनद्वारा ब्रह्म
णो वास्तवाद्वितीयत्वबोधहेतुर्भवति अद्वितीयब्रह्मबो
धश्च मुक्तिहेतुरिति मुक्तिप्रयोजनकब्रह्माद्वितीयत्वबो
धहेतुभूतोपादानत्वप्रत्यायनार्थं यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ती
ति श्रुतिभागेन ब्रह्मणि सर्वभूतलयो दर्शित इत्याह उपा

दानत्वेति नन्वत्र घटाद्युपादाने मृदादौ च घटादिलयाधारत्वव
जन्मादिकारणत्वस्यापि सत्त्वेन तद्बलादप्युपादानत्वप्र
सङ्गः स्यादिति नेत्याह जन्मकारणत्वस्येति निमित्तं कुला
लदण्डचक्रादि नहि श्रुतौ जन्मादिकारणत्वप्रतिपादनं स्व
र्थे लयमात्रप्रतिपादनादेवेष्टसिद्धेरिति नेत्याह अस्ति
ति घटजन्मन्युपादानमृदतिरिक्तकुलालश्च जगज्जन्म
न्यपि उपादानब्रह्मापेक्षयाऽन्यत्कर्तृरूपं निमित्तं भवि
ष्यतीति भ्रमव्यवच्छेदाय तस्यैव ब्रह्मणः श्रुतौ जगज्ज
ननकर्तृत्वमुक्तं तथा राज्यस्थितिपालनरूपे पालनी
यप्रजाद्युपादानातिरिक्तराजवज्जगतः स्थितौ जगदु
पादानब्रह्मापेक्षयाऽन्यन्निमित्तं नियन्तृतया स्थितिहे
तुभूतं भविष्यतीति शङ्काव्यवच्छेदाय तस्यैव ब्रह्मणो
जगज्जीवननियामकत्वं श्रुत्याउक्तमित्यर्थः ॥

तथा चैकमेवेदं लक्षणमभिन्ननिमित्तोपा
दानतयाऽद्वितीयं ब्रह्मोपलक्षयतीत्याहुः
ब्रह्मणश्चोपादानत्वमद्वितीयकूटस्थचैत
न्यरूपस्य न परमाणूनामिवारम्भकत्वरूपं
न वा प्रकृतेरिव परिणामित्वरूपं किंतु स्व
विद्ययावियदादिप्रपञ्चरूपेण विवर्तमा
नत्वलक्षणं ॥

१
सि॰ले॰
टी॰
५३

43

तथाचेतिजगज्जननजीवननियामकत्वाभ्यां जगदुपादान
ब्रह्मणएवतन्निमित्तत्वप्रतीतोसिद्धायामित्यर्थः इदंकृत्स्न
कं लक्षणमेकं सदेवाभिन्ननिमित्तोपादानत्वेपर्यवस्यदद्वि
तीयंब्रह्मलक्षयतिब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वास्तित्वशंकातिराक
रणद्वारेणज्ञापयतिनतुप्रत्येकलक्षणं सदित्यर्थः निमि
त्तंचतदुपादानंचेतिनिमित्तोपादानंअभिन्नंचतन्निमित्तो
पादानंचेतिपुनःकर्मधारयः आद्यकर्मधारयादेवनिमि
त्तोपादानयोरभेदेसिद्धेपिपुनरभिन्नपदंकर्मधारयाव
गताभेदपेक्षलक्षणएवननीलोत्पलादौगुणगुणिनो
रिवतादात्म्यरूपइतिज्ञापनार्थमितिबोध्यं ननुयतइति
पंचमीश्रुत्यासर्वभूतलयाधारत्वलिंगेनचनिश्चितंब्रह्म
णउपादानत्वंप्रधानस्येवपरिणामित्वरूपंवापरमाणू
नामिवारंभकत्वरूपंवारज्ज्वादेरारोपितसर्पाद्युपादान
स्येवजगद्रूपविवर्ताधिष्ठानत्वरूपंवावाच्यं नतावाद्यः ब्र
ह्मणःकूटस्थत्वात्परिणामवादेहिपरिणामपरिणामि
नोर्वास्तवाभेदस्वीकारेणब्रह्मणःपरिणामित्वेपरिणा
मजन्मादयोपिब्रह्मणिप्रसज्येरन् तथाचजन्ममरणा
दिविकारशून्यत्वलक्षणंश्रुतिसिद्धकूटस्थत्वंतस्यभज्ये
तनतस्यकूटस्थत्वात्तस्यपरिणामित्वंनसंभवति न
द्वितीयःअद्वितीयत्वात् ब्रह्मणः ब्रह्मणःसद्वितीयत्वेहि
परमाणुद्वयसंयोगवत्समवायिकारणलाभसंभवा
दारंभकत्वंभवेदित्याशयेनाह ब्रह्मणश्चेति तृतीयप्र
कारःपरिशिष्यतइत्याह किंत्वित्यादिना ॥

वस्तुनस्तत्समसत्ताकोन्यथाभावःपरिणा
मः तदसमसत्ताकोविवर्त्तइतिवाकारण
सलक्षणोन्यथाभावःपरिणामः तद्विलक्ष
णोविवर्त्तइतिवाकारणाभिन्नंकार्यंपरिणा
मः तद्भेदंविनैवतद्व्यतिरेकेणदुर्वचंका
र्यंविवर्त्तइतिवाविवर्त्तपरिणामयोर्विवेकः
अथशुद्धंब्रह्मोपादानमिष्यतेईश्वररूपंजी
वरूपंवा अत्रसंक्षेपशारीरकानुसारिणः
केचिदाहुःशुद्धमेवोपादानं जन्मादिसूत्रत
द्भाष्ययोरुपादानत्वस्यज्ञेयब्रह्मलक्षणत्वो
क्तेः तथावात्मनःआकाशःसंभूतइत्यादिका
रणवाक्येषुशबलवाचिनामात्मादिशब्दा
नांशुद्धेलक्षणैवेति ॥

ननुब्रह्मणस्तद्विवर्त्तप्रपंचयोरभेदस्सिद्धान्तेउपेयते आरंभ
वादेतुआरंभ्यआरंभकादत्यंतभिन्नमुपेयतेइतिआर
म्भविवर्त्तयोर्भेदःस्पष्टःसिद्धान्तइवपरिणामवादेपिसां
ख्याद्यभिमतेपरिणामपरिणामिनोरभेदाभ्युपगमात्त
विवर्त्तपरिणामयोर्भेदःकथमवगंतव्यइत्याशंक्यल
क्षणभेदादित्याह वस्तुनइति वस्तुनउपादानत्वाभिम
तस्य अन्यथा पूर्वरूपापेक्षयारूपान्तरेण भावःभवनं
अवस्थानं अन्यथाभावः अवस्थाविशेषइतियावत् त

साम्यसत्ताकः तेन वस्तुना समा सत्ता यस्य अन्यथाभाव
स्य सतत्था तथा च उपादानत्वाभिमतवस्तुसत्तासमान
सत्ताकत्वे सति तदवस्थाविशेषरूपत्वं तत्परिणामत्वमि
ति परिणामलक्षणं पर्यवस्यति तत्र विवर्तवारणाय सम
स्यन्ते घटस्य तत्परिणामत्ववारणाय विशेष्यं विवर्त
लक्षणमाह तदिति वस्तुनस्तदसमसत्ताको अन्यथाभा
वो विवर्त इति संबंधः उपादानत्वाभिमतवस्तुसत्तावि
षमसत्ताकत्वे सति तदवस्थाविशेषरूपत्वं तद्विवर्त
त्वमिति विवर्तलक्षणं उपादानत्वाभिमतब्रह्मवस्तुस
त्ताविषमसत्ताकत्वं चैतन्यस्यास्तीति तस्य ब्रह्म
विवर्तत्ववारणाय विशेष्यं परिणामवारणाय सत्यंते
ब्रह्मचैतन्यस्य पारमार्थिकी सत्ता घटादिप्रपंचस्य व्याव
हारिकी सत्ता तु ॥

कैवसत्तानन्तदर्शितिरिक्तैर्निमित्तसाधारणेन ल
क्षणान्तरमाह कारणसलक्षण इति उपादा
नत्वाभिमतवस्तुसलक्षणत्वे सति तदवस्था
विशेषत्वमिति परिणामलक्षणं ब्रह्मसल
क्षणं जडरूपं वोध्यपरिणामपरिणामिनो
र्जडत्वनियमात् नकाष्ठस्याग्निसंकाष्ठवस्तु
नो घटपरिणामत्ववारणाय विशेष्यं प्रपंच
स्य सविंत्यपरिणामत्ववारणाय सत्यंते वि
वर्तलक्षणमाह तदिति उपादानत्वाभिम

तवस्तुविलक्षणत्वे सतितदवस्थाविशेषत्वं
तद्धिवर्तत्वमितिविवर्तलक्षणमत्रविवर्त्त
ऽत्वरूपत्वेलक्षणेविवक्षितेवियदादिप्रपं
चवत्शुक्तिरजतादेरपितत्तद्वच्छिन्नचैत
न्यपवाध्यासेशीकारात्जडमात्रवृत्तिन्याविव
र्तेनह्विलक्षणत्वमस्तीतिलक्षणसंगतिः उ
पादानत्वाभिमतजडविलक्षणत्वेनप्येजड
विवर्त्तत्ववारणायविशेषणमस्यपरिणामेघटा
दौमद्विवर्त्तत्ववारणायसत्यन्ते प्रकारान्तरेण
विवर्त्तपरिणामयोर्लक्षणमाह कारणाभि
न्नमिति कारणत्वाभिमतवस्त्वभिन्नत्वेसतितन्
कार्यत्वेनत्यपरिणामत्वंवियदादौब्रह्मकार्यत्व
मस्तितन्यपरिणामत्वंतन्नास्तीतितद्वारणाय
सत्यन्तंब्रह्मप्रपंचयोरारोपिताभेदसत्वेपि
लक्षणेविवक्षितेनस्यपर्यामिद्वयसमानस्वभा
वाभेदस्याभावान्नातिव्याप्तिः परिणामवादे
मृदोपिघटाभिन्नत्वमस्तीतितस्याः घटादिप
रिणामत्ववारणायविशेषणं तदभेदमिति
वस्तुतस्तदभेदविनैवेत्यर्थः व्यतिरेकोभेदः
अस्मिन् लक्षणेकार्यत्वमविवक्षितं अनाद्य

विद्यादेरपिविवर्तत्वांगीकारात् यद्वाकार्यरू
पस्यैवविवर्तस्यद्वैलक्षण्यं तस्याश्चउपादान
त्वाभिमतवस्तुनः सकाशाद्वस्तुतोभेदाभेदा
भ्यांदुर्निरूपत्वेसतिकार्यंकार्यरूपविवर्त
लक्षणमज्ञाविद्यांप्रत्युपादानत्वाभिमतचै
तन्याद्वस्तुतोभेदाभेदाभ्यांनिरूपयि तुमश
क्यायामविद्यायाप्रतिव्याभिचारणायविशे
षां आरंभवादेउपादानादभेदेनदुर्निरूपका
र्यप्रतिव्याभिचारणायभेदेत्युक्तंपरिणाम
वादेउपादानात् भेदेनदुर्निरूपकार्यप्रति
व्याभिचारणायाभेदेत्युक्तं सिद्धान्तेकार्यका
रणयोभेदोपगमादसंभववारणायवस्तुत
इत्युक्तं ननुकार्यकारणयोर्वस्तुतोभेदाभे
दौकथंदुर्निरूपावितिउच्यते नत्रतयोर्भे
दस्तावद्दुर्निरूपः निम्नोन्नतादियुक्तस्यह
स्तव्यतिरेकेणाघटा ॥

क्तिरजतादेः प्रातिभासिकीसत्तेतिसत्ताद्वैविध्यांगीकार
मतेलक्षणभेदउक्तः ब्रह्मणिघटादौशुक्तिरजतादौच
सर्वत्रब्रह्मस्वरूपभूताए ॥

यनुपलंभात् संयोगविशेषयुक्ततंतुव्यतिरे
केण पटानुपलंभाच्च सदृष्टः तन्तवः पटः सु
वर्णो कुंडलमित्यादिना सामानाधिकरण्या
च्च न हि वस्तुनोभिन्नयोस्सामानाधिकरण्य
प्रत्ययः संभवति किंच कारकव्यापारात्पू
र्वं मृदादौ घटादेरऽसत्त्वे शशशृंगादिवदुत्प
त्त्यनुपपत्तेः उत्पत्तिक्षणात्पूर्वमसतः का
र्यस्योत्पत्तिक्रियाप्रतिकर्तृत्वानुपपत्तेश्च
पूर्वं सिद्धस्यैव कर्तृत्वदर्शनात् उत्पत्तिक्ष
णोऽपादानेन सह कार्यस्य संबंधानुपपत्ते
श्च पूर्वं क्षणे कार्यस्यासत्त्वात्पूर्वं सिद्धयोरेव
हि पश्चात्संबंधसंभवः अन्यथा शशशृंगा
देरपि कारणसंबंधः स्याद्दुर्वारत्वात् कारक
व्यापारात्पूर्वं कार्यस्य तच्छैवलक्षण्यानंगी
कारे तद्वदेव पश्चादात्मलाभासंभवस्यदु
र्वारत्वाच्च सिद्धे च प्राक् कार्यसत्त्वे प्राक्
काले कार्यकारणयोर्भेदमानाभावाद्भे
दे सिद्धे पश्चादपि तयोरभेद एव स्वीकर्तव्य
इति कार्यकारणाभेदवादिनः सांख्यादयः
तद्भेदवादिनस्तार्किकादयस्तु वदंति का

१
सि.ले
टी
४८

46

र्यकारणयोरभेदो न संभवति तद्भावविरोधा
त् नहि तस्यैव तत्कार्यत्वेन कारणत्वेन च संभ
वति स्वार्थक्रियाभेदाभावप्रसंगाच्च नहि ज
लाहरणार्थक्रिया मृद्वस्तुनः संभवति घ
टत्वेनः प्रागपि तत्प्रसंगात् नापि मृदोर्थ
क्रिया घटस्य संभवति मृद्घटस्यापि घटो
त्पादकत्वप्रसंगात् कार्यस्य कारणव्यापा
रात्पूर्वं सत्वे च कारकव्यापारवैयर्थ्यप्रसं
गात् तदा मृद्घटे वोपलंभप्रसंगाच्च तदु
क्तं पंचदश्यां मच्चरो न मृदो भिन्नो वियोगे
सत्यनीक्षणात् नाप्यभिन्नः पुरा पिंडदशा
यामनवेक्षणात् इति वियोगे सति मृदः
सकाशात् बुध्या विवेचने क्रियमाणेऽन्व
येः एवं कार्यकारणयोर्भेदवादिभिरभेद
वादिभिश्च दर्शितैः परस्परं प्रतिद्वन्द्वमप्र
कैर्न्यायैः कार्यस्य कारणाद्भेदाभेदाभ्यां प्रा
प्त्यनेः सत्वासत्वाभ्यां च दुर्निरूपत्वात् त
स्याऽनृतत्वं सिद्धं कारणं तु कार्यानुगतेः पूर्व
काले कार्यकाले कार्यनाशकाले चानुवर्त
मानं कार्यान्तभेदेन सत्वेन च निरूपयितुं

शाक्यत्वात् सत्यमेव कार्यापेक्षया एवं मृदा
देरपि नरकारणस्य तत्तत्कार्यापेक्षया स
त्यत्वसिद्धेरपि परमार्थसत्यत्वेनोपेयते श्रुत्या
बलवत्यतिरिक्तस्य सर्वस्यैव बाधितत्वात् ब
ह्मणस्तु परमार्थसत्यत्वं सदात्मनो बाधशू
न्यत्वात् अभ्युपगम्यते अत एव जगत्कारण
स्य सत्यत्वे मृदादिसत्यत्वं जगतो मिथ्यात्वे
च मृदादिकार्यस्य घटादेरनृतत्वं च दृष्टान्त
त्वेन श्रुत्या उपादीयते न तु केवलं घटरूपा प
वं मायामयत्वेन विकारस्यानृतात्मतो वि
कारापारमृदादेस्सत्यत्वं वाग्वीक्षतिरिति
श्लोके विकारानृतत्वादौ पूर्वोक्तन्यायकला
प एवं शास्त्रार्थः दृष्टान्तत्वेनेति शेषः उक्तं च
भामत्यां तिवचने तदनेन प्रमाणेन विकार
जातस्यानिर्वाच्यतया सिद्धमनृतत्वं कारण
स्यानिर्वाच्यतया सिद्धं सत्यत्वं च मृत्तिकेत्येव
सत्यमित्यादिना प्रवेयेन दृष्टान्ततया तु वद
ति श्रुतिरिति वाचारम्भणं विकारो नामधे
यं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतिरित्यर्थः वि
कारो घटादिर्वाचा घटशरावादिरस्तीत्या

दिशाहेनारभ्यतेऽवच्छिद्यत इत्यारंभणं वा
वाचाऽवच्छिद्यत एव न वस्तुतोऽस्ति विकारस्त
स्य हेतुर्निरूपत्वादिति भावः कथं न हि मृद्वस्तु
नस्स्वकाशात् घटादिर्नीत इति कार्यकारण
योर्भेदव्यवहार इत्यत आह नामधेयं भेद
व्यवहारो नाममात्रेणार्थशून्यः यथा राहोः
शिरः पुरुषस्य चैतन्यमिति व्यवहारः विका
रवत्त्वभेदोऽप्यनिर्वचनीय इति भावः किं त
र्हि सत्यं तत्राह मृत्तिकेत्यनेन मृत्तिकात्व
न रूपेण घटशरावादिविकारेष्वप्रतीय
मानेन कारणरूपेण वस्तु सत्यं विकारसत्यत्वमे
वकारेणावच्छिद्यते न त्विहेतुर्वैचत्वं का
रणाद्भेदाभेदाभेदाभ्यां कार्यस्येति पृच्छति
प्रश्नेति ननु वाक्यार्थभूतब्रह्मलक्षणप्रव
श्रुतौ लक्षणमुक्तं न हि जिज्ञासस्येति वाक्य
शेषलक्षणीयस्य ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वाभि
धानात् तथा चानिश्चितार्थेऽप्रश्नानुपपत्ति
रिति चेन्न यथा ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वं एवं तत्व
पदार्थभूतयोर्जीवेश्वरयोरपि ब्रह्मलक्ष्यप्र
तिपत्तिहेतुत्वेन जिज्ञास्यत्वमस्तितथा न

योऽपि वक्ष्यमाणरीत्याभिन्ननिमित्तोपादानत्वं
च संभवतीति जिज्ञास्यत्वकारणत्वयोः सा
धारणत्वेन प्रश्नोपपत्तेरिति भावः जीवईशो
विशुद्धाचिन्मया जीवेशयोर्भिदा अविद्यातच्चि
तोर्योगः षडस्माकमनादय इति संप्रदायवि
द्वचनेवैतन्मते विध्यस्यैव प्रसिद्धत्वात्तदु
भयोरेवैतयोः प्रश्नः सामान्यज्ञानस्य विशेष
जिज्ञासाहेतुत्वात् ब्रह्मणः सामान्यरूपेणो
पादानत्वज्ञानानन्तर्यमथशब्दार्थः प्रश्नो वा
नन्तर्यः ईश्वररूपं जीवरूपं वा ब्रह्मनोपादा
ननिमित्तिपवकारार्थः जन्माद्यस्य यत इति सू
त्रे जन्म आदिरस्येति बहुव्रीहिः जन्मस्थिति
भंगत्रयपदार्थः जन्मादीनीति नपुंसकैकवच
नेन अन्यपदार्थे समाहारद्वंद्वसूचनादन्यप
दार्थभूतजन्मस्थितिभंगोपेतरेतरयोगद्वं
द्वाश्रयणेन जन्मादय इति सूत्रापत्तेः जन्मन
आदित्वं च जायमानपदार्थेषु स्थितिभंगाव
पेक्षया दृष्टमिति सूत्रे जन्मनः प्राथम्यरूपादि
त्वनिर्देशः अस्येति सर्वनाम्ना सूत्रकर्तृबुद्धि
स्थसकलप्रपंचनिर्देशः संभाव्यजगतो ज

१
सि.ले.
टी.
४८

न्मादेरस्य संबंधनिर्देशः यतइतिकारणनिर्दे
शः सूत्रेतत्पदाध्याहारः पूर्वसूत्राद्ब्रह्मप
दानुषंगः तथाचयतःकारणादस्यजगतो
जन्मादितद्ब्रह्मेतिसूत्रार्थः तत्रब्रह्मेतिवाक्या
र्थभूतशुद्धब्रह्मणएवप्राधान्येनलक्षणी
यत्वात् तस्यैवजन्मादिसूत्रेलक्षणमुच्यते अ
थातोब्रह्मजिज्ञासेतिपूर्वसूत्रेणसविषय
समर्पकेणब्रह्मपदेनशुद्धब्रह्मणएवोपा
त्तत्वेनतस्यैवलक्षणाकांक्षणाच्चेतिभावः न
न्वात्मनआकाशःसंभूतःसोकामयतयस्स
र्वज्ञःसर्वविदित्यादिकारणवाक्येष्वीश्वरस्व
रूपब्रह्मणःकारणत्वमुच्यतेनशुद्धस्यतस्यका
मयितृत्वसर्वज्ञत्वकर्तृ ॥ विवरणानुसा
रिणस्तुयःसर्वज्ञःसर्ववित्यस्यज्ञानमयंत
पः तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपमन्नंचजायतइ
त्यादिश्रुतेःसर्वज्ञत्वादिविशिष्टमायाशब
लमीश्वररूपमेवब्रह्मोपादानं अतएवभा
ष्येतस्यधर्मोपदेशात्सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशादि
त्याद्यधिकरणेषुसैवरूढकृतत्वामतउक्तंच
तद्यज्ञस्तद्ब्रह्मसर्वकर्मासर्वकामःसर्वगं

धः सर्वरस इत्यादिश्रुत्युक्तं सर्वोपादानत्वप्र
युक्तं सर्वात्मकत्वं जीवव्याहृतमीश्वरलिंग
मित्युपवर्णितं ॥

त्वाद्यनुपपत्तेरतस्तद्वाक्यगतात्मपदं तत्पदं सर्वज्ञादि
पदानां शबलवाचित्वात् न कारणवाक्येभ्यः शुद्धस्यो
पादानत्वसिद्धिरिति चेन्नेत्याह तथा चेति जन्मादिसूत्र
तद्भाष्ययोः स्वारस्येन शुद्धस्योपादानत्वावगमे सतीत्य
र्थः लक्षणैव स्वीक्रियते अतः कारणवाक्येभ्यः शुद्धस्य
कारणत्वावगतिर्युक्तेति भावः अथ शुद्धं ब्रह्मोपादान
मित्यादिग्रन्थे द्वितीयपक्षमादाय प्रतिवचनमुत्थापय
ति विवरणेति यस्य प्रकृतस्य भूतयोनेः पूर्वमंत्रोपात्तं
तपः ज्ञानमयं स्वरूपज्ञानविकारः मायावृत्तिप्रतिविं
बरूपमिति यावत् तस्मात्सर्वज्ञाद्भूतयोनेस्सकाशादे
तत्सन्निहितं अपरकालीनं कार्यरूपमिति यावत् ब्रह्म
हिरण्यगर्भाख्यं जायत इति श्रुतेरीश्वररूपमेव ब्रह्मउ
पादानमिति संबंधः तच्छुद्धं जीवरूपं वेत्येवकारार्थः स
र्वज्ञत्वादीत्यादिपदेन सर्ववित्त्वकामयितृत्वसर्वेश्वरत्वा
दीनि गृह्यन्ते मायोपाधिनिरूपितर्विवत्वविशिष्टे सर्व
ज्ञत्वादिगुणयुक्तं च यदीश्वररूपं ब्रह्म चैतन्यं तदेवोपा
दानमित्यर्थः अथ शुद्धं ब्रह्मोपादानमिष्यत इति प्रश्नस
प्रतिवचनावसरे ईश्वररूपमेव ब्रह्मोपादानमित्येताव
ति वक्तव्ये तस्य मायाशबलत्वविशेषणमीश्वरोपि शु
द्धचैतन्यमेवेति भ्रांतिनिरासार्थं तस्य सर्वज्ञत्वाद्यनेक

१
सि॰ले॰
टी॰
४९

विशेषणोपादानं चेश्वररूपत्वलक्षणउपादानत्वे यस्सर्वज्ञ
इत्यादिकारणवाक्यानां सर्वेषामेकरूपप्रदर्शनार्थमि
ति मंतव्यं जीवशुद्धत्वलक्षणाव्याहृतेश्वररूपत्वलक्षण ॥

जीवेश्वरानुस्यूतचैतन्यमात्रस्य सर्वोपादान
त्वे तन्न तज्जीवव्याहृतमीश्वरलिंगं स्यात् सं
क्षेपशारीरके शबलोपादानत्वनिराकरण
मपि मायाविशिष्टोपादानत्वनिराकरणा
भिप्रायेण तन्निकृष्टेश्वररूपचैतन्योपादान
त्वनिराकरणपरं तत्रैव प्रथमाध्याये तेज
गदुपादानत्वस्य तत्पदार्थहानित्वोक्तेः ॥

उपादानत्वे भाष्यसंमतिमाह अत एवेति ईश्वररूपत्वलक्षण
एवोपादानत्वाभ्युपगमादेवेत्यर्थः इत्यादिसूत्रोक्तं सर्वो
पादानत्वप्रयुक्तं सर्वात्मकत्वमीश्वरलिंगमित्युपवर्णितं
भाष्ये इति संबंधः यस्य सर्वोपादानत्वं तस्य सर्वात्मकत्वमु
पादानोपादेययोस्तादात्म्यात्रान्यस्यान्यविवादं यद्यपि
विवर्तविशिष्टचैतन्यरूपे जीवे विवर्तविशिष्टचैतन्य
रूपे ईश्वरे च विशेष्यतया अनुस्यूतशुद्धचैतन्यरूपत्वल
क्षणः सर्वोपादानत्वमभिप्रेते तदा तस्यैव सर्वात्मकत्वस्या
नेश्वरस्येति सार्वात्म्यस्य भाष्ये जीवव्याहृतेश्वरलिंगत्वोप
न्यासो न स्यात् न च विशेष्यभूतशुद्धत्वलक्षणगतं सर्वात्म
कत्वं विवर्तविशिष्टचैतन्यरूपेश्वरलिंगतया भाष्ये व

र्णितमिति वाच्यं तथासतितस्यजीवत्वापत्तेर्नस्यात्
विशेष्यधर्मस्यसर्वात्मकत्वस्यईश्वरधर्मत्वज्जीवध
र्मत्वस्यापिसत्वादित्याशयेनाह जीवेश्वरान्तस्तेति
छांदोग्येश्रूयते यए— तदादित्येहिरण्मयःपुरुषोदृ
श्यतेहिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः आप्रणखात्सर्वए
वसुवर्णइत्युपक्रम्यतस्यऋक्सामचगेष्णावित्युक्त्वा
उत्तरत्रयएषोंतरक्षिणिपुरुषोदृश्यतेसैवऋक्तत्सा
मतदुक्थंतद्यजुस्तद्ब्रह्मेतिचोक्त्वा तयइमेवीणायां
गायंतिएतंतेगायंतीति अस्यार्थः आदित्येअंतर्यःपु
रुषः शास्त्रतोदृश्यतेएष हिरण्मयः ज्योतिर्मयःस्वतः
प्रकाशश्चैतन्यस्वरूपइत्यर्थः तस्योपासनार्थंशरीर
माह हिरण्यश्मश्रुरित्यादिना हिरण्यसुवर्णशब्दौज्यो
तिःपरौ प्रणखान्नखाग्रंआङः अभिव्याप्तेतस्यहिरण्म
यपुरुषस्यऋक्सामनीगेष्णौपरिमलौकरीत्यास्तुति
यनीभूतेइत्य ॥

गानंतस्यैवपुरुषस्यादित्यस्यानवदुपासना
र्थंस्थानांतरमाह यएषोंतरक्षिणीति सैव
ऋगित्यादौविधेयापेक्षयालिंगव्यत्ययः स
एवऋक्पुरुषःसमासामसः उक्थंसः य
जुःसःब्रह्मवेदः ब्रह्मपदेऋगाद्यतिरिक्तवे
दपरे तथाचगेष्णवाक्येनसर्वदेवात्मकत्व
मुक्तं सैवऋगितिवाक्येनसर्ववेदात्मकत्व

मुक्तं तथाप्येदमेवप्रसिद्धागायकाः वीणायां लौ
किकपुरुषंगायंतितेपिएनंपुरुषंगायंती
मुख्याऽद्याध्यात्मकत्ववत्लौकिकपुरुषात्म
कत्वमपिसिध्यति तथाचसर्वदेवात्मकत्व
सर्ववेदात्मकत्वसर्वलौकिकपुरुषात्मकत्वा
निमिलित्वासर्वात्मकत्वेपर्यवस्यंति तिर्यगा
त्मत्वस्याप्युक्तप्रायत्वात् एवंस्थितेसंशयः
आदित्यप्रतिष्ठितोऽन्तःश्रूयमाणोहिरण्मयः
पुरुषःमंडलाभिमानिदेवताविशेषोवाऽनि
त्यसिद्धःपरमेश्वरोवेति तत्रदेवताविशेष
एवहिरण्मयःपुरुषस्तस्यसंसारित्वेनहि
रण्यश्मश्रुत्वादिरूपसंबंधोपपत्तेस्सर्वात्म
कत्वस्याप्युपासनार्थेनआरोपोपपत्तेश्चन
परमेश्वरःतस्यशरीरासंभवादितिप्राप्तेए
वंप्राप्तेब्रूमः अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्सर्वत्रप्र
सिद्धोपदेशादितिआदित्यादावंतरवस्थितो
हिरण्मयपुरुषोनित्यसिद्धपरमेश्वरएव
कुतः तद्धर्मस्यसर्वात्मकत्वस्यैवऋक्त
त्सामेत्यादावुपदेशात्सर्वात्मकत्वंहिईश्वर
स्यैवधर्मः तस्यसर्वोपादानत्वेनसर्वात्मक

त्रोपपत्तेर्ने च सुखसंभवे समारोपकल्पना
न्याय्या परमेश्वरस्यापि मायिकानुग्राहार्थमि
च्छावशान्मायागानसुहृत्सबोधपरिणामरूप
शरीरसंभवादुमासहायं परमेश्वरं प्रभुमित्या
दिश्रुतिष्वजन्मकर्मं च मे दिव्यमित्यादिस्मृति
षु च प्रसिद्धत्वाच्चेति निर्णयः सर्वं खल्विदं ब्र
ह्मेति प्रकृत्य सक्रतुं कुर्वीतेति वाक्येन क्रतुश
ब्दवाच्यमुपासनं विधाय उपास्याकांक्षायां प
ठ्यते मनोमयः प्राणशरीरः भारूपः सत्यसं
कल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः स
र्वगंधस्सर्वरसस्सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनाद
र एष म आत्मान्तर्हृदय इति प्रथमर्थः मनो
मयः ॥

र्थः इदं ऋक्सामगेष्णत्वं समस्तऋक्सामस्तुत्यत्वरूपं हिर
ण्मयपुरुषविशेषणं नस्य वेदे ऋक्सामस्तुत्यतया प्रसिद्धे
दाध्यात्मकत्वमादाय पर्यवस्यति हिरण्मयपुरुषस्येंद्रादि
भ्यस्साकाशाद्भिन्नत्वेन नहि प्रोषणं नासिध्यति श्रयत्वस्तेर
न्यविषयकत्वायो ॥

मनःप्रधानः प्राणःशरीरमस्येति प्राणश
रीरः भाश्चैतन्यं रूपमस्येति भारूपः सत्याःस

१ सि॰ले॰ टी॰ ५२

51

प्रतिहताः संकल्पाः सृष्ट्यादिगोचरा अस्य आ
काशवदात्मा व्यापकत्वसूक्ष्मत्वादिगुणैः स्व
रूपमस्य सर्वाणि कर्माणि क्रियन्त इति कृत्य
त्वात्कार्याण्यस्य यद्वा भूतगणोऽयं यस्मादिस
त्थितानात्कर्मपदं परिस्पन्दपरं सर्वं परिस्पन्दा
त्मकोऽन्यर्थः सर्वे कामा इच्छारूपा अस्य सर्ववि
शेषरूपा वा सर्वे गन्धाः गुणरूपाः अस्य गुणो
गन्धः पृथिव्यां चेति सर्वे रसाः अस्येदं
रूपं सर्वं अभ्यात्तम् अभिमुख्येन तादात्म्येनातः व्या
मः वागेव वाकः वाकोऽस्यास्तीति वाकी न
वाकी अवाकी वागिन्द्रियशून्य इति यावत् वा
क्यग्रहणं कर्मेन्द्रियाणामुपलक्षणार्थं स्वरूप
लक्षणं क्रियाशक्तिमत्त्वाविशेषात् आदरः
कामः सोऽस्य नास्तीत्यनादरः आदरनिषेधेन
तत्परिणामि मनो निषिद्धं भवति मनोनिषे
धेन च ज्ञानेन्द्रियाणां निषेधः सिद्धो भवति
ज्ञानशक्तिमत्त्वाविशेषात् अथ परिस्पन्देच्छा
गन्धरसवत्त्वं तदाश्रये वायुमनःपृथिवीज
ले भूतविशेषे तादात्म्यं विना न संभवतीति
सर्वकर्मेत्यादिवचनेन अविशेषेण सर्वता

दात्म्यप्रतिपादकसर्वमिदमभ्यानश्रुतिवच
नेन च मनोमयत्वादिगुणकस्य सर्वात्मत्व
प्रतीयते तच्च ब्रह्मण एवोपपद्यते तस्य स
र्वोपादानत्वेन सर्वात्मकत्वोपपत्तेः न जी
वो मनोमयत्वादिगुणकस्तस्य सार्वात्म्यास
म्भवात् न च मनोमयत्वप्राणशरीरत्वयोर्जी
वधर्मयोर्ब्रह्मण्यसंभव इति वाच्यमनन्तादा
त्म्येन गंधादिमत्त्ववज्जीवतादात्म्येन मनोम
यत्वाद्युपपत्तेरिति सूत्रार्थस्तत्र मनोमयत्वा
दिगुणकं ब्रह्मैवोपास्यत्वेनेह निर्दिश्यते
कुतः सर्वत्र वेदान्तेषु प्रसिद्धस्य ब्रह्मणः स
र्वं खल्विदं ब्रह्मेति पूर्ववाक्ये स्वशब्देनैवोप
देशादस्मिन्नपि वाक्ये प्राणः शरीरमस्येत्या
दिविग्रहवाक्ये षष्ठ्यप्रकृतब्रह्माकर्षकसर्व
नामश्रुतीनां सत्त्वाच्च ब्रह्मैव सगुणमुपास्य
मत्रेति सिद्धं सर्वोपादानत्वेति शुद्धब्रह्म
वज्जीवस्य सर्वोपादानत्वोपगमेपि सर्वात्म
कत्वं जीवव्याहतमीश्वरलिंगेन स्यादिति
तत्राहार्थः ननु संभवेपि शारीरके मायाशब
लस्य उपादानत्वे निरस्तमिति नहि रोधयत्व

१
सि॰ले॰ टी॰ ५२

52

नन्वाह संक्षेपशारीरक इति मायायाश्चापि विं
बभूतेश्वरविशेषणतयानुपादानत्वाश्रय
कोटौ निवेश एवं तत्र दर्शितः नन्वविवर्तवि
शिष्टचैतन्यरूपेश्वरस्य नत्विरत्वमिति न तद्वि
रोध इत्यर्थः नन्वशबलस्योपादानत्वे निरा
कृत्यजगदुपादानत्वस्य ज्ञेयत्वलक्षणाव
समर्थनपरस्य संक्षेपशारीरकग्रंथस्य क
थमेवमभिप्रायः कल्पयित्वेष्टाकाने स्वरस
नत्वस्य विंबप्रतिविंबानुगानस्य चत्वलोपा
दानत्वप्रतिपादनपरत्वावगमादिति नेत्या
ह नचैवेति संक्षेपशारीरकपवेत्यर्थः न
चैतन्यपदार्थहतित्वे तत्पदलक्ष्यार्थहतित्व
विवक्षिते लक्ष्यार्थस्य शुद्धत्वलेति न संक्षेप
शारीरकग्रंथस्य पूर्वापरविरोधः नचान्ते
न विंबभूतेश्वरस्योपादानत्वलाभ इति वा
च्यं लक्ष्यार्थत्वस्य वाक्यार्थमायाधरणतयात
त्पदार्थहतित्वविशेषणतैवपर्ष्यापत्तेस्त
त्पदार्थहतित्वे तत्पदवाच्यार्थहतित्वमेव
वक्तव्यमिति न च विरोधाय सर्वज्ञत्वादिगुण
केश्वरस्य जगत्कारणत्वप्रतिपादकवद

श्रुत्यविरोधाय च शबलोपादानत्वनिराकर
णे मायाविशिष्टोपादानत्वनिराकरणरूप
मेव वक्तव्यमिति न संक्षेपशारीरकविरोध
इति भावः नहि जन्मादिसूत्रतद्भाष्ययोर्द्वैय
ब्रह्मलक्षणत्वोक्तिविरोध इतिनेत्याह एवं
चेति अभिन्ननिमित्तोपादानत्वरूपलक्षण
स्यानन्तद्धर्माधिकरणभाष्यपर्यालोचनया
विवभूते एवावगतत्वे सिद्धे सतीत्यर्थः अपि
शब्दः एवं चेश्वरगतमपि कारणत्वं तदनु
गतमखण्डचैतन्यं शाखाचंद्रमसमिव तट
स्थतयोपलक्षयितुं शक्यतीति न तस्येयब्र
ह्मलक्षणत्वोक्तिरिति मन्यंते वियदादिप्रप
ञ्च ईश्वराश्रितमायापरिणाम इति तत्रेश्वर
उपादानं ॥

चैतन्यमित्यनेन संबध्यते कारणत्वमित्यनंतरमीश्वरमि
त्यध्याहर्तव्यं तथा बोधयत्सदिति शेषः तदनुगतमितिविं
बत्वविशिष्टचैतन्यरूपेश्वरानुगतमित्यर्थः अखण्डचैत
न्यमिति विशेष्यभूतं शुद्धचैतन्यमित्यर्थः तटस्थत्वं ल
क्ष्यस्वरूपवहिर्भूतत्वं वा लक्ष्याहतित्वं वा उपलक्षणत्वं
वा बोध्यं कचंद्र इति प्रसिद्धशाखायामिन्दुतरं भवति न
त्वयथाशाखादिगतं तरगतं तत्तद्व्याहतं चंद्रमुपलक्ष

१
सि· ले·
टी·
५३

53

यति तथा ईश्वरगतं कारणत्वमीश्वरभिन्नत्वाह ततयाबोध
यन् स तटस्थतयेश्वरानुगतमखण्डचैतन्यमपीत्याह
तत उपादानलक्षणयेति शाक्तोत्पवेत्यर्थः ईश्वरगतेनाभिन्न
निमित्तोपादानत्वेन विंवत्वविशिष्टचैतन्यरूपेश्वरस्य जग
दुपादानत्वसंभवशून्याज्जीवात् तत्कर्तृत्वसंभवरहिताच्च
यानादेश्च सकाशाद्व्यावृत्तो गम्यमानायाः सत्याविशेष्यभूत
ज्ञेयब्रह्मणोपि प्रधानादिव्यावृत्तिर्गम्यत इत्यभिप्रेत्य तस्य
ज्ञेयब्रह्मलक्षणत्वं जन्मादिसूत्रतद्भाष्ययोः स्वदेपश्चारी
रकेवोक्तमिति भावः एवं तटस्थलक्षणेन प्रधानादिव्या
वृत्तत्वेनावगतं ब्रह्म कीदृक्स्वरूपं तदिति विशेषजिज्ञा
सायां सत्यासत्यज्ञानानंदात्मकं ब्रह्मेति स्वरूपलक्षणं प्र
वर्तते अनेनैवाभिप्रायेण भाष्यकारैरुक्तं तस्य च निर्णी
यवाक्यमानंदाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त इति यतो
वेत्यादिवाक्येन यस्मात्कारणात् इमानि भूतानि जायन्त
इत्युक्तं तद्धत्त सत्यज्ञानानंतस्वरूपादानंदादेव ना
न्यस्मात्कारणादित्येतत् हि प्रसिद्धपूर्ववल्यामिति श्रुत्य
र्थः अनेन स्वरूपलक्षणेन विंवभूतेश्वरानुगतं तत्पद
लक्ष्यं वस्तुतो वाक्यार्थभूतं ज्ञेयब्रह्माविशेषतो निर्णीतं
भवति इयं च स्वरूपलक्षणविवक्षा मूलेच ॥

एवं परेण सूचिता जगत्प्रकृतिभूतमाया
प्रतिविंवईश्वरः मायाचेश्वराश्रिता न च प्र
तिविंवस्य मायाकलितत्वात् न हि श्लिष्ट

चैतन्याश्रितत्वं मायाया न संभवति प्रतिविं
बत्वकल्पनास्तागेव तस्याश्चैतन्याश्रितत्वस्य
वक्तव्यत्वादिति वाच्यं मायावत्प्रतिविंबत्वस्या
प्यनादित्वेन तस्यास्तद्विशिष्टचैतन्याश्रितत्वो
पपत्तेः वस्तुतो निर्विशेषचैतन्ये अनादिका
लमारभ्यकल्पितप्रतिविंबत्वस्थितेरनिर्व
चनीयमायाधीनत्वमात्रेण प्रतिविंबत्वस्य
तत्कचैतन्ये अनादिकालमारभ्यकल्पितप्र
तिविंबत्वस्थितेरनिर्वचनीयमायाधीनमा
त्रेण प्रतिविंबत्वस्य तत्कल्पितत्वेन तत्प्रति
विंबत्वस्य वियदादेरिव मायापरिणामत्व
स्योपपत्तेः तथासति प्रतिविंबभूतेश्वरस्य
सादित्वप्रसंगात् न च माया अनादिकाल
मारभ्य चैतन्ये प्रतिविंबत्वस्य तत्कल्पितत्वं
घटयति तद्विशिष्टमेव चैतन्यमाश्रयत इ
ति कथं संभावयितुं शक्यमिति वाच्यं माया
या अघटितघटनापटीयस्त्वात् न च शुद्धचै
तन्याश्रितैव माया तत्र प्रतिविंबभावं घट
यतीति कुतो नाश्रीयत इति वाच्यं मायां तु प्र
कृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुति

१
सि॰ ले॰
टी॰
५४

54

विरोधात् मायिनमितिपदेन मायाया ईश्वरा
श्रितत्वप्रतीतेः जीवास्त्वविद्याप्रतिबिंबाः
जीवेशावाभासेन करोतीति श्रुतेः प्रकृता
मूलप्रकृतिः जीवेशौ प्रतिबिंबरूपौ करो
तीत्यर्थः नह्युपाधिभेदं विना प्रतिबिंबभे
दः संभवति नचैकस्मिन्नपि दर्पणेऽनेक
प्रतिबिंबदर्शनात् प्रतिबिंबभेद उपाधिभे
दव्याप्यो न भवतीति वाच्यं एकस्मिन् दर्प
णे बिंबभेदेन प्रतिबिंबभेदेऽपि मुखादिवि
वेकस्थले उपाधिभेदं विना प्रतिबिंबभे
दादर्शनात् बिंबभूतचैतन्यस्य चैकत्वात्
तस्मात् ईश्वरोपाधिमायापेक्षया भिन्नाप
वजीवोपाधिभूताऽविद्या स्वीकर्तव्या
नच मूलप्रकृतिं प्रकृत्य प्रवृत्तया जीवेशा
वाभासेन करोति मायाचाविद्याच स्वय
मेव भवतीति श्रुतौ जीवेशरूपप्रतिबिंबा
धारयोर्मायाविद्ययोः स्वयमेवत्वेन प्रकृ
त मूलप्रकृत्यात्मकत्वप्रतिपादनम् मायावि
द्ययोर्भेदपक्षे विरुध्यत इति वाच्यं मायाया वि
यदादिप्रकृतिवत् अविद्यायाश्चापि लिंग

शरीरादिप्रकृतित्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन माया
विद्याप्रकृतित्वेनैकीकृत्यस्वयमेवैकप्र
कृत्यात्मकत्वप्रतिपादनस्याविरोधाद्विद्या
वैक्यैकवचनस्याप्यजान्यभिप्रायत्वोपपत्ते
नैतत्त्वानानात्वविरोधोपि विवेकस्थलेउपाधि
भेदं विनाप्रतिविंबभेदासंभवस्य दर्शितत्वा
त्प्रतिविंबजीवानां च नानात्वात् अदृष्टपत्वा
धिकरणभाष्येव्याकृतमीश्वराश्रयत्वस्यै
वोपाधिभूतमिति मायाया ईश्वरोपाधित्व
राश्रयत्वयोरुक्तत्वात् तथाप्यानुमानिका
धिकरणभाष्ये मुक्तानां च न पुनरुत्पत्तिः त
स्याश्चाविद्याबीजनाशकविद्ययादाहादित्यत्र
जीवनानात्वस्य तदुपाधिभूताविद्यानाना
त्वस्य च स्पष्टमभिहितत्वात् भामतीनिबंध
नेतद्भाष्यस्य जीवोपाधिभूताविद्यैकनिरा
करणतयैव व्याख्यातत्वाच्च आभासएवचे
ति सूत्रतद्भाष्ययोर्जीवानां प्रतिविंबतायाः
स्पष्टमभिहितत्वाच्च तथा च मायाविद्याभे
दः श्रुत्यादिसंमत इति येमन्यंते तेनेषां मत
मुपन्यस्यति वियदादिप्रपंचस्यादिना प्र

१
सि. ले
टी.
५५

55

वेमतेरीश्वररूपं ब्रह्मोपादानमित्युक्तंतस्य
स्यैवपरंतत्क्वचिज्जगतिजीवस्याप्युपा
दानत्वमभ्युपगंतव्यमित्यभिप्रायेणास्व
मतस्यप्रवृत्तिर्व्याख्या ईश्वराश्रितमायाप
रिणाम इति मायांतःप्रकृतिंविद्यादितिश्रु
तेरितिभावः तत्रेतिविषयदावीश्वरएव
उपादानमित्यर्थः अंतःकरणादौतुप्राह्
स्वितंविशेषंदर्शयति ईश्वरेति भूतेरुप
ष्टंभलक्षणोस्यस्पष्टत्वंभूतोपसृष्टत्वंतच्च
जीवाविद्याकृतानांभूतसूक्ष्माणांविशे
षेण भूतानांसूक्ष्मत्वंपरिच्छिन्नत्वं अतएव
वेति अंतःकरणादौजीवाविद्यापरिणा
मत्वंभूतानांतदुपष्टंभकतयामायाप
रिणाममहाभूतानांचर[illegible]राननतयाप्रवि
ष्टत्वात् अंतःकरणादिकेईश्वराश्रितमा
यापरिणामःमहाभूतोपसृष्टजीवाविद्या
कृतभूतसूक्ष्मकार्यमितितत्रोभयोरुपा
दानत्वं अतएवएवमेवास्यपरिदृष्टुरिमा
षोडशकलाःपुरुषायणाःपुरुषंप्राप्यास्तं
यांतीतिश्रुतौकलाशब्दवाच्यानांप्राणम

पा°

नः प्रभृतीनां विदुषो विदेहकैवल्यसमये
अविद्यानिवृत्त्या अविद्याकार्यांशाभिप्राये
ण विषयो देहोदर्शितः गताः कलाः पंचद
श प्रतिष्ठा इति श्रुत्यंतरे न तन्निवर्त्यमाया
कार्यमहाभूतपरिणामरूपोपष्टंभकां
शाभिप्रायेण तेषां स्वस्वप्रकृतिषु लयोद
र्शित इति मायाविद्याभेदवादिनः ॥

वेत्यर्थः यथा गंगाद्या नद्यः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छंति एव
मेवास्य विदुषः परितः सर्वत्रात्मानं पूर्णं पश्यतः कलाः
लिंगशरीरैकदेशभूताः पुरुषायणाः पुरुषश्चिदात्मा
श्रयनमधिष्ठानं यासां ताः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्या
स्तं गच्छंति पुरुषे लीयंत इत्यर्थः दर्शित इति पुरुष इ
ति शेषः प्रतिष्ठा इति द्वितीयाबहुवचने मायापरि
णामात्मकमहाभूतानीति द्वितीयाबहुवचनार्थः पं
चदश कलाः प्रतिष्ठाः प्रतिगताः तासु लीना इति याव
त् न तन्निवर्त्येति ईश्वरोपाधिभूतमायाया जीवगता
विद्यानिवर्त्यत्वाभावादिति भावः यदि कलानां जीवा
विद्यामात्रपरिणामत्वं तदा तासामशेषतः पुरुष एव
लयः स्यात् तथा च तासां भूतेषु लयप्रतिपादकवचनानि
र्विषयं स्यादतो मायाकार्यमहाभूतानामपि लिंगश
रीरोपादानत्वं वाच्यमिति तत्र उभयोरुपादानत्वेऽस्मि
न्हृदयस्थवस्यास्ति हिरेव फलमित्यर्थः न च मायायाः

१
सिं·ले
टी·
५८

56

तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वाभावे मिथ्यात्वसिद्धिर्न स्यादिति वाच्यं
ब्रह्मणि सर्वेहप्रपनिषेधश्रुतिबलाद्दृश्यत्वादिलिंगै
श्च तन्मिथ्यात्वसिद्धेः न च मायायाः विद्ययानिवृत्त्यभावे
निवर्तकांतराभावात् सर्वमुक्तावपि तदनुवृत्तिप्रसं
ग इति वाच्यं महाप्रलयकाले सर्वप्राणिभोगप्रदकर्म
णामुपरमे सति ईश्वरसंकल्पमात्रादेव सर्वप्रपं
चलयवत्सर्वमुक्ति ॥

यथा वियदादिप्रपंच ईश्वराश्रितमायाप
रिणाम इति तत्रेश्वर उपादानं तथांतःक
रणादिर्जीवाश्रिताविद्यामात्रपरिणाम इ
ति तत्र जीव एवोपादानं नवांतःकरणा
दौ मायाकार्यमहाभूतानामप्यनुप्रवेश
उदाहृतश्रुतिद्वयव्यवस्थानुपपत्तेः क
लानां विद्ययोच्छेदश्रुतिस्तत्त्वविदृष्ट्या वि
षया गताः कला इति श्रुतिस्तु म्रियमाणे
तत्त्वविदि समीपवर्तिनः पुरुषानप्रपन्
घटवत्तन्नदीयशरीरादीनामपि भूम्यादि
प्रलयं मन्यंत इति तटस्थपुरुषप्रतीति
विषये इति व्यवस्थायाः कलालयापिकर
णभाष्यस्पष्टत्वात् इति मायाविद्याभेदवा
दिषकदेशिनः ॥

कालेऽतः परं स्वकार्याया मायायाः प्रयोजनं नास्तीत्यत्र तु सं
यानवत ईश्वरस्य सत्यसंकल्पस्य मायायाः स्वकार्यैः सह माये
वस्तुनश्चिदेकरसेतिः शेषं लयं यात्वित्येवंरूपादेव माया
परिणामलक्षणसंकल्पान्न लयोपपत्तेः श्रुतिस्मृतिपुरा
णादिषु तत्त्वज्ञानान्मायानिवृत्तिप्रतिपादकग्रंथजातम
विद्यानिवृत्त्यभिप्रायं यद्वा तत्त्वज्ञानमात्रमविद्याया इव
मायाया निवर्तनयोग्यमपि नानाप्राणिकर्मप्रतिबंधा
त्तस्या निवर्तकं चरममुच्यमानस्यैव तत्त्वज्ञानं प्रतिबं
धकाभावान्निवर्तकमित्यादि कल्पनीयमिति संक्षेपः
अंतःकरणादेरुभयोरुपादानत्वमसिद्धं श्रुतिद्वयव्यव
स्थाया भाष्यकारैरेवान्यथा प्रतिपादितत्वादिति मत्वा
तंत्रं दर्शयति यथा वियदादीति तत्त्वविदो दृष्टिस्तत्त्वसा
क्षात्कारः अत्र दृष्टिपदेन तत्फलभूतः कलालयो विवक्षि
तः नहि स्वयापुरुषे कलाप्रलयश्रुतिरित्यर्थः भूतेषु
कलाप्रलयवचनेन तु कलानामपि मायापरिणाममहा
भूतकार्यत्वमभ्युपगतं भ्रांतिसिद्धार्थानुवादकमिति भावः
वृत्तिभावपर्यंतो घटनाशो यथा भूमौ दृश्यते न तु तन्म
न्येत इत्यक्षरार्थः प्रतीतिविषयेति प्रतीतिरत्र भ्रांति
रूपा न हि स्वयान तद्विषयिकेत्यर्थः स्पष्टत्वादिति ता
निपरेन व्याख्यातमिति तदधिकरणसूत्रं तानि मनःप्रादी
निपरे पुरुषे निरवशेषं लीयंते तथा हि श्रुतिराह पव
मेवास्यान्या यश्रुतिर्निरवशेषं लयमाहुरिति सूत्रार्थः
अंतःकरणादीनां मायाकार्यत्वाभावे ईश्वरस्यांतःकरणा
द्युपादानत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोध इति दोषं सूचयति

एकदेशिनउक्ति ॥

तदभेदवादिनस्त्वपि केचिद्वियदादिप्रपं
चस्येश्वरउपादाने तथाप्यंतःकरणादीनां
जीवतादात्म्यप्रतीतेर्जीवएवोपादाने अतए
वाध्यासभाष्येंतःकरणादीनांजीवएवाध्या
सोदर्शितः विवरणेचप्रतिकर्मव्यवस्थायां
ब्रह्मचैतन्यस्योपादानतयाघटादिसंगित्व
जीवस्यतदसंगित्वेप्यंतःकरणादिसंगित्व
चवर्णितमित्याहुः एतस्माज्जायतेप्राणोम
नःसर्वेंद्रियाणिचखंवायुर्ज्योतिरापश्चपृथि
वीविश्वस्यधारिणीत्यादिश्रुतेःकृत्स्नस्यव्या
वहारिकप्रपंचस्यब्रह्मैवोपादानं ॥

मायैवाविद्यासाचेश्वरस्यैवोपाधिर्जीवानांतुप्रतिबिंबरूपा
णामंतःकरणान्येवोपाधयइतिमायाविद्ययोरभेदवादि
नोपिकेचिदंतःकरणादौजीवस्यैवोपादानत्वंतद्भेदवादि
नस्त्वेवंवदंतीत्याह तदभेदवादिष्वपीति अपिशब्दःक्वचि
दंशेसर्वमतसाम्यार्थकः तत्साम्यंतथापीत्यादिनास्प
ष्टंभविष्यति ननुवियदादिप्रपंचेपिजीवएवोपादाने
किंनस्यादित्यतआह यद्यपीति ईश्वराश्रितमायापरि
णामत्वात् ईश्वरएववियदादावुपादानंनजीवइत्यर्थः
ननुमायाविद्ययोरभेदोपगमेप्यविद्यापरिणामांतःक

रणादीनामपि ईश्वराश्रितमायापरिणामत्वाविशेषादीश्व
रस्येवान्तःकरणादावपि उपादानमिति वक्तुमुचितमिति ने
त्याह तथापीत्यादिना जीवेति अहं कर्ता अहं प्राणिमि अहं
काणः अहं स्थूल इत्यादिप्रकारेणान्तःकरणादीनां शरीरान्ता
नां जीवतादात्म्यं प्रतीयते तच्चैतेषां जीवेऽध्यस्तत्वं विना न सं
भवतीति जीवस्यैव तदधिष्ठानत्वरूपमुपादानत्वं न चेश्व
रस्येत्यर्थः प्रतिकर्मव्यवस्थेति ब्रह्मणः स्वरूपचैतन्येन
सर्वदा सर्वभासकत्वरूपे सर्वज्ञत्वे उक्ते तर्हि जीवस्यापि
स्वरूपचैतन्येनैव सर्वदा सर्वद्रष्टृत्वमिति दोषप्रसक्तौ
जीवं प्रति विषयव्यवस्थाप्रतिपादकग्रंथ इत्यर्थः ब्रह्मे
ति विंबचैतन्यरूपब्रह्मणः सर्वोपादानतया घटादिना
तादात्म्यरूपः संसर्गः क्षम इत्यर्थः अविद्याया व्यापकत्वे
न तत्प्रतिविंबरूपजीवस्य व्यापकत्वेपि न घटादिभिस्तस्य
तादात्म्यमुपादानत्वाभावादन्तःकरणादिभिस्तु जी ॥

जीवस्य प्रातिभासिकस्य स्वप्नप्रपंचस्य व
कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वेत्य
धिकरणे ब्रह्मणो जगदुपादानत्वेन तस्य का'
र्त्स्न्येन जगदाकारेण परिणामे विकारा ति
रेकेण ब्रह्माभावो वा एकदेशेन परिणामे नि
रवयवत्वश्रुतिविरोधो वा प्रसज्येत इति पू
र्वपक्षे आत्मनि चैवं विचित्राश्च हीति सूत्रेण

१
सि॰ ले॰
टी॰
५८

58

विवर्तवादाभिप्रायेण स्वमहिम्नि जीवात्मनि
स्वरूपानुपमर्देनानेकाकारस्वप्नप्रपंच
सृष्टिवत् ब्रह्मणि वियदादिसृष्टिरुपपद्य
त इति सिद्धान्तिनवादित्यन्वे ॥

वस्य तादात्म्यलक्षणः संसर्गोऽस्तीति प्रतिपादितं विवर
णइत्यर्थः अनेन जीवस्यान्तःकरणाद्युपादानत्वमुक्तं
भवति अन्यथा घटादिभिरिवान्तःकरणादिभिरप्युक्त
संसर्गित्वं जीवस्य न स्यादुपादानत्वाभावाविशेषादिति भा
वः अत्रान्तःकरणादिपरिणाम्युपादानभूताया अविद्या
या ईश्वराश्रितमायया सहाभेदाङ्गीकारे ईश्वरस्यैवान्तः
करणाद्युपादानत्वं वक्तुमुचितं यद्धि जीवतादात्म्यप्र
तिपत्त्यादिभिरुक्तहेतुभिः जीवस्यैवान्तःकरणाद्यु
पादानत्वं वक्तव्यं तदान्तःकरणादिपरिणामिभूताऽवि
द्यायाः जीवाश्रितत्वमीश्वराश्रितमायायाः सकाशाद्भि
न्नत्वं च वक्तव्यं कार्यात्मना परिणम्यमानप्रकृत्याश्रय
त्वातिरिक्तस्य चैतन्यगतोपादानत्वस्याभावादतो माया
विद्ययोरभेदाङ्गीकारो जीवस्यैवान्तःकरणाद्युपादा
नत्वाङ्गीकारश्च परस्परविरुद्ध इत्यस्वरसस्तदभेदवा
दीष्वपीत्यपिशब्देन सूचितः ईश्वरस्यान्तःकरणादाव
प्युपादानत्वमुपेत्यापि न स्वकार्यमात्रे उपादानत्वमा
स्तीति विशेषं वक्तुमतान्तरमवतारयति एतस्मादिति
प्रकृतादीश्वरादित्यर्थः प्रकृतित्वमेव च मत्वर्थः तथाहि

वधारणार्थः स्वप्नप्रपंचस्येत्यनेनतरस्युपादानमित्यनुषंगः
किंकृत्स्नेनब्रह्मजगदाकारेणपरिणमतेएकदेशेनवाना
द्यइत्याह तस्येति यथादध्याकारेणपरिणतस्यक्षीरस्य
पूर्वरूपात्प्रच्युतिः एवंब्रह्मणोपिस्वरूपात्प्रच्युतिःस्यादि
त्यर्थः ब्रह्मणएकदेशःपरिणमतइतिद्वितीयकल्पं
दूषयति एकदेशेनेति पूर्वं ॥

जीवएवस्वप्नद्रष्टृवत्स्वस्मिन्नीश्वरादिसर्वं
कल्पकत्वेनसर्वकारणमित्यपिकेचित्
अथमायांतुप्रकृतिंविद्यादित्यादिश्रुतेर्मा
यानारूप्यत्वरादिषतुगमाच्च मायाजग
दुपादानेप्रतीयतेकथंब्रह्मोपादाने अत्रा
हुःपदार्थतत्त्वनिर्णयकाराःब्रह्ममायाचे
त्युभयमुपादानमित्युभयश्रुत्युपपत्तिः
सत्ताजाड्यरूपोभयधर्मानुगत्युपपत्तिश्च
तत्रब्रह्मविवर्तमानतयोपादानमविद्या
परिणममानतया ॥

पक्षइति उभयथापिब्रह्मणउपादानत्वंनसंभवतीतिपू
र्वपक्षेप्राप्तेसतीत्यर्थः यदिब्रह्मणउपादानत्वंक्षीरद
ध्यादिवत्परिणामित्वरूपमभ्युपगम्यतेतदाकृत्स्न
प्रसक्त्यादिदोषःप्रसज्येतनतुतथाभ्युपगम्यतेकिंतुर
ज्ज्वादेःसर्पाद्युपादानत्ववत्विवर्तोपादानत्वंब्रह्मण

१
सि॰ ले॰
टी॰
५५

59

डपेयते ऽतो नोक्तदोषावकाश इति सिद्धांतपति आत्मनिचे
ति एकश्चकारो यथाशब्दसमानार्थः द्वितीयो वधारणार्थः
हिशब्दो हेत्वर्थस्ततश्चायमर्थः आत्मनि जीवे स्वप्नद्रष्टरि विचि
त्राः रथादिसृष्टयो जीवचैतन्यस्वरूपोपमर्दं विनैव भवंति
स्वप्नावस्थानिवृत्त्यनंतरमपि बुद्ध्यादिसाक्षितया जीवचै
तन्यस्य यथापूर्वमवस्थानात् एवं ब्रह्मणि तत्स्वरूपप्रच्यु
तिं विनैव विचित्राः वियदादिसृष्टयः संभवंति सृष्टिस्थि
तिसंहारेषु सच्चिदानंदस्वरूपेण ब्रह्मानुवृत्तेः श्रुतिसिद्ध
त्वादिति सूत्रादितिसूत्रार्थः अथ शुद्धं ब्रह्मोपादानमि
त्यादिप्रश्नोत्तृतीयं पक्षमादाय प्रतिवचनमवतारयति
जीव इति परिपूर्णश्चिदात्मा ऽविद्यया ऽवच्छेदप्रतिबिं
बभावौ विनापि प्राप्तजीवभावः सन् आत्मानमेव सर्वे
श्वरं कल्पयति प्राप्तेश्वरभावात् स्वस्मादेव गगनादिसृष्टिं
कल्पयति स्वस्य कल्पितादीश्वराद्भेदं तन्नियमत्वं च कल्प
यति तथा क्रमेण मनुष्यादिभावं कल्पयति यथा विय
दादिप्रपंचो व्यावहारिकसत्यः स्वप्नप्रपंचः प्रातिभासि
क इति पक्षे स्वप्नद्रष्टा जीव एव देवतिर्यङ्मनुष्यादिभा
वेन तन्नियंतृपरमेश्वररूपेण ततो भिन्नत्वादिरूपेण
चात्मानं कल्पयति तद्वत् तथा च स्वस्मिन्नेव सर्वप्रपंच
कल्पकत्वाज्जीवभावापन्नं ब्रह्म सर्वोपादानमिति दृष्टि
सृष्टिवादिन आहुरित्यर्थः जीवभावापन्नब्रह्मणः
सर्वोपादानत्वमित्यस्मिन्पक्षे जीवादपि कस्येश्वरस्या
भावादी ॥

श्वरस्य सर्वजीवनियंतृत्वप्रतिपादकश्रु

तिस्मृतिन्यायसूत्रभाष्यादिविरोधो बंधमोक्ष
व्यवस्थानुपपत्तिश्चेति दोषं स्त्रवयति इत्यपि
केचिदिति तथाच जीवेतिव्याप्त्यभावादीश्व
रूपमेव ब्रह्म सर्वोपादानमिति स्थितमिदा
नीं ब्रह्मलक्षणस्योपादानत्वस्यासंभवमाशं
कते अथेति श्रुतौ तथा हि मायायाः प्रकृति
त्वमवधारयति यथा मृदादिगतस्य क्षणाबा
देर्घटादावनुगमात् घटादौ मृदादेरुपादा
नत्वं तथा मायागतजाड्यस्य जगत्यनुगमा
त्तस्यास्तदुपादानत्वमिति युक्तिमप्याह मा
याजाड्यस्येति कथमिति ननु ब्रह्मण उपादा
नत्वं बहुश्रुतसूत्राद्युदाहरणेन पूर्वं दर्शितं सत्यं द
र्शितं तत्तु न संभवति निरवयवस्य तस्य मृ
दादेरिव परिणाम्युपादानत्वासंभवात् न च
विवर्तोपादानत्वं निरवयवस्यापि संभवति
गगनादौ नैल्याद्यारोपदर्शनादिति वाच्यं
परिणामित्वविवर्ताधिष्ठानत्वयोर्लोक उपा
दानत्वप्रसिद्ध्यभावेन तत्रोपादानत्वाभ्युप
गमस्य परिभाषामात्रत्वादित्याक्षेपाभिप्रायः
उपादानत्वघटितब्रह्मलक्षणस्यासंभवंति

सि॰ ले॰ टी॰

60

राचष्टे अत्राद्वैरित्यादिना मन्त्रेणेति न च वाध्यायो
गपस्वरूपभूतायास्तस्याः ब्रह्मस्वरूपत्वात्तता
यास्तद्धर्मत्वोक्तिरयुक्तेति वाच्यं राहोः शिर इति
वत् भेदकल्पनया तद्धर्मत्वव्यवहारोपपत्तेरि
ति भावः ननु उपादानद्वयं व्यर्थमिति नेत्याह न
चेति यद्यपि निरवयवस्य ब्रह्मण उपादानत्वमनु
पपन्नमिति नेत्याह न चेति मायाब्रह्मणोर्म
ध्ये इत्यर्थः आक्षेपाभिप्रायमनूद्य निराचष्टे न
चेति मृदादिषु प्रसिद्धस्योपादानलक्षणस्यावि
वर्ताधिष्ठानेष्वपि सत्वात् नेष्टूपादानत्वाभ्युप
गमस्य पारिभाषिकमात्रत्वं नास्तीत्यर्थः स्वात्म
नीति अत्र स्वशब्द उपादानत्वाभिमतवस्तुपरः
तथा च कार्याधारत्वे सति कार्यजनिहेतुत्वमु
पादानत्वं निमित्तकारणवारणाय सत्यन्तं भू
तलादेरपि कार्याधारत्वेन तद्वारणाय विशेष्यं
तत्रापीति विवर्ताधिष्ठानेपीत्यर्थः उक्तमेवे
ति प्रपंचे उभयोरपि मायाब्रह्मणोरुपादानत्वे
तत्र च [illegible] न च विवर्ताधिष्ठाने पारिभाषिकमु
पादानत्वं स्वात्मनि कार्यजनिहेतुत्वस्योपा
दानलक्षणस्य ॥

तत्राप्यविशेषादिति केचित् उक्तामेव प्रक्रि
यामभ्युपगम्य विवर्तपरिणामोपादान
द्वयसाधारणमन्यल्लक्षणमाहुः स्वाभिन्नका
र्यजनकत्वमुपादानत्वं भ्रान्तिवत् प्रपंचस्य स
द्रूपेण ब्रह्मणा विवर्तमानेन जडेनाज्ञानेन
परिणामिना चाभेदः सन् घटः जडो घट इ
ति सामानाधिकरण्यानुभवात् ॥

परिणामितया मायाया उपादानत्वं अधिष्ठानतया च ब्र
ह्मण उपादानत्वं उभयोरुपादानत्वे भ्रान्तिन्यायययोरुपप
त्तिश्चेत्यर्थः स्वाभिन्नेति स्वशब्देन घटाद्युपादानमृदादि
जगत्परिणाम्युपादानभूतमज्ञानं जगत् विवर्तोपादा
नभूतं ब्रह्म च गृह्यते तेन घटादेर्मृदादेस्सकाशादभेदः
स्फुटः सदेव घट इत्यनुभवात् अज्ञाने ब्रह्मणि च कार्या
भेदमनुभवेन दर्शयति भ्रान्तिश्चेति ननु सद्घट इति व
त् ब्रह्म घटः ब्रह्म पटः इत्यनुभवो नास्ति तथा अज्ञानं घ
टश्चेत्यनुभवोऽपि नास्ति अतः प्रपंचस्याज्ञानेन ब्रह्मणा
च कथमभेदोऽस्तीति शंकानिरासाय ब्रह्मणः सद्रूपत्वं
विशेषणादने अज्ञानस्य जडत्वं तथा च ब्रह्माज्ञानाभ्यां
सह ब्रह्मत्वाज्ञानत्वाकारेणाभेदानुभवाभावेऽपि सत्व
जडत्वरूपेण ताभ्यां सह प्रपंचस्याभेदानुभवोऽस्तीत्या
ह सन् घट इत्यादिना ननु घटोत्पत्तेः पूर्वं तत्कारणद्र
व्यस्य सत्त्वानुभवात् सत्त्वस्य कारणधर्मत्वे सिद्धे सति स्व

१
सि॰ ले॰
टी॰
६२

61

द्घटइतिप्रत्यक्षानुभवः कार्यकारणद्रव्ययोरभेदावगाही
त्युक्तं सत्त्वजडत्वयोस्तु कारणधर्मत्वे किं मानं येन स
न् घटः जडो घट इत्यनुभवबलेन सद्रूपजडरूपाभ्यां ब्रह्मा
ज्ञानाभ्यां प्रपंचस्याभेदः सिद्ध्येदिति चेदुच्यते ब्रह्मणः स
द्रूपत्वं सदेवेत्यादिश्रुतिसिद्धं तदेतज्जडमोहात्मकमिति
श्रुत्याऽज्ञानस्य जडत्वं सिद्धं तथाच घटादौ मृद्द्रव्याभे
दात् मृत्त्वानुभववत् सत्त्वादिरूपकारणद्रव्याभेदा
देव प्रपंचे सत्त्वजडत्वानुभवोपपत्तेः पृथक् सत्त्वादि
धर्मो नोपेयते तथाच सन्घटो जडो घट इत्याद्यनुभवो
पि कार्यकारणद्रव्याभेदावगाहीति ॥

न च तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इति सू
त्रेष्वनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः न त्वैक्यमनन्य
त्वमित्यभेदभ्रमः किन्तु भेदव्यासेधमात्रमिति
भाष्यभामतीनिबन्धाभ्यां प्रपंचस्य ब्रह्माभे
दनिषेधादभेदाभ्युपगमे अपसिद्धान्त इति वा
च्यं तयोर्ब्रह्मरूपधर्मिसमानसत्ताकाभेद
निषेधेनाप्यर्थेणोदरजतयोरिवप्रातीती
काभेदाभ्युपगमेपि विरोधाभावादिति ॥

भावः न च जडरूपाज्ञानस्य प्रपंचाभेदसिद्धावपि माया
याः किं मायातमिति वाच्यं तयोरभेदाभ्युपगमादिति

भावः कार्यकारणयोरभेदाभ्युपगमेऽपसिद्धांतं शंकते
नचेति तयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमुपगंतव्यं कुतः
आरंभणशब्दादिभ्यः वाचारंभणमित्यारंभणशब्दा
र्थः आत्मैवेदं सर्वमित्यादिसार्वात्म्यप्रतिपादकश्रुति
र्नेह नानास्ति किंचनेत्यादिनिषेधश्रुतिश्चादिशब्दार्थः
वाचारंभणश्रुतिर्विवर्तलक्षणकथनावसरे व्याख्या
ता कार्यस्य कारणानत्वांतरत्वे जगत्कारणस्य ब्रह्मणः
सर्वात्मकत्वश्रुतिरनुपपन्ना स्यात् तथा ब्रह्मोपाद
नकस्य जगतः सत्यत्वे ब्रह्मणि जगन्निषेधो न स्याद
तः कारणीभूतब्रह्मानन्यत्वं प्रपंचस्याभ्युपगंतव्य
मिति भावः ननु सोऽज्ञानन्यत्वपदेन कार्यकारणयो
रैक्यं प्रतीयते तदनुपपन्नं कार्यकारणभावविरोधा
च्चिज्जडयोर्ब्रह्मप्रपंचयोरैक्यायोगाच्चेति शंकां निराक
र्तुं सोऽज्ञानन्यत्वपदं व्याचष्टे भाष्यकारः अनन्यत्वं व्य
तिरेकेणाभाव इति न च कारणव्यतिरेकेण कार्यस्याभा
वे कथं कार्यकारणभाव इति वाच्यं कारणसत्वव्यतिरे
केण कार्यसत्वाभावस्य विवक्षिततया कार्यस्वरूपा
पलापशंकानवकाशात् सोऽज्ञानन्यत्वपदतात्पर्य
प्रदर्शकं भामतीनिवेदनवाक्यमुदाहरति नखल्व
ति अनन्यत्वमिति पदेन कार्यकारणयोरभेदं ब्रूमः
चेतनाचेतनयोरभेदानुपपत्तिस्तन्निषेधहेतुः खलु
शब्देन द्योत्यते नहि कारणब्रह्मविज्ञानात्सर्वविज्ञा
नं श्रुतिसिद्धं न भवेत् अभेदानभ्युपगमादिति शंकते
किं त्विति परिहरति भेदमिति कार्यकारणयोः सत्व

भेदंवासेधामइत्यर्थः तथाचकारणब्रह्मस्वरूपभूतंसत्व
मेवकार्यस्यवास्तवंस्वरूपमिति तस्मिन्विदितेतद्व्य
तिरिक्तंसर्वंतत्वतोविदितंभव ॥

तीतिनैकविज्ञानेनसर्वविज्ञानप्रतिज्ञावि
रोधः नचब्रह्मस्वरूपज्ञानेनसर्वप्रपंच
स्यवास्तवस्वरूपेविदितेपितत्तदसाधार
णरूपज्ञानासंभवात्प्रतिज्ञाविरोधस्तद
वस्थएवेतिवाच्यं आत्मनिविदितेसर्ववि
दितंभवतीत्यादिप्रतिज्ञावाक्येषुसर्वपद
स्यसर्वतत्वपरत्वेनतत्तदसाधारणरूपेणास
र्वज्ञानस्याविवक्षितत्वात् नचतथाकल्प
नायांकिंविनिगमकमितिवाच्यं सर्वप्रपंच
तत्वज्ञानमात्रेणाद्वितीयब्रह्मज्ञानस्यमुक्ति
साधनस्यलाभेनतत्तदसाधारणरूपज्ञान
नैष्फल्यस्यैवविनिगमकत्वात्कारणब्रह्म
णिविदितेपिसर्वप्रपंचगततत्तदसाधार
णरूपज्ञानस्यासंभवेनसर्वविज्ञानश्रुते
स्तत्परत्वेप्रामाण्याभावप्रसंगाच्चभेददर्शी
नस्यानर्थहेतुतयाश्रुतिषुतत्रतत्रकीर्तिदि
ततत्वाच्चप्रतिज्ञाश्रुतेर्नानारूपज्ञानेनास

यं ननु रूपं प्रपंचदर्शनं गृहीतेभिमुखीकर्तुमेवा
द्वैकस्य बोधयतः सर्वबोधः कृतो नैव नानात्व
स्याविवक्षयेति प्रश्नार्थः अत्र वेदान्तेष्वेक
स्य ब्रह्मणो बोधेन सर्वस्य प्रपंचस्य बोधः
गृहीते ब्रह्मणि मुमुक्षुमभिमुखीकर्तुमे
व मुमुक्षोरद्वितीयब्रह्मबोधार्थमेव श्रुतेः
र्थः अद्वितीयब्रह्मबोधश्च सर्वस्य ब्रह्मै
वात्मत्वस्वरूपमिति ज्ञानमात्रात् सिध्य
तीति भावः ननु ब्रह्मणि विदिते सर्वं विदि
तं भवतीति श्रुतौ स्वरसतः प्रतीयमानं तत्त
त्साधारणरूपेण सर्वज्ञानमेव श्रुत्यर्थः
किं न स्यादिति तत्राह नैवेति नानात्वबोध
विवक्षया सर्वबोधो नैव कृतः इति योजना
प्रयोजनाभावात् बाधितत्वात् विदितबाध्य
तितयोरिति भाष्यभामतीति ग्रंथयोरित्य
र्थः न च प्रपंचब्रह्मणोर्वास्तवाभेदनिषेधे
सति वास्तवभेदः स्यादिति वाच्यं भेदस्य वा
स्तवत्वेऽद्वितीयमिति प्रतियोगिनो वास्तवत्वाप
त्ते न तत्र ब्रह्मणो वास्तवत्वेऽपि प्रपंचस्याचार
म्भणाद्वाद्वादिभ्यो मिथ्यात्वावगमेन तयोर्भे

१
सि॰ले॰
टी॰
६३

दस्य सत्यत्वायोगादिति भावः । भ्रान्तीति । केति
यथा इदं रजतमिति भ्रान्तिसिद्धं रजतेदमर्थ
योरभिन्नत्वं तथा सन् घट इत्यादिभ्रान्तिसि
द्धाभेदोपगमे सिद्धान्तविरोधाभावादिति भा
वः । मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुत्या अव
धारणार्थकतुशब्दवत्या मायाया एवोपा
दानत्वावगमात् संक्षेपशारीरककृतस्तु ब्रह्मै
वोपादानं कूटस्थस्य स्वतः कारणत्वानुप
पत्तेर्मायाद्वारकारणं अकारणमपि कार्ये
ऽनुगच्छति मृद इव तन्तुगतश्लक्ष्णत्वादेरपि प
टेऽनुगमदर्शनादित्याहुः ॥

मेन ब्रह्मण उपादानत्वाभावादुपादानत्वं चेदि न ब्रह्मल
क्षणस्यासंभवशंकायास्तस्या मायाब्रह्मणोरुभयोरपि
प्रकृतित्वमस्ति श्रुतिस्मृत्योरविशेषान्मायां त्विति श्रुतौ
तुशब्दो नावधारणार्थः किंतु सद्रूपब्रह्मापेक्षया मायाया
वैलक्षण्यद्योतनार्थः न च वैलक्षण्यं परिणामित्वरूपं
प्रकृतित्वं मायाया अप्याशयवतां पदार्थतत्त्वनिर्णयका
रादीनां मतभेदेन लक्षणासंभवशंकापरिहृता इदा
नीं ब्रह्मैवोपादानं न मायाप्यतो न लक्षणासंभवशंका
वकाश इति मन्यमानानां मतद्वयमाह संक्षेपशारीरक
कृतस्त्वित्यादिना तर्हि व्यर्था मायेति नेत्याह कूटस्थस्ये

ति यदि मायां विनैव ब्रह्मोपादानं स्यात्तदा ब्रह्मणः स्वतः
परिणामित्वमेव स्यात् तथा च परिणामवादिभिः प
रिणामपरिणामिनोर्वास्तवाभेदाभ्युपगमात् परिणा
मस्य जन्मादिविकारैर्ब्रह्मणोऽपि विकारवदेव स्यान्न चेष्टा
पत्तिरेवं वक्तुं शक्यते न जायत इत्यादिबहुश्रुतिषु ब्र
ह्मणो जन्मादिविकाररहितत्वरूपकूटस्थत्वप्रतिपाद
नविरोधात्ततो मायाद्वारा ब्रह्मणः कारणत्वं वक्तव्यमि
ति न व्यर्था मायेत्यर्थः यथा मृदः स्वत उपादानत्वेऽपि न
क्रनस्त्वलनादिसंस्कारो द्वारकारणं न त्वसंस्कृतस्य
मृदः स्वतः घटाद्युपादानत्वं घटते तथा कूटस्थचैतन्य
रूपे ब्रह्मणि समारोपिता मायात्र जगत्प्रकृतित्वं घट
यंती सहकारिकारणमुपेयत इति भावः न च माया
या उपादानत्वाभावे मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुतिवि
रोध इति वाच्यं ब्रह्मगतप्रकृतित्वनिर्वाहकतामात्रेण
तस्याः प्रकृतित्वश्रुत्युपपत्तेर्मायायाः प्रकृतित्वं निर्वाह
कत्वमात्रेण स्वतः प्रकृतित्वमस्तीत्यभिप्रायेणैव तस्याः श
क्तित्वव्यवहारः श्रुतौ दृश्यते पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रू
यत इति न हि मृदादिपदार्थगतशक्तेः किं विकार्यं प्र
त्युपादानत्वं ॥

वाचस्पतिमिश्रास्तु जीवाश्रितमायाविष
यीकृतं ब्रह्म स्वत एव जाड्याश्रयप्रपंचा
कारेण विवर्तमानतयोपादानमिति माया
सहकारिमात्रेण कार्यानुगतद्वारकारणमि
त्याहुः ॥

१ सि॰ ले॰ टी॰ ६४

65

प्रसिद्धं लोके श्रुत एव विनिगमकाभावान्माया ब्रह्मणोरुभ
योरप्युपादानत्वमिति निरस्तं मायायाः ब्रह्मशक्तित्वेन
स्वतउपादानत्वासंभवान्न च तस्याः प्रकृतित्वानुपगमे
जगतः परिणाम्युपादानं न स्यात् ब्रह्मणः परिणामिता
याः कूटस्थत्वविरोधेनासंकृत्वस्तुकृत्वादिति वाच्यं वाच
स्पतिमतेश्च प्रपंचस्य चिदध्यस्तमायाविषयीकृत
ब्रह्मविवर्तत्वमात्राङ्गीकारोपपत्तेः न च संक्षेपशारी
रकग्रन्थे तत्र तत्र मायायाः परिणामित्वव्यवहारवि
रोध इति वाच्यं तस्य व्यवहारस्य मतान्तराभिप्रायत्वो
पपत्तेः ननु जडभूतमायाप्रकृतिकत्वाभावे प्रपंच
स्य जाड्यं न स्यादिति नेत्याह अकारणमपीति अनुपा
दानमपीत्यर्थः जगत्यनुगतं जाड्यं न कारणगुणः किं
तु जगत एव स्वाभाविकमतस्तत्सिद्धये मायाया उपादा
नत्वं कार्यानुगतद्वारकारणत्वं वा न कल्पनीयमित्या
भिप्रायेनाह वाचस्पतिमिश्रास्त्विति जीवाश्रितेति नन्वद्व
यब्रह्मणि आकाशशाद्विताया मायायाः तन्नित्यचैतन्या
श्रितत्वस्य प्रतिपादितत्वात् कथं तस्या जीवाश्रितत्वमु
पेयते मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुतिविरोधाच्च अत्र मा
यिनामि अक्षरशाद्वित्यनेन महेश्वरशाद्वितब्रह्माश्रित
त्वप्रतिपादनात् किं च जीवस्य मायाश्रयत्वेन तस्यैव ज
गदुपादानत्वं स्यात् प्रपंचस्य मायापरिणामत्वात् प्रपं
चपरिणामिमायाश्रयत्वे हि ब्रह्मणः प्रपंचोपादानत्वं
जीवस्य मायाश्रयत्वे तु तस्यैव जगदुपादानत्वं स्यान्न
ब्रह्मणः किं च जीवाश्रितमायाविषयीकृतं ब्रह्मेति

मतेब्रह्मण उपाध्यनंगीकारेण नियंतृत्वजगत्कर्तृत्वादे
रभावप्रसंगाच्चेति चेत् उच्यते जीवाश्रितेतिपदेन जीवत्व
विशिष्टचैतन्याश्रितत्वं विवक्षितं न भवति किंत्वक्षरखा
ल्लणाद्वरोधेन नचैतन्याश्रितत्वमेव जीवत्वं तु मायापदवे
दनीयाविद्यायाश्चैतन्ये हृतो श्रवच्छेदकमिति जीवाश्रित
मायेत्युच्यते नचजीवत्वस्यापि चैतन्ये हृतो मायैवावच्छे
दकावाच्येति परस्पराश्रयप्रसंग इति वाच्यं द्रव्यत्वगुण
श्रयत्वयोरिव परस्परस्थितिप्रयोजकतया परस्परापे
क्षत्वलक्षणपरस्पराश्रयत्वस्यादोषत्वात् परस्पराश्रयो

त्पत्तौ ज्ञप्तौ वा दोषो भवेत् सच प्रकृते ना
स्त्यविद्याजीवत्वयोरनादित्वान्नित्यसाक्षि
भास्यत्वाच्च नचजीवत्वस्याविद्यास्थितिप्रति
बन्धनियामकत्वकल्पनं व्यर्थमिति वाच्यं ब्रह्म
णि तस्याः स्थितिनिवारकत्वान्निरवद्यं निरं
जनमिति श्रुत्या ब्रह्मणो निर्दोषत्वावगमेन
तस्याविद्यारूपदोषाश्रयत्वानुपपत्तेः नच
वस्तुतो निर्दोषत्वपराश्रुतिरिति वाच्यं तथा
संकोचे मानाभावादीश्वररूपब्रह्मवज्जीव
स्यापि वस्तुतो निर्दोषत्वाच्च नच मायिनं तु
महेश्वरमिति श्रुतिविरोधः गृहीयतीदेव

१
सि॰ ले॰
टी॰
६५

65

दत्तइत्यादौदेवदत्तस्यगृहाद्याश्रयत्वाभावेपि
प्रत्ययस्यस्वस्वामिभावलक्षणसंबंधेनाव
बोधकत्ववत् महेश्वरशब्दितब्रह्मणोमाया
श्रयत्वाभावेपिमायाब्रह्मणोर्विषयविषयि
भावलक्षणसंबंधेनावबोधकतयामायि
नमितिसुष्ठूपपत्तेः प्रपंचस्यजीवाश्रित
मायाविषयीकृतब्रह्मविवर्तत्वमात्राभ्यु
पगमात्तुजीवस्यजगदुपादानत्वप्रसंगः
ब्रह्मणउपाध्यभावेपिसर्वनियंतृत्वसर्व
ज्ञत्वादिप्रतिपादकशास्त्रस्यकसत्वाच्च न
स्मात्सिद्धंजीवाश्रितमायाविषयीकृतंब्रह्म
प्रपंचाकारेणविवर्तमानतयाउपादानमि
ति उक्तंवाचारंभणाधिकरणभाष्ये मूलका
रणमेवात्मनाकार्यात्तेनकार्याकारेणनटव
त्सर्वव्यवहारास्पदत्वंप्रतिपद्यतइति मृत्सा
कार्यादीति श्रुत्यकार्यपर्यंतमित्यर्थः नटो
हिदृष्टाभिरविज्ञातनिजरूपएवतत्तदभि
नेयास्वरूपतोप्रतिपद्यते एवंजीवैरवि
ज्ञाततत्वैस्सहस्रात्मत्वविपर्यादिप्रपंचाका
रेणैतद्व्यवहारविषयतेनावप्रतिपाद्य

त इति भाष्यार्थः अतत्त्वतोऽन्यथा वावस
तिमते भाष्याभिमते निश्चीयते तदुक्तं कल्प
तरौ अज्ञानतत्त्वतब्रह्मकारणं शाकरो ब्रवी
त् जीवाज्ञाते जगद्बीजं जगौ वाचस्पतिस्तथे
ति सिद्धान्तमुक्तावलीकृतस्तु मायाशक्तिरे
वोपादानं न ब्रह्म तेदं न ब्रह्मापूर्वमनपरमं
बाह्यं न तस्य कार्यं करणं च विद्यते इत्यादिश्रु
तेः जगदुपादानमायाधिष्ठानत्वेन तदुपचा
रादुपादानं नाटयामेवोपादानत्वलक्षणे
विवक्षितमित्याहुः अथ कईश्वरः को वा जी
वः अत्रोक्तं प्रकटार्थकारविवरणे अनादिर
निर्वाच्या भूतप्रकृतिश्चिन्मात्रसंबन्धिनी मा
या तस्यां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः तस्या एव परि
च्छिन्नानन्तप्रदेशेष्वावरणविक्षेपशक्तिमद
विद्याभिधानेषु चित्प्रतिबिम्बो जीव इति ॥

इदानीं मायाया एव मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुतिस्वार
स्यानुरोधेन मुख्यमुपादानत्वमिति स्वीकृत्यापि ब्रह्मलक्ष
णासंभवं परिहरति सिद्धान्तमुक्तावलीकृतस्त्विति तस्य
कृते एतद्ध्यादिसाधित्रूपं पूर्वकारणं न विद्यते यस्य तद
पूर्वं अपरं कार्यं न विद्यते यस्य तदनपरं तस्य ब्रह्मणः कार्यं

१
सि॰ले॰
टी॰
६६

66

करणं च जगत्सृष्टिसाधनं चेत्यर्थः इत्यादिश्रुतेर्न ब्रह्मोपा
दानमित्यर्थः तर्हि ब्रह्मणो जगदुपादानत्वप्रतिपादकश्रु
तिसूत्रभाष्यादिविरोध इत्यत आह जगदिति तशाहीवया
रणो तशाहीवयारणो नाहशामेवेति जगदुपादानमायाधि
ष्ठानत्वमित्यर्थः पूर्वत्रेश्वरस्य जगदुपादानत्वमुक्तं जी
वाश्रितमायेत्यादौ जीवोपिश्ववदुक्त इदानीं तयोः स्वरूपं
निरूपयितुं प्रसङ्गमवतारयति श्रुत्येति मायां तु प्रकृतिं वि
ति श्रुतौ याभूतप्रकृतित्वेन माया प्रसिद्धा तस्यां चैतन्यप्र
तिबिंब ईश्वरः ननु मायिनं तु महेश्वरमिति वाक्यशेषे
मायाया ईश्वराश्रितत्वप्रतिपादनादीश्वरस्य मायाप्रति
बिंबत्वं न संभवति उपाधेः प्रतिबिंबाश्रितत्वादर्शनादि
ति शंकां निराचष्टे चिन्मात्राश्रितेत्यर्थः मात्रपदेन बिंब
त्वादेर्व्यवच्छेदः वाक्यशेषेपि महेश्वरपदं चिन्मात्रलक्ष
कमिति भावः सांख्याभिमतप्रकृतेरिव मायायाः सत्यत्वं
वारयति अनिर्वाच्येति मायातावद्ब्रह्मचैतन्यान्न वस्तु
तो भिन्ना ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वप्रतिपादक
श्रुतिविरोधेन वस्तुतः तस्यास्ततो भेदासंभवात् नाप्यभि
न्ना चैतन्यजडयोरैक्यायोगात् नापि चैतन्याद्भिन्नाभिन्ना
एकत्र भिन्नत्वाभिन्नत्वयोर्विरोधेनासंभवात् एवं न ताव
न्मा ॥

यासती अद्वैतश्रुतिविरोधादेव नाप्यसती
भूतप्रकृतित्वानुपपत्तेः नापि सदसती स
त्वासत्त्वयोरेकत्रविरोधादेव न तावन्माया

सावयवा तस्यास्सादित्वप्रसंगेन नतस्वतिवि
वभूनेश्वरस्यापिसादित्वप्रसंगात् मायायाः
सादित्वेनतत्प्रकृतित्वेनमायांतरापेक्षयाप्र
नवस्थाप्रसंगाच्च नापिनिरवयवाप्रकृति
त्वाभावप्रसंगात्सावयवपदार्थानामेवलो
केप्रकृतित्वदर्शनात् नाप्युभयरूपासाव
यवत्वनिरवयवत्वयोरेकत्रविरोधात् तस्मा
त्सर्वप्रकारेणानिर्वक्तुमशक्यतयामायाप्र
तिबोध्यत्यर्थः तस्याःपरिछिन्नात्वेनतत्प्रदेशो
पेवेतत्प्रतिबिंबोजीवः नसातानस्यामेव
विस्प्रतिबिंबोजीवइत्येवकारार्थः प्रदेशांतो
परिछिन्नत्वविशेषणांतस्मातिबिंबरूपजीवा
नोपरिछिन्नत्वलाभार्थं तथाचभाष्येतत्र
त्रजीवानोपरिछिन्नत्वनिरूपणंसंगछते
तथाहि सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशादित्यधिकरणे
सोत्रशारीरपदव्याख्यानरूपभाष्येशारीर
इतिशारीरेभवइत्यर्थः नन्वीश्वरोपिशरीरे
भवतिसर्वस्यशरीरेभवतिनतुशरीरएवभ
वति आकाशवत्सर्वगतस्यनित्यइतिव्यापि
त्वश्रवणात् जीवस्तुशरीरएवभवतितस्य

१
सि· ले·
टी·
६७

67

भोगाधिष्ठानाच्छरीरादन्यत्र तदभावादिति
तथा द्युभ्वाद्यधिकरणगतं भाष्यं न चोपाधि
परिच्छिन्नस्याविभोः प्राणभृतो द्युभ्वाद्याय
तनत्वं सम्यक् संभवतीति प्राणभृतो जीवस्य
द्युभ्वादिप्राहितजगदायतनत्वं मुख्येन संभ
वति अविभुत्वादिति भाष्यार्थः पटस्यारंभ
कतंतुवदिव मायाया न प्रदेशाः संति तस्या अ
नादित्वात् किंतु मायायां विक्षेपावरणश
क्तीनामानंत्याद्धि विक्षेपावरणशक्तिमज्ञाना
एव प्रदेशा विवक्षिता इत्याशयेनाह आ
वरणविक्षेपशक्तिमदिति ब्रह्मचैतन्या
वरणानुकूलाशक्तिरावरणशक्तिः आव
रणं च ब्रह्म नास्ति न प्रकाशत इति व्यव
हारयोग्यत्वं विक्षेपपदेन तत्तज्जीवसाधा
रणदुःखादिकं विवक्षितं तेन तदनुकूलशक्ति
विक्षेपशक्तिरित्यर्थः ननु मायाप्रदेशा
नां जीवोपाधित्ववर्णनमनुपपन्नं आ
नुमानिकाधिकरणभाष्ये ह्यविद्याया
जीवोपाधित्वव्यवहारविरोधप्रसंगा
दत आह अविद्याभिधानेऽपीति ॥

मायाप्रदेशानामेवमाश्रयणात्तविद्यापदाभि
लप्यत्वान्नतद्विरोध इति भावः तत्त्वविवेके
तत्रिगुणात्मिकाया मूलप्रकृतेर्जीवेशावा
भासेन करोति मायाचाविद्याच स्वयमेव भव
तीतिश्रुतिसिद्धौ द्वौ रूपभेदौ रजस्तमोनभि
भूतशुद्धसत्त्वप्रधाना माया तदभिभूतमलि
नसत्त्वात्त्वविद्येति मायाविद्याभेदं परिकल्प्य
मायाप्रतिबिंब ईश्वरोविद्याप्रतिबिंबोजीव इ
त्युक्ते एकैव मूलप्रकृतिर्विक्षेपप्राधान्येन मा
याशब्दितेश्वरोपाधिः आवरणप्राधान्येनावि
द्याशब्दिता जीवोपाधिः अत एव तस्मा
जीवेश्वरसाधारणचिन्मात्रमेवोपिवोपिजीव
स्येवाज्ञोस्मीत्यज्ञानमेवं यथानुभवो नेश्वरस्ये
ति जीवेश्वरविभागः क्वचिदुपपादितः ॥

एकस्यामेव मूलप्रकृतौ प्रदेशप्रदेशिभावेनानिर्वचनीयं
भेदं कल्पयित्वा जीवेश्वरयोः प्रतिबिंबरूपत्वमुक्तं इदनीत
स्यामेव प्रकारांतरेण रूपभेदं कल्पयित्वा तदुपपादयति
तत्त्वविवेकेति भेदकल्पनावैलक्षण्यद्योतनार्थस्तुशब्दः
रूपभेदावितिस्त इति शेषः रजस्तमोनभिभूतत्वमेव सत्त्व
स्यशुद्धत्वं शुद्धसत्त्वप्रधाना प्रकृतिर्मीया मलिनसत्त्वप्र

यानाप्रकृतिरविद्येत्यर्थः रजस्तमोभिभूतत्वमेवसत्वस्यम
लिनत्वं सत्वशुद्ध्यशुद्धिभ्यां मायात्वाविद्यात्वाख्यौ अस्तुकृतरू
पभेदौ निरूप्य विक्षेपावरणशक्तिभेदेन अस्तुकृतरूपभेदा
वेव निरूपयति एकैवेति अत एवेति जीवस्यावरणश
क्तिमदुपाधिमत्वादेवेत्यर्थः तस्मा इति जीवेश्वरोपाधिभू
तायाः प्रकृतेः प्रतिविंवरूपजीवेश्वरसाधारणविंवचैत
न्याश्रितत्वेपीत्यर्थः नेश्वरस्येति अत्रापि अत एवेत्यस्या
नुषंगः आवरणशक्तेरीश्वरोपाधिकोटावननुप्रवेश
देवेति तदर्थः तथाच जीवेश्वरौ प्रति प्रकृतेः साधारण
त्वादेकस्य सर्वज्ञत्वमपरस्याज्ञत्वमिति यद्वैलक्षण्यं अ
त्यनुभवसिद्धं तत्कथं संभवतीति शंकाया अनवकाश
इति भावः मतांतरमाह संक्षेपेति अन्तःकारणपदम
विद्यापरं कार्यपदमंतःकरणपरमिति मत्वा प्राह अवि
द्यायामित्यादिना ननु जीवेशावाभासेन करोति माया चा
विद्या च स्वयमेव भवतीति श्रुतिविरोधः तस्यां श्रुतौ जीव
स्य कारणोपाधिकत्वप्रतीतेरिति चेदुच्यते जीवेशावाभा
सेन करोतीति पूर्वभागेन हि जीवेश्वरयोरुभयोरपि प्रति

संक्षेपशारीरके तु कार्योपाधिरयं जीवः का
रणोपाधिरीश्वर इति श्रुतिमनुसृत्याविद्या
यां चित्प्रतिविंव ईश्वरः अंतःकरणे चित्प्र
तिविंवो जीवः न चांतःकरणरूपेण द्रव्येण
घटेनाकाशस्येव चैतन्यस्यावच्छेदसंभवात्

दवच्छिन्नमेव चैतन्यं जीवो भवतीति वाच्यं इहप
रत्वजीवभावेनावच्छेद्यचैतन्यप्रदेशस्य
भेदेन कृतहानाकृताभ्यागमप्रसंगात् प्र
तिविंबवत्तूपाधेर्गतागतयोरवच्छेदकगता
गतयोरवच्छेद्यवत्तभिद्यत इति प्रतिविंब
पक्षेनायंदोषइत्युक्तं ॥

विंबभावः प्रतीयते नचविंबैकस्थलेउपाधिभेदं विना
प्रतिविंबभेदः संभवति सूर्यादिप्रतिविंबस्थलेउपाधि
भेदं विना प्रतिविंबभेदादर्शनात् तथाचोदाहृतश्रुतौ प्र
तिविंबरूपयोर्जीवेशयोर्यथाक्रमं मायाविद्यापदाभ्या
मुपाधीसमर्थीते मायापदं चात्र मायाकार्यांतःकरणप
रं नचैवं मूलाप्रकृतिं प्रकृत्यप्रवृत्तायां जीवेशावितिश्रु
तौ माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीतिवाक्येन मायावि
द्ययोरुभयोरपि मूलप्रकृत्यभेदोपपादनविरोध इति
वाच्यं मूलप्रकृत्यविद्ययोरिव मायाशब्दितांतःकरण
मूलप्रकृत्योर्मुख्याभेदाभावेपि प्रकृतिविकारभावप्र
युक्ताभेदसत्त्वेन तावता माया चाविद्या च स्वयमेव भव
तीतिवाक्यशेषोपपत्तेरिति भावः नचाविद्यावच्छिन्न
चैतन्यमेवेश्वरोस्तु तथांतःकरणावच्छिन्नचैतन्यमेव
जीवोस्तु अविद्यांतःकरणाधिष्ठानचैतन्ययोः तदवच्छि
न्नस्यस्वरूपत्वात्तदतिरिक्तप्रतिविंबकल्पनायां गौर
वाच्चेत्याशयेन शंकते नचेति तत्र प्रतिविंबचैतन्यमि

१
सि॰ ले॰
टी॰
८५

69

न्येव कारणार्थः जीवग्रहणमीश्वरस्याप्युपलक्षणं जीवेश्व
रयोः प्रतिबिंबतायाः श्रुतिसिद्धत्वान्न कल्पनागौरवदो
षोस्तीत्यभिप्रेत्य जीवस्यावच्छिन्नत्वपक्षे दोषमाह इहेति
अस्मिन् लोके ब्राह्मणादिशरीरगतांतःकरणावच्छिन्न
चैतन्यप्रदेशस्य कर्मकर्तृत्वात् लोकांतरे देवादिशरीर
गतांतःकरणावच्छिन्नचैतन्यप्रदेशस्य चाकर्तृभोक्तृ
त्वात् कृतहानादिप्रसंगः येन कर्म कृतं न तस्य भोगः ये
न कर्म न कृतं तस्याकृतकर्मफलाभ्यागम इत्यर्थः न
च ब्राह्मणादिशरीरगतस्यैवांतःकरणस्य लोकांतरे
गमनाभ्युपगमात्तदवच्छिन्नचैतन्यप्रदेशस्यैव तत्रा
पि गमनमस्तीति वाच्यं घटस्य देशांतरगमनेपि तद
वच्छिन्नाकाशप्रदेशस्य गमनादर्शनादिति भावः प्र
तिबिंबस्यावच्छेद्यचैतन्यापेक्षया वैलक्षण्यप्रयोजनमर्थ
स्तु शाहः गतागतयोरिति गमनागमनयोः सतोरपि प्र
वच्छेद्यप्रदेशवन्न भिद्यत इत्यर्थः सूर्यादिप्रतिबिंबव
त्तिजलपूर्णघटादेर्देशांतरे नीयमानेपि प्रतिबिंबभे
दादर्शनादिति भावः ॥

एवमुक्तेष्वेतेषु जीवेश्वरयोः प्रतिबिंबविशे
षत्वपक्षेष्वयत् बिंबस्थानीये ब्रह्म तन्मुक्त
प्राप्यमुह्ये चैतन्यं विवदीपे जीव ईशो विशु
हाविदिति त्रैविध्यप्रक्रियां विहाय यथाघ
टावच्छिन्नाकाशो घटाकाशस्तदाश्रिते जले

प्रतिबिंबितः साभ्रनक्षत्रोजलाकाशः अन
वच्छिन्नोमहाकाशः महाकाशमध्यवर्ति
निमेघमंडले वृष्टिलक्षणकार्यानुमेयेषु
जलरूपतदवयवेषुतुषाराकारेषुप्रति
बिंबितोमेघाकाश इति वस्तुतएकस्याका
शस्यचातुर्विध्यं ॥

ननुचंद्रादिप्रतिबिंबवतांजलपात्राणांमध्येएकस्यनाशे
तद्गततयाप्रतीतस्यप्रतिबिंबस्यबिंबेनैकीभावःप्रत्यक्षे
णानुभूयतेनतथाप्रतिबिंबांतरेणएवंप्रतिबिंबरूपजी
वस्यापिविदेहकैवल्यसमयेबिंबभूतशुद्धब्रह्मभावए
वस्यात्तत्प्रतिबिंबेश्वरभावापत्तिरिष्टइतिविरोधादित्याशंका
मिष्टापत्त्यापरिहरति एवमुक्तोपीति बिंबस्थानीयमि
ति लोकप्रसिद्धचंद्रादिरूपबिंबस्थानीयमित्यर्थः ननु
बिंबत्वविशिष्टचैतन्यंकथंशुद्धमितिचेन्न शुद्धपदेनस
र्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिधर्मराहित्यस्यविवक्षितत्वादिति
चित्रदीपेचद्वैविध्यप्रक्रियांविहायचैतन्यस्यचातुर्विध्यं
परिकल्प्यजीवेश्वरविभागोदर्शितइतिसंबंधः तथाचचि
त्रदीपवचनं कूटस्थोब्रह्मजीवेशावित्येवंचिच्चतुर्विधा
घटाकाशमहाकाशौ जलाकाशाभ्रखेयथेति एतच्छ्लो
केपातदृष्टांतभागंसंगृह्णाति यथेत्यादिना घटाश्रित
इति घटांतःस्थाकाशाश्रितइत्यर्थः अभ्रनक्षत्रसाहित्य
विशेषणं आकाशस्यजलेप्रतिबिंबाभावेशंकानिरा

१ सि॰ ले॰ टी॰ ७॰

70

सार्धं इत्यं बनन्तविरामस्य प्रकारो विवक्षितः यदा जलेऽभ्रन
क्षत्राणां प्रतिबिंबोऽनुभूयते तदा तेन सहाकाशप्रतिबिंबो
ऽप्यनुभूयत एवेति नाकाशप्रतिबिंबाभावशंकावकाश
इति अनवच्छिन्न इति घटानवच्छिन्न इत्यर्थः मेघमंडले
ये जलरूपास्तदवयवास्तेषु प्रतिबिंबित इति संबंधः तच्छ
द्रो मेघमंडलपरः मेघमंडले जलानि संति चेत्कुतो नो
पलभ्यंत इत्याशंका न कार्या तेषां तुषारवत्सूक्ष्मरूपत्वा
दित्याशयेनाह तुषारेति तत्र जलसत्वमानमाह वृष्टिल
क्षणेति श्रोत्रकोपानदार्हीतिक भागं संगृह्णाति तथेति
सूक्ष्मेति घ्राणरसनचक्षुःश्रोत्रत्व ॥

तथा स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयस्याधिष्ठानतयावि
वर्तमानेन तदवच्छिन्नेन चैतन्येन कूटवन्निर्विका
रत्वेनावस्थितेन कूटस्थः तत्र कल्पितेऽन्तःकरणे
प्रतिबिंबितेन चैतन्येन संसारयोगी जीवः अ
नवच्छिन्नेन चैतन्येन ब्रह्म तदाश्रितमायातम
सि स्थितासु सर्वप्राणिनां धीवासनासु प्रति
बिंबितेन चैतन्येनेश्वर इति चैतन्यस्य चातुर्वि
ध्यं परिकल्प्यान्तःकरणधीवासनोपरक्ताज्ञा
नोपाधिभेदेन जीवेश्वरविभागो दर्शितः अ
यं चापरस्तदभिहितो विशेषः ॥

गाख्यानि पंचज्ञानेंद्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्था
ख्यानि पंच कर्मेंद्रियाणि प्राणापानादयः पंच वायवः
मनोबुद्धिश्चेत्यंतःकरणं द्विविधमाहुरित्यसप्तदशकं लिं
गशरीरं दार्ष्टांतिके घटस्थानीयसूक्ष्मदेहशब्दार्थः दे
हद्वयावच्छिन्नचैतन्यं घटाकाशस्थानीयं कूटस्थशब्दा
र्थः चैतन्यस्य देहद्वयावच्छिन्नत्वे हेतुरधिष्ठानतयाव
नैमानत्वं काष्ठविशेषवलयायः पिंडविशेषः कूटशब्दा
र्थः तद्वदचलतयातिष्ठतीति कूटस्थः तत्र कूटस्थेक
ल्पिते घटगगनजलस्थानीयं यदंतःकरणं तस्मिन्व्यति
विंवित्यर्थः कूटस्थचैतन्यातिरिक्तचिदाभासकल्पना
याः प्रयोजनमाह संसारेति कूटस्थचैतन्यस्य न संसा
राश्रयत्वं तस्य जन्ममरणादिलक्षणसंसाराश्रयत्वे
कूटस्थत्वव्याघातादिति भावः महाकाशस्थानीयब्रह्माश्रि
ते मेघमंडलस्थानीये मायायाख्येन मासिस्थितायाधीवास
नास्तासु प्रतिबिंबितमित्यर्थः जाग्रत्स्वप्नावस्थाद्वयग
तानि स्थूलांतःकरणानि धियः तासां सुषुप्त्यवस्थागताः
सूक्ष्मावस्थाः वासनाविवक्षिताः अंतःकरणेति अंतःक
रणचधीवासनोपरक्ताज्ञानं च तेषां वापाधीनयोर्भेदेने
त्यर्थः धीवासनानामानंत्यात्तासु प्रतिबिंबचैतन्यरूपेश्व
रस्यनानात्वशंकाव्याहत्यर्थं वासनोपरक्ताज्ञानोपाधि
कत्वमुक्तं पूर्वमतेषु बिंबप्रतिबिंबयोर्भेदमात्रं कल्पि
तेस्वनत्वयोरभेदप्रवेतीममर्थं सिद्धं कृत्वा अस्मिन्मते
ततो विशेषमाह अयं चेति अस्मिन्मते पूर्वं विशेषावि
ख्यलक्षणकोविशेषः उक्तः तदपेक्षयाऽपरः अन्यः

इतिबिंबमिथ्यात्वरूपो विशेषस्तदभिहितः तत्र चित्र
दीपेऽभिहितइत्यर्थः ॥

चतुर्विधेषु चैतन्येषु जीवोऽहमिति प्रकाश
मानः कूटस्थे विद्यातिरोहितासंगानंदरूप
विशेषांशे शुक्तौ रूप्यवदध्यस्तः अतएवेदं
त्वरजतत्वयोरिवाधिष्ठानसामान्यांशाध्य
स्तविशेषांशरूपयोः स्वयंत्वाहंत्वयोः सह
प्रकाशः स्वयमहं करोमीत्यादौ अहंत्वस्या
ध्यस्तविशेषांशरूपप्रकृतांतरस्यप्रकृतांत
रेव्यवहाराभावेनव्याहतत्वात् स्वयंत्वचा
न्यत्वप्रतियोग्यधिष्ठानसामान्यांशरूपं स्व
यंदेवदत्तोगच्छतीति प्रकृतांतरेऽपि व्यवहा
रेणानुहतत्वात् ॥

अपरं विशेषमेव दर्शयति चतुर्विधेष्विति अहमितिप्र
काशमानोजीवः शुक्तौ रूप्यवदध्यस्तइतिसंबंधः नन्वि
दंत्वेनसामान्यरूपेणज्ञाते शुक्तित्वादिविशेषरूपेणा
ज्ञाते शुक्त्यादौ रूप्याद्यध्यासोदृष्टः इहतु तथासामान्य
रूपेणज्ञाते विशेषरूपेणचाज्ञाते किंचिदधिष्ठानेच
नोपलभ्यतइत्याशंक्याह कूटस्थइति ननु विद्यया
कूटस्थस्यासंगत्वानंदत्वपूर्णत्वादिविशेषांशस्याह
ततयाशुक्तित्वादिवदप्रतीतावपि शुक्तेरिदंत्वेनेव

कूटस्थस्यैकेन चित्सामान्येन रूपेण प्रकाशो न दृश्यते किंच
इदं रजतमित्यत्राधिष्ठानसामान्यांशस्यारोप्यविशेषस्य
च सह प्रकाशो दृश्यते प्रकृते तु अहमर्थरूपो विशेष
एवाहमिति प्रकाशते न तु सामान्यांशः कश्चिदतो ऽहमर्थ
स्वरूपस्य वदध्यस्तत्वकल्पनं न युक्तमित्याशंक्याह अत
एवेति अहमर्थस्य कूटस्थे ऽध्यस्तत्वकल्पनादेवेत्यर्थः
स्वयंत्वाहंत्वयोरिति कूटस्थस्य हि स्वयंत्वसामान्यरूपेण
कूटस्थत्वेनस्पर्शो स्वैकगम्यत्वात् स्वयंत्वं च कूटस्थस्या
हमर्थारोपकाले तेन सह प्रकाशते न तु पूर्वकाले ऽपि स्व
यंत्वस्य भानमविरुद्धं न स्यात् चैतन्यात्मकः कूटस्थ
स्वरूपत्वाभ्युपगमात्स्वयंत्वं कूटस्थस्य चैतन्ययोः राहोःशि
रः पुरुषस्य चैतन्यमितिवद्भेदकल्पनयायमेधामीमा
वोपपत्तेश्चातः कूटस्थस्य स्वयंत्वेन सामान्यरूपेण सदा
प्रकाशमानत्वादहमर्थरूपविशेषाभासाध्यासाधिष्ठानत्व
मविरुद्धमिति भावः अहमर्थस्य स्वरूपस्य विशेषरूपत्वे
दर्शयति अहंत्वहीति अहमर्थ इत्यर्थः अध्यविशेषांश
रूपमिति शुक्त्यादावध्यस्तो यो विशेषांशो रूप्यादिस्त
द्रूपेन तत्स्पष्टमित्यर्थः साटपं च व्याहतत्वे व्याहतत्वा
दिति व्याहतत्वावगमादित्यर्थः तेन न हेतुसाध्ययोर
भेदः व्याहतत्वावगमे हेतुर्व्यवहाराभावः स्वयंत्वस्य
इदंत्ववत्सामान्यरूपत्वं दर्शयति स्वयंत्वं चेति स्वयम
स्य इति लोकव्यवहारे स्वयंत्वमन्यत्वप्रतिद्वंद्वितया प्र
सिद्धमिति दर्शयितुमन्यप्रतियोगीति स्वयंत्वस्य विशे
षणमिति तदुक्तं चित्रदीपे देवदत्तः स्वयंगच्छेत्त्वं वीक्षस्व

१
सि॰ले॰
टी॰
७२

72

स्वयंतथा शुद्धंस्वयंनशक्नोमीत्येवंलोकेप्रयुज्यत इति ॥

एवंपरस्पराध्यासादेवकूटस्थजीवयोरवि
वेकोलौकिकानां विवेकस्तुतयोर्हि हृदार
ण्यकेप्रज्ञानघनएवैतेभ्योभूतेभ्यःसमु
त्थायतान्येवानुविनश्यतीतिजीवाभिप्रा
येणमायोपाधिविनाशात्तुविनाशप्रतिपा
दनेनाविनाशीवाअरेऽयमात्मेतिकूटस्था
भिप्रायेणाविनाशप्रतिपादनेनचस्पष्टः
शुद्धमर्थस्यजीवस्यविनाशित्वकथमाविना
शित्वाभेदः ॥

ननुस्वयमहमितिप्रकाशमानयोःकूटस्थजीवयोःशुक्ति
रजतयोरिवभेदस्वत्वेसर्वेषांकुतोभेदोनोपलभ्यतेत
त्राह एवमितिशुद्धमर्थेजीवस्यशुक्तौरूप्यवत्कूटस्था
ध्यस्तत्वेसतीत्यर्थः परस्परेति तयोरभेदाध्यासादेवा
विवेकःविवेकाभावोभेदानुभवाभावइत्यर्थः ननुइदंर
जतमितिभ्रमस्थलेशुक्तिरियमितिविशेषदर्शनेन
इदंरजतमितिप्रतीतयोःसामान्यविशेषपदार्थयोःशु
क्तित्वरजतत्वरूपविरुद्धधर्मवत्त्वनिश्चयात्तयोर्भेदउप
पते इहतुजीवकूटस्थयोःकथंभेदोवगंतव्यः तदभा
वेहिस्वयमहमितिसामान्यविशेषभावेनप्रकाशमा
नयोस्तत्परजतस्थलेरजतेदमर्थयोरिवचस्तुतएका

पत्याश्चह्मण्येन्द्रूपजीवस्य स्वयं ग्राह्यार्थभूतकूटस्थैक
ल्पितत्वात्सिद्धेरित्याशंक्य ज्ञास्यान्तयोर्भेदं दर्शयति वि
वेकाख्येति तच्छादुः शंकाव्याहृत्यर्थः विवेको भेदानुभ
वः एतेभ्यः सन्निहितेभ्यः देहादिसंघातरूपेणतेभ्यः उ
पाधिरूपेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय साम्येनोत्थाय उपाधि
रूपवृत्त्याऽनुत्पत्त्याऽनुत्पत्तिं प्राप्येत्यर्थः तान्युपाधिभूता
निवृत्त्यादीनि तत्त्वज्ञानेन विनश्यन्ति तदानात्म्यनुवि
नश्यतीति श्रुत्यात्मोपाधिकस्यात्मनो विनाशित्वप्रति
पाद्यते न त्वान्तःकरणप्रतिबिम्बरूपस्य उपाध्याय तस्य
जीवस्य मिथ्यात्वे सति संभवति औपाधिकजीवस्य सत्य
त्वेतु तस्य विनाशित्वप्रतिपादकवचनेन संगच्छेत तथा
ऽयंप्रज्ञानघनस्त्वात्माऽरे मैत्रेय्यविनाशी वाऽविना
शेपवनतु उपाधिनाशान्नश्यतीति कूटस्थचेतनस्य क्ष
त्यानाशाभावः प्रतिपाद्यते एतदुक्तं भवति अयमात्मा
प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थायेत्यादिकत्या
चिदेकरसश्चात्मैव उपाध्युत्पत्तिमनूत्पद्यते तन्नाशम
नु नश्यतीत्युपाध्युत्पत्तिविनाशव्यतिरेकेणोत्पत्तिवि
नाशौ न चिदात्मनः प्रतिपाद्येते अनु विनश्यतीत्यनुश
ब्दप्रयोगात् न च तस्य स्वतो विनाशादिमत्त्वं संभवति
अविनाशी वा अरेऽयमात्मेति वाक्येन विज्ञानघनात्मनो
विनाशाभावप्रतिपादनविरोधात् तस्माच्चिदात्मन उत्पत्ति
विनाशवत्ताप्रतिबिम्बे चैतन्यरूपजीवे न तादात्म्यमा
दाय विनाशादिवचनमुपपादनीयं तत्तु भ्रमस्य
लीयरजतेदमर्थयोरिवात्रापि विनाशित्वाविनाशि

१
सि॰ ले॰
टी॰
७३

73

तद्रूपविरुद्धधर्मवत्त्वनिश्चयादेव जीवकूटस्थयोर्भेदः स्फु-
टं भासत इत्यतः कूटस्थचैतन्ये जीवरूपाहमर्थस्याध्यास-
सिद्धिरिति उदाहृतश्रुत्या प्रतिबिंबजीवस्य विनाशित्वोप-
गमेऽप्यन्तरविरोधमाशंकते अहमर्थेति अभेदस्त्वनं-
तरमहं ब्रह्मास्मीति वाक्येन प्रतिपाद्यत इति शेषः विना-
श्यविनाशिनोरभेदायोगादिति भावः ॥

नेदमभेदे सामानाधिकरण्यं किन्तु बाधायां
यथा यः स्थाणुरेष पुमानिति पुरुषत्वबोधे
न स्थाणुत्वबुद्धिर्निवर्त्यते एवमहं ब्रह्मास्मी-
ति कूटस्थब्रह्मरूपत्वबोधेनाध्यस्ताहमर्थ-
रूपत्वं निवर्त्यते योयं स्थाणुः पुमानेष पुंधि-
या स्थाणुधीरिव ब्रह्मास्मीति धियाशेषाप्य-
हंबुद्धिर्निवर्त्यत इति नैष्कर्म्यसिद्धिवचनात्

परिहरति नेदमिति सोयमित्यादिसामानाधिकरण्यवाक्य-
स्य यथाऽभेदो वाक्यार्थोऽभ्युपते न तथा यः स्थाणुः स पुरु-
ष इत्यादिसमानाधिकरणवाक्यस्य बाधारूपो वाक्यार्थोऽभ्यु-
पते यः स्थाणुः स पुरुष इत्यत्र हि पुरुषे आरोपितस्य प्रा-
तिभासिकस्य स्थाणोर्व्यावहारिकपुरुषेण सहाभेदो न वा-
क्यार्थः बाधितत्वात् किं तु स्थाण्वारोपाधिष्ठानभूते पुरुषे
वस्तुतः स्थाणुतादात्म्याभावरूपा बाधा वाक्यार्थः तथा

चयस्थाणस्सपुरुषस्य इति वाक्येन वस्तुतः स्थाणुतादात्म्या
भाववानयं पुरुष इति बोधो जायते तेन च बोधेन पुरुषे
स्थाणुत्वारोपस्य विषयो निवर्त्यते एवमहं ब्रह्मास्मीति वा
क्येनाहमर्थभूतजीवतादात्म्यशून्यं ब्रह्मैवास्मीति ज्ञानं
जायते तेन ज्ञानेनाहं ज्ञाता कर्ता सुखी दुःखीत्याद्यारो
पः कर्तृत्वादिधर्मविशिष्टाहमर्थेन स्वविषयेण सह
निःशेषं निवर्त्यते आरोपिताहमर्थनिवृत्तौ च सत्यां जी
वस्य परिहार्यत्वं नैव रूपं कूटस्थस्य चैतन्यात्मकं तत्पूर्णं ब्रह्म
रूपेणावतिष्ठते इति न श्रुत्यन्तरविरोध इति भावः अ
न्तरार्थस्तु इदं ब्रह्माहं पदयोस्समानविभक्तिमत्त्वरूप
सामानाधिकरण्यमभेदरूपेऽर्थे नाभ्युपगम्यते येना
भेदासंभवो दोषः स्यात् ननु यद्यभेदो न वाक्यार्थः कस्त
र्हि स इति शङ्कते किंत्विति बाधात्र वाक्यार्थो विवक्षित
इत्याह बाधायामिति पुरुषत्वपदेन कल्पितस्थाणुता
दात्म्याभाववत्त्वं विवक्षितं बाधायां वाक्यार्थत्वस्वीका
रात् अहं ब्रह्मीत्यत्रेति पदानन्तरं वाक्यजन्येनेति शेषः
अत्र वाक्यार्थज्ञानस्याहं ब्रह्मास्मीत्याकारत्वाभावात्
कूटस्थब्रह्मरूपत्वपदेनापि वस्तुतोऽहमर्थतादात्म्या
भाववत्कूटस्थब्रह्मरूपत्वं विवक्षितं बाधायामेव ॥

यदि च विवरणाद्युक्तरीत्येदमभेदे सामाना
धिकरण्यं तदा जीववाचिनोऽहं शब्दस्य लक्ष
णया कूटस्थपरत्वमस्तु तस्या वाक्यस्य ब्र।
ह्माभेदयोग्यत्वात् ॥

वाक्यार्थबोधविषयत्वाभ्युपगमात् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो
रधिष्ठानस्यारोपितार्थाभावत्वमारोपितात्यन्ताभावस्या
धिष्ठानातिरिक्तत्वमिति मतमाश्रित्यास्याधिरुक्तमिति
ध्येयम् अध्यस्ताहमर्थरूपत्वमिति अध्यस्तो योऽहमर्थ
स्तद्रूपत्वं तादात्म्यं निवर्तत इति बोधफलमुक्तं महावा
क्यस्य बाधार्थकत्वेन स्वकपोलकल्पितं किंतु सुरेश्वरा
चार्यैरुक्तमित्याह योयमिति मंदोऽयकारेयः स्थाणुर्गृ
हीतः एषोयं पुमानित्याप्तवाक्यजन्यया धिया वस्तु
तो नायं स्थाणुः किंतु पुमानिति धिया स्थाणुरयमिति धी
रारोपितस्थाणुतादात्म्यं न सहृदयेन निवर्त्यते एवमहं
ब्रह्मास्मीति वाक्यजन्यया धियाऽहमर्थभूतजीवतादा
त्म्यस्त्वं ब्रह्मैवास्मीत्याकारया हं बुद्धिरहं करोमि भुंज
इत्यादिबुद्धिरूपोऽध्यारोपिताहमर्थसहिता निवर्त्यते
महावाक्यार्थज्ञानादशेषानर्थनिवृत्तिविडंबोऽनुभव
सिद्धेति द्योतनार्थो हि शब्दः ननु समानाधिकरणवाक्ये
ष्वभेदरूपवाक्यार्थस्य मुख्यतया बाधारूपवाक्यार्थ
स्य औत्सर्गिकत्वाद्विवरणादिषु प्रकृते अभेदरूपवा
क्यार्थस्यैव स्वीकाराच्च भगवत्पादैरपि वाक्यवृत्तौ ता
दात्म्यमत्र वाक्यार्थस्तयोरेव पदार्थयोरिति श्लोकेन म
हावाक्येषु तत्त्वंपदार्थयोस्तादात्म्यशब्दिताभेदस्यैव वा
क्यार्थतया स्वीकाराच्च वार्तिककारवचनस्य बाधायाम
पि प्रकृते वाक्यार्थता वक्तुं शक्यत इति प्रौढिमाश्रित्य प्र
हृत्युपपत्तेश्च तस्मादहं ब्रह्मास्मीत्यत्राभेदो वाक्यार्थ इ
ति स्थिते विनाशिजीवस्याविनाशिब्रह्माभेदो न संभवती

तिचोद्यं तदवस्थमेवेत्यस्वरसादाह यदि चेति ॥

यस्तु मेघाकाशकल्पो धीवासनाप्रतिबिं
ब ईश्वर उक्तः सोयं सुषुप्तस्थाने एकीभूतः
प्रज्ञानघन एवानंदमयो ह्यानंदभुगिति मां
डूक्यश्रुतिसिद्धः सोप्यानंदमयस्तद्वेवत
दनंतरमेव सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोन्तर्या
म्येष योनिः सर्वस्य ॥

कूटस्थो ब्रह्मजीवेशावित्येवं चिच्चतुर्विधेति श्लोकसंगृ
हीतानां कूटस्थब्रह्मजीवेश्वराणां चतुर्णां मध्ये ब्रह्म
चैतन्यं तावत्सत्यं ज्ञानमित्यादिवाक्यप्रसिद्धमिति तत्र वाक्य
प्रमाणत्वेन नोदाहृतं कूटस्थचैतन्ये अविनाशी वा अरे इति
वाक्यप्रमाणत्वेन दर्शितं उपाधिकृतं विनाशं तु विधा
स्यत्यतिविनाशवचनमंतःकरणगतचैतन्यप्रतिबिं
बरूपे जीवे प्रमाणमुक्तं परिशेषात्सर्वेश्वरे प्रमाणं
वक्तव्यं तदाह यस्त्विति तुशब्दोवधारणे य ईश्वर उक्तः
सोयं स्फुटमानंदमय एव नान्य इत्यर्थः सुषुप्तं स्थान
मस्येति सुषुप्तस्थानः जागरणे हि विज्ञानशब्दितांतः
करणेन तादात्म्याध्यासाद्धि ज्ञानमयत्वमनोमयत्वकर्तृत्वा
दीनि रूपाणि संति तथा देहे स्थूलोहमित्याद्यभेदाध्या
सात्स्थूलत्वकृशत्वब्राह्मणत्वादीनि रूपाणि संति त
था च स्वप्नादिषु काणोहं मूकोहमित्यादिरूपाध्यासा

१
सिं.ले
टी.
७५

75

कारणत्वादीनि रूपाणि संति एवमाकाशादिषु पदार्थेषु
ध्यासक्तिह्यानि ह्याकाशमयो वायुमय इत्यादिश्रुतिसं
गृहीतान्यनेन रूपाणि जीवस्य संति सुषुप्तेस्तु यथाद्यु
पाधिलयेन सर्वप्रकाराणि तिलयात्त्वानि सिद्धानि सर्वा
ण्यपि रूपाणि लीयंते इत्यभिप्रेत्य एकीभूतः इत्युक्तं
तदुक्तं विज्ञानमयमुख्यैर्यो रूपैर्युक्तः पुराधुना सल
येनैकतां प्राप्तो बहुतंडुलपिष्टवदिति पुराहमानस्व
र्वकाले लयेन रूपाणां लयेनेत्यर्थः प्रज्ञानं चैतन्यं त
स्य जाग्रदादौ वृत्तिभेदेन भेदरूपं प्रोक्तं लयं प्राप्यस्यिनं
सुषुप्ते वृत्तीनां विलयात्तु नैरेकत्वं प्राप्तमित्यभिप्रेत्य प्र
ज्ञानघनत्वमुक्तं आनंदोऽत्र विवभूतो ब्रह्मानंदो विवक्षि
तः तस्य प्रतिबिंबभूतो जीवस्यानंदमयः स च स्वरूपभू
तमानंदं सुषुप्तिकाले अविद्यावृत्तिभिर्भुंक्त इत्यानंदभु
गिति श्रुत्यर्थः ननु जाग्रत्स्वप्नयोः स्थूलावस्थांतःकर
णप्रतिबिंबरूपो जीवो विज्ञानमयः स्थूलांतःकरणस्य
विज्ञानशब्दवाच्यत्वात् स एव विज्ञानमयो जीवः स्वाप
काले सूक्ष्मरूपेण विलीनावस्थांतः ॥

प्रभवाप्ययौ हि भूतानामिति श्रुतेः सर्वेष्व
स्वविषयसकलप्राणिधीवासनोपाधि
कस्य तस्य सर्वज्ञत्वेन तत एव सर्वकर्तृत्वोप
पन्नेश्च न चास्मदादिवासनोपहितस्य कस्य
चित्सार्वज्ञं नानुभूयते इति वाच्यं वासना

नोपरोक्षत्वेन तदुपहितस्यापि परोक्षत्वादि
ति ॥
कारणोपाधिकस्य तु आनंदमयशब्दव्याने तथाचानंदम
यस्य जीवत्वादीश्वरत्वमसिद्धमित्याशंक्य सोऽयमानंदम
यस्यैवेश्वरत्वं वाक्यशेषो दर्शयतीत्याह नद्वैवेति मांडू
क्यश्रुतावेवेत्यर्थः सर्वेश्वरत्वे सर्वजगदुत्पत्तिकर्तृत्वं
योनिरुपादानं आनंदमयस्य सर्वोपादानत्वे हेतुमाह
प्रभवेति हि यस्माद्भूतानां प्रभवाप्ययौ जन्मलयौ सोऽय
मानंदमयात् भवतः तस्माद्देव सर्वस्य योनिरित्यर्थः
आनंदमयस्य श्रुत्युक्तसर्वज्ञत्वे युक्तिमप्याह सर्ववस्थि
ति एकैकाधीः किंचित्किंचिद्विषयीकरोतीति सर्वाभि
र्मिलित्वा सर्वं जगद्विषयीक्रियते एवं च सर्वबुद्धीनां
सर्वविषयकत्वासिद्धमति सर्वबुद्धिसत्त्वावस्थारूपा
णां सर्वबुद्धिवासनानामपि सर्वविषयकत्वं सिध्यति
तथा च सर्वप्राणिबुद्धिवासनोपाधिकस्यानंदमयस्य
सर्वज्ञत्वसिद्धिरित्यर्थः ननु धीवासनोपरक्ताज्ञानोपा
धिक ईश्वर इति यदुक्तं तत्र किं प्रतिबिंबेश्वरस्याज्ञानमे
वोपाधिः किं वासनोपरक्ताज्ञानं अथवा सर्वाः धीवासनाः
उत प्रत्येकं वासनानाद्यः धीवासनाख्यप्रतिबिंबितं चै
तन्यमीश्वरश्च युक्तिविरोधात् अज्ञानमात्रस्य ईश्वरोपा
धित्वे धीवासनानुसरणवैफल्याच्च नवाज्ञानोपाधि
कस्यैवेश्वरस्य सर्वज्ञत्वलाभार्थं सर्वविषयकधीवास
नानुसरणमिति वाच्य मज्ञानगतसत्वांशपरिणाम
रूपाभिस्सर्वविषयकवृत्तिभिरेव सर्वज्ञत्वोपपादन

संभवेन तदंशे धीवासनानामनपेक्षणादनन्त एव हि जी
वः अज्ञानमात्रस्य तदुपाधित्वसंभवात् युगपत्सर्वप्राणि
नां सुषुप्त्यसंभवेन सर्वबुद्धिवासनानां यौगपद्यासंभवा
च्च न तासामज्ञानविशेषणतया ईश्वरोपाधित्वसंभवः
तासां यौगपद्यासंभवादेव न तृतीयोपि कल्पः संगच्छते
सर्वासु धीवासनास्वव्यासक्ततया एकस्य ईश्वरत्वोपप
त्तिर्विवक्ष्यासंभवाच्च लोके व्यासज्यवृत्तिप्रतिविवाद
र्शनात् तस्मात् चतुर्थः कल्पः परिशिष्यते तत्रानुभव
विरोधमाशंकते न वास्मदिति अस्माकं प्राणिनामेकै
कबुद्धिवासनोपहितस्यानंदमयस्य कस्यापि स्वापकाले
ह सर्वज्ञत्वस्यानुभवो नास्तीत्यर्थः वासनानामिति जाग्रद
दौ स्थूलावस्थान्तःकरणानामिव सूक्ष्मो वासनात्मकान्तः
करणानां साक्षिप्रत्यक्षयौगपद्याभावेन तदुपाधिकानं
दमयानामपि नाहमनुभवयौगपद्यमित्यर्थः ॥

ब्रह्मानंदे तु सुषुप्तिसंयोगान्मांडूक्योक्ता
नंदमयो जीव इत्युक्तं तथाहि जाग्रदादिषु
भोगप्रदस्य कर्मणः क्षये निद्रारूपेण वि
लीनमन्तःकरणं पुनर्भोगप्रदकर्मवशा
त्प्रबोधे घनीभवति तदुपाधिको जीवो वि
ज्ञानमय इत्युच्यते स एव सर्वं सुषुप्तिसम
ये विलीनावस्थोपाधिकः सन्नानंदमय इ

स्युच्यते सदाव मांडूक्ये सुषुप्तिस्थान एकीभू
त इत्यादिना दर्शितत्वात् एवंसति तस्य सर्वे
श्वरत्वादिवचनं कथं संगच्छते इत्याशंक्याधि
दैवतमध्यात्मं च परमात्मनः सविशेषाणि
त्रीणि रूपाणि तत्रापि दैवते त्रीणि शुद्धचैत
न्ये चैतानि चत्वारि रूपाणि चित्रपटदृष्टांतेन वि
त्रदीपे समर्थितानि ॥

मांडूक्यश्रुत्युक्तानंदमयस्य सकलधीवासनोपाधिकस्य
उक्तरीत्या एकस्यासंभवात् प्रत्येकमेव धीवासनोपाधि
कस्यानंदमयो वाच्यस्य च जीव एवेत्याह ब्रह्मानंदे वि
ति चित्रदीपे श्रीविद्यारण्यगुरुभिरीश्वरत्वेनोक्तानंदमय
स्यैतैरेव ब्रह्मानंदाख्यग्रंथे जीवत्वमुक्तम् जीवत्वोक्तिरू
पविरोधार्थकस्त्वाह: सुषुप्तिसंयोगादिरुपलक्षण
वासनोपाधिकस्येश्वरत्वे जाग्रदादावीश्वराभावप्रसंगा
देकैकवासनोपाधिकस्य नानात्वेनेश्वरनानात्वप्रसंगा
त्सकलवासनोपाधिकस्य कस्यचिदसंभवाच्चेत्यपिद्र
ष्टव्यं तत्रोक्तप्रकारं दर्शयति तथाहीति जाग्रदादिष्वभो
गप्रदं यत्कर्म तस्य लये सतीत्यर्थः आदिपदं स्वप्नपरं ब
हुवचनं तु जाग्रत्स्वप्नव्यक्तिभेदापेक्षं निद्रारूपेणेति सु
षुप्तिरूपेणेत्यर्थः तदुक्तं पंचीकरणे बुद्धेः कारणात्म
नावस्थानं सुषुप्तिरिति आनंदमयस्य जीवत्वेनस्येश्व
रत्वप्रतिपादकवाक्यैः विरोधं शंकते एवं सतीति

सोऽशुमज्जीवरूपानंदमयस्य वस्तुत ईश्वरत्वाभावेपि ईश्व
राभेदविवक्षयात्तस्येश्वरत्ववचनं संगच्छत इति परि
हरति अस्यामित्यादिना मांडूक्यश्रुतौ जीवेश्वरयोरभेद
विवक्षां दर्शयितुं पीठिकां करोति संतीति परमात्मन
अधिदैवतं सविशेषाणि त्रीणि रूपाणि संति तथा पर
मात्मनोध्यात्मं च सविशेषाणि रूपाणि संतीति संबंधः
परमात्मन इत्यस्य निर्विशेषचैतन्यस्येत्यर्थः अधिदै
वतमित्यस्य देवतात्मकानीत्यर्थः अध्यात्ममित्यस्य च जी
वात्मकानीत्यर्थः अधिदैवतमध्यात्ममिति च पदद्वयम
व्ययं उक्तं प्रपंचयति तत्रेति अध्यात्माधिदैवतरूपाणां
मध्य इत्यर्थः जीवस्य त्रीणि सविशेषरूपाणि तुर्यपादात्म
कं निर्विशेषरूपं च मांडूक्यश्रुतौ कंठतो दर्शितानि ईश्व
रस्य तु निर्विशेषसविशेषरूपाणि न श्रुत्यभिप्रेतगत्यपि
श्रुत्या कंठतो नोक्तानि तानि तु श्रुतितात्पर्याभिज्ञैः श्री
विद्यारण्यगुरुभिश्चित्रदीपे समुदाहृतं ॥

यथा स्वतः शुभ्रः पटो धौतः अन्नलिप्तो घटि
त इति मष्यादिविकारयुक्तो लांछितो वर्ण
पूरितो रंजित इत्यवस्थाचतुष्टयमेकस्यैव
चित्रपटस्य तथा परमात्मा मायातत्कार्योपा
धिरहितः शुद्धः मायोपहित ईश्वरः अपंची
कृतभूतकार्यसमष्टिसूक्ष्मशरीरोपहितो हि

ण्यगर्भः पंचीकृतभूतकार्यसमष्टिस्थू
लशरीरोपहितो विराट्पुरुषइत्यवस्था
चतुष्टयमेकस्यैव परमात्मनः ॥

निरूपितानीत्याह चित्रपटेति तत्रायं दृष्टांतसंग्राहकः
श्लोकः स्वतः शुभ्रोत्र धौतः स्यात् घट्टितोन्नविलेपनात्
मष्याकारैर्लांछितः स्याद्रंजितो वर्णपूरणादिति एत
श्लोकसंगृहीतं दृष्टांतं विवृणोति यथेति स्वतश्चिदं
तर्यामी तु मायावी सूक्ष्मसृष्टितः सूत्रात्मा स्थूलसृष्ट्यै
व विराडित्युच्यते परः इति श्लोकसंगृहीतं दार्ष्टांतिकं द
र्शयति तथेति श्लोके परः स्वतश्चिदिति संबंधः अमु
मंशं विवृणोति परमात्मेति श्लोके तु शब्दोवधारणे त
थाच परः एव मायावी सन्नंतर्यामीत्युच्यत इति संबं
धः अमुमंशमाह मायोपहित ईश्वर इति श्लोके पर
एव सूक्ष्मसृष्टितः सूत्रात्मेति संबंधः अमुमंशं व्याचष्टे
अपंचीकृतेति अपंचीकृतानां भूतानां यत्कार्यं व्याप
कं सूक्ष्मशरीरं तदुपहित इत्यर्थः न च सूत्रात्मनो हिर
ण्यगर्भशब्दितस्य श्रुतिस्मृत्योर्जीवत्वप्रसिद्धेः कथं त
स्येश्वररूपत्वमिति वाच्यं जीवरूपहिरण्यगर्भस्य सम
ष्टिसूक्ष्मशरीराभिमानविशिष्टस्य सत्यलोकस्वामिनः
ईश्वरान्यत्वाभ्युपगमात् ईश्वरस्य तु समष्टिसूक्ष्मश
रीराभिमानाभावेपि समष्टिसूक्ष्मशरीरनियंतृतया
तदुपाधिकस्य समष्टिसूक्ष्मोपाध्युपहितत्वगुणयोगे

१
सिं·ले
टी·
७८

78

न हिरण्यगर्भसूत्रात्मपदाभ्यां निर्दिष्टस्येह विवक्षितत्वा
त्तथा च गौणमीश्वरस्य हिरण्यगर्भत्वमिति भावः अत
एव चित्रदीपे ईश्वररूपहिरण्यगर्भापेक्षया सत्यलोका
धिपतेर्वैलक्षण्यात्तत्र ह्यभिमतेश्वरपरिगणनावसरे
पृथगुपादानं कृतमिति मन्तव्यं श्लोके एष एव परः स्थू
लदृष्ट्या विराडित्युच्यत इति संबंधः अमुमंशं व्याकुर्वन्नस्प
ष्टयति पंचीकृतेति अयमीश्वररूपो विराट्पुरुषः पु
रुषसूक्ते वैश्वानरविद्यावाक्यादिरूपश्रुतिसिद्धो द्रष्टव्यः
सत्यलोकाधिपतेर्हिरण्यगर्भस्य पुत्ररूपो विराट्पुरु
षस्समष्टिस्थूलाभिमानी जीवो बृहदारण्यकश्रुतिसि
द्धोऽन्य एवेत्यपि द्रष्टव्यं इत्यवसेयेति उक्तप्रकारेण वस्तु
तपक्षस्यैव रूपचतुष्टयं द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥

अस्मिंश्चित्रपटस्थानीये परमात्मनि चित्र
स्थानीयः स्थावरजंगमात्मको निखिलः
प्रपंचः यथा चित्रगतमनुष्याणां चित्राधा
रवस्त्रसदृशा वस्त्राभासा लिख्यंते तथा प
रमात्माध्यस्तदेहिनामप्यधिष्ठानचैतन्यस
दृशाश्चिदाभासाः कल्प्यंते ते च जीवनामा
नः संवर्तंतीति अध्यात्मे तु विश्वतैजसप्रा
ज्ञभेदेन त्रीणि रूपाणि तत्र सुषुप्तौ विली
नेंतःकरणेऽज्ञानमात्रसाक्षी प्राज्ञः योयमि

ह्यानंदमय उक्तः स्वप्ने व्याप्तिमत्सूक्ष्मशरीराभि
मानी तैजसः जागरे व्याप्तिमत्स्थूलशरीराभि
मानी विश्वः ॥

एवं प्रकृतोपयुक्तं रूपचतुष्टयं दर्शयित्वा प्रसंगादाह
अस्मिन्निति ननु कृत्स्नस्य जगतश्चित्रस्थानीयत्वे तद्वदेव
सर्वमचेतनं स्यात्तथा च चेतनाचेतनविभागो न स्यादिति
शंकां दृष्टान्तेन परिहरति यथेति वस्त्राभासा इति वर्ण
विशेषात्मकवस्त्राणां चित्राधारेण वस्त्रेणाकृतिसाम्येपि
शीतत्राणादिनिवर्तकत्वाभावादाभासत्वं देहिनामिति
स्थूलदेहवतामहंकाराणामित्यर्थः अंतःकरणात्मकाहं
कारेषु चैतन्यस्य प्रतिबिंबकल्पनस्य प्रयोजनमाह ते
चेतितत्वाच्च विदाभासयुक्ताः कार्यकारणसंघाताश्चेतनाः
अन्ये गिरिसमुद्रादयोऽचेतना इति विभागसिद्धिरिति भा
वः एवमीश्वरस्य रूपाणि दर्शितानि जीवस्याप्युक्तानि
सविशेषनिर्विशेषरूपाणि दर्शयति अध्यात्ममिति त
थाहि ईश्वरस्य सविशेषरूपाण्यपेक्ष्य जीवस्य सविशेषरू
पाणां वैलक्षण्यसूचनार्थः तदेव वैलक्षण्यं दर्शयति
विश्वेति रूपाणीति सविशेषाणीति शेषः तत्रेति रूप
त्रयमध्ये इत्यर्थः विलीन इति अंतःकरणे विलीने सति
सूक्ष्मरूपेण विलीनोऽन्तःकरणोपाधिकः संपद्यत इति भा
वः स्थूलान्तःकरणादिसादित्वव्यवच्छेदार्थं मात्रग्रहणं
ननु पूर्वं सौषुप्तजीवस्यानंदमय इत्युक्तमिदानीं कथं सए
व प्राज्ञ इत्युच्यते तत्राह योयमिति इहेति माण्डूक्यश्रुतावि

१ सि॰ ले॰ टी॰ ७५

79

त्यर्थः नन्वेवमानंदभुगित्यनंतरं चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः
पाद इति वाक्यशेषोपदर्शनादिति भावः चेतांसि वित्तवृत्ति
विवेकापेतान्यविद्यावृत्तिरूपाणि मुखानि स्वापकालीना
नंदानुभवसाधनानि यस्य स चेतोमुखः ननु सौषुप्तजी
वस्यानंदभुक्त्वे चेतोमुखत्वे च कृतमपि कथमुपपन्नमिति

तत्र मोङ्काङ्क्षति रहमनुभवे प्रकाशमान
स्यात्मनो विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयावस्थाभे
दरूपपादचतुष्टयं सोऽयमात्मा चतुष्पादि
त्युपक्रम्य पूर्वपूर्वपादविप्रलापनेन निः
प्रपंचब्रह्मात्मकतुरीयपादप्रतिपत्तिसौ
कर्यीय स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतरोपाधिसाम्या
द्विराडादीन्विश्वादिष्वंतर्भाव्य जागरितस्था
नो बहिःप्रज्ञः इत्यादिना विश्वादिपादानुद्र
पयत् पुनः प्राज्ञशब्दितेश्वरानंदमये व्याकृत
स्येश्वरस्यांतर्भावविवक्षितत्वात्तत्र सर्वेश्व
रादिनिर्देशवचनमिति ॥

चेदुच्यते सुषुप्तादुत्थितस्य हि सुखमहमस्वाप्समिति
स्वापकालविशिष्टसुखस्मरणोद्दृष्टेन तच्च न तदा सु
खानुभवमंतरेण न संभवति अनुभूतस्य सुखस्य
स्मरणायोगात् न च सुषुप्तावात्मरूपसुखस्यांतःक

रणवृत्तिभिरेवानुभवः संभवतीति वाच्यं तदा विली
नस्यांतःकरणस्य वृत्त्युत्पादनयोग्यत्वाभावान्न च मु
क्तिकाल इव स्वापकालेऽपि स्वरूपचैतन्येनैव सुखानु
भवसंभवात् किमविद्यावृत्तिप्रतिबिंबरूपचैतन्यकल्प
नयेति वाच्यं जाग्रत्स्वप्नयोश्चैतन्यप्रतिबिंबोपेतवृत्ति
भिरानंदानुभवदर्शनेन सुषुप्तावपि तथा संभवेऽप
रित्यागायोगात् मुक्तिकाले चोपाधिमात्रविलयाभ्यु
पगमात् वृत्त्यसंभवेऽपि चैतन्यसत्त्वात् सौषुप्तसुखा
नुभवस्य केवलनित्यसाक्षिरूपत्वेऽप्यनुभवनाशरूप
संस्काराभावप्रसंगेन सुखमस्वाप्समित्यनुसंधाना
भावापत्तेस्तस्माद्यथोक्तार्थाङ्गीकृतिरुपपन्नैव व्य
ष्टीति परिच्छिन्नेत्यर्थः एतेपादास्तात्ताक्षुत्वक्कार इत्या
ह नत्वेति उक्तरीत्या पादकल्पनोपपत्तौ सत्यामित्यर्थः
श्रुतिः पादचतुष्टयमुपक्रम्य विश्वादिपादानां रूपप्र
दिति संबंधः एतेन गम्यते च ब्रह्मात्मैक्यमभि
रीति पादादिस्वाद्यः इमां श्रुतिमभिप्रेत्य श्रौतपा
दकल्पनायाः प्रयोजनमाह एवं पूर्वेति अयमर्थः
सोऽयमात्मा चतुष्पादिति वाक्येन जीवस्य पादचतुष्ट
यवत्त्वमुपक्रम्य जागरितस्थानो वैश्वानरः प्रथमः
पादः इत्युक्तौ अत्र जीवपादानामेव वक्तुमुपक्रांतत्वा
द्विश्वः प्रथमः पाद इति वक्तव्ये वैश्वानरशब्दितस्य

विराट्पुरुषरूपे ॥

श्वरस्य प्रथमपादत्वोक्तिर्विश्वे वैश्वानरेश्व

१
सि॰ले
टी॰
प॰

80

रस्यांतर्भावं सूचयति न च हिरण्यगर्भस्य
रौ विहाय वैश्वानरेश्वरस्यैव विश्वांतर्भावे
किंनियामकमस्त्यभिमतमितिवाच्यं तयोः
स्थूलोपाधिकत्वरूपसाम्यस्येश्वरहिरण्य
गर्भव्याहृतस्यनियामकतयाविवक्षितत्वा
त्तथाद्वितीयपादप्रतिपादकवाक्ये स्वमस्था
नस्तैजसो द्वितीयः पाद इत्युक्तेश्च सूक्ष्मोपा
धिकत्वसाम्येन हिरण्यगर्भस्य तैजसे ऽन्तर्भा
वो विवक्षितः वैश्वानरः प्रथमः पाद इत्युप
क्रमात्प्रसाद्यात्तथातृतीयपादप्रतिपादके
सुषुप्तस्थानएकीभूतइत्यादिवाक्ये प्रागेवा
दाहृते प्राज्ञापि तृतीयपादत्वेनोक्ते प्राज्ञश
ब्दितानंदमये सूक्ष्मतरोपाधिकत्वसामान्ये
नेश्वरस्यांतर्भावो विवक्षितः तथा च वाक्य
शेषस्य एष सर्वेश्वर इत्यादेरानंदमयेश्वर
योरभेदस्य विवक्षिततया प्रकृतत्वान्नानुप
पत्तिः तथा तुरीयपादप्रतिपादकमिदं वा
क्यं अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणम
चिंत्यमव्यपदेश्यमेकात्म्यप्रत्ययसारं प्रपंचो
पशमं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यंत इति अद

ष्यं चक्षुराद्यविषयं अव्यवहार्यं प्रवृत्तिनि
वृत्तिलक्षणव्यवहारागोचरं अग्राह्यं कर्मे
न्द्रियागोचरं अलक्षणमसाधारणधर्मशू
न्यं अचिंत्यं शुष्कतर्कागोचरं अव्यपदेश्य
शब्दप्रवृत्त्यगोचरं एकात्मप्रत्ययसारं ए
कादिपदवाच्यस्यैकमेवाद्वयः स्वगत
भेदशून्यत्वमेकत्वं सर्वदेहेष्वप्येकत्वमात्म
त्वं प्रत्ययत्वं चिद्रूपत्वं सारत्वमानंदत्वं सार
मानंदरूपमर्थः अप्यानंदमयापिकरणभा
ष्या प्रपंचोपशमं प्रपंचाभावरूपं कल्पि
तपदार्थाभावस्याधिष्ठानानतिरेकात् य
द्वा प्रपंचं स्वरूपं ज्ञानसाध्यायास्तत्कारण
द्वैतनिवृत्तेरधिष्ठानात्मकतायावक्ष्यमाण
त्वात् शिवं शुद्धं सर्वदोषरहितं अद्वैतं द्वैत
रहितं चतुर्थं विश्वतैजसप्राज्ञरूपपादत्र
यापेक्षया चतुःसंख्यापूरकं पादं चिंतयंतीति
क्रत्यर्थः अत्र विश्वतैजसप्राज्ञलक्षणपादे
ष्वेव वैश्वानरहिरण्यगर्भेश्वराणामंतर्भावव
नेनैतेषामेकत्वचिंतनपरत्वं तथा विश्वादिपा
दानामोंकारावयवभूतमात्राणां चैकत्वचिं

१
सि. ले.
टी.
८२

तत्र मन्त्रविवक्षितं तथाच श्रुतिः पादा मात्रा
मात्राश्च पादा इति तथा गौडपादीयवचन
मपि ओंकारं पादशो विद्यात्पादा मात्रा न सं
शय इति संशय इत्यस्यायमभिप्रायः विश्वा
दिपादानाम्मात्राणांच यावत्संशयानिहति
एकत्वं चिंतनीयमिति मात्रास्वरूपं च श्रुत्यै
व दर्शितं अकार उकारो मकार इतीति एवं
विश्वादिपादानां वैश्वानरादीनां मात्राणां चै
कत्वचिंतनं सर्वेषामेतेषां निष्प्रपंचब्रह्मा
त्मकतुर्यपादे चिन्मात्रे प्रविलापनार्थं त
त्रचायं क्रमः विश्ववैश्वानराकाराणामेकं
त्वं प्रथमं विचिंत्य पश्चात्तैजसहिरण्यगर्भा
काराणामेकत्वं चिंतयेत् तत ईश्वरप्राज्ञ
मकाराणामप्येकत्वं चिंतयेत् तथा चिंता
क्रमेणैव प्रविलापयेत् अकारादित्रयमुका
रे उकारादित्रयं मकारे मकारादित्रयं चिन्मा
त्रे तुर्यपादे प्रविलापयेत् चिन्मात्रे प्रवि
लापं च चिंतनं तत्रैव स्थापयेत् उकारा
दौ प्रविलापनेनामाकारादित्रयमुकार
व्यतिरेकेणनास्ती ॥ ॥

ग्राहार्थ इति निश्चयपूर्वं प्रत्यहमुक्तप्रकारेण स
माधिं कुर्वतो ब्रह्मसाक्षात्कारो भवति तत्र
स्थवलप्रास्याकृतकल्पनेति मांडूक्यश्रुत्य
भिप्रायः इदं सर्वं मांडूक्यश्रुतेरिदं संग्रहे
णतात्पर्यकथनं परस्य भाष्यकारैः कृतपं
चीकरणस्य व्याख्यानरूपे वार्तिके सुरेश्वरा
चार्यैरभिहितं अकारमात्रं विश्वः स्यादुकार
स्तैजसः स्मृतः प्राज्ञो मकार इत्येवं परिपश्ये
त्क्रमेणतु अत्र विश्वादिषु वैश्वानरादीनामंत
र्भावं सिद्धं कृत्वा न पृथगुपादानं कृतमिति मं
तव्यं समाधिकालात् प्रागेवं विविच्यात्मनिश्चय
न्ततः स्थूलसूक्ष्मक्रमात्सर्वं चिदात्मनि विला
पयेत् अकारं पुरुषं विश्वमुकारे प्रविलाप
येत् पुरुषोत्र वैश्वानरः उकारं तैजसं सूक्ष्मं
मकारे प्रविलापयेत् अत्र समष्टिसूक्ष्मशा
रीरनियंत्रनयानडुपाहितः परमेश्वरः सूक्ष्म
शाह्यार्थः मकारं कारणं प्राज्ञं चिदात्मनि वि
लापयेत् अत्रांतर्यामी मायामात्रोपाधिकः
कारणशाह्यार्थः चिदात्माहं नित्यशुद्धबुद्ध
मुक्तसदद्वयः परमानंदसंदोहवासुदेवोऽह

१
सि॰ले
टी॰
८२

82

मोस्मीति यतोऽहं चिदात्मावशेषितः अतोऽहं
नित्यशुद्धबुद्धादिरूपो वासुदेव इत्यर्थे अंगी
कारात्मक ओंकार इत्यर्थः इतिशब्दस्सोनर
स्याकान्वयी ज्ञात्वा विवेचकं चित्तं तस्मिन्वि
लापयेत् इति उक्तप्रकारेण केवलचिदात्मा
नमवशिष्टं ज्ञात्वा विवेचकं विलापकं तच्चि
त्तं तस्मिन्निति यथा ज्ञेवासुदेवे विलापयेत्स्था
पयेदित्यर्थः चिदात्मनि विलीनं चेतश्चित्तं न
विचालयेत् पूर्णबोधात्मनासीनं पूर्णाचलस
मुद्रवत् चिरकालं समाधिं कुर्यादिति वार्ति
कार्थः एवं समाहितो योगी श्रद्धाभक्तिसमन्वि
तः जितेंद्रियो जितक्रोधः पश्येदात्मानमद्व
यं आदिमध्यावसानेषु दुःखं सर्वमिदं यतः
तस्मात्सर्वं परित्यज्य तत्त्वनिष्ठो भवेत्सदा यस्य
¨ तत्त्वनिष्ठाव्यतिरिक्तं प्रकृष्टसाधनं तत्वेन लो
कशास्त्रसिद्धं सर्वं कालत्रयेऽपि दुःखाविना
भूतं तस्मात्सर्वाविधिना संन्यस्य उक्तरीत्यात
त्वनिष्ठां समाधिलक्षणां कुर्यादित्यर्थः त
देवाह इमां विद्यां प्रयत्नेन योगी सन्ध्यासु
सर्वदा समभ्यसेदिहामुत्रभोगानासः ॥

क्तथीस्तथीरिति इमांसमाधिलक्षणांविद्यो
स्तथीरात्सिकतमोदिरक्तोभूत्वासंध्यास्तप
क्तस्तसदात्मसेदित्यर्थः यःपश्येत्सर्वगेशा
न्तमनंतात्मानमह्वयं नतेनकिंचिदाप्तव्यं
ज्ञातव्यंवावशिष्यते कृतकृत्योभवेद्विद्वा
न्जीवन्मुक्तोभवेत्सदा अविद्यातिमिरातीं
तंसर्वाभासविवर्जितं आनंदममलंशुद्धं
मनोवाचामगोचरं वाच्यवाचकनिर्मुक्तं हे
योपादेयवर्जितं प्रज्ञानघनमानंदंवैष्णवं
पदमश्नुतइति आभासपदंचिदाभासपरं
वाच्याःविश्वादयःवाचकाः आकारादयः प्र
कृतत्वात् हेयेडःखे उपादेयेविषयसुखे
मित्यर्थः तथामांडूक्यश्रुतौसमाधिनिष्ठा
विवक्षामभिप्रेत्यगौडपादीयेप्युक्तं युंजी
तप्रणवेचेतः प्रणवोब्रह्मनिर्भयं प्रणवे
नित्ययुक्तस्यनभयंविद्यतेक्वचित् इतिसंक्षे
पः ननुश्रवणादिरूपसांख्यमार्गेणैवतत्व
प्रतिपत्तिसंभवात्किमुमुक्षोर्योगविधिनेत्य
तआह प्रतिपत्तिसौकार्यायेति यस्मात्मु
ह्येस्त्वन्यासिनः बुद्धिमांद्यादकौशलस्तेन

पिन्यायवत्तुत्पादनक्रमशालाचार्यीयभावाद्धासं
ख्यमार्गेन संभवतीति तस्यानायासेन ब्रह्म
तत्त्वप्रतिपत्तिसाधनतया बुद्धिपूर्वकप्रवि
लापनक्रमेण समाधिविधानं मांडूक्यादौउ
क्तं मांडूक्यतापनीयपंचीकरणादौ विहित
ब्रह्मोपासनं प्रकृत्यध्यानदीपे ॥ इत्यमे
व भगवत्पादैर्गौडपादीयविवरणे व्याख्याते
दृक्दृश्यविवेके तच्चित्रदीयवत्सूत्पादितं कू
टस्थजीवकोटावेतद्भाव्यचित्रविध्यप्रक्रिये
वालेविनेतिविशेषः तत्र खलु कं जलाशय
तरंगबुद्बुदन्यायेनोपपत्तिपरिकल्पना जीव
स्त्रिविधः पारमार्थिको व्यावहारिकः प्राति
भासिकश्चेति तत्रावच्छिन्नः पारमार्थिको जी
वः ॥

श्रीविद्यारण्यगुरु भिरधिकारीदर्शितः अत्वं
तद्बुद्धिमांद्याद्धासामग्र्यावाप्यसंभवात् यो विचारं न ल
भते ब्रह्मोपासीनसोऽतिक्षामिति अव्याकृतस्येति अन
भिव्यक्तजगद्दाविनाऽव्याकृतपदेन लक्षणया परमे
श्वरस्तत्र न तत्र व्यवल्पित इति कृत्वा नेन तन्निर्देशः कृतः
मांडूक्यश्रुतावानंदमयस्य ईश्वरत्ववचनेन तदभेदवि
वक्षयेत्येतत्तन्मांडूक्यश्रुतिव्याख्यानरूपस्य गौडपादी
यस्य विवरणरूपे भाष्ये भाष्यकारैरेवोक्तमित्याह अत्र

मेवेति श्रीविद्यारण्यगुरुभिश्चित्रदीपेस्वोक्तं चिद्वात्त्रै
विध्यं विहाय ग्रन्थान्तरे जीवद्वैध्योविशुद्धाचिदिति वृद्ध
वचनसिद्धं त्रैविध्यमेवावलम्ब्य जीवस्य त्रैविध्याख्यो
विशेष उक्त इत्याह दृक्कूटस्थपविवेकेनेति तत्राह
उक्तविशेषाध्यकः कूटस्थस्य जीवत्वं कूटावन्तभावमे
वदर्शयति नत्वेति दृक्कूटस्थपविवेकाख्यग्रन्थ इत्य
र्थः हिशब्दः प्रसिद्धिद्योतकः जलाशयतरंगेति य
थासमुद्रादिजलाशये तरंगा उपरिभावेन तिष्ठंति
तेषु चोपरिभावेन बुद्बुदास्तिष्ठंतीति इदं प्रसिद्धमिति हि
शब्दार्थः न्यायो दृष्टांतः एवं कूटस्थस्योपरि व्यावहारि
कोंतःकरणप्रतिबिंबरूपो यावद्व्यवहारमनुवर्त्त
मानो व्यावहारिकजीवः कल्प्यते तस्य चोपरिभावे
न स्वप्नकालेवासनामयप्रातिभासिकरथादिवहास
नामयांतःकरणप्रतिबिंबरूपः प्रातिभासिकजीवः
कल्प्यत इत्यर्थः नत्वेति त्रिविधजीवमध्य इत्यर्थः अव
छिन्न इति देहद्वयावच्छिन्नकूटस्थ एवैतन्यरूप आत्मा
पारमार्थिकजीव इत्यर्थः अहं ब्रह्मास्मीति महावाक्ये
षु जीवब्रह्मणोरभेदः प्रतिपाद्यते स च पारमार्थिक
जीवकल्पने सति निर्वहति अन्यथा व्यावहारिकप्रा
तिभासिकजीवयोरपि ॥

तस्मिन्नवच्छेदकस्य कल्पितत्वेपि अवच्छेद्य
स्य तस्याकल्पितत्वेन ब्रह्मणाभिन्नत्वात् त
माहत्वास्थितायां मायायां कल्पितेंतःकरणे

चिदाभासोऽन्तःकरणतादात्म्यापत्त्याहमित्य
भिमन्यमानो व्यावहारिकः तस्य मायिक
त्वेऽपि यावद्व्यवहारमनुवृत्तेः स्वप्नेतमप्या
हत्याश्रितया मायावस्थाभेदरूपया निद्र
याकल्पिते स्वाप्नदेहादावभिमानी प्राति
भासिकः ॥

किंरूप्यादिवत्स्वरूपतो मिथ्यात्वेन सत्यब्रह्माभेदायोगात्
देहद्वयावच्छिन्नकूटस्थरूपपारमार्थिकजीवस्य त्वबे
दकीभूतदेहद्वयस्य कल्पितत्वेऽपि स्वतःसत्यत्वात् संभव
ति ब्रह्माभेद इति पारमार्थिकजीवकल्पनायाः प्रयोजनं द
र्शयति तस्मिन्निति अवच्छिन्नजीव इत्यर्थः व्यावहारिक
जीवं निरूपयति तमिति कूटस्थमात्मानमाहत्याविद्यायां
स्थितायां सत्यां कूटस्थात्मनि कल्पिते यदंतःकरणं तत्र य
श्चिदाभासः व्यावहारिकजीव इत्यर्थः तदुक्तं कूटस्थे क
ल्पिता बुद्धिस्तत्र चित्प्रतिबिंबक इति अहमित्यभिमन्यमा
न इति अहमित्येवकाराकाभिमानकर्तेत्यर्थः नन्वहमा
कारवृत्तिरूपेण परिणममानेनांतःकरणेनैवाहमभिमान
वत्त्वयुक्तं न तद्विस्फुलिंगबिंबस्यात आह अंतःकरणेति
तस्य व्यावहारिकत्वे युक्तिमाह तस्येति नच व्यावहारि
कजीवे मानाभाव इति वाच्यं अहंकर्ता भोक्तेत्यादिरूपा
हमनुभवस्यैतत्रमानत्वात्कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यात्मसंसा
राश्रयत्वस्यान्यत्रायोगाच्च नचांतःकरणे तत्संभवः त
स्य चिदाभासशून्यस्य चैतन्यधर्मत्वेन प्रसिद्धकर्तृत्वाद्या

श्रयत्वायोगात् चिदाभासस्य तु चेतनात्मप्रतिबिंबतया
मिथ्याभूतस्यापि चेतनत्वव्यवहारयोग्यत्वेन तद्धर्मा
णां चेतनधर्मत्वप्रसिद्धिविरोधाभावात् पारमार्थिक
जीवस्य च संसाराश्रयत्वेन संभवति न कूटस्थत्वादि
तिभावः तमपीति व्यावहारिकजीवमपीत्यर्थः व्याव
हारिकजीवो हि जाग्रद्दशायामात्मानं ब्राह्मणं देवदत्तं
यज्ञदत्तपुत्रं विष्णुभक्तं मन्यते स्वाप्नजीवस्तु स्वप्नावस्था
यामात्मानं दत्तप्रियं विष्णुशर्मनामानं नारायणपुत्रं म
हादेवभक्तं मन्यते अतो जाग्रज्जीवस्यावरणसिद्धप्रा
तिभासिकजीवक ॥

स्वप्रपंचेन सह तत्तद्द्रष्टृजीवस्यापि प्रबोधे
निवृत्तेरिति एवमेते प्रतिबिंबेश्वरवादिना
पक्षे भेदादर्शिताः विवरणानुसारिणस्त्वाहुः
विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यंतिकं गते आ
त्मनो ब्रह्मणो भेदमसंतं कः रिष्यति इति स्म
त्यापकस्यैवाज्ञानस्य जीवेश्वरविभागोपाधि
त्वप्रतिपादनाद्बिंबप्रतिबिंबभावेन जीवेन
जीवेश्वरयोर्विभागः नोभयोरपि प्रतिबिंब
भावेनोपाधिद्वयमंतरेणोभयोः प्रतिबिंबत्वा
योगात् ॥

ल्पकमाह निद्रयेति ननु मायायास्सर्वकल्पकत्वाभ्युप

१
सि॰ले॰
टी॰
८५

85

वामात्कथं निद्रायाः कल्पकत्वमप्रसिद्धं नापत्तेरित्याशं
क्य निद्रायास्तदवस्थारूपत्वाभ्युपगमान्नोक्तदोष इत्या
शयेनाह मायेति न च निद्रायां मायालक्षणाभावात्क
थं तदवस्थाविशेषरूपत्वमिति वाच्यं आवरणविक्षे
पशक्तिमत्त्वं हि मायालक्षणं तस्य लक्षणस्य जाग्रज्जी
वावरिकायां स्वप्नजगदात्मकविक्षेपकारिण्यां च निद्रा
यामक्षतत्वादिति भावः प्रातिभासिकजीवकल्पनायाः
प्रयोजनमाह स्वप्नदेहादाविति व्यावहारिकजीवस्य
हृतत्वेन स्वप्नकालेऽहमभिमानकर्तृत्वासंभवादिति
भावः तस्य प्रातिभासिकत्वे हेतुमाह स्वप्नप्रपंचे नेति
प्रबोधकाले ब्राह्मणोऽहं न क्षत्रिय इत्यादिरूपेण बोधे
न स्वप्नदृष्टक्षत्रियादिरूपस्य बाधानुभवादिति भावः
ईश्वरविषये उक्तं वक्ष्यमाणप्रकारभेदज्ञानार्थमुपसं
हरति एवमिति बिंबचैतन्यमेवेश्वरो न प्रतिबिंबवि
शेष इति वक्ष्यमाणविशेषार्थकस्तु शब्दः विभेदजन
कत्वं जीवेश्वरभेदस्येति प्रयोजकत्वं विवक्षितं न तु
यथोक्तं तेन भेदस्यानादित्वाभ्युपगमात् आत्यंतिक
मिति स्वापप्रलयादौ अज्ञानकार्यनाशेन तत्कारणा
ज्ञानस्यापि नाशोऽस्ति परिणामपरिणामिनोरभेदात्
स चाज्ञाननाशो नात्यंतिकः पुनरुत्थानात् मुक्तौ तु
तत्त्वज्ञानेन स्वरूपेणापि नाशोऽस्ति स चात्यंतिकः पु
नरुत्थानाभावादिति मत्वा अज्ञाननाशस्यात्यंतिकं वि
शेषणं दत्तं यद्वा जीवन्मुक्तिकाले अज्ञानस्यावरणां
शेन नाशेऽपि विक्षेपांशनाशाभावादनात्यंतिकस्तना

णः विदेहमुक्तौ तत्रात्यंतिकोऽस्तानुनाश इति तदभिप्रा
यं न हिष्ठावरणमिति भावः प्रतिबिंबत्वायोगादिति
न च जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वय
मेव भवतीति श्रुत्या उभयोः प्रतिबिंबत्वप्रतिपादन
विरोध इति वाच्यं प्रतिबिंबत्ववद्बिंबत्वस्यापि कल्पित
तयाकृतिगताभासपदेन प्रतिबिंबवद्बिंबस्यापि ग्रह
णोपपत्तेः ॥

तत्रापि प्रतिबिंबो जीवः बिंबस्थानीय ईश्वरः
तथा सत्येव लौकिकबिंबप्रतिबिंबदृष्टांते
न स्वातंत्र्यमीश्वरस्य तत्पारतंत्र्यं जीवस्य च यु
ज्यते ॥

ननु लोके प्रतिबिंबत्वविशिष्टमुखे मुखाभासत्वव्यव
हारात् बिंबत्वविशिष्टमुखे तथाव्यवहाराभावादा
भासपदं मुख्यवृत्त्या बिंबचैतन्यं प्रतिपादयितुं न श
क्नोतीति चेत् प्रतिबिंबवद्बिंबस्यापि विशिष्टरूपेण
कल्पिततया कल्पितत्वगुणयोगेन बिंबपरमाभास
पदं वक्तव्यं तच्च न संभवति सकृदुच्चरितस्याभासप
दस्य मुख्यवृत्त्या प्रतिबिंबपरत्वं गुणवृत्त्या बिंबपरत्व
मिति कल्पनस्य व्युत्पत्तिविरुद्धत्वात् न वाजहल्लक्ष
णयाऽऽभासपदस्य बिंबप्रतिबिंबोभयपरत्वाभ्युप
गमे नायं विरोध इति वाच्यं उभयोरपि प्रतिबिंबरूपता
मादायाभासपदस्य मुख्यार्थपरत्वसंभवे सति लक्ष
णाकल्पनाया एवानिर्मूलत्वादिति चेदुच्यते यथाऽऽक

न्तं जीवेशयोरुभयोरपि प्रतिबिंबरूपत्वं न संभवति
बिंबभूतचैतन्यस्य सूर्यवदेकत्वेन उपाधिभेदं विना
प्रतिबिंबद्वयासंभवात् न च माया चाविद्या च स्वय
मेव भवतीति वाक्यशेषेण मायाविद्यारूपोपाधिद्व
यप्रतिपादनात्प्रतिबिंबद्वयानुपपत्तिरिति वाच्यं
तेन स्वयं शुद्धोपात्तायाः प्रकृतमूलप्रकृतेर्मायात्वा
विद्यात्वलक्षणरूपभेदप्रतिपादनेपि प्रतिबिंबद्वया
पेक्षितोपाधिद्वयाप्रतिपादनान्मायाविद्ययोः स्वरूप
तो भेदस्यासिद्धांतविरुद्धत्वाच्च तस्माद्यथाश्रुतासं
भवादेकस्यैवाज्ञानस्य जीवेशविभागप्रयोजकत्वप्र
तिपादकस्मृत्यनुरोधाज्जीवेशावाभासेन करोती ।
तिश्रुतावाभासपदमजहल्लक्षणया बिंबप्रतिबिंबो
भयपरमिति विवरणानुसारिणामाशय इति तत्रापी
ति बिंबप्रतिबिंबयोरुभयोर्मध्ये इत्यर्थः तत्र प्रश्न
माह तथा सत्येवेति बिंबचैतन्यस्यैवेश्वरत्वाभ्युपग
मे सतीत्यर्थः स्वातंत्र्यमिति एष सर्वेश्वर एष भूताधि
पतिरित्यादिश्रुतिसिद्धमिति शेषः तत्पारतंत्र्यमिति
एष ह्येव साधु कर्म कारयति यमात्मानमन्तरो यमय
यतीश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वेत्यादिश्रु
तिस्मृतिसिद्धमिति शेषः ॥

प्रतिबिंबगताः पश्यन्नृजुवक्रादिविक्रियाः
पुमान् क्रीडेद्यथा ब्रह्म तथा जीवस्थविक्रि
याः इति कल्पनं त्वकरीत्या लोकवत्तु लीला

कैवल्यमितिसूत्रमपिसंगच्छते स्वच्छा
नप्रतिबिंबितस्यजीवस्यांतःकरणरूपो
त्तानपरिणामभेदोविशेषाभिव्यक्तिस्था
नंसर्वतःप्रसृतस्यसवित्प्रकाशस्यद
र्पणाद्व ॥

लौकिकदृष्टांतमेवकल्पतरुश्लोकोदाहरणेनदर्शि
यति प्रतिबिंबगताइति यथालोकेकश्चित्पुरुषःस्व
प्रतिबिंबगताःऋजुवक्रादिविक्रियाः बिंबभूतस्वप्र
युक्ताःपश्यन्क्रीडतितथाब्रह्मापिजीवस्यविक्रियाः
प्राणिकर्मानुसारेणस्वप्रयुक्ताःपश्यन्क्रीडतीतियो
जनाकल्पतरूक्तरीत्याईश्वरस्यस्वातंत्र्यप्रतिपत्त्युप
योगित्वेश्वरस्यस्वातंत्र्यप्रतिपादकंसूत्रमपिसंगच्छ
तइत्यर्थः सूत्रार्थस्तुईश्वरस्याप्तकामत्वेनप्रयोजनो
द्देशाभावात् सृष्ट्यादिव्यापारेषुप्रवृत्तिर्नसंभवती
तिसर्वपक्षव्याहत्यर्थकस्तुशब्दःईश्वरस्यसृष्ट्यादिप्र
वृत्तिलक्षणाक्रियाकेवलंप्रयोजनोद्देशंविनैवली
लालोकवत् यथालोकेसार्वभौमादेस्सर्वैर्मानुषैः
भोगैस्संपन्नतमस्यप्रयोजनाभिसंधिंविनैवक्रीडा
दृष्टपनेनवत् किंचईश्वरस्यप्रयोजनोद्देशाभा
वेपिस्वभावादेवसृष्ट्यादिप्रवृत्तिरुपपद्यते दृ
श्यतेहिसुखोद्रेकानुभवप्रयुक्ताहासगानादि
रूपाप्रयोजनोद्देशराहित्यालीलाप्राणिनांस्वाभा

विकीनहितत्वप्रयोजनमपिसंभावयितुंशक्यते
डः खेदेकेरोदनवत्सुखोद्रेकेहासगानादेः प्रयो
जनरहितस्यसर्वानुभवसिद्धत्वात् अतए
वहसितरुदितादिष्वकारणमेवप्रवृत्तिन
प्रयोजनं उक्तंचमांडूक्यकृतौ देवस्यैषस्व
भावोयमाप्तकामस्यकास्पृहेति एषःस्पृहा
दिव्यवहारइत्यर्थः किंचस्वप्नसृष्टिवन्माया
मयीप्रपंचसृष्टिरस्माभिरुपेयते नचत
त्प्रयोजनप्रश्नोन्याय्यस्वप्नसृष्टौप्रयोजन
प्रश्नादर्शनादितिभावः नतुयद्यज्ञानंजी
वस्योपाधिस्तर्हिव्यर्थमंतःकरणस्यजी
वोपाधित्ववर्णनंसूत्रभाष्यादिषुतत्राह
अज्ञानेति विशेषाभिव्यक्तिस्थानमिति अ
विद्याप्रतिबिंबचैतन्यरूपस्यसुषुप्तिसा
धारणस्यप्रमातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादिवि
शेषरूपेणयाऽभिव्यक्तिरुपलब्धिस्तस्याः
स्थानमुपाधिरित्यर्थः ॥ ।

ऽनन्तस्य न तदुपाधिकत्वव्यवहारोपि नैना
वनाः ज्ञानोपाधिपरित्यागः अन्तःकरणो
पाधिपरिच्छिन्नस्यैव चैतन्यस्य जीवत्वेपागि
नः कार्यव्यवहारोपि स्यानत्वावपपनेः ॥

पनरुक्तं भवति कर्तृत्वादिधर्माणां केवलाज्ञानपरि
णामत्वाभावेन तदुपाधिमात्रजीवस्य कर्तृत्वादिध
र्मत्वपरिहारोपलाभः किं तु कर्तृत्वादिविशेषवदंतःक
रणतादात्म्याध्यासादेव तल्लाभ इति तदुपाधि
निरूपणावश्यमिति अत इति अन्तःकरणस्य विशे
षाभिव्यक्तिस्थानत्वाभ्युपगमादित्यर्थः व्यवहारो
पीति कार्योपाधिरयं जीव इति श्रुतौ तत्र भाष्यादि
षु चोक्तत्वेनेति शेषः विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यंतिकं ग
ते आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसंतं कः करिष्यतीति वि
ष्णुपुराणवचनेन जीवस्याज्ञानोपाधिकत्वव्यवहारव
दित्यपरार्थः ननु कार्योपाधिरयं जीव इति श्रुतिव
लादज्ञानोपाधिपरित्यागइति नः कार्योपाधिकत्व
विशेषणस्य कारणोपाधिकत्वव्यावर्तकत्वादित्या
शंकास्पष्टंनिविशेष्यात्रनस्य कारणोपाधिव्यावर्तक
त्वमेवपन्नइत्याशयेनाह नैतावतेति श्रुतौ कार्यो
पाधिकत्वविशेषणमात्रेणेत्यर्थः ननु श्रुतिविरो
धेस्पष्टेनैवात्र व्याख्यानयत्नसंभवेन ननु नयनप्रकारेश्च

सि॰ ले॰
टी॰
८८

स्य स्वनावत्तानपदेन तत्कार्यान्तःकरणपरं जीवोपा
ध्यन्तःकरणस्य नानात्वेप्यज्ञानस्यैकत्वं ज्ञानमभि
प्रायेण यद्वान्तःकरणावच्छिन्नश्चात्मा जीवस्तदनव
च्छिन्नश्चात्मा ईश्वर इति जीवब्रह्मविभागप्रयोजक
मन्तःकरणमिति स्वस्य पर्यो भविष्यतीति इमामाशं
कां निवर्तयितुं कार्योपाधिमात्रस्य जीवत्वोपाधित्वं
निराकरोति अन्तःकरणोपाधिपरिच्छिन्नत्वे तु ति
नाज्ञानोपाधिकस्येश्वरस्येव कायाद्यं अत्रयपतेरिति
कायव्यूहाधिष्ठाने हि युगपदनेकशरीरनिय
न्तृत्वं न च योगिनो योगप्रभावान्निर्मितेषु सर्वश
रीरेषु युगपदवस्थितस्य वक्तव्य न चान्तःकरणा
वच्छिन्नरूपस्य योगिनस्तत्सम्भवति न स्य परिच्छि
न्नादज्ञानस्य जीवोपाधित्वे तु तत्सम्भवति तस्य
व्यापकत्वेन तदुपाधिकस्य योगिजीवस्य युगपत्स
र्वशरीरेषु सन्निधानोपपत्तेस्तथा च स्वस्य पूर्वतया
स्स्तेईवैलत्वेपि कायव्यूहाधिष्ठानं वानुपपत्ति
रहितस्सन्नैवलवत्तानन्तदन्तरायेन कार्योपाधि
रयं जीव इति स्फुटो कार्योपाधिपदे स्वरूपकथन
मात्रपरं न कारणोपाधिव्यावर्तकविशेषणपर
मिति भावः ॥

न च योगप्रभावात् योगिनोन्तःकरणका

यव्यूहाभिव्यक्तियोगं वैपुल्यं प्राप्तो
योगिनन्दव्यक्तित्वसकायव्यूहापि प्रा
नस्वेषु ज्ञान इति वाच्यं प्रदीपवदावेशस्त
था हि दर्शयतीति यथा लोपस्यापि कर
णाभ्याद्यादिष्वका पद्वैहमतिदेहमे
नः करणसवत्वादिवेशिनसेवयाग
प्रभावान् स्वदेहरूपवर्णनान् ॥

वैपुल्यमिति व्यापकत्वमित्यर्थः अपि स्थानत्वमिति
मेरकत्वमित्यर्थः प्रदीपवदिति यथा एकस्य प्रदी
पस्यानेकवर्त्तिकावेशः तथा योगिनो योगप्रभ
वादनेकदेहकदावेशः यद्यपि प्रदीपस्य वर्त्या
दिहृदयानोच भेदोस्ति योगिनस्तु सर्वदेहेष्वेक
मिति हृदयानतदाहंतिकयोर्वैषम्यमस्ति तथा
पि दीपतज्जात्यभेदव्यक्तिस्थाशयतयोः संगतिरव
गन्तव्या तथा हि दर्शयति स्फुति रेकस्य योगिनो
नेकधाभावं स एकधा भवति त्रिधा भवति पंचधा
समयेत्यादिका न च योगिनो युगपदनेकशरीरे
ष्ववस्थानं मनेराग स्फुरति सिद्धानेकधाभाव उप
पद्यत इति सूत्रार्थः स्वदेहरूपवर्णनादिति तथा
एकस्यैवान्तः करणसकायव्यूहाभिव्यक्तियोगप
वैपुल्याभ्युपगमे भाष्यादिविरोध इति भावः अत्र

सि॰ ले॰
टी॰
८५

यद्यपि योगिनोऽनिन्नसिज्ञानः करणमेव योगप्रभा
वाद्देहत्वसाध्यसावच्छिन्नत्वेन स्वरूपस्य योगिनः
कायव्यूहाधिष्ठानभोगादिके बहूयनीमेव भा
ष्यादीनां नानार्यवक्रसूचिनेन नन्वयास्कनेना
नान्तःकरणसर्गैश्चागेन्कानेकान्तःकरण
सृष्ट्युपगमेऽप्यसत्कार्यवादापातात्कल्पनागौरवा
द्बहिरण्यगर्भादीनां योगप्रभावादेवाउव्यापित्व
महत्त्वान्तःकरणाभ्युपगमाद्व न हि हिरण्यगर्भादी
नां पूर्वजन्मनियजमानावस्थायां तदीयान्तःक
रणानां व्यापित्वे प्रमाणमस्ति नन्वासनासदा
येन्तःकरणानामपि व्यापित्वापत्तेः भाष्यादिषु
चान्तःकरणस्य विवर्धनस्य मतेनानराभिप्रायतो
पपत्तेश्चापि वक्ष्ये योगशास्त्रे सूत्रयोगिनामनेक
शरीरयोगप्रक्रियेति भाष्ये एवमतोऽनेकोपदर्शि
नात् योगशास्त्रे सैव वच एष्य प्रक्रियेति एव का
रान्वयोपपत्तेस्तथापि माहात्म्यापि करणय
थाष्कनभाष्याद्यभिप्रायप्रोदहृषणमिति मन्त
व्यं ॥

प्रतिबिंबे विवादे दमात्रस्याप्यसत्वेन स्व
रूपेण तस्य समन्वात् न प्रतिबिंबरूपजी
वस्य स्वमात्रान्वयासंभव इति ननु दीतिरे

केणामुक्तान्वयावच्छिन्नरूपजीवांतरे
वाप्रतिविंवजीवातिरिक्तजीवेश्वरविल
क्षणकूटस्थसाक्षिनैवेनन्यांतरेवाक
ल्पनैरपेक्ष्यविनाशीवारैः यमात्मेति श्रु.
वणंनीवस्यनडुपापिनिहूतोभ्यनिविं
वभावापगमेपिस्वरूपंनैवनश्यती
त्येनन्यारेननदतिरिक्तकूटस्थनामचै

तन्यांतरपरे ॥

वस्तुनस्त्वंग्रंतःकरणावच्छिन्नचैतन्यंजीवस्तदन
वच्छिन्नमीश्वरइतिपक्षेप्यंऽज्ञानगतचैतन्यस्यसर्वी
त्सनानदवच्छेदादनवच्छिन्नचैतन्यरूपेश्वरस्या
ज्ञहहिरेवसतंस्यादिवस्यमाणहषेणानान्यर्थ य
दिचानवच्छिन्नचैतनन्मीश्वरइस्यनेननिरूपाधि
कंचैतन्यमीश्वरइतिविवक्षितेननदानस्यसर्वेश्वरस
र्वेनोज्ञहहिरेवसनापतिदोषाभावेपिकारणो
पाधिरीश्वरइतिस्मृतिविरोधदोषाडवारस्तस्मा
त्कारणोपाधिकनमीश्वरवजीवस्यापुपगत
व्यस्तन्नसारादितिस्थितं यन्नविंवदीपमति
विंवचैतन्यंरूपजीवस्यस्वरूपतोमिथ्यात्वानस्व
रूपान्वयायोगइतितदन्वययोग्यकूटस्थना
मकजीवस्यरविलक्षणंकिंविच्चैतन्यपरिकल्प्य

सि॰ले॰
टी॰
५॰

90

विद्यानिर्विघ्नंदर्शितेनं यदपिवहक्कहद्यपविवेके
प्रतिबिंबमिथ्यात्वमेवाश्रित्यमनस्त्वयायाव
च्छिन्नचैतन्यस्यपारमार्थिकजीवत्वकल्पितेन
तुभयमप्युक्तं बिंबप्रतिबिंबयोर्भेदमात्रस्य
कल्पितत्वपक्षेतस्यपार्भेदमात्राभावादिना
मायेनाह प्रतिबिंबेबिंबादिति स्वप्नपक्षक
ल्पितत्वस्यवच्छेदेमात्रस्यावश्यार्थः ननदतिरेके
णेति प्रतिबिंबजीवातिरेकेणजीवान्तरंवाक्ष
दृश्यप्राद्भिनचैतन्यान्तरंवानकल्पनीयमितिसि
वेयः एवंव्यावहारिकजीवातिरेकेणप्रातिभा
सिकजीवोपिनकल्पनीयः प्रमाणाभावाच्चव्या
वहारिकजीवस्यस्वप्नकालेऽप्यहन्त्वेनतस्य
तदाव्यवहारत्वानुपपत्तिस्तत्कल्पनेप्रमाणमि
तिवाच्यं जीवचैतन्यस्यावरणाभावस्यसात्वेनि
रूपणावसरेवक्ष्यमाणत्वेनजाग्रज्जीवस्यस्वप्नेपि
व्यवहारकर्तृत्वोपपत्तेः योहंस्वप्नेश्रीकृष्णमद्रा
क्षमएवेदानींजाग्रन्तं स्मरामीतिजाग्रत्स्व
प्नमहोपावरभेदप्रत्यभिज्ञानात् संस्कारोह्येयाभा
वादिकारणवशादेवकदाचिदालम्बनतायप्र
तीत्युपपत्तेः स्वप्नस्यप्रपंचेनसहाहंकारस्य
शेनप्रातिभासिकजीवकल्पनेप्रमाणमितिवा
वा प्रबोधकालेनाहंतद्विषयइत्यादिरूपबाध ॥

नीलोपाधिनोन्तःकरणादिनावच्छिन्नं
चैतन्यं विंबभूतमीश्वर एव योविज्ञानेति
ष्ठन्नित्यादिश्रुत्या ईश्वरस्यैव जीवसन्नि
धानेनान्तर्यामिभावेनविकारोन्तरा
वस्थानश्रवणादिति ॥

कथमयमस्मान्न्यायोपि नन्वविद्यनादिमात्रवाचकत्वे
नस्वमद्रष्टृत्वापत्ताभावादन्यथा सर्वोदाहृतमदृष्टक
मन्यभिज्ञानविरोधान्न स्यान्याप्ति भासिकजीवकल्प
नमपि शमाणिकं न भवतीति वाच्यं यदपि विज्ञान
विंध्यवादिभिरुक्तं नान्यथानुविनश्यतीत्यविनाशी
वा अरे यमात्मेति वाक्याभ्यां प्रक्रान्तेनप्रज्ञानघनात्म
नि विनाशित्वाविनाशित्वरूपविरुद्धधर्मद्वयप्रसक्ति
पादनात्तदुपपत्तये विनाशिप्रतिबिंबव्यतिरेकेण वि
नाशरहितकूटस्थचैतन्यांशसद्भावो नीतितदपि मंदं श्रु
त्यापातिविंबचैतन्यरूपेजीवएवप्रतिविंबतद्रूप
विशेषणांशनाशाभिप्रायेणविनाशवचनस्यवि
शेष्यचैतन्यांशाभिप्रायेणाविनाशाभावप्रतिपाद
कवचनस्य चोपपत्तेर्यस्मिन् भेदकल्पनस्य गौरवदुष
त्वाहतत्वादित्याशयेनाह अविनाशीवेति तत्त्ववि
यायप्रतिविंबाजीवस्तत्त्वविंबईश्वरः विंबप्रतिविंवा
नुगतचैतन्यशुद्धचैतन्यमितिविवरणपक्षेदेहः

सि॰ ले॰
टी॰
८१

91

ह्वयोपादानतयानवच्छिन्नस्य पारमार्थिकजीव
नामकतया कूटस्थनामकतया च विद्वानविथ्य
वादिभिरंगीकृतस्य चैतन्यस्य रूपेणानभ्युपेय
ने न तावज्जीवस्वरूपचैतन्यस्यैवानुभवः संभवति
तेषां तदुपादानत्वाभावेन देहद्वयोपादानकूटस्थ
स्य तयोरनुभावायोगान्नापि बिंबभूतेश्वरेणास्या
नुभवः संभवति ईश्वरस्य जीववदुपाध्यन्तःक
रणादिसन्निहिततया देहादिविकारेष्ववस्था
नेषु प्रमाणाभावात् कूटस्थनामकचैतन्यस्यैव कू
टस्थवादिभिर्व्याख्यानांगीकारादित्यत आह जी
वेनापि नेति अविद्याप्रतिबिंबरूपजीवस्य विशे
षाभिव्यक्तिप्रयोजकोपाधिनेत्यर्थः प्राणवत्त्व
रादिकमादिपदार्थः ईश्वरेणैवेति न स्वरूपबल
नापि प्रतिबिंबरूपजीवस्यैवेत्येवकारार्थः चेतनाचे
तनात्मकेति विलक्षणं चोपादानत्वप्रतिपादकं
श्रुतिस्मृतिसहस्रस्य बिंबभूतेश्वरस्य देहाद्युपा
दानतया देहादिविकारेष्वनवस्थाने प्रमाणाभा
वात् कूटस्थस्य चेतनाभेदमानाभावादिति भावः।
न केवलमुपादानत्वप्रतिपादकप्रमाणमेवं तु प्र
माणं किंतु चेतनाचेतनात्मकसकलजगन्नियन्तृ
त्वप्रतिपादकमेतयोर्भिन्नलक्षणमपि बिंबभूतेश्व

रस्यविकारेष्वनवस्थानेप्रमाणमिमाह योवि
ज्ञानेतिष्ठन्निति ॥

अन्येनत्वनुपात्तेनपहितंनप्रतिबिंबोनयुक्तः
मनेनावनीरूपेणगगनप्रतिबिंबोदाहरण
मप्ययुक्तं ॥

तिष्ठन्निति विज्ञानादन्तरोयंविज्ञानंनवेदयस्य
विज्ञानंशरीरंयोविज्ञानमन्तरोयमयतीत्यादिवाक
मादिपदेनगृह्यते अत्रविज्ञानपदंजीवपरंबृहदार
ण्यके माध्यंदिनपाठेयआत्मनितिष्ठन्नितियथा
यस्मिन्काण्वपाठेयोविज्ञानेतिष्ठन्नितियोपा
ज्ञानदर्शनेनकाण्वपाठेविज्ञानपदस्यात्मपद
समानार्थकत्वावगमादात्मपदंवात्रजीवपरंनत्व
नत्वनूढत्वादात्मपदस्यजीवेश्वरसाधारणत्वेपि
नियमनलिंगेनप्रकृतेजीवपरत्वावगमंभावादि
तिभावः जीवसंनिधानेनेति ईश्वरस्यजीवादि
नियंतृत्वेहिव्याघ्रहिनराजादेःप्रजानियन्तृत्ववत्
भवति किंतुनियम्यजीवादिसंनिधानेनैवयथा
त्मनितिष्ठन्नितिसंनिधानप्रतीतेरित्यर्थः अन्तर्या
मिब्राह्मणवाक्यग्रहणस्यनेयमुपलक्षणं त
थाचभगवद्गीतास्मृतिः ईश्वरःसर्वभूतानांहृद्दे
शेर्जुनतिष्ठति भ्रामयन्सर्वभूतानियंत्रारूढानि

सि॰ ले॰
टी॰
५२

92

माययेति भूतानि प्राणिनः यंत्रे शरीरे तदारूढेन
ञाहं ममाभिमानेन वहं भ्रामयन्निति कर्मानुसारे
ण प्रवर्तयन्निवर्तयन्नर्थः ईश्वरस्यापि चेत्त्वं मायो-
पाधिकमेव न वास्तवमित्याशयेन माययेत्युक्तं
एवं चैतन्यस्य प्रतिबिंबत्वमुपगच्छतामनतभेदेन
जीवेश्वरविभागो दर्शितः इदानीं तदमन्यमुप
गतानामनेन जीवादिस्वरूपं दर्शयित्वा चैतन्यस्य
प्रतिबिंबं निराकरोति अन्येति रूपानुपहिते
ति लोके रूपवत एव चैतन्यादेः प्रतिबिंबो दृष्टो न
तु रूपरहितस्याकाशादेरिति व्याप्तिदर्शनान्नीरूप
चैतन्यस्य प्रतिबिंबत्वासंभव इत्यर्थः इतश्च चैतन्य
स्य न प्रतिबिंबत्वसंभव इत्याह स्वतरां नीरूपस्येति
प्रविद्यातः करणस्याविनियोगः रूपवत एव द्र
व्यस्य प्रतिबिंब इति नियमस्य वक्ष्यमाणरीत्या गग
ने व्यभिचारसत्वेपि रूपवत एव प्रायः प्रतिबिंब
इति नियमस्य न क्वचिदपि व्यभिचार इति मत्वा
स्वतरामित्युक्तं ननु नीरूपगगनस्य कूपजलत
टाकादौ प्रतिबिंबानुभवान्नीरूपद्रव्यस्य प्रतिबिं
बाभाव इति नियमो नास्तीत्याशंक्याह गगने
ति कूपजलादौ तावदालोकप्रतिबिंबसंभवात्तस्मि
न्नालोकेस्मिन् गगनप्रतिबिंबत्वभ्रमो लोकानामिति भा
कल्पनेनैव स्वतन्त्रः तत्र गगनप्रतिबिंबोस्तीत्युक्तं

नियमविरोधात् ॥ ॥

गगनाभोगव्यापिनि सवितृकरमण्डले स
लिले प्रतिबिम्बिते गगनप्रतिबिम्बत्वव्यव
हारस्य भ्रममात्रमूलकत्वात् यन्नो वर्ण
प्रतिबिम्बत्ववादोऽप्युक्तः व्यञ्जकतया
सन्निधानमात्रेणाध्वनियमीणामुदात्त
नादेनावर्णेष्वारोपो येन ध्वनेर्वर्णप्रति
बिम्बोऽपि न कल्पनायानिःप्रमाणक
त्वात् ॥

भ्रमप्रयोजकं दोषमाह गगनाभोगव्यापिनीति
आभोगो विस्तारः गगनोपरिभागे व्याप्य वर्तमान
स्य सवितृकिरणमण्डलादेर्जले प्रतिबिम्बदर्शना
न तत्त्वगगनस्य जले प्रतिबिम्बभ्रम इत्यर्थः नन्व
यथा बहिर्नीलं नभः विशालं नभ इत्यादिरूपेण
गगनमनुभूयते एवं कूपतटाकादिजलेऽपि नी
लं नभो विशालं नभ इत्यादिरूपेण भवत्येव स
प्रतिपन्नः न च कूपजलादौ प्रतीयमानं वैशाल्या
दिगुणकं नभो वस्तुतोऽस्ति अतः प्रतिबिम्बरूपमेव
नत्वदृश्यमानेन नभो भवतीति वक्तव्यं न तस्य कथं
गगनप्रतिबिम्बापलापः क्रियते न च नीरूपस्य

सि॰ ले॰
टी॰
५२

93

तिबिंबासंभवादितिवाच्यं रूपसंख्यापरिमाणादेर्नी
रूपस्यापि प्रतिबिंबदर्शनात् रूपद्रव्यत्वमपि विशेष
णं विवक्षितमिति वाच्यं सिद्धांते द्रव्यगुणादिपरि
भाषाया अनभ्युपगमात् तदभ्युपगमेपि गगनप्रति
बिंबानुरोधेन न रूपोपहितद्रव्यस्य प्रतिबिंबः तदु
पहितत्वे च वस्तुनः स्वगतरूपेण स्वस्मिन्नारोपितरू
पेण वेति नियमकल्पनोपपत्तेश्च तथा च बहिरा
रोपितनैल्यादिविशिष्टगगनस्य जलादौ प्रतिबि
बाभ्युपगमेनालोकं विहायैकं न च जलादौ सप्रति
पन्नालोकप्रतिबिंबातिरिक्तगगनप्रतिबिंबाभ्युप
गमे गौरवमेव बाधकमिति वाच्यं आलोकप्रतिबि
बे गगनप्रतिबिंबत्वस्याभ्युपगमेपि तद्भ्रमविषय
स्यालोकप्रतिबिंबाधिकरणकस्यैव क्लृप्त्या
दिवदिति वचनीयस्य गगनप्रतिबिंबत्वस्याभ्युपग
नव्यत्वेन गौरवस्यानल्पत्वादनुभवानुसारिगौर
वस्यादोषत्वाच्च न स्याद्रूपवन्नपवद्द्रव्यस्य प्रतिबिंब
इति नियमस्य गगनप्रतिबिंबस्थले व्यभिचाराद
वोर इति चेत्सत्यं तथापि चैतन्यस्य प्रतिबिंबो न सं
भवति नीरूपान्तःकरणादेः प्रतिबिंबोपाधित्वा
संभवादित्येवं चेतनार्थं ननु नीरूपेपि पवनेनोद
पटव्यात्मकवर्णानां प्रतिबिंबास्तीतिवक्तव्य
तथा सत्येव दर्पणस्थापामनायाः दर्पणगगनप्रतिबिं

वेणुरवेऽथवा ध्वनिगतानां नानात्वादीनां ध्वनिगतव
र्णांप्रतिबिंबद्वारावर्णेष्वारोपसंभवतितान्यप्या
एवनीद्वयोनः करणाहैनीद्वयात्मनः प्रतिबिंब
संभवइत्याशाकाह्हमानेविघटयति ध्वनाविति

प्रतिध्वनिरपिनसर्वशब्दप्रतिबिंबः पृथ्वी
करणप्रक्रियया पटहप्रयोनिर्थिप्रभृति
शब्दानां तिनिसलिलादिशब्दत्वेनप्रति
ध्वनेरेवाकाशशाब्दत्वेनतस्यान्यशाब्दप्र
तिबिंबत्वायोगात् वर्णाद्वयप्रतिशब्दोपि
न एवं वर्णप्रतिबिंबः वर्णाभिव्यंजकध्व
निनिमित्तकप्रतिध्वनेर्मूलध्वनिवदेव
वर्णाभिव्यंजकत्वेनोपपत्तेः तस्मान्नप्र
त्काशवदंतःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं
जीवः नदंतवच्छिन्नं चैतन्यमीश्वरः ॥

ननुपटहाद्यवादिविशेषादिशब्दस्यतिकालेपाषा
णविशेषादिसंनिहिताकाशप्रदेशेषुप्रतिध्वनि
रूपतेस्तः सर्वशब्दप्रतिबिंबएवनमुख्यध्वनिस्त
दुत्पत्तौकारणाभावात् तथा चयथानीद्वयाकाशा
प्रदेशेषुनीरूपध्वनेः प्रतिध्वनिनिरूपः प्रतिबिंबः

सि॰ ले॰
टी॰
९४

94

न च प्रसक्तेन किं न स्यादिति नेत्याह प्रतिध्वनिरपीति
न च प्रतिध्वनेरुत्पादकाभाव शङ्कनीयः आका
शस्येवोपादानस्य सत्त्वान्स्वशब्दस्य निमित्तकारण
स्य सत्त्वाच्च न च प्रतिध्वनेः प्रतिबिंबत्वेनाकाशगु
णत्वं किं न स्यादिति वाच्यं बिंबप्रतिबिंबयोर्भेदप
त्ते प्रतिध्वनिरूपप्रतिबिंबस्य प्रातिभासिकत्वेन व्या
वहारिकगुणत्वानुपपत्ते स्तद्भेदपत्ते बिंबभूतश
ब्दस्यादिपादपेक्षया प्रतिध्वनिरूपप्रतिबिंबस्य भे
दाभावेन तस्याकाशगुणत्वानुपपत्तेरिति भावः
ननु वर्णरूपप्रतिशब्दस्य वर्णप्रतिबिंबत्वमवश्य
वाच्यं तत्सत्त्वे हि वर्णरूपत्वे प्रतिवर्णाभिव्यक्तिस्थ
ले वर्णव्यञ्जककण्ठताल्वादेरभावात् तथा च यथा
ऽत्र पर्वतगुहादिस्थविहिते प्रतीत्युपाधिकाशप्रदे
शे प्रतीत्युपाधिवर्णानां प्रतिबिंबत्वात्प्रसक्तेन किं
न स्यादिति नेत्याह वर्णरूपप्रतिशब्दोऽपीति प्र
तिध्वनिर्वर्णरूपोऽपि शब्दार्थः कण्ठताल्वादिस्थले प्र
न कण्ठादेर्वर्णव्यञ्जकत्वे किं तु कण्ठताल्वाद्यभिघा
तजन्यध्वनेःस्तथात्व यथा मूलध्वनिर्वर्णव्यञ्जकः
एवं प्रतिवर्णाभिव्यक्तिस्थलेऽप्यत्र प्रतिध्वनिर
वर्णव्यञ्जकः संभवतीति न प्रतिवर्णा
नां प्रतिबिंबरूपत्वमप्युपगन्तव्यमित्यर्थः चेतन्य
प्रतिबिंबनिराकरणमुपहरति नस्मादिति चेत

स्वप्रतिबिंबासंभवादित्यर्थः ॥

नैवमेजोनवर्णिनिश्चैतन्यस्यननदेतः
करणोपाधिभिः सर्वात्मनाजीवभा
वेनावच्छेदा ननदवच्छेदरहितवेन
नद्रूपस्यैश्वरस्योड्डहिरेवमनेस्तादि
निषेधविज्ञाने निष्प्रत्विस्यादावनर्थाभि
भावेनविकारान्तरावस्थानश्रवणः
विरुध्यते प्रतिबिंबपक्षेनजलगतस्या
भाविकाकाशस्यैवप्रतिबिंबाकाश
दर्शनादेकत्रद्विगुणीकृत्यस्यहृत्तिरु
पपद्यते इतिवाच्यं यतः प्रतिबिंबप
क्षेपिद्रूपायाबवनेनगीतस्यैवचैतन्यस्य
नप्रतिबिंबाच्यः नन्वजलवदन्याये
नहृत्स्वप्रतिबिंबः नेदनगीतभागस्य
नप्रतिबिंबासंभवात् नहिमेघाव
च्छिन्नस्याकाशस्यालोकस्यवाजलेप्र
तिबिंबवत्तज्जलोनगीतस्यापिनप्रति
बिंबोहरूपत्वेन नवाभ्रुवादीनोवहिरिस्थ

सि॰ ले॰
टी॰
५५

95

निस्तमयेइव जलेनानिर्मज्जनेपि प्रति
विंबोस्ति ॥
अंतःकरणानवछिन्नस्येश्वरस्यांतःकर
णादिषु सर्वविकारेषु परमेश्वरस्यानर्यामिभा
वेनावस्थानप्रतिपादकश्रुतिविरोधशंकने
नैववमिति विरुध्यतइति न श्रावश्रुतिवि-
रोधपरिहाराय प्रतिबिंबपक्षएव स्वीकर्तव्यइ
तिभावः प्रतिबिंबपक्षाश्रयणेपि श्रुतिविरोध
माशंक्याह प्रतिबिंबपक्षेपीति नथावत्स्व
नेविशेषमेवदर्शयति जलगतेति हि गुणाक्र
मेति प्रतिबिंबरूपजीवभावेनतदुपाध्यंतर्यामि
भावेनचेत्यर्थः प्रतिबिंबपक्षेपि अंतर्यामिब्राह्म
णविरोधोदुष्परिहरइत्याह यतइति यतश्च
चेश्वंतर्यामिब्राह्मणेजस्याभावस्तस्मात्तेनानुच
वाच्यमिति संबंधः नवेति अंतःकरणादावि-
त्यर्थः ननु यथा जले कृत्स्नस्य चंद्रमंडलस्य प्रति
बिंबत्वं तथा कृत्स्नस्यैव चेतन्यस्यांतःकरणादौ
प्रतिबिंबस्तनतत्पाप्यनेनगेनचेतन्यभागस्याउ
हिर्भूतस्य नप्राविविंबभूतेश्वरस्यांतरेपिस
त्वेनांतर्यामिब्राह्मणविरोधतादवस्थ्यमितिनेत्याह
नविनि सूक्ष्मेभवमेवदर्शयति नहीति आलोकस्य
वेतिवहिःस्थितस्यतिरोधः जलान्तर्गतस्यापीत्या

काशादेरिवानुषंगः नैवेति जलादेरिवन्यथा: उ
दाहरणेनरमाह नवेति ॥

श्वनोजलप्रतिबिंबप्रतिमेवाकाशादेरि
वानः करणाद्युपायप्रतिबिंबप्रतिन
दनेनगेनसेवबिंबनेस्यादितिबिंबमू
नस्यविकारोनरवस्यानायोगादीश्वरे
नद्यामिवालक्षणोजस्याभावलक्ष्य:

ननः किंनत्राह श्वनइति उपाध्येनगेनभागस्यनत्र
प्रतिबिंबासंभवादित्यर्थः नदनेनगेनसेवृतिवेन
स्वसेतिशेषः दृष्टान्तरोपिनाकस्यनापाइतिभावः
विकारोनभीति श्वेदोनगेनवैवेनस्वभागस्यउपाध्यान
गेनत्वानहहिस्थिनसेववैवेनस्यस्यबिंबनंवाच्यमि
तिबिंबमूनेश्वरोप्युपानवहिरेवस्यादित्यर्थः प्रदि
वप्रतिबिंबपत्तेईश्वरस्यसर्वान्तर्यामित्वप्रतिपादक
श्रुत्याद्यनुसारेणलोकहृहिमनाहस्यकृत्स्नवेन
स्वप्रतिबिंबमुपेत्यान्तर्यामिवालक्षणोजस्यमुपा
धेने नदानवच्छिन्नचेतन्यमीश्वरइतिपक्षेप्यतः
करणाभावावच्छिन्नचेतन्यमीश्वरइति[illegible]वक्ति
नमेनः करणस्यकल्पितत्वेनचेतन्येनः करणा
द्यवच्छेदनाप्यनः करणाभावस्यवास्तवस्यमेव

सि॰ ले॰
टी॰
९८

96

ननु देवद्विजत्वैननत्वरूपस्य रस्य सर्वविकारानन्त-
वस्यानसंभवात्तत्प्रतिपादकश्रुतिगणाजस्यानस
मिति समाधाने वोध्यं अभावस्यापीश्वरोपाधि
त्वमुक्तं न्यूनमिति दोषे अन्तःकरणसाहित्यराहित्या
भ्यां विशिष्टाने उपाधिर्जीवभावस्य ब्रह्मतायाश्च
नान्यथा यथाविधिरुपाधिः स्यात् प्रतिबिंबत्वस्या
न किं सर्वगतो ब्रह्मभेदेन स्फुलिंगत्वेन मिथ्यते श्र
न्यादृष्टिन्यप्यनुमातादिविधमस्तेव नन्वव वेदान्ताना
महत्निः स्यान्निद्रितोयं न्याचार्यं भाषितमिति श्लोका
नामयमर्थः जीवत्वब्रह्मत्वयोरुपाधिरन्तःकरण
साहित्यराहित्याभ्यां विशिष्टं नेमियन्नेनत्साहित्य
जीवत्वोपाधिः तद्राहित्यं ब्रह्मताया उपाधिरिति
जीवेश्वरोपाधिभेद इत्यर्थः नान्यथान प्रकारा
न्तरेण जीवभावाद्युपाधिरित्यर्थः ननु भावस्ये
वोपाधित्वं नाभावस्येत्याशंक्य विनिगमनाविरह
माह यथेति भाववदभावस्याप्यावनेकोपाधित्वे
विशेषो नास्तीत्यत्र हेतुमाह सर्वगतेति स्फुल
लिंगेनामयं ऐक्यं मेवारव्यावनेकत्वे ननुभावरू
पान्तःकरणादेरूपत्वादिरूपाणां जीवोपलब्धिसाध
नत्वात्तस्य जीवोपाधित्वमुक्तमित्याशंक्यान्तः
करणनिषेधस्यापि ब्रह्मोपलब्धिसाधनत्वात्
नस्य ब्रह्मोपाधित्वमुक्तमित्यभिप्रेत्यान तदुपाधि

निषेधस्य ब्रह्मोपलब्धिसाधनत्वे भाष्यकारैरुक्त
मित्याह अनध्याहृतीति अत्र ननु शौहेन ब्रह्मो
ध्यानेन न भवतीत्यनुद्देनः करणादिरूपमपायिज्ञा
ने तस्मान्न तो व्याहृतिर्निषेधः न तद्रूपेण नष्टोपन:
हारेणेत्यर्थः साक्षाद्विपिमुखेन चेदुहेस्यातीम:
न मस्यात्तीसर्वस्य सात्तीपपपन्नस्य एव मन्वानश्या
दिप्रकारेण व प्रहृतिर्वीर्यकन्याब्रह्मणेषापा

पनेनावच्छिन्नस्य जीवस्य कर्तृभोक्तृसमययो
त्पत्तेरन्तःकरणावच्छेदेनान्यप्रदेशा
सभिव्यक्तस्य नश्वरानात्मकानाभ्यागमप्रस
ग इति निरस्तं प्रतिबिम्बपक्षेऽपि सा तेन त
दीन स्वसन्निहितस्य चैतन्यप्रदेशस्यान्तः
करणप्रतिबिम्बस्य च कल्पनया तत्र तदन्तः
करणसंगमनेऽबिम्बभेदानन्तप्रतिबिम्बा
दिभेदाद्युक्तं भावेन दोषो नाप्यस्तु तदन्त
नः करणप्रतिबिम्बो जीव इति पक्षेऽदोष:
नैवाल्पापि विद्याप्रतिबिम्बो जीवः तस्य व तत्र
नत्रगान्तरमेनः करणे जलाशयव्यापिनो
महामेघस्येव जलप्रतिबिम्बस्य तदुपरि वि

सि॰ ले॰ टी॰ ९७

97

स्त्वरस्फीता लोकश्च न च विशेषाभिव्य-
क्तिहेतुरिति पक्षेनायं दोषः अंतःकरण
वदविद्यायोगस्य भावेन प्रतिबिंबभेदानो
पत्तेरितिवाच्यं ॥

मारणमिति न ह्याचउक्तरीत्या प्रतिबिंबावच्छेदपक्ष
योरुभयोरपि चैतन्ये मिथ्यात्वेनान्वयाभावाज्जस्यो
त्वस्यैव सति मनसो नीरूप इत्यादिना चैतन्यप्रतिबिंबा
संभवस्य दर्शितत्वान्न प्रतिबिंबपक्षेऽस्मत्काम्यवच्छेदपक्ष
पवादरणीय इति भावः एवमवच्छेदपक्षे दोषांतर
मपि वक्ष्यमाणदोषग्रस्तत्वादिनैव निरस्तमित्याह
एतेनेति सानंतरोक्तेनेति आगुक्तश्च किरच्छान्तःसये
पासस्तन्निहितस्येति विशेषणस्यायमभिप्रायः य
दि सर्वत्रैवांतःकरणमुत्पन्नं नेनगौनस्यात्तद्बहिर्वि-
षमानस्यैव चैतन्यस्याभागस्यैकस्य प्रतिबिंबस्य भवेत्
तदा बिंबचैतन्यप्रदेशभेदाभावात् अंतःकरणे
विबचैतन्यप्रदेशभेदेन प्रतिबिंबभेदापादनेन सं
भवेत् न चैतत्संभवति व्यवहितस्य प्रतिबिंबायो
गात् किंतु तत्तदंतःकरणसन्निहितस्यैव चैतन्यप्र
देशस्य बिंबत्वं वाच्यं तत्र च स्वरूपस्य प्रतिबिंबभेदा
पादनेन युक्तमिति दोषत्वादिति कृतहानाकृ
ताभ्यागमप्रसंगदोषग्रस्तत्वादित्यर्थः अविद्याया

विम्बतिविंबईश्वरःअंतःकरणेविम्बितविंबो
जीवइतिएवंप्रदर्शितेसंत्येषशारीरकपक्षेदो
षैतेऽस्यपिविवरणादिपक्षेउक्तदोषप्रसक्तेस्त
स्योपादेयत्वस्यादितिशंकने नवेति गगनगम
नशीलनङुपरीतिजलाशयोपरिस्थः विस्त
तैरीति यथानत्रनत्रजलप्रदेशेषुविस्तवैग
मनशीलोमेवलिढेभ्योनिस्तनःस्फीनालोकवि
ऽमहामेवमेउलप्रतिविंवस्यजलाशयव्यापक
स्यविशेषेणस्फुरणहेतुस्यध्यानत्रनतेरूपरत्व
कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविशेषाभिव्यक्तिहेतुत्वेनांतःक
रणमिनिपत्तइत्यर्थः कृतहानादिदोषाभावेहे
नमाह अंतःकरणावदिति ॥

नैष्येवावच्छेदपक्षेप्यविद्यावच्छिन्नोजीव
इत्यभ्युपगमसंभवात् नत्राप्येकस्यजी
वस्यकविच्छेदेशेकर्तृत्वप्रदेशान्तरेभो
क्तृत्वमितिस्यवंकृतहानाकृताभ्यागमदो
षापत्तनयेवस्तोजीवैकस्यारणेक
रणेयत्वेनतत्त्वायादन्तःकरणोपाधिप
क्षेपिवस्तनस्येनत्येकस्यनदवच्छेदको
पाध्येकस्यवनत्राभ्युपगमेनदोषानेरा

सि० ले० टी० ५८

98

करणासंभवाच्च ॥

यदि प्रतिबिंबवादिनांतःकरणप्रतिबिंबो जीव
इतिपक्षमुक्तदोषभीतोऽस्मैनपरित्यज्याविद्याप्रतिबिंबो
जीव इतिपक्षः स्वीक्रियते तदावच्छेदवादिनापि
ऽन्तःकरणावच्छिन्नो जीव इति पक्षे कृतहानादिदोष
मुक्तेऽस्मत्काउक्तदोषरहितमविद्यावच्छिन्नो जीव इति
मतमुपादीयत इत्याह नयेवेति जीव इति उपलक्ष
णं चैतत् अविद्यायाः कल्पितत्वेन वास्तवतदभावाव
च्छिन्नचिदात्मा ईश्वर इत्युपगमे संभवात्तेऽन्यपि द्रष्टव्यं
एवमविद्याप्रतिबिंबो जीव इतिपक्षे कृतहानादिदो
षाभावमुपेत्य तत्साम्यमविद्यावच्छिन्नस्य जीवत्वप
क्षे दर्शितमिदानीमन्तःकरणावच्छेदपक्षे कृतहा
नादिदोषाभावे समर्थितमविद्याप्रतिबिंबो जीव
इतिपक्षेऽपि कृतहानादिदोषमाशंक्य परिहरति न
चापीति अविद्याप्रतिबिंबो जीव इतिपक्षेऽपीत्यर्थः
क्वचित्प्रदेश इति ब्राह्मणादिशरीरगतान्तःकरणा
वच्छिन्नप्रदेश इत्यर्थः प्रदेशान्तर इति देवादिशरीर
गतान्तःकरणावच्छिन्नप्रदेश इत्यर्थः वस्तुन इति
प्रदेशभेदस्यापि इह परस्य चाविद्याप्रतिबिंबरू
पजीवैकमात्रेण कृतहानादिदोषः परिहर्तव्यः
प्रतिबिंबवादिनागत्यन्तराभावादित्यर्थः सोऽयं प
रिहारप्रकारोऽन्तःकरणावच्छेदपक्षेऽपि समान इ-

स्यादिह न [illegible]याद्दिति वस्तुत इति इह परत्र वा
न करणावच्छेद्यचैतन्यभेदेऽपि चैतन्यस्य
वस्तुत एकत्वात् न कृतहानादिदोषप्रसङ्गः । न
नु वास्तवचैतन्यैकमात्रस्य जीवान्तरसाधारण
त्वादन्यकृतकर्मणोऽन्यस्य भोगप्रसङ्ग इत्यत आह
नेदवच्छेदकेति तस्यैव चैतन्यस्य परं तथा चैकान्त
ष्करणावच्छिन्नचैतन्यमेको जीवः अन्तःकरणान्त
रावच्छिन्नचैतन्यमन्यो जीव इति सांकर्याभावान्नातिप्र
सङ्ग इति भावः । अस्मिन्नवच्छेदपक्षे मायाकारीत्यादा
त्ववान्तष्करणाभावादवच्छिन्नचैतन्यमीश्वरः कारणो
पाधिरीश्वर इति श्रुतमतेनोपाधिनाविद्यावच्छिन्नचैतन
मेवाईश्वर इति बोध्यं ॥

नचावच्छेदपक्षे घटाद्यवच्छिन्नाकाशवि
वस्थानपाभिन्नावरूपैकोऽनुगच्छन् उपा
धिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजो
यमात्मा अतएव चोपमा सूर्यकादिवदिति
श्रुतिसूत्राभ्यां विरोधः अत्रवद्ग्रहणात्तु
न तथात्वमित्युदाहृतसूत्राणेन रत्नवेण ॥

अस्य पक्षस्य श्रुतिसूत्राभ्यां विरोधं शङ्कते नचावच्छेदप
क्ष इति यथा एको विवस्वान् पात्रभेदेन भिन्नाश्यपेक्षा

सि॰ ले॰
टी॰
५५

99

गच्छन्नवच्छिन्नत्वपात्रेषु प्रतिबिंबितस्सन्नियावद
हृपाभेदरूपः क्रियते औपाधिकं नानात्वं प्रतिप
द्यते एवं देवः स्वप्रकाशात्मा स्वतन्त्र एकस्सन् स्व
त्रेषूपाधिषु प्रतिबिंबितो भेदरूपः क्रियते नाना
त्वलक्षणः इति यावत् यथा एकस्य सूर्यस्य वञ्जहृण
पिषु प्रतिबिंबितत्वप्रयुक्तो भेद एवमात्मनोपि तेषु
षु प्रतिबिंबितत्वप्रयुक्तमेव नानात्वमिह विवक्षितं
मिति वक्तव्यमन्यथा हि स्वान्तदार्ष्टान्तिकयोरनन्व
त्वापत्त्या नयोरसामंजस्यप्रसंगात् तथा चावच्छेदपक्षः
श्रुतिविरुद्ध इत्यर्थः एवमेक एव तु भूतात्मा भूते भू
ते व्यवस्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रव
त् रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव जीवेशावाभासेन करो
तीत्यादिश्रुतयोपि चैतन्यस्य प्रतिबिंबावगमके
न द्रष्टव्याः भूतानां ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानामात्मास्व
रूपभूतः परः भूते भूत इति वीप्सया सर्वप्रतिबिंबोपा
धयो गृह्यंते तेषु प्रतिबिंबितत्वतया व्यवस्थितस्सन् ब
हुधा दृश्यते स्वतस्तु एकधा दृश्यते रूपं रूपमित्य
डुपाधिपरः अत्रापि वीप्सा सर्वोपाधिसंग्रहार्था प्र
तिरूपः प्रतिबिंबः पुरुषप्रतिबिंबे पुरुषप्रतिरूपोय
मिति प्रयोगदर्शनात् द्वितीयाध्यायगतसूत्रमुदाह
रति अत एव चेति यतश्चिदात्मनः स्वाभाविकमेकत्वं
नानात्वं चौपाधिकं श्रुतिषु विवक्षितमत एव चस्सोपा

थिकनानात्वे जलादिषु प्रतिबिंबिनः सूर्यादेर्दृष्टान्त
त्वेन स्फीतिह्रूपादीयत इति सूत्रार्थः रूपं रूपमिति
स्फैतौ प्रति रूपशब्दो न प्रतिबिंबवाचकः वायुर्य
थैको भवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रति रूपो बभूवेत्या
दौ व्यभिचारात् नः सूर्यादिप्रतिबिंबदृष्टान्तस्वारस्या
देव चैतन्यप्रतिबिंबो वक्तव्यस्तत्प्रतिबिंबस्य रूपमेव
सूत्रकृदाक्षिपति अंबुवदिति ॥

यथा सूर्यस्य रूपवतः प्रतिबिंबोदययोग्ये
ततो विप्रकृष्टदेशे रूपवज्जले गृह्यते
नैवं सर्वगतस्यात्मनः प्रतिबिंबोदययो
ग्यं किंचिदस्ति ततो विप्रकृष्टमिति प्र
तिबिंबासंभवमुक्त्वा वृद्धिह्रासभाक्त्वम
न्तर्भावादुभयसामंजस्यादेवमिति न द
नेनरसूत्रेण यथा जलप्रतिबिंबितः
सूर्यो जलवृद्धौ वर्धत इव जलह्रासे ह्र
सतीव जलचलने चलतीवेति तस्याप्या
त्मिके जलानुरोधिवृद्धिह्रासादिभाक्
त्वमात्मनोंतःकरणादिनावच्छेदेनोपा
ध्यंतर्भावादाध्यात्मिके तदनुरोधिवृद्धिह्रा
दिभाक्त्वमित्येवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः

सि॰ले॰
टी॰
१॰॰

100

सामञ्जस्यादविरोधः इति स्वयं सूत्रकृतैव
वच्छेदपदेन योत्तात्पर्यकथनात् ॥

सूत्रे दृष्टान्तभागस्यार्थमाह यथेति प्रतिबिंबोदय
योग्यत्वं स्वच्छत्वं तदुपाध्यन्तर्गतस्य नतत्र प्रतिबिंबत्वा॰
भावेनाह ततइति बिंबभूतसूर्याद्यपेक्षयेत्यर्थः दार्ष्टा
न्तिकभागं व्याचष्टे नैवमिति ततस्तथात्वे विदात्मनः
प्रतिबिंबितसूर्यादितत्त्वं नास्ति कुतः अग्रहणात्
अन्तःकरणादेरात्मप्रतिबिंबोदययोग्यत्वेनाग्रह
णात् नह्यन्तःकरणमात्मापेक्षयापि प्रकृष्टदेशव
त्त्वं गतवानात्मनः नापि तदुद्भूतरूपवदङ्गीका
रात् विदात्मनोपि सूर्यादिवद्बिंबत्वयोग्यत्वेनाग्रह॰
णाच्च न स्पर्शोद्भूतरूपद्रव्यत्वात् तस्मात्प्रतिबिंबितसूर्यवि
दात्मनोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावानुपपत्तिरिति त
त्त्वार्थः दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः प्रतिबिंबितत्वां॰
शेन साम्याभावेपि तत्सद्भावविरोधोस्तीति विवक्षितां
शेन साम्यस्य तत्रापि संभवात् नहि तयोः सर्वसाम्यं॰
क्वचिदपि संभवति तथात्वे दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक
भावोच्छेदप्रसंगादित्यभिप्रेत्य विवक्षितांशसाम्य
सूत्रकृद्दर्शयति दृष्टिहासेति तदनेनैतस्य सूत्रस्य
दभेदवदिति सूत्रपरं सूत्रं व्याचष्टे यथेति आख्यासि
कमिति ओतिसिद्धमित्यर्थः नयेति विदात्मनोबु
द्ध्याद्यवच्छिन्नतयोद्बुद्ध्याद्युपाध्यावेशभावात् गजादि

शरीरेण करणेन हस्त्यादौ चिदात्मा वर्द्धते इव मशका
दिशरीरेण करणेन ह्रासे ह्रसत इव न च चलने चल
न इव न ह्रसे देभिन्न इव च भाति तथा च श्रुतिः ध्या
यतीव लेलायतीवेति बुद्धौ ध्यायन्त्यामात्मा ध्या
यतीव चलन्त्यां चलन्त्यामात्मा चलतीव न तु वस्तुतो ध्या
यति चलति वेत्यर्थः एवमध्यासोऽसिद्धमेतत्करण
तोऽपि हृद्यादिमनमात्मनो न विवर्त्तते साम्यमित्य
र्थः तयोरिति चैतन्यस्फुरति विवितत्वगामकस्तु
तिन तन्मूलकसम्बन्धः एवमग्रे ग्रहणयोरित्यर्थः ॥

घटसंहतमाकाशं नीयमाने यथा घटे
घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः

अवच्छेदपक्षे तु केवलं श्रुतिसूत्रविरोधाभाव एव
किं तु श्रुतिसूत्रानुग्रहोऽप्यस्तीत्याह घटसंहतमिति
घटसंहतं घटावच्छिन्नमाकाशं प्रसिद्धमस्ति तद्वद्घटे
नीयमानेऽपि न नीयते यथा यद्वद्धातः तद्वज्जीवो न
भोपमः नभसा तुल्यः एतदुक्तं भवति जीवस्य न
भोपमशब्देन घटसंहताकाशतुल्यत्वमभिदधा
नाऽवच्छिन्नचैतन्यरूपत्वमुक्तमिति एवं प्रवेशश्रु
तिरपि चिदात्मनो बुद्ध्याद्यवच्छेदकत्वमेव हस्त्या
दिष्वन्तर्भेदं दर्शयति न प्रतिबिम्बभावकत्वेन न
याहि स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य इत्युपक्रम्य

सि॰ ले॰ टी॰ १२

१०१

प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन् वाक् पश्यंश्चक्षुः
शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मन इति भुक्तप्रविपक्वालोणस्य यते
श्रयमर्थः सुः सर्ववेदान्तेषु प्रसिद्धः एव नामरूपव्याकृ
तेनेन सन्निहितः इह कार्यकारणसंघातेन नखाग्रप
र्वतीकृत्य प्रविष्टः ननु यथा देवदत्तस्य गृहे सर्पस्य
वा बिले प्रवेशः प्रसिद्धः न तथात्मनः प्रवेशः क
ल्पयितुं शक्यते तस्य सर्वगतत्वात् आपि जलादौ सु
र्यादिप्रतिबिम्बभाववत् प्रवेशः संभवति
तस्यैतैत्तिरीयकादौ प्रवेशवाक्यविचारावसरे भाष्य
कारैर्व्वर्णितत्वात् ननु कीदृशः प्रवेशः प्रविष्टपदे
न विवक्षित इति जिज्ञासायां यथा जले प्रतिबिम्बभावे
न प्रविष्टस्य सूर्यादेस्तद्धर्मवत्तया उपलभ्यमानत्वमस्त
स्ति एवमात्मनः संघातेऽपि प्राणनतया प्राकृसिद्ध
मेव प्राणत्वाद्यपि धर्मवत्तया उपलभ्यमानत्वमेव प्र
कृतेन प्रविष्टपदेन विवक्षितेनेन तु मुख्यः प्रवेश इति
मत्वा श्रुतिः स्वयमेव प्रविष्टपदं व्याचष्टे प्राणन्ने
वेत्यादिना प्राणं प्राणचेष्टां प्राणोपाधिद्वारा कुर्व
न् प्राणः स प्राण इत्यादिरुक्तो द्वितीयः प्राणपदवाच्यो
भवति वदन् वागिन्द्रियव्यापारं कुर्वन् वाचो हि वाच
मित्यादिरुक्तो द्वितीयवाक्पदवाच्यो भवति रूपं
पश्यन् रूपगोचरचाक्षुषवृत्तमेन करणतादात्म्याप
न्नात्कुर्वन् चक्षुषश्चक्षुरित्यादिरुक्तो द्वितीयचक्षु
ष्पदवाच्यो भवति शृण्वन् शब्दगोचरं श्रोत्रकरणको

हृतिमंतेकरणतादात्म्यापत्त्यैव कुर्वन् श्रोत्रस्य श्रोत्र
मित्यादिषूक्तौ द्वितीयश्रोत्रशब्दवाच्यो भवति मन्वा
नो मननरूपो वृत्त्यादिनिरपेक्षो वृत्तिं कुर्वन् मनसो
मन इत्यादिषूक्तौ द्वितीयमनःशब्दवाच्यो भवति व
त्त्यादिव्यापाराग्रहणात् कार्यकारणसंघातव्यापारमा
त्रस्योपलक्षणं ॥ ॥

अंशो नानाव्यपदेशादिति सूत्राभ्या
मवच्छेदपक्षस्यैव परिग्रहाच्च ॥

संघातधर्माणां सर्वेषामात्मन्युपलभ्यमानत्वा त्तन्वे
वमप्यवच्छेदपक्षस्य द्वितीयाध्यायगतेनाभासए
व चेति सूत्रेण तद्भाष्येण च विरोधोऽवीरस्तयोस्सैन
स्यप्रतिबिंबस्यैवमुक्तत्वात् सूत्रार्थस्तु आभासए
व जीवः परमात्मनः प्रतिबिंब एव न निरुपाधिकः
परमात्मैव जीवः नापि न्यायमत इव परमात्मनस्सका
शादत्यन्तभिन्नः तत्त्वमस्याद्यभेदश्रुतिविरोधात् प्र
तिबिंबस्य वस्तुतो बिंबाभिन्नत्वेन नाभासत्वपक्षेऽ
प्युक्तश्रुतिविरोध इति तत्र भाष्यार्थ इति चेन्न उदाहृत
सूत्रतद्भाष्ययोरुक्तप्रतिबिंबपक्षस्य मोक्षापत्तेरवि
भागश्चैषां लोकवदिति सूत्रोक्तसिद्धान्तवन्मतान्तर
त्वोपपत्तेः नैव तथाकल्पने किंविनिगमकमिति वाच्य
तृतीयाध्याये स्वयमेव सूत्रकृतैव न्यायपूर्वकं कृतस्यैव तु
स्य प्रतिबिंबनिरासस्यानियामकत्वादाभासस्यैव जी

सि॰ ले॰ टी॰ १०२

102

वस्यप्रतिबिंबत्वेउपपत्त्यादेरनुपन्यासाच्च भोक्त्रापत्ति
सूत्रस्यायमर्थः सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुत्या प्रपंच
स्य ब्रह्माभेदः प्रतिपादिते शुद्धं ब्रह्मास्मीति श्रुत्या च
द्रष्टव्यार्थभूतभोक्तृवर्गस्य च ब्रह्माभेदः प्रतिपाद
ते तथा च श्रुतिद्वयानुसारेण भोक्तृभोग्यप्रपंचयो
रेकब्रह्माभेदसाकारे भोग्यप्रपंचस्य भोक्त्रापत्ते
र्भोक्तृभेदापत्तेरेवं भोक्तुरपि भोग्याभेदापत्तेरेकब्र
ह्माभिन्नयोस्तयोः परस्परमप्यभेदावश्यंभावाद् ब्र
ह्मापत्तिस्तथासम्यग्विभागः प्रसज्येत भोक्तृभो
ग्ययोर्विभागबोधकप्रत्यक्षादिविरोधः प्रसज्येते
ति चेद्ध्याने श्रुतिसिद्धे भोक्तृभोग्ययोरेकब्रह्माभि
न्नत्वेनयोः प्रत्यक्षादिसिद्धं परस्परं विभक्तत्वं चैतदुभयं
लोकवत्स्यादुपपद्यते यथा लोके एकसमुद्रविका
राणां फेनबुद्बुदतरंगाणामेकसमुद्राभिन्नत्वेपरि
णामानां परिणाम्यभेदस्यानुभवसिद्धत्वात् तेषामे
व फेनादीनां परस्परं भिन्नत्वं चास्ति भेदस्यानुभव
सिद्धत्वादेवमेकब्रह्मपरिणामयोर्भोक्तृभोग्ययो
रेकब्रह्माभिन्नत्वे परस्परं भिन्नत्वं चोपपद्यत इति
न श्रुतेः श्रुतीनां प्रत्यक्षादिविरोधप्रसक्तिरित्य
यं च विरोधपरिहारो न सिद्धान्तसंमतः कूटस्थनि
त्यस्य ब्रह्मणः परिणामित्वानुपगमात् किन्तु मतान्त
राभिप्रायेणेति भाष्यादिषु वेदान्तवादैः तथा प्रकृते न
पीति सन्तेपः श्लेषा इति जीवईश्वरस्याभासः ऊनः ना

नाव्यपदेशात् यच्चात्मानमंतरो यमयतीत्यादिश्रु
तिषु नियम्यनियामकभावादीनां जीवेश्वरयोर्ना-
नात्वस्य भेदस्य व्यपदेशादिति सूत्रभागस्यान्तरार्थः
अज्ञांशत्वं जीवत्वेन त्वस्य घटाकाशवदन्तःकरण
वच्छिन्नत्वरूपं विवक्षितं नतु महाव्योमैकदेशत्वं निरवय
वस्य ब्रह्मणो महाव्योमांशासंभवादिति तदधिकरण
भाष्ये स्फुटमिति भावः ॥ ॥

तस्मात्सर्वगतस्यैवैतस्यान्तःकरणादिना
वच्छेदो वर्णं भावी स्यादवर्णकत्वादवच्छेदो
जीव इति पक्षे रोचयन्ते अपरे तु न प्रतिवि
म्बो नाप्यवच्छेदो जीवः किंतु कौन्तेय सैव
राधेयवद्विकृतस्य ब्रह्मण एवाविद्य
या जीवभावः ॥

अवच्छेदपक्षसमर्थनमुपसंहरति तस्मादिति प्रति
बिंबासंभवात् अवच्छेदपक्षे विरोधाभावात्सावयकस्त
त्वाद्वेत्यर्थः अवच्छेदो चैतन्यस्य प्रतिबिंबत्वेपि सम्भ
तनयाउभयसंप्रतिपन्नस्यान्तस्यैव जीवत्वादिकल्पनं उ
चितं लाघवादित्याशयेनाह अवच्छेदो वर्णं भावीति अ
वच्छेद इति अन्तःकरणावच्छिन्नो जीवः जीवग्रहणमु
पलक्षणं अविद्यावच्छिन्न ईश्वरः कार्योपाधिरयं जीवः
कारणोपाधिरीश्वर इति श्रुतेर्जीवेशावाभासेन करो-
ति माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति श्रुतौ वच्छाभास

यदनवच्छिन्नपरं प्रतिबिंबासंभवस्योक्तत्वात् मायाय
देवप्रथमोपाधानजीवोपाधिभूतोन्तःकरणपरे कार्योपा
धिरयंजीवइति श्रुतेरेव मायायदोपानोन्तःकरणस्य
चमूलप्रकृत्यात्मकत्वेप्रकृतिविकारभावप्रयुक्तं ए
वमनवच्छिन्नस्येश्वरत्वोक्तिस्तु मिदीयवचनानुसारे
णाभावावच्छिन्नस्येश्वरत्वोक्तिस्तु संभवमात्रेण नतुता
त्पर्येण कारणोपाधिरीश्वर इति श्रुतिविरोधात् अनव
च्छिन्नस्य ईश्वरत्वपक्षेतु नस्योपाध्यभावेन सर्वज्ञानकर्तृ
त्वादेरसंभवात्तदभावस्य ईश्वरोपाधित्वपक्षेपि समानोयं
दोषः मायाविद्याव्याकृतनामरूपतत्त्वराकार्यादिशब्दित
भावरूपोपाधेरिव नस्य सर्वज्ञत्वादिप्रयोजकत्वायोगात्
अनएववाक्यवृत्तौ भगवत्पादैः सर्वज्ञत्वादिप्रयोजकोपा
धित्वमविद्यायादर्शितम्मायोपाधिर्जगद्योनिः सर्वज्ञ
त्वादिलक्षण इतीतिभावः अथकईश्वरःकश्चजीव
इतिप्रश्नेप्रतिवचनत्वेन मतान्तरमुपन्यस्यति अपरे
त्विति कस्तर्हि जीव इतिपृच्छति किंत्विति दृष्टान्तपूर्व
कं बुद्ध्यैव जीवइत्युत्तरमाह कौन्तेयस्येवेति कुन्तीकुमा
रस्यैवतनन्तन्यतिविंवादेरितस्येवकारार्थः राधायाश्च
पत्यराधेयस्तस्यभावस्तत्त्वेनेतिहृदित्यर्थः किंतविकृत
स्यैवेतिशेषः अवच्छेदप्रतिबिंबभावरहितस्येत्य
र्थः नत्रभाष्यवार्तिकसम्मतिमाह तत्त्वेनदर्शयति व्या
धेत्यादिना यथाराजकुलेजातःकर्णोजन्मप्रभृति व्या
धाकुलएवसंवर्धितस्तज्जातीयैस्सहवासादिजातित्वभ्रा
न्तिलक्षणाविद्ययात्मानं राधेयमन्यतेनतु स्वतःसि

ह्मपि कौंतेय त्वमनुभवति न नश्य ॥ ॥

व्याप्य कृत्स्नं वर्त्तिनं राजकुमार हंस्यो नेन
ब्रह्मैव स्वाविद्यया ते संसृति स्वविद्यया वि
मुच्यन इति बृहदारण्यकभाष्यप्रतिपाद
नात् राजसूनोः स्मृति प्राप्तौ व्याधभावो
निवर्त्तेनैवैवमात्मनो तत्समनवमस्यादि
वाकृत इति वार्तिकोक्तैश्च एवं च स्वाविद्य
या जीवभावापन्नस्यैव ब्रह्मणः सर्वप्र
वकाल्पनादीश्वरोपि सह सर्वज्ञत्वादि
धर्मैः स्वमोपलब्ध देवमावनीव कलि
नइत्यावदातेन ॥

कौंतेय त्वमप्युक्तोक्तेः यससकाप्रान्त्युनः सर्वज्ञा
नानाविधप्रापावमानादिलक्षणं व्रह्मविपदः एवमा
भवान्सचकदाचिद्भगवनाविवसुताकृणाकौंतेयो
स्मिन्नराधेयत्वस्यपदेशेकर्त्वनास्मारितनिजरूपस्म
न् नयास्त्मात्याप्यनराधेयनादेरविद्याकतसृनि
हनौसस्नोव्याधेयपनराधेयत्वकृत्ननानाविपडः एवम
काकौंतेयत्वस्मृतिप्रयुक्तश्चयः मामवान् तथाबल
प्यनादिसिद्धयास्वाविद्यया प्राप्ताहतनिजरूपस्मरणीव
भावेप्राप्यस्तनः सिद्धानित्यमिरतिप्रापानेदस्वरूपा

सि॰ ले॰
वी॰
१०४

104

त्यच्युतं भवति ननु स्वसंसरति एवं संसरद्रूपकल्पकत्वाचि
त्समदृशायामिव स्वाविद्याकल्पितेन गुरुणा शास्त्रे
ण चोत्पादितया स्वगोचरविद्यया जीवभावादिभ्यो ज
कादिद्याविनिवृत्तो मुच्यते निरस्तनिरतिशयानन्दम
नुभवति स्वरूपचैतन्येनैवेति भाष्यार्थः अस्ति
अज्ञानावृत्ततिज स्वरूपस्येत्यर्थः ननु मत्पादीति गुरूप
दिष्टात्मस्यादिवाक्यजन्यज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ जीव
भावस्यात्मनो निवर्तनं इत्यर्थः एवं जीवं निरूप्य ईश्वरं
निरूपयति एवं चेति भाष्यवार्तिकपर्यालोचनया प्रति
बिंबभावादिरहितस्य स्वर्णलक्षणस्य जीवत्वे सिद्धे
सतीत्यर्थः ईश्वरोपि सर्वज्ञत्वादिधर्मसहजीवकल्पि
त इति सेवेयः यथोक्तजीवस्येश्वरकल्पकत्वे हेतु
माह साविद्ययेत्यादिना अन्यस्य कल्पकस्याभावादि
ति तात्पर्यकमवधारणं जीवस्येश्वरकल्पकत्वे दृष्टान्त
माह समेति यथा स्वप्ने स्वमदृष्टा जीव एव परां देवतां
सर्वज्ञत्वादिधर्मसहितां कल्पयति कल्पयित्वा च ताम
हर्निशमुपास्ते तदुपासनया चाभ्युदयनिःश्रेयसल
क्षणफलं लभते एवं जागरणेपीति दृष्टान्तादेरभिप्रा
यः ॥

अथायं जीव एकोऽतानेकः अत्रापदोक्त
पत्तावलंबिनः केचिदाहुः एको जीव
स्तेन चैकमेव शरीरं सजीवमन्यानि स्व
प्रदृष्टशरीराणीव निर्जीवानि तदज्ञान

कल्पिते सर्वं जगत् तस्य स्वप्नदर्शनव
यावद्विद्यं सर्वो व्यवहारः बद्धमुक्त
व्यवस्थापि नास्ति जीवस्यैकत्वात् शुक
मुक्त्यादिकमपि स्वाप्नपुरुषान्तरमुक्त्या
दिकमिव कल्पितं ॥

जीवेश्वरनिरूपणप्रसंगेन विचारान्तरमारभते
अनुपदोक्तेति ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति स्वविद्य
यामुच्यत इत्यादिग्रन्थोक्तेरर्थः एक इति ब्रह्मण
एकत्वात् बन्धमोक्षव्यवच्छेदप्रतिबिंबभावयोरनंगीका
राद्वेत्यर्थः ननु जीवैकत्वे नैकमेव शरीरं सजीव
स्यात् सर्वशरीराणीत्याशंकामिष्टापत्त्या परिहरति
नेनचेति ननु यथैकशरीरे हि न मामपि परिहारार्थ
सेदनत्रपावेक्षा दृश्यते तथा सर्वशरीरेषु दृश्यते
तथा चैकथमेकमेव शरीरं सजीवं तत्राह अन्यानी
ति यथा स्वप्नदशायां स्वप्नद्रष्टुः शरीरमेकमेव स
जीवं स्वप्नद्रष्टृदृष्टान्यन्यानि शरीराणि चेष्टाविशे
षवन्त्यपि दृश्यमानान्यपि सजीवानि न भवन्ति तथा
जगद्रूपाणीति द्रष्टव्यं ननु स्वाप्नस्य जगतः कल्पिका
ऽविद्यान्वयव्यतिरेकसिद्धा यथा वर्तते न तथा
जाग्रत्प्रपंचस्य कल्पकमन्वयव्यतिरेकसिद्धं किंचि
दस्तीति जगत्सत्यमेवेत्यत्राह तदज्ञानेति जी
वाज्ञानेत्यर्थः अज्ञानस्य जगत्कल्पकत्वं शास्त्रसिद्ध

सि. ले. टी. १०५

105

मितिभावः ननु सर्वव्यवहारस्य स्वमव्यवहारवत्क
ल्पितत्वेन न द्वैतं वस्तु सद्व्यवहारलोपः प्रसज्येतेन
ष्याव विद्यानर्थक्यमिति नेत्याह न स्यादिति जीवस्य
न्मर्थः यावन्निद्रा तावत्स्वमव्यवहारानुवृत्तिवद्
विद्यया यावदविद्यानिवृत्ति सर्वव्यवहारानुवृत्ति
र्न्द्रुम्यत इति न विद्यावैफल्यम् अविद्यानिवृत्यर्थमपे
क्षितत्वादिति भावः ननु जीवैकात्मने एको जीवो
बद्धः अन्यो जीवो मुक्त इति व्यवस्था शुकादिमुक्ति
प्रतिपादकशास्त्रस्य विरोधानस्यादित्याशंक्याह यथेति
रित्याहवद्वेति यथा स्वमाऽवस्थितः स्वमभ्रांतिसिद्धो
गुरुः शिष्यान् स्वमुक्तिं परं प्रतिबोधयति तथा जीवभ्रान्ति
सिद्धान् शुकादिमुक्तिं अन्यं बोधयति श्रवणादिप्र
वृत्युपयोगितयेति भावः ॥

अत्र च सेभाविनसकलशंकापंकक्षाल
नेस्वमहक्षानसलिलपूरयैवकर्तव्यमि
ति अन्यन्त्र सिद्धैकशरीरैकजीववादम
तः प्रत्ययमलभमानास्वरूपिकन्तु भेदवि
देशान्नलोकवन्नलीलाकैवल्यमित्यादि
सूत्रै जीवाधिकईश्वरपव जगतः स्रष्टान
जीवस्तस्य मकामस्यै नप्रयोजनाभावे
पि केवलं लीलयैव जगतः सृष्टिरित्या

शिष्यति यादवाद्रिर्विरोधं वमन्यमाना।
हिरण्यगर्भपको ॥ ॥

नन्वजीवैक्यमते विद्योपदेष्टुरभावाद्विद्योद
योन स्यान्जीवेश्वरविभागाभावेन जीवस्येश्वरोपास
नादिव्यवहारस्य न स्यादित्याशंक्याह अत्रेति यथा
स्वमदशायां स्वमद्रष्टुरेकस्य विद्वत्मीश्वरवकस्यापि
नानाजुपास्येनाभ्यांच विद्यादिकं लभते तद्वदितिभावः
एकजीववादपवमनोनरमाह अन्येत्विति एकश
रीरेति एकमेव शरीरं सजीवं यस्मिन्नैकजीववादेस
नप्योक्तः मनः प्रत्ययमिति मनसो विश्वासप्रामा
ण्यकेन निश्चयमित्यर्थः एकमेव शरीरं सजीवं श
रीरान्तराणि निर्जीवानीत्यत्र विनिगमकाभावात् च
जीवैक्ये विनिगमकमिति वाच्यं एकोपि जीवः क
स्मिन्शरीरे वर्त्तते अन्यत्र विनिगमकस्यैवकमप
कनादिति भावः अपि केचित् जीवाभिन्नईश्वरे
वेदान्तानामशेषमाध्याये निरूपितः समन्वयोनघट
ते तथा सति ईश्वरगतजगत्स्रष्टृत्वादेर्जीवधर्मत्व
प्रसंगा तथाचात्रभववियोयइति पूर्वपक्षनिरासा
र्थस्तृपादः अपि केचित् जीवाउपाधितोभिन्नत्वंजग
त्स्रष्टृत्वसर्वज्ञत्वादिगुणकमभ्युपगम्यते अनेनोनव
लयभीणांजीवेश्वरसाक्षिरौपाधिकभेदस्याप्ययमेव
वस्थापकनयालोकीसह्वात् कल्पितभेदाङ्गीका

रेहेतुमाह भेदनिर्देशादिति यद्यात्मनि तिष्ठन्नात्मा
नमन्तरो यमयतीत्यादौ नियम्यनियामकभावादीनां
भेदनिर्देशादित्यर्थः लोकवदिति सूत्रमेव
मेव व्याख्यानं श्रुत्यादिपदेनचानुपपत्तेस्तु न शारीर
इत्यादिसूत्रगृहीतेन मनोमयत्वादिगुणको न शारीर
स्तस्मिन्सर्वकर्मत्वादीनामनुपपत्तेरेवेति सूत्रार्थः
विरोधं चेति जीवातिरिक्तेश्वराभाववादेस्मिन्जग
न्नस्यादिसमर्थस्य व्यावहारिकभेदवर्णनेश्वरे ॥

ब्रह्मप्रतिबिंबो मुख्यो जीवः अन्ये तु नत्व
तिबिंबभूतास्त्रिवलिंगवनमनवच्छेदेहा
र्पितप्रताभासकल्प्या जीवाभासाः संसारा
दिभाज इति सविशेषणेनैकशरीरैकजी
ववादमाश्रितैरुक्ते अपरे तु हिरण्यगर्भस्य
प्रतिकल्पं भेदेनैकस्य हिरण्यगर्भस्य मु
ख्यं जीवत्वमिन्द्रनियामकं नास्तीति
मन्यमाना एकएवजीवो विशेषेणास
र्वं शरीरमधितिष्ठति नचैवं शरीरावय
वभेद इव शरीरभेदेपि परस्परसंधाना
नुसंधानप्रसंगः ॥
स्मात्तिन्नजगत्स्रष्टृत्वसर्वात्मकत्वादिगुणप्रतिपाद

कैः स्वैर्विशेषणैरित्यर्थः ब्रह्मप्रतिबिंब इति
श्रुतेन बिंबभूते ब्रह्मजीवादधिकमीश्वरस्वरूपम
स्मिन्मतेस्तीत्युक्तेनोदाहृतस्तत्र विशेष इति सूचि
ते नोदितं ब्रह्मप्रतिबिंबभूतहिरण्यगर्भस्याभो
क्तिकजगत्स्वरूपतयाकारणोपाधिकतयावस्थ्य
जीवस्य प्रतिबिंबभूतात्प्रत्यग्जीवाज्जीवाभासाः
तद्रूपस्पृष्टादिसामर्थ्याभावादित्यर्थः कस्मादिति
तत्राहेत्यर्थः संसारादिभाज इति श्रुतेन प्रत्या
हिरण्यगर्भशरीरम्प्रत्येकजीवेन सजीवेन पाठ
नगरण्यपिशरीराणिजीवाभासैस्सजीवानीति
एवमनन्त विशेषः सूचितः अत्रापि इदमुक्ति
मे यद्यपि जीवाभासानो मुक्तिस्तस्य बिंबभूतहिर
ण्यगर्भप्राप्तिः क्रमेण च स्वब्रह्मप्राप्तिरितिम
तेवा सविशेषेति सविशेषाणि सजीवानित्य
नेकशरीराणि यस्मिन्नैकजीववादे सत्ययाभ्या
ति हृत्वेनाङ्गीकुर्वन्नित्यर्थः अत्राप्यस्वरसं वदत्रे
कजीववादमेवाह अपरेत्विति एक एवेति अ
विद्यायां ब्रह्मप्रतिबिंबरूपो जीवस्तावदेकश्चवि
द्याया एकत्वात्स एव च सर्वशरीरेष्वभोगायत
मपि तिष्ठतीति नत्वविद्यायां ब्रह्मप्रतिबिंबो हिरण्य
गर्भशरीरमपि तिष्ठतीत्यन्यानि तु शरीराणि
तस्मिन् बिंबाभासात्मपि तिष्ठतीति ऊनः इतस्मी

सि॰ले॰
टी॰
१०७

107

वानोनन्वस्तिविंवत्वेमानाभावादित्येवकारार्थः अवि
शेषेणेति सुखासुखादिविभागविनेत्यर्थः जीवभेदेहि
सतिकश्चित्सुखीजीवः कश्चिद्दुःखीजीवाभासइ
तिविभागः संभवेत् नत्वेनतदस्ति नस्यैकत्वात्सुषुपग
मादितिभावः ननुदेवदत्तस्यशिरः पाणिपादान
पितिष्ठिनएकस्यपद्यापिशिरस्येमेवेदनापादेमेसुख
मित्याद्यनुसंधानंदृश्यते एवमेकस्यैवजीवस्यसर्वश
रीराभिमानित्वेममदेवदत्तशरीरेसुखंयज्ञदत्तना
मकशरीरेदुःखमित्यादिरूपेणसर्वस्यसर्वज्ञान
संधानप्रसंगइतिशंकतेनचैवमिति ॥

नन्वंतानरीयसुखाद्यनुसंधानादर्शनेन
शरीरभेदस्यतदननुसंधानप्रयोजकत्व
सौभरेः योगिनस्तत्कायव्यूहसुखाद्यनु
संधानेव्यवहितार्थग्रहणवद्योगप्रभा
वतिर्वचनमितिनतदुदाहरणमित्यवि
शेषानेकशरीरैकजीववादेशेवपूर्वने
इनरेवक्कापिवहस्वतेव्यवस्याभावस्य
नल्पेवननयोयोदेवानामप्युपपत्तसप
वनदभवदित्यादिश्रुतेः प्रतिषेधादिति
वेन ॥

शरीरभेदस्याननुसंधानप्रयोजकत्वाभ्युपगमा
चैत्रस्यातिप्रसंगः नचतत्रमानाभावप्रेणकनीयः
नैवस्यानीनशरीरेष्वर्तमानशरीरेवैकत्वेपिज
न्मान्तरीयसंस्काराननुसंधानादर्शनेननहृदस्यान
प्रयोजकतायाः संप्रतिपन्नत्वादितिपरीहरति
जन्मान्तरीयेति नन्वयोगिनोदेहभेदेसत्यप्यनुसं
धानदर्शनान्न व्यभिचारइत्यतआह योगिनामि
ति अस्मदादिवैलक्षण्यार्थकस्तुशब्दस्तदर्शयति
कायेति नह्यस्मदादीनांव्यवहितार्थसाक्षात्कारो
स्तितत्प्रयोजकादृष्टविशेषाभावात्तथाचशरीरभे
दमात्रंनतत्प्रयोजकं किंत्वदृष्टविशेषसहकृ
तशरीरभेदोननुसंधानप्रयोजकइतिनयोगप
नुसंधानस्थलेव्यभिचारइतिभावः योगदेशाग
तादृष्टपरं अविशेषेणापिहितात्वनेकशरीरा
णांयस्मिन्नेकजीववादेसः नष्पसर्थः अनेकजीव
वादमन्यापादयति इतरेतिति अज्ञापीति अव्यव
हितमनेपीत्यर्थः यद्येकजीववादेव्यवस्थानसि
ध्यतितनः कोदोषइत्याशंकाक्रमिस्तिभाष्या
णमनोजस्येदोषइत्याह तद्योयइति देवानामध्ये
ध्येयोयोदेवः तद्ब्रह्मप्रत्यबुध्यत साक्षात्कृतवान्
सएवतद्ब्रह्माभवत् नान्योब्रह्मवेत्तृरहितः विद्
षोमस्कत्वमविदुषोबद्धत्वंचप्रतिपादयंत्याश्रुत्यावे

सि.ले.
टी.
१८

108

यमुक्तिव्यवस्थादर्शिना आदिपदेन अज्ञामेकामि
त्यस्यानिर्वंधमुक्तिव्यवस्थाप्रतिपादकत्वेन भाष्य
कारादिभिरंगीकृतानां ग्रहणेन स्यात्तिग्रहणोयकृत्वा
ननिवर्तनेन ब्रह्मपरमेममेस्यादिस्तीनां सपत्न
त्वेन प्रतिषेधादिति इदं सर्वं पत्तस्त्वं बृहदार
ण्यकेकाण्वशाखायां न तस्य प्राणा उत्क्रामंतीति
वाक्येन परब्रह्मनन्विदः प्राणोत्क्रांतिप्रतिषेधा
नस्यगन्नुत्क्रांतीनस्त्रः उत्क्रांतिपूर्वकत्वात् गतेरि
तिचेदिति सिद्धांतिनीकामागाथः ॥

नशारीरादित्यधिकरणे वहुमुक्तवप्रति
पादकभाष्यस्यवेनाजस्यमित्यपरितुष्य
मेन तत्करणं हीनो जीवोपाधिनामुपगमे
नानेकजीववादमाश्रित्य वहुमुक्तव्यव
स्थाप्रतिपत्तये नेष्टकेचिदेवमाहुः ॥

पूर्वपत्तीनांदूषयति नशारीरादिति बृहदारण्य
कपवमाध्यंदिनशाखायां समाने प्रकरणे ब्रह्म
विदः शारीरे प्रकृत्य न तस्मात्प्राणा उत्क्रामंतीति वा
क्यपठ्यते तत्र नत्वदेन प्रकृतः शारीरो गृह्यते न
शारीरं नस्यशारीरापेक्षया षष्ठ्यानत्वा न षष्ठ्यंतनस्मा
दितिवाक्येन शारीरात् जीवात् प्राणानामुत्क्रमणानि

विद्यते नशरीरादनश्शरीरादुत्क्रमणं विदुषो
ध्यस्तेनानस्यापिगमुत्क्रांतिस्तथैव न तस्य प्रा·
णा इति काण्ववाक्यस्यापि न तस्माद्विदुषः प्राणा·
श्शरीरान्नोत्क्रामंति किंतु तेन सहैव ब्रह्मलोकं
गच्छंतीत्यर्थो वाच्यः नोत्क्रामंतीति श्रुतेस्तथाभावः
उपपन्नत्वाभाव इत्यर्थः श्रुतेन करणादीनामिति
न च नानाजीववादेपि ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति
स्वविद्यया मुच्यत इत्यर्थे न हि बृहदारण्यकभाष्ये प्र
तिपादितेन विरोधस्तस्य इति वाच्यं तद्भाष्यप्रतिपा
दनस्य ब्रह्मैव स्वाविद्यया नानात्वेन करणरूपेण परि
णतया नानाजीवभावं प्राप्य संसरति स्वविद्यया क्र
मेण मुच्यत इत्यभिप्रायकत्वोपपत्तेः श्रुतिस्मृ
त्योर्हि तनुश्वकारिमुक्तिप्रतिपादकभाष्यस्य ब्र
ह्मैव स्वाविद्यया संसरतीति भाष्यमात्रस्यार्थस्य
त्तस्त्वा व्याख्यानयनायोगात् न चोदाहृतश्रुति·
स्मृतिभाष्याणां ब्रह्मैकत्वपरत्वेन नानाजीवव
दे तात्पर्याभावात् नैको जीव नानात्वं न सिध्यती
ति वाच्यं एकजीववादेपि तात्पर्याभावस्य तुल्यत्वा
त् च जीवत्वोपाधिभूताया अविद्याया एकत्वाज्जीवै
कत्वसिद्धिरिति वाच्यं उदाहृतश्रुतिभाष्याद्यनुरोधेना
विद्यानानात्वाभ्युपगमसंभवात् न चैकवचनस्मा
दीनां तात्पर्याभिप्रायकत्वोपपत्तेः अविद्यायाः एक
त्वेपि कार्योपाधिरयं जीव इतिश्रुत्यनुसारेण न·

सि. ले. टी. १९

करणानामेव जीवत्वोपाधित्वोपगमसंभवाद्वेति भावः नानाजीववादे मनोभेदेन व्यवस्थासिद्ध्याऽ पपादयितुमारभते नेष्विति नानाजीववादिषु म ध्यऽस्वस्थाः केचिदिति ॥ ॥

यद्यपि शुद्धब्रह्माश्रयविषयमेकमेवा ज्ञानं तन्नाशकश्चैक एव च मोक्षस्तथापि जीवं भेदकाज्ञानलेशानुवृत्त्यभ्युपगमेना ज्ञानसंस्कारात्मनैव कश्चिदुपाधौ ब लावगमोऽन्यमनावेशेन निवर्तनेऽप्युपाध्य नेरेधुवयाऽप्येवमेषाणनेररचवनेन इ ति ग्रन्थेन ॥

ननु नानाजीववादेऽपि जीवस्यान्तःकरणोपाधिक त्वपक्षे मूलाज्ञानस्यैकत्वेन शुकादिनत्वज्ञाने नैव तस्य निवृत्तत्वादिदानीं संसारानुपलब्धिप्र संग इत्याशङ्क्याह यद्यपीति शुद्धब्रह्माश्र येति जीवेश्वरयोर्विशिष्टरूपयोरज्ञानाश्रयत्व संभवति तयोः कल्पितत्वात् तथा च शुद्धस्यैवा नत्वरूपविषयत्वं न त्वीश्वरस्यापि तस्य जीवानत्व वदौपाधिकभेदादेवानुपलब्धिसिद्धेर्जीवानुभ तीश्वरस्याज्ञानाश्रयत्वविषयत्वकल्पनं स र्वथानादिति भावः एकमेवेति अज्ञानमेकमा

109

धीनप्रकृतिविधान् विभेदजनकेज्ञानइति
कृतिस्तुतिशुपकवचनश्रवणेनस्तुतिलाघवे
नच नस्यैकत्वावगमादितिभावः नन्वाशपवे
ति भूयस्त्वेनेविश्वमायानिवृत्तिः अज्ञानेननाशमा
मतिकेगतइत्यादिकृतिस्तुतिशुसर्वानर्थमूला
ज्ञाननिवृत्तेमौलत्वावगमादितिभावः एकस्य
नत्वज्ञानेनकृत्स्नाज्ञाननाशेनांगीक्रियतेयेन
व्यवस्थानस्यात्किंतनस्यज्ञानेननतदेनकरः
णादिपरिणामिनोमूलाज्ञाननाशस्यैवनाशइयेय
ने नचनस्यांशान्तमानाभावइतिवाच्यं जीव
न्मुक्तोआवरणशक्तिमदज्ञाननाशस्यनाशेपिवि
क्षेपशक्तिमदज्ञानांशस्यज्ञानादनिवृत्तस्यप्राव
ब्धदेहकैवल्यमनुहमुपगमेनतस्यांशानवा
गमात् तथाचाज्ञानस्यानिर्वचनीयस्यानिर्वच
नीयानामेवभागद्वयाणामनेकतानांसंभवा
त् नानादायवेवयथ्यक्तिव्यवस्थानुपपादेतिपरि
हृतमिति तथापीत्यादिना अज्ञानसत्ववेयर्थ्यत्वा
णामात्रं इतिमतमुक्तं इदानीं वेनन्यस्याज्ञानस
वैयोर्वेयर्थ्यादसत्त्वेयोमात्रंः ननत्वेहेतिरसंव
यमात्रैणैववैयर्थनिवृत्तिसिद्धेः ज्ञानादज्ञाननि
वृत्तिप्रतिपादकशास्त्रस्यापितदसंवैयर्थ्यवृत्ता
त्परीपपयेनेरन्यथामूलाज्ञानस्यविरोधिज्ञानाद
येप्तितिनत्वापिट्रस्याविरोध्यगिसंसगेइवावशेषात्

संभवेनवेयमुक्तिव्यर्थस्यात्ताहृस्यजीवन्मुक्तिपाद
स्यचनिरालंबनत्वप्रसंगादितिमन्यमानानाम्मतमा
ह अन्येत्विति ॥

यथान्यायैकदेशिमतेभूतलेघटान्योन्याभा
वस्यहेतोर्घटसंयोगाभावोनियामकस्त
नैकेषुप्रदेशेषुनहेतुस्संसर्गस्ववर्तमानो
घटान्योन्याभावः कस्मिंश्चिद्देशेघटसंयोगा
भावान्नदभावविहेतोनसंसर्गेन एवम
ज्ञानसवैतन्येहेतोमनोनियामकमिति
तद्गुणाधिनावैतन्यप्रदेशेषुसंसर्गवर्ति
मानमस्तानेकविद्वलदधानोन्यान्याभि
यते हृदयग्रंथिविनिष्कृमस्करीत्याम
नसोनिहेतोनसंसर्गेन अन्यत्रयथाए
वमवतिएतेज्ञानसंसर्गोसंसर्गोवेव
ववेयमोत्ताविमाहुः अपरेत्वंनास्ताने
शुद्धचैतन्यासत्वं ॥

अथमेयकरणोपयोगिदृष्टान्तमाह यथेति भूतले
घटेनेत्यनुभवसिद्धोघटाभावस्संकालिकत्वाभ्यु
पगमात् घटाभानेनेरेनदधिकरणेपिभूतलेव
नेनएव नथावघटवत्यपिभूतलेघटोनास्तीति

प्रमास्यादितिदोषप्रसक्तौनन्वगेहाणपनैषापिका:
कल्पयंतिघटाधिकरणेनदसेनाभावस्यसंबंधा
भावेननघनन्वतीनेभोतितोपपने नचघटसंयो
गात्यने: पूर्वंभूतलेसंबंधवनस्तस्यघटसंयोग
कालेकथंहानिरूपसंबंधाभावइतिवाच्यं प्रती
मत्नसोरणभूतलादौघटाभावहेतोघटसंयो
गस्यागाभावप्रध्वंसाभावयोरन्यतराभावोनिया
मकइतिकल्पनेनघटसंयोगाधिकरणभूतले
घटाभावस्यासंबंधोपपनेरितिनदेनमनंरस्पातौ
करोति न्यायैकदेशिमतइति तद्दूषयति घटसं
योगाभावबन्नियमर्थ: तदुपाधिनेति मनपदो
पाधिस्तेनेत्यर्थ: कश्चिदिति चैतन्यप्रदेशइत्यर्थ:
ब्रह्मदर्शनोत्पन्नामनसोनिहृतावितिसंबंध: ब्र
ह्मदर्शनेमनसोनिवर्तकमिमत्रमानमाहृस्मियन
इति हृदयग्रंथिरिमत्रहृदयमिमंनष्करणपूरेस
ज्ञानष्करणेविदान्मन्यथ्यान्ततपानतादात्म्यापत्रसं
हृग्रंथिरवग्रंथि: सवब्रह्मदर्शनेनानेब्रह्मणेवधि
लीयतइतिश्रुत्यर्थ: अन्यथेति चैतन्यप्रदेशान
रैक्षिन्यर्थ: नाज्ञानमिति शुद्धचैतन्यस्यवेदान
शास्त्रप्रतिपाद्यस्यनाज्ञानाश्रयत्वं नस्य वेदान्तवेद्य
वस्त्वनज्ञानामीत्यज्ञानविषयत्वेनैवानुभवादिति
भाव: ॥
किंतुजीवाश्रयंब्रह्मविषयंतच्चान्तष्करण

शि·ले·
टी·
III

प्रतिबिंबरूपेषु सर्वेषु जीवेषु व्यक्तिषु
जातिवन्नानेकरूपवर्तिनापि न यावन्नमा
नमुन्मत्तविधेयेकोवितस्य जनितहेतुर्व्यक्ति
भिवज्ञातिः स एव मोहः अन्यथाख्या
र्वमाख्यपनीतिव्यवस्थेत्याहः ॥

जीवाश्रयमिति नञाना मोक्षज्ञानाश्रयत्वेन जीव
स्यैवानुभवात् तत्त्वज्ञानस्य सकार्यान्तःकरणविशि
ष्टचैतन्यरूपजीवाश्रितत्वमनुपपन्नमिति वाच्यं अ
न्तःकरणोपहितविशिष्टचैतन्यस्यैव जीवत्वाश्र
यगमेन विशिष्टस्य जीवत्वानुपगमात् अन्तःक
रणस्य सादित्वान्तःप्रतिबिंबस्यापि सादित्वा
त् कथं तस्यानाद्यज्ञानाश्रयत्वमिति वाच्यं अन्तःक
रणस्य स्वापादौ लयश्रवणेन जाग्रदादौ जन्मश्रवणे
न च सादित्वावगमेऽपि तस्य स्थूलसूक्ष्मरूपेण नादि
तायाः श्रुत्यादिवचनसमनोभिव्यक्तियोगादिति
स्तेव्यवस्थापितत्वाद्यथास्य संसीनादेः प्रक
शितानस्तनादिरूपस्वात्त्वादावनभिव्यक्तस्य
योऽवनेप्राडुर्भावेन प्राडुर्भावः न च ताद्रस्यान्तःकर
णस्य स्वापादावनभिव्यक्तत्वात् एवं स्थूलाव
स्थापामित्रूपायाः अभिव्यक्तेः भक्तत्वात् अस्त्वतः श
शंसृगादेरनवदर्शनादिनिसृष्टौ अविद्यायाः

अनादित्वेनत्यप्रतिविंबावच्छिन्नस्य मायाविद्याभे
दवादनिरूपणावसरे समर्थितत्वात् प्रश्ने केति
द्विववक्तृत्वादिवद्ज्ञानस्य सर्वजीवव्यक्तिषु व्या
प्त्यहानिर्नेसर्वथा प्रश्ने कृमहमस्त इति प्रश्नस्त
नस्मात् व्याप्तमहं मिथ्यमप्रश्नस्तस्य यावदाश्रय
प्रश्नत्वसापेक्षत्वेन प्रत्येकस्य जीवस्य सर्वजीवप्र
श्नत्वाभावादित्यर्थः वस्तुनस्तु प्रज्ञानस्य व्याप्
त्यहानिरेपि न त्वज्ञस्यनिमित्तात् इत्यनयायावदा
श्रय प्रश्नत्वानपेक्षणात् उक्तनियमस्य ज्ञानप्रश्न
त्वविषयत्वादितिमन्तव्यं केचिदित्थं उभयत्रयावि
द्ययामनसोनिहनोनविज्ञायतेमतिर्विवभाव
स्याप्यनिहननयानहिंसा एवैतन्मुत्पद्यक्तिना
शादितिभावः नत्याचक्षुते नेहामेनाभुक्तभो
गामभोक्ष्य इति एनामनाशादिनामविद्याजीवे
नभुक्ताभोगा यस्याः साभुक्तभोग्या भुज्यत इति भु
ज्यमाभोगशब्दिनानोविषयाणामविद्यापरिणा
मत्वादितिभावः अजो जन्मरहितः अन्यः उभ
त्वविद्योजीव इतिस्कन्दस्यार्थः सपवेति न्यागप
वेत्यर्थः अन्यामिति अजामितिभावः नयाचक्ष
ते: अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेत इति एकः पु
नरजोविवेकरहितः कार्यकारणसंघातरूपे
णपरिणतामविद्यां जुषमाणः सेवमानः तत्राह
ममाभिमानवाननुशेते नाम तस्य शोनेवर्त्ते

तेनज्ञानीतियावत् ॥

इतरेत्वेकमतिजीवमविद्याभेदमभ्युप
गम्यैवतदनुहूतिनिहूतिमप्णोवहमुक्त
वस्थासमर्थयन्ते अस्मिन्पक्षेकस्यावि
द्याप्रपंचः कृतोस्तितिचेन्न विनिग
मकाभावात्सर्वाविद्याकृतेः नेकतन्
तारब्धपटन्यायः एकसमुक्तौ नष्टवि
द्यानाशे एकतंतुनाशेपटस्येवतत्सा
धारणप्रपंचस्यनाशः तदेवविषमा
ननैवनरैः पटोनरस्येवतराविद्याभिः
सकलेनरसाधारणप्रपंचोनरस्योत्पा
दनमित्येके ॥

अत्राज्ञानकं विजहातीत्यन्यमाश्रितेवतिहृतीत्य
त्रापिअज्ञानसंबन्धाभावं वंधमोक्षाविमुक्तमव
तितदुक्तेरर्थानुगासंभवात् अज्ञानसंवन्धास
र्वेषांवंधमोक्षाविनमनद्धमपिनस्याज्ञानना
शएवतुमुक्तिरिति पादकुष्णानिस्तनिमाख्यादिसारस्य
विरुद्धमत्वात् तद्विरुद्धमत्तमाहु इतरेत्विति
अभ्युपगम्यैवेति अविद्याभेदानभ्युपगमेनतत्सवेन

भावाद्रूपभेदें बंधमोक्षयोरुपपादयितुमशक्य:
त्वा त्ववनस्यैकत्वेपि श्लेशवत्तकल्पनयानन्ताशा
द्रूपभेदात्: प्रागुपपादितमिति वाच्यं विरोधिविद्योद
येनैव स्यानाद्योगस्याप्युक्तत्वा त्वजीवस्यैकोन
लेशानुवृत्त्युपगमविरोधय इति वाच्यं अविद्याना
शेपितत्संस्कारस्यापावस्यारब्धत्वमनुवर्तमा
नस्याविद्यालेशत्वेन विवक्षितत्वात्स्वरूपेणैव
समाप्तत्वादिति भाव: एवं नानाजीववादेवंधमोक्ष
व्यवस्थाबहुप्रकारामुपपाद्यनेदुपपादनोपयोगि
नयाप्रसक्तमविद्यानानात्वमपजीव्याक्षेपमवतारय
ति अस्मिन्पक्ष इति अविद्यानानात्वपक्ष इत्यर्थ: क
स्मैमि किमेकस्य जीवस्याविद्यया प्रपंचारंभ: उत स
र्वेषामविद्याभिर्नाद्य: विनिगमनाविरहात् नद्वि
तीय: एकाविद्यानाशे सर्वप्रपंचनाशापत्त्या मुक्ते
तरजीवानां प्रपंचानुपलब्धिप्रसंगादित्याक्षेपाभि
प्राय: द्वितीयपक्षपरिग्रहेनदोषमित्यनुपपत्तिं परि
हरति विनिगमकाभावादित्यादिना सर्वाविद्याक
न इति सर्वेषांजीवानां सर्वाविद्यापरिणाम इत्यर्थ:
यद्वा सर्वाविद्याविषयीकृतब्रह्मविवर्त: प्रपंच इत्य
र्थ: प्रथमव्याख्यानेहस्यान्तमाह अनेकनेतारवो
ति सकलेनेरेति सकला: समस्ताश्चकृज्जीवापल
यायेइनरेनैषांसाधारणप्रपंचोनरस्येत्यर्थ: ॥

सि॰ ले॰
टी॰
११३

113

नमदज्ञानक्रमप्राप्तिभासिकरजतव
ध्यायमतेनतमदपेक्षातुहिजतयहितव
धनमदविद्याकेनाविषयदादिप्रपंचं
प्रतिपुरुषंभिन्नं शुक्तिरजतेनयाय
हृहरजतनेनदेवमपापीतिवदेकमम
मात्रभिन्नत्वे जीवाभिन्नादविद्यातिव
हाद्विन्नामायैवेश्वराभिन्नाप्रपंचकारणं

प्रपंचस्यसर्वोऽविद्याकार्यत्वेपितद्भेदान्प्रपंचस्यापिप्र
तिपुरुषभेदः प्रपंचेतिमन्तव्यंज्ञानमाह नन्विति
नन्वेवप्रपंचकदाचित्तदंशोरजतभ्रमोभवतीन
नुप्रतिपुरुषमतानभेदेननतत्कृतरजतभेदोऽवह
श्यंतेनतन्नवक्तव्यः सचनसंभवति नत्वापितावत्पुरु
षाणामतानैरेकोसौरजतस्यामतिसंभवादितिचेन्न
तत्रैवयोगादेक[illegible]पुरुषस्यप्रथमशुक्तिविष
यदर्शनेसतितदुरजतमितिवाचकप्रश्नेतेनासौ
पादानस्यरजतस्यनाशोपितदितरेषांरजतप्रमा
तॄणांरजतभेदस्याप्रत्यक्षत्वादृष्टान्तासिद्धेरि
तिभावः न्यायमतइति सिद्धान्तेनत्वेकत्वेविहिता
दिकमपिपाकवद्धव्यभाव्यवनन्तनत्रदपेक्षातुहिज
त्वे ग्रन्थेनतहितात्ददसत्त्वज्ञानादिनांचकस्यनैगौरवा

दपेत्तावुद्देश्यत्वे जनकत्वाभ्युपगमात् नभस्तान
न्यमत्तापत्तिरिति स्वीकारादिति भावः ननु तर्हि
यथाननद्वन्नेन नभस एव प्रपञ्चत्वं नाम स्सनथ्या
नभदविद्याकल्पितः प्रपञ्चोपि नभस एव प्रपञ्चः
स्यात्तात्मस्सनथ्याबयः प्रपञ्चस्तथात्वभूयते सप
वमयात्म्यनुभूयत इति प्रत्यभिज्ञानप्रमाणेन स्या
दिति शंकाहृष्टान्तेन परिहरति शुक्तिरजतेऽपि
उपलक्षणमेतत् योऽहं रामकृष्णोवयाहणो ना
त्वेवमपापिहत्पादिति प्रत्यभिज्ञानेनायमते हि
नभेदेपिहस्यनेनतद्दिति वोध्यं वियदादिप्रपञ्चो
नेजीवाविद्यापरिणामः किन्तु जीवाश्रिताविद्या
मेवाश्रित्यमायासर्वजीवान्प्रतिसाधारणाविय
दादिप्रपञ्चपरिणाममुपादानमपेयपनेश्वरो विय
दादिप्रपञ्चस्यैकत्वात् नैककल्पनीति हेमम
मात्रमितिमतंदर्शयति जीवाश्रितेति मायाया
श्चविद्याभ्यो भिन्नत्वेऽप्येवराश्रितत्वेवप्रमाणादि
कंप्रागेवदर्शितमिति नानुसंधनेऽवयने ॥

जीवानामविद्याः स्वावरणमात्रं प्राति
भासिकसुक्तिरजतादिविक्षेपं चोप
युञ्जते इत्यपरे अवसितमुपादानत्वं

शि·ले·
टी·
११४

114

नम्रसत्क्वान्तपसत्केव ॥

अविद्यानेप्रपंचोपादानत्वाभावेवैयर्थ्यमायोक्ता
ह. जीवानामिति उक्तशंकानिहत्यर्थंस्वयमाह:
यत्किंचित्कार्यंप्रत्युपादानत्वाभावोमात्रयाद्वा
च्यः नचनाहंप्रकाशः सर्वस्ययोगमायासमावृत
इतिभगवद्वचनेष्वहंपरमात्मासर्वस्यप्राणिज्ञा
नस्यप्रकाशः स्वर्णानंदादिरूपेणस्फुरद्रूपोनभ
वामिममसर्वत्रतत्सर्वेश्वरत्वसर्वात्मकत्वादिप्रम
ज्ञानेघटपत्यामायया आहननत्वादिस्पष्टं केईश्वरा
श्रितमायायाएवब्रह्मावरकत्वप्रतिपादनात् न
हिरोधइतिवाच्यं अल्पत्वतोनजानामीत्यावर
कस्यजीवाश्रितत्वानुभवात्सांशत्वाजीवाश्रिता
विद्यायाएवनदावरकत्वंवक्तव्यमितिभगवद्
वचनगतमायापदस्यजीवैवेनस्वसंसारचटकावि
द्याल्लक्षकत्वोपपत्तेरितिभावः अविद्यायाआ
वरणइवप्रातिभासिकवृत्तेपि परिणामस्यपा
दानत्वस्वीकारात्रवैयर्थ्यशंकावकाशइत्याश
येनाह प्रातिभासिकेति नत्रजीवाश्रिताविद्याना
जीवचैतन्याध्यस्तप्रातिभासिकस्वप्नप्रपंचोपादा
नत्वयानतोपयोगसंभवेपिशुक्तिरजतादावुपाद
नत्वेनसंभवति शुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यस्यरजता

षोपि ख्यानेनाभासमभावादिनिषेधेन् सम्यमारोपद
गृहीतसमयवाद्विवक्षितत्वदोषः यद्वा भाव
स्मृतिमत इव शुक्तिरजतादेरपि जीवाविद्यादिदोष
धीकृतशुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यविवर्तत्वमभिप्रेत्य
जीवाविद्यानां प्रातिभासिकरजतादावुपयोग
कथनोपपत्तेर्न दोषः एवं सकलेऽप्यभिन्ननिमित्तो
पादानत्वरूपे ब्रह्मलक्षणे उपादानत्वं विवर्ताधि
ष्ठानत्वरूपमिति मायिनन्त्यसंयोगात् जीवेश्वरनि
रूपणमपि मन्दत्वं जीवैकत्वनानात्वं यथोक्तम
पैकत्वनानात्वनिरूपणं प्रसक्तं नेदं तत्सर्वं नि
रूपितमिति निरूपयिष्यमाणार्थप्रतिपत्त्युपयोगि
तयोपसंहरति अत्र सिद्धमिति समासमित्य
र्थः उपादानत्वमिति निरूपणमित्यर्थः ॥

अथ कीदृशं कर्तृत्वं केचिदाहुः तदे
तत्सोकामयत तदात्मानं स्वयमकु
रुतेति श्रवणादायमन इव कार्यानु
कूलज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्वरूपमि
ति अन्ये तु चिकीर्षाकृतिरहितत्वनिर्वाहा
य चिकीर्षाकृत्योरपलापमनुव॰
स्य प्रसंगात्कार्यानुकूलज्ञानवत्त्व॰

सि·ले
टी·
११५
115

मेव ब्रह्मणः कर्तृत्वेन वक्तव्येनैष प्रसं
गः न स्वब्रह्मस्वरूपत्वेनाकार्यत्वात् ॥

ब्रह्मणो न गौणं कर्तृत्वं निरूपयितुमाक्षिपति
अथेति उदासीनस्य ब्रह्मणः कर्तृत्वयमौसंभ
वादित्यर्थः स्वतन्त्रत्वसंभवेऽप्यौपाधिकेन तु संभ
वतीति परिहरति केचिदाहुरित्यादिना यथा ज
गदुपादानस्य ब्रह्मणो न न कर्तृत्वं संभवति घ
टाद्युपादानस्य मृदादेस्तत्कर्तृत्वादर्शनादित्या
क्षिपति अथेति घटेश्वरसंयोगादावुपादानस्ये
श्वरस्य कर्तृत्वदर्शनात् ब्रह्मण एव कर्तृत्वमु
त्पादकत्वमिति वलात्र नस्य नत्वसंभवतीति परि
हरति केचिदाहुरित्यादिना अथवा ब्रह्मणः
कर्तृत्वं कीदृशमिह लक्षणे विवक्षितं किं ज्ञान
चिकीर्षा कृतिमत्त्वरूपं किंवा कार्यानुकूलज्ञान
वत्त्वरूपं कार्यानुकूलस्यष्ट्यालोचनात्मकज्ञा
नवत्त्वरूपं वा नाद्यः ब्रह्मणस्तादृशकर्तृत्वमाना
भावात् न द्वितीयपक्षोऽपि कार्यानुकूलज्ञानस्य
कार्यत्वेन तत्कर्तृत्वनिर्वाहाय ज्ञानान्तरापेक्षायाम
नवस्थाप्रसंगात् नस्याकार्यत्वे च नित्यज्ञानस्य स्व
रूपस्य ब्रह्मणस्तादृशज्ञानवत्त्वरूपकर्तृत्वायोगा
दिति भावः नत्र प्रथमपक्षे प्रमाणादर्शयति

केचिदाहुरिति निष्क्रान्तिपुनर्बद्धाः ब्रह्मपराः स्व-
यमिमं स्वात्मानं पिबन्निमर्थः आत्मानेजग
दात्मनाऽग्रहणेनकृतमेवदित्यर्थः एताभिः स्क
न्निभिस्सर्वमाचकुलाः ज्ञानेच्छाक्रमनयः प्रतिपा
दनतुनिभावः नेच्छाज्ञानादीनामपिकार्यका
नर्हत्वायज्ञानाद्यन्तरापेक्षायामनवस्थास्या
दितिवाच्यं ज्ञानादित्रितयातिरिक्तकार्यैक
रूपकर्तृत्वस्यविवक्षितत्वान्नानवस्थाप्रसंगः
ज्ञानादित्रयप्रतिनियतदेवकर्तृत्वेमविषमोस्य
भिप्रायः प्रथमपक्षेहृदयम् द्वितीयपक्षेसाध
यति श्रमेनितिवनवस्थाप्रसंगादिति कर्तृ
त्वलक्षणानन्तगमनपरिहारायकार्यमात्रे प्र
तिज्ञानादित्रितयवत्तद्रूपकर्तृत्वे वक्तव्ये सम्य
नवस्थाप्रसंगोऽभवत्येवेति भावः ज्ञानवत्त्वमे
वेति इच्छाकृत्योरेवकारेणव्यवच्छेदः क्रियतेऽन
योः कर्तृत्वलक्षणप्रवेशेगौरवादिति भावः
नैवमदाहृतनकृत्योरिच्छाकृतिप्रतिपादनेव्य
र्थस्यादितिवाच्यं ॥

एवं च विवरणेऽजीवस्य सत्त्वादिकर्तृत्वो
क्तिः वीक्षणमात्रसाध्यत्वाहियदादेवी
तिनेहिरण्यगर्भद्वारावीक्षणापिक

सि·ले·
टी·
११८

118

प्रयत्नसाध्यत्वात् भौतिकेऽस्मिन्नपि
कल्पनकृतिस्वभावसंगच्छत इति वदति

ताभ्यां शक्तिभ्यां तयोः स्थितिहेतुत्वलाभेऽपि कर्तृ
त्वनिर्वाहकत्वयानयोः प्रतिपादनमित्यत्रमाना
भावादिति भावः । अकार्यत्वादितिनित्यत्वात्तस्य
परस्य ब्रह्मणस्तादृशज्ञानवृत्त्यौपाधिकभेदमा
दाय द्रष्टव्यं नचैवमपि स्थितिकारणज्ञानस्यतदे
हनेनेतिश्कत्वाकादाचित्कत्वप्रतिपादनविरोध इ
ति वाच्यं ब्रह्मसमर्पणतयानित्यस्यापिज्ञानस्य प्राण
रूपपरिणामकलक्षणायः कादाचित्कस्य ह्यायप्र
हिणिहतया कादाचित्कत्वमभिप्रेत्य तच्छब्दप
पेनेति भावः । कार्यानुकूलज्ञानवत्त्वमौपाधिक
र्तृत्वमित्यत्र गमकमाह एवं चेति इच्छाकृत्योः
कर्तृत्वलक्षणानुप्रवेशो विवक्षितेनसमीचीनः
नीवस्येति नस्मसर्वज्ञः स्वोद्वृत्यनुकूलज्ञाने
सति तत्प्रयत्नाविरहेन प्यानदनुकूले च्छादि
केनास्त्यननुभवादनभ्युपगमाच्च नचेदमनु
पपन्नस्वोच्छूयान स्वाधनानुष्ठानद्वारा स्वोप
नेरननुभवसिद्धत्वादितिवाच्यं सस्वोद्भूपादानोत
ष्करणगोचरचिकीर्षाकृत्योरभावस्यात्र विवक्षित
त्वान्नपश्चकार्यानुकूलज्ञानवत्त्वमौपाधिकर्तृत्व

मित्यंगीकारे सत्येव विवरणोक्तिः संगच्छेत ना
न्यथेत्यर्थः निःश्वसितमस्य वेदाः वीक्षितमस्य
पंचभूतानि स्मितमस्य चराचरमस्यहमिमहाप्रल
यइति वाचस्पतिश्लोके महाभूतेनो ब्रह्मवीक्षितेन
त्वमुक्तं तथा भौतिकस्य चराचरप्रपंचस्य ब्रह्म
स्मितत्वमुक्तं तदुभयमनान्यर्थं कथं न परोक्तस्यात
द्वयं च ब्रह्मवीक्षणमात्रसाध्यत्वं महाभूतेषु तद्वी
क्षितत्वनिर्देशात्स्मितलेवनं दर्शिते नत्व ब्रह्मणो म
हाभूतसृष्टिस्तत्फलज्ञानवन्दनत्फलचिकीर्षा
कृत्योरप्युपगमेन सर्गहेतुवीक्षणमितिरिक्तं वि
कीर्षादिव्यावर्तकमात्रपदविरोधात् लोके हि
मन्दहासरूपं स्मितं ज्ञानाधिकप्रयत्नसाध्यमीस
द् तथा च ब्रह्मणो भौतिकसृष्टिं प्रति यथा वी
क्षणमपेक्षितं न तथा हिरण्यगर्भस्यापि लक्षण
व्यापारोऽप्यधिकोऽपेक्षितः चराचरस्य हि परब्रह्म
ण इव हिरण्यगर्भस्यापि कर्तृतायाः स्मृतिस्मृति
सिद्धत्वान्न्याच परब्रह्मणो नातिकसाध्यत्व ह
लेयद्दीक्षणमदधिकव्यापारापेक्षितं चराचर
स्य ब्रह्मस्मितत्वनिर्देशेन लवेनं दर्शितेन दर्शित
त्वमहाभूतस्य तावद्वीक्षितत्वं पिकप्रयत्नापेक्षा
पानं संभवति हिरण्यगर्भद्वारेत्यस्य वाक्यस्य हि
रण्यगर्भोऽन्यमितमेव पतेत्यर्थः ननु हिरण्यगर्भः

सि. ले. टी. ११७

साक्षात्कर्ता ब्रह्मलच प्रयोजककर्त्रिति यथा स्कन्नार्थी
ग्राह्यः द्वितीयायां व्याख्यायां निमापिकरणे परमेश्वरस्याभो
तिकस्वभावेपि साक्षात्कर्तृतापास्यापि न बाधि-
भावः वाचस्पति श्लोकस्य ब्रह्मस्त्वनिपदं ब्रह्मए
निमपाए नष्याहिंपस्य ब्रह्मणः उरुवनिश्वास
वत् अयत्नविनैव वेदाः सर्वे कार्यभूताः यस्य च वीत
णादेवमहाभूतानि भवन्ति यस्य चाहिरण्यगर्भेण
सह चराचरात्मके विश्वमेदहासमार्धं यस्य च महा
प्रलयेपि सहभूमिभावः तन्मापाद्येकोविश्वय
इति भावः ॥

अपरे तु कार्यान्तकलसप्रव्याख्यानेवनन्त्रुप
लानवत्वे कर्तृत्वे न कार्यान्तकलसान
वत्वमाद्यैः अक्रिरजनतासमम् आदिगुरु
ध्यासान्तकलाधिष्ठानत्वानवत्वेन जीव
स्यकर्तृत्वप्रसंगात् नवेशापतिः अपर
याम्रंपयोगात्म्यथाः स्वतन्तेनहि कर्तृ
मादिरसोपेवजीवस्य त्वमपपेव कर्तृत्वे के
रितिवाच्यं भाष्यकारैर्लीगलेगवादीन्
देहनीति वक्तृत्वोपचारमात्रेरयादिम
तिभानतिमिमत्वेनेति व्याख्याततत्वादि-

त्वाहुः अनेनैव निखिलप्रपंचरचना
कर्तृभावेनाभ्युपगते सर्वज्ञत्वे ब्रह्मणः
द्वितीयसूत्रोपदिष्टं वदन्तृतीयसूत्रं समर्थयते
अपरे त्विति सद्व्यालोचनेति यथेदं सद्व्यमिमा
कारकमित्यर्थः अध्यासेति अध्यासस्याध्यस्तमा
नुरजतादेरनृतत्वे यद्यपि ज्ञानत्वानेन हेतुनेत्यर्थः
नैव ज्ञापयतीति नैवमस्य वाच्यमित्यनेन संबंधः
अध्यस्तस्य समकालश्चेत्यर्थः जीवस्य रथ्यादिसदृ
वेहेत्वमाह सहिकेनेति हियस्मात्स्यामरथ्यादिदृ
नकर्मकर्ता जीवस्य स्यादित्यर्थः भाष्यकारैरि
ति लांगलेगवादीन्वहतीति यथा लांगलस्य ग
वादिस्थितिकर्तृत्वरूपं गवाद्युद्वाहत्वमुख्यं ना
स्ति किंतु लांगलेसति कर्षितारो गवादिस्थिति
हेतुफलालाभादिलाभोस्तीति कर्तृत्वाद्युपचा
राद्भवति गवादीन्वहतीति तद्वत्स्यामरथ्यादि
पदार्थोपलब्धिहेतुधर्मादिकर्तृत्वेन रथ्यादिस
तिभानानिमित्तत्वरूपेणाहृतनानस्य कर्तृत्वमु
पचर्यते सहिकेनेति श्रुतावितिभाष्यकारैः क
र्तृत्वस्योपचारककर्तृत्वरूपनयाउक्तत्वादि
त्यर्थः पनेन विवरणेस्वत्वादिकर्तृत्वोक्तिर
प्युपचारमात्रपराख्याख्यातामेयदंसावडः त्वा
दिसद्व्यमिमालोचनेत्ररूपस्तानाभावयोस्त

सि॰ ले॰ टी॰ ११८

118

त्वादिदर्शनेन मुख्यकर्तृत्वासंभवात् वीतरागा
दृसाध्यत्वादिति कल्पनेरो स्वरूपा लोव ननूपवीत
णं विवर्त्तनमिति तेन न द्विरोप इति द्रष्टव्यं नन्वादि
सूत्रेण निखिलजगत्कर्तृत्वे सति न उपादानत्वेव
लक्षणलक्षणत्वेन प्रतिपादितेऽपि न तस्य सर्वज्ञत्व
मर्थात्सिद्ध्यति निखिलजगत्सृष्टिस्थितिसंहार
कर्तृत्वस्य सर्वज्ञत्वं विना संभवादित्याह अनेनेव
ति ॥

शास्त्रयोनित्वादित्यधिकरणे वेदकर्तृत्वे
नापि समर्थितेन अथ कथं वलक्षणः सर्व
ज्ञत्वे संगते जीववद्वेदनकरणाभावे
न ज्ञातृत्वस्यायोगात् अत्र सर्ववस्तु
विषयसकलप्राणिधीवासनोपरक्ता
ज्ञानोपाधिकईश्वरः अनन्तस्य सर्ववि
षयवासनासाक्षित्वेनयासर्वज्ञत्वमिति
भारतीतीर्थादिपक्षः प्रागेव दर्शितः

सर्वज्ञत्वसिद्धौ हेत्वन्तरमाह शास्त्रयोनित्वादिति
अस्य सूत्रस्यार्थमाह वेदकर्तृत्वेनापीति ननु यथा
वेदकर्तृत्वं भाष्यादिसूक्ष्मप्रकारेण सर्वज्ञत्वं साध
यति तथा जन्मादिसूत्रेणापि सर्वकर्तृत्वमपि तत्सा
धयति तथा च पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे इह तत्साधन

इत्युक्तौ कोऽहं नेतीति उच्यते सर्वस्यैवं लक्षणपरं
नन्वसर्वज्ञत्वसाधनेपरं इदन्तु तत्साधनपरमिति
तात्पर्यसत्ताभ्यां तथाव्यवहारः ननु ब्रह्मलसर्व
ज्ञत्वस्य कर्तृत्वादिति सूत्रयोजना ननु ब्रह्मणः
सर्वज्ञत्वं यः सर्वज्ञस्सर्वविद्गुणी सर्वविद्य इत्यादि
श्रुत्यात्मकत्वेनैव प्रतिपाद्यते कथं साधनापेक्षे
ति चेत्तत्र श्रुत्यर्थके सर्वज्ञत्वे प्रतिपत्तिदार्ढ्यीयत
व्याययति समर्थयतान् एवं श्रुत्युपपत्तिसिद्धं सर्व
ज्ञत्वं निरूपयितुमाक्षेपमवतारयति अथेति जीव
स्य हि सोपाध्यन्तःकरणवृत्तिज्ञानाश्रयत्वनूपस्ता
त्त्वे प्रमाणसिद्धं ब्रह्मणस्त्वन्तःकरणाभावात्ता
त्त्वं न सम्भवति न च ब्रह्मणोऽप्यन्तःकरणमस्तीति
वाच्यं कार्योपाधिरयं जीव इति श्रुत्या तस्य जीवो
पाधित्वेन नियमितत्वात् ज्ञानत्वं च सर्वज्ञत्वव्या
पकं ज्ञानत्वविशेषरूपत्वात् सर्वज्ञत्वस्य तथा
च ब्रह्मणः ज्ञानत्वस्य व्यापकस्य निवृत्त्या व्याप्य
सर्वज्ञत्वनिवृत्तिरित्यर्थः ज्ञानत्वाभावे सर्वज्ञत्वे
हृदयपद्मस्थमित्येवकारार्थः अन्तःकरणं जीवो
पाधित्वेपि तद्वासनानामीश्वरोपाधित्वात्सम्भव-
ति कथंचित्सर्वज्ञत्वमिति परिहरति अत्र सर्व-
वित्स्विति अत्रेत्यस्यास्मिन्नात्मेपद इत्यर्थः सर्ववि
षयवासनासाक्षितयेति सोपाधिभूतवासना

विषयसर्ववस्तुत्वभासकनयेत्यर्थः ॥

सकृतार्थकारात्मान्तः यथा जीवस्य सो
पाध्यन्तःकरणपरिणामांशेन त्वप्रति
विंबग्राहिणइतिनियोगात्ज्ञातृत्वे प
र्यवसानः सोपाधिमायापरिणामा
श्चित्तत्तिविंबग्राहिणः संवित्तिनुसौति
विविनेः स्फुरणैः कालत्रयवर्तिनोपि
प्रपंचस्यापरोक्षेणावकलनात्सर्वज्ञत्व
मिति नत्वशुद्धिकाभासकं सैव ब्रह्म
णो विद्यमाननिखिलप्रपंचसाक्षात्का
रसंभवात् नन्वनित्संकारवत्त्यापि
स्मरणे प्रपंचेरनीन सकलवस्तुत्वमा
सासिद्धिः स्वेहः प्राड्मायायाः स्वज्ञम
ननिखिलपदार्थस्फुरणरूपेण जीवा
हंकारादयेनविवर्तमानत्वात् नत्वा
त्मनयानउपाधिकस्वरूपलक्षणोपिन
तत्साधकत्वसिद्धे ॥

अस्मिन् समाधानेप्रागुक्तमर्थसंमत्सितियाय

समायानां तरमाह प्रकटार्थकारास्त्विति यथो
नञ्छरणं ज्ञातत्वोपाधिस्तथा मायापि ज्ञातत्वो-
पाधिर्भवेत्स्य वत्र यावद्ब्रह्मणि मायोपाधिके स
र्वज्ञत्वव्यापकस्य ज्ञातत्वस्य निवृत्त्यभावात् न सर्व
ज्ञत्वनिवृत्तिरित्यर्थः सोपाधिमायेति मायि
न इति निष्कृते मायोपाधिर्जगद्योनिः सर्वज्ञत्वादि
लक्षण इति वाक्यवृत्तिवचनान्मायोपाधिरीश्वरो
पाधित्वसिद्धमिति भावः सर्वज्ञत्वसर्वनियन्तृत्व
सर्वात्मकत्वादिलक्षणान्यसाधारणधर्माः यस्
सः सर्वज्ञत्वादिलक्षण इत्यर्थः अवकलनादि
ति विषयीकरणादित्यर्थः ननु बुद्धिकारास्त्वि
ति प्रकटार्थकाराणां मतेऽतीतानागतप्रपञ्च
विषयेऽपि ईश्वरीयमायावृत्तिप्रतिबिम्बरूपज्ञानम
परोक्षं ननु बुद्धिकाराणां मते प्रतीतादिविष
ये जीवानामिवेश्वरज्ञानमपि परोक्षमेवेति वि
शेषाधिकत्वशब्दः विद्यमानेति लोके प्रत्य-
क्षज्ञानस्य वर्तमानवस्तुमात्रविषयकत्वसामा
न्यदर्शनेन तत्स्यृतस्य भावादिति लोचनेकारणा
नावात् सर्वज्ञत्वप्रतिपादकशास्त्रस्य ईश्वरीय
ज्ञानगतपरोक्षत्वापरोक्षत्वयोरुदासीनत्वादि
ति भावः नजानीतेति विद्यमानवस्तुमात्राका
रजनितेत्यर्थः अनागतवस्तुज्ञानमुपपादय

सि॰ ले॰
दी॰
१२।

120

ति स्रष्टेः प्रागिति स्फुरणपदं हन्तिपरं विवर्तमान
त्वेपरिणममानत्वे तदुपाधिकत्वेति मायोपाधिकत्वे
नार्थः कथंन ॥

रनागतवस्तुविषयविज्ञानोपपत्तिरि
तिसर्वज्ञत्वेसमर्थयते कौमुदीकृत
त्तवदेतिसदुपज्ञानेनैवब्रह्मणः स
र्वस्यसर्वावभासकत्वात्सर्वज्ञत्वं प्र
तीनानागतनेपारम्पविप्रायोचित्रभिन्नो
विमृष्टानुन्मीलितविश्ववस्तुस्फारात्म
नासत्वेनतत्सर्गस्याप्युपपत्तेः तदु
हतिज्ञानेतत्सर्वज्ञत्वं तमेवभान्तम
नुभातिसर्वमितिसावधारणश्रुति
विरोधात् स्रष्टेः प्रागेकमेवाद्वितीय
मित्यवधारणानुरोधेनमहाप्रलयान्ता
भिवहुतिज्ञानानामपिप्रलयस्याव
श्यत्वेनयाब्रह्मणस्तदासर्वज्ञत्वाभा
वापत्ता ॥

तदुपाधिकत्वमनुपपन्नमाह तदात्तिनयेति तस्यामा
यायाःप्रतिविंवितनयेन्यर्थः स्रष्टेःतिपूर्वकालेया
यायास्तथा परिणामेकारणमाह जीवादृष्टेति

नन्वायकत्वसिद्धेरिति मायाहङ्कारैवसिद्धेरि
त्यर्थः अनागतेति अनागतवस्तुविषयकस्य
ज्ञानस्याहङ्कारप्रतिबिंबरूपस्य ब्रह्मण्युपपत्तिरित्य
र्थः जीवब्रह्मणोरपि वैनन्यप्रतिबिंबोपनेर्हेति
तानैः सर्वज्ञत्वनिरूपितं मनहृदयेन इदानीमव
र्तमानेनैव नत्विविरूपपति कौमुदीकृतस्त्विति
नन्वतीतानागतप्रपंचयोः प्रलयकाले सृष्टि
पूर्वकाले च सत्त्वमानाभावात् तदा ब्रह्मणः सर्व
ज्ञत्वं न सिध्यतीति अत नोस्तयोस्त्रेन त्यसंस्कृत्यत्वात्मे
भवादिति तेनाह अतीतानागतयोरपीति अ
तीतप्रपंचस्य प्रलयकाले संस्कारात्मनास्तत्वस्य
देवमायिकरणेस्तु च भाष्यकारादिभिस्तापि
तत्वात् अनागतस्यापि सृष्टिपूर्वकाले संस्का
रात्मनैव सत्त्वस्यारंभणाधिकरणादिषु व्यवस्थापि
तत्वाद् तदानीमपि वस्तुसंस्पृष्टब्रह्मचैतन्यस्य तदापि
सर्वज्ञत्वसिद्धिरिति भावः चित्रस्यानुन्मीलितत्व
प्रसन्नमिव्यक्तत्वे नद्धेहरूविसृष्टत्वमविशेषवचित्र
भित्तिरिति रूपकमत्र द्रष्टव्यं तद्वैदं चित्रं स्थूल
प्रपंचस्थितिकाले संस्कारात्मकसूक्ष्मप्रपंचो ना
स्ति प्रलयकालादौ च स्थूलप्रपंचो नास्ति तथा
च ब्रह्मचैतन्यस्य सदा सर्वप्रपंचसंस्पृष्टत्वाभावा
त्तदा तस्यासंसृष्टेन सर्वज्ञत्वं न संभवतीति स
र्वज्ञानेनैवंवत्त्वस्यावधारणस्यव्यवच्छेद्यः

सि॰ले॰
टी॰
१२१

121

माह ननु हन्ति ज्ञानैरिति क्षीणमनस्याव्याख्या
स्वस्वप्रकाशात्मातिरिक्ता नवभासमानाः दिग्वादि
जगदित्यर्थः श्रोत्रेन्द्रियेति ब्रह्मचैतन्यस्य जगदव
भासनार्थं मायामपेक्षते यापि दृश्यैनमव्याख्यां
विकल्प्यते नदाजीवचैतन्यस्य घटाद्यवभासना
र्थमन्तःकरणमपेक्षते यामपि नहि कल्प्यत एव
यदि चान्तःकरणमहनीनोज्जृम्भान् नदपेक्षाया
मपि सर्वेज्ञत्वस्य चैतन्यमात्रावभासमिति सा
व्याख्यायत्र सर्वस्य नवा यस्य तदा मायामपेक्षते
यामपि नेत्यसमाधानमिति ॥

प्रापश्चिकमायाविवर्तरूपेईक्षणेन स
र्वकर्मक्षमाभूतादौ च सर्वज्ञत्वाभावप्रस
ङ्गाह एवं सति ब्रह्मणः सर्वविषय
ज्ञानात्मकत्वमेव स्यात्तत्र सर्वज्ञत्व
रूपं सर्वज्ञत्वमिति चेन्नास्य सर्वविष
यज्ञानात्मकमेव ब्रह्म तत्र सर्वज्ञान
कर्तृत्वरूपं ज्ञातृत्वमस्ति ॥

प्रलयकाले सर्वज्ञत्वाभावे को दोषस्तत्राह प्रापश्चि
केति नदा सर्वज्ञत्वाभावे सति सर्गादौ न देशनेति क्ष
णकर्मनस्य ब्रह्म सर्वमीक्षणं प्रति कर्तृत्वाभावेन

ईक्षणपूर्वकभूतादिसर्गप्रलयापि ब्रह्मलक्षणः कर्तृ-
त्वाभावप्रसंगादित्यर्थः अत्रापीदं विंम प्रवमा-
यिसृष्टिपूर्वकाले ब्रह्मैव न व्यतिरिक्तस्य माया
नंत्वं वयादेस्सत्वात् अद्वितीयत्वावधारणमुख्ये
नं संभवति यदि ब्रह्ममायायोर्दर्शनादित्वप्रतिपादक
श्रुत्यादिबलाद्व्याप्तकनकार्यात्मकद्वितीयाभावा
वधारणपरत्वेन द्ववचनमिथ्यत्वेन तदा सर्वदास
र्वविषयकज्ञानकर्तृत्वरूपसर्वज्ञत्वप्रतिपादक
श्रुत्यादिबलात्सर्वज्ञत्वघटकमायाह्यतिसंतन्य
तिरिक्तकार्याभावावधारणपरस्याद्वितीयत्व
वचनस्य त्यपि कल्पनेन तल्य मायाह्यतिभिस्सर्वज्ञ
त्वसमर्थनेमेव भाष्यसंमते तथा चेत्तस्यापि कर
णभाष्य अपि चाविद्यादिमनसस्सारिणश्वा
शरीरायपे ज्ञात्तानोत्पत्तिः श्वाद्ज्ञानप्रतिबंधका
रेण रहितस्स ईश्वरस्यापि स्युः सृष्टिपूर्वकाले ब्रह्मण
स्सृष्ट्यालोचनमीक्षणरूपणं न संभवति इति
ज्ञानरूपेक्षणस्य शरीरादिकारकसाध्यतापा
लोकसिद्धत्वेन ब्रह्मणस्तदा शरीराद्यभावादि
तिसाक्षेपं शंकामिरासार्थमिदं भाष्यं जीवस्येव
तिज्ञानोत्पत्ति शरीरादिसाध्या ईश्वरस्य तु मा-
याहतिरूपज्ञानोत्पत्तिः शरीराद्यनपेक्षा न तथा च
सृष्टेः पूर्वप्रलयकालेऽपि तस्य मायाहतिरूपमी
क्षणं सदा सर्वज्ञत्वे व संभवतीति समाधानमा

यामिप्रायः इदं भाष्यमित्यमेव व्याख्यातमभिनीतं
भाष्ये ज्ञानमपि तु बन्धकारणमविद्यादीति मेनवा न
नस्य भाष्याहृतिभिः सर्वज्ञत्वसमर्थनपक्षदूषणम
सगतमिति मेनवा शोकने पर्वं सनीति स्वरूपज्ञाने
नैव सर्वज्ञत्वसमर्थने सतीत्यर्थः नतिति स्वरूप-
ज्ञानस्य नित्यत्वादिति भावः ननु सर्वज्ञानकर्तृत्व
रूपमिति ब्रह्मण इति शेषः अत्र यद्यपि ज्ञातृत्व
सामान्यरूपे सर्वज्ञानकर्तृत्वं न विशेषरूपमिति
ननयोरभेदस्संभवति तथापि ब्रह्मणो ज्ञातृत्वे
नास्तीत्येवमात्पर्यं ननु तनयोरभेदो नावधीयमवि
रोधः ॥

अत एव वाक्यान्वयादिष्वधिकरणे वि
ज्ञातृत्वे जीवलिंगमित्युक्तं भाष्यकारैः
यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतिरपि ज्ञानरूप
त्वाभिप्रायेणैव योजनीयेति एतदपि व
स्तुस्वरूपचैतन्येनैव स्वस्वं स्वसर्वाव
भासकं ॥

अत एवेति ब्रह्मणो ज्ञातृत्वाभावादेवेत्यर्थः उक्त
कमिति बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणे पत्ने आ
त्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीत्यात्मा वा अरे द्रष्ट
व्य इत्यादि अत्र किं जीवो द्रष्टव्यत्वेनोपदिश्यते उत

प्रत्यगभिन्नः परमात्मेति अयं वस्तुभावः इति सं
शयस्तत्रापूर्वपक्षः एवं वा वाक्ये मोक्षे जीवस्य प्र
लयेन तादृशसंहारेऽपि विज्ञातारमरे केन विजानीया
दिति विज्ञातृत्वस्य जीवधर्मस्य कीर्तनात् जीवध
र्मवत्त्वादुपादेयत्वमिति सिद्धान्तस्तु प्रत्यगभि
न्नपरमात्मैव ब्रह्मत्वेनोपदिश्यते अतः वाक्यान्व
यात् तथाहि अत्रात्मवेदनेन सर्वविदितं भवती
ति प्रतिपाद्यते तच्च सर्वोपि प्रपञ्चब्रह्मपरिग्रहे घटते
न जीवपरिग्रहे तथा इदं सर्वं यदयमात्मेत्यादिवाक्यान्यपि
सर्वात्मके ब्रह्मण्येव नान्यथेति प्रतिपादकतयाऽवि
तानि लक्ष्यन्ते आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती
ति सर्वदा के जीवपरामर्शस्तु लोकसिद्धं भोक्तार
मनूद्य तस्य सुखदुःखरूपेण द्वैतत्वोपदेशार्थः वि
ज्ञातारमिति वाक्ये तु जीवस्य विज्ञातृत्वरूपधर्मपर
त्वं भवति तस्य वा कस्य मुक्तजीवपरमात्मने मुक्तजी
वे वस्तुतः रूपापि केनस्यासंभवात् किं तु भूतपूर्वग
त्या विज्ञातृत्वानुवादमात्रं ज्ञानेऽपि कृत्स्नस्य
क तस्मात् मैत्रेयीब्राह्मणं प्रत्यगभिन्ने निर्विशेष
ब्रह्मण्येव समन्वितमिति सिद्धमिति अत्र ज्ञातृत्वं ब्रह्म
साधारणं वे जीवलिङ्गतया भाष्यकारैर्नोपन्यस्य
त इत्यस्यैव तस्मात् ज्ञातृत्वं ब्रह्मणो नास्तीति ग
मयत इति भावः ईश्वरस्य सर्वविषयकज्ञानकर्तृ
त्वानभ्युपगमे श्रुतिविरोधमाशङ्क्याह यस्सर्वज्ञ

सि. ले.
टी.
१२३

123

इति चेन्न निरस्तत्वेन तन्मात्रस्य सर्वब्रह्मलक्षणपात्वा
पातु वाच्यत्वायोगात् विशिष्टत्वेन तस्य सप्रकृत्यर्थ
त्वे वाच्ये तथा च विशिष्टस्य कार्यत्वसंभवात् प्र
त्ययप्रकृत्यर्थकर्तृत्वस्य न विरोधः ब्रह्मणः स
र्वज्ञानकर्तृत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधेन ज्ञातृ
त्वस्य जीवलिंगत्वात् केवलं स्वरूपमात्रत्वोपपत्तेः
नद्यधिकरणसिद्धान्ताभिमतनिर्विशेषब्रह्म
व्याहतत्वमात्रेण विज्ञातृत्वस्य सर्वं पत्तलिंगत्वो
पत्त्योपपत्त्यासोपपन्ने श्रीभाष्यकारैरेव मत्वास्य स
र्वविषयकज्ञानकर्तृत्वस्येक्षितृत्वस्येत्यपि
करणोप्रतिपादितत्वाच्च प्रत्ययस्य श्रुतेः स्वार्थपरत्वस
भवेन तत्त्यागायोगाच्च तस्य स्वरसादाहुरयं पीत्यादि
ना चैतन्येनैवेति तन्माया हि तेभिरित्येव कारार्थः

तथापि तस्य स्वरूपेण कार्यत्वेपि हरिणा
व शिष्टरूपेण न ब्रह्मकार्यत्वाययः सर्व
ज्ञत्वं ज्ञानजनककर्तृत्वं प्रकृतेरपि न
कश्चिद्विरोधः इत्याचार्यवाचस्पतिमि
श्राः तन्नीस्वरवज्जीवोपि हरिमनपेक्ष
स्वरूपचैतन्येनैव किमपि विषयावा
वभासयति अधोक्त विवरणे ब्रह्मवै

नन्वेवंसर्वोपादानतयासर्वतादात्म्याप
त्तेस्तस्यसुखसर्वमवभासयति नजी
वेवेनत्वेनस्याविद्योपाधिकतयासर्व
गतत्वेप्युपादानत्वेनासंगित्वात्
यथासर्वगतेगोत्वसामान्येस्वभावाद
खादिव्यक्तिसंगित्वाभावेपिसास्नाव
द्व्यक्तौ स सज्जते एवंविषयासंगेपि
जीवः स्वभावादेनकारणेनसज्जते न
प्यावयवत्वेनकारणपरिणामोहनिरू
पोनयनादिद्वारेणानिर्गमविषयप
र्यन्तेवत्नरश्मिवत्कटिति दीर्घप्रभा
कारेणपरिणम्यविषयंव्याप्नोति न
दानमपाकृत्यनेविषयंगोचरयति

नर्हिप्रत्ययार्थवाधः नेत्याह नष्यापीति नस्यस्व
पवेनतस्यैसमर्थः हृष्पावच्छिन्नेति नचानादिमाया
दिरूपहृष्पावच्छिन्नचैतन्यस्यकथमुक्तप्रकारेण
पिकार्यत्वंसिद्धेरितिवाच्यं मायादेरपिननकार्यता
दात्म्यापत्त्याकार्यत्वसिद्धेमायाद्यवच्छिन्नस्यापिका
र्यत्वस्यस्वसंपादकत्वादितिभावः आनयतीति नन्व

ति नावभासयतीति तथाचेष्टापत्तिवक्ष्ये शंकते
तथा सत्यविद्याप्रतिबिंबत्वेन तद्रूपजीवस्य व्याप
कतया स्वसंस्पृष्टसकलजगदवभासकत्वापत्त्या
सर्वज्ञत्वप्रसंगात्स्वद्रूपत्वेनत्यस्य कारकानपेक्षत
या चक्षुरादिवैयर्थ्यप्रसंगाच्चेति भावः अत्रोक्तमिति
अस्मिन्नाक्षेपे समाधानमुक्तमित्यर्थः तज्जीवत्वेन
त्वमिति यथाजगद्व्याप्तस्य संस्पृष्टत्वं तथा जीवस्य संस्पृष्टत्वं न
भवति अनेनानन्तस्य सर्वज्ञत्वप्रसक्तिरित्यर्थः तद्
यथा जीवस्य घटादिविषये संबंधाभावः तथा
न्तःकरणादिनापि संबंधाभावस्तत्स्वरूपादानत्वाभा
वादेव तथा चान्तःकरणादेर्व्याप्ति विनेव जीवत्वेन त्व
द्रूपस्यावभास्यत्वं न स्यादित्याशंक्य उपादानत्वाभा
वेपि जीवत्वेन तस्यान्तःकरणादिना तादात्म्यसंबं
धेन व्याप्तिमाह यथा सर्वगतमिति संसर्गाध्यास इति
अनेनान्तःकरणादेस्तादात्म्याध्यासविशेष इति भा
वः चक्षुरादिवैयर्थ्यप्रसंगं परिहरति तथा चेत्या
दिना तथा चैतस्य जीवस्य स्वतो विषयसंबंधाभा
वे सतीत्यर्थः अन्तःकरणपरिणामस्य सहभाविविष
यव्यामोहहानिः चक्षुरश्मिवदिति तन्निमित्तपरिणा
मभित्यर्थः गोचरयतीति जीवत्वेनत्वमिति शेषः

केवलाग्निनाः अदाह्यस्यापितृणादेर

यः किंच समानुष्ठाग्निदाहत्ववत्केव
लजीवचैतन्यप्रकाशप्रपञ्चस्यापि वदा
देरेन ष्करणहस्तपाद्युक्तेन प्रका
शपत्वप्रसक्तेः यद्यंतःकरणोपाधिक
त्वेन जीवः परिच्छिन्नः अतः संसर्गा
भावान्न घटादिमवभासयतीति
हीनायनेनेष्टविषयावच्छिन्नचैत
न्यमभेदाभिव्यक्तेन विषयं प्रकाश
यति अथवा जीवः सर्वगतोप्यविद्या
वृतत्वात् ॥
विषयदेशस्थेनापि जीवचैतन्यस्य स्वतो विषयाव
भासकत्वं नास्ति नैव तद्धस्याधृष्टस्य तद्दृष्टीस्य
चेत्यानमाह केवलागतीति तत्प्रकाशपत्वमिम
चैतन्यं जीवचैतन्यपरं न तु जीवचैतन्यस्य विष
यदेशस्थेनापि विषये संसर्गाभावात् न तत्प्रका
शकत्वं हस्यान यो संसर्गेणाभेव तत्प्रकाशकत्व
स्येत्यस्य सर्वज्ञत्वप्रसंगः किंचिपरि ह्यथैते जी
वचैतन्यस्य सर्वगतत्वेन समस्तापि विषयसंसर्गीविव
भूतजलचैतन्यवत्स्याह तत्त्वादेवत विषयप्रका
शकत्वमिति प्रतिपादनेनापि जीवस्य सर्वज्ञत्वप्र

सि·ले·
टी·
१२५

125

संगादेः परिहारसंभवादिति भावः जीवत्वेनाभ्यन्त
ष्करणोपाधिकतयापरिच्छिन्नत्वपत्ते सर्वज्ञत्वापत्ति
शंकैव नास्ति तस्य विषयैः सह स्वतः संबन्धाभावे
न हि तं विना तत्प्रकाशात्मकत्वासंभवादिति परिहा
रान्तरमाह यद्वेति अन्तरिति परिच्छिन्नत्वादित्यर्थः
तत्संसृष्टेति वृत्तिद्वारा वृत्तिमदन्तःकरणसंसृष्टेत्य
न् विषयावच्छिन्नचैतन्येन स्वान्तःकरणोपा
धिकजीवचैतन्येन सहाभेदाभिव्यक्तौ सत्यां स
जीवस्तं विषयं प्रकाशयतीत्यर्थः अविद्याप्रति
बिम्बो जीव इति पक्षमपत्तमवाश्रित्य जीवस्योपाद
नत्वाभावेपि घटादिविषयैः सह संसर्गमभ्युपेत्य प
रिहारान्तरमाह अथवेति सर्वगतोपीति उपल
क्षणे चैतत् विषयसंसृष्टोपीत्यपि द्रष्टव्य इतर
था विषयसंसर्गाभावादेव जीवस्य विषयप्रका
शकत्वाभावोपपत्तौ तस्याहंत्वकल्पनावैयर्थ्य
प्रसंगादिति बोध्यं न च मां न जानामीत्यनुभवा
भावात्कथं तस्याहंत्वं सिध्येदिति वाच्यं अन्तःक
रणोपहितजीवचैतन्यस्यैव मामित्यनुभववि
षयतया व्यापकजीवचैतन्येऽन्तःकरणावच्छेद
न तदभावेपि विषयदेशे तस्याहंत्वकल्पने
बाधकाभावात् सर्वगतत्वेन रूपेण मां न जाना
मीत्यनुभवसत्त्वाच्चेति भावः ॥ ॥

स्वयमप्यप्रकाशमानेन तया विषया नः
नवभासयन्ति विषयविशेषेषूपरा-
गद्वारावरणनिरोधानेन नैवाभि
व्यक्तमेव विषयं प्रकाशयति एवं
चिद्रूपरागाधायेन विषयवैचित्र्याभे
दाभिव्यक्त्यर्थेनावरणाभिभवार्थे
नैनवाहन्तिनिगममपेक्षते न संस्पृष्टवि
षयमात्रावभासकत्वाज्जीवस्य किंचित्
ज्ञत्वमप्युपपद्यत इति अत्र प्रश्नमपते
सर्वगतस्य जीवस्याहन्तयोनः को विष
योपरागः हन्त्यापि हि सर्वैः सिद्धयोःति
ष्क्रियायो विषयजीवचैतन्ययोस्तादात्म्य
ससंयोगस्यवानसंभवमाधाने ॥

स्वयमपीति विषयास्तावज्जडत्वात्स्वतो न प्रकाशन्ते
जीवस्तु स्वप्रकाशमानो व्याहतत्वाद प्रकाशमानइ
ति वक्तुमशिमाद्वः यहाद्यपिपादेऽप्यवधारणार्थः
नण्वाचाहननान्स्वयमेवाप्रकाशमानत्वेऽस्यार्थः ह
स्तुपरागादाविति विषयविशेषेषूपरागे सति वि
षयदेशस्य जीवचैतन्यस्यापि तदुपरागो भवति

सि·ले·
टी·
१२९

126

नेनवजीवचैतन्यगतस्यावरणस्यतिरोधानेभवति
तथावजीवचैतन्येऽप्येषोह्युपरागस्तच्छादिपदार्थः न
चैवेति विषयविशेषणत्वेनार्थः नैवेति नान्योविषय
मनोन सर्वज्ञत्वप्रसंगइतिभावः इममेवभावंप्रकट
यति एवंचेति जीवचैतन्यस्यवृत्तिंविनाविषयान
वभासकत्वसिद्धेस्तमोऽर्थः नन्वसत्वेहेति वृत्तिसं
स्वहेत्यर्थः किंचिज्ज्ञत्वमपीति अनुभवसिद्धंकिंचि
ज्ज्ञत्वेऽप्यनुभवसिद्धासर्वज्ञतापीतिभावः नन्विहच
तुरायतनविधानेचैत्यपिशब्दार्थः आक्षिपति अत्रे
ति उक्तपक्षेऽप्युभयत्रापीत्यर्थः कइति सत्तालक्षणोवा
तादात्म्यलक्षणोवासंयोगलक्षणोवेति किंशब्दार्थः
तत्रतावदाद्योह्यनुपपन्नः जीवचैतन्यस्यसर्वगतत्वे
नविषयदेशासन्निहित जीवचैतन्यविषययोःस्वरू
पात्मकसंबंधस्यवृत्तिंविनापिसिद्धत्वादित्याशयेन
सर्वगतस्येत्युक्तं द्वितीयतृतीयौक्रमेणदूषयति
हन्तापीति लोकेययोःपदार्थयोस्तादात्म्यमनुभूय
ते तयोरादित्यारम्यानुभूयतेनत्वमध्येद्यागतत्वक
मित्याशयेनाह एवंसिद्धयोरिति संयोगस्यान्यतर
कर्मजत्वमुभयकर्मजत्वंवाऽवक्तव्यं तदुभयप्रकृतेन
संभवतीत्याह निष्क्रिययोरिति नचसवर्णादौद्विवि
धकर्माभावेऽपितेजःपार्थिवभागयोःसंयोगोदृष्ट
इतिवाच्य तथाविधयजीवचैतन्ययोरादित्यारम्भसं
योगाभ्युपगमेनस्वहानपत्तीनत्वप्रतिपादनविरोधा
दितिभावः हन्तापात्यानेनसंभवतीतिसंबंधः जी

वचैतन्यस्यानुपादाननयानिरवयवनयाचविषय
जीवचैतन्ययोस्तादात्म्यसंयोगोसहेतानलएवेहः
माणिनयोरायानेनसंभवतीत्यपिशाह्यर्थः आया
नस्वनादनमितिचोद्य ॥ ॥
अत्रकेचिदाहुः विषयविषयिभावसंब
न्धएवेति अन्येतु विषयविषयिभावस्या
वेनियामकाहनिश्चदनिर्गतायाश्चर्ये
द्विपकहनेत्वनियामकत्वनाहिप्रसं
गाचहमितिननिर्गमाभ्युपगमएवप
र्यायेनः मन्नाभिसंहितः किंतुविषय
सन्निहितजीवचैतन्यनादात्म्यापन्नापा
हेनेविषयसंयोगेनस्यापितनहीरकः
परंपरासंबंधोलभ्यतइतिसएवविष
यतोगोभिसंहितइत्याहुः अपरेतुसा
लादपरोलचैतन्यसंसर्गिणएवसखा
देरापरोसदर्शनादपरोतविषयेसाता
संसर्गएवहत्याः ॥
विषयदेशसन्निहितस्यजीवचैतन्यसहस्तुस्यतेः स
ंबंधिविषयविषयिभावलक्षणसंबंधोनाभूत्तनतेस्य
नैतमजायनेनस्यानिरिक्तस्यानिर्वचनीयस्यसं

सि.ले.
टी.
१२७

127

भवादित्याशयेनाह अत्र केचिदाहुरिति नन्वसद्रूप
संबंधस्यवातादात्म्यस्यवासंयोगस्यवाहृत्यधीनत्वमु
पपत्तेयेनोक्तदोषः स्यादित्येवकारार्थः परोक्तस्थले
शब्दमित्यादि वस्तूपहितजीवचैतन्यस्यानुमेयादि
विषयैस्सह विषयविषयिभावलक्षणसंबंधस्य
हृतिनिर्गमनेविनासिद्धौनेत्यंगीकाराद्वृत्तिनिर्गमन
मुपगच्छतोविवरणकाराणामयंसंबंधोनाभिप्रेत
इत्याह विषयविषयिभावमात्र इति परोक्तस्थल
साधारणविषयविषयिभाव इत्यर्थः नन्वियामक
त्वमिति विषयविषयिभावसंबंधस्य च्छब्दार्थः वृ
त्तिनिर्गमनाभावेपियद्विषयाहृतिर्जीवस्यस्वप्रका
शेयानाम इतिनियमसिद्धेर्विषयान्तरप्रकाशकत्वाप
त्तिरूपातिप्रसंगोनास्तीत्यर्थः संयोगादेरपिनिरस्त
त्वात् कस्संबंधस्तर्ह्यभिमत इति पृच्छति किंत्विति
अभिमतंसंबंधमाह विषयसन्निहितेनेति विषयव्या
पिनयाउत्पन्नोहतिश्रुति विषयसन्निहितजीवचैतन्य
स्यापिधानेनयाहतेस्तनातादात्म्यंवाच्यं तस्यापीति
विषयसन्निहितजीवचैतन्यस्यापिविषयावभास
कत्वेनाभिमतस्यविषयेणासहहृतिविषयसंयो
गद्वारकः परंपरासंबंधः विषयसंयुक्तवृत्तिता
दात्म्यलक्षणोलभ्यत इत्यर्थः इक्तसंबंधस्यवृत्ति
निर्गमनेविनासंभवान्निर्गमनेविवरणाचार्यैः
स्वीकृतमितिभावः स्वावदेशान्तरपदार्थस्यापरोक्ष
त्वेननत्प्रकाशकजीवचैतन्येनसहतस्य [illegible]ता

संबंधः प्रयोजकत्वेन क्रमः एवं वाक्यत्वादीनां
मपरोक्षेपि साक्षात्संबंधः विषयापरोक्षेऽपि कचि-
त्साक्षात्संबंधः कचित्परंपरासंबंधः प्रयोजनक
इति वेद्यव्यापने संभवति साक्षात्संबंधे परंपरा
संबंधकल्पनायोगाच्च तस्मात्त्रायमध्याद्याध्या
भिमतस्संबंधः इत्याह अपरेतिति ॥

तस्माद्वृत्तेर्विषयसंयोगे हि निरूपावच्छेदक
लाभान्न तदवच्छेदेन तदुपादानस्य जीवस्या
पि संयोगजसंयोगः संभवति कारण
कारणसंयोगात् कार्यसंयोगवत् का
र्याकार्यसंयोगात्कारणाकारणसंयोग
स्यापि युक्तित्वोल्लेनाभ्युपगतेः शक्तत्वा
दित्याहुः एकदेशिनस्तन्न करणोपहि
तस्य विषयावभासकत्वेन तस्य विषय-
तादात्म्यापत्त्या ब्रह्मत्वेन त्याभेदाभिव्यक्ति
द्वारा विषयतादात्म्यसंपादनमेव वृत्त्युप
योगाभिसंहितं ॥

तस्मादिति परंपरासंबंधस्यानभिमतत्वादित्यर्थः
वृत्तेरिति वृत्तेर्विषयेण संयोगे सति वृत्त्युपादानजीव
त्वेन तस्यापि विषयेण सह संयोगजसंयोगस्संभवति
एतदुक्तं भवति जीवत्वेन तस्य वृत्तिः कार्यश्च कार्यवि

षयः हेतोर्जीवचैतन्यमुपादानकारणं न स्यात् हेतोर्वि
षयोपादानकारणं न स्यात् हेतिविषययोर्जीव
चैतन्यं प्रतिकार्यकार्ययोः संयोगाज्जीवचैतन्यविष
ययोर्हेतिप्रतिकारणकारणयोः संयोगात्संयो
गजसंयोगो विवक्षित इति ननु कार्यं प्रतिकारण
मन्तरेणास्य प्रयोगस्य वा कारणमन्तरेण संयोगात्
हस्तकार्यकायस्य हस्तकार्येन करणस्य हस्तसंयोगः
दर्शनेन हस्तान्तरसंयोगदर्शनान्न हस्तावच्छेदेन
नरः कायसंयुक्त इत्यनुभवादित्याशंक्य प्रकृतेपि
घटादिविषये हि संयोगदशायां घटे हमवच्छेदे
न घटस्फुरतीति जीवचैतन्यसंसृष्टत्वानुभवादित्या
शयेनाह कारणकारणेति युक्तिनोल्लेखेनेति उ
भयत्र कल्पनानुभवरूपायायुक्तेः स्वस्वैतन्य
थ्यः ननु विषयदेशासन्निहितस्यापि जीवचैतन्य
स्य हेतूपादानत्वे विवरणाचार्येणाभिमतं तन्म
वति जीवस्यान्तःकरणस्योपादानत्वाभावेपि सा
क्षादिमध्यको गोत्वसामान्यस्येव स्वभावादेव जीवः
स्यान्तःकरणादेः संबन्ध इत्यस्यार्थस्य एवं विषयासं
गेपि जीवः स्वभावादेव करणेन संसृज्यत इत्यत्रापि
विवरणमतेनैव प्रतिपादितत्वात् ननु जीवचै
तन्यस्य हेतिमुपादानकारणत्वाभावे सतनुकसं
बन्धो न सिध्यतीति संयोगजसंयोगोपि विनाचायमेमन
इमस्वरमादाह एकदेशेन नास्तीति घटादिविषयाभा
सकजीवचैतन्यस्य घटादिना विषयेण सहतादात्म्यसं

वं यत्संपादनमेव चिद्रूपरागेनाभिमननमित्यर्थः
ननु हृत्स्यापि पूर्वं सिद्धत्वेन विषयत्वेनस्य योस्मादात्म्य
स्यानसंभवत्यायानाभिनिवेशा गुरुवाक्येनसंपा
दनमननस्याह विषयतादात्म्यापत्तेरिति चिंवमूल
बलत्वेनस्य स्वचतुर्दिविषयोपादानेन याबल
विषययोस्तादात्म्यं प्रागेवसिद्धेन यावद्विषय
तादात्म्यापत्ते बलत्वेनानेन सह हि विषयापादनास
क्तजीवत्वेनस्य सहितकतामेदाभिव्यक्तौ सम्यो
जीवत्वेनस्य विषयतादात्म्य हृस्यथीननपाल
भ्याने अभेदाभिव्यक्तिप्रकारस्य वक्तव्यत्वेनतेन
तादात्म्यसंपादनानुपपत्तिरिति भावः ॥

सर्वगतत्वेनपासर्वविषयसंनिहितस्या
पिजीवस्य तेन रूपेण विषयावभास
कत्वेनस्य साधारणत्वेन यावद्रूपविशेषा
परोक्षव्यवस्थित्यापोगतत्वस्यानक्षर
णोपहितत्वरूपेणैव विषयावभासक
त्वात् एवं च विषयापरोक्षस्य सि
द्वैतयोनियामकइति सिद्धान्तोपि संग
च्छते नचैवं द्वितीयपदवैयर्थ्यं जीवस्य
सर्वगतत्वे प्रमाणतः परिच्छिन्नत्वेहिनी

इत्येवनयोर्भेदादित्याह ॥

विषयावभासकजीवचैतन्यस्यान्तःकरणोपहित
स्येति यद्विशेषणं दत्तं तस्य प्रयोजनमाह सर्वगतये
ति नेवेति सर्वगतेनैतेनेत्यर्थः तस्येति जीवस्येत्यर्थः
साधारणेनैवेति सर्वपुरुषसाधारणेनेत्यर्थः पु
रुषपदस्मात्परमविद्याप्रतिबिंबो जीव इति प्रत्ये
जीवभेदस्याभावात् प्रयोगेनतस्येति जीवस्येत्यर्थः
तथा च सर्वगतमपि जीवचैतन्यं यस्य पुरुषस्या
न्तःकरणोपहितं स यमर्थमवभासयति सोऽर्थस्तस्यै
वापरोक्षो नान्यस्येति व्यवस्थितिसिद्धयेऽन्तःकर
णोपहितत्वविशेषणं वाच्यमित्यर्थः एकदेशम
तेनाभमाह एवं चेति विषयावभासकजीवचैतन
स्य हत्वाविषयतादात्म्यसंपादनोपगमे सतीत्य
र्थः प्रथमिकेति प्रथमसिद्धतादात्म्यस्यैवय
इत्यर्थः नैवमिति सर्वेषामर्थाहतिरिति प्रथम
पक्षेऽपि ह्रस्याभेदाभिव्यक्त्युपगम इत्युपगम इत्य
र्थः सांकर्यं परिहरति जीवस्येति जीवस्य सर्वग
तत्वमते सर्वपदार्थावहतिरिति प्रथमपक्षः जीवस्या
न्तःकरणोपाधिकत्वपक्षपरिच्छिन्नत्वमते प्रमेदा
भिव्यक्त्यर्थावहतिरिति द्वितीयपक्षद्वयम् ॥ प्रथ
भावः प्रथमद्वितीयपक्षयोरुभयोर्हेतिकृत्वा भे
दाभिव्यक्तिसाम्येऽपि प्रथमपक्षेऽहतिरभेदाभिव्या

किं द्वारा विषयावभासकजीवचैतन्यस्य विषये
ण सह तादात्म्यसंबंधसंपादनार्था द्वितीयपक्षे
न तु किं विषयावभासकजीवचैतन्यस्य वि
षयावच्छिन्नचैतन्येनाभेदाभिव्यक्त्यर्थं वेति न प
त्ययोः सांकर्यमिति प्रथमपक्षे जीवस्य व्या
पकतया विषयदेशे सदा सन्निहितस्यैव विषया
वभासकजीवचैतन्यस्य विषयेन तादात्म्यापन्नब्रह्म
चैतन्याभेदाभिव्यक्त्यर्था वृत्तिः द्वितीयपक्षे तु जी
वस्य परिच्छिन्नतया वृत्तिस्तस्य विषयसन्निधिसं
पादनाय पि समानब्रह्मचैतन्याभेदाभिव्यक्तिमपि संपा
दयतीति न ययोः प्रत्ययोः सांकर्यमयं परिहारो मूल
सर्वगतत्वपरिच्छिन्नत्वपदाभ्यां सूचितः सर्वपरिहा
रस्तु प्रथमपक्षे द्वितीयपक्षे तु पदाभ्यां सूचितः संबं
धार्थाहारिति प्रथमपक्षे संबंधस्यैवोद्देश्यत्वानगमा
दभेदाभिव्यक्त्यर्थाहारिति द्वितीयपक्षे त्वभे
दाभिव्यक्तेरेवोद्देश्यत्वावगमादिति अत्र मनेनैव
च्छिन्नविवेकेनावने रभेदाभिव्यक्तेरेव प्रयोजन
प्रथमद्वितीयपक्षयोः पर्यवसानमिति न ययोः सांक
र्यं वीरं मिन्नक्षिप्रेमादावेवैकदेशिन इत्युक्त
मिति मन्तव्यम् ॥

अथ द्वितीयपक्षे केयमाभेदाभिव्यक्तिः
केचिदाहुः उत्थाहासनटाकके दारस

त्निलयोरिव विषयान्न करणावच्छिन्नचै-
तन्ययोर्हि मीहारापकीभावः भेदाभिव्य-
क्तिः एवं च यद्यपि विषयावच्छिन्नं बलं चै-
तन्यमेव विषयप्रकाशकं ॥ ॥

वस्तुनस्तु संवेद्यार्थाहन्तितिरिति वदन्नाचार्याणामय-
मभिप्रायः विषयावभासकत्वेनाभिमतस्य जीवचैतन्य-
स्य विषयेण घटादिना सह व्यंग्यव्यंजकतालक्षणसं-
बंधस्तावन्न हि विषयसंस्पर्शहन्त्यर्थीनोत्र विवर्तिनः न
ह्याहि श्रेनः करणसच्छद्रव्यतास्तन एव चैतन्याभि-
व्यंजनसमर्थं घटादिकं तन्न यानमव निश्च स्वच्छद्रव्या-
नां घटादिविषयव्याप्यमानत्वं ह्यानत्र विद्यमानमस-
च्छत्वमभिभूय चैतन्याभिव्यंजनयोग्यताप्राप्तीयते
तदुक्तं विवरणाचार्यैर्नो न करणेद्रियसंनिकृष्ट-
स्य संसर्गिणोपि घटादौ चैतन्याभिव्यक्तियोग्यतामा-
पादयतीति इह चास्वच्छस्यापि स्वच्छद्रव्यसंसर्गा-
त् प्रतिबिंबग्राहित्वयोग्यत्वे यथा कुड्यादेर्जलसं-
योगकाले प्रतिबिंबग्राहित्वं घटादेः स्वसंनिहितजी-
वचैतन्यव्यंजकत्वं चैतन्यप्रतिबिंबग्राहित्वेन चैतन्यस्या-
पि व्यंग्यत्वं न च प्रतिबिंबितत्वमेव एवं विषयव्यंग्यव्यं-
जकतालक्षणसंबंधार्थमेव वहनेर्निर्गमनमुक्तं वि-
वरणे तथा च हस्तावहिर्निर्गतयाविषयचैतन्य-
योर्यथोक्तसंबंधसंपादिने संनिधव्यतिरेकप्रतिविवि

नेतत्त्वं जीवचैतन्येन मवभासयतीति द्वितीयप
क्षमाश्रित्यनि श्रुत्येति केचिदिति अभेदाभिव्यक्त्य
र्थो हि तिरिति द्वितीयपक्षो हि जीवस्य परिच्छिन्नत्व
मनङ्गीकृत्य प्रसिद्धमन्तःकरणोपाधिकस्य जी
वस्य विषयावच्छिन्नविवभून ब्रह्मचैतन्यस्य च तस्मा
भेदाभिव्यक्तिर्न संभवति अपितु आकारवृत्तेरिव ब्र
ह्मादिगोचरवृत्तेरुपाधिनिवर्तकत्वाभावेन भेदको
पाध्योरन्तःकरणविषययोस्सत्त्वे जीवब्रह्माभेदाभि
व्यक्तेरयोगादित्यर्थः आवर्तकोपाध्योस्सत्त्वेपि त
योरेकदेशस्थत्वसंपत्तौ न तदभेदाभिव्यक्तिस्सं
भवति लोके तथादर्शनादिति परिहरन्ति केचि
दाहुरिति केदारः सस्यनिष्पत्तिस्थानं तथा च तडा
कस्य सलिलस्य कुल्याद्वारा केदारस्य सलिलेन स
हाभेदाभिव्यक्तिर्यथा लोके प्रसिद्धा तथान्तःकर
णावच्छिन्नचैतन्यरूपजीवस्य विषयावच्छिन्नब्रह्म
चैतन्यस्य च वृत्तिद्वारा भेदाभिव्यक्तिर्भवति वृत्तेर्वि
षयदेशस्थत्वे सति वृत्तिवृत्तिमतोरभेदेन जीवो
पाध्यन्तःकरणस्यापि विषयदेशस्थत्वसिद्धेरित्य
र्थः ॥ ॥ ॥

तथापि न स्ववृत्तिद्वारैकीभावेन जीवत्वं
संपन्नमिति जीवस्य विषयप्रकाशोपप
त्तिरिति अन्ये त्वाहुः विवस्थानीयस्य वि

घटावच्छिन्नस्य ब्रह्मणः प्रतिबिंबभूतेन जी
वेनैकीभावेनाभेदाभिव्यक्तिः व्यावर्तको
पायौ दर्पणाइव जाग्रति नयोरैकीभावापे
गात् वृत्तिकृताभेदाभिव्यक्त्या विषयाव
च्छिन्नस्य ब्रह्मणो जीवत्वमाभो ब्रह्मणस्तदा
नद्विषयसंसर्गाभावेन न तदृष्टत्वासंभवे
न तेनस्य सर्वज्ञत्वाभावापत्तेश्च ॥

एवं चेति अभेदाभिव्यक्तेः संभावितायामित्यर्थः
ननु जीवचैतन्यस्य विषयावभासकत्वेन संभवति न
स्वविषये प्रत्युपादानत्वाभावेन तादात्म्यसंबंधाभावा
त् न च ब्रह्मचैतन्यमेव विषयावभासकमस्तु तस्यो
पादानतया साक्षात्त्वेन तादात्म्यसंबंधलाभादिति वा
च्यं तथा सत्यालोकेन घटः प्रकाशित इति वन्मया घ
टोवगत इति जीवचैतन्यस्यैव घटप्रकाशकत्वावग
मविरोधादिति मत्वा पुनः प्रोक्तं अभेदाभिव्यक्ति
प्रयोजनं वक्ति यद्यपीति विषयप्रकाशकमिति इ
ति वक्तव्यता तादात्म्यसंबंधलाभादिति शेषः न जीव
चैतन्यमित्येवकारार्थः तथा च मयायमवगतो घ
ट इत्यनुभवविरोध इति भावः परिहरति तथापी
ति न स्येति तादात्म्यसंबंधेन विषयावभासकब्रह्म
चैतन्यस्य वृत्तिद्वारा तः करणपरिणतव्याप्तो जीवे

नैकीभावाज्जीवत्वं संपन्नमिति ब्रह्मचैतन्यस्यापि
षयावभासकत्वेन जीवस्यैवेति प्राप्तो नानुभववि
रोधइत्यर्थः दर्पणइवेति यथा दर्पणे प्रतिबिंबद
शायोर्बिंबप्रतिबिंबयोरभेदाभिव्यक्तिर्वास्ति न
योस्तदाभेदानुभवानभ्यासहकृतेनेपि विषयादिदू
पभेदकोपाधौ सति साम संभवतीत्यर्थः ननु ना
न्वस्यात्कारेण शोषोपाधिनिहतोपादर्पभेदा
भिव्यक्तिस्तादृशी न तत्र विवक्षिता किंतु तीरनीर
योरेकपात्रस्थयोर्विवहृतिहारात्मेन करणविषय
योरेकदेशस्थत्वमात्रेण न मात्रप्रयुक्तानदवच्छिन्न
चैतन्ययोरौपचारिकाभेदाभिव्यक्तिर्विवक्षितान्य
स्मावाभेदाभिव्यक्तौ न व्यावर्तकोपाधिसत्त्वप्रयुक्तो
विरोधोऽस्ति दर्पणे मुखप्रतिबिंबदशायामपि मम
मुखमेव दर्पणे भातीति बिंबप्रतिबिंबयोरभेदाभि
व्यक्तिदर्शनात् अस्मिन्मतेऽपीत्थमेव निर्वाहः
कर्तव्यः न संनः करणनहृतिप्रतिबिंबयोरभेदा
भिव्यक्तिर्मुख्यासंभवतिहृतिहृतिमतोः कापा
कारणाभावात्तत्र योरैक्यायोगेनान्यप्रतिबिंबयो
रैक्यायोगात् पैकेबाएवेचैन्यादिनाप्रमात्रादीना
मस्मिन्मते साकर्याभावापपादनविरोधादित्याश
रमादाह हतिकृतनाभेदाभिव्यक्तेरिति तदातद्विष
येति विषयावच्छिन्नब्रह्मणोजीवत्वप्रसोनेस्यष
रत्वनिहृतिरवर्णपवाच्याचेनतस्यैकावच्छेदेनजी:

सि॰ ले॰
टी॰
१३२

वत्वेश्वरत्वयोरसंभवात् तथा च तदा जीवत्ववद्धणायां
ब्रह्मणस्तद्विषयसंसर्गाभावेन नहि हेतुत्वेन संभवती
त्यर्थः नचैतन्येनेनैतदेतत्त्वेषगणः ॥

किं तु विषयावच्छिन्नं ब्रह्मत्वेनान्ये विषयसं
सृष्टाया हृतेरग्रभागे विषयप्रकाशकेम
तिविंवसमर्पयतीति न स्यात् प्रतिविंवस्य
जीवेनैक्याभावः एवं चान्तःकरणवृत्ति
विषयावच्छिन्नचैतन्यानां प्रमातृप्रमाण
प्रमेयभावेनासंकरानुपपत्तेन न वृत्त्यु
पहितचैतन्यस्य विषयप्रमाणत्वेन स्य विष
याधिष्ठानचैतन्यस्यैव विषयेणाध्यासिक
संबंधाभावाद्विषयापरोक्षाध्यासिकसं
बंधलेशेन स्यादिति वाच्यं विषयाधिष्ठान
चैतन्यस्यैव विषयेणावच्छिन्नस्य वृत्तेनोप
तिविंविनयानदभेदेन तत्संबंधसत्त्वादिति

ननु विषयाधिष्ठानचैतन्यस्य वृत्तिसंसर्गदशायामं
तःकरणोपहितत्वप्रयुक्तजीवत्ववदविद्योपहित
त्वप्रयुक्तमीश्वरत्वमप्यविरुद्धत्वेन तथा च विंवभूतेश्व
रस्य तदापि सर्वज्ञत्वमस्तु तेनाभ्युपगमान्तःकरणाद्यपि
ष्ठानचैतन्यस्य तदुपाधिकत्वप्रयुक्तजीवत्वेश्वरत्वाऽस्थि

नेऽसति बिंबभूतब्रह्मणस्सद्भेदान्तःकरणादिसंस
र्गाभावेन नह्यद्वैतात्मभेदसत्वे सदा सर्वज्ञत्वाभा
वप्रसंगदोषइत्याशयेनेन त्वं इत्यस्य स्वरसं मनसि
नियामकोहंसो नाहं ब्रह्मवदभिमन्ताभेदाभिव्यक्ति
रितिष्ठत्वेन किंचिन्न नामाह विषयावच्छिन्नमि
ति अग्रभागइति हन्ति हि हृदयस्थान्तःकरणमा
त्रस्य विषयपर्यन्तमविच्छिन्नाकौत्समणादिम
भावहीर्घीभावमापन्नानि हतिनस्याहनेविषयसं
स्लेषोग्रभागोऽग्रभागइत्युच्यते नचैवंब्रह्मणःप्रतिबिंबः
नस्यविषयप्रकाशकस्यजीवनैकीभावः इत्याभेदा
भिव्यक्तिर्विवक्षिता हतिहतिमनोरूपादात्मत्वपा
भेदमेवेनतत्त्वंतिबिंबयोरभेदाभिव्यक्तिसंभवादि
त्यर्थः एवंचेति हन्तिप्रतिबिंबस्यान्तःकरणप्रति
बिंबाहसत्तोऽभिन्नस्यैवमन्तःस्तदभेदेनाभिव्यक्त
स्य विषयावभासकत्वे सौक्षान्तेसमीत्यर्थः अस्तु
करोपीति हन्ति हन्ति मनोरूपादात्मान्तःनत्प्रतिबिं
बयोरभेदाभिव्यक्तिवदसंकरोऽप्युपपद्यतइत्य
पिशब्दार्थः मवैदर्पणतापापिनेवान्तःकरणेना
पापिनाश्रवच्छिन्नेनतत्वमिविंबेनतत्प्रमाताह
निप्रतिबिंबेनतस्यनयेवावच्छिन्नेप्रमाणं विषया
वच्छिन्नेबलचैतन्यप्रमेयमिति नेषामसांकर्यमु
पपद्यते व्यावर्तकोपाधिसद्भावादित्यर्थः अस्मि
न्नेव्यासांकर्यमुपपद्यतइत्युक्त्वाएवं मनेविष

सि॰ ले॰
टी॰
१३३

133

पावल्लित्वबलचैतन्यस्यजीवनघाभिमत्रीकारान्त
मात्रप्रमेयचैतन्ययोरसांकर्यंनोपपद्यत इति स्वविने
वस्तुतस्तु सर्वमनेपि न सांकर्यं जीवबलभेदको
पाधिसद्भावस्यतन्त्रकृन्तनयासर्वेत्त्वादिव्यवस्था
याश्चभ्रान्तदर्शिनस्वादिनिमेनव्य पोकने नचेति
नस्थेति नस्यविषयेणव्याभिकसंवयामावादिति
संवयः प्रमातृपस्यहनिप्रतिविवस्यविषयोपाद।
नताभावेननयोस्मादास्वासंभवानथ्याववि षया
परोन्वेश्चाव्याभिकनादान्यसंवेयोनिया ॥

अपरेत्वाहुः विंवभूतनविषयाचिछानचैतन्
न्यमेवसांत्तादाव्याभिकसंवेपलाभाद्विष
यप्रकाशकमितिनस्यवविंवस्ववि षा
ष्टरूपणभेदसद्भावेपिन उपलत्तिनचै
तन्यात्मनैकीभावाभेदाभिव्यक्तिः नचै
वंसतिजीवबलसांकर्यंनवाबलणः
सर्वत्त्नविरोय। विंवात्मनानस्ययथा
पूर्वमवस्थानादिति अप्यन्तनीयपले
कोनामावरणभिभवः श्रत्ताननाप।
श्चनवटत्तानेनेवात्तानमलः प्रपवोनि
वेर्ननिवेन् अत्रकेचिदाकेहुः वेनय

मात्रावरकस्याज्ञानस्याविषयत्वाच्छिवप्रदे
शेष्वख्यानादिप्रकाशेन महाकारस्यैव
ज्ञानैकदेशेनन्नाशेषावाकृतत्वस्यैवष्टे
वाभीनभटवदपसरणावाभिभवइति
भ्रमेवज्ञानस्यैकदेशेननाशोऽप्यादाना
भावात् ॥ ॥
मकइतिसिद्धान्तविरोधइतिशंकाभिप्रायः बिंब
प्रतिबिंबयोरभेदाभ्युपगमात्तबिंबत्वेनतस्यविषये
णसहयस्तादात्म्यसंबंधः सएवप्रमात्रूपप्रतिबिंब
स्यापीतितन्नापसिद्धान्तइतिपरिहरति विषयाधिष्ठा
नेति नटभेदेनेति प्रतिबिंबत्वेनतस्यबिंबाभेदेने
त्यर्थः बिंबप्रतिबिंबयोरभेदेसत्यपिकल्पितभेद
सत्वात्बिंबसंबंधस्यप्रतिबिंबसंबंधत्वेनाक्लृप्त
त्वसंसर्गतादात्म्येनसद्वयन् अभेदाभिव्यक्तिप्रका
रान्तरेणाह अपरेत्वाहुरिति भेदसद्भावेपीति प्र
तिबिंबत्वविशिष्टचैतन्यस्यरूपजीवेनमहेतिशे
षः नहीतिबिंबत्वप्रतिबिंबत्वाभ्यामुपलक्षिते
नस्वरूपचैतन्येनतादात्म्येनेत्यर्थः नचैवंसतीति उप
लक्षितचैतन्यस्यात्मनाऽभेदाभिव्यक्तेरांगीकारेऽप
वीक्तिदोषद्वयंनास्तीत्यर्थः अत्रैवहेतुमाह उपलक्षित
चैतन्यस्यात्मनापरोक्षाभावानवास्तवाभेदः नस्वरूप
नेपरत्वात् नापिव्यावहारिकाभेदः बिंबप्रतिबिंब

भेदस्यव्यावहारिकत्वेननन्तंसमस्तनाकाभेदांसे भ
वान् नापिप्रातिभासिकाभेदः उपाध्योरेकदेश॰
स्यत्वमात्रेणविंवप्रतिविंवत्वेनस्थयोः प्रातिभासि
काभेदसंभवेननतदर्थत्वेनस्वमात्रोपलक्षणत्वैवपर्या
दिति नतीयपक्षमाश्रितपति अथेति निवर्तनेति
अज्ञानस्यैकत्वादिति भावः ननु निवर्तनेऽज्ञानोना
ज्ञाननाशः आवरणाभिभवः नचान्यः प्रकारः
संभवति अनुपलंभादिति भावः अज्ञानैकाभेवा
देव्यापरिहरति अत्र केचिदाहुरिति येनन्यमात्रेति
मात्रपदं सातिशयातिरिक्तकन्त्वेनन्यपरंसाति
एणावरणभावस्यवस्यमाणत्वादिति भावः एकदे
शेननाशेवेति नष्याननमलप्रपंचस्यनतिहन्याप
तिरिति भावः प्रकारान्तरानुपलंभोसिद्ध इत्याश
येनाह कदवदित्यादिना निरुक्तमावरणाभिभ
वेहष्ठयन्नेप्रकारान्तराणि वक्ति अन्येतिनादि
ना ॥
पन्नस्तत्रकेदलनायोगेनसमुदपगतेसम
पातेरप्यावरणाभावप्रसंगाद्विशिष्टियस्मा
पसरणसवेष्टनयोरसंभवाद्वनपणोक
रूपोभिभवः संभवति अनेनैवनन्यमात्राव
रकस्याप्यज्ञानस्यननदाकारहतिसंस्क्षा
वस्यविषयावच्छिन्नचैतन्यानावरकत्व॰

स्याभावमेवाभिभवः नचविषयावच्छेद
नघटवद्विषयत्वेनन्यमाश्रित्यस्थितस्या
ज्ञानस्यकथंतदनावरकत्वमन्यतइति
शंक्य अहमज्ञइतिप्रतीत्याहमर्थभवे
प्रकाशमानत्वेनन्यमाश्रयतयैवनस्यत
दनावरकत्वप्रतिपत्तेरित्याह। अपरेन
घटंनजानामीतिघटज्ञानविरोधित्वेन
घटज्ञानेसतिघटाज्ञानंनिवृत्तमितिन
त्वियमवैवेनवानभूयमानेनमूलाज्ञानेश
त्वेनन्यविषयस्यतद्धाननिवर्त्यस्यवतन
स्यनध्यात्वायोगान्निकिंतुघटावच्छिन्नचै
तन्यविषयेमूलाज्ञानस्यावस्थाभेदरूप
मज्ञानंतन्नरमितितन्नाशएवाभिभवः
नचैवमेकेनज्ञानेनतन्नाशेनतत्समानवि
षयाणांज्ञानानांनाशाणामावरणाभिभावक
त्वानापत्तिः यावंतिज्ञानानितावंत्यज्ञा
नानीत्यभ्युपगमादित्याह। ॥
पुनस्तत्वेति विषयावच्छिन्नचैतन्येयावरणोत्सयो
गेनस्पर्शः ननदिति ननहि षयाकारहत्तिसत्वा

नि॰ ले॰
टी॰
१३५

135

वस्यैव तद्विषयावच्छिन्नत्वेनैतन्नेतदनावरकत्वमित्यर्थः
ननु यथा घटे व्याप्यमानः पटस्तमावृणोत्येवं पटवि
षयावच्छिन्नत्वब्रह्मत्वेनत्वेव्याप्यवर्त्तमानमज्ञानमपि चै
तन्यमावृणोत्येवेति तदनावरकत्वकल्पनमयुक्तमि
ति चेत्कत न चेति अज्ञाने पटवैलक्षण्यस्यानुभवसि
द्धत्वात्तेनद्वोघमवनरतीत्याह अहमिति तस्येति
अज्ञानस्येत्यर्थः मीवचैतन्याश्रितमप्यज्ञानेनतदाह
णोति तस्यावृतत्वे सर्वव्यवहारलोपप्रसंगादिति दह
रापिकरणभाध्यमाधितत्वात् साक्षिचैतन्यस्या
नावृतत्वाच्चावस्थमाणत्वाच्चेति भावः प्रपंचोपादान
मूलाज्ञानाद्युत्तयामृदेवाविषयावच्छिन्नचैतन्याव
रकमज्ञानमिति घटादिज्ञानेन तन्निवृत्तावपि न
प्रपंचनिवृत्तिप्रसंगः तेन प्रपंचमूलाज्ञानानिवृत्तेन
रिमिमते दर्शयति अयदेतिति अज्ञानभेदे मानमा
ह घटमिति विशेषितेनेति नजानामीत्यज्ञानान
भवाभिलापकशब्देनज्ञोविरोध्यर्थकत्वादभिल
प्यानुभवोपि ज्ञानविरोधिविषयक एव न च नजा
नामीत्यनुभवो ज्ञानप्रागभावविषयक एव न त्वभा
वरूपाज्ञानविषयक इति वाच्यं प्रागभावस्येवासंभ
वितत्वेतिति भावः तथात्वायोगादिति घटावच्छि
न्नचैतन्यविषयकत्वन ज्ञानविवर्त्यतयोरयोगादि
त्यर्थः किंतु ज्ञानान्तरमिति संबंधः अवस्याभेद
रूपमिति अस्य विशेषणस्य प्रयोजनं वद्यते न

वैवमेकेनेत्यादिग्रंथः स्पष्टार्थः ॥

इमानि चावस्थारूपाण्यज्ञानानि मूला-
ज्ञानवदज्ञानत्वादनादीनीति केचित् ।
व्यावहारिकौ जगज्जीवावाहमस्वामौ
जगज्जीवौ विक्षिपेनीति ह्यज्ञानावदावर-
ण विक्षेपशक्तियोगादज्ञानावस्थामे-
दरूपा तथा सुषुप्त्यवस्थायान्तःकरण-
हे विलीने सुखमहमस्वाप्सं न किंचिद-
वेदिषमिति परामर्शदर्शनान्मूलाज्ञा-
नवत्सुषुप्तिकालेऽनुभूयमानाज्ञाना-
वस्थाभेदरूपैव ॥

नन्ववस्थाज्ञानानि किमनादीनि किंवाद्यादिमं-
ति नाद्यः सानाभावाद्व्रह्मितीयः अज्ञानमनादी-
नि सिद्धांन विरोधादिति चेदत्र केचिदाचार्यपतत्साध-
यंनीत्याह इमानि चेति अवस्थाज्ञानानि अना-
दीनि अज्ञानत्वान्मूलाज्ञानवत्तवदत्रपक्षामासिद्धिः
देवताधिकरणे मूलाज्ञानानादित्वस्य सङ्कृतिमा-
याभ्यासाधितत्वादिति भावः नवाज्ञानगतानां-
दित्वं मूलाज्ञानत्वप्रयोजकं नत्वज्ञानत्वमात्रमि-
ति वाच्ये लाघवेन तन्मात्रस्यैव प्रयोजकत्वादिति

सि॰ले॰
टी॰
१३६

136

भावः अवस्थाज्ञानान्यादिमन्तीति द्वितीयपक्ष
मन्ये समाधयति नन्वाह व्यावहारिकाविद्यादिना
न च सिद्धान्तविरोधः अज्ञानानादित्वाभ्युपगम
स्य मूलाज्ञानविषयत्वादिति भावः विमतान्यव
स्थाज्ञानान्यादिमन्ति अवस्थाः ज्ञानत्वात् नि
द्रावत् सुषुप्तिवच्च मूलाज्ञाने व्यभिचारवारणा
र्थं आद्यस्येति जाग्रत्कालीनेन जगत् नीवोयाहे
शो प्रसिद्धैन नाहश्यावेव समकाले उपलभ्येते
अन्तस्तयोर्यथावदनुपलम्भादावरणं वक्तव्यमि
ति भावः विक्षिप्तीति सृजतीत्यर्थः अज्ञानाव
स्थाभेदरूपेति अज्ञानस्य हि आवरणविक्षेपश
क्तिमत्वे लक्षणेनस्य समकारणीभूत निद्रायां
सत्वादज्ञानत्वेनावत् सिद्धे निद्रायाः वक्ष्यमाण
रीत्या सादित्वेन साज्ञान् मूलाज्ञानत्वायोगात् दव
स्थाविशेषरूपत्वे सिद्धमिति निद्राप्यमहद्वोतेन सा
धनवैकल्यमिति भावः तथा सुषुप्तिकाले मू
लाज्ञानवदनुभूयमाना सुषुप्त्यवस्थाप्यज्ञाना
वस्थाभेदरूपैवेति संबंधः ननु सुषुप्तिकाले
मूलाज्ञानसुषुप्त्योरनुभवोऽसिद्धः सदाप्यहम
ज्ञोऽहं स्वपीमीत्यनुभवादर्शनादिति नेत्याह
सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शस्मरणे तथा चउभयत
स्मर्यमाणपरामर्शान्यथानुपपत्त्या तदा सुषुप्ति
मूलाज्ञानयोरनुभवः साक्षिरूपः कल्प्यते अहम

तैर्विहित्वात्मन्येनः करणसंसर्गः प्रयोजकः न
कालेन स्मलीनत्वान्नाहम्भुल्लैर्व इत्याशयेनाह
ध्येन ष्करणादौ विलीन इति वक्तुरादिकमादि
पदार्थः सृष्टिसद्रूपसाधनार्थः परामर्शक
स्य सृष्ट्यनुभवोपन्यासः सृष्टिकाले मू
लाज्ञानाभावे सृष्टेस्तदवस्थारूपत्वेनसिध्ये
दनस्तत्र भवोपन्यासः नदामूलाज्ञानसत्वसा
धनार्थः सृष्टेस्तदवस्थारूपत्वपरिशेषादव
गन्तव्ये सृष्टिकाले मूलाज्ञानातिरिक्तादमेन
ष्करणादीनां विलीनत्वे न तस्यास्तदवस्थारू
पत्वासंभवादिति सूचनार्थं चान्तःकरणादिविल
योपन्यासः न च्याव सृष्टिरहस्यांनेपिन साधन
वैकल्यमिति भावः ॥
नयोऽख्यजाग्रद्भोगप्रदकर्मोपरमे सत्येवा
त्ववान्साधितमिति तद्वदन्यदस्यदप्यज्ञा
नमवस्थारूपे सादीत्यन्ये नत्वनादित्व
पत्तेच्च हेत्वभावसम्भवत्वेनैव तानेन सर्वत्र
दज्ञानन्नाशो भवेत् विनिगमनाविरहा
तद्वत्क्षित्वे चैतन्यावरकसर्वाज्ञाना
शेविषयप्रकाशयोगगावच्छिन्नः पाश्चा
त्यज्ञानानामावरणानभिभावकत्वे न

सि.ले.
टी.
१३७

137

दवस्यमेवेतिचेत् अत्रकेचिदाहुः यथा
ज्ञानप्रागभावानामनेकेषांसत्वेप्येकज्ञा
नोदयेएकएवप्रागभावोनिवर्तते सेषा
यादिजननेनरात्मकतयानदावरणद्वयेष्व
प्रागभावानेकेषुसत्स्वपिविषयावभास
स्यैकज्ञानोदयेएकमेवाज्ञानंनिवर्त
ते अज्ञानानेकेषुसत्स्वपिविषयावभासइ
ति ॥ ॥
दृष्टान्तद्वयेपिसाध्यवैकल्यंपरिहरति नयोश्चेति
निद्रासुषुप्त्योरित्यर्थः अन्यदपीति घटादिविषया
वच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानमपीत्यर्थः अवस्थाज्ञा
नानांसादित्वपक्षेप्यसमस्तत्वेनघटज्ञानेनन
ष्टत्वेनैः सर्वघटावरकत्वेनस्थितानांज्ञानसनाशे
सतिपश्चादुत्पन्नमवस्थाज्ञानंपुनस्तमाहरणेनी
ति अवस्थासिध्यति नेषा मनादित्वपक्षेनसान
सिध्येदितिशेकते नन्विति प्राथमिकघटज्ञा
नेनतदज्ञानानांसर्वेषांनाशोस्ति नचद्वितीय
कल्पेहेषयति घटइति प्राथमिकज्ञानेनप
कमेवाज्ञानंनश्यतिनेनताएतीमयत्रविनिगम
काभावात् सर्वाज्ञाननाशोवक्तव्यस्तथाचद्वि
तीयकल्पानुपपत्तिरित्यर्थः द्वितीयकल्पएव
निविगमकाभावदोषान्तरमाह तदवच्छिन्नेति

प्रथमज्ञानेन सर्वज्ञाननाशादित्यर्थः नन्वेव
स्यमेवेति पाश्चात्यज्ञानानामावरणाभिभाव
कत्वसिद्धये हि यावंति ज्ञानानि तावंति तन्निव
र्त्याज्ञानानीत्युपगमने तदभ्युपगमेपि प्रथ
मज्ञानेनैव सर्वज्ञाननाशे सदोषत्वं तदवस्थमे
वेत्यर्थः यथात्वायमने यावंति घटज्ञानानि ता
वंतो घटज्ञानप्रागभावाः संतीति तत्र प्रथमेन
ज्ञानेनैकएव ज्ञानप्रागभावो निवर्तते शेष
यथापूर्वं संत्येव तेषां सत्वेपि विषयप्रकाशाभा
वोपपत्तेरेवमज्ञानेपि योजनीयमिति परिहरति
अत्र केचिदाहुरिति तन्न दृष्टांतो विषमः ज्ञान
प्रागभावस्यानावरकत्वात् भावरूपाज्ञानस्य
च विषयावरकत्वात् आवरणसत्वेच न विषय
प्रकाशोपपत्तिरिति तेनाह संशयादीति विप
र्ययस्यादिपदार्थः सिद्धांते भावरूपाज्ञानस्यावर
कत्वं सज्ञानवत्वाभिमते वस्तुनि संशयादिनन
न समर्थितं तत्र परमते ज्ञानप्रागभावरूपाज्ञान
स्यापि समानेनतो न दृष्टांतवैषम्यमिति भावः
एकमेवेति फलबलादिति भावः । ॥ ॥

अथैवमाह नस्यापरोक्षेति विरुद्धमेकज्ञानोद
येच प्रागभावो नश्यतेपि यावद्विशेषद

सि॰ले॰
टी॰
१३८

138

शेनाभावकृटत्वरूपमावरणे विशेषदर्श
नात्रास्तीति मन्यमानावदन्ति यद्वा यदन्ता
नमाहृणोति नदानेन ज्ञानेन तस्यैव ता
शः सर्वेव सर्वदानाहृणोति वैयर्थ्यात् किं
तावरकज्ञाने हत्वानाशिनेन हत्वपरमेः
ज्ञानेनावरमाहृणोति नचैवं सति ब्रह्मावग
मोनन्तिकालेः नावरकत्वेन सिद्धानाम
ज्ञानानां ननेनाप्यति हतिप्रसंगः तेषां सा
ज्ञानस्य विरोधिनां भावेपि नत्रिविधस्य मूलाज्ञा
नपरनेव ननुयाः ज्ञानसंबंधादेव नत्रिह
स्यैव निहत्युपपत्तेः ॥

नन्वनादिनयमलेस्मादि ग्रंथेन कृतात्वेपप्रकारान्तरेण
समाधानमाह अन्येत्विति अस्यवदन्तीत्यनेन संबंधः
पूर्वपरिहारे अन्येषामभिप्रेतमस्वरसंस्वयं दर्शय-
ति आहतस्येति आहतस्यापि पर्वतीयदहनादेः सि
द्धेनैपरोक्षज्ञानांगीकारादपरोक्षज्ञानमिमं के या
वदिति स्याएवादौ संशयादिविरोधिदर्शनप्रागभा-
वमात्रे न संशयादिजननसमर्थं स्यात् उत्तरयमिति-
निश्चयदशायामपि तत्समानविषयकनिश्चयान्तर
प्रागभावसत्वेन तदापुरुषवत्सदृतिमतः पुनरपि-
संशयप्रसंगात् केनसंशयादिसमानविषयकनि

श्रयानां यावेन: अभावात् नावतो समुदायः संशया
यादिजननसमर्थनयापरमेन विषयावरणेने·
नवाच्यः एकनिश्चयकालेवयावद्विशेषदर्शना
भावकृतद्रूपस्य परमेनेश्रावरणेनेनसंमनस्य
विशेषाः दर्शनस्याःभावात् नपुनः संशयादिप्र
संगः नवाप्रथमवदादिज्ञानेकालेपरमेनेविषय
प्रकाशानुपपत्तिः श्रावरणनाभिमनप्रागभावकृ
ताभावात् नस्मादाहनस्यापिविषयस्यप्रथमज्ञानेः
समयेप्रकाशः संभवतीत्यत्रनायेदृशोनः संभवती
त्यर्थः नचैवंसतीति सर्वदासर्वेषामवस्थाःज्ञाना
नामावरकत्वाभावेसतोत्यर्थः नतोपीति ब्रह्मावग
मादपीत्यर्थः निहृत्यभावप्रसंगोहेतुरनावरकत्वेन
स्थितिः यदिब्रह्मावगमोत्पत्तिकालेमूलाज्ञानव
दवस्याज्ञानान्यपिव्रलवैनत्सेविषयप्रदेशेषाहृस
निवृत्तदाब्रह्मावगमेनेनत्समानविषयकमूला
ज्ञानस्येवचैतन्यावरकत्वेनस्थितानामवस्थाःज्ञा
नानामपिनिवृत्तिः स्यात्समानविषयकत्वाविशेषा
त् तेषांनदनावरकत्वेनस्थितिमोत्वनिवृत्तिर्नसंभ
वतिनत्समानविषयकत्वाभावादित्यर्थः ननस्य
विदेहकैवल्येतेषामननिवृत्तिप्रसंगइतिभावः ए
वंसत्यनिवृत्तिप्रसंगइतिनचेतिसंबंधः नवेहन
मादृनेषामिति श्रत्रद्वितीयतृतीयतच्छेदोब्रह्मा
वगमपरो चतुर्थतच्छेदोमूलाज्ञानपरः यथा

सि·ले·
टी·
१३५

139

ज्ञाननिह्नवेनो चैतन्यात्मनो यो संबंधो निवर्तनेन तस्य
संबंध्यज्ञानपरनेश्वनात् नहीदमर्थः ॥

एतदर्थमेव तेषां तद्वस्थाभेदरूपतया
तत्मारतेऽभिषिच्यत इति अपरे तु ज्ञानस्य
स्वविषयस्वभावताऽस्मागीनः सर्वस्वं
दोहुणोत्स्येव न च विषयोत्पतेः प्रागाव
रणीयाभावेनावारकत्वं तत्त्वज्यत इति वा
च्य न दापि सत्त्वरूपणानत्सत्वादिति म
ममानाः कस्यपेति यथावङ्कजनसमा
ज्ञलेपदेशोकस्यचिच्छिद्रक्षिपतत्त्वः शानि
तिनतानप्यपसारयति यथावासद्विया
तद्रूमोच्चयमेकं दोषं निवर्त्य हेषां त
रेहृतिकरोति एवमेकमज्ञानेनापाया
ज्ञाममज्ञानेनतारायपिनिरक्षकरोति
तिरस्कारस्वभावज्ञानस्थितिति नदावर
णशक्तिमतित्वं य इति नन्वेवंसतिप्राग
वाहिकस्य लेहितीयादिहतीनामावर
णानभिभावकत्वेव फलेऽस्मात् प्रथम
ज्ञानेनैवाविवर्तनेन तिरस्काराभ्यामावर

णमात्रस्याभिभवादिति ॥ ॥

नन्ववस्थाज्ञानानां मूलाज्ञानपरिणतत्वमसिद्धमि
त्याशंक्याह एतदर्थमेवेति यथा संसारस्याज्ञान-
निवृत्त्या निवृत्तिसिद्धये तन्मूलकत्वं यथा संसारस्य त
न्यावरणस्य कल्प्यते तद्वत्प्रकृतेऽपीति भावः यद्वा के
मवस्याभेदरूपमिति विशेषणस्य प्रयोजनं वस्तुन
इति न द्वयदर्शित्वमिति मन्तव्यं नन्वनादित्वपक्ष इ
त्यादिना कृताक्षेपस्य समाधानेन प्रकारान्तरेण दर्श
यति अथवेत्यादि कल्पयतीति संबन्धः तेषामावर
दर्शयति अज्ञानस्येति ननु सर्वमज्ञाने साक्षिणि का
ले सर्वदा विषयमाहणीतीति नियमो नास्ति एक-
ज्ञानकाल एकस्याज्ञानस्य नाशः इतरेषां न दा स
त्वधावरणशक्तिप्रतिबन्धरूपतिरस्कारस्य वस्था-
मात्रेणैव नयकज्ञानकाले तेषामावरकत्वाभावा
दित्यनेकभ्याह उत्सर्गतः इति ननु सर्वदा साक्षिणो नी-
लपीतादिविषयोत्पत्तेः सर्वकालेऽपि घटाद्यवच्छि
न्नचैतन्यावरकत्वमवस्थाज्ञानानामनुपपन्नं नदृष्ट
एतत्तु न दानीमवच्छेदकविषयाभावेन तदवच्छि
चैतन्यस्यावस्थाज्ञानैरावरणीयस्याभावादितिशंका
मपनुदति न चेत्यादिना नवद्यापीति कार्यमात्रस्य अ
नेः सर्वकालेनाशोऽन्तरकाले चानभिव्यक्तरूपेण व
स्थानस्य सुषुप्तिस्थानत्यायेः न तु नय सर्वदा वार्यः सर्वथा
नत्वादिति भावः एवमिति ज्ञानेकस्यावरज्ञान-

सि॰ले॰
टी॰
१५॰

स्यतीति सर्वं सर्वदा ग्राहयतीत्युत्तरार्धस्य ज्ञाना-
स्येति निरपवादत्वेन निर्देश इति भावः ज्ञानमात्रमज्ञाननि
वर्तकमिति नियममाक्षिपति नन्वेवं सतीति एकेन
ज्ञानेनैकाज्ञानस्य नाशात् इतरेषां तिरस्कार इत्युप
गमे सतीत्यर्थः वैफल्यं स्यादिति अज्ञाननाशादिप्र
योजनवत्त्वेन स्यादित्यर्थः नन्वयोजनस्य प्रथमज्ञा
नेनैव सिद्धत्वादित्याह प्रथमेति ॥

प्रज्ञाज्ञः इति तिरस्कृतमप्यज्ञानेन तदुपर
मे पुनरावृणोति यद्दीपतिरस्कृतेन तमउ
वदीपोपरमे ह्युपरमसमये हृत्यन्तरोदय
ने तिरस्कृतमज्ञानेन पैवावृतिहेनेप्रदी
पोपरमसमये प्रदीपान्तरोदयेन तमउद्भव न
ष्टावयसि न सत्यग्रिमवृत्तेरायस्य सत्त्वेय
झतिरेकेवासत्वेन तज्जन्यमिति प्रागभा
वपरिपालनसाधारणलक्षणान्तरोयेना
नावरणस्य हि निरोधादि हतिकार्यत्वस्या
पिलाभाद्वन वैफल्यमिति न्यायवैदिका
ह्ननस्याङ्गः केनचिज्ज्ञानेन कस्यचिदज्ञा
नस्य नाश एव तन्नावरकाणामप्यज्ञा
नानान्तराणां तिरस्कारः ॥

प्रथमज्ञानसिद्धस्यापि आवरणतिरस्कारस्य द्विती
यादिज्ञानसाध्यत्वं साध्यलक्षणविशेषानुरोधेन सं
भवति अतो न द्वितीयादिज्ञानवैफल्यम् अज्ञाननाश
रूपप्रयोजनाभावेऽपि तिरस्करणलक्षणफलस्य
सत्त्वादिति परिहरन्ति अत्राहुरिति प्रथमे यावद्
नस्थले सिद्धमर्थं सहस्रेणेदर्शयति हन्ति तिरस्कृत
मिति घटोयमिति प्रत्यक्षज्ञानेनैकमज्ञानं नाश
यदितरद्ज्ञानं सर्वं तिरस्करोति नतु तिरस्कृतमज्ञा
नं घटज्ञानोपरमसमये पुनस्समावृणोति यदि तु प्र
स्यादिवदात् प्रथमप्रत्यक्षघटज्ञाननाशानन्तरं घट
प्रत्यक्षज्ञानरमेदेति तदा तिरस्कृतमज्ञानं नष्ठेवावति
ष्ठते इत्यर्थः यस्मिन् सत्यग्रिमक्षणे यस्य सत्त्वं यस्मि
न्नसति यस्यासत्त्वं तत्तज्जन्यमिति साध्यलक्षणं इदं च
साधनादिसाधारणं तथाहि यस्मिन्दण्डे सति
उत्तरक्षणे घटादिकार्यसत्त्वं दण्डादावसति च घटा
दिकार्यासत्त्वं ततो घटादिकं दण्डादिजन्यं तथा प्रा
यश्चित्ते सति उत्तरक्षणे दुःखप्रागभावस्य सत्त्वं प्रा
यश्चित्ते चासति दुःखध्वंसोदयात् दुःखप्रागभा
वस्यासत्त्वमिति रीत्या अनादेरपि दुःखप्रागभाव
स्य प्रायश्चित्तपरिपाल्यत्वं तथा प्रायश्चित्तसाध्यत्वमुप
पन्ने एवं प्रकृतेऽपि साध्यत्वं वर्णयन्ति तथा च द्वि
तीयवृत्त्युदये सति प्रथमज्ञानसिद्धस्यावरणतिर
स्कारस्य उत्तरक्षणे सत्त्वं प्रथमज्ञाननाशक्षणे द्वि
तीयवृत्त्युदयव्यतिरेके च उक्ततिरस्कारस्यासत्त्वमि

सि० ले०
टी०
१५१

151

ति प्रथमज्ञानकाल एव सिद्धत्वेऽपि तस्य द्वितीयवृ
त्तिजन्यतयाऽनन्यफलत्वमेव तृतीयादिवृत्तीनामपि
आवरणतिरस्कारफलकत्वं योजनीयमित्यर्थः अ
नावरणस्येति आवरणतिरस्कारस्येत्यर्थः ज्ञानमा
त्रमज्ञाननिवर्तकं न भवतीत्या धारावाहिकद्वितीयादि
ज्ञाने व्यभिचारादित्यत्र प्रकारान्तरेण परिहारहृत्तेन्या
यचन्द्रिकाकृन्मतमाह नन्विति नन्वाज्ञानावरणति
रस्काराभावे एकज्ञानकालेऽपि तेन तिरस्कृतेन विषय
स्यावृतत्वाद्विषयानुभवाभावप्रसंग इति वाच्यं प्रथ
मज्ञानोदये एकमेवाज्ञानं विषयावरकमितरेषां तु
दाविषयावरकत्वमेव नापेयतेऽज्ञानानां तिरस्कार
णापेक्षेति भावः ॥

न च धारावाहिकद्वितीयादिवृत्तीना
मप्येकैकाज्ञाननाशकत्वेन साफल्य
न चैवं ज्ञानोदयेऽप्यावरणसंभवाद्विष
यानवभासप्रसंगः अवस्थारूपाण्यज्ञा
नानि तत्तत्कालकलोपलक्षितस्वरूपा
वरकाणि ज्ञानानि च यावत्स्वकालोप
लक्षितविषयावरकाज्ञाननाशकानि
न च किंचिज्ज्ञानोदयेऽन्यकालीनविष
यावरकाज्ञानस्य नाशो हि प्रमाणानाम
ज्ञानानन्तराणामन्यकालीनविषयावरक

तदातनतत्कालीनविषयावभासेकाचि
दनुपपत्तिः कारीरीफले हृष्यावासत्त्वस
मयस्येवात्तानविषयेचतदातनत्कालस्या
पलक्षणतयाविषयकोटावनप्रवेशा
नसत्त्वमनतत्कालमेदाविषयेपंगावा
हिकहिनीयादिज्ञानेरज्ञानानोनिह
तावपिनकाचिदनुपपत्तिरिति ॥

ननुः किंतज्ञाह तथाचेतिप्रागभावमविहृषयको
मनूयानिराकरोति तचैवमित्यादिना एवंपाठस्य
थमज्ञानेनज्ञावरकाज्ञानेनराणामतिरस्करणस्व
नीत्यर्थः तत्कालेति अवस्थाज्ञानानामेवैषामज्ञा
ज्ञानस्येवसर्वदाविषयत्वेनन्मावरकत्वेनालिवैयर्थ्यो
त् किंतकिंचिदज्ञानेकेचित्कालेविषयत्वेनन्मसाह
णोति किंचित्कालीनेरनदाहृणांनीत्यनेनप्रकार
णकालविशेषरूपलक्षितविषयत्वेनन्मावरकत्वेज्ञा
नानामपिस्वस्वोदयकालस्वस्वविषयावरकत्वेनप्रा
सक्ताज्ञाननिवर्तकत्वमित्यर्थः एवमाशयस्फुटायद
दानीविषयानवभासप्रसंगपरिहरति तथाचेति
एकज्ञानकालेप्रज्ञानानराणामनावरकत्वेसिद्ध
सतीत्यर्थः तत्कालीनेति किंचिज्ज्ञानोदयकालीन
विषयस्यावरकत्वेनप्रसक्ताज्ञानस्येत्यर्थः तनदि
ति किंचिज्ज्ञानकालीनेत्यर्थः तनुनेतेः कालविशे

सि॰ले॰
टी॰
१५२

142

सैर्विशिष्टस्यैव विषयस्यानन्तज्ञानावरणीयत्वमित्य
वे कालविशेषाणां विशेषणतयावरणीयकोटा
वनुप्रवेशं विहाय तेषां किमित्युपलक्षणत्वं नो कि
यत इत्याशंकायां तत्वासत्तिया तास्थूलेस्रावरकत्वेनप्रसि
को ज्ञाननिवर्तकद्वितीयादिक्षणानामपि तत्तत्काल
विशेषविशिष्टविषयकत्वे वाच्ये समानविषयकत्वं
विनानुनिवर्तकत्वानुपपत्तेस्तत्र न संभवति तत्क्षणभे
दानामप्यनन्तत्वात् अनन्तेषामुपलक्षणत्वमाश्रित
मिति समाधानमभिप्रेत्य समयविशेषस्योपलक्षण
त्वे हेतुमाह कारीरीफले हेत्वावित्ति कारीरीनाम
केष्टिफलभूताहृष्टिरिष्टिसमान्यतरत्वपवत्वकथा
नन्तकालान्तरे तदानीमुत्पन्नस्यस्यस्य संजीवने कालो
त्तरीयहृष्टेरनुपयोगात्तथावानन्नसमयस्याहृष्टविशे
षणतया फलकोटिप्रवेशो नोपपद्यत इष्टिं विनापि सम
यविशेषसंभवात्किं तु समयान्तरव्यावर्तकतया उपल
क्षणत्वमेवाश्रितमित्यर्थः ॥ ॥

केचित्तु प्रथमज्ञाननिवर्त्यमेवाज्ञानं स्वरू
पावरकं द्वितीयादिज्ञाननिवर्त्यानि तु दे
शकालविशेषणानां विशिष्टविषया
णामज्ञानपवसनानि स्वयद्रूपः ज्ञाननि
वर्तके चैव दर्शने सकृत्ने चैवं तज्ज्ञानाभी
ति स्वरूपावरणेनाविभूयते किं तिदा

नीं संस्कारैर्नित्यज्ञानानामित्यादिरूपेण विशि
ष्टावरणमेव विस्मरणशालिनः क्वचि
त्संस्कारोद्बोधेऽपि नित्यज्ञानानामिति सद्रूपावर
णोद्घाटनेनैव न च नाशस्य अन्यत्र संस्कारोद्बोधे
विषयाणां वा ज्ञानानि ज्ञानानि च नैवं
सति धारावाहिकद्वितीयादिज्ञानानाम
ज्ञाननिवर्तकत्वेन स्यात्स्थूलकालीनविशि
ष्टज्ञानस्य प्रथमज्ञानेनैव निवृत्तेः एवमप
रज्ञानव्यवहितस्य कालविशिष्टज्ञानस्य
नरविषये द्वितीयादिज्ञानेन निवृत्तेर्योगा
दिति वाच्यम् ॥

धारावहनस्थले द्वितीयादिज्ञानानामावरणाभिभा
वकत्वेन स्यादित्याक्षेपपरिहारे यद्दर्शयति के
चिदिति प्रथममेव स्वमतमाह प्रथमज्ञानेति उक्तव्या
वस्थायां प्रमाणत्वेनानुभवं दर्शयति अत एवेति उक्त
विभागस्योपगमादेवेत्यर्थः ननूक्तविभागेन सिध्य
ति क्वचित्संस्कारोद्बोधेऽपि व स्मृतिरेवं च सद्रूपावरणानु
भवादित्याशंक्याह विस्मरणशालिन इति न च त
थापि तु पुनः सद्रूपावरणानुभवस्थले द्वितीयादि
ज्ञाननिवर्त्यमप्यज्ञानेन सद्रूपावरकमस्त्वित्यर्थः त
थाचोक्तविभागो न्यासांगिक इति भावः अन्ये त्विति

विस्मरणाभावस्थलइत्यर्थः नन्वज्ञानानां विशिष्टवि
षयकत्वेनेष्टामनिवृत्तिप्रसंगः सकृद्दृष्टे वस्तुनि द्वि
तीयादिज्ञानानामपि प्रथमज्ञानवत् स्वरूपमात्रविष-
यकत्वेनानन्तमानविषयकत्वरहितानां नत्त्विवनेक
मानुपपत्तेरिति तेन्याह ज्ञानानि चेति सकृदृष्टे वि
षये ज्ञानान्यपि चेत् इदानीमज्ञास्त इत्याकारणासंनि
विशिष्टविषयाण्येवेति स्वीकाराज्ञोक्तदोष इति भावः
नन्वज्ञानानां विशिष्टविषयकत्वं धारास्थले द्वितीया
दिवृत्तिषु व्यभिचारपरिहारार्थं हि कल्प्यते तथा च त
त्तज्ञानानां किं घटिकार्थं घटिकाद्यात्मकस्थूलकालवि
शिष्टघटादिविषयकत्वे विवक्षितं किं वा क्षणात्मकसू
क्ष्मकालविशिष्टघटादिविषयकत्वं विवक्षितमिति वि
कल्पमनभिनिधाय उभयथापि धारास्थले द्वितीया
दिवृत्तिषु व्यभिचारतादवस्थ्यमिति शंकेन नैवं स
तीति द्वितीयादिज्ञानानां नत्त्विवमज्ञानानां च सूक्ष्म
गतो विशिष्टविषयकत्वे सतीत्यर्थः प्रथमज्ञानेनैवे
ति स्थूलकालविशिष्टविषयकेणेति शेषः पूर्वापरे
ति धारास्थले हि ज्ञानानि क्षणस्थितिकानि तत्र पू
र्वापरज्ञानकालेभ्यो व्यावृत्ताय सूक्ष्मकालाः क्षणात्म
कास्तैर्विशिष्टस्य विषयस्यावारके यद्ज्ञाने न सेत्यर्थः
नद्विषयैरिति सूक्ष्मकालविशिष्टविषयकैरित्यर्थः

धारावहनस्थले प्रथमोत्पन्नज्ञानापवहृते
स्तावत्कालावस्थापि न संभवेन्न हतिमे

ज्ञानभ्युपगमानदभ्युपगमेपि स्थूलका
लावस्थायिपंचषट्‌हनितूपत्तसंभवे
नपरस्परव्याहनस्थूलकालादिविशेष
णभेदविषयत्वोपपत्तेः प्रतित्तणोच्य
दनेकहनिसैनानत्तूपत्ताभ्युपगमेपि
हितीयादिहनीनामपिगतार्थमावि
षयत्वयाप्रामाण्याभावेनावरणेनिव
नेकवैयर्थ्यहानेश्च नहिविषयावाधमा
त्रेप्रामाण्ये प्रागवगतानधिगतयोः प्र
वेतनेनहनिपावकयोरनुमितिविषयो
रवाधस्याविशेषेणोभयत्राप्यनुमितेः
प्रामाण्यप्रसंगात् नचेष्टापत्तिः वह्नाव
नुमितिः प्रमाणमितिवत्पर्वतेप्यनुमि
तिः प्रमाणमितिव्यवहारादर्शनात् ॥
यत्रएकस्मिन्नेव श्रीमूर्त्यादौ दीर्घकालनैरंतर्येण स्फु
रणमस्ति तत्र श्रीमूर्त्यादिगोचरहनिरेकैवनऽदेमा
नाभावात् सिद्धान्तेहनेः क्षणिकत्वानभ्युपग
मात् नचावनननत्रव्यभिचारशंकेत्यारू धारावह्न
स्थलइति नवननत्रहनेरेकत्वे धारावहनत्वप्रसिद्धि
विरोधः एकस्मानदसंभवात् ध्यानसमाध्योरपितु

सि॰ ले॰ टी॰ १५५

155

करीभावकवृत्तित्वपत्वापनेनानुयोः प्रत्ययत्वेनतित्वपत्व
प्रतिपादकभाष्यादिविरोधप्रसंगाद्वेत्यापेक्षकायाशयाः
अनेकवृत्तित्वपत्वमंगीकृत्यव्यभिचारंपरिहरति तद
भ्युपगमेपीति संभवेनेति धारायाइतिशेषः इष्यते
रिति द्वितीयादिवृत्तीनामज्ञानानिवर्तकत्वदोषोनापत्ती
तिशेषः धारावाहिकवृत्तीनोन्यापममनइवलक्षणस्येति
कत्वमपेन्यापिव्यभिचारंपरिहरति प्रतिलक्षणंयदिति
प्रतिलक्षणमप्यर्थतः अनेकाश्रयाहृतनयः नत्वेतानेन्य
र्थः अभ्युपगमेपीति धारायाइतिशेषः अज्ञानेश्वाति
ज्ञानमज्ञाननिवर्तकमितिनियमभंगत्वपायाः ज्ञा
नेरभावादित्यर्थः ज्ञात्याभावेहेतुमाह प्रामाण्याभा
वेनेति नत्रहेतुमाह अधिगतार्थमात्रेति अनधिग
तार्थविषयकत्वाभावोमात्रपदार्थः तथाच द्वितीया
दिवृत्तीनाप्रमात्वेनास्तिस्वतिवदधिगतार्थमात्रवि
षयकत्वादित्यर्थः नन्वनधिगताबाधितार्थानुभवत्वे
प्रमात्वेनभवति अबाधितानुभवपदव्याहृत्ययोर्भ्रम
स्मृत्योरिवानधिगतपदव्यावर्त्याभावानवाचावाधि
तार्थानुभवत्वमात्रप्रमात्वेनद्वितीयादिवृत्तिषुल
क्षणमिति तत्र नियमभंगत्वपाहानिः स्यादेवेतिनेत्या
ह नहीति प्रामाण्यमित्यनेनेतरनघ्यासनीतिशेषः ने
याधिकरणेकते नचेष्टापत्तिरिति इष्टापत्तिरिति
नेचेतिमेवेयः व्यवहारादर्शनादिति तथाचप्रामा
ण्यप्रामाण्यव्यवस्थायाः व्यवहारानुसारित्वात्त्वमिते
पर्वतोपप्रमात्वाभावेनालक्ष्यत्वेसिद्धेपर्वतमाणानुमि
तौप्रमात्वलक्षणस्यातिव्याप्तिपरिहारायानधिगतत्व

विशेषणेनलक्षणेदेयमेव ननस्वयाराद्वितीयादि
वृत्तीनांनप्रामाण्यमितिभावः ॥

विवरणेसाक्षिसिद्धस्याज्ञानस्याभाव
व्याहतिप्रत्यायनार्थानुमानादिविषय
त्वेपिप्रमाणवेद्यत्वोक्तेस्तस्यसाक्षिनी
प्यादिवृत्तीनांप्रामाण्याभावादुपासना
दिवृत्तीनामिवाज्ञाननिवर्तकत्वेपिन
हानिःप्रामाण्यवृत्तीनामेवतन्निवर्तक
त्वाभ्युपगमात् ॥

अज्ञानस्यप्रमालक्षणेप्रवेशोस्तीत्यत्रहेत्वन्तरमा
ह विवरणइति विवरणेऽज्ञानस्यप्रमाणवेद्य
त्वोक्तेरित्येवंयः अज्ञानमानपदमनुमितिपरंप्र
माणपदमपिप्रमितिपरंप्रमालक्षणस्यप्रकृतत्वा
दितिबोध्यंननज्ञानस्यानुमितिशब्दार्थापत्तिरूपप्र
तिविषयत्वेकथंनस्वप्रमाणवेद्यत्वमतआह साक्षि
सिद्धस्येति अज्ञोहमित्यनुभवरूपेणसाक्षिणाज्ञान
स्वरूपस्याज्ञानत्वादज्ञानानुमित्यादेरज्ञानस्वरूपविष
येऽज्ञानत्वघटितप्रमात्वनास्तीतिमत्वाप्रमाणवे
द्यत्वेनस्योक्तेः नचसाक्षिणएवप्रमाणत्वात्कथंसामा
न्यतःप्रमाणवेद्यत्वमुक्तमितिवाच्यं साक्षिणातिरिक्त
प्रमाणवेद्यत्वस्यैवविवक्षितत्वात् साक्षिणातिस्यैव
नप्रमाकरणजन्यत्वपर्यायाभिमतेस्वरज्ञानवत्वा

सि·ले·
टी·
१४५
145

त्तिरणः प्रमाप्रमाबहिर्भूतेनैतेन प्रमाणानामभावाहानेद
वैयर्थ्यतद्वचनमिति भावः ननु साक्षिप्रमात्वसिद्धेर्वेदान्ता
नैकिमर्थं तर्हि तत्रानुमानाद्युपन्यासेनेत्याह प्रमाव
व्याहतेरिति अज्ञानस्य पराभिमताज्ज्ञानादभावरूपात्
पाव्याहतिस्तन्न्यायेनमर्थः प्रयोजनं तेषामनुमाना
दीनां तानि तथेत्यर्थः एतदुक्तं भवति अहमज्ञ इत्य
नुभवसिद्धमज्ञानं भावरूपमिति सिद्धान्तिनः नच प्रा
प्रागभावरूपमिति वैशेषिकादयः तन्नस्यानुमाना
दिभिर्ज्ञानस्याभावप्रतियोगिकभेदसाधन इति
नैनेषां वैयर्थ्यं नचैतस्य भावरूपत्वसाधनेनाकिंचि
त्फलमिति वाच्यं मायांतु प्रकृतिं विद्यादित्यादिशास्त्रसि
द्धस्य प्रपंचपरिणाम्युपादानत्वस्य सिद्धेस्तत्साधनफल
त्वात् तस्मादिति अननुयोगानवघटितप्रमात्वलक्षण
भावादित्यर्थः उपासनादिहानीनामिवेति उपासना
रूपा हानिर्नैतज्ज्ञानेन क्रमतत्कारणजन्यत्वात् मनसो
ज्ञानकरणत्वस्य निरस्तत्वाद्विरोधिप्रमाणतावत्किं
तु गमनादिवत् क्रियारूपा पुरुषकृतिसाध्यत्वात्तस्या
श्चोपास्यस्वरूपाज्ञाननिवर्तिकामवसिच्छाद्वेषादिव
न योपिन स्वविषयाज्ञाननिवर्तकाः ज्ञानरूपत्वाभावा
त् द्वितीयादिहानीनां तु स्मृतिवद्ज्ञानरूपत्वेपि नाज्ञान
निवर्तकत्वमुपपन्ने प्रमात्वाभावादित्यर्थः ननु कथं
न हानिः स्यात्सोप्रमात्वाभावेपि ज्ञानत्वाभ्युपगमेन ज्ञान
मात्रमज्ञाननिवर्तकमिति नियमस्य व्यभिचाररूपहा
नेरावश्यकत्वादित्याशंक्याह प्रमाणहानीनामेवेति

ननधिगतार्थमात्रगोचरत्वंनीनाम पीसेवकारार्थः
नप्याचज्ञानमात्रमज्ञाननिवर्तकमितिनियमानो
गीक्रियतेयेनोक्तदोषः स्यादितिभावः अभ्युपग
मादित्यनेनरंड्याड्रितिदोषः केचित्विन्त्युपक
मान् ॥

नेत्ननायमपिनियमः परोक्तहनेनिय
मेनाज्ञानानिवर्तकत्वादितिचेन्न अत्र
केचिदाहुः द्विविधेविषयावरकमज्ञा
ने एकंविषयाश्रितं त्वादिविक्षेपोपा
दानभूतंकार्यकल्प्यत्वरूपाश्रितमन्य
त् विषयमहंनजानामीत्यनुभविके
त्वरूपाश्रितंस्वविषयसंभिन्नविक्षेपो
पादानतासंभवेनविषयाश्रितंस्वविष
यमहंनजानामीतिसाक्षिरूपप्रकाश
संसर्गयोग्यत्वात् द्विविधस्याप्यावरणक
त्वात् एवंचपरोक्षस्थलेहनेनिर्गमना
भावात् ह्रस्थहत्तेर्ज्ञानमवाकान्परि
माणविषावरणमेपितद्विपरीतनपरिमा
णविक्षेपदर्शनाद्वविषयगतातज्ञानानि
हतानिरस्येव
हतावपित्वरूपगतताज्ञाननि

प्रमामात्रमज्ञाननिवर्तकमिति नियमस्यापि व्यभिचा
रेणाकेन नन्विति परोक्षज्ञानस्यापि तन्निवर्तकत्वस
त्वात्र व्यभिचार इति वक्तुमज्ञानस्य द्वैविध्यमाह द्वि
विधमित्यादिना रज्ज्वादीति रज्ज्वाद्यविक्षेपः सर्पा
दिरूपो विवर्तः तदुपादानभूतमित्यर्थः कार्यक
ल्प्यमिति विक्षेपाख्यकार्यानुपपत्तिकल्प्यं न त्वनुभ
वसिद्धमित्यर्थः ननु रज्ज्वादिगताज्ञानस्य रज्जुं न जा
नामीत्यनुभवसिद्धत्वात् कथं तस्य कार्यैककल्प्य
त्वमित्याशंक्यानुभवस्य विषयगताज्ञाने न विषय
इत्याह अन्यदिति अत्र विषयावरणमज्ञानं हि वि
षये एवं विषयाश्रितमत्र त्वनुरूपाश्रितमिति संबंधः
तथा च विषयाश्रिते प्रमाणाप्रदर्शनेऽपि पुरुषाश्रिते
सप्रमाणे दर्शयतीति तथा च रज्ज्वादिस्थस्यावरणे बो
ध्ये नैवकेनैवाज्ञानेन सर्पादिविक्षेपस्य न जाना
मीत्यनुभवस्य चासिद्धेः किमज्ञानद्वैविध्येनेत्यत
आह पुरुषाश्रितस्येति विषययोरज्ज्वादिरूपिण्याज्ञाने
नस्याभिन्नो विषयतादात्म्यापन्नो यो विक्षेपस्तदुपादा
नत्वासंभवेनेत्यर्थः न जानामीत्याकारकोपस्था
तोरूपः प्रकाशस्तत्संसर्गायोगेनेत्यर्थः इदानीं व्य
भिचारं परिहरति एवं चेति अज्ञानद्वैविध्ये सतीत्य
र्थः एवं च परोक्षस्थले विषयगताज्ञानानिवृत्तावपि
पुरुषगताज्ञाननिवृत्तिरस्त्येवेति संबंधः तथा च न
व्यभिचार इति भावः परोक्षज्ञानस्य विषयगताज्ञाननि
वर्तकत्वाभावे हेतुद्वयमाह हेत्वित्यादिना निर्गम

नाभावादिति विषयचैतन्यसंसर्गापादनेनैव वि
षयचैतन्यगताज्ञाननिवर्तकत्वस्य वृत्तामाणेन या
निर्गमनाभावे वृत्तिविषयचैतन्यसंसर्गेण सिध्य
तीति भावः नह्यपरीतेति हृदेहस्थप्रमाणो हन्तः
सन्निहितहृत्त इव महान्तिन्यामवाकजन्यपरोक्ष
ज्ञानविषयभूताद्दूरस्थहृत्तगताज्ञानस्यान्यप्रमा
णविशेषाद्धि यरीतोपः परिमाणरूपविक्षेपवि
शेषः नस्पर्शनादित्यर्थः यदि परोक्षज्ञानेवि
षयगताज्ञाननिवर्तकस्यात्तदाभवाकजन्यावगमे
न परिमाणविशेषाज्ञाननिहत्यापन्या विपरीतपरि
माणात्मकविक्षेपोत्पत्तिर्नस्यात् उपादानाभावा
दिति भावः ॥

शास्त्रार्थं न जानामीत्यनुभूताज्ञानस
न उपदेशानन्तरं निवृत्त्यनुभवात् अन
पवादमेयादौ सत्त्वसिद्धावृत्तिरिति वि
वरणस्य नहि विषयाज्ञाननिवर्तकत्वे उ
त्पत्केन तदीपने इति अत्रेन नयनपट
लवत्सरूपाप्तिनेभवाज्ञानेविषयाव
रणे ननदृतिरेकेण विषयगताज्ञाने
प्रमाणमस्ति नवघुरूपाप्तिनसविष
यंगानविक्षेपपरिणामिवे न संभवति
तेसंभवेवाहृदस्थहत्तपरिमाणपरोक्ष

तानादज्ञाननिवृत्तौ विपरीतपरिमाण-
विक्षेपेण न संभवतीति वाच्यं ॥

परोक्षज्ञानेन पुरुषगताज्ञाननिवृत्तौ हेतुमाह शा-
स्त्रार्थमिति शास्त्रार्थं न जानामीत्यनेन प्रकारेणाय-
च्छास्त्रार्थाज्ञानमनुभूतं तस्य शास्त्रार्थोपदेशानं-
तरं शास्त्रार्थाज्ञानमिदानीं निवृत्तमिति निवृत्तिर-
नुभूयते तच्च शास्त्रार्थो द्विविधः धर्मरूपो ब्रह्मरूपश्च
धर्मरूपशास्त्रार्थोपदेशजन्यज्ञानं परोक्षमेव न त-
त्कदाचिदप्यपरोक्षं तस्य साक्षात्कारायोग्यत्वात् तथा च
तद्विषयगताज्ञाननिवृत्तिप्रसक्तिरेव नास्तीति
पुरुषगताज्ञानमेव निवर्तत इति वक्तव्यं इतरथा
तन्निवृत्त्यनुभवविरोधात् ब्रह्मरूपे च शास्त्रार्थे उ-
पदेशजन्यज्ञाने परोक्षे तावन्मात्रेण विषयावरके
मूलाज्ञाने विषयगते निवर्तने मननादिविधिवैय-
र्थ्यप्रसङ्गात् अतः पुरुषगताज्ञानमेव निवर्तत इ-
ति वक्तव्यमन्यथा तत्रापि तन्निवृत्त्यनुभवविरोधा-
देवेति भावः परोक्षज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वे वि-
वरणादिसंमतिमाह अत एवेति उक्तादनुभवब-
लादेवमर्थः तद्विषयमज्ञानमहमनुभवामीत्यादिपरस्प-
ष्टमिदमज्ञानं परोक्षवृत्तिपदं निवृत्तिपरमिति
व्याख्यानेन न दोषः तथा च श्रुतमेयादौ विषयग-
ताज्ञाननिवृत्त्यभावस्य वक्तव्यमाणतया तत्र पुरुषग-
ताज्ञाननिवृत्तिरनुमित्यादिपरोक्षज्ञानेन जायत इ-

स्य समर्थस्तत्त्वविवर्त्तिन इति मन्तीयते इत्यर्थः अज्ञान
द्वैविध्याभावेऽपि प्रमाप्रमाश्रमत्ताननिवर्तकमिति नि
यमस्यन व्यभिचार इति मनेदर्शयति अन्येनेति पु
रुषगताज्ञानापेक्षया आश्रयस्य हि विषयगतमज्ञानं किं वि
षयावरणार्थमपेक्ष्यते किं वा शुक्तिरजतादिविक्षे
पोत्पत्त्यर्थं नाद्य इत्याह नयनपटलवदिति नयन
गतकाचादिवदित्यर्थः न द्वितीय इत्याह न तद्व्यतिरे
केणेति विषयगताज्ञानाभावेऽपि वस्त्रमाणविषया
विक्षेपोत्पत्तिसंभवादिति भावः प्रमाणाभावोऽ
सिद्ध इति शोकनेन चेति न संभवतीति पुरुषगता
ज्ञानस्य शुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यगतसत्ताभावादि
ति भावः पुरुषगतस्यैवाज्ञानस्य विषयगतवि
क्षेपोपादानत्वे दोषमाह न संभवेवेति पुरुषग
ताज्ञानस्य विषयगतविक्षेपपरिणामित्वेनच्छ्वा
ध्यः न संभवतीति विषयगताज्ञानस्यानभ्युपगमा
त्पुरुषगताज्ञानस्य च आमोपदेशजन्यपरोक्षज्ञानेन
निहतत्वादिति भावः ॥

वाचस्पतिमते सर्वस्यापि चैतन्यस्य जीवाश्रि
ताज्ञानविषयीकृतब्रह्मविवर्तत्वेन तद्व
च्छुक्तिरजतादेः पुरुषाश्रिताज्ञानवि
षयीकृतब्रह्मविवर्तत्वोपपत्तेः परो
क्षैकावस्थानिहतावप्यवस्थान

रेण विपरीतपरिमाणविश्लेषोपपत्तेश्च
स्यात्तु: अपरेण शुक्तिरजतादिपरिणा-
मोपपत्त्यांत स्याद्विषयावगुण्ठनपटवद्वि
षयगतमेवाज्ञानेन सावरणं ॥

आद्यं दोषं परिहरति वाचस्पतिमत इति शुक्तिरज
तादिविक्षेपस्याज्ञानपरिणामत्वपक्षे अज्ञानस्य वि
षयचैतन्यगतत्वं वक्तव्यं न स्याज्ञानपरिणामत्वा
ङ्गीकार्यत्वे तत्तस्य विषयचैतन्यगतत्वं नापेक्षित
मिति भावः दार्ष्टान्तिके वस्तुपदं शुक्त्याद्यवच्छिन्नचै
तन्यरूपवस्तुपरेण न तु प्रातिवस्तुपरेऽवच्छिन्नचैतन्य
स्यैव शुक्तिरजताद्युपादानत्वोपगमादिति भावः वि
परीतपरिमाणरूपो विश्लेषो न संभवतीति द्वितीयं
दोषं परिहरति परोक्षत्वमिति परोक्षज्ञानादज्ञान
निवृत्तिर्यथानुभूयते तथा उदाहृतस्थले सत्य-
पि परोक्षज्ञाने विपरीतपरिमाणोत्पत्तिरनुभूयते
तथा चानुभवहृयानुरोधेन पुरुषापेक्षितस्यैवा
ज्ञानस्य विषयावरकस्यैकदेशमपरोक्षज्ञाने
न विवर्तते एकदेशान्तरमनुवर्तत इति कल्प्यते
न तु ज्ञाने द्वैविध्यमुपगम्यते गौरवादिति भावः
अवस्थान्तरेणान्येन पुरुषापेक्षिताज्ञानस्यैवा-
वशेषः वस्तुतस्तु परोक्षज्ञानानिवर्तकत्वमते-
ऽपि मतिविपर्ययरहितमेव परोक्षज्ञानमज्ञाननिवर्त

केषुचिन्नवधूमात्रदोषेण हस्तनादिदोषसन्निबद्धत्वा
दासवाक्यजन्यमपि ज्ञानं पुरुषगताज्ञाननिवर्तकं
न भवति अतो न विपरीतपरिमाणस्यानुपपत्तिशं
कावकाशः नचतत्त्वमस्याद्युपदेशानन्तरं हस्व
हृत्त्वगतपरिमाणविशेषवत्तानामीन्यद्भवाप
त्तिरिति वाच्यं सत्तानिश्चयरूपपरोक्षज्ञानस्यसम्य
ग्ज्ञानेनदृढभवसन्निवेशकत्वोपपत्ते नैव सम्मा
मात्रमज्ञाननिवर्तकमितिनियमस्यसन्निवद्धयप
रोक्षप्रमायांव्यभिचार इतिवाच्यं अप्रतिवद्धस्यप्रमा
विशेषणत्वोपपत्तेरितिवाच्यं एवमसन्निवद्धप्रमा
मात्रमज्ञाननिवर्तकमितिनियममनुसृत्यतद्व्य
भिचारापरोक्षज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वमुपपा
दितमिदानींतथानियमोनपेक्षितः किन्तुसन्निवद्धाप
रोक्षज्ञानमेवाज्ञाननिवर्तकमतोनपरोक्षज्ञानव्य
भिचारशंकेतिमतमवतारयति अपरेत्विति लो
केघटादेस्येदादि परिणामत्वस्यप्रसिद्धत्वात्तद्वच्छु
क्तिरजतादेरपि परिणामत्वेमिथ्यात्वमितिनपरिणामि
त्वान्वयव्यतिरेकाभ्यांपरिशेषसहकृताभ्यामज्ञा
नमेवमिथ्यात्वनिशुक्त्यादेः प्रातिभासिकरजतादि
परिणामिनासंभवादज्ञानस्यैवविषयचैतन्यगत
स्यथारजता ॥
नचतन्याससत्ताज्ञानस्यान्तःकरणोपहित
साक्षात्संसर्गेणानन्तःप्रकाशगानुपपत्तिः

सि॰ले॰
टी॰
१५५

परोक्तहेतोर्निवर्त्यत्वासंभवश्च दोष इ
ति वाच्यम् अवस्थाज्ञानानां साक्षात्सं
सर्गेऽपि न तस्य मूलाज्ञानस्यैव शुक्ति
महं न जानामीति प्रकाशोपपत्तेः शु
क्त्यादेरपि मूलाज्ञानविषयत्वेन त्वाभि
ज्ञानेऽपि न हि विषयत्वानुभवाविरोधात्
विवरणादिषु मूलाज्ञानसाधनप्रसं
गप्रवृद्धमहं न जानामीति प्रत्यक्षप्रमा
णोपदर्शनाच्च ॥
दिविते प्रपरिणामिन मोज्ञस्येनोपपन्नतेमनन्या
पुरुषाश्रितस्याप्युपपन्नत्वेन तस्तज्ञोपपन्नोज्ञस्याव
रोधेन विषयगतत्वेनावस्थाज्ञानमात्रस्यैव न ब
पुरुषगतस्य त्ववस्थाज्ञानस्य नोनरीवेयर्थ्यान्
मानाभावाच्चेति भावः यद्यपि पुरुषाश्रितस्याप्यज्ञा
नस्य पुरुषमपरित्यज्यैव दीर्घप्रभान्यायेन बहिर्ग
तावहिर्निर्गत्य विषयत्वेन समाश्रितस्य जनादिः
परिणामित्वमुपपद्यते न तथापि साक्षादुपपत्तिनीजसौ
मूलाज्ञानवदवस्थाज्ञानस्यापि निष्क्रियत्वेन प्रमा
णेयानवनाशादिसम्भिप्रेत्य परिणामोपपन्नोज्ञस्या
दित्युक्तं तथा मनीति विषयावरकाज्ञानस्य विष
यगतत्वे सत्येव मनीत्यर्थः ननु इति पञ्चमी साति

लादित्यर्थः असंभवश्चेति परोक्तदूषणे विषयदेशेति
गमनाभावादिति भावः आशयदोषं परिहरति अ
वस्थारूपाज्ञानस्येति शुक्तिं न जानामीत्याद्यनुभ
वस्यावस्थाज्ञानविषयत्वेन विषयः किं न मूला
ज्ञानेनैव साक्षिसंसृष्टत्वादित्यर्थः ननु मूला
ज्ञानस्य सर्वविषयकत्वात्कथं तस्य शुक्तिविषय
कत्वानुभवः संभवति अवस्थाज्ञानस्य तु कथं शु
क्तिविषयकत्वानुभवस्संभवति तस्यापि शुक्त्यव
च्छिन्नचैतन्यमात्रविषयकत्वात् शुक्तेरवस्थाज्ञान
विषयत्वेन तत्तादात्म्येन शुक्तिविषयकत्वानुभवो
न विरुध्यत इति चेन्न त्वन्मतेऽस्मिन्नभिप्रेत्याह अ
स्मादेरपीति अभिव्रनयेति तदुमात्रस्य मूलाज्ञा
नविषयत्वेनस्येप्यलतया शुक्त्यादेरपि तत्तादात्म्य
रूपेण तदभिव्यनक्तीति भावः शुक्तिं न जानामीत्या
द्यनुभवस्य मूलाज्ञानविषयकत्वे विवरणादिसं
मतिमाह विवरणादिष्विति ननु मूलाज्ञानसा^
धनप्रकरणे अहमज्ञ इत्याकारो योऽनुभवः प्रद
र्शितस्स एव मूलाज्ञानसाधक इदमहं न जाना^
मीत्यनुभवस्तु अवस्थाज्ञानविषयक एव न च प्र
करणविरोधः शंकनीयः शुक्तिरजतादिलक्षणप
रिणामोपपत्तये च अवस्थाज्ञानस्यापि साधनीयत्वेन
मूलाज्ञानसाधनप्रकरणेऽपि प्रसंगात्तत्साधनोपपत्तेः
यथाश्रुतेन जानामीत्यनुभवस्तु द्विषयावच्छिन्न

सि॰ त्रे॰
टी॰
१५॰

150

वैतन्याः ज्ञानगोचरः एवमहमज्ञस्त्वेनेन जानामीत्य
नुभवो मूलाज्ञानगोचर इति हंसानविय ॥

अहमज्ञ इति सामान्यतोऽज्ञानानुभवप
व मूलाज्ञानविषयः ननु किमहं न जाना
मीत्यादि विषयविशेषोल्लिखिताज्ञाना
नुभवस्त्ववस्थाज्ञानविषय इति विशेषा
भ्युपगमेपि अवस्थावस्थावतोरभे
देन मूलाज्ञानस्यासाक्षिसंसर्गोद्भासात्ति
विषयत्वेनान्ययोर्वीत्तत्वैकाद्या विषयगत
स्याप्यवस्थाज्ञानस्यासाक्षिविषयतोपपत्तेः
परोक्षज्ञानस्याज्ञानानिवर्तकत्वेपि नन
स्त्विहस्यानुभवस्य सत्तानिश्चयरूपप
त्वहमिति प्रतिबन्धकप्रयुक्ताननुभवनिवे
यन भ्रान्तिनोपपत्तेरपरोक्षज्ञानस्यैवा
ज्ञाननिवर्तकत्वनियमाभ्युपगमादि
त्याहुः ननु तत्रापि अपि नियमः अविद्याहं
कारसंबन्धः स्वादिनद्धमेमत्यन्तस्याज्ञा
ननिवर्तकत्वानभ्युपगमादिति चेन्न

नच्चविद्यादिग्रन्थत्वस्य साक्षित्वरूपत्वेन
हेतित्वयापरोक्षज्ञानस्यावरणनिव
र्तकत्वनियमानपायात् ॥

पामूलाज्ञानसाधनप्रमाणादेपि विषयविशेषावलि
गिताज्ञानानभ्युपगमदर्शनोपपत्तेश्च तस्मादिदं न
जानामीत्याद्यनुभवानां मूलाज्ञानविषयकत्वेऽप्रमा
णाभाववदवस्थाज्ञानविषयकत्वस्यैव तत्साधनार्थं त
यावच्छिन्नज्ञानाद्वैतस्य विषयगतत्वे सिद्धे साक्षिसंस
र्गाभावाद्वननुभवसंभवतोमानायवनीषां
कामनुवदन्ति अहमज्ञ इति विषयगताज्ञान
स्य साक्षिणा सह साक्षात्संबन्धाभावेऽपि परंपरासं
बन्धसंभवादननुभवानुपपत्तिरिति परिहर
न्ति अवस्थावस्थावतोरिति अभेदेनेति तादात्म्य
मभेदः तथाच साक्षिसंसृष्टमूलाज्ञानावस्थात्वा
द्विषयगताज्ञानस्य मूलाज्ञानद्वारा साक्षिसंसर्गेन
ध्यः साक्षीति साक्षित्वेनतस्या अवस्थाज्ञानाश्रयवि
षयत्वेनतस्यैव वस्तुनः प्रकाशकत्वेन तस्यास्य भिन्न
त्वेन त्याश्रितत्वे साक्षिणा सह विषयगताज्ञानस्य
संसर्गसंभवः यदुक्तं परोक्षवृत्तेर्व्यभिचारादिति
तन्नाः परोक्षज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वाभ्युपगमेन
तथा नियमानभ्युपगमात्तथानियमेऽभ्युपग
मेपरोक्षवृत्तेर्व्यभिचारदोषोभवेत् नतु तन्निष्ठा

५

सि· ले·
टी·
१५१

151

स्वार्थेन ज्ञानानामित्यनुभूताज्ञानस्यन इ यदे गानं
न रं न त्रिहत्यनुभवविरोधयइति नेत्याह परोक्षज्ञा
नस्येति न त इति परोक्षज्ञानादित्यर्थः भ्रान्तित्वा
पपत्तेरिति नचाज्ञवाधकाभावात्कथंभ्रान्तिव
कल्पनमिति वाच्यं विषयगताज्ञानापेक्षया गुरुभू
गताज्ञानेनावस्थाज्ञानान्तरकल्पनागौरवस्यैवाधक
सम्भवादिति भावः कथं तर्हि प्रमाणहीनीनांन त्रि
वन्ते कत्वाभ्युपगमस्तत्राह अपरोक्षज्ञानस्यैवेति
न तु परोक्षज्ञानस्य यथा रणप्रमाणज्ञानमात्रस्याने
न परोक्षज्ञाने व्यभिचार इत्येवकाराभिप्रायः नहु
मैति नत्वद्वाहंकारपरः अनभ्युपगमादिति अ
विद्याहंकाराद्दीनां सत्ताकाले भानेनियमेन
तेषां भावरणानंगीकारादित्यर्थः नियमस्य से
कोचेवदन् परिहरति नेति ॥

अथ कोयं साक्षी जीवातिरेकेणाव्यवहि
यते अत्रोक्तं कूटस्थदीपे देहद्वयाधि
ष्ठानभूते कूटस्थ्येवेतन्यसावच्छेदक
स्वदेहद्वयस्य साक्षादीक्षणाविविका
रत्वात्साक्षीत्युच्यते लोकेपि साक्षि
त्वं द्वाभ्यामेवसूत्तिं तंप्रसिद्ध यद्यं
पि जीवस्य हुवत्त्रः सनिरेहद्वयना सि

कास्तप्यापि ॥

सुखादिधर्मिणोऽहंकारस्य साक्षित्वमन्यत्त्वविषयत्वो
त्याऽहमर्थजीवापेक्षयाभिन्नत्वन्साक्षीनिर्दिष्टः
सुखादिधर्मिणोऽहंकारस्यैव लोके जीवत्वप्रसि
द्धेस्तथाचयोऽयंजीवभिन्नसा क्षीव्यवह्रियतेसना
स्तिमानाभावादित्याक्षिपति अथेति यस्मात्ती
जीवातिरेकेणाव्यवह्रियते अथैक इति संबन्धः
किंशब्दोऽप्याहेत्यर्थः निर्विकारत्वाच्चेति नन्वद्र
ष्टृत्वं दृशिक्रियाकर्तृत्वं निर्विकारत्वं च कर्तृत्वादि
विकाराराहित्यं तथा च तयोः परस्परविरोध इति
चेन्न दृशिस्वरूपप्रवकूटस्थेन तत्कर्तृत्वस्य साक्षा
द्द्रष्टरि संज्ञायामिति सूत्रानुसारेण साक्षिशब्दान्व
तेनत्स्यसर्वविनश्यप्रकाशात्मके प्रकाशन इति प्रका
शकर्तृत्वव्यपचारमात्रत्वान्साक्षात्पदाद्द्रष्टर्यर्थे
इतिः प्रत्ययोभवति साक्षिपदस्य संज्ञात्वइतिभ
र्थः नन्वसाक्षिपदान्साक्षिलक्षणेवोद्धृत्वमात्रे
प्रतीयते न तु निर्विकारत्वमौदासीन्यमपि तत्क
थं साक्षिलक्षणेन निर्विकारत्वमपि प्रतीयते तथा
ह लोकेऽपि हीति अपिपादव्याख्यानमवधारणे
न च औदासीन्यबोद्धृत्वयोः प्रत्येकलक्षणत्वशंका
व्यवच्छेदार्थं हिपादव्याख्यानेप्रसिद्धपदे लोके॰

हिद्वयोर्विवदमानयोस्तयोस्ताभ्यामनन्तयोर्विवाद
स्यापरोक्षतया बोद्धाऽदासीनस्य यो भवति । तस्मा
त्तौस्थ्यत्वे अतः ऽदासीनत्वविशेषणमावश्यकं औ
दासीन्यमात्रमुक्तं विवादस्य लेखाभादेरप्यस्तीति त
द्वारणाय बोद्धृत्वविशेषणमिति मंतव्यं स्थूलसू
क्ष्मात्मकदेहद्वयावच्छिन्नस्यावच्छेदकदेहद्वय
भासकचैतन्यस्य साक्षीति यदुक्तं तत्तस्य भवति तथा
भूतचैतन्यस्यासाभावात् तच्चतदभावे देहद्वयावभा
साभिद्धिरिति वाच्यं प्रकाशात्मकांतःकरणवृत्ति
भिरेव तत्सिद्धेरिति मन्वानाशंकते प्रत्यापीति जीव
पदमहंकारात्मकांतःकरणपरं तन्निष्ठचैतन्यस्या
नेमीकारपक्षे उडहंकारातिरिक्तजीवाभावात्
वृत्तीनामंतःकरणपरिणामतायाः कामः संकल्प
इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वाद्वेति वोध्यं वृत्तीनां दीपादिव
त्प्रकाशात्मकत्वेपि नासांजडत्वाद्देहद्वयाभासक
त्वं न संभवति स्वप्रकाशनित्यचैतन्याभ्युपगमे तु त
स्यानित्यविभुत्वान्नाशो देहद्वयानुभवद्रूपत्वस
भवति अतस्तादृशचैतन्यमुपेयमित्यभिप्रायेण

२ तथापीति ॥

सर्वतः प्रसृतेन तस्यावच्छिन्नेन तत्कृदृश्यचै
तन्येन प्रकाशमानस्य भवेदेतद्दृश्यं जीवचै

नत्स्वरूपप्रतिबिंबगर्भान्तःकरणाद्भि
च्छिद्य विच्छिद्योऽहं कूटस्थ इति तत्तैर्भा
सने ऽन्तरालकाले न सह हत्त्वभावैः
कूटस्थचैतन्येनैवभासने ऽन्तःप्रवाह
कारादीनां सर्वदाप्रकाशसंसर्गात्संपा
माद्यमानत्वात् ॥

किंच वृत्तीनामन्तरालदशायां देहद्वयस्यासद्भा
वे देहद्वयगोचरवृत्तीनां सद्भावकाले देहकं तोऽस्य
तेऽहमित्यादिरूपेणास्फुरमाणत्वमनुभवसिद्धं
तत्स्फुरमाणोपपत्तये वृत्त्यन्तरातिरिक्तं नित्य
साक्षिचैतन्यस्वरूपमित्याशयेनाह सर्वतःप्रस
नेनेति व्याप्नोति स्वधीः देहद्वयं कूटस्थचैतन्येनाइ
धन्यदाभास्यमानमेव वृत्तिस्तेनैः स्फुटमवभास
नश्चेति संबंधः जीवचैतन्यस्वरूपोपयः प्रतिबिंबस्तन्म
भीनस्फुरत्कादिस्पर्शः अनेनान्तःकरणप्रतिबिंबो
जीवः बिंबचैतन्यस्वरूपः कूटस्थः साक्षीति जीवसा
क्षिणोर्भेदोदर्शितः यथाग्नेर्मायः विउड्ड
च्छेनो विस्फुलिंगाः साग्रयपवोऽच्छति एवंचैतन्य
प्रतिबिंबोपनादेन करणाद्भ्ययमानाः वृत्तयोपि
नत्प्रतिबिंबगर्भा एवोत्पद्यन्ते अनन्तासो देशोयत
भवद्रूपत्वं संभवतीति सत्यपि न मेऽन्तःकरणस्य प्र

त्तिर्बिंबगर्भत्वमुक्तं तावदवस्थायां देहहृदयस्य साक्षि
चैतन्यमात्रादस्य हन्तयाभानावसरं दर्शयितुं विवि
च्य विविक्तिश्चेत्युक्तं तमेवावसरं स्फुटमाह अंतरालका
लेतिति तत्राद्यस्य व्याख्यानमेवकारः देहहृदयेहं
त्वभावेः सुप्तः बभास्यत इति संबंधः हन्त्वमावेशि
स्फुरती नाथे सेरित्यर्थः उपलक्षणं चैतत् हन्तीनामु
त्पत्तिभिः वृत्तिभेदैश्च सहेत्यर्थः अयं भावः निश्चे
तव्यानभ्युपगमे हन्तुस्त्यानि विनाशनजेदादेरपरोक्ष
तयाभाने तस्यात्मीयानि विनाशयोः स्वग्राह्यतासंभ
वात् वृत्तिगोचरापरोक्षवृत्तीनामनिरपेक्षमाणेन
यानयोत्यन्तं ग्राह्यतासंभवाच्च तस्मात् वृत्तिनाशा
दिसाक्षित्वं यावदिति त्यचेतन्यमप्रमेयमिति अन्वेवोपप
त्येनेदर्शयति अतएवेति नित्यचैतन्यस्वरूपसाक्षित
त्ववादेवेत्यर्थः अहंकारप्राणशरीरादीनां योगपत
र्मसुखदुःखादीनां च सदाहंकारादिसत्ताकाले
संशयादिति वृत्तिलक्षणफलभाक्त्वेनावभव
सिद्धं नहि कदाचिदपि अहमास्मि नवा अहंवर्ते
नवा अहंप्राणोस्मि नवा इहंकारोस्मि नवेत्यादि
प्रकारेण अहंकारादिसत्तासंशयः कस्यचिदप्यस्ति त
स्त्वनेषां सदाप्रकाशसंसर्गविनाननसंभवति घटा
दीनां प्रकाशसंसर्गदशायामेवसंशयाद्यगोचरत्व
दर्शनात् सदाप्रकाशसंसर्गित्वं हंकारादीनां ज
डत्वानपेक्षानसंभवति तेषामत्यन्तविनाशावश्वान्

ग्राह्येण बाह्यविषयगोचरत्वाच्च तस्मादहंकारादी
नां सदा संशयाप्यगोचरत्वं निर्वाह्यये घोसर्वासा
क्षिचैतन्यस्वप्रकाशासंस्पर्शो वाच्य इति भावः ॥

अन्यत्तानयायाकालीनाहंकारस्सैनावे
नेकालमिदमहंप्रथनैवास्मिन्न
स्थानेच नचकूटस्यप्रकाशेनैकर्थ
जीवस्यव्यवहारस्सम्पादकमितिशो
का अन्योन्याध्यासेनजीवैकतापन्न
कूटस्थस्यजीवोनरंगवान् नचजीव
चैतन्यमेवसाक्षीभवतुकिंकूटस्थेने
तिवाच्यं ॥

साक्षिसद्भावेउपपत्त्यन्तरमाह अन्यत्तानेति अहं
कारग्रहणंयागेनगीनहृतीनामप्युपलक्षणंनि
त्यानुभवरूपसाक्षिणेतिकारेदियमगलक्षीकस्य
मूर्त्तिगोचरत्वमित्यनेनति कालीनाहमर्थस्यनका
लीनवृत्तीनांचतत्कालेजन्यानुभवासम्भवेनसं
स्कारासम्भवादुत्तरत्रानुस्मयाननस्मात्त्रिदियाराका
ले अहंकारगोचरोवा प्रत्येकंवृत्तिगोचरोवा जन
न्यानुभवस्सम्भवतियायाविच्छेदप्रसंगादितिसेन
नेरिछाचरितसामग्रीकत्वेननहिछेदासंभवाच्च
तस्मादन्यत्तानयायाकालीनाहमर्थादिसाक्षिन

यतित्यात्तु भवेद्वाच्य इति भावः । ननु संधाने चे
तिसंगच्छत इति चेत् । ननु साक्षिचैतन्येनानुभू
ताहमर्थगतदुःखानां कथमहमर्थस्यैवास्मिति
स्मरणं जीवस्य संभवति । अहमर्थभूतप्रतिबि
म्बजीवापेक्षयापि बिम्बभूतस्य कूटस्थचैतन्यात्मक
साक्षिणो भिन्नत्वादन्यानुभूते । अर्थेऽन्यस्य स्म
रणायोगादिति शंकते नच कूटस्थेति । तेन स्व
तादात्म्याध्यासेन वाऽनुभूतार्थस्य स्मरणं भव
तीत्यंगीकारादिति प्रसंगः । नहि देवदत्तयज्ञदत्त
जीवयोः परस्परं तादात्म्यमस्ति येन देवदत्तानुभूते
ऽर्थे यज्ञदत्तस्य स्मरणप्रसंग इति दोषाभावादित्या
शयेन परिहरति अन्योन्याध्यासेनेति तादात्म्या
ध्यासेनेत्यर्थः । जीवस्य कूटस्थकल्पितत्वस्य प्रा
गेव निरूपितत्वादिति भावः । न चैवमपि सर्वदे
हेषु साक्षिण एकत्वाद्देवदत्तसाक्षिणानुभूतदे
वदत्तदुःखादिषु यज्ञदत्तादेरप्यनुसंधानप्रसं
गः यज्ञदत्तादेरपि देवदत्तसाक्षिण एवाध्यस्तत्वेन
तदेकत्वापत्तेः स्मरणादिरिति वाच्यं देहद्वयरूपावच्छे
दकभेदेन तत्तज्जीवतादात्म्यापन्नसाक्षिणो भेदा
भ्युपगमात् एवमवच्छेदकभेदेन साक्षिभेदं ज्ञा
पयितुमेव साक्ष्यवच्छेदकस्येति विशेषणं संवे
दनमिति बोध्यं नन्वस्तु जीवकूटस्थयोर्नाम के चे
तन्यद्वये नतयापि जीव एव साक्षी किं न स्यादिति

शोकेन नश्यति किं कूटस्थेनेति किं कूटस्थस्य सा
क्षित्वेनेत्यर्थः तत्र कूटस्थस्यैवात्रेयः न सत्यापित
नात् ॥

लौकिकवैदिकव्यवहारकर्तृत्वसौदा
सीन्यद्वयमिति भवेन सा त्वौचित्यकेवलो
निर्गुणश्चेति श्रुतेः स्पष्टं सर्वतोयोगात्
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभि
चाकशीतीति कर्मफलभोक्तृजीवाउ
दासीनप्रकाशात्मरूपसाक्षिणः श्रुत्यगम्य
मानत्वेति नाटकदीपेऽपि नृत्यशालास्थदी
पदृष्टान्तेन सा क्षीजीवाद्विविच्य दर्शि
तः तथाहिः नृत्यशालास्थितो दीपः
प्रभुं सभ्यांश्च नर्तकीं दीपयेदविशेषेण
तदभावेऽपि दीप्यते तथाविदाभासवि
शिष्टाहंकाररूपं जीवं विषयभोगसा
कल्यवैकल्याभिमानप्रयुक्तहर्षविषा
दवत्तान्न्याभिमानिप्रभृतत्व ॥

उदासीनास्येवलोकेसाक्षित्वस्य प्रसिद्धत्वात् तदव

रोपेण भ्रममनुरोपेन च कूटस्थस्यैव साक्षित्वेन जीवस्य
त्वं परिहरति लौकिकेति साक्षिणो लक्षणमाह अ-
ति: चेता केवल इति चेता बोद्धा केवलः एकनोऽदा
सीन इति यावत् ज्ञानादिगुणकश्चात्मेति वैशेषिका
दिमतं स्फूर्तिः स्वयमेव निराकरोति निर्गुणश्चेति म
ध्यमपरिमाणस्सक्रियश्चात्मेति दिगंबरमतनिरासा
र्थश्चकारः निष्क्रियश्चेत्यर्थः साक्षिणो जीवाद्भिन्न-
त्वे स्फूर्तिमप्याह तयोरन्य इति जीवकूटस्थयोर्मध्ये
कूटस्थादन्यो जीवः पिप्पलं कर्मफलं स्वादु यथा भव
ति तथा अत्ति भुङ्क्ते शरीरस्यास्य हन्तत्वेन निरूपित
त्वात् कर्मफलस्य पिप्पलत्वेन निरूपणमिति द्रष्टव्यं
स्वाद्विति विशेषणं तु णपफलाभिप्रायं जीवादन्यः
कूटस्थः अनश्नन् अश्नाने कर्मफलभोगमकुर्वन्न
भिचाकशीत्यभिपश्याभिमन्वो नापरोक्षतत्र पाचाक
शीति द्युत्यादिसाक्षित्वमयम्काशत इति यावत् अ
शनस्यात्रिमत्वेन भोक्तृत्वे निषिद्धे सति कर्तृत्वमपि नि
षिद्धं भवति तथा चानश्नन्नभिचाकशीतीति पदाभ्या
मुदासीनत्वे सति बोधरूपं साक्षित्वमयदर्शितमित्यर्थः
कूटस्थदीपे निरूपितस्साक्षी अन्यत्रापि दृष्टान्तवि
शेषपूर्वकं स्फुटं साक्षिपारूपो निरूपित इत्याह
नाटकदीपेपीति दृष्टान्तप्रतिपादकेन ग्रन्थस्य श्लोक
पठति नृत्यशालास्थित इति प्रभुं सभ्यानभिमानिनं
सभ्यांस्तत्परिसरवर्तिनः अविशेषेणेति दीपो हि

हृदि साक्ष्यप्रभुं प्रकाशयति मध्यमावस्थां साक्ष्य
सम्बन्धान् नन्वेवं निष्कलावस्थां साक्ष्यनर्तकीमिति प्र
काशनात् तत्सम्बन्धात् साक्षिणो हृष्यादिविकारे साक्ष्यन
र्तकीप्रकाशनेन किंतु एकरूपेणैवावस्थितस्सन् प्रकाशय
तीत्यर्थः ॥ इदं च विशेषणं दार्ष्टान्तिके निर्विकार
स्य कूटस्थस्य साक्षित्वज्ञापनार्थमिति मन्तव्यं तदभा
वेपीति प्रभुसम्बन्धाभावेपीत्यर्थः अहंकारः प्रभुः
सभ्या विषया नर्तकी मतिः तालादिधारीण्यक्षाणि
दीपः साक्ष्यवभासक इति दार्ष्टान्तिकसंग्रहः कस्मि
न्मनसि तिष्ठत्याह नष्टेपि जीवस्वत्वाभिमानि
प्रभुत्वस्य कल्पनाप्रयोजके साम्यमाह विषयेति

नृत्यति सर्ववर्णिंवेपि न द्वाह्रिन्यात्सभ्यप्र
रुषनत्वात्विषयात्रानाविषयविकारव
र्तिंतात्रनर्तकीतस्यापिप्रवदीपस्तु
स्थितादावहंकाराद्यभावेपि दीप्यमानः
स्थिरावभासविषयाहंकाररूपजीवप्र
मापिष्यान् कूटस्थचैतन्यात्मा साक्षी
प्रवेजीवाहि वेवितापसाक्षीनवलको
टिरपि किंत्वस्य हजीवेश्वरविभागवे
तन्यमित्युक्ते कूटस्थदीपे ॥

श्रि.ले.
टी
१५८

156

नन्यस्याकल्यवैकल्यप्रयुक्तहर्षादिमत्त्वं प्रभोरभि
मानपदेन सूचितं यथा सभ्याः प्रभुपरिसरवर्तिनः
तथाहपादयो विषयाः जीवपरिसरवर्तिनस्तथा
व विषयाणां सभ्यसाम्यान सभ्यनकल्पने पृथकमि
त्याशयेनाह तत्परिसरवर्तित्वेपीति तत्पदं जीव
परं ननु जीवपरिसरवर्तिनामपि विषयाणां जी
ववत् प्रभुतत्सत्त्वमेव कुतो न कल्प्यत इत्याशंका
तन्न्ययोजकाभावादित्याशयेनाह नह्याहित्यादिति
प्रभुत्वसत्त्वकल्पकहर्षविषादादेरभावादित्यर्थः
यह्राविषयाणां सभ्यरूपसाम्यमाह नह्याहित्या
दिति बुद्धेर्नर्तकीसाम्यमाह नानाविधेति यथा
तालर्पदधारिणः पुरुषाः नर्तकीमनुवर्तन्ते एव
मिंद्रियाण्यपि धियमनुवर्तन्त इत्यनेन साम्येनें
द्रियाणां तालादिधारिपुरुषसाम्यं श्लोकोपात्ते
पियेवेत्यत्र व पाद्वार्थः जीवादीनामवभासके
साक्षी दीपनत्सर्वनिवरमपादार्थः नेसंगह्राति
दीपवदित्यादिना प्रकाशयतीत्यर्थः दीपवदि
त्यनः प्राकजाग्रदादाविति शेषः नाटकदीपेति
रूपितः साक्षी कूटस्थदीपो कूटस्थप्रवनान्तरे
त्याशयेनाह चिदाभासविशिष्टेति कूटस्थदीप
हि जीवभ्रमाधिष्ठानभूतकूटस्थचैतन्यं जीवा
देरवभासकमित्युक्ते नाटकदीपेच चिदाभास
विशिष्टाहंकारे जीवं कल्पयित्वा नदवभासकत्वे

नत्वेसाक्षीत्युक्तेननत्वनत्वोक्तकूटस्थएवात्रसाक्षी
त्ववगम्यते अंतःकरणप्रतिबिंबरूपजीवापेक्षा
नत्वनत्वभासकत्वादिनिषेधसाम्यात्तथाचनाट
कदीपेपिनृत्यशालास्थदीपदृष्टान्तेनसाक्षीजी
वाद्विविच्यदर्शितइतिपूर्वग्रन्थेकूटस्थदीपप्रसा
क्षीजीवाद्भेदेनदर्शितस्तथैवनाटकदीपेपितेनो
भेदेनदर्शितइतिविवक्षितत्वान्नार्थासिद्धइतिभावः
साक्षीयथाजीवकोटिर्नभवति जीवस्योदासीन
त्वाभावात्तथाईश्वरकोटिरपिनभवतिजगत्सृ
ष्टिनियमनादिव्यापारकर्तृत्वस्योदासीनत्वाभा
वादीश्वरस्यपरोक्षत्वतथा जीवप्रतिबुद्ध्यादिसाक्षि
तयानित्यापरोक्षसाक्षित्वयत्वात्मभवाद्वेत्याशये
नाह एवंजीवादिति ब्रह्मपरमात्मेश्वरपरंतूदा
सीनचैतन्यपरं कस्तर्हिसाक्षीतिपृच्छति किंवि
ति उत्तरमस्पेष्टिति उक्तमिति इतिशैवपुराणे
शुद्धकूटस्थःप्रविवेचितः जीवेशत्वादिरहितःके
वलःस्वप्रभःशिवइतिश्लोकेनतिरोधः जगद्रू
पत्वमादिपदार्थाः केवलोदासीनःशिवःशुद्धः
परमात्मेत्यर्थः ॥

तत्त्वप्रदीपिकायामपिप्राबल्लिनेसगुणे
परमेश्वरेकेवलोनिर्गुणइति विशे
षणद्वयप्रतिपादितेःसर्वप्रत्यग्गमनेविशुद्धे

सि·ले·
टी·
१५७

157

ब्रह्मजीवाभेदेन साक्षीति प्रतिपद्यन इति
निवदिने कोमस्यामेको देवः सर्वभूतेषु
गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्य
क्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो
निर्गुणश्चेति देवनादिक्रीडनः परमेश्वरे
वस्तूपभेदः कश्चिज्जीवप्रहितनिहन्तोरव
मेनास्वयमदीसीनः साक्षी नाम ॥

ईश्वरत्वादिधर्मरहितश्चिदात्मैवात्रापि साक्षित्वेनो
क्त इति सेवादार्थमाह तत्त्वप्रदीपिकायामपीति स
वैषां जीवानामेनः करणगतविभ्रमितिविवात्मकानां
प्रत्यगभूतमपि ज्ञानतयाश्रितो रस्वरूपभूते विशुद्धे
जीवत्वेश्वरत्वजगद्रूपत्वरहिते ब्रह्मजीवाभेदेन त-
न जीवापि ज्ञानत्वादेवत्वत्तज्जीवत्वादात्म्यापत्त्या प्रति
शरीरे प्रामभेदे सत्साक्षीति प्रतिपद्यते इतिशब्दः
प्रकारवाची सत्साक्षित्वमाह तत्त्वात्मसाक्षित्वे प्रति
पद्यते परमेश्वरस्यैव कश्चिद्रूपभेदः साक्षी नाम
ऽनः केवनादिक्रमे नेत्री श्वरविलक्षणः साक्षी
देवनादिक्रमेति विरोधादित्येवकारार्थः देवना
दीत्यादिपदेन सर्वभूतान्तरात्मत्वादिधर्मा गृह्य
न्ते एतदुक्तं भवति देवनादयो धर्माः क्रमेति स्व
स्मादिषु परमेश्वरधर्मत्वेन प्रसिद्धा इति तान्यस्य

सास्तित्वे देवतादिश्रवणविरोधात् यद्यपि देव
त्वं हिरण्यगर्भब्रह्मादिजीवसाधारणं तथापीतर
यथा गमीश्वरासाधारणत्वादेवत्वमपीश्वरगत
मेव ग्राह्यमिति भावः परमेश्वरस्यापि वैविध्या
त्तनानात्वमभेदं नितरां वदे एक इति विवभूतस्य
रमेश्वरस्य मूर्तिभेदेनापि वैविध्ये तत्तान्नीश्वराभे
देत्यैक्यमर्थः तथा चैकस्यान्तरपाश्चतेऽपि वमद्व
तमिति श्रुत्युतपदस्याविशेषोत्फलातस्यावयोरेतर
नास्ति पादेऽर्थे जगत्यनइत्यादिस्मृतयोऽप्यत्र पान
योगद्रष्टव्याः एकोऽसर्वभूतेषु सनेतरं वर्तत इति
भावः तथा च स्मृतिः ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जु
न तिष्ठतीति तर्हि किमिति सर्वेषां नोपलभ्यते तत्राह
गूढ इति तथा स्मृतिर्नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमा
यासमावृत इति श्रीकृष्णवाक्यं हेयवद्वार्थः प्रकाशः
प्रकाशमान इत्यर्थः परमात्मनो भूतेषु सर्वस्य
नाभ्युपगमेऽपि करणभेदात् तस्यापि भिन्नत्वं का
स्यान्तावारयति व्यापीति व्यापित्वेऽपि तं भावहृत्त्व
तो जीवभिन्नत्वं वारयति सर्वभूतान्तरात्मेति सर्व
भूतानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तसर्वाणानामन्तरवस्थि
तश्चात्मा सर्वजीवस्वरूप इति यावत् परमेश्वरस्य
कर्मकर्तृजीवाभिन्नत्वेन तस्यापि तत्कर्तृत्वस्यादिति
तेन्याह कर्माध्यक्ष इति जीवकर्तृकर्मणां साक्षी
न स्वयं तत्कर्तेत्यर्थः जीवपरमात्मनोरौपाधिक

भेदेन धर्मव्यवस्था संभवतीति भावः सर्वभूतेष्वि
त्यादिना परमात्मा पक्षणा भेदेन भूतानां निर्दि ॥

सर्वकारणत्वादि धर्माणामसंद्भावात्परो
क्षो जीवगत मज्ञानाद्यवभासयंस्तु जी
वस्थोन्तरंगः सर्वस्याधीचकार्यकारणे
परे मेजीवगताज्ञानमात्र व्यंजकः भास्त
माद्भुतः ॥

णान स्य सद्धितीयत्वमाशंक्याह सर्वभूताधिवासइ
ति अधि उपरि वसत्यस्मिन्भूतानीत्यधिवासः अ
धिष्ठानं सर्वेषां भूतानामधिवासस्सर्वभूताधिवासः
नचाधिष्ठानमिति केणापि तानापृथक्सत्तमस्तो
ति नाद्वितीयत्वविरोधइतिभावः नकेवलं जीवग
तकर्मणामेव साक्षी किंतु जीवानामपीत्याशयेना
ह साक्षीति अवस्थिताश्रुतिः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च
तमेनान्तरेन पण वा ह्यस्य पमिति सीवव्यापारवस्य
विषयं नदृहितः तृषिविषयसाक्षिलक्षणमुक्ता
सुप्तिपदेन व्यनयति साक्षी नाम पदेष्क
ति प्रसिद्धि योनके न तु साक्षी जीवस्यापरोक्षतां तस्मा
त्सानात्करणाद्यनुभव तु पन्नोगी काराग्न इस्व
स्तु निरपरोक्षः कारणत्व सर्वेत्वत्व सर्व नियन्तृत्वादे
र्नैव समययोगतेन नहि विशेषविवेचनस्य रूपस्य

स्याद्योग्यत्वादिति चेन्न नस्वरूपविशेषत्वांगीका
रेणानुपरोक्तत्वोपपत्तेरित्याशयेनाह सचेषि न चे
श्वरस्येत्याह स्वरूपभेदमात्रत्वात्ः शंकनीयः प्र
कोदेवइतिमेवस्यैव नस्वतन्त्र्योऽभिवाकर्षीति
मेवभागस्य च उदासीनेपरमेश्वरस्वरूपभेदमानत्वा
त् कारणत्वादिपर्यासेदेवेश्वरेस्थिविवाक्यानास
वेषामेव मानत्वादिति भावः सचजीवस्यापरोक्षो
ऽन्तरंगस्थेनिमेवयः उभयत्रैतमाह जीवगतम
त्तानायवभासयन्निति अन्तःकरणतद्धर्मसुखदुः
खादिमेयग्रहाध्यमादिपद साक्षिचैतन्यमत्ताना
वभासनद्वाराग्रहमत्तः अहं सुखी दुःखीत्या
दिव्यवहारनिर्वाहके भवति अन्तःसाक्षीजीवःस्या
न्तरंगः लोके राजादिव्यवहारनिर्वाहकपुरुषवा
नान्तरंगत्वस्यप्रसिद्धत्वादिति भावः ननुसुषु
प्त्यादौ साक्ष्यस्यान्तःकरणदह्यादेरूपरत
त्वान्तदाचिदात्मनः साक्षित्वं नस्यान्तथा चैतेभ्यो
विलक्षणस्साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदाशिव इत्यादौ
सुषुप्त्यादावपिनस्यसाक्षित्वव्यवहारविरोध
इत्यत आह सुषुप्त्यादौ चेति नेभ्यो इति भोक्ता
दिभ्य इत्यर्थः नदापि मूलाज्ञानस्य साक्ष्यस्य सत्वा
न्न विरोध इति भावः परमेश्वरस्यैव स्वरूपविशेषा
त्मके साक्षिणि सुषुप्त्यज्ञानविषयकवाक्याद्य
मपि प्रमाणमित्याशयेनाह प्रात्तर्णाव्दिनदृशीति

सि॰ ले॰ टी॰ १५५

159

सुषुप्तिविषयकवाक्ये उत्क्रान्तिविषयकवाक्ये च प्रा
ज्ञशब्देन यथोक्तसार्वज्ञ्यवत एव प्रतिपादितमि
तिभावः ॥

तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं
किंचन वेद नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्रा
ज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन
वेद नान्तरं प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्स
र्जन्यातीति श्रुतिवाक्याभ्यां सुषुप्त्यु
त्क्रान्त्योर्जीवभेदेन प्रतिपादितः प
रमेश्वर इति सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणनि
र्णयोऽपि सात्त्विपर इत्युपवर्णिते ननु सु
ह्यावपि यष्टेरजननिमित्तं यमस्थलेवा
लनः श्रुतिकोऽसंगीतोपीदमेषः प्र
तिभासतेऽरजनकोटिः तथाब्रह्मकोटि
रेवसातीप्रतिभासतो जीवकोटिरिति
जीवस्य सहस्रादित्यवहोरनस्योपयोगइ
त्यन्वायमेवपक्षः समर्थितः ॥

ननु सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनाधिकरणे सुषुप्त्यादि
विषयकश्रुतिगतप्राज्ञशब्दस्य सर्वेश्वरत्वमुक्तं

पिप्रतिज्ञादिविशिष्टपरमात्मप्रतिपादकत्वा
याउक्तत्वात्कथमात्मशब्दस्य उदासीनेश्वरपर
त्वमत आह नद्यथेति हृष्टान्तवाक्ये वाक्यारण्या
दिहृष्टान्तमाने त्वाह हेतुरूपो जीवः आत्मा पर
मात्मानेन संपरिष्वक्तः सुषुप्त्यादावुपाधिल
यादेकीभावं प्राप्तः वासंज्ञात्रन्त्रपंचकिंचन किं
चिदपि उत्क्रान्तिवाक्यमुदाहरति प्राज्ञेनात्मना
न्वारूढ इति अन्वारूढोऽधिष्ठितः उत्सर्जेद
नाबणाच्छब्दं कुर्वन् यातिशरीराद्बहिर्निर्गच्छ
ति उत्क्रामतीत्यर्थः अवस्थयोरिति सप्तमी प्र
तिपादितद्वयनेन रेप्राज्ञ इतिशेषः तथा च वा
क्याभ्यां जीवभेदेन प्रतिपादितः प्राज्ञः परमेश्व
र इति निर्णयोऽपि स्यात्पर इत्युपवर्णितेकोम
यामिमिमेवेयः बृहदारण्यकषष्ठाध्यायोक्तजी
वानुवादमात्ररूपः ननु तदतिरिक्तेश्वरपर इति
एवंप्राप्ते प्रामसिद्धान्तः नयथाश्रियपेमादिवा
क्ययोः सुषुप्त्यवस्थायामुत्क्रान्त्यवस्थायां चषु
कषष्ठादिनजीवापेक्षयाभेदेनपरमेश्वरस्य
स्तनीयोनप्राज्ञत्वेनव्यपदेशात्तन्त्रष्ठाध्या
योजीवानुवादमात्ररूपः किंतु तदतिरिक्तेश्व
रप्रतिपादनपरः तत्प्रतिपादने च लोकसिद्ध
जीवानुवादेनतस्येश्वराभेदप्रतिपादनार्थेन

सि॰ ले॰
टी॰
१५॰

160

ध्यावताकाशोयोहृदयपते सवाएषमहानजआत्मा
योयंविज्ञानमयइत्येषविज्ञानमयोजीवस्यएषम
हानात्माशरीरः परमात्मेत्यर्थः इतितद्धिकरण॰
निर्णयः नन्वस्यनिरूपस्यउदासीनेश्वररूपसाति
परत्वाद्यनुपपत्तेःसवाएषमहानजआत्मेत्येतद
नेनरेएषसर्वेश्वरएषभूताधिपतिरित्यादिनान
ससर्वेश्वरत्वादिगुणजातप्रतिपादनादितिचेत्र
तेएवब्रह्मप्रकरणगतसर्वेश्वरत्वादिवचनस्याल्
निमात्रपरत्वादितिभावः कौमदीकारमतस्यसं
वादार्थमतोनरस्यपन्यस्यति नतुशुद्धावपीति
इदंरजतमितिभ्रमस्थलेरजतमभेदेनप्रतिभास
मानोपीदमेषः रजतोनरभूतोभवतिरजतवस
नस्यबाधाभावात् नापिशुक्तावत्तोनर्भवतितस्य
शुक्त्यंशवदज्ञानतप्रसेमात् ग्रनोयथा इदमंश
स्यवस्ततः शुक्तिरूपत्वप्रतिभासतोरज ॥

केचित्तुविशेषणापिकोजीवएवसांताह्र
ह्वतात्मात्तोलोकेपिज्ञाकर्तृत्वेसतिद
ष्टत्वेसाक्षित्वप्रसिद्धेः नचासंगोदासीन
प्रकाशरूपेजीवएवसाक्षात्वंभवति
जीवस्यान्तःकरणतादात्म्यापत्त्याकर्तृ॰

ध्यारोपमात्रे केऽपि स्वयमुदासीनत्वात् प
कोदेवइतिमेवस्वब्रह्मणोजीवभावाभि
प्रायेणसाक्षित्वप्रतिपादकः श्लोकपूर्वे
तिमेवोग्रहाद्यधिकरणन्यायेनजीवेश्वरौ

भयपरः ॥

नाभिज्ञानमेवं साक्षिणोऽपि वस्तुगत्याईश्वररूपाभे
देवं कल्पितं तज्जीवापि स्वानन्दरूपस्य साक्षिणस्त्वा
द्यनुभविनः अहं सुखमनुभवामीत्यादिप्रतिभा
सनत्वं तज्जीवाभिज्ञत्व अतो जीवस्य सुखादिव्यवहा
रेण सुखाद्यनुभविनः जीवैकत्वमापन्नस्यापेण
गइत्यर्थः अयमेवाभि साक्षिणो वस्तुतोऽपि जीवान
भीवेतस्वब्रह्मकोटिनोक्तिविरोधात् नस्येश्वररूपा
भेदवत्तन्नत्रुद्धिकाराभिमन्नमिति गम्यत इतिभा
वः जीवसाक्षिणोर्भेदपक्षानुपपन्यस्य नयोरभेदप
क्षानुपपत्त्यभावे केचिदित्यादिना जीव एव साक्षी
ति संबंधः नेश्वरस्वरूपभेदस्य साक्षीत्वमानाभा
वादित्येवकाराभिप्रायः जीवस्य साक्षित्वाभ्युपगमे
हेतुमाह साक्षाद्द्रष्टृत्वादिति नश्चोदासीन्यस्व
यति अविद्योपाधिकइति एतदेवप्रपंचयति ईद
मेव साक्षिलक्षणनाम्ना दितिपूर्वोक्तं स्मारयति लौ
केऽपि हीति पूर्वसंग्रहेणोक्ते जीवस्यैव साक्षित्वं प्रपु
वयति नत्वेति साक्षादिति अविद्याप्रतिबिंबरूपजी

सि॰ ले॰
टी॰
१६१

161

वस्य सतः संभवतीत्यर्थः अनेनक्रमस्य जीवस्यैव सा
क्षित्वसंभवेन द्वितीयस्य साक्षीन कल्पनीयः गौरवा
दिति सूचितं नतु लौकिकवैदिकव्यवहारकर्तृत्वे
दासीन्यमसिद्धमित्युक्तमिथ्याणकर्तृत्विता दान्यत्र
कमेव कर्तृत्वादिकं सत्तस्यउदासीनत्वमित्युपग
मानस्य साक्षित्वे संभवतीत्याह जीवस्यान:करणे
ति नन्वीश्वरस्य साक्षित्वानुपगमे मंत्रविरोधइत्य
तआह एकोदेवइति मंत्रस्त्विति साक्षीतावजीव
स्यापरोक्षत्वइत्युक्तं ईश्वरस्यतूदासीनस्यापरोक्ष
त्वेन संभवतिविभुत्वेश्वरस्यजीवादौ व्यापिकभे
दसत्वेनजीवप्रतिजीवान्तरचैतन्यस्यैवापरोक्षत्वा
योगादतो जीवभावापन्न ब्रह्माभिप्रायो मंत्रगत
साक्षिप्रतिपादकभागइतिभावः ईश्वरतूपभे
दस्यापरोक्षत्वानुपपत्तित्रूपहेतुः मंत्रस्त्विति नतु
शब्देनोक्तइति ध्येयं ननुगुहाधिकरणेप्रव्या
गुहांप्रविष्टाइतिमंत्रोजीवेश्वरोभयपरः नत्वा
द्वासुपर्णेतिमंत्रोपिजीवेश्वरोभयपरइत्युक्तंभा
ष्ये तथाच द्वासुपर्णेतिमंत्रे तयोरन्यः पिप्पलंस्वाद्व
त्तीति वाक्येनाविषयमनश्नन्नन्योभिचाकशीती
तिवाक्यंपरमेश्वरविषयमितिपर्यवसानेननस्य
जीवस्यसाक्षित्वप्रतेईश्वरस्यसाक्षित्वप्रतिपादके
नानश्नन्नन्यइतिमंत्रभागेनविरोधइत्याशंक्याह
द्वासुपर्णेति मंत्रइति यद्यमंत्रः जीवपरोभयपर

त्वदापि न विरोधः कश्चित् एको देव इति मंत्रवत्
द्वासुपर्णेति मंत्रस्यापि जीवभावापन्नपरमात्मप
रत्वाद्युपगमादित्यर्थः ॥

गुहाधिकरणभाष्योदाहृतपैंगिरहस्य
ब्राह्मणव्याख्यानेन प्रकारेण जीवात्मनः
करणोभयपरत्वेपि न कश्चिद्विरोध इ
त्याहुः अन्ये तु सत्त्वजीवपरत्वेनैव
सर्वगतेनाविरोधपरिहारेण रूपेण पुरु
षांतरेण क्षरणादीनामपि पुरुषांतर
प्रति स्थितः करणभासकसाक्षिस्व
सर्गो विशेषणमस्य इत्याननेः

ननु गुहाधिकरणभाष्ये पैंगिरहस्यब्राह्मणमुदा
हृतं नैवेदं ब्राह्मणं न योग्यमः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति
सत्त्वं अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति अनश्नन्नन्यो
ऽभिपश्यतीत्युक्तः नावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति अनेन ब्राह्म
णेनादनवाक्यमन्यक्षरणविषयं अनश्नन्नवाक्यं
तैजसविषयमिति व्याख्याने न च ब्राह्मणेनैव सर्व
तैत्रसपरत्वेन मंत्रे व्याख्यायमाने कथं भाष्यका
रैरस्य जीवेश्वरपरत्वमुक्तमिति वाच्यं तदुक्ते
कल्पितं नामात्रत्वेन विरोधाभावात् तथा चोक्त

रणप्रतिबिंबरूपोपाधिः पैंगिब्राह्मणाभिमतः तेषु हि
स्नानदानसेवानश्नन्निति वाक्योक्तं साक्षित्वं स्यात्वा
विद्याप्रतिबिंबस्यानय्याचाविद्याप्रतिबिंबरूपस्य
लस्वभावस्य जीवस्य साक्षित्वपक्षः पैंगिब्राह्मणनि
र्णीतार्थकद्वासुपर्णेतिमंत्रभागविरुद्धः प्रसज्येते
त्याशंक्याह गुहांपिकरणभाष्योदाहृतेति नके
ष्विद्वितीयइतिपैंगिब्राह्मणाभिप्रेतः तेषु होना
नष्करणगतचैतन्यप्रतिबिंबरूपजीवस्य कर्तृत्व
भोक्तृत्वस्वभावत्वेनानश्नन्निति वाक्योक्तसाक्षित्वा
सम्भवात् किंतु संयोगोदासीनप्रकाशरूपाविद्याप्र
तिबिंबरूपजीवएवब्राह्मणाभिप्रेतः तेषु च तस्या
नश्नन्नवाक्योक्तसाक्षित्वसंभवस्योपपादितत्वाद
तोऽविद्याप्रतिबिंबजीवस्यैव साक्षित्वपक्षेनपैंगिर
हस्यब्राह्मणानुरोधोपिमंत्रविरोधइत्यर्थः अविद्यो
पाधेनप्रतिबिंबरूपजीवस्यैव साक्षित्वमुपपन्नत
त्र किंचिद्विरोधं चकेमतानंतरमेवतारयति अने
निति नत्वविद्योपाधिद्विवभूतेस्वस्यासीनत्वाय
रोत्तत्वानुपपत्तेरित्येवकाराभिप्रायः रूपेणेतिसा
क्षीत्यनुषंगः सर्वशरीरसाधारणाविद्योपाधि
कस्यसाधारणरूपेणसाक्षित्वाभावेहेतुमाह पु
रुषांतरेति यज्ञदत्तांतःकरणेनहि नेनाभिमन्यध्वः
पुरुषांतरप्रतीति देवदत्तप्रतीत्यर्थः सैति स्वस्य
देवदत्तस्यांतःकरणभासकोपस्यासीनेनसाक्षि
णसहदेवदत्तांतःकरणस्यैवयज्ञदत्तांतःकरण

दीनामपि संसर्गो विशेषाद्देवदत्तस्य यथा स्वान्तःक
रणे प्रसक्तेन यथा यत्तदन्तःकरणेन हि न योऽपि देव
दत्तस्य प्रमाता साक्षी तथैव गुरुषान्तरे प्रतिगुरु
षान्तरान्तःकरणादीनामपि प्रसक्तत्वापत्तेरिति सं
क्षेपः। न च हेतुः स्वान्तःकरणस्यादिरिति विभागः
सर्वशरीरेषु साक्षिण एकत्वेऽपि प्रतिशरीरं प्रमातृ
भेदाच्चोक्तदोषदुःस्थ इत्येकत्वे न चैवं देवदत्तप्रति
नियतान्तःकरणादेः प्रसक्तत्वे हि देवदत्तसाक्षित्वस्य

न चान्तःकरणभेदेन प्रमातृभेदात्तेन द
नापत्तिः साक्षिभास्यान्तःकरणादेः सर्व
त्र साम्यभेदे सति प्रमातृभेदस्याप्रयोज
कत्वात् तस्मादन्तःकरणोपधानेन जी
वः साक्षी तच्चावच्छिन्नं स्वरूपं सति भे
दात् स्वरूपान्तःकरणादेः स्वरूपान्तरसा
क्षिसंसर्गाद्धानदयोग्यत्वाद्वा प्रकाशः
उपपद्यते स्वरूपमात्रमपि सत्त्वोपरागेणानः
करणसद्भावमनुपहितः साक्षी तदा
पत्त्यैव न चान्तःकरणोपहितस्य प्रमा
तृत्वेन तस्य साक्षित्वं स्वरूपमेव प्रमातुः
भावोऽपि साक्षित्वेन तयोर्भेदस्याव्यप-

वक्तव्य इति वाच्य ॥ ॥

गः प्रयोजकः तथा चायं तद्देवदत्तान्तःकरणादीनाम
पि देवदत्तेऽप्यपरोक्षत्वप्रयोजकस्य देवदत्तसाक्षि
संसर्गस्याविशेषेण तेऽप्यपरोक्षत्वापादनात्मकादो
षः अन्यत्वप्रयोजकं साक्षिसंसर्गभेदेनैव परिहृतं
क्यं तत्प्रयोजकप्रमातृभेदेन निरूपयति साक्षिमा
त्र इति साक्ष्यभेद इति साक्षिण एकत्वे सतीत्यर्थः
अप्रयोजकत्वादिति देवदत्तप्रतितदीयान्तःकरण
दिकमेव प्रमातृत्वान्यदीयान्तःकरणादिकमिति वा
वस्थायामिति शेषः तस्मादिति अविद्योपाधि
कजीवस्य साधारण्येन साक्षित्वासंभवादित्यर्थः
तथाचेति साक्षिभेदप्रयोजकोऽप्युपाधिभेद विवक्षि
तायामित्यर्थः तदयौगपद्यादिति पुरुषान्तरप्र
त्ययौगपद्यकल्पनाद्वा प्रमातृत्वाभाव उपपद्यत इत्यर्थः
ननु अविद्याप्रतिबिम्बरूपजीवस्याविद्योपाधिकत्वे
नैकरूपेण साक्षित्वे सति तस्य सर्वज्ञसाधारण्ये सं
भवति प्रतिशरीरं साक्षिभेदाभ्युपगमे तु तस्यान्तःकर
णोपहितत्वेन तद्रूपेण साक्षित्वे तस्य सर्वज्ञसाधार
ण्येन तस्य संभवति सर्वज्ञभावनःकरणलयश्च व
पादिदशायां काह सर्वज्ञमीवपीति शंकते नन्वा
नःकरणोपहितस्येति अविद्याप्रतिबिम्बस्य जीव
स्येति शेषः नन्वस्येति अन्तःकरणोपहितजीवस्य
साक्षित्वं न संभवति तस्य प्रमातृत्वा दर्पणप्रमात्र

रेव साक्षिता पश्यता साक्षिप्रमात्रोर्भेदो न स्यादिति भा
वः इत्याशंक्याह अनुभाविति अनुभावेपी
ति अथास्मिन्नपि क्षणे कथा भवतीति अत्रोक्तोऽनुभू
तिकाले प्राणादिना परमात्मनि एकीभावलग्न
णस्य प्रमातृत्वस्य स्मरणादिति भावः साक्षित
वेनेति अनुभूतिकाले साक्षिणस्तन्मव एव वाच्य
न्तकालेतस्मन् स्थितिभ्युपगमस्त्वित्यादि वक्तव्यमिति
हत्वात् यामनुभवस्यास्तित्वमर्थः न कालेसाक्षिण
नुभूतानाम तानस्य अनुभूतानामपि नस्य न कि
ञ्चिद्देवविशेषस्त्वेव मस्वामामिति स्मरणादर्शनाच्च न
चाहमस्वामामिति स्मरणादिवदहमर्थस्य प्रमातृः
पि अनुभूतिकालीनत्वेन स्मरणादर्शनात् नस्यापि
तदा तस्यैव वाच्यमेवेति वाच्य अनुभवेऽप्रमातृत्वप्र
तिपादकवक्तव्यविरोधेन अहमस्वामामित्या
दिस्मरणस्याहमर्थैक्येन अनुभवरूपत्वकल्पनाच्च
प्रमातृत्वतदास्तत्वमावश्यकत्वाच्च अनुभूतिकाले
सत्त्वेनास्य साक्षिप्रमात्रोरभेदायोगात् प्रमातृस
कामानस्साक्षी भिन्न एव वाच्य इत्यर्थः प्रमातृ
साक्षिणोरभेदपक्षे प्रमातृरुदासीनत्वाभावेन सा
क्षित्वासंभवरूपदोषस्य परिहारार्थस्य प्रकार इति वाच्य ॥

विशेषणेनाप्यभेदसिद्धौ नसमं मनने तेनो
तत्करणविशिष्टः प्रमातानन्दपहितः सा

शि॰ ले॰
टी॰
१५४

164

तीतिभेदोपपत्तेरित्याहुः ॥

नचवाचभिन्नत्वेहेतुमाह येनकारणविशिष्टइति
येनकारणस्याविद्यादिपायिकेजीवविशेषणत्वेनप्र
मातृत्वप्रयोजकत्वं यथापितेनसाक्षित्वप्रयोजक
त्वे तथाचविशिष्टोपहितयोः प्रमातृसाक्षिणोर्भेदः
विशिष्टस्यप्रमातुः कर्तृभोक्तृस्वभावत्वेप्युपहित
स्योदासीनत्वात्साक्षित्वंसंभवतीत्यर्थः ननुविशे
षणत्वस्योपाधित्वस्यचभेदेसति एकस्यायेनका
रणस्यविशेषणत्वादिरूपेणभेदंकल्पयितानवि
शिष्टस्यप्रमातृत्वं तदुपहितस्यसाक्षित्वमितिव्यव
स्थासिध्यति तयोर्भेदएवकथमित्यतआह विशेष
णोपाध्योरिति कार्यान्वयित्वेसतिव्यावर्तकत्वंवि
शेषणत्वं यथानीलोत्पलमानयेत्यादौनैल्यस्या
नयनस्यरक्तोत्पलादिव्यावर्तकत्वादुत्पलहारणा
नयनरूपकार्यान्वयित्वाच्च लक्षणेकार्यपदंवि
धेयपरं तथाचयत्काकवत् तद्देवदत्तगृहमि
त्यादौविधेयस्यदेवदत्तगृहत्वस्यकार्यस्योपलक्ष
णेकाकेनान्वयः गृहान्तरव्यावर्तकत्वंत्वस्ती
तितत्रातिव्याप्तिवारणायसत्यन्तं कार्यान्वयिनि
विशेषणउत्पलादावतिव्याप्तिवारणायविशेष्यद
ले कार्यानन्वयित्वेसतिव्यावर्तकत्वेसतिका
र्यान्वयकालविद्यमानत्वमुपाधित्वं यथालोहि
तस्फटिकमानयेत्यादौस्फटिकसन्निहितस्यज

पाकजसमस्यड्यापि तेन तस्यानयनलक्षणकार्या-
न्वयाभावात् स्फटिकोनरव्यावर्तकत्वादानय-
नान्वयकाले विद्यमानत्वाच्च नत्रप्रथमेसमन्ते-
विशेषणे त्वादावतिव्याप्तिवारणाय न च विशे-
षणत्वेनाभिमतेत्वादिकमप्यवलम्बमेवेतिवा-
च्यं जपाकुसुमादावुपाधिव्यवहारवत्वेत्यादौ
तथाव्यवहाराभावात् जपाकुसुमादौ स्फटिका-
दिविशेषणत्वस्य व्यवहाराभावाच्च तथा च विशे-
षणोपाध्योर्भेदाव्यवस्थाभावेसतिविशेषणत्वाभि-
मतत्वेत्यादेरलक्ष्यत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणंपुक्रमे-
व काकवद्गृहे प्रविशेत्यत्र प्रवेशनरूपकार्यान्वय-
काले यदि देवयोगाडुपलक्षणभूतकाकस्यान्य-
त्रगमने काकोत्तरस्य नष्टे ह्यागमने तदा तत्रा-
गतकाकस्य पूर्वस्थितकाकवद्व्यावर्तकत्वेनाति-
तथा च तत्रागतकाके प्रवेशानन्वयेपि विद्यमाने-
ऽप्युपाधित्वरहितेत्रातिव्याप्तिवारणायहितोयसमे-
तेऽक्रम्यलयवडपलक्षणीभूतकाके अतिव्या-
प्तिवारणायविशेषणदलं न च यत्रउपलक्षणीभू-
तकाकस्यैवकार्यकालेपि देवादिद्यमानत्वेतत्रो-
पलक्षणकाकेऽलक्ष्ये लक्षणमस्तीत्यतिव्याप्ति-
रितिवाच्यं कार्यकालेनियमेनविद्यमानत्वस्य
विवक्षितत्वात् नन्वेवमपिलोहितस्फटिकमा-
नयेत्यत्रकविद्वामसवर्णकालेसनपवजपाकु-

सि.ले.
टी.
१५५

165

ह्मसमस्य स्फटिकानयनकाले दैवाद्विद्यमानत्वसं
भवात् । न चाक्रुसमस्यापि कार्यकाले विद्यमानत्व
नियमो नास्तीति वेन्नहि । इदं लक्षणे श्रोत्रनोपाधिक
णिसाक्षुत्पामंतःकरणदोषविवक्षितमस्ति न चा
कृतसमस्यान्यस्यावान्तरस्यानिहृय ॥

ननु कृतरूपस्य साक्षिणश्चैतन्यमात्रावर
केणाज्ञानेनावरणमवर्जनीयमिति क
थमाहतेनाविद्याहंकारादिभानमिति
चेन् । राहुवदविद्यास्वाहतप्रकाशप्रका
शातिकेचिन् । वस्तुतो विद्यान्तःकरण
नहर्मावभासकसाक्षिचैतन्ये विद्याप
वाज्ञानेचैतन्यमावृणोत्यनुभवानुसा
रेणकल्पनात्मकश्चिद्दोषः ॥

भीमेजकत्वरूपं प्रसिद्धमेवोपाधित्वमस्ति न चान
नुगमः स्वनिष्ठस्यादिलक्षणोपाधित्वस्यप्रसिद्धोपा
धौ कर्णावलये विवक्षितिविवर्पहेरपेक्षादोषोप
हितविवक्षादोषस्वयमीनासेजकेत्वोपाधित्वे ननु
स्वग्राहकलक्षणान्तःकरणस्यावश्यकत्वपान
स्यादोषत्वा दनुगानलक्षणसंभवे हि तस्यदोषत्व
प्रसिद्धे न याच प्रकृतेन करणस्याड्भयविद्योपा

पित्वे संभवात् कार्यानन्वयित्वे सतीत्यादिलक्षण
नुरोधेनाज्ञानस्फुरणोपहितो जीवस्यास्तीत्युपगमे सा
क्षित्वं जीवचैतन्यमात्रनिष्ठं पर्यवस्यति जीवचैतन्य
मात्रं तूदासीनमेवेति नोपहितस्य साक्षित्वानुपपत्ति
र्वा प्रमातृसाक्षिणस्तोकरूपमिति सूत्रेपः अविद्या
हंकारादीनोपवीक्षे साक्षिभास्यत्वमाक्षिपति सत्वि
ति चैतन्यमात्रेति कृत्स्नचैतन्यावरकेणास्मर्थः क
थमिति न च साक्षिगोचरापरोक्षमानदावरण
निवृत्तौ निवृत्तावरणेन साक्षिणा अविद्यादिभाने
संभवतीति वाच्यं तेषां केवलसाक्षिभास्यत्वसि
द्धान्तविरोधप्रसंगात् सतस्संकरणात्वसतिरसिद्ध
मानान्तयासाक्षिचैतन्यगोचरापरोक्षत्वसंभवाद्वा हंका
रादीनां स्वसत्ताकालेनत्वनामप्रकारकसंशयाद्यभावेन
सदा तेषां संशयादिनिवृत्तिप्रयोजकतया सदा प्रकाश
संसर्गे वक्तव्ये सति कादाचित्कतया तेषां सदाभानासं
भवाच्च साक्षिगोचरवृत्तिस्तत्रभ्युपगमे वृत्युपहितस्य
यानभ्युपगमे न वा साचरादिप्रतीत्युच्छेदप्रसंगाच्च त
स्मात् साक्षिमात्रभास्यत्वमविद्याहंकारादीनां वक्तव्य
न च तन्न संभवतीति तस्याहतत्वात् तत्र च साक्षिचैतन्यविहा
यास्मदेव चैतन्यमाहतमिति वाच्यं अज्ञानस्य चैतन्यमा
त्रावरकत्वादस्मच्छास्त्रसाक्षिचैतन्यादस्य चैतन्यमेघावरण
भावप्रसंगादित्याशयेनाभिप्रायः आहतस्यापि साक्षि
णः विद्याप्रकाशकत्वे हेतुमाह नन्दर्शयन् परिहर
ति राहुवदिति राहूणा सर्वात्मना हतस्य चंद्रमण्डा

त्वादेः स्वावरकत्वाहम्भावप्रकाशकत्वेपि तदतिरि-
क्तप्रकाशकत्वादर्शनादज्ञाप्याहन्तस्समाप्तिगुणः क-
थंचित्सर्वविद्यामात्रावभासकत्वस्यात्राहंकारादि-
भासकत्वमित्यस्वरसादाह वस्तुतइति अनुभवा-
नुसारेणेति अहंकारादिष्वकरीत्याकादाचित्क-
त्वात्सदास्तानासंभवेनपिसदाप्रकाशसंसर्गफल-
स्यसंपादयतित्वादेस्तत्वानुसारेणान्वयः ॥

अतएवसर्वदातेषामनाहन्तप्रकाशसंस-
र्गाद्ज्ञानविपरीतज्ञानसंशयागोचरत्वं
साक्षिचैतन्यस्यानाहन्तत्वेनतत्स्वरूपभूत-
स्यानंदस्यापिप्रकाशापत्तिरितिचेन्न इ-
ष्टापत्तेः आनंदस्वरूपप्रकाशप्रयुक्तस्यात्म-
निनिरुपाधिकप्रेमणोदर्शनात भा-
सतएवपरमप्रेमास्पदत्वलक्षणेस्वरवाभि-
तिविवरणाद्युक्त स्यादेतत्तदिदानीमप्यानं-
दप्रकाशेमुक्तिसंसारयोरविशेषप्रसं-
गः

अनुभवफलमेवोपदर्शयन्ति अतएवेति अज्ञानस्य
साक्षिचैतन्यंविहायैवावरकत्वस्वभावकल्पनादेवम-
र्थः अगोचरत्वमिति ननुविद्यापाभावरूपत्वादेोश्च
हंकारस्यानात्मत्वादौसत्वेङः खहतीनाम्रनात्मय

मितादाव ज्ञानविपरीतज्ञानसंशयानां सत्वेन तेषां
सदा संशयाद्यगोचरत्वमसिद्धमिति चेन्न अविद्यादिस
न काले कदाचिद् अविद्यादिसत्त्वप्रकारकाज्ञाना-
स्वभावस्य विवक्षितत्वे तथा च तद्रूपविशेषणेनैव वा
ज्ञानविपरीतज्ञानादेरभ्युपगमेपि न दोष इति भावः
शंकते साक्षित्वेनान्वयेति नन्विष्टापत्तेरितिवक्तव्येन
शंकते न संसारदशायां स्वरूपानंदप्रकाशप्रयुक्तका
र्यादर्शनादित्यत आह आनंदरूपेति लोके हि तस्य
तस्यानभ्युपगमानेऽानंदे प्रीतिरनुभवसिद्धा तथा
च प्रीतेः प्रकाशमानानंदविषयकत्वे सिद्धे प्राणिमा
त्रस्य स्वस्यात्मनि तु संवेदशायामपि प्रीतिदर्शनादा
त्मगोचरप्रीतेरपि प्रकाशमानात्मानंदविषयक
त्वं सिध्यति पुत्रादिगोचरप्रीतिः तावदौपाधिकी
उपाधिश्चात्मसंबंधोऽभिव्यक्तिसाधनत्वं वा उपाधि-
व्यतिरेकदशायां तेषु प्रीतेरदर्शनादात्मनि तु
प्रीतिर्निरुपाधिकी पुत्रादिष्विवात्मनि प्रीतेरन्या
र्थत्वाभावात् तथा च श्रुतिरात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रि-
यं भवति तथा तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयो
ऽन्यस्मात्सर्वस्मादंतरतरं यदयमात्मेति अंतरतरमित्यनेन
सर्वांतरत्वमुच्यते तथा च यत्सर्वांतरमात्मैव तदानंद
रूपं तेन अपरोक्षे प्रीतिविषयत्वेन संभाषितात्मत्वा
देस्सर्वस्मादतिशयेन प्रियमिति द्वितीयश्रुत्य-
र्थः तथा चात्मानंदे यदि न प्रकाशेत न तदात्मा

सि. ले.
टी.
१८७
८.
167

त्मनिष्ठत्वमनुभवसिद्धमिति रूपापिकप्रीतिर्नेत्या
न प्रीतेः प्रकाशमानानन्दविषयकत्वनियमादन्तः
साक्षानन्दप्रकाशपादनेऽस्यापत्याभिधाने पुनरु
मेव प्रकार्थं विहृत्सेऽमन्तिमण्याह आसनपदेवेति पर
मप्रेमविषयत्वेन परमप्रेमास्पदत्वे न च लक्षणस्य
स्वात्मस्यानन्तत्वात् स्वात्माभासनपदपरमप्रेमास्पदत्वा
दन्यथाऽनन्तस्यादिसेवकाराभिप्रायः न च स्वात्मा
त्तिचेत्तन्नाभिव्यञ्जितस्वरूपानन्दप्रकाशेऽस्मति
भवत्येव संसारदशायां स्वरूपानन्दस्फुरणमनुप
मेवायकमात्रकत्वे स्यादेतदित्यादिना तस्मा
त्माद्येनन्दस्यानाहृनत्वकल्पनमयुक्तमिमनेन

ननु कश्चिन्न भेदस्य साक्षात्कारानन्दस्य प्रका
शेऽप्यनवच्छिन्नस्य ब्रह्मानन्दस्याहृनस्य
संसारदशायामप्रकाशेन हि प्रतिबन्धे लौ
किकैवत् नश्वानन्दः नवच्छेदापत्त्याद्युक्त
द्विष्टिवत्वात् आनंदापरोक्षमात्रस्य वेदा
न्तिमप्रसिद्धत्वात् ननु अवच्छिन्नः साक्षादान
दः सातिशयः सुखमित्यभिधारणादनति
शयानन्दोऽवच्छिन्नकानन्दैकनिष्ठपान
भवात् अनवच्छिन्नो ब्रह्मानन्दस्तु निरति

ण्यः ॥ ॥

सिद्धांती विशेषं शंकते नन्विति अविद्यायामा
नंदप्रतिबिंबस्यास्यानंदः न स बिंबभूतानंदाद्भे
दः कल्पितस्य व्यावसंसारदशायामनाहतत्वा
त्‌भिन्नप्रतिबिंबानंदप्रकाशेपि बिंबभूतब्रह्मला
नंदो न प्रकाशते नच्चाप्रकाशमानोपि स्याने
दः प्रतिशरीरं भिन्न एव प्रकाशते न त्वनवच्छिन्न इ
निर्विशेषोस्तीत्यर्थः बिंबभूतब्रह्मानंदप्रकाशे
हेतुः आहतत्वेति अत्र यद्यपि मूलाज्ञाने शुद्ध
चिन्मात्राश्रये न हि विषयके च न तु बिंबभूतेश्वरः
विषयके तस्यानाहतत्वेपि जीवोपहितपाकल्पित
भेदवत्वात् नस्य जीवे प्रत्यक्प्रकाशमानत्वे संभ
वति नच्चायमुक्तो बिंबभूतब्रह्मानंदस्फुरणम
प्यसिद्धं मूलाज्ञाने निवृत्ते तत्प्रयुक्तप्रतिबिंब
भावस्येव बिंबभावस्यापि निवृत्त्यवश्यंभावा
न च्चापि सर्वंपत्ति सूत्रविषयानमात्रे सिद्धांतिन
स्तात्पर्यमिति वाच्यं किमनवच्छिन्नानंदस्फुर
णमेते विशेषः आनंदस्फुरणमात्रं वा उभय
थापि विशेषावर्केन शक्य इत्याह सर्ववादीने
ति अवच्छेदो हि भेदस्य स्वात्मनि कल्पितस्य
व्यावच्छेदाभावोपद्यानेनाद्‌तिरिक्तस्तदा
शेषमाह अनवच्छेदांशस्येति पद्यानेनेदप्रव

शि॰ स्तो॰ टी॰ १८५

168

कल्पितनाभावस्यापि ज्ञानात्मकत्वात्तदानस्यहितीः
यप्रकारएवानभीवइतिमत्वातंप्रकारंदूषयति आनं
दायरोत्यमात्रस्यैवेति तथा च तन्मुक्तिसंसारयोर्वि
शेषइतिभावः सिद्धानीप्रकारानेवरणविशेषमाये
केनेनन्ववच्छिन्नइति प्रतिशरीरमवच्छिन्नत्वेनप्र
काशमानस्यात्मानंदस्यातिशयः उत्कर्षःप्रकर्षेत्र
यातिशयवानित्यर्थः सात्मानंदस्यातिशयत्वेहेतु
माह स्वभुमिसाधारणादिति स्पष्टताउत्कर्षः प्रति
स्पष्टताप्रमुत्कर्षः स्वभुमिकाले प्रकाशमानसा
त्मानंदः स्पष्टएवइतरथातस्यमुखमस्यासमि
तिपरामर्शनीयत्वाभावप्रसंगात् लोकेहियःआनं
दः स्पष्टमनुभूतः सएवपुनःपरामर्शयोग्यत्वान्
भूतानंदमात्रमितिप्रसिद्धं तथा च ततः सात्मानं
दानस्वभुमावतिस्पष्टतारहितत्वात् मकुचदनादि
विषयप्रयुक्तानंदे प्रत्कर्षविशेषाद्वभवादित्य
र्थः अनवच्छिन्नइति कल्पितावच्छेदाभावात्मा
त्रस्यानंदोमुक्तिकालेप्रकाशमानोऽतिशयसामा
मरहितएवेत्युत्तरार्थः मकोत्रह्मानंदएकत्वे प
णमुक्तस्तथाचप्रकाशते इदानीतादृशब्रह्मान
दप्रकाशोनास्ति किंतूत्कर्षापकर्षपिनानेवप्र
काशएवास्मिअतःस्वरूपानंदस्फुरणेपिततदु
त्कृष्टानंदाभिलाषाद्रूपपिपाचीयस्तत्तयाकस्या
पिनिर्वृत्तिर्नास्तीतिसंसारमोक्षयोर्विशेषइति
भावः ॥ ॥

ऽानंदवल्ल्यां मानुषानंदादुत्तरोत्तरशत
गुणोत्कर्षोपवर्णनस्य ब्रह्मानंदसमाप
नादिति चेत् नसिद्धानेसाख्यानंदवि:
षयानंदब्रह्मानंदयोर्वस्तुन एकत्वेनो
त्कर्षासंभवात् मानुषानंदादीनामुत
रोत्तरस्वोत्कर्षं श्रुतिर्वदतीति चेत् को
वाब्रूते न श्रुतिर्न वदतीति किं तर्हि तेन वा
देन उपपादन मयाकामिमुच्यते न
त्वेकस्यैव सौरालोकस्य करतलस्फटि
कदर्पणाद्यभिव्यंजकविशेषोपधाने
नाभिव्यक्तितारतम्यदर्शनादेकत्वे
प्यानंदस्याभिव्यंजकसत्त्वहतिभेदो
पधानेनाभिव्यक्तितारतम्यरूपमुत्क
र्षापकर्षवत्त्वमुक्तमिति चेन् ॥ ॥

अविद्याप्रतिबिंबरूपसामान्यानंदस्य लोके विषया
नंदत्वेन गृहीतस्य सोऽतिपायते ब्रह्मानंदस्यैकरू
पत्वेन श्रुतिप्रमाणयति आनंदवल्ल्यामिति मा
नुषानंदस्सार्वभौमानंदस्स शतगुणितस्सन्
मनुष्यगंधर्वानंदो भवति सोऽपि शतगुणितस्सन्
देवगंधर्वानंदो भवति एवमेव पित्रानंदादिषु स

एको ब्रह्मण आनंद इत्युक्त हिरण्यगर्भानंदेनो
त्कर्षापकर्षयो रूपवर्णनं योजनीयं समापना
दिति सप्तम्याये उरुषेपष्ठ्या मावादित्येसएक इति
वाक्येनेति शेषः पुरुषोमनुष्यः आद्यचकारोऽस्व
र्यगादि संग्रहार्थः आदित्यपदेमे उल्लाभिमानि
देवतापरं द्वितीयचकारस्तदितरसकलदेव
तासंग्रहार्थः तथा च देवमनुष्यतिर्यक्षु सर्वत्र
विद्यमानो ब्रह्मानंदः एकः एकरूप एव न तस्मान्मा
नेदवन्तसातिशय इति स्फुटार्थः सात्त्वानंद विषया
नंद ब्रह्मानंदानां सति भेदे उत्कर्षान्मात्रिके सा
योर्विशेषावकृष्टकाने सएव नवासिद्ध इति पूर्व
वादी हृष्यति नेति असंभवादिति उत्कर्षापकर्ष
योर्जाति विशेषहूपयोरेकस्यान्यतावसंभवा
दित्यर्थः नन्वानंदव्यक्तेर्वलगन्ता एकत्वेपिक
ल्पितभेदवृत्यानस्यामुत्कर्षादि संभवतीत्यभि
संधिमान् सिद्धांती शंकते मानुषानंदादीनामि
ति अनुभवानुसारि उत्तमसिद्धानंदोत्कर्षादेरप
लापकरणमयुक्तं पूर्ववादिन इत्यर्थः अभिसंधि
मविद्वानिव पूर्ववादी हृष्यति कोवेति कामं
हृतोनुपपत्तिरिति सिद्धांती शंकते किंतिति नामा
त्र अद्वैतवाद इति आनंदैकत्वमनङ्गत्यर्थः अपा
कामिति औपाधिकभेदस्यापि तदुपपादनमपा
कामं तद्रूपहानाभावादिति पूर्ववादिनो भि
संधिः एकस्यामप्यानंदव्यक्तावौपाधिभेदेन
क्तमनुभवसिद्धानंदोत्कर्षादेरुपपादनेक॰

नैपाकान्मिनि स्वाभिसंधिमद्वादयन सिंहाती
शकने नन्वेकसैवेति आलोकस्य करनलादि
संवंधरहितस्य यात्रिश्राभिव्यक्तिस्तदपेक्षयाक
रनलेईषदपिकाभिव्यक्ति नदपेक्ष याख्कदि
के अपिकाभिव्यक्तिस्तदपेक्षयाप्यधिकाद
ष्यणदावभिव्यक्तिरनुभवसिद्धानहन्यकेन
यिस्वच्छयानेदंवन्नकहनितारतम्येननन्नहेम
पहिनसात्त्यानेदेवुक्तधीरिकसुपपद्यतइत्यतआः

नहृष्णांतासंप्रतिपत्तेः सर्वत्रःप्रसमर
स्यैहौरालोकस्यगगनेविनाकरनला
दिसंवंधमस्याःस्वप्रकाशमानस्यनिन्न
तलेमसमरस्यजलस्येवकरनलसं
वंधेनगति प्रतिहतोवहुलीभावाद
धिकप्रकाशः भास्वरदर्पणादिसंवं
धेनगतिप्रतिहतोवहुलीभावानदी
पवीमिसवलनाबतत्तोप्यधिकप्र
काशइति नत्वाभिव्यंजकोपाधिका
भिव्यक्तितारतम्यानभ्युपगमात्
दृष्णांतसंप्रतिपत्तेोच गगनप्रसृतसौ
रालोकवदनवच्छिन्नानेदस्यास्य

सि॰ले॰
टी॰
१०॰

170

ता करनलावच्छिन्नसौरालोकवत्स
विहत्यवच्छिन्नानंदस्यागियकाभिव्यं
क्तिरिति मूक्तिनः से सौरस्य वान्यहि
तत्वापनेस्य प्रनेनसे सारद्रश्याप्रके
मानोप्यानेदोमिथ्याज्ञाननस्कार
वित्तिमनयानीत्ववाभविवितमदीपप्र
भावत्वसहस्रप्रकाशानेमकौनद्भावा
त् यथावद्वभासनइत्यपितिरस्के

यथालोकपकवाक्तिरेकद्रूपस्यस्वनोभवेनशानया
वियस्वद्रूपानंदस्यह्यातोभवेन्नत्वालोकस्यैकवा
क्तित्वमस्तिनस्यनानाकिरणसमहरूपत्वाद्वाप्ये
कद्रूपत्वं नस्यास्तित्वतत्वसौरकिरणानामस्य
त्ववाऽऽहत्वद्रूपनानारूपत्वावगमादिति पूर्ववा
दीस्वाभिसंधिमुद्घाटयन्नहवपति असंप्रति
पन्नेरिति मूमासम्मनत्वादिसूर्यः प्रस्मरस्य
ति गमनशीलस्य सूर्यः गतिप्रतिहतावित
सूर्यकिरणेनागतिप्रतिवध्यमनीसूर्यः प्र
नष्टवयत्रभूभागेकरनलादिकृतनधनिवंधव
शात् सूर्यकिरणानप्रसरंतिनत्रतमोरूपच्छा
याद्रश्यते आलोकस्यगतिप्रतिहत्यावद्ग्लीमा
वेदृश्यतमाह निन्ननलइति यथानिम्नतले
प्रस्मरस्यजलस्य करनलसंवधेनगतिप्रति

हतोनलस्य वह्नीभावस्येत्यर्थः अपि केति क
रनलादिसंबंधरहितगगनेप्यालोकस्य स्फुटप्र
प्रकाशस्तद्रूपेणाप्यपिकेत्यर्थः नदीपदीप्तिसं
बन्धादिति दर्पणादेर्दीप्तिः प्रमानयामिश्रणा
दित्यर्थः नतोपीति करनलगतप्रकाशादर्शोप्य
ति: नचेति एकत्रपश्यालोकस्य उपाधिगगनतार
तम्यकुनाभिव्यक्तितारतम्यासंघनिपतेर्वृत
स्य दृष्टान्तेन संभवतीत्यर्थः उक्तदृष्टान्तो मीक
रैसिद्धान्तितो बाधकमप्याह दृष्टान्तश्च प्रति
पन्नो वेति मुक्तिनइति नथाच सिद्धान्ते मुक्ति
मुद्दिश्य पत्रन्नाप्यनेभुकस्यापि प्रवृत्तिर्नस्यादि
तिभावः मुक्तिसंसारयोर्विशेषप्रसंगबाधे
समाधानप्रकारविशेषोपि वक्ष्यमाणहेतुना
निरस्त इत्याह सर्ववादीप्येनेति अनात्मनि
देहादावात्मत्वज्ञानवत्त्वेनात्मसंबन्धस्ये दे
हादावात्मीयत्वज्ञानं तच्च मिथ्याज्ञानं तत्तुजा
ग्रदादिकाले स्वरूपानंदस्य प्रकाशमानस्यापि
विक्षेपकमस्य सुखनापादकं मिथ्याज्ञानजन्यसं
स्कारश्च सशुभोऽप्रकाशमानस्याप्यानन्दस्य वि
क्षेपकः पुरुषार्थत्वविघटकः पुनर्भोगप्रदक
र्मविशेषोऽहापि न मिथ्याज्ञानसंस्कारवशादेव
हि सर्वेजन्तवः स्वशुभमानेनानुभवपरिमजन्ति
तनश्चसोऽशुभमानेनदप्रकाशस्याफलत्वमप्रत्य
भिज्ञानताभावादपुरुषार्थत्वमितिभावः।।।

सि॰ लं॰
टी॰
१७१

171

निर्विशेषस्वरूपानंदैकघनमानेन च
विक्षेपदोषादप्रकाशमानस्सम्यक्ताव
पिनोति यावत्स्वांशभवान् न स्वात्मा स्वा
नंदस्यानाहमनवकल्पनमखंडकं प्रवाह
देहेन विद्याचार्याः यथान्तःकस्यैक
स्यैव धवलत्वप्रसमालिन्यतारतम्यमु
केष्वनेकेषु दर्पणेषु प्रतिबिंबे समुपा
पि मालिन्यतारतम्यानवतनवत्वप्रति
बिंबे यावत्स्वापकर्षस्तारतम्येनाध्यस
ते एवं वस्तुतो निरतिशयस्यैव स्वरूपा
नंदस्यान्तःकरणप्रतिबिंबितनयात्स्वा
स्थानंदभावेयाहृतननसहृतन संप्रत्यपी
न विषयविशेषसंपर्कमखंडकसत्वात्क
र्षापकर्षत्वप्रसक्तिनारतम्यखंडकं स्वस्व
रूपान्तःकरणप्रतिबिंबितनयाविष
यानंदभावेच ॥

देहेनेश्वमायासावयवत्वानीवयापुनाकेञ्चिदवयवा
नोनाप्रारूपादाश्रमाद्रूपगगनभास्वरत्वस्यनेनप्रतिबंध
रूपाद्वावित्तेपाद्यकाशमानायामपिदीपप्रभायामस्य

सुप्रकाशमानाद्रूपपद्याने अवयवगुणादिविशेषर॰
हितस्वरूपानंदस्यानंतत्वाविशेषद्रूपपद्यानद्गत्या
क्त्निर्विशेषेति प्रकाशमानइति सतिसप्तमी नेवम
धिकरणसप्तमी भक्तान्नायिनइति भक्तिदशायां प्र
काशमानेत्यर्थः ओतिशयस्येति हृष्यतइवावय
वरूपस्य जातिविशेषरूपस्यैवेत्यर्थः नस्मादिति भु
क्तिसंसारयोरविशेषप्रसंगादित्यर्थः स्यादेतदित्यादि
नाशंसमेवंपक्षं निराकरोति अत्राद्गरित्यादिना एक
रूपस्य स्वरूपानंदस्याभिव्यक्तिनारतम्यानुरूपंहृष्टांते
वदन्स्वरूपानंदे भुस्मनुभवसिद्धंतारतम्यप्रवादोत्के
षर्षापकर्षवत्वमुपपादयति यथेति अत्युत्कृष्ट॰
स्येति पंचलक्षणानां मध्ये सर्वोत्कृष्टस्येत्यर्थः एकस्येति
अनेनैव समाणोऽत्कर्षापकर्षौ नेत्रस्वतो नस्तइतिसू
चिते नत्रतत्रप्रतिबिंबइत्येतानिपदानि समानाधिक
रणपतिबिंबइति यावत्स्वापकर्षइति ईषन्मलिनदर्पणप्रति
बिंबे अपकर्षोऽल्पस्यैते मध्यमविधमलिनदर्पणप्रति
बिंबे बहुत्वापत्वापिकोऽपकर्षोल्पस्यैते अत्यंतम
लिनदर्पणप्रतिबिंबे बहुतरापकर्षोल्पस्यैते नत
स्वतो हृष्यादर्पणेषु प्रतिबिंबि विविनेयपंचलक्षणतारतम्ये
नाभिव्यज्यते वस्तुतएकरूपमपि स्वरूपेण प्रका॰
शमानमपीत्यर्थः अंतःकरणेति सत्त्वगुणावस्थानं
करणं सत्त्वरूपेण निवृत्तीति साम्यानंदस्य स्वभूमि
कायारणपंचोच्य मनोऽनेनैव विद्यायाप्रतिबिंबि
तनया साम्यानंदभावोद्गद्व्यः आनंदभावइतिप्रा

सि॰ ले॰
टी॰
१७२

172

मेसतीति शेषः संपत्तिः परिपाकः फलजननौन्मुख्य
मिति यावत् प्राक्तनसुकृतसंपत्त्यधीनो ये विषयवि
शेषसंपर्कः तत्प्रभूतैर्योऽसत्स्वोत्कर्षापकर्षौ निरूढं
यत्स्तुतिना रतस्य तस्तुकौ सहस्रैव तद्रूपा सतः करण
वृत्तिप्रभृतिविविधतया विषयानंदभावेव शोभे
सतीत्यर्थः वृत्तीनो सत्रूपस्य स्वव्यंजकतया स्वरू
पतनस्तत्के पतनजन्म के भवति पूर्वजन्मसहस्रेषु यादिनषु
ण्यकर्मपरिपाकवशादंतः करणस्य सकचेदना
दिरूपविषयविशेषगोचरवृत्तिद्वारा विषयविशेषे
स्वरूपसंवेद्ये सति तत्तत्स्वगुणस्योत्कृष्टविषय
संवेद्यादुत्कर्षो भवति निकृष्टविषयसंवेद्यान्निक
र्षो भवति ततस्त्वोद्भूतकरणगतसत्त्वोशपरिणा
मरूपाः वृत्तयः स्वरूपानंदगोचरा जायंते जायमा
नास्सत्ताश्च्युत्कर्षापकर्षौ पेताः पवजायंते नास्वा
नंदघनविविधविषयानंदरूपतेति ॥

नमो गुणत्रयोपाधिमालिन्यनारतस्वदो
षादपकर्षस्तावत्स्वेनाप्यस्त इति संसार
दशायां प्रकाशमानेऽप्यानंदे यस्तावत्
कर्षतारतम्येन सातिशयत्वादस्मिः
विशोदये निखिलापकर्षप्यासनिवृत्ते
ऽपि तत्सातिशयतापायात् कृतकृत्यते
ति विशेषोपपत्तेर्निरुपाधिकसमगोच

रतया प्रकाशमानः सास्वानंदो नाहतप
वेति ॥ ॥

ननु स्वरूपानंदगोचरसत्ववृत्तिगतापकर्षवशात्
प्रतिबिंबरूपे विषयानंदेऽपकर्षाभ्यासो वक्तव्यः
मलिनद्रव्यकृतदर्पणोपाधिनिष्ठापकर्षवशात्
तन्मुखप्रतिबिंबेऽपकर्षाभ्यासदर्शनात् तथाच स्वरू
पानंदगोचरासु वृत्तिषु सत्वगुणपरिणामभूतासु
अपकर्षप्रयोजके मलिनद्रव्ये किंचिदवश्यं च वक्तव्य
मान्नादर्पणसंभक्तस्यैव मलिनद्रव्यस्य दर्पणपक
र्षाधायकत्वदर्शनादित्यत आह तमोगुणरूपेति
अंतःकरणस्य सत्वरजस्तमोगुणात्मकत्वाद्वृत्ति
ष्वपि तमोगुणरूपोपाधिरनुवर्तते तत्कृतो यो मालि
न्यतारतम्यदोषः अपकर्षतारतम्यात्मको वृत्तिग
तदोष इति यावत् तस्माद्दोषादपकर्षस्सत्ववृत्तिषु
तिबिंबरूपे विषयानंदेऽप्यस्तीत्यर्थः एवं विषय
संपर्कः स्वस्वरूपवृत्तिकारणत्वेन निर्दिष्टः तत्र वि
षयविशेष इति विशेषपदं विषयगतोत्कर्षतारत
म्यपरं तत्तारतम्यं च स्वस्वरूपवृत्तिगतोत्कर्षतारतम्य
प्रयोजकत्वेन निर्दिष्टं इत्थं स्वस्वरूपवृत्तिष्वा
पकर्षप्रयोजकत्वमस्यापकर्षतारतम्यप्रयोजकत्व
यावत्तारतम्यस्योपनेतृतमोगुणस्य मलिनद्रव्यत्वेनि
र्दिष्टमिति विभागो बोध्यः ततः किमत आह इति सं
सारदशायामिति प्रकाशमानेत्यानंदपदव्यस्त
मपकर्षतारतम्येन सातिशयत्वात् विषयानंद

सि॰ले॰
टी॰
१७३

173

सोऽयमर्थः तथा च ति कृत्स्नमानंदमनुभवतः उत्कृष्टा
नंदतस्याभिभूतस्य तत्संपादनाय प्रयतमानस्य तस्या
यतनभोग्या कदाचित् दुःखसाधनेषु प्रवर्तमान
स्य देवमनुष्यतिर्यगादियोन्यापत्तिलक्षणं भवत्यन
र्थ इति नास्ति निवृत्तिरित्यर्थः निवृत्तेरिति मूलाज्ञा
ननिवृत्तौ तत्कार्याणामपि निवृत्त्या तत्कृतापकर्षोच्च
व्यासनिवृत्तेरित्यर्थः कृतकृत्यनेति कृत्स्नकर्तव्य
मातं कृतं येन सः कृतकृत्यः तस्य भावस्तत्ता पुरुष
सद्विद्योदयात् सर्वैः दुःखनिवृत्तये सुखावाप्तये च
बहु कर्तव्यजातमासीत् हि विद्योदयेन दुःखमात्रस्य नि
वृत्तत्वात् सुखस्य च परमस्य निर्मलदर्पणइव नि
रणायस्वरूपानंदाविर्भावाद्धतन्निवृत्तये तत्प्राप्तये वा
न किंचित्कर्तव्यमस्तीति कृतकृत्यत्वेनेति भावः न
थाह भगवान् श्रीकृष्णः एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्
कृतकृत्यश्च भारतेति एतन्निरतिशयानंदस्वरूपब्र
ह्मापरोक्षतत्त्वं बुद्ध्वा बुद्धिमान् भवति पंडितो भव
ति कृतकृत्यश्च भवति हे भारत यत्नेन यतनस्त्वत
त्वं न विनाप्युपदेशादिकेन लभ्यते तस्मात्तदेव संपा
दयामस्तर्वं परित्यज्येति भावः विशेषोपपत्तेरिति
मुक्तिसंसारयोरिति शेषः ननु ब्रह्मानंदवत्सांसा
रदोषपिआहतोस्त तथा च मुक्तिसंसारयोर्विशेषस्या
वचइतिनेत्याह निरुपाधिकेति एवंभूतः प्रेमास्व
रूपानंदावरणसत्वेन संभवति लोके प्रकाशमानः
स्वात्यवर्गीनेरनुभवसिद्धत्वादिति भावः ॥

अन्येन प्रकाशमानो ऽप्यानंदो नास्ति न प्रका-
शत इत्यावरणानुभवादाहनन एव एक-
स्मिन्नपि साक्षिणि विद्याकल्पितरूपभेद-
संभवेनु चैतन्यरूपेणास्यानंदरूपेणावर-
णस्याविरोधात् स्वरूपप्रकाशस्यावरण-
निवर्तकतया प्रकाशमानेप्यावरणस्यावि-
रोधाच ॥ ॥
नास्ति चैतन्यस्यानाहतत्वेन तदभिन्नस्यानंदस्याप्य-
नाहतत्वापत्त्या मुक्तिसंसारयोरविशेषप्रसंग इ-
ति पूर्व [illegible] मेस्वरूपानंदस्यानाहतत्वेपि तयो-
र्विशेषसंभवनीतिसिद्धान्तोद्देशिनः इदानीं तस्या-
हतत्वमुपेत्यैव विशेषं मुक्तिसंसारयोर्वदन् सिद्धा-
न्तं दर्शयति अन्येतिति विदानमनिपाद्यस्वरूपाने
दो मे नास्ति न प्रकाशते इति व्यवहारदर्शनान्न
हेत्वभूतमावरणं तावदस्त्येव संसारदशायां मु-
क्तौ तु तदावरणनाशात्स्वरूपानंदस्फुरणमस्ती-
ति तयोरविशेषप्रसंग इत्यर्थः अत्र प्रकाशमा-
नो ऽप्यानंदस्याहतत्वेति संबंधः नन्वनाहतः न
स्यानाहतत्वे उक्तव्यवहारविरोधप्रसंगादित्येवका-
राभिप्रायः नन्वेवमात्मनि सदा निरुपाधिकप्रे-
मानस्यादनाहतस्वरूपानंदस्फुरणस्याभावान्न हि
निकृतानंदस्फुरणस्य च कादाचित्कत्वादिति चेन्न
फलबलेनाप्याहतस्यापि स्वरूपानंदप्रकाशस्य

सि॰ ले॰
टी॰
१२५

174

निरुपाधिकप्रेमहेतुत्वकल्पनानुभासनमेव पर
मप्रेमास्पदत्वलक्षणं सुखमिति विवरणस्याप्यपे
वेनात्मनोपपन्नेऽस्मिन् अनेनैवाभिप्रायेण प्रकाशमा
नोपीत्युक्तमन्यथा प्रकाशमानत्वविशेषणस्या
ऽन्तःकल्पने उपयोगाभावेन वैयर्थ्यप्रसंगादि
तिबोध्यं साक्षित्वेनान्याभिन्नस्यास्यानन्दस्याहम
ने साक्षित्वेनान्यमप्यनुवृत्तं स्यादेकत्र ज्ञाहमनात्मनाह
मनयोऽर्थुगपद्विरोधादित्यत आह एकस्मिन्नपीति
यथावस्त्वनेकस्मिन्नेव चैतन्ये जीवेश्वरत्वाद्यौ
रूपभेदैकल्पनेनाहमीश्वरः किन्तु संसारीति बु
द्धिरवलात् न चात्राहंममबोधस्थानमानेदोनुभवसि
द्धादिरूपेणाहंकारावच्छिन्नात्मकतानस्यानन्दात्
भेदव्यवहारदर्शनात् न चानेनापि न स्वाभेदता
दात्म्यरूपभेदावनादिसिद्धोकल्पने यथा चैक
स्मिन्नेव चैतन्ये जीवत्वावच्छेदेनात्मत्वादिकमीश
रत्वावच्छेदेनानन्दभावस्य कल्पने नच्चेवानन्द
त्वावच्छेदेनाहन्तत्वचिन्तावच्छेदेनाहंकाराद्यवमा
सकचैतन्येनानन्दभावस्य कल्पने फलबलादिति
न विरोधः जीवत्वादिरूपभेदस्यापि विद्याकल्पि
तत्वाभ्युपगमाद्वाह्यैन विरोधस्येमर्थः नन्वे
कस्मिन्साक्षिणि रूपभेदेनाहन्तत्वदभावयोर्वि
रोधाभावेप्यानन्दः प्रकाशमानोप्याहन्नहं इति
विरुद्धप्रकाशस्यावरणविरोधित्वादितीन
त्याह सद्रूपप्रकाशस्येति आगन्तुकहतिरे

पप्रकाशस्यावरणविरोधित्वकल्पनात्स्वरूपप्र
काशस्य हि विरोधी न स्यावरणस्यापकत्वादित्यर्थः
नन्वेवं प्रकाशमानोप्यानन्दाग्रहण इति ग्रन्थे प्रका
शमानत्वविशेषणं स्वरूपप्रकाशस्यावरणाविरो
धित्वज्ञापनार्थमिति नन्वयोगेन संभवान्न हि वि
शेषणेऽस्मिन्निरूपाधिकप्रेमसंभवज्ञापनप्रयो
जनकमिति यदुक्तं तन्न संभवतीति चेन्नहिं वि नि
गमकाभावेन न हि विशेषणस्योभयप्रयोजनकत्व
मस्त्वस्वरूपप्रकाशस्यावरणविरोधित्वमेवज्ञाने
द्दावरणपक्षेप्यानन्दरूपेण्यान्मनि निरूपाधिकप्रेम
संभवस्याप्यवश्यज्ञापनीयत्वात् ॥

त्वदुक्तमर्थं न जानामीति प्रकाशमानप
वावरणदर्शनात् न च न जानामीत्यत्र सा
मान्याकारावच्छेदेन विशेषावरणमेवा
नुभूयत इति वाच्यं अन्यावरणस्यान्याव
च्छेदेन भानेऽतिप्रसंगात् न च सामान्यवि
शेषभावो नियामक इति नातिप्रसंग इ
ति वाच्यं व्याप्यव्यापकभावातिरिक्तसा
मान्यविशेषभावाभावेन वह्निं न जाना
मीति धूमावरकाज्ञानानुभवप्रसंगात्
न सा यदवच्छिन्नमज्ञानं प्रकाशमानेन तदा
वृतमिति प्रकाशमानेप्यज्ञानमस्त्येव

सि॰ले॰
टी॰
१७५

१२२

175

अज्ञानं च यथा मालांशो विज्ञाय चैतन्यमा
हुर्योगिनि एवमानन्दमपि नतन्स्वरोगिनन
तत्स्वरूपकतिकवली ॥

स्वरूपप्रकाशस्यावरणाविरोधित्वेऽपि तं न रमाह न
तुक्तमिति एवकारेण नरमामोक्षार्थ इति शेषः
श्रीकृष्ण एव वेदान्तवेद्यः परमात्माऽऽदिविज्ञेयोऽयम
क्तेनात्ममिति न्यायोपदेशानेनरेमं दस्य वा कार्थ
बोधो न भवति स च मेदस्त्वत्कमर्थं न जानामीत्य त
न मन्दभवतीतिमसिहे लोकन तत्वतद्वाक्यस्यास्ति
कश्चिदर्थ इति जानामि आमवाकंतां हि शेषन
न जानामीति व्यवहारदर्शनादवगतो यस्त्वद्वा
क्यार्थ न ललनं सामान्याकारस्यैव विशेषा
वरकाज्ञानस्य विषयतया प्रकाशेन तथा च त
दुक्तमर्थं न जानामीत्यनुभवे अज्ञानविशेषण
तया प्रकाशमानसामान्याकारस्यावरणविषय
ताभावादावरणविषयस्य विशेषस्य प्रकाशमा
नताभावात् प्रकाशमानस्याहन्तत्वे नाथ मनम
वः शंककारस्यावरणविषयताभावादावरण
विषयस्य विशेषस्य प्रकाशमानताभावात् प्रमा
णमिति शंकते नचतत्रेति अन्यावारकाज्ञानस्य
स्यावच्छेदेन प्रकाशाभ्युपगमे चेत्तत्र जानामीत्य
नुभूयमानाज्ञानस्य विरुद्धमिवविषयकत्वप्रसंग
इति दूषयति अन्यावरणस्येति नतु तद्वाक्यार्थ

नलक्षणप्रकारस्तावत्सामान्यरूपः प्रमेयोपरि
ष्टे श्रीकृष्ण इव तदुपदिष्टे श्रीकृष्णप्रतिपन्नपा
येष्वपि तद्वाक्यार्थत्वसमत्वात् वेदांतवेद्यत्वादिल
क्षणप्रकारस्तु विशेषरूपः तस्य श्रीकृष्णस्वरूपमा
त्रहृतिन्वानन्याच विशेषावरकाज्ञाने सामान्याका
रेण च्छेदेन प्रकाशात् इत्युपगमेनातिप्रसंगः वे
त्र च विरुद्धमिव तयोः सामान्यविशेषभावाभावादि
तिपंकेने न च सामान्येति किं सामान्ये विशेषभा
वः श्रीकृष्णमूर्तित्वविष्णुमूर्तित्वयोरिव व्याप्यव्या
पकभावः न दृष्टिरिकोवा न द्वितीयलक्षणानि रूप
णादिन्यायेनाह व्याप्येति प्रायेदोषमाह व
द्विमिति तस्मादज्ञानानुभवेऽज्ञानविशेष
णानयायद्व मेकाशने नदेवावरणविषय इति
वेक्ष्यो न च तदुक्तं न जानामीति ज्ञानस्वरूपका
र्यप्रकारकत्वे सम्यग्ज्ञानविशेष्यकत्वेन तदुक्ता
र्थो विशेषणरूपपर्यवस्युपगमेन हानस्य विशे
षणज्ञानरूपकारणस्याभावान्न हि शिष्टानुभवा
नुभवेन स्यादितिवाच्यम् ज्ञानानुभवस्य निस्सा
क्षिरूपत्वोपगमेन न च विशेषणज्ञानानपेक्षत्वं
णान्य च प्रकाशमानत्वमाहत्य वच विरुद्धं प्रका
शस्यावरणविरोधित्वादिति वाच्यं विरोधस्य प्राग
व परिहृतत्वादिन्याययेनोपसंहरति तस्मादिति
प्रमावरकाज्ञानस्यावच्छिन्नतया मानासंभवा
दित्यर्थः यदवच्छिन्नमिति येन वस्तुना विशेषितमि

सि॰ ले॰
टी॰
१२६

176

त्यर्थः नन्वानंदस्याहंतात्वे विषयसंपर्कदशायां विशि
ष्टानंदप्रकाशो न स्यादित्यत आह अत्रानंदेति कब
लीकृतं विहायैवाहरणमिति ॥ ॥

स एष वैषयिकानंदस्यावरणाभिभवः स
वावरणाभिभवः अत्र एष समये बाह्यावर
णाभिभववत् कारणविशेषप्रयुक्त इति
विशेषवर्णनेनानेन प्रभावेन भवति अतः
स्वरूपानंदविषयानंदयोर्विषयानंदानां च
परस्परं भेदसिद्धिरिति वदेति सर्वव्यापि
मातृचैतन्यस्यानाहतत्वाद्वावरणाभिभ
वोऽपि हि निमनपेक्ष्यैवनेनाहंकारादिप्रका
शनमिति तुल्यमेव ननु एवं कथमहंकारा
दीनामनुसंधानेनानंदस्यावस्थानुपस्यमे
त्कारस्पत्तानेसमन्वयागेनानित्येन साक्षिणा
नंदायानासंभवात् ॥ ॥

ननु हृदयेनावरणाभिभावकत्वोपगमादन्यानंदस्य सह
हृति विषयीकृतानंदानावरकत्वमिति कथमुच्य
तेनेत्यत आह स एष इति सर्वहृदि विषयत्वप्रकाशाना
वरकत्वस्वभाव एवं हृदिकृतावरणाभिभव इत्यर्थः
ननु सर्वस्वरूपहृदयैकरूपत्वात् नन्वेकत्वावरणाभिभ
वोऽपि कत्वरूपत्ववस्थानध्या च विषयसंवेद्यदशायामा

नैतोऽप्येकरूपत्वेनैव प्रकाशनं न तूत्कर्षापकर्षरू
पेणेति नेत्याह सत्येति यथा यत्नूषसमये प्रालो
कनात् तमस्येव बाह्यतमसस्तारतम्योत्कर्षाभिभवो भ
वति तत्रस्थतत्तमसाह नानापदार्थानां तारतम्य
उत्कर्षप्रकाशनं भवति एवं विषयविशेषरूपकार
णविशेषमप्युत्कर्षोपाहितस्तु विशेषः उत्कर्षतारत
म्यरूपस्तद्वशात् तारतम्याभावस्योत्कर्षप्रकाशावरणा
भिभवो भवति तत्रस्थाने तेऽपि तारतम्याभावस्योत्कर्षप्र
वप्रकाशनं इत्यर्थः एवमप्यानंदस्यैकत्वाभ्युपग
मानंदमप्याकथं सिध्यतीत्येवाह श्रुत इति व
स्तुतः एकस्मिन्नप्यानंदेऽप्यापेक्षिकभेदाभ्युपग
मादित्यर्थः तथा च विषयप्रकाशावरणनिहतैतत्सप्र
प्रकाशमानानंदः स्वरूपानंदस्तदनिहतितद्वशा
पोहितिसंवेद्यानुप्रकाशमानानंदो विषयानंद इ
ति स्वरूपानंदविषयानंदयोर्भेदोऽस्तात व्यस्तथा
हितिभेदनानंदभेदाभ्युपगमाद्विषयानंदानोपर
स्परं भेदप्रसिद्धिस्थावकल्पत इत्यर्थः अहंका
रादीनां केवलसाक्षिभास्यत्वपरमपक्षे ने सिद्ध
मित्याशंक्याह सर्वव्यापीति स्वरूपानंदस्याना
वृतत्वपक्षेऽनस्याहतत्त्वपक्षे चेत्यर्थः नेनेति सा
क्षिचैतन्येनेत्यर्थः ननु सिद्धांते संस्कारस्यानभ
वनाशाद्रूपत्वोपगमेन संस्कारार्थं साक्षिचैतन्यस्या
हंकारादिगोचरवृत्त्यपेक्षास्त्येवेति शंकते नन्वे

सि.ले.
टी. १७

177

वमिति अहंकारादिसाक्षिणोऽहमनेपन्नत्वेसमनीन्य
त्वः अत्रसंध्यानेस्मृतिः तदाध्यानेतिसंस्कारोत्पाद
नेत्यर्थः तदाध्यानासंभवेहेतुमाह तानतत्त्वाव
स्थाद्रूपसेत्यादिना ननु यदि साक्षिचैतन्यस्थिति
दशायांतत्संस्थावस्थाद्रूपसंस्कारोन्यथायोगस्तर्हि
तत्राप्यादशायांतदुत्पन्निरस्तेतत्याह निमेनेति
तथाचाहंकाराद्यवच्छिन्नसाक्षिचैतन्यस्यानाहत
त्वेनतदभिभवार्थंहन्यतेपतलोपिसंस्कारार्थंतद
पेक्षासत्ताकेवलसाक्षिभास्यत्वमहंकारादीनामि
तिसिद्धांतव्याकोपइतिभावः ॥

अत्र केचिदाहुः स्वसंसृष्टेन साक्षिणा सदा
भासमानोऽहंकारस्तत्तनदघटादिविष-
यहंत्याकारपरिणतस्यावच्छिन्नेनापिसा
क्षिणाभास्यत इति तस्यानित्यत्वात्संभ
वति संस्काराधानं घटादौ विषय इव नहि
साकारहंत्यवच्छिन्नसाक्षिणोविषयगोच
रसंस्काराधानमितिनियमोस्ति तथास
तिहंतिगोचरसंस्कारासंभवेनहंतेरस्म
रणप्रसंगात् अनवस्थापत्त्याहंति-
गोचरहंत्यंतरस्यानुव्यवसायनिरासेन
निरस्तत्वात् किंतु यहंत्यवच्छिन्नचैतन्य

यत्तु कायानेन हन्त्यान्नगोचरसंस्कारोद्या
नमित्येव नियमः ॥ ॥

अहंकारादिगोचरत्वंविनैव संस्कारोपपत्तेर्नेति
ह्वानविशेष इति समायत्ते अत्र केचिदाहुरिति
स्वयद्दत्त्यमहंकारपरे त्वसंस्पृष्टेनेत्यादिनाभास
नद्वयेनेन ग्रन्थेनाहंकारस्य यथाहंकारावच्छिन्न
सात्तिभासत्वं तथा घटपटादिविषयगोचरत्वस्याव
च्छिन्नसात्तिभासत्वमप्यस्तीति दर्शितं भवति न
नः किं तत्राह नत्वेति घटादिगोचरत्वस्यावच्छिन्न
सात्तिकेन तत्स्यानिश्चितत्वात् तेन यथा घटादौ विष-
ये संस्काराधानं संभवति तथा तेनैव त्वस्यावच्छिन्न
सात्तिकेन तेनाहंकारादावपि संस्काराधानं संभव
तीति नाहंकारगोचरत्वमपेक्षितमिति भावः नन्वहंका
रव्यतिरिक्तेषु घटादिषु सर्वत्र साकारत्वस्यावच्छिन्नत्वे
न तेनैव घटादिगोचरसंस्काराधानदर्शनात्तद्गोच
रत्वस्यैव तद्गोचरसंस्काराधानमिति नियमो वसीय
ते तथा चाहंकारमात्र एव कथमन्यगोचरत्वस्याना
धायानमित्याशंक्याह नहीति तथा नियमे माना-
भावादप्रयोजकत्वाच्चेति भावः नियमाभ्युपगमे बा
धकमाह तथा सतीति तत्तज्ज्ञानव्यवहृतेः संस्का
रादित्वाभावप्रसक्तिगोचरत्वस्यानन्तरमप्यसत्त्वेन तस्याह अ
नवस्थापत्तेरिति घटादिगोचरत्वानिस्मरणानिष्पत्तेस्तत्
द्गोचरत्वस्यैतेनोपगमे द्वितीयत्वानिस्मरणायत्तौ॰

यापि नञ्जोपराहतिर्हि कव्यास्यादेवं ननु वृत्तिगोचर
वृत्त्यभ्युपगमापत्त्या वृत्त्यनवस्थाप्रसङ्गेन न च हि
नीयचित्रिनीयादिवृत्तीनामप्येकासौ चिदस्तानां
नामेव नाणामभ्युपगमसंभवात्तानवस्थाप्रसक्ति
रिति वाच्यं उक्तन्यायात् वृत्तेरवश्यन्तानव्यनादन्म
प्यासत्त्वामेव च घटाद्याकारवृत्तेः कदाचिन्नयेद
न्नायनेन वा घटादिवृत्तिनाशानेन रंमयेदन्तानेन
वेति वासेणाय प्रसंगानस्माद्वृत्तेरवश्यन्तानव्यवे
वृत्तेर्वृत्त्यावेद्यत्वापत्तेमापये देवानवस्थामनेनेव
मायेन निवेपनेष्वनव्यवसायो निरस्तः ननु स्व
स्वगोचरवृत्त्येव स्वगोचरसंस्काराधाननियमो
नास्ति वृत्तिष्वसंभवादित्यर्थः ननु स्वगोचरवृत्त्या
न्यगोचरसंस्काराधानोपगमेऽव घटगोचरवृत्त्यापि
टादावपि तदाधानप्रसंग इति शङ्कने किंविति
प्रतिप्रसंगपरिहाराय प्रयोजकमाह यद्वृत्त्येति
यद्वस्तुगोचरवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येन यावन्तः पदार्थाः
प्रकाश्यन्ते तेन तद्वस्तुगोचरवृत्त्या तावन्तस्तत्पदार्थगसं
स्काराधानमिति नियमे घटगोचरवृत्त्यवच्छिन्न
चैतन्येन पटादेरप्रकाशनान्नातिप्रसंगः ननु स्व
गोचरवृत्त्येव स्वगोचरसंस्काराधानमिति नियमऽ
मेवकारार्थः ॥
एवं वृत्त्यानवस्थावादयोप्यनवकाशाद्वृत्तयस्सं
मायाःपिउञ्जावरंतो विस्फुलिंगा इव स्सं

वच्छिन्नेन वह्निनैव तस्यावच्छिन्नेनाति
ष्येन साक्षिणाभासनम् इत्युक्तेऽपि
संस्काराधाने घटत्वघटैकाकारधीस्था
विद्धत्वमेवावभासयेन् घटस्य ज्ञानना
ब्रह्मचैतन्येनावभासनम् इति कूटस्थदी
पोक्तौ विषयविशेषणस्य ज्ञानस्य विष
यावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यावभासनप्रसक्तः
पक्षान्तरप्रदीपिकोक्तौ ज्ञानेच्छादीनाम
नवच्छिन्नशुद्धचैतन्यरूपनित्यसाक्षिभा
स्यत्वप्रसक्तः ॥ ॥ ॥

ननु घटादित्वस्यावच्छिन्नचैतन्ये घटादिप्रकाशाने
निर्विवादं न च चैतन्येऽहंकारस्यापि प्रकाशान घटा
दिविषयत्वस्याकारपरिणामस्यावच्छिन्न नापि सा
क्षिणाभासनम् इति पूर्वग्रंथे दर्शिते तथा च घटा
दित्वस्याहंकारेऽपि संस्काराधानमस्तु तथापि घ
टादिज्ञानत्वपर्यायावृत्तेः स्यावच्छिन्नचैतन्ये प्रकाश
नस्यासिद्धत्वानस्याः संयोगाच्च संस्कारजनकत्व
नस्यानत्यासवक्तः इच्छाद्वेषादीनामहंकारध
र्माणां घटादित्वस्यावच्छिन्नचैतन्ये प्रकाशानप्रसक्त
भावान तेषु संस्काराधानेन स्यात्र च घटादिवि
षयत्वेषु घटादित्वस्यासंस्कारानाधानेऽपि सत्त्व

दुःखादिगोचरान्तःकरणवृत्तिभिरेव तासु न ज्ञायमान
मस्तु ज्ञानरूपासु घटादिवृत्तिषु तथा नार्थवृत्त्यन्तरो
पगम इत्यनवस्थाप्रसक्त्यभावादिति वाच्यं सुखदुः
खादिगोचरवृत्तिरभ्युपगम्यमाना किं ज्ञानरूपा
किंवा इच्छादिवृत्तिवत् क्रियारूपा नाद्यस्तद्रूपत्वादक
करणभावात्मनः करणताया निरपेक्ष्यमाणत्वा
त्तद्वितीयस्यापि वृत्तेः संस्काराधानायतनत्वे च
रवृत्त्यन्तरोपगमे सैवानवस्थाप्नोतीति न स्याज्ज्ञान
रूपासु घटादिवृत्तिषु ज्ञानभिन्नासु सुखदुःखादिवृ
त्तिषु च कथं संस्काराधानमित्याशङ्क्याह प
वं चेति उक्तनियमे सतीत्यर्थः अन्तःकरणे याथावृ
त्तयः उत्पद्यन्ते ज्ञानरूपा वा तद्भिन्ना वा तासां सर्वासामपि
सत्तावच्छिन्नानित्यचैतन्यभास्या एव तथा च चैतन्य
स्यानित्यत्वेपि तद्भासनतया तदवच्छेदकतया वा ध्य
मानानामहङ्कारधर्माणामनित्यतया न तद्भवि
शिष्टस्य तत्तदवभासकस्य चैतन्यस्य नाशात्तद्रूपस्तद्व
र्मगोचरः संस्कारः संभवतीति न ज्ञानसुखादिषु सं
स्कारानुपपत्तिरिति भावः दृष्टान्ते स्वपदं विस्फुलिंग
परे घटस्यैकस्याकारद्वयाकारोपस्थास्या घटेकारा
सा चासौ धीस्तु नस्याप्यस्थिनाचिन् चिदाभासः घटा
कारवृत्तिप्रतिबिम्बरूपं घटज्ञानमिति यावत् घट
मेव न घटस्य ज्ञानतामपीत्येवकारार्थः ज्ञानं नाना
म ज्ञानविषयत्वे विषयतासंबन्धेन विषयनिष्ठज्ञान
मित्यर्थः न च ज्ञाने विषयस्य विषयिणा ज्ञानेन घटे इ
म नवभवादिति भावः नन्वन्वयः पक्षयोर्ज्ञाने इच्छादि

भासकचैतन्यस्य निमग्नत्वात् कथं ज्ञानेच्छादिषु
संस्कारः नच पूर्वोक्तरीत्या ज्ञानेच्छादिवृत्तीनां स्व
स्वावच्छिन्नस्थितिचैतन्यप्रकाशपरतन्त्रमादायान्तः
र्योरपि पूर्वयोः संस्काराध्यानमिति वाच्यं चैतादि
गोचरवृत्तिमति विवक्षितज्ञानस्य ज्ञानान्तरापादिन
स्यानहन्तानवच्छिन्न ॥

तयोरपि चैतन्यस्य स्वसंस्पर्शापरोक्षरूपता
हि निःसंसर्गावर्णपवाच्या इति तत्संस्पर्शानि
मित्तरूपसद्भावात्तेषु संस्काराध्याने काचि
दनुपपत्तिरिति अन्ये तु स्वभावविद्या
धानसंध्यानसिद्धयेकस्मिन्नामविद्यावति
महामायाकारामङ्गीकृत्याहमर्थसंस्कारमु
पपादयन्ति ॥

विषयाधिष्ठानत्वलचैतन्यभास्यतोक्तिविरोधान
पादितीयपक्षे ज्ञानेच्छादिवृत्तीनामनवच्छिन्नसा
त्तिभास्यतोक्तिविरोधप्रसंगादतः कथं तयोः प
न्तयोस्तत्राध्यानमत आह तयोरपीति विषयाव
च्छिन्नत्वलचैतन्यस्य ज्ञानानाभासकत्वमनेनइल
चैतन्यं ज्ञानानामपरोक्षतानुरूपमेवोपपत्ते
तानोपचट इति ज्ञानानामपरोक्षत्वानुभवात्
अनवच्छिन्नस्य हि चैतन्यमपीच्छाज्ञानादीनामप
रोक्षज्ञानरूपमेवोपपद्यते इच्छादिवृत्तीनामप्यपरो

सि·ले·
टी·
१८·

180

तन्नानुभवानन्यथाचापरोक्षज्ञानत्वप्रह्निविषयैवेनन्य
समस्तविषयभूतेन ज्ञानेच्छादिभिस्संसर्गोवच्छेद्यभावी
श्रप्रत्यक्षज्ञानस्य सत्ता ज्ञानस्यायच विषयानुभवत्व
यत्वनियमान्नन स्मृत्वविषयभूत ज्ञानेच्छादिनाप्य
समपेज्ञानादि विषयत्वयेणाद्विविषयैवेनन्यस्या
पिनाशलक्षणसंस्कारोपपत्तिर्नाध्यः नयोरपी
तिसमानैवेतन्यस्येति द्विविषयस्येतिभावः तत्स
दृज्ञानेच्छादित्वयद्वृत्तियं यदि च समगोचरत्वमेव
स्वसंस्कारनाशानमवच्छेदवाच्यं तदापि नानुपपत्तिर
विषयावृत्तिभिरहंकारनहर्मगोचराभिरहंकारादि
गुणसंस्कारनाशानसंभवात्र च वृत्तिगोचरत्वमुपगम
मात्रकानवस्थापसक्तिरितिवाच्यमविद्यावृत्तीनां
मनुभवायोगपद्येन नासज्ञानायसंस्कारायैवाज्ञाने
च्छाद्यनुभवकालेः विद्यावृत्त्यनन्तरानुपगमात् न
चाविद्यावृत्तीनामदृष्टसंस्कारजनकत्वेगौरव
मितिवाच्यं सूक्ष्मोनामानदृष्टकत्वसदृशमन्यादि
त्वाण्येनमनात्तरमाह अथेत्यादि तिउस्थितस्याविद्या
यत्र संस्थानासिद्धं पक्षोकसिनामविद्यादिगोच
रामविद्यादिवृत्तिमिवाहमाकारामविद्यावृत्तिमे
णीकृत्येति वाक्योजनीयं यथाक्रमेण सूक्ष्मोपद
विद्याधनुसंस्थानासिद्धयउक्तिमात्रः स्यात् सर्वं
यानान्यथासूक्ष्मो कल्पितायाप्यविद्यावृत्तेरह
माकारत्वमेणीकृत्येतिभावः स्यादितिवाच्य अवि
द्यादीत्यादिपदं सर्वसम्यो संग्रहार्थं सर्वमहम

स्याश्चेन किंचिदवेद्यमिति सृष्टिकालीनानो-
त्पत्तिसृष्टसृष्ट्यविद्यादीनामन्यानानेनरमत्वसंस्थान-
दर्शनानन्तकालीनाविद्यायाननुभवस्यनित्यसाक्षित्व-
पनेयात्तस्याविद्यावृत्तिरूपावच्छेदकाकल्पनेत-
स्कारासंभवेनोक्तानुसंधानाभावप्रसंगात् नन्व-
ज्ञानाहंकारादिगोचराविद्यावृत्त्युपगमे तेषांकेव-
लसाक्षिवेद्यत्वसिद्धांतव्याकोप इति चेन्नाविद्यावृ-
त्तेरनात्मज्ञानकारणजन्यताभावेन ज्ञानात्मक-
वृत्तित्वाभावात् ज्ञानात्मकवृत्त्यनुपहितसाक्षिण
एवकेवलसाक्षिवेद्यत्वांगीकारादिति भावः
अहमर्थग्रहणेन धर्माणामप्युपलक्षणं तस्य-
स्यापनयापायकाभावेन वनहमेषपिस्याविद्यावृ-
त्तिभिसंस्कारस्योपपादितत्वादिति ध्येयं ॥

नत्वास्मिन्पक्षे एतावन्तं कालमिदमहं प-
श्यन्नेवासमित्यन्यज्ञानधाराकालीना-
हमर्थानुसंधानानुपपत्तिः अवच्छेद-
कभेदेन सुखदुःखयौगपद्यवद्वृत्तिद्वय-
यौगपद्यस्याप्यविरोधेनान्यज्ञानधाराका-
लेप्यहमाकाराविद्यावृत्तिसंतानसंभ-
वादिति अपरेत्वहमाकारावृत्तिरंतः-
करणवृत्तिरेव किंतूपासनादिवृत्तिव

ज्ञानेनाक्रमेणकारणाजन्यत्वात् नहि नव
चक्षुरादिसमस्तलक्षणं संभवति नवालि
गादिकं लिंगादिमन्निसंध्यानमूलस्याप्य-
हंकारात्सेध्यानदर्शनात् नापि मनः क-
रणेन स्वोपादानभूतस्य कस्यचिदपि करण-
त्वाक्रमेः नह्ययमर्थ्यमन्यभिज्ञापिज्ञाने
नस्मादिति चेत्तन्नस्याग्रहमेयज्ञानन्नाभा
वेपि ततोपिस्मृतिकरणेन क्रमसंस्कार-
जन्यतयाज्ञानत्वात् क्रमभेदेनज्ञानेपरोक्त
त्वापरोक्तत्ववत् प्रमाणाप्रमाणवत्त्वज्ञानत्वा
ज्ञानत्वेपारप्यश्चविरोध्यादिसाम्यात्: ॥

नन्वस्मिन्पक्षेन्यज्ञानधाराकालीनाहमर्थ्यादिप्रत्यक्ष
मर्थ्यादिगोचराविद्याहत्तसंभवेनसंस्कारात्ध्यानेनस्मा
न्धाराकालेप्यविद्याहंस्पपिकारेयुगपत् इतिहृदय
प्रसंगादितिशंकामन्नपरहरणेनपरिहरति नचा-
स्मिन्पक्षइति अविद्याहतिभिसंस्काराध्यानपक्ष
इत्यर्थः अवच्छेदकभेदेनेति चिरस्मिमेवदन्नाणादे
मेसत्वविषयत्नमवदर्पणादिति भावः इतिहृदयेति
अन्यज्ञानधाराकालेपिअन्यवस्तुगोचराननुकरणह
तिरहमर्थ्यगोचराविद्याहतिसंयुगपत्स्यमानयैवच्छे
दकभेदेननविरुध्यतइत्यर्थः संज्ञानेनेति नन्वन्य

ज्ञानयोगाकालेप्यैकैवाविद्याहन्तीति निवर्तकंस्या
कार्तनर्दनज्ञानानेमानाभावाज्ञाचवाक्ये निचेत
सम्येनप्याप्येनःकरणहन्तिसंननिरूपनाहारा
पारत्नकालीनाविद्याहन्तेरपिसंननिरूपनसंभ॰
वतीतिसंभावनामात्रेणतव्योक्तमेनतप्रवाह सं
तानसंभवादिति अहमर्थोयोऽन्तःकरणहन्येव
संकारणेनसंभवतीतिनतदंशेप्यविद्याहन्तिः
कल्पनीयान्तःकरणहन्तिसंभवेनकल्पनायोगा
त् नवान्त्यज्ञानयोगाकालेऽप्यहमर्थगोचरान्तःकर
णहन्तिर्नसंभवति सुखदुःखयोगपद्यवत् ज्ञान
हृदयोगपद्यायोगादितिवाच्य संस्कारार्थाहेहत्ने
तीनन्नूपनानुपगमादितिमतमाह अपरेत्विति
नहीत्येवहन्तिर्वरादिहन्तिवत् ज्ञानरूपापिस्यातप्या
वज्ञानात्मकहन्त्युपहितसाक्षिवेद्यतापत्यायस्म
प्यस्यकेवलसाक्षिभास्यत्वसिद्धान्तहानिरित्याशये
नशंकते किंचेति परिहरति ऽपासनादीति इ
त्यादिसंग्रहार्थमादिपदं अनुसंधानमनुभवः के
चिदयोतिहन्तित्वेनप्रमाणत्वेनभ्रमत्वेनकरण
स्याहमाकारहन्तेस्सकारणादन्यच्च कचिदप्यहन्तो
नस्यकरणनाक्रमेरीत्यर्थः नहीति योऽहस्मस्म
त्यादिगावंनन्त्रीकस्मरणमनुभवेसोऽहमितिदांनीतनस्म॰
रामीतिप्रत्यभिज्ञा अहमर्थोयोज्ञानेनस्यात्तज्ञान
कारणजन्यत्वादिमर्थः इत्याशंक्यापरिहरति नेति
मोहेप्रत्यभिज्ञाननतोयोपिज्ञानेनस्यादेकस्याप्रत्य

भिन्नायोर्ज्ञानत्वेन दृश्यमानयोर्विशेषेणायोगादित्य
न्याह तत्स्या इति प्रत्यभिज्ञाया इत्यर्थः अंशाभेदे
नेति विषयैकदेशांशेन सच भागैवदर्शिनः अह
मेव इति नन्वंशा इति च परोक्तत्वेति पूर्वेनोक्तविहिता
नित्यत्वमितेः सिद्धान्तेव ह्यंशे परोक्तत्वे सविकल्पप
र्वेनांशेन परोक्तत्वमपेयाने मतद्वयसम्मतद्वैतान
माह समानत्वेति ॥ ॥ ॥

इतरेतरमाकारानपि हि ज्ञानमेव मा सह
ज्ञानांशिन्यनुभवान् न च करणसम्भवः
अनुभवानुसारेण मननं पदार्थनिर्दिष्टस्य
करणवस्यापि कल्पनादिन्याह एवमपि
वाह्यविषयापरोक्षवृत्तीनामेवावरणाभि
भावकत्वनियमः परिवर्तनुः नत्वनात्म
मपि नियमः शुक्तिरजतस्थले इदमाका
रवृत्तेर्ज्ञानानभिभावकत्वात् अन्यथा
पाशानाभावेन रजतोपायकोणादिति चेत
अत्राह इदमाकारवृत्तेरपि ज्ञानहि
वृत्तावपि ॥

पर्वोपदर्शिनः प्रत्यभिज्ञायामहमर्थोपेयि ज्ञानत्व
मपेयमन्यथा हि प्रत्यभिज्ञा प्रामाण्येनानङ्करणा
पत्तिनचेतत्स्वरूपस्य जीवस्याहमर्थस्याप्यनेका
यत्ने सच भासमानयोर्हि प्रमाणविरुद्धेतत्त्वाद्वसत्व

मनुसन्धत्तेइति अनुसन्धिः प्रत्यभिज्ञा तथा च तत्स-
त्र स्याभाष्यप्रवाहे पूर्वं स्मृतरात् स एवाहमद्य स्मा-
रामीति तथा च प्रत्यभिज्ञायामहमेव ज्ञातृत्वाभा-
वाभिधानमयुक्तमिति मन्यमानानां मतमाह इ-
तरे त्विति त्विति अनुभवादिति अहमर्थगोचरत्वे
ज्ञातृत्वानुभवादित्यर्थः मतमेत इति अनयैव विषय
स्यादेः भाष्ये युक्तेः कारणत्वाभ्युपगमादिति अ-
तएव च अहङ्कारधर्माणां ज्ञातृत्वादीनां केव-
लसाक्षिभास्यत्वेप्यहमर्थत्वेन स्वमतः प्रत्यसा-
धारण विषयस्य मतान्तरस्येन्द्रियत्वप्राणपादेव
त्वादेरिव भाष्यकारैरेवाव्यवस्थापितत्वासिद्धिमत-
त्वे केवलसाक्षिभास्यत्वासिद्धेस्तेष्वप्यहमर्थ-
व्यतिरिक्ता ज्ञातृत्वादिमात्र विषयत्वेऽपि मतत्व-
न तु मतस्येन्द्रियत्वपक्षे तत्प्राणादेव त्वादेरिवत-
स्याहमर्थप्रमाणत्वं वाच्यं न चैतत्सम्भवति अहमः
थ्यस्य नाहं न साक्षि चैतन्यव्यक्तस्य ज्ञातृत्वाभावेन
मनसश्च ज्ञातृज्ञापकत्वाभावादिति चेन्न तद्वित
स्वकार्यानुभवत्वमबाधितानुभवत्वं वा प्रमात्वमि-
ति मतानुरोधेनाहमाकारज्ञानस्य प्रमात्वोपपत्तौ
तत्कारणस्य मनसोऽपि चक्षुरादेरिव प्रमाणत्वसम्भ-
वात् इति भावः न चैतत्संप्रतीतत्वेनानावरणा-
भिभावकत्वनियमस्याहमाकारप्रतीतत्वे तो व्यभि-
चार इत्याशङ्क्य नियमस्यैको वेदर्शयति एवं स-
तीति अहमाकारप्रतीतत्वमुपगमे सतीत्यर्थः

सि. ले.
टी.
१५३

183

उक्तनियममव्याप्तिपति नन्विति इदं रजतमिति
भ्रमस्थले यथा ममेदमाकारापरोक्षवृत्तिकदेति य
थादिदं रजतमिति भ्रमो भवति तथेदमाकारायाः
प्रथमोत्पन्नवृत्ते रजतानिवर्तकत्वे किं नास्ति व्य
स्ति वा आद्ये नियमस्य व्यभिचारमाह नायमपीति
यथा स्वपरोक्षवृत्तिमात्रमज्ञाननिवर्तकमिति नि
यमो नास्तिस्त्रद्वमाकारवृत्तौ व्यभिचारात् तथा
वाह्यगोचरापरोक्षवृत्तिमात्रमज्ञाननिवर्तकमिति
नियमोऽपि नास्ति इदमाकारवृत्तौ व्यभिचारादित्य
र्थः द्वितीयं वाधकमाह अन्यथेति इदमाकारवृत्ते
रज्ञानाभिभावकत्वे इत्यर्थः इदमाकारवृत्तिरिति व
र्त्तमानज्ञानमन्यद्रजतोपादानभूताज्ञानमन्यत्तथा च न
व्यभिचारः न वा रजतोमस्य योगा इति परिहरति श्य
शुक्तिरिति ॥
शुक्तित्वादिविशेषांशाज्ञानानिवृत्तेस्तदेव
रजतोपादाने शुक्तित्वावच्छिन्ने रजतार्थ्या
सस्य तज्ज्ञानेन भावस्यानुभूयमानत्वात्
अध्यासभाष्यटीकाविवरणेऽनुभूयमानौ
न्वयव्यतिरेकसेवासानस्वरजतादध्या
सोपादानत्वोक्तेः अत एव शुक्त्यंशेऽपि या
न इदमंशग्राह्याकारः सविलासातानवि
षयोऽपि स्यान्ने अनहंरूपोऽपि नहंपणारोप्य
वृत्ते स्फुरणाधारत्वानिसत्त्वेऽपि शरीरे केवि

येव्यनादिति अपरेत्विदंरजतमितीदमं-
शस्याभिन्नत्वेन प्रतीयमानस्य रजतस्येदमं-
शाज्ञानमेवोपादानं न संवेदनाकारस्य
त्वावरणशक्तिमात्रनिवृत्तावपि विशेष
शान्त्यासहत्वेनत्वद्वस्तुनो नोपादानत्वासंभवः
शुक्तित्वादिविशेषांशावरकाज्ञानमेव रजतोपाद-
नमित्यभिमानमाह शुक्तित्वाद्यज्ञानइति नीलपृ-
ष्ठत्वादिकमादिपदार्थः रजतमेवाध्यस्तमिति
अध्यासइत्यर्थः प्रथमतमइदं विशेषांशपरं द्विती-
यतनस्य मध्यासपरे नत्वसंमतिमाह अध्यासेति टी-
का ये यथादिकाष्ठत्वभूपमानान्वयव्यतिरेको प-
ञ्चमीतिविग्रहः ननुषोडशवर्तित्वस्य शुक्तित्वादिवि-
शेषरूपविशिष्टस्येव रजतकारणज्ञानवाहनत्वा-
भ्युपगमेनस्येवाधिष्ठानत्वं स्यात् न त्विदंरूपविशि-
ष्टस्येदमंशस्य विलासात्मातान विषयस्यैवाधिष्ठान-
त्वान च्चावाधिष्ठानारोप्ययोरेकज्ञानविषयत्वनिय-
मात् शुक्तिरजतमितिधमाकारः स्यात् न त्विदंर-
जतमिति प्रतीत्याकारः इदमंशस्याधिष्ठानत्वा-
भावादित्यतआह अतएवेति अध्यासोपादानाज्ञा-
नविषयत्वादेवेत्यर्थः अधिष्ठानइति शुक्तित्वविशेष-
रूपेणपूर्वोक्तविशिष्टस्यैवेन त्यतिमिर्थः इदमंशस्याधि-
ष्ठानताभावइत्युक्तमापोपेनाह इदमंशइति ननु
स्याधारत्वेनागतमेवाधिष्ठानत्वं न तयोर्मेसमावादि-

तिनेत्याह सविलासेति विलासोरजनादिविक्षेपः विं
षयेत्वमाहतत्वे अतद्रूपीपीति नन्विदमप्यस्त्वरजनादि
परेतथ्याचाप्यस्त्वरजनाद्यभेदरहितोपितदभिन्नत्वे
नस्फुरत्वित्यर्थः अपिष्ठानस्यवारोपितरजननादा
त्म्याहन्स्त्वगत्याइदमेशस्यानहूपत्वमितिवोध्यमेस्म
न्मते अपिष्ठानारोप्ययोरेकज्ञानविषयत्वंनास्ति
किंतत्राप्यारोप्यरेवनदितितत्रमसम्बन्धांशोल
ख्यापितिरितिभावः नन्वपिष्ठानारोप्ययोरारोपप्र
काणमानत्वस्यसंभावनाभाष्यटीकाविवरणादि
षुसमर्थितत्वात नहिरोपत्वमाणकमनंतरनदवि
रुद्धमाह अपरेत्विति संभिन्नत्वेनादात्म्यमितिपाव
त् अज्ञानमेवेति ननुविशेषोपाज्ञातमिमेवकां
त्वार्थः विशेषांशस्यारोपेस्फुरणाभावनत्वस्यापि
ष्ठानत्वासंभवादितिभावः शुक्तिनादिरूपविशेष
दर्शनस्याप्यासप्रतिबंधकत्वात्तदभावविषयोऽपि
वैकान्वयव्यतिरेकावितिभावः नन्विदमाकारवृ
त्याइदमंशज्ञानस्यनिहतत्वात्कथइदमंशस्याधि
ष्ठानत्वमनत्याह तस्यचेति इदमंशज्ञानस्यार्थः

जलमतिविंबितनहत्तायोगत्वाध्यासेजीवत्व
ज्ञानहनमपेंचाध्यासेचसर्वात्मनापिष्ठा
नस्माज्ञाकारानमरभाविन्या वरणानिह
नावपिविप्तपक्तिसहिताज्ञानमानस्याधा
दानत्वसंप्रतिपन्नेरित्याहुः कविनाकिंक

वकुवर्त्तिनस्तिह महोपाध्यायास्त्विदं र
जतमिति भ्रमरूपहृतिव्यतिरेकेण रज
तोत्पत्तेः शागिदमाकाराहृतिरेव नास्ति
ति न स्यात्सज्ञाननिवर्तनेकत्वसद्भावविवा
रे निरालंबने मन्यते नथाहि ननावद्र
मद्रूपहृतिव्यतिरेकेणेदमाकाराहृतिर
नुभवसिद्धाज्ञानेहितानन्नुभवात ना
प्यपि शानसामान्यज्ञानमध्यासकारण
मिति कार्यकल्प्या नस्यनत्कारणत्वेमा
नाभावात ॥ ॥ ॥ ॥

ननु ज्ञानस्यावरणेशामात्रनिहृतिर्विक्षेपपाकस्मात
हाश्च नु हृतिस्वकाप्यनहशानश्चाह जलप्रतिवि
विनेति प्रपंचेति जीवन्मुक्तस्याप्यनक्करणादिप्रप
चप्रतीतेस्तनाहितिभावः सर्वात्मनेति रज्जवादिभ
मस्थले हि सर्वात्मनापि शानसाक्षात्कारो नास्ति शु
क्तित्वादिविशेषरूपेण शुक्तिसाक्षात्काराभावादन
लीचरदमेवज्ञाननिहृतावपि विशेषांशाज्ञान
निहृत्यभावान स्याध्यासोपादानत्वमस्तकिरस्ति
प्रतिबिंबभ्रमस्य तु जले हृतो नास्त्येव ऊर्ध्वाग्रप
वांपेहृतत्वं इति सर्वात्मना विशेषदर्शनस्य सत्वात्सा
मान्येनाज्ञाने निहृते विशेषांशाज्ञानमनिहृतमि

लि॰ ले॰
टी॰
१८५

तिविभागसंभवेनविशेषोज्ञानमपादानमितिव
क्रमयाकेनतस्मादत्रहन्तायोग्यतायथ्यासानुरोधे
नप्रकर्षेवाज्ञानस्यावरणशानिहन्तावपिविवर्तेय
शक्तिमदज्ञानोपाधेरहन्तिरूपया तथाजीवन्मु
क्तस्यायामपिब्रह्मलतत्त्वसाक्षात्कारादावरणमात्र
निहन्तिविक्षेपशक्तिमदज्ञानोपाधेरहन्तिश्चवा
धानप्रारब्धतत्प्राप्तस्यस्वलेपिइदमेपाज्ञानस्यउ
पादानत्वंसंभवतीतिभावः एवंचाहंगोचरापरोक्ष
वृत्तेर्नेनसर्वासामेवावरणाभिभावकत्वनियमस्य
भ्रमस्थलीयेदमाकारवृत्तेर्याव्यभिचारश्शंकाया
तत्रापिइदमंशाज्ञाननिवर्तकत्वस्यइदमंशावर
णमात्रनिवर्तकत्वस्यवासत्वादित्युपपादनेननि
रस्ता इदानीमप्यमिदमाकारवृत्तेरेवंभ्रमस्थले
नास्तिनत्रनव्यभिचारशंकानन्समाधानेनहरत
एवनिरस्तइत्याह कविनाकिंकेति भ्रमरूपवृ
त्तीति एवंमतद्वयेइदमाकारवृत्तिसत्वानंदभि
व्यक्तवेनन्यत्ररूपमेवशुक्तिरजतादिज्ञानंनवृ
त्तिरूपमस्तित्यनेनेदमावाह्रूतिरूपमेवतद्ज्ञान
मितिमनवा एतन्मतेष्यस्फुटंभविष्यति यमिता
नरूपामिदमाकारवृत्तिंनिराकरोति तथाही
त्यादिना साक्षिमनुभवसिद्धाज्ञानकार्यकल्प्या
भ्यष्यवासामग्रीकल्प्यानाचाइत्याह तत्रावृत्ति
ज्ञानद्वैविति इदमित्येकज्ञानमिति ज्ञानमपरमि
त्यनननुभवादित्यर्थः द्वितीयंनिराकरोति नाप्य

धिष्ठानेति अध्यासस्वरूपे कार्ये स्वकारणमधिष्ठा
नेगोचरसामान्यज्ञानमेतेनैरणानुपपद्यमानेऽस
न् नकल्पयति ननस्याधिष्ठानसामान्यज्ञान
स्वरूपाऽदमाकारावृत्तिः मिथ्यानीलपिनमेनवाम
धिष्ठानसामान्यज्ञानस्याध्यासकारणत्वेमाना
भावादित्यर्थः ॥ ॥
नचाधिष्ठानसंप्रयोगाभावेरजताद्यन्तः
ख्यातिस्तत्रमाने नैतादृशेन्द्रियसंप्रयो
गस्याध्यासकारणत्वमामेः नचसं
प्रयोगेनसर्वत्रभ्रमव्यापी अधिष्ठान
स्फुरणेनस्वतःप्रकाशमानेप्रत्यगात्म
न्यहंकाराद्यध्याससमपिव्याप्तेनीतिवाच्य
नस्यापिघटाद्यध्यासाव्यापित्वात् घटादि
प्रत्यक्षाध्यासकेऽधिष्ठानभूतनीरूपद्र
लमात्रगोचरचाक्षुषवृत्यसंभवात् स
रूपप्रकाशस्याहननवात् आहतानाह
नसाधारण्येनाधिष्ठानप्रकाशमात्रस्या
ध्यासकारणत्वेष्टीदमंशसंयोगान्या
गपिनदवछिन्नचैतन्यस्वरूपप्रकाश
स्याहननस्यसद्भावेनतदध्यासापत्तेः
मानाभावोसिद्धइतिशंकनेनचेति इदमर्थस्यव

तत्संप्रयोगे सति रंजनादिरूपस्य व्याप्तस्योन्यानिनी
नाध्येत्यत्र भवसिद्धं तथा च उक्तान्वयव्यतिरेकाभ्या
मधिष्ठानसामान्यज्ञानस्य रंजनादिव्याप्तं प्रति
कारणत्वं सिध्यति न च उक्तान्वयादिना संप्रयोग
स्यैवाव्याप्तकारणत्वं सिध्यतीति तद्धर्मिज्ञानस्येति वा
च्यं तथा सति अहंकाराद्यध्यासे संप्रयोगाभावेन
व्यभिचारापत्तेरन संप्रयोगस्याध्यासं प्रति कारण
त्वग्राहकाभ्यामेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां शुक्तिरजता
ध्यासस्थले धर्मिज्ञानस्यैव संप्रयोगसाध्यस्य का
रणत्वकल्पनेन तथा चाधिष्ठानसामान्यज्ञानस्या
ध्यासकारणत्वे उक्तान्वयव्यतिरेकौ प्रमाणं भव
त एवेति गूढाभिसंधिः अभिसंधिमुद्घाट
यति ननु इति उक्तान्वयादिना इत्यर्थः संप्रयो
गाभावस्य प्रमामात्रसाधारणत्वाद्धेतुके धर्मि
ज्ञानकारणवादी साभिसंधिमाविष्करोति न च
संप्रयोग इति अधिष्ठानसामान्यज्ञानस्य संप्रयो
गस्येव न व्यभिचार इत्याह अधिष्ठानस्फुरणेति
ति संप्रयोगवैलक्षण्यार्थस्फुरणपदः अधिष्ठान
स्फुरणं कल्प्यं शुक्तिरजताध्यासमभिवाहंकारा
ध्यासमपि व्याप्नोतीत्यर्थः ननु इति वाहावे
नस्याहंतत्वाहंतिकेन अधिष्ठानस्फुरण
मात्रेण न स्यान्नाहंतत्वादहंकाराध्यासे स्व
सप्रपंचाध्यासे च नत्वस्तीति भिन्नार्थः अ
धिष्ठानसामान्यज्ञानस्यापि व्यभिचारमाह

नश्यतीति उक्तत्वानेन लब्धार्थः घटाद्याभास
स्यापि तदाभावादित्यर्थः नन्वेवमपि तत्त्वेनाभ्या
सकारणमिति भावः अत्रापि नशब्देन व्यभिचा
रमुपपादयति घटादीत्यादिना घटाद्याभासस्थ
ले शुक्तिरजतनाद्याभासस्थल इव किं हेतिकन
मपि ज्ञानस्फुरणमहंकाराद्याभासस्थल इव स
न सिद्धं वा नाद्य इत्याह घटादिसमस्तादिति न
न्यदेव घटादिपदं न द्वितीय इत्याह स्वरूपेणेति नन्व
पि ज्ञानप्रकाशमात्रे अध्यासे कारणेन तावद
त्रनभिव्यक्तापि ज्ञानप्रकाशस्तथावसन् घट
सन् पट इत्यादिरूपेषु आभासेषु घटादिष्वपि ज्ञान
स्य तद्रूपस्वरूपेण स्वप्रकाशत्वादपि ज्ञानं
प्रकाशमात्रेन त्राप्यस्तीति न व्यभिचार इत्याशं
क्याह आहन्ताभावेनेति नश्यतीति संप्रयोगा
त्प्राक्कालेपीत्यर्थः ॥

नन्वाभासमात्रेऽपि ज्ञानप्रकाशसामा
न्ये हेतुः प्रातिभासिकाभासे भिव्यक्ता
पि ज्ञानप्रकाश इति नातिप्रसंगः
सामान्ये सामान्यस्य विशेषे विशेषस्य हे
तुत्वौचित्यादिति वाच्यं एवमपि प्रातिभा
सिकप्रावपीति मरुपजलनैत्याद्या
साध्यपनानन्तुपादनुपहितवान्नषप्रत्यया

सि॰ ले॰
टी॰
१५७

योगेनूनदानीयंत्वादिगनयोत्कोपालं
भाभावेनचाव्याप्यासान्याक यत्वेदिनीव
पाधिज्ञानगोचरत्वस्यसंभवात् ॥

यस्मिंज्ञानकारणवादीशंकते नचाव्याप्यसामा
न्यइति प्रातिभासिकेति अभिव्यक्ताधिज्ञानस्य
रणप्रातिभासिकाव्याप्तेष्वेवकारणमावार्याण
मभिधनेनेष्वेवदोषसंप्रयोगसंस्कारत्रयकारण
त्रयजन्यतायाअध्यासटीकाविवरणादिष्वव
स्थापितत्वेनसंप्रयोगकारणताग्राहकप्रमाण
लभ्याधिज्ञानापदोत्तस्यनेष्वेवकारणत्वसिद्धेरि
त्यर्थः प्रकाशपदान्तेनरहेत्वपदमनुषजनीय
नातिप्रसंगइति नसंप्रयोगान्याकरतनाध्याप्त
प्रसंगइत्यर्थः रजताध्यासस्यप्रातिभासिकत्वे
ननदधिष्ठानापरोक्षतापसंप्रयोगाधीनत्वेनरूप
त्तिनत्वादितिभावः अविद्यादिति नचावयस्मि
ज्ञानस्याध्यासकारणत्वेसंप्रयोगकारणताग्राह
कान्वयादेः प्रमाणस्यसत्वान्नबाधकाभावाच्च
स्याध्यासकारणत्वसिद्धाविदमाकाराहन्तिस्थिते
तिभावः अभिव्यक्ताधिष्ठानप्रकाशस्यप्रातिभा
सिकाध्यासेष्वपिसर्वत्रव्यभिनीस्तीतिकविनाकिं
कमनानुवनीहृषयति एवमपीति अधिष्ठानाप
रोक्षस्यप्रातिभासिकाध्यासमात्रेहेतुत्वेशीकते
पीत्यर्थः यस्मिंज्ञानकारणवादेहिप्रथममित्रमि

मेवमाकाराहतिरुद्देति तथा च चक्षुस्याप्रमि
यकेणा वज्जलायवक्लित्रैवेनमेपितनीलरू
पादेरप्यासत्तिसक्ति पातथा च नचेदमाकारा
हतिः किंणवादिद्रव्यमात्रविषयीकरोति किं
वा रूपविशिष्टद्रव्यं नाद्यइत्याह रूपानुपहि
तेति रूपाविषयकद्रव्यचाक्षुषहतिर्नसंभ
वतिइत्यर्थः वाय्वादेरपि चाक्षुषत्वापत्तेरिति
भावः द्वितीयेपि किं शुक्लरूपविशिष्टद्रव्यं
विषयीकरोति किंवाऽऽरोप्यरूपविशिष्टं न
द्वितीयः आरोप्यरूपविशिष्टशंखादिद्वतेरेव
भ्रांतित्वेनतस्याः पर्मित्वानभावात् नाद्यइ
त्याह तदानीमिति व्याप्यासामर्थ्यकालेइत्य
र्थः तदानीं पीतोपलंभे व्याप्यासाभावप्रस
गादिति भावः असंभवादिति तथा चाभिव्य
क्तापि ग्लानरूपकरणास्य नच्चसंभवाद्यभिचारे
ण यथार्मित्वानेनाप्यासकारणमिति भावः न
न्वप्यासामर्थ्यद्रव्यमात्ररूपेणपीतादिगोचर
चाक्षुषहतिरुद्दैवद्रव्यगोचरचाक्षुषहतौ
रूपविषयकत्वनियमस्यापेक्षयोजनकत्वाद्वै
वक्ताद्यादेरपिचाक्षुषत्वप्रसंगः द्रव्यचाक्षुषद्र
व्यगतोद्भूतरूपसन्निपातकत्वादप्यासामर्थ्यं
कालेद्रव्यग्रहणापिशुक्तिवादेरिवदोषवशात्त
त्रिरूपस्यापिशुक्लरूपमात्रस्याग्रहणोपपत्ते ॥
श्र नेदमेभामन्ता

सि.ले.
टी.
१८८

नच प्रातिभासिकेष्वपि रजताध्यासमात्रे
निरुक्तो विशेषहेतुरास्तामिति वाच्यं न
ध्यासनिसंप्रयोगात्मकर्यानशोखवायध्या
साधसंगायतनदध्यासेऽहंदिपसंप्रयो
गः कारणमित्यवश्यंवक्तव्यतयातस्ये
व सामान्यतः प्रातिभासिकाध्यासमात्रे
लाघवान्कारणत्वसिद्धेः ननु एवंरज
ताध्यासकादाचित्कत्वस्यापि निर्वाहाद
पि ज्ञानप्रकाशस्य सामान्येनो विशेष
नैवाध्यासकारणत्वस्यासिद्धेः ॥

शोधेचदोषाद्यादिनशुक्तिमानेदंत्वमात्रस्वरूपे
गृहीतेति शुक्तिमाशुक्तत्वप्रमित्यर्थः अस्तुवा
नचशुक्तत्वपविषयिप्रयोगो दिग्रहणेन ध्यापि
नाध्यासानुपपत्तिः दोषबलेनरूपगतशुक्तत्न
ज्ञानिग्रहणप्रतिबद्धमात्रेणापि तदुपपत्तेस्तथा
चप्रातिभासिकाध्यासे शुग्रभिव्यक्तापि ज्ञान
स्यकारणस्य व्यभिचाराभावाद्धर्मित्वानरूपाद्दमा
काराहनिस्सिद्धाभवति नन्विदंवनस्यामाव
रणनिवर्तकत्वस्य दसज्ञावविनासालेवनैवाचा
र्याणांनतिरालेवनेति चेत्समप्रतिस्मिन्स्वनेश्चयम
वासरसः ऽपाध्यायानामन्येनैवमनेनम्हविने पीत
शखादिभ्रमस्य लेवलेनाव्यभिचाराभावेऽपिन

मभ्युपगमप्रत्यभिज्ञानकारणवादी शंकते ना-
व प्रातिभासिकैव धीति निरूढइति व्यक्ताधि-
ष्ठानप्रकाशादित्यर्थः नध्यासतीति धीनशेवो-
धाध्यासेष्वभिव्यक्ताधिष्ठानप्रकाशस्य हेतुत्वा-
नुपगमइत्यर्थः अधिष्ठानापरोक्ष्यवत्संप्रयोग-
स्यापि धीनशेवाध्यासेषु कारणत्वानुपगमे
संप्रयोगात्प्रागपि धीनशेवाध्यासप्रसंगः अ-
तस्तत्परिहारायतत्र संप्रयोगस्य कारणत्वमव-
श्यं वाच्यमित्यर्थः ततः किं तत्राह तस्यैवेति दुष्टे-
न्द्रियसंप्रयोगस्यैवेत्यर्थः सामान्यतइत्युक्तसामा-
न्यमेवदर्शयति प्रातिभासिकाध्यासमात्रइति
प्रातिभासिकाध्यासत्वमेव दुष्टेन्द्रियसंप्रयोगका-
र्यतावच्छेदकं लाघवात् तत्तु धीनशेवाध्यासत्व-
गौरवादित्यर्थः ततोपि किं तत्राह तत्रैवेति सं-
प्रयोगात् प्राक् धीनशेवाध्यासप्रसंगपरिहारा-
य न च सामान्यतउक्तमात्रदुष्टेन्द्रियसंप्रयोगादे-
वेत्यर्थः कादाचित्कत्वस्यापीति सदारजतताध्या-
सपरिहारायाभिव्यक्ताधिष्ठानप्रकाशस्य रज-
ताध्यासकारणत्ववाच्ये तथा सति शुक्त्यवच्छि-
न्नचैतन्यस्वरूपस्याधिष्ठानप्रकाशस्याहननतास-
दातदभिव्यक्तेरभावेन सदारजताध्यासप्रसं-
गपरिहारायपनेरिति निहि प्रत्यभिज्ञानकारणवादि-
नस्तवाभिप्रायः सदातिप्रसंगपरिहारः धीनशे

त्वाद्यध्यासस्य लेशमात्रसंप्रयोगादेव लभ्यत इत्य
र्थः सामान्यत इति अपि ज्ञानप्रकाशमात्रमध्या
सम्भावे कारणमभिव्यक्तापि ज्ञानप्रकाशः प्राति
भासिकाध्यासे कारणमिति पूर्वोक्तकार्यकार-
णभावद्वयमपि न क्षिप्यतीत्यर्थः ननु तस्यैव सा
मान्यतः प्रातिभासिकाध्यासप्राचेत्वाच्च वाकार
णत्वसिद्धाविप्रयुक्तमहंकाराद्यध्यासप्राप्तिचेत् न
नैस्य माध्यासेव संप्रयोगासम्भवेन व्यभिचारात्
वाहंकाराद्य ॥

ननु च सादृश्यनिरपेक्षोऽध्यासो नरैः कार
णत्वेपि न सापेक्षे रजताद्यध्यासे रजतादि
सादृश्यमन्तरूपविशेषादिविशिष्टधर्मि
ज्ञानरूपमपि ज्ञानसामान्यत्वेन कारण
मवश्यं वाच्यम् उभयेन्द्रियसंप्रयोगमात्रस्य
कारणत्वे शुक्तिवदिङ्गालेपि रजताध्या
सप्रसंगात् न च सादृश्यमपि विषयदोष
त्वेन कारणमिति वाच्यं विसदृशेपि सा
दृश्यभ्रमे सत्यध्यासस्य सद्भावात् नलपि
सलिलपरिहारे नीलशिलारोपदर्शनात् ॥

ध्यासस्य व्यावहारिकत्वमतेन तु व्यभिचारेण दो
ष इति वाच्यं न ह्यपि तत्प्रातिभासिकत्वमतेन दोष

परिहारासंभवात् सात्तिगिणस्वमाख्यासे साग्नि:
मात्रिकत्वस्संसर्गनिपत्तनयानंशोक्तव्यभिचारस्
हफत्वाच्च नवस्त्रमाख्यासे भिव्यक्तापि ह्मानस्क
रणकारणमनत्याख्याव समसर्पवस्यापरोत्याभाव
प्रसंगात् वाह्यमानिभाषिकाख्यासे श्रुत्वउद्देश्य
यसंप्रयोगः कारणमितिननस्य व्यभिचारइति
वाच्यं मानिभाषिकाख्यासमावेतत्वउक्लत्वादे
नाभिव्यक्तापिह्मानप्रकाशस्यकारणत्वोचिता
त् वाह्याख्यासेश्रुसंप्रयोगस्यापिह्मानचेतन्या
भिव्यंजकहस्तस्यादकनयाचारित्यार्थ्यसंभवा
त्पीनधोरवायख्यासस्थलेपिग्रपिह्मानचेतन्या
भिव्यंजकहत्तिसंभवस्पष्टर्शितत्वाच्चेतिचक्षस्य
सत्समहह्माविचार्यमाणोप्येवमेव स्थलहह्मा
नसंप्रयोगस्यलावचान्यानिभाषिकाख्यासमा
वेकारणत्वमक्तमितिमेतव्यश्रुक्तिरजताय
ख्यासान्यामिट्माकारहत्तिमिद्धयप्रकारांतरेण
यर्मिज्ञानस्यकारणत्वंशंकते ननुवसाहश्यपेति
श्रख्यासानरइतिपीनधोरवायख्यासउभ्यर्थः पी
तवादेःपीतत्वपादेस्वसाहश्यपाभावादिति भावः
नन्वदंसाहश्यपरे रजतादिनासह शुक्त्यादेः
साहश्यमस्तोप्येपवितेषाघादिनहिसाहश्यमी
तर्थः स्याएवादेशुरुषायख्यासापेत्तिनसूपता
दिकमारिषाव्यार्थः संप्रयोगमात्रस्येति साहश्य
नेपत्तायामितिमात्रषाव्यार्थः अग्निहरगयेनील

द्रूपवत्वात्तस्मिन्गालपणद्वार्थः नन्वेवं तर्हि नमपि सा
दृश्यं तत्तद्रूपसदेवाध्यासकारणं नावनाऽङ्गीकृतम्
सगनिरासात्तत्त्वानेसत्तत्कारणत्वं यावन्नधर्मित्वान
सकारणत्वसिद्धिरिति मत्वाशंकेन नवसादृश्य
मिति तत्तद्रूपसत्तत्कारणत्वे सादृश्यभ्रमादध्या
सोनस्यात् सादृश्यभ्रमस्यैव तत्तद्रूपसत्त्वसादृश्य
स्याभावात् अतस्सादृश्यज्ञानभ्रमप्रमासाधारण
मध्यासकारणं वाच्यमिति नहि सिद्धयर्मित्वान्
सिद्धिरिति धर्मित्वानकारणवादीपरिहरति वि
सदृशोपीति नद्योदाहरणमाह जलपिसलिलप्र
रइति प्रवाहः प्रपणद्वार्थः जलस्यवस्त्वतः शुक्ल
रूपत्वान्नीलशिलानलसादृश्यं नास्ति अतस्सादृ
श्यभ्रमान्नीलशिलानलनारोप इति भावः ॥

नचनद्वेत्तोरेवेति न्यायात्सादृश्यज्ञानसाम
ग्र्यावाध्यासकारणमस्त्विति चेत् ज्ञानसा
मग्र्याश्चार्थकारणत्वस्य क्वचिद्दृष्टहेतुः
नतः सादृश्यज्ञानत्वस्यैवनलघुत्वाच्च
नचस्वतः शुभ्रेपि शुभ्रकलधौतभ्रमगौरग
नेपि स्वच्छे जलेपदनैल्याध्यासः नशुक्ता
फल इति वाच्यं स्यादेवं स्वस्वभावादेवशु
क्लौरजताध्यासो नेगालादेविति व्यवस्था
न तु सादृश्यज्ञानोपपत्त्यादिरिति वाच्यं स

नः परस्त्वंडेपुंडरीकमुकुलत्वानध्यासेपि
नधेवकर्नत्वादिवदितिनतदाकारेनदध्यास
दर्शनेननतद्ध्यासस्यगस्तसभावमनतरू
प्यसादृश्यज्ञानभावाभावानरोधिवतिस्म
यान् ध्यत्यथ्यात्मदोपितबनदध्यासमसंगात्
ननुधर्मिज्ञानकारणतायत्तेपिनत्सामग्रीत्वेनउ
र्न्द्रियसंप्रयोगोवपण्यवाच्यः तथाचेश्रावपणकत्वा
दध्यासविशेषकारणतावच्छेदके सादृश्यज्ञानसा
मग्रीत्वमेवनत्तसादृश्यज्ञानत्वं ननस्त्रनधर्मिज्ञान
सिद्धिरित्याशयेनइंगालेरजनत्याध्यासप्रसंगेविस्प
स्पर्शकेन नचनहिलोरेवति नहेतोरेवास्तमहे
तत्वमध्येकिंनेनेतित्यादिसर्थः धर्मिज्ञानस्यासे
तिराकरोति ज्ञानसामग्र्याइतिधर्मे ज्ञानकारणता
मनेन्द्रियधर्मिज्ञानेरजतादिरूपार्थात्मनोकारण
मिष्यते तथाचनहेतोरेवेतिन्यायेनधर्मिज्ञानसा
मग्रीभूतसंप्रयोगस्यकारणत्वमच्यमानेरजताध
र्थात्मनोवबभवेनत्वनसंभवतिसन्निकर्षस्यज्ञान
उर्वीविषयात्मनोकारणतायाः क्वचिदप्यकृतत्वा
दित्यर्थः ननइति सादृश्यज्ञानसामग्रीत्वापत्तः
यासादृश्यज्ञानत्वस्यैवकारणतावच्छेदकत्वेलाघ
वादित्यर्थः तथाचधर्मिज्ञानसिद्धिरितिभावः
सादृश्यज्ञानस्याध्यासविशेषकारणत्वाभावेपि
ध्यवस्यासंभवात्रधर्मिज्ञानसिद्धिरितिमन्वानःपुनः
शंकते नचसत्वइति तत्संप्रकाफलस्यवने

सि॰ले॰
टी॰
१९१

लेन साहचर्याभावे समानेऽपि जलपवने त्वाव्यासो
हरणेन न युक्ताफल इति भावस्यापि न जलादिवस्तु
स्वभाव एव हेतुर्न्नान्य इत्यर्थः ननु पात्रगत नैल्यस
न्निधाने जले न ह्यासः निपाप्मकेन स्वभाव इत्यत आ
ह शुभ्रकलधौतेति निर्मलस्य वर्णपात्रविशेषगतनै
ल्यस्यार्थः नन्वेवमपि जलगतनीलरूपवन्नद्ध्यासं
संगीतन्न तैवं न ह्यास इति नैत्याह स्वतः शुभ्रमपीति
जलविशेषणे स्वतः शुभ्रपदव्याख्याने स्पष्ट इति प
दे एवं क्वचित्स्वभावस्यैवाध्यासप्रयोजकत्वं क्रमे
फलितमाह वस्तुस्वभावादेवेति उक्तपीतशंखा
ध्यास इव भृंगारादिगतनैल्ये नैल्याध्यासे साहचर्य
त्नानानयेत्नेऽपि पुंडरीकमकुलताध्यासे नदयेला
या अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वेन न हेतुकिरजन्ता
ध्यासेऽपि साहचर्याभावाभावाध्यासे व्यवस्था
नन्वस्तुस्वभावादगतिकगतित्वाद्वस्तुस्वभाव
स्याश्रयणस्य नथ्यावयर्मित्तान कारणतासिद्धिप्र
त्याहेति मन्वा हृषयति स्वतः परवेद इति पुंडरीक
स्मकमलस्य यात्मकलतावस्थानस्याः यनध्यास
ल्यस्यार्थः यद्वैव पटादेरूपवकेनेनादिनावेष्टनं
संपादितः नदाकारः पुंडरीकसकमलताकारो
यस्य पटादेरस्य स न यानरसिन्निस्यर्थः नदह्यासेति
पुंडरीकमकुलताध्यासेत्यर्थः नदह्यासस्याव
रोपित्वानिस्त्रपादितिसेवय अन्ये यति वस्तुस्वभा
वस्यैव नदह्यासकारणत्वमित्यर्थः ममदापीतिक
नेनादिनानदाकारसंपादनानन्तमापीत्यर्थः ॥

उच्यते साहचर्यज्ञानस्य व्याप्तिग्रहकारणत्वे वा
द्वैधे विशेषदर्शनप्रतिबध्ये भरजनाद्य
व्याप्तेश्चैवतस्य कारणत्वे वाच्ये तेनतदप्र
तिबध्येषु पीनशोवाय व्याप्तेश्च संभवात्
विशेषदर्शनप्रतिबध्येषु च प्रतिबंधकता
न सामग्र्याः प्रतिबंधकत्वनियमेन विशेष
दर्शनसामग्र्यवशेषप्रतिबंधिकावाच्येति
ननपव सर्वव्यवस्थोपपत्तेः किं साहचर्यज्ञा
नस्य कारणत्वकल्पनया नन्वाहि इंगाला
दौ वत्तसंप्रयुक्तेन दीपनेल्यादिरूपविशे
षदर्शनसामग्रीसत्वाद्वरजनाध्यासः स्व
त्वादावपि नालभागादिव्यापि वह्नेः संप्र
योगेन तत्सत्वाद्वनदध्यासः सहशभागमात्र
संप्रयोगेन तदभावाद्दध्यासः ॥ ॥

ननु साहचर्यनिरपेक्षैर्व्याप्त्यांतरस्य कारणत्वेपीत्वा
दिनापामं साहचर्यज्ञानस्य व्याप्तिविशेषकरणत्वा
प्रसाधनद्वारापर्मितानस्य कारणत्वमावश्यकमि
ति एवं पत्तकविनार्किंकमतानुवर्तीनिराकरोति
उच्यते इत्यादिना नवीनितिपीतन्वाभावव्याप्यत्वावन
वानयेनेत्याभावव्याप्यजलवद्विदमित्यादिरूप
विशेषदर्शनाप्रतिबध्येष्विप्यपि: उक्तविशेषद
र्शनसत्वेपिपीनः शेत्व: नीलेजलमित्यध्यासदर्श

सि॰ले॰
टी
१५२

192

नादिति भावः असंभवादिति वस्तुतस्ताहृशस्य
नज्ञासंभवात् पुंडरीकमुकुलत्वधर्मवत्ताहृशस्य ज्ञाना
नत्वारोपितत्वाद्वेत्यर्थः ननु किं नयाह विशेषदर्शन
प्रतिबंधकत्वेपुचेति प्रतिबंधकसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वे
ताहृ प्रतिबंधकमेकतोक्तौ धर्मिज्ञानसामग्रीसम
संप्रयोगस्याप्यास प्रतिबंधकत्वप्रसंगः न चैवरणा
प्रतिबंधके निखातविशेषणं धर्मिज्ञानस्य चा
प्यासानुगुणत्वेन प्रतिबंधकरणादिसामग्र्याः
ताहृ प्रतिबंधकत्वप्रसंगः नह्यावरणयत्तानपद
मणपादेः प्रतिबंधकज्ञानत्वाभावाज्ञातिप्रसंगः
ज्ञानसामग्र्याः प्रतिबंध ॥ ॥ त्रुटज्ञानत्वाभावा
ज्ञाक्तातिप्रसंगः न च वपत्तेसाध्याभावव त्ता
नेया साध्याभाववगाहित्वादन्यमितिप्रतिसातीत्व
निबंधकेनच साध्याभाववत्त्वावगाहिज्ञाने प्रतिबं
धकज्ञानस्य सामग्रीत्वे नान्यमिति प्रतिबंधक
मितिव्यवस्थाप्रसिद्धेरर्थः ननु एवेति प्रवृधकज्ञा
नसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वस्वीकारादेवेत्यर्थः कि
मिति न च यावधर्मिज्ञानत्रुपाइट्साकारावृत्तिनिस
प्यतीति भावः साहृशज्ञानस्याकारणत्वे पूर्वोक्तप्र
संगपरिहरति इंगालादाविति इंगालगतेत्वेन त्वा
दिविशेषः नहृशनसामग्रीवचत्वः संपुक्तेगालना
दानस्य त्रुपानस्याः सत्वाज्ञालीतिवोध्यं नीलभागा
देति त्रिकोणभागसंग्रहार्थमादिपदं नस्नादि
ति विशेषदर्शनसामग्रीसत्वादित्यर्थः ननु दिति
नमदेरजनतादिपरं नत्वयदिश्रुकिसंप्रयोगकाले
जनताध्यासाभावस्तर्हि संप्रयोगाप्यध्यासकारणं न

स्यादिति नेत्याह सदृशाभागमात्रेति तदभावा
दिति नैत्यादिदर्शनसामग्र्यभावादित्यर्थः ॥

नदापिशुक्तित्वरूपविशेषदर्शनसामग्री
सत्वादनध्यासप्रसंग इति चेत्र अध्यास
समयेशुक्तित्वदर्शनाभावेन तत्सर्वं तत्सा
मग्र्यभावस्य तथापि वाच्यत्वात् ममसादृ
श्यज्ञानवद्रूपाध्यासकारणदोषेणप्रतिबध्य
तदाशुक्तित्वदर्शनसामग्र्यभावाभ्युपगमः
तवतन्नाभ्युपगमेन सदृशकर्मप्रमाणहा
नाय इति चेत् न समीपोपसर्पणेनेतर
रजतसादृश्यत्वेपि वाकविकोदृश्यमानप्र
वेशुक्तित्वोपलंभेन तस्य तत्सामग्रीप्रतिब
धकत्वासिद्धेर्दूरत्वादिदोषेणप्रतिबंधाद्

शंकते नदापीति सदृशाभागमात्रसंप्रयोगकाले
पीत्यर्थः अनध्यासप्रसंग इति तथाचाध्यासाभाव
प्रसंगपरिहाराय सादृश्यज्ञानदोषत्वेनाध्यासका
रणत्वाच्च न तत्र शुक्तिदोषस्य प्रतिबंधकसत्वादप्र
तिबद्धाशुक्तित्वदर्शनसामग्रीनास्त्यतोरजतना
ध्यास इत्युपपद्यत इति यमिंताज्ञानकारणवादिनोभि
मेयः अनध्यासप्रसंगपरिहर्तुं सम्भवसंमतस्यै
यमिंताज्ञानापत्तावपि दर्शयति नेत्यादिना तथापीति
सादृश्यज्ञानकारणतावादिनापीत्यर्थः वाच्यत्वादि
ति सदृशाभागमात्रसंप्रयोगकाले शुक्तित्वदर्श

नसामग्र्यावच्छसंभुकनादान्म[illegible]पोस
त्यामप्यव्यासदर्शनेननदन्तरोप्यच्छुकिनत्रप
विशेषदर्शनसामग्र्याः प्रतिबंधकोदोषोवृप्रवा
च्यइतितावत्सम्भवदोषेणसादृश्यज्ञानेकिंनहर
नादिदेवानोदोषत्वेनाप्यनसादृश्यज्ञानमव्यासका
रणमिति नयस्मिंज्ञानमिहिति निनदपलापिनो
ऽभिसंधिः यस्मिंज्ञानवादीसाभिसंधिमुन्नाटयन
श्रोत्रेकते ममेति नवेति यस्मिंज्ञानापलापप्रवृत्तस्म
कविनाकिंकमत्तानवर्तिनइत्यर्थः सादृश्यज्ञानस्या
व्यासकारणत्वेनदनिष्टहरंगतस्यापितवप्रसज्येत
तिभावः यस्मिंज्ञानापलापवाद्यपिसाभिसंधिम
सटयन्नप्रत्यासप्रसंगपरिहरतिनेत्याशिना
तस्येतिसादृश्यदर्शनस्यत्वप्यः नन्सामग्रीति स्त
किंनदर्शनसामग्र्यान्यर्थः रजतरागादीदीषस्य
हार्यमादिपदे नतुहरस्यस्यापिप्रुमः कदाचिच्छ
कोऽशुक्तिप्रमायाः दर्शनेनहरतस्यापि सादृश्य
ज्ञानस्यैवव्यभिचारस्तत्त्वः नत्वारजतेरागवतो
पिसमीपोपसर्पणेननरंशुक्तिदर्शनेननस्यापि
व्यभिचारस्तत्त्वः नव्यावहरतादेरपिदोषत्वेन
स्यात यदिवक्तव्यदव्यासकदाचित्कस्थितदोष
इतिरीत्याहरतादेदोषत्वेनाव्यासकारणत्वेसम
र्थते नदाज्ञालादेसादृश्यज्ञानस्यैवदोषत्व
मपदीपज्वालत्वादिधर्मस्यसर्वानुभवसिद्धतया
तस्यापिकदाचिदजनात्मासादेदोषत्वेनकारण
त्वइवरेसादृश्यज्ञानस्यदोषत्वभावसमत्वेव न
व्याचेदवनापिकरणेभाव्यं सादृश्यानप्रत्ययमि।

ज्ञाने केशादिष्विवेति तथा वैशद्येऽपि करणेऽपि सा
दूषणत्वमिति प्रतिसंख्यानमिति प्रतिसंख्यानेऽप्य
भिज्ञाने तथा च सादृश्यज्ञानस्य दोषत्वेनाध्यास
कारणत्वमननिराकरणमयुक्तमिति चेत्तत्रा
तथापि स्थूलबुद्धिमात्रमिदमिति ध्येयं ॥

व्यंजकनीलरूपत्वादिग्राहकासमवधा
नात्तत्सामग्र्यभावस्य वक्तव्यत्वात् एवं
जलपिजले नियतनीलरूपाध्यासप्रयो
जकदोषग्रहे नीरत्वव्यंजकनैरंगादिग्रा
हकासमवधानेन च योग्यज्ञा जलराशित्वा
दिविशेषदर्शनसामग्र्यभावाच्छिलातल
त्वाद्यध्यासः विस्तृते पटे परिणाहरूपवि
शेषदर्शनसामग्रीसत्त्वात्तत्पुंडरीकमुकुल
त्वाध्यासः कर्तनादिघटितसदाकारे तद
भावात्तदध्यास इति ॥
सहकार्यभावात्सामग्र्यभावमाह व्यंजकेति मुक्ति
त्वव्यंजकेत्यर्थः ग्राहकपदं नीलभागव्यापिचक्षुस्सं
प्रयोगपरं तत्सामग्रीति मुक्तित्वविशेषदर्शनसा
मग्र्यभावे भासाभावकत्वादित्यर्थः मुक्तिरजत
भ्रमस्य लोकन्यायमन्यत्रापि योजयति एवमिति
सादृश्यज्ञानरूपदोषादिने जलराशित्वादिरूपवि
शेषदर्शने च प्रतिबंधकत्वेन मुक्तत्वादिदर्शन
सामग्र्यपि तत्र प्रतिबंधका तथा च प्रतिबंधक

सि.ले.
टी.
१५५

194

ज्ञानसामग्र्यभावादेव नतु नीलशिलानलत्वारोपः
नतु मयूखमंडले तैलत्वाख्यासे न साहचर्यज्ञानसंपन्नो
मत्वान दोषान्नीलशिलानलत्वाख्यासदुत्पत्तिः न
नु जलधिसलिलभ्रमे शुक्लत्वरूपात्मकविशेषदर्शन
सामग्र्यभावोऽसिद्धः नीलशिलानलत्वारोपानन्तर
काले चक्षुः संयुक्ते जले शुक्लरूपस्य नादानान्म
भ्युपगमेन चक्षुः संयुक्तनादानान्तरूपसत्त्विके व
सत्त्वालोकादेस्सत्त्वान्यथा जलराशितादि रूप
विशेषदर्शनसामग्र्यभावोऽप्यसिद्धः जलराशि
तत्वेन कनरंगादि मध्यस्थ स्थापितरत्नादिन्य
नश्वाह नियतेति जलधिसलिले हरितत्वाख्यास
वस्यापि सर्पणानेन तदनुपितदर्ध्या स्तोह यत्नेन
श्वनत्वस्य नियतत्वे यतः इत्केभवति शुक्लरूपात्म
विनारजतत्वाख्यासवत् नीलशिलानलत्वाख्या
सः संभवतीत्यर्थः जले नीलशिलानलत्वाख्या
से हि शुक्लरूपात्मकविशेषदर्श ॥ ८ ॥ नुरत्न
कविशेषदर्शनसामग्री नियतनीलशिलारूपा
ख्यासप्रयोजकदोषणप्रतिबद्धा अतस्तादृशप्रतिव
द्धानास्ति हरितत्वदोषाज्जलराशितत्वेन कनरंगादे
ग्रहकसमवधानेनास्ति न जलराशितत्वरूपवि
शेषदर्शनसामग्रीवनास्ति तथाचहि विषयतावि
पकत्ज्ञानसामग्र्यभावाज्जलधिसलिले नीलशि॰
लानलत्वास्याख्यासदुपपन्न इति भावे दर्वोध्य ज
लधिसलिलभ्रमे नीलशिलानलत्वारोपे उक्ता॰
विषयताविशेषदर्शनसामग्र्यभावस्यापेक्षितत्वे

पिननावन्माज्ञात् नदध्यासः किंनज्जलेनीलत्
णाध्यासेननीलशिलातलसाहश्यसंपन्नेनन-
मेवतद्ध्यासस्तलध्यावहूदेनीलशिलातलताध्या
सवताज्जलपिसलिलसरसमीपोपसर्पणेनतद्
व्यवहारः अस्मिन्जलपिसलिलसरसमहर
नैल्यनैस्तल्याद्साम्येन नीलशिलातलव्य
मध्यासीन इहांनोसभूमौ निवतइति एवनव
नश्वसाहश्यदोषान्ममएवंमन्यध्याधमध्यासी
नइदानीमस्नि हृतइतिलोकव्यवहारएवमाह
श्यज्ञानस्यदोषत्वेनाध्यासविशेषकारणत्व
साधकोहृष्टव्यइतिसाहश्यज्ञानस्याध्यासकार
णत्वायहेतुकान्वयव्यतिरेकोदाहरणेनतरस्य
प्यन्यथायति विस्तरइतिपरिणाहोविस्तार
लिहर्षीनेपुण्डरीकमुकुलताध्यासप्रतिवेधके
नन्सामग्रीसत्वादित्यर्थः ॥

नन्वेवंकरस्य्हेलोहूणाकलेनदीपनील
हूपविशेषदर्शनसामग्र्यभावाद्जनाध्या
सः किंनभवेत्साहश्यज्ञानानपेक्षणादि
तिचेन्न भवत्येवकिंतुसामग्र्यादिव्यावर्तन-
कविशेषदर्शनसामग्र्यभावान्नद
ध्यासेनापिभाव्यमितिकविदनेकाध्या
सेसेपायगोचरोभवति कविनदजन
मोपेकोपाग्रहादोरजनाध्यासएवमव

सि. ले.
टी.
१५५

195

ति क्वचित्तत्रापि साहचर्यज्ञाने शुक्तिकादौ
कदाचित्करणदोषाद्यभावेनाप्यासत्त्वादयव
द्व्याप्यासत्त्वदर्शनेऽपि न हानिः तस्मात्तत्कार्यक
ल्प्यद्रमाकारहीनतोऽप्यप्रतिबद्धे समर्थसंप्र
योगकारणकल्प्या ॥ ॥

साहचर्यज्ञानकारणमनेहि वस्तु संप्रयोगस्थलेवा
न्नेषु साहचर्यज्ञाने धर्मिज्ञानत्वेन दोषत्वेन च रजता
द्यव्याप्तोऽसतो कारणत्वमिन्द्रियसंप्रयोगस्थले वस्ता
येने साहचर्यज्ञानसमकविषयारजतनाद्यव्याप्तोऽत्य
नाव कारणे क्वचित्तार्किकमतेन धर्मिज्ञानप्रसंग
भीत्या साहचर्यज्ञाने ज्ञाप्यव्याप्त्येकारणेनाभ्युप
गते इति व्यवस्था तथा चेन्द्रियसंप्रयो
गस्थले तदभिमताव्याप्त्यकारणसत्त्वात् सकि
न स्यादितिशङ्कते तन्वेवमिति साहचर्यज्ञानेन वि
नापि व्याप्त्यप्रतिबन्धकविशेषदर्शनसामग्र्य
भावमात्रेणाव्याप्त्यापगम इत्यर्थः किं न त्वरजता
व्याप्त्यश्चापादने किं वा रजताव्याप्त्यपवस्थापने
ऽक्षेपेऽनापत्तिरित्याह भवत्येवेति द्वितीयशंक
ने किंतिति तत्रापि विशेषदर्शनसामग्र्यभावस्तता
प्राप्यव्याप्तसाधारणत्वाद्रजताद्यव्याप्त्यपवस्था
दित्यत्रापादकेनास्तीति मत्वा परिहरति तात्रा
दीति रंगस्य वर्णाणकलादिसंग्रहार्थं मादिपदं
क्वचिदिति करतलस्थस्य लोहगणकस्यैव पि
क्वचिदित्यर्थः गोचर इति लोहगणकलत्वपदम

र्थः किमिदं रञ्जने किं वा नामे किं वा सवर्णादी
नि सेशायविषयो भवतीत्यर्थः नाम्नादिव्यावर्त्ते
कविशेषदर्शनस्यैलेनू रञ्जनाव्यासएव षीम
वतीत्याह क्वीविनिति यस्मिन्कोशग्रहादौ भावे
णरञ्जनशाक लानामेवावस्थानन्नत्रसर्वविहस्य
दैवादयः शकलेकरतलस्थेप्येमतिनत्ररञ्जना
व्यासएव भवति रञ्जनकोशग्रहमिति बुद्धेस्ताः
स्मसत्वादित्यर्थः ननु क्वचित्करतलस्थेपि लोह
शकलेरञ्जनाव्यासाभावोपि दृश्यते सत्यन्तत्रमते
नसंभवति विशेषदर्शनसामग्र्यभावस्य तत्राः
पि सत्वेन रञ्जनाव्यासापत्तेरावरणकत्वात्समत्तुः
साहृश्यत्वानत्रपकारणाभावात् सत्वभवतीति
वक्केशकाकृष्यत्वेत्याह क्वचित्समर्पीति समीपो
पसर्पणेनेनरसम्मपि साहृश्यत्वानेपथ्यारञ्जना
व्यासाभावः नवमतेउपेयते नथ्यासमसमतेपि
क्वचिद्व्यासाभावोनदोषावहइत्यर्थः नस्माः
दिति कथमपिपमियर्मित्तानस्माव्यासकार
णत्वासिद्धेरित्यर्थः इदमाकारहेतिरवभवति
सावाकार्यकल्पावाकारणकल्पावेति विक
ल्पत्रयेपथमद्वितीयोनिरस्तनीयंतिराकरी
ति नाप्यप्रतिवद्धेति इदमर्थस्यवत्सेसप्रयोग
कालेप्रत्यत्रव्यासंगे सतिइदमर्थगोचरत्वानाव ॥
दयादप्रतिवद्धेति विशेषणं ॥

ततोभवंत्यापदेवंहितेइहेंद्रियसंप्रयोग
त्वाभिनाविद्यापरिणामस्य समानकाल
त्वेननविषयत्वस्याप्यस्याभिरुच्यमानत्वा
त् नत्वचत्तानसमानकालोत्पत्तिके प्रति
भासमात्रविपरिवर्तिनि रजतेः तत्प्राचीन
संप्रयोगाभावेपि तत्त्वादात्म्याश्रयेदमर्थ
संप्रयोगादेव तस्यापिवृत्तिग्राह्यत्वोपपत्ते
श्वत्वपारजते प्रपणामीति प्रातिभासिकारज
तस्यस्वसंप्रयोगाभावेपिवात्वधत्वानुभवा
त् नचस्वसंप्रयोगाभावादेववाधकात्तत
त्वात्वधं नापिइहेंद्रियसंप्रयोगतत्त्वमिदं
वृत्तिसमकाले तानकारणस्येंद्रियसंप्र॰
योगस्यापेक्षकारणत्वाक्रमे: ॥

यथोक्तसंप्रयोगवशाज्जायमानावृत्तिर्भ्रांतिवृत्ये
वज्ञापतेनतथोतेः प्राचीनाइदमर्थमात्रगोचराश
मात्रपानत्रमानाभावादित्याशयेनाह ततइति इ
दमर्थावच्छिन्नचैतन्येविद्यमानारजतनपरिणामि
त्वविद्याइहेंद्रियसंप्रयोगत्रयाद्यापत्तिमितका
रणभूतानत्वोभेकार्याभिमताव्येप्राप्नोति इतरत्व
णवरजतत्रयेपरिणामतेइहेंद्रियसंप्रयोगाहि
तिरपितदेवज्ञापते तथापतितवत्तातइहेंद्रियसं
प्रयोगाद्भवेनेदमर्थगोचरवृत्तिः स्वकालोत्पन्नर

ननविशिष्टेदमर्थं विषयीकरोतीत्यर्थः स्वप
देहादिपरे यस्मिंज्ञानपत्ने इदमाकारहानिरवि
द्यात्तोभिकानदभावपत्नेयस्मिंज्ञानेदेहसंप्र
योगोविद्यात्तोभक इति विभाग इति स्थिते
नज्ञातिमपत्तोनुयुक्तः इदमर्थसंप्रयोगस्येद
माकारहानाविवरजननगोचरहानावहेतुत्वात्
ज्ञानसमकालोत्पत्तरजननस्य ज्ञानात्सर्वंवत्व
स्तत्रिकर्षाभावाच्च न ह्यावरजननगोचरहेतो
सामर्थ्यभावएव इदं हेतेर्यस्मिंमात्रगोचरतोव्य
वस्थापयतीत्याशंक्याह नत्रैवेति स्वमस्थले
इत्यर्थः प्रतिभासकालमात्रैविपरिवर्तिनी स
नापस्यन्तप्रतिभासमात्रविपरिवर्तिनस्मिन्प्र
तीतिव्याप्यस्तात्क इति यावत् इदमर्थस्य संप्र
योगस्यरजननगोचरहस्तनावपि हेतुत्वं सं
भवति नचान्यसंप्रयोगादन्यगोचरत्वमुपगमे
चरेंद्रियसंयोगात् पटगोचरत्वप्राप्तिरिति
वाच्यं स्वगोचरत्वेनोत्पस्यमानतादात्म्यस्य स्य
वाइंद्रियेणसह संप्रयोगः कारणमिति कस्य
नात्यावध्याऽतिप्रसंगपरिहारोपपत्तेरित्या
शयेनाह नत्वादीनेति रजतनप्रतिभासात्मा
दीनेत्यर्थः ननातादात्म्येति रजतस्येदमर्थे क
ल्पितत्वादजननतादात्म्यस्य यत्वमिदमर्थस्य
पटतादात्म्यस्यैवनघटस्यपटस्य नचानथा
त्मतादितिभावः वत्तः संप्रयोगात्तादात्म्यस्या
पिरजतस्यवात्स्यहानिविषयत्वकल्पनेहेत

माह वस्तुतस्त्विति यस्मिञ्ज्ञानवादी चाक्षुषत्वाद
भवत्यात्मन्यपि हि वदन् यस्मीन्द्रियसंप्रयोग
जन्याहतिधर्मिमात्रगोचरत्वेन्याशेषेनशेकुते
नत्वेति नद्यनन्तमिदंहतिसमकालसनडौद्धि
यसंप्रयोगजन्येमपिनभवनीमत्रहेनमाह
ज्ञानकारणस्येति नथावप्रातिभासिकरत
नस्येन्द्रियकत्वपक्षेऽन्यसंप्रयोगस्यान्यगोच
रहितिजनकत्वमेकेकल्पनीयं नथाज्ञानका
रणस्यसन्निकर्षस्यरजतादयोऽन्यतोकारण
त्वमपरंकल्पनीयमितिगौरवमितिभावः ॥

किंत्विदंहन्यनेनरभाविनत्वन्ये नदभि
व्यक्तसान्निध्यासान् नत्रास्यचाक्षुष
त्वानुभवस्यस्वभासकत्वेनन्याभिव्यञ्ज
केदंहतिजनकत्वेनपरंपरयावृत्तरये
त्वामात्रेणेति नथासतिपीनशांखभ्रमेव
त्वरनपेक्षाप्रसंगात् नहितत्रशांखयहे
णवत्त्वरूपेणाज्ञपंविनाकेवलशांखस्य
वत्तशैत्यानायोगात् नापिपीतिमग्रहण
ज्ञानेत्येन्द्रियकत्वानभ्युपगमात् नवपी
तिमास्वरूपेणाख्यस्येतेकिंत्वनयेनगत
पिनपीतिमत्वावभूषमानस्यशांखेसगौ
माचमथस्येनइतिपीतिमानुभवायैमेव
वतरूपेणेतिवाच्यं ॥

परिसंप्रयोगो न रजताद्यर्थे कारणं न हि किं तर्ह
कारणमविद्यामात्रं सम्प्रदायमतेन रजताद्यध्यास
स्य कादाचित्कत्वप्रतीतेस्संप्रयोजकत्वात्तथाप
नैरन्तर्येणाभासते किमिति उत्तरमाह इदंवृत्तेने
तरभावीति इंद्रियसंप्रयोगादिदमर्थमात्रगो
चरवृत्तिरुदेति तथा चाध्यासे शक्तिनिमित्तकार
णभूतया तत्त्वाध्यस्तो विद्यारजताकारेण परि
णमते रजतस्य च इदमाकारवृत्त्यभिव्यक्तमिदम
र्थावच्छिन्नचैतन्यमधिष्ठानं तथा च रजतस्स्वगो
चरवृत्तिं विनैव चैतन्यभास्यमहंकारादिवदि
त्यर्थः ननु स्वाभिमतत्वेनाभिव्यक्तेरस्य चैतन्यस्य द
मिंद्रवृत्तिपरतन्त्रत्वेन स्वकादाचित्कत्वात् रजताध्य
ध्यासस्य कादाचित्कत्वमिति भावः तत्रास्मि
न्न साक्षिभास्यमित्यर्थः ननु चाध्यस्यैव चैतन्यावभा
स्यशुक्तिरूप्यादेरहंकारादिवत् कथं साक्षिभा
स्यत्वमिति वाच्यं स्वगोचरज्ञानरूपवृत्त्युपहि
तचैतन्यभास्यत्वस्यैव साक्षिभास्यशब्दार्थत्वात्
तथा च यथाऽविद्यादेरहंकारादेश्च ... स्वभास
कचैतन्यमविद्यादिगोचरयाज्ञानात्मकवृत्त्युप
पहितं न भवति एवं शुक्तिरजतादिभासकचै
तन्यमपि शुक्तिरजतादिगोचरज्ञानात्मकवृत्त्यु
पहितं न भवतीति न साक्षिभास्यत्वक्षतिरिति
मन्तव्यं ननु शुक्तिरजतस्य साक्षिभास्यत्वे चाक्षुष
त्वानुभवविरोध इत्यत आह चाक्षुषत्वानुभवस्ति

ति संशुक्तिरजतेनेदन्त्वासमकस्य इदं मे प्राप्तावच्छिन्नस्याभि
व्यञ्जकाभिदंत्वनिलत्ववत्त्वयोजनकत्वेन शुक्तिरजत
स्यवत्त्वरूपेत्यावत्तेने सावापेत्वापरंपर्यवस्यापिया
नगोचरत्वमर्थमपेक्षितत्वात् तत्त्वसाक्षात्स्वगोचरत्वम
र्थमनपेक्षितत्वात् यथाकथंचित्त्वित्तत्वरूपेतामात्रे
णतत्त्ववात्तथत्वानुभवउपपद्यते इत्यत्तत्राशयः तत्त
त्वघात्तत्तेपश्यामीत्यनुभवोहि रजतगतत्वाव्य-
षहतिविषयत्वमवगाहते तन्न शुक्तिरजतगतत्वा
त्वषहत्याभिव्यञ्जकत्वेनत्वविषयत्वमिति वत्तव्यगतिः
तथाचपरंपरत्यावत्तत्वरूपेतामात्रेणनिश्रेयत्वात्तत्व
षत्वानुभवस्यवात्तषहत्यभिव्यञ्जकत्वेनत्वविषयत्व-
रजतत्यतत्वविषयइतितदनुभवस्यगतिः कस्मिंत
निप्रतिभातितदङ्गशेषादवदनुभवस्यव्याख्यातत्वा
तत्त्वादितिचेत् तवस्तुतइदमर्थगतस्येदंत्वस्य
तत्वानुभूयमानस्यपथ्या शुक्तिरजतेसंसर्गारोप-
स्यापिइदमर्थगतस्यतत्वानुभूयमानस्यवात्तषत
स्यशुक्तिरजतेसंसर्गारोपइत्यस्यार्थस्यप्रकतेवि
वक्षितत्वात् तथाचस्वस्मिन्नारोपणीयप्रवात्तष
हतिविषयत्वमिदमर्थगतेनतत्त्वाभाय शुक्तिरज
तस्यवत्तत्वरूपेत्तावत्तेनेत्यस्यपमर्थः परंपर्यायवा-
त्वरूपेतामात्रेणनिश्रेयस्यदनवस्थाइतिनकश्चिद्दोषः

तथासतिपारवतत्संसर्गयोरप्यन्यतत्वप्रसं
गात् तथतत्प्रदेशगतत्त्वपितत्त्वधीतिमाकारत्व
स्याभिव्यञ्जकसार्थस्य संसर्गएततपास्त्वेत्यक्तं स्य-

त्वाभावात् पीतिमत्वे स्वरूपं स्वगौरवेकरू
पतत्स्वरूपगमात्र नवत्यतत्प्रदेशात्स्य स्वपि
नपीतिमत्वादौ धावन्के चैतसंसर्गाख्यातोनोपप
नेकिंतु नयतत्र स्थिमभिः स्वरूपनिगतस्य विष
यव्याप्तिं नत्वस्यतत्रसंसर्गाख्यात्मः ऊर्ध्वमाक
ल्पितत्रैवकोषंभञ्जते संभवति नह्याका
रहसभिव्यक्तस्यास्ति संसर्गइति वाच्यं ॥

प्रातिभासिकरजतादेस्तात्त्विकास्तत्वमेव नत्वेवं
द्विपकृत्वमिति मतं दूषयति नयासतीति ग्राथि
ष्ठानत्वस्य द्विपकत्वलाभायैवं द्विपायेत्वा नत्वोरोप्य
स्य नदर्थमिद्वियापेतेस्वरूपगमेसतीत्यर्थः नहीं
ति इदंचापानतः पीतसंपत्वे भ्रमादिस्थले प्या
समाचीनधर्मिगोचरत्वात्तथाहि नेः प्रात्युपपादि
तत्वादिति मतव्यं नापि पीतिमप्रकार एव इति वक्त
व्यपेतेस्वरूपगः रूपंविना केवलं तत्त्वस्यवत्त्वः प्र
यत्ना योग्यस्वपेत्यारोपितस्यसाक्षिभास्यत्वंवा
दीपीकेते नचपीतिमेति पीतरूपमित्यर्थः य
प्यात्रकेरजतेस्वरूपे एवास्यस्यतेनपयापीत्वे
पीतरूपनाथस्यतेइत्यर्थः नयमनानेपूर्वस्मिन्
पीतरूपत्वकंद्रव्यविशेषत्वस्यः पीतिमा
तस्यापितद्रूपत्वात्भूयमानस्वपोखसंस
र्गएवाध्यस्यते यथाकुसुमादावरुभूयमान
स्यलौहित्यस्यस्फटिकमणावाँसंसर्गाध्या-

कि॰ लै॰
टी॰
१९९

199

मस्त्विह न वाच्यगतस्यानङ्गारोपाभ्युपगममेत्व
न्यथाख्यातिप्रसङ्ग इति वाच्यं भ्रमस्य मानससं-
सर्गिस्यानिर्वचनीयस्यान्यानुपगमेनान्यथाख्यातिवै-
लक्षण्यप्रसङ्गादिति भावः पीतिमानुभवार्थमेवे-
ति शंखे पीतद्रव्यसंसर्गाख्यातसाक्षाच्चीनायं पीतद्र-
व्ये पीतरूपानुभवस्तदर्थमित्यर्थः ननु किं नयन-
प्रदेशगतनयनपित्तद्रव्ये पीतिमानुभवः किं वा शं-
खदेशं प्राप्य नयनस्थपित्तद्रव्ये पीतिमानुभवः आ-
द्य इष्टापत्तिः तथा सतीति नयनगतपित्तद्रव्ये
पीतरूपानुभवाङ्गीकार इत्यर्थः शंखेन संसर्ग-
योरिति शंखस्य शांखपीतरूपयोः संसर्गस्य चेत्यर्थः
शंखेन संसर्गाग्रहाभावे किंचित्तमगोचरत्वमभिव्य-
क्तेन साक्षिणा किं वा पीतिमसंसर्गे शंखगोचरत्वम-
भिव्यक्तेन साक्षिणा नाद्य इत्याह नयनप्रदेश इ-
ति नयनप्रदेशागतपित्तपीतिमाकारत्वान्नय-
देशस्य पीतिमावच्छिन्नत्वेनामभिव्यञ्जनेन न
वाभिव्यक्तत्वेनालक्षणसाक्षिणा सह शंखस्य
शंखे समारोपितपीतरूपसंसर्गस्य वा संबन्धाख्ये
खेन संसर्गग्रहापरोक्षेन सम्भवादित्यर्थः न द्वितीय
इत्याह पीतिमसम्बन्ध इति अनभ्युपगमाद्विति सा-
क्षिभास्यत्ववादेनेति शेषः शंखदेशप्राप्ते पित्तद्र-
व्ये पीतिमानुभव इति द्वितीयशंकने न चैतद्विध-
प्रत्यापित्तस्येति शंखरूपमपि प्राप्तेन व्याप्तस्य
पित्तद्रव्यस्येत्यर्थः तथा च पित्तपीतिमाकारत्वे शं-
खदेशस्थस्यैवत्वेनास्याभिव्यक्तस्य शंखेन सं-

सर्गयोरायतोऽस्य संभवतीति भावः क्रमेभस्त्रव-
ब्रविशेषः तथाम्मेपटेयथा क्रमभेद्यानुभूयमा
नस्य रक्तरूपस्य सर्गरोपस्यध्येयस्य ॥

तथा सति स्वर्णलिमडवपिनोपरूतन-
यनेन वीक्ष्यमाणे पोखे नदि नरेषापीति
मृधीप्रमत्तान् नचसर्पीतिमासमीपेग
हीतएव हरे गृहीतेषाकेविज्ञायस्यप-
धुम्मनन् विहंगमइवइनरेषांचसमीप
नग्रहणमितिवाच्य इनरेषामपितत्व
लर्निकटन्यस्तवत्तषांपीतिमसामीप्य
सवेनतद्ग्रहणस्यदुर्वारत्वात् एवमप्य
तिप्रबलमिकनामयतलस्यवहदक्षन
दीजलनैल्याख्यासेगगननैल्याख्यासेव
रक्तवहेमुनिशिवद्दिकायानेल्याख्या-
सेवानुभूयमानारोपस्यवक्रमपाकत्व
ननचनेलक्षेसस्यापिहानगोचरवात्त
षहत्वनभ्युपगमेयलरनपपोगस्यडं
पीहरत्वाद् अनासादितनिकरसस्यवा
लस्यमधुरेतिकनावभासेजन्मान्तराव
मवसंस्कारहेतुकइतिप्रतिपादयतापि
वपदिकोगपेनखरूपतोप्यसमान

सैव निजकरसंसेंद्रियकनस्कंदीकरणाच्च ॥

नयनगपि नद्दव्यस्य नयने सर्वैरनुभूयमानस्य
नयनरीयमहारागनिर्गमपारवव्यापिनो पगमेवा
यकमाह नव्यासनीति विनोपहननयनः पूर्व
पदार्थविषयप्यति नदानदिने रघामपिपीनः
वेद्मनभवप्रसंगादिमर्थः ननुपिनद्दव्यस्यन
यन प्रदेशाहिषयदेशप्रनिगमनावसरे पव्यापि
नोपहननयनेनयनदेशमारभ्यविषयव्यापिप
र्यंतेपीतिमागहानेनेष्यात्रैरपिनयनसमीपेम
ध्येवपीति मागहीनेस्त्रैवक्वविदेशपिमहीनेश
कानेनात्मध्येसंव्रह्णनमाह विहायसीति यथा
विहंगमः पनीगनेउप्पननेउप्पननावसरे भूप्रदे
शमारभ्यमेनयुसागरहातेनेनैवगगनोपरिभा
गेहरगनापिगहानेनाप्रेस्लणाप्रहूनेपीसर्थः
हषानेवैषम्यमाह इतरेषमपीति हषानेहि
गगनोपरिभागेहरविहंगमुपपरपन कश्चिदन्य
प्रयुपदिशति ममचलतिकेटनक्वत्यस्त
वैन वयापिसविहंगमाद्दषणाकानुइतिसचा
यसंपाल्हकतानेपप्पनिननेष्याप्रहनेसंभव
तीत्यर्थः अस्तवाअनुभूयमानोरापस्यलेकथं
विह्वतरपेत्तास्सर्यमाणेनेत्याशयघ्यासस्थलेन
नदपेत्तासर्वात्मनावक्रमणकामाह एवमपी
ति जलाधारभूमागेवाजलामिश्रिनदव्यविशेष
वायदि नीलरूपमस्ति नदानद्दवानुभूयमान
नैस्यसजलेध्यासइतिशंकाभवनेत्रिवनेयसि

कत्तामयनत्वस्यानियवस्त्रवेनदीजलस्यवा-
कूलेविशेषणमनुपाने अकृत्वानिर्मलत्वेनिषि
द्धोवेद्रिकायामित्यस्यापिप्रवेशकमेवप्रयोज
नेदृष्टव्यं दृष्टारिहरनोबेति अत्रापीतपोत्सन
लत्वेनस्पर्शयत्वामेवपुत्रारोप्यापीति मनेत्वादि
मेरहस्यापिज्ञानगोचरत्वात्स्वपवन्नयथागमेपि
चक्षुरनुपयोगोनदृष्टारिहरः पोत्वादिपर्मि
मात्रगोचरत्वात्तपवृत्तिसंभवस्यायदर्शिन
त्वादितिमन्तव्यं आरोप्यस्येंद्रियजन्यवृत्तिविष
यत्वेसत्यनिमाह अनाख्यादितेति ॥

अथव्याख्यानेवरसनव्यापारापेक्षानुपपत्तेः
तस्मादुदाहरणैतल्याख्यासस्यलेखुपि-
ष्टानेसंप्रयोगोदेव ॥

अस्मिन्नन्यनिष्टुनास्वादितः रसनेंद्रियेण-
नत्वभूतस्तिकरसोपतवालेनसन्ध्यानस्येम
ध्यः मधुरेक्षनयानाहेतिकत्वावभासस्तिक
नास्वादाकारः सचतन्मानरीयतिकरसानुभ-
वजन्यसंस्कारजन्यः आरोपेआरोप्यसजातीयप्र
मानुभवजन्यसंस्कारस्यकारणत्वादिप्यन्तराक्षं
अत्रग्रेत्यतिक्तत्वावभासस्यसंस्कारसहकृतेनरस
नेंद्रियजन्यत्वेभाति तस्यसंस्कारमात्रजन्यत्व
स्वीतिनप्रसंगान् नन्वावतिक्तत्वाख्यास्यपि-
ज्ञानस्यमधुरद्रव्यस्परसनेंद्रियायोगपनया

परिशेषात् स्वरूपतोप्यसमानस्य निरुक्तरसस्यैव रस
नेन्द्रियजन्यग्रहविषयत्वस्वीकृतमिति भवति स
मारोप्यस्यैन्द्रियकत्वे संमतिरेव ग्रन्थ इति भावः॥ अ-
समर्थयति॥ आरोप्यनिरुक्तरसस्यैन्द्रियकत्वानुपगमेन
रुचालस्य निरुक्तत्वावभासस्थले रसनेन्द्रियव्यापारे-
नस्यान्मधुरद्रव्यस्यानदयोग्यत्वादित्यर्थः॥ वस्तुत-
स्तु निरुक्तत्वावभास इत्यत्र निरुक्तत्वपदावभासपदयोः
कर्मधारयः॥ अवभासपदं चावभासन इति क्षुन्या-
रोप्यस्यमाननिरुक्तरसपरं पंचपादिकायामेवाव
भासपदस्यावभासमानत्वपदेन व्याख्यान
त्वात् तन्मात्ररीपसंस्कारोपि ग्रह्यस्यमाननिरुक्त
रसोत्पत्तौ हेतुः॥ प्रातिभासिकाध्यासस्थले दोष
संस्कारापिष्ठानसामान्यज्ञानरूपकारणत्रय-
स्याध्यस्यमानपदार्थोत्पत्तावेव कारणतायाः दी
काविवरणादिषु व्यवस्थितत्वान्न व्याव कथमनेन
ग्रन्थेन स्वरूपतोप्यसमानस्यैव निरुक्तरसस्यैन्द्रिय
कत्वस्वीकरणे न च निरुक्तरसस्यैन्द्रियकत्वा-
भावे रसनव्यापारापेक्षानुपपत्तिरिति वाच्यं बाल
स्यान्यथावाणिरसाध्यासकाले रसनेन्द्रियव्यापार
सत्त्वमानाभावात् न चैवं तथासति निरुक्तत्वानव
भासप्रसंग इति वाच्यं न हीन्द्रियजन्यमधुरद्रव्य
गोचरवृत्त्या अभिव्यक्ते मधुरद्रव्यावच्छिन्नचैतन्ये
निरुक्तताध्यासाङ्गीकारेण निरुक्ततायाः स्वगोचर
वृत्तिविनैव साक्षिभानं चैतन्यभास्यत्वसंभवा
त् अत एव निरुक्तताध्यासस्थले रसनेन्द्रियापे-
क्षा न त्वाध्यस्यमाननिरुक्तरसस्यैन्द्रियकत्वं-

सिद्धिरप्यसमानतिक्तत्वोपमितिमधुरद्रव्यनिष्ठम
धुररसस्याविज्ञानत्वसंभवेननदविज्ञानभूतम
धुररसग्रहणेनदपेक्षोपपत्तेः पंचपादिकागत
मधुरपदस्यमधुररससाधारणत्वेननद्वितीया
भावाच्च नचमधुररसग्रहणेतिक्तताव्यासानुप
पत्तिरितिवाच्य रसग्रहणेपिदोषविशेषेणमधु
ररसत्वजातिसाक्षात्काराप्रतिबंधेसतितिक्तः
व्यासोपपत्तेस्तस्मादतोप्यसमानसाक्षिमात्रभास्य
त्वपूर्वोक्तरूपेणसार्वत्रिकव्यवहारसिद्धत्विरपवा
दमितिनिमित्तत्वमिति: परंकविनाकिंकमनात्र
सारेणपंचपादिकाग्रंथव्याख्यानेकृतेनतदेः
वानवस्थेने नस्मादिति श्रव्यस्वमानपदार्थस
साक्षिभास्यत्वमेनयोनमेवोपव्यासेषुवक्तव्य
प्रयोगस्फुरद्वैरिहर्तव्यादित्यर्थः ॥ ॥

नन्वेवरवाक्तत्वषष्ठतिसमकालोदयोव्या
सक्तस्याहनेर्विषयइतितस्यवाक्तत्वत
मनुपगतत्वा त्रपंविनाकेवलाविज्ञान
गोचरत्वस्यभावेचविषयत्वेनव्याभिव्यक्त
भावेनजलनदृश्यस्तनेस्यादीनांतज्ञा
सत्वायोगात् तिक्तरसाव्याप्तस्यलेवाये
ज्ञानाव्यासयोरेकेंद्रियग्राह्यत्वाभावात्
वरिंद्रियजन्याविज्ञानगोचरत्वस्यानद

सि·ले·
टी·
२·२

वच्छिन्नचैतन्याभिव्यक्तौ पि नोपहतन्तत्रसन्न
संप्रयोगादेव तच्च निकरसाध्यासस्तन्मा
त्रविषयत्वात्सहतिस्तु समकालमुदेतीति
करसस्यात्मतत्त्वमप्यभ्युपगन्तव्यं नहि
न्द्रियतन्माधिष्ठानगोचरत्वं त्वभिव्यक्तौ चै
तन्याभासे निकरसे परंपरयापि रसनोप
योगाभावेन तत्र कथमपि प्रकारान्तरेण
रासनत्वानुभवसमर्थतासंभवान् नचै
वरजननस्यापि वा त्त्वघनोपपत्तेः पश्यामी
मनुमवानवाप्नोयः ॥

तद्गोचरेति अधिष्ठानगोचरेत्यर्थः इतिसमका
लमुदयायस्याध्यासस्यापि तदुपादेयत्वमर्थः
अधिष्ठानसंप्रयोगजन्याया इतरेतरोपि तदुपा
दिविशिष्टरूपत्वादिविषयत्वाङ्गीकारे आरोपित
तदुपादेयत्वभासमसंगदृत्यर्थः तदपि विनाकेवला
धिष्ठानगोचरत्वस्याभावे चेति आरोप्यपीति मन्ने
ल्यादिसंस्पर्शरूपत्वादिगोचरत्वमनभ्युपगमे चेति
चकारार्थः तन्मदं चैतन्यपरं पंचपादिकाग्रन्था
क्ते निकरसस्याध्यस्यमानस्येन्द्रियकत्वं चात्तद्गा
ध्यासस्थले इवाधिष्ठानारोप्ययोरेकज्ञानवि
षयत्वेन भवति किंतु निकरसमात्रगोचरासत्
नहस्यैवमुपपादयति निकरसाध्यासस्थलेवि
ति तदवच्छिन्नेति मधुरादिरूपत्वरूपाधिष्ठानाव

च्छिन्नइत्यर्थः पित्ताख्यदोषेणोपहते पद्मसनेने
नसह मधुरद्रव्यरूपाधिष्ठानस्य संप्रयोगानन्तरं
धिष्ठानावच्छिन्नत्वेनैव तिक्तरसाध्यासउदेति न
देवाध्यस्यमानतिक्तरसमात्रगोचरता सन्नहतिष्ठ
उदेतीत्यर्थः ननु तिक्तरसाध्यासाधिष्ठानस्य
भानेतासने तिक्तरसभानं नु केवलसाक्षिरूप
मिति मननमेव युक्तो नान्द्रियमेनग्राह्य तर्गिन्द्रिये
ति वैनन्यभास्यतिक्तरस इति अभ्युपगम्यमा
म इति शेषः परंपरयापीति रसनाध्यासस्य
ले इव धर्मिमात्रगोचरत्वमुत्पादनद्वारापीत्यर्थः
धर्मिणो मधुरद्रव्यादेः रसनेन्द्रियायोग्यत्वादिति
भावः नचतिक्तताद्रूपेणाध्यासैकत्वमपीत्यस्य
व्याख्यानप्रकारान्तरेणोति यद्यपि स्वसमकालेके
वलसाक्षिभास्यमधुररसरूपादिगुणासनत्वात्
घत्वाद्यनुभवस्यारोपरूपतायावस्यमाणत्वेन
सहकृतेपि नध्यासमर्थनं संभवति स्वसमपदार्था
नामिवघ्रातिभासिकतिक्तरसादेरपीन्द्रियास
त्रिकृष्टत्वेन सामग्र्यभावस्य तुल्यत्वात् तथापि नं
प्रकारमजानतानान्नकत्वमपीत्याद्युक्तमितिये
प नथैवेति यथाग्रसनहितिविषयत्वमाद्यपरा
सननाननुभवस्य समर्थनस्य याद्यात्तघहतिविष
यत्वमादायैव चात्तघत्वानुभवसंभवतदनुभव
स्यारोपरूपत्वकल्पनमयुक्तमित्यर्थः ॥ ॥

नचासंप्रयुक्तस्य रजतस्य चाक्षुषत्वेप्रमात्व

सि॰ले॰
टी॰
२०३

203

मात्रे विषयेन्द्रियसन्निकर्षः कारणं द्रव्यप्रत्
क्षे त्वन्संयोगः कारणं रजनप्रत्यक्षे रजनसं
योगः कारणमिति गृहीतानेककार्यकार
णनियमभंगः स्यादिति वाच्यं सन्निकर्ष
त्वस्य संयोगाद्यनुगतस्यैकस्याभावेनाद्य
नियमासिद्धेः द्वितीयनियमस्यैवापि
करीत्यानमस्तीव संयोगायोगेकैव द
द्रव्येपि द्रव्यत्वाख्यासंभवाद्यावद्दूरारहस्य
प्रद्रव्यत्वापि करणेन द्विषयत्वेन प्राप्ति
भासिकारजेनेद्रव्यत्वस्यापि प्रागनगतस्य
वेदत्ववदप्यासाम्यप्रतीत्यभ्युपगमे न
वहितीयनियमाविरोधात् द्वितीयनि
यमस्य पसामान्यकार्यकारणभावव्यति
रेकेणाविशिष्यापि कार्यकारणभावक
ल्पनायोगैरवपराहतत्वेन तृतीयनिय
मासिद्धेः ॥ ॥
नवापनीय इत्यत्र केवायकेसन्निकृष्टायस्यावश्यकत्वा
दितिमन्वाशंकते नचेति शंकितेवायकं परिहरति
सन्निकर्षत्वस्य त्यादिना आद्यनियमासिद्धेरिति जन्य
प्रत्यक्षमात्रे इंद्रियसन्निकर्षः कारणमिति नियमासि
द्धेरित्यर्थः जन्यपदं नित्यसाक्षिरूपप्रत्यक्षे व्यभिचा
रवारणार्थं शब्दापरोक्षमतेनाह भिन्नत्वमपि प्र
त्यक्षविषयेण द्रष्टव्यं श्रोत्रेदेवोप्य संयोगाद्यन्यतमस्य

मनुगतमस्तित्याशयमनेनाभाववत्वादिवदखंडोपाधि
रूपं वा सन्निकर्षत्वं संभवतीत्याद्यनियमविरोधो दु
र्वार इति आद्यनियमस्यासिद्धत्वमुक्त्वान्यद्रव्यस
मवेते इंद्रियसंयोगः कारणमिति द्वितीयमप्येतस्य क्र
मेनस्याविरोधमाह द्वितीयनियमस्येति द्वितीयनि
मस्य व्यवहारहेत्वायद्रव्यत्वाधिकरणत्वविषय
त्वेन द्वितीयनियमाविरोधादिति संबंधः नियमस्य
व्यावहारिकद्रव्यविषयत्वकल्पनायां नियामकमा
ह संयोगायोग्ये क्वचिदिति एकत्वद्वित्वादावित्यर्थः
एकत्वमेकमित्यादिप्रकारेण ज्ञापि संख्याश्रयत्व
भ्रमेण द्रव्यत्वाख्यासंभवादित्यर्थस्यावद्रव्य
मन्यत्वमात्रे इंद्रियसंयोगस्य कारणत्वनियमस्यए
कत्वादौ द्रव्यत्वाख्यासकाले तन्मते व्यभिचार इत्य
र्थः स्वद्वये द्रव्यत्वारोपे दृष्टान्तमाह तमसीवेति सि
द्धान्तेन तस्य द्रव्यत्वाभ्युपगमादाह नैयायिकरीत्ये
ति सौघालोकाभावस्तम इति नैयायिकैरुक्तेरि
त्यर्थः गुणाश्रयत्वं द्रव्यलक्षणमिति ज्ञानवतात
मसिद्धरूपवत्त्वभ्रमेण द्रव्यत्वभ्रमः संभवतीत्यर्थः
ननु चक्षुःकिरणत्वादौ च गदाविवक्षभावत एवं द्र
व्यत्वमस्ति अन्यथा रजतत्वादिज्ञानेऽपि तत्र नः
स्यात्रैवेष्टापत्तिरुक्तरजतत्वादिज्ञानेऽस्यापि
प्रमाणत्वात् ननु चक्षुःकिरणत्वादिकमपि व्यव
हारहेतोर्द्रव्यत्वाधिकरणं भवति व्यवहारदर्शना
या चक्षुःकिरणत्वाय चक्षुःकिरणे द्रव्यत्वरजतत्वा
दिज्ञानवाधादर्शनात्तथा चक्षुःकिरणत्वादेरिंद्रि
याः संयुक्तस्पर्शेन्द्रियकत्वमिति विषयत्वोपगमे द्विती

यन्नियमविरोधोपि दुर्वार इति चेन्नात्र शुक्तिरज-
तादौ रजतत्व द्रव्यत्वादिजातिर्नास्तीति मतमनु-
सृत्य तत्र द्रव्यत्वप्रतीतिं घटयति प्रातिभासिकर-
जतेन इति इदमर्थगतेनैव संबन्धेन तत्र द्रव्यत्वस्यापि
तत्संसर्गारोप इत्यर्थः तथा च शुक्तिरजतेन व्यव-
हार इत्यादि द्रव्यत्वाधिकरणेन भवतीति भावः

यत्सामान्ये यत्सामान्यं हेतुः तद्विशेषे तद्विशे-
षो हेतुरिति न्यायस्यापि यत्र वीजाङ्कुरादौ सा-
मान्य कार्यकारणभावाभ्युपगमे वीजान-
न्तरेङ्कुरान्तरोत्पत्यादिप्रसंगः तद्विषयत्वे-
न तत्तज्जातिलक्ष्यमाणविशेषकार्यका-
रणभावसिद्धेः न चात्रापि द्रव्यप्रत्यक्षे द्र-
व्यसंयोगः कारणमिति सामान्यनियमो-
पगमेः तत्संयोगादत्यद्रव्यप्रत्यक्षापत्तिरि-
ति प्रसंगोस्तीति वाच्यं तद्द्रव्यप्रत्यक्षे तत् द्र-
व्यसंयोगः कारणमिति नियमाभ्युपगमा-
त् अन्यथा तत्तौ यन्नियमेप्यतिप्रसंगस्य
दुर्वारत्वात् तस्माद्वास्ति लक्ष्मनियमभंगः
किंचात्र लक्ष्मनियमभंगोपि न दोषः इदं र-
ततेपरणामिनी लेजलेपरणामीत्यादेरन-
न्यथासिद्धस्याभवसमयमग्रहीताना-
मपिप्रत्यक्षमात्रे विषयसन्निकर्षः कार-

णभिन्नादिनियमानां व्यावहारिकविषये
सङ्कोचकल्पनमेतदेणोपपादनासंभवा
त् ॥ ॥

ननु द्रव्यप्रत्यक्षे इंद्रियसंयोगः कारणमित्युपग
मे रञ्जनचाक्षुषे रञ्जनवत्त्वः संप्रयोगः कारणमिति
ऽतीयनियमोपि दुर्वारः रञ्जनस्य द्रव्यविशेषत्वा
त् रञ्जनवत्त्वः संयोगस्य चेंद्रियसंयोगविशेषत्वा
द् द्रव्यविशेषप्रत्यक्षे इंद्रियसंयोगविशेषः कारणमि
त्यस्यार्थस्य यत्सामान्ययोः सिद्धत्वादिति शंकां परि
हरति यत्सामान्य इति सामान्यकार्यकारणभावो
यत्रातिप्रसंगवारकस्तत्रैवायं न्यायो नान्यत्रेत्यर्थः न्या
यस्य तद्विषयत्वेनेति संबंधः ननु इति न्यायादित्यर्थः
ननु बीजसामान्यस्यांकुरसामान्यस्य च कार्यकारण
भावोपगमे बीजान्तराद् अंकुरान्तरोत्पत्तिप्रसंगवदि
हाप्यतिप्रसंगस्य वारकत्वाय प्रवृत्तिरस्त्वेवेति
शंकते नचात्रापीति उक्तातिप्रसंगपरिहारायतत्त
दंकुरव्यक्तिं प्रति तत्तद्बीजव्यक्तेः कुतन्यायेन हेतुत्व
कल्पनावश्यकत्वेपि न तु द्रव्यप्रत्यक्षं प्रति न तु द्रव्य
संयोगस्यैव तेन न्यायेन कारणत्वं सिध्यति ननु तेन
न्यायेन तृतीयकार्यकारणभावः सिध्यतीत्याशये
नाह ननु इत्यादि ननु तेन न्यायेनातिप्रसंगपरिहा
रायतृतीयनियमस्य एव कुतो न कल्प्यते नत्राह प्र
त्यपेति तृतीयनियमकल्पन इत्यर्थः अतिप्रसंग
स्येति अन्यरञ्जनवत्संयोगात् अन्यरञ्जनचाक्षुषा

पत्तिरित्येवंरूपस्येत्यर्थः नचव्याप्तिनियमवत् रत्नी
पनियमोप्यास्त्विति वाच्यं अनियमगयपरिहारानुप
गुक्तस्य नस्याज्ञागलस्तनायमानस्याकस्यनीय-
नायाङ्कत्वादितिभावः तस्मादिति प्रथमन्तरनी
यनियमयोरसिद्धत्वात् द्वितीयनियमस्याविरु
द्धत्वादित्यर्थः ननु प्रथमद्वितीयनियमविरोधस्य-
दुर्वारतयाः प्रागुक्तत्वात् दैनः प्रातिव्याप्तिनियमवि
रोधस्यापि दुर्वारत्वाद्वानाक्तिक्रमनियमभङ्ग इत्यरु
क्तमनन्याह किंचाद्वैति शुक्तिरजतादिस्थलइत्य
र्थः अनन्यथासिद्धस्येति समकाले केवलसा-
न्निभासिरजतादिप्रत्यक्षत्वाद्यनुभवस्यैवाध्या
पिपारोपहरूपत्वकल्पनासंभवात् अनन्यथासिद्ध
त्वसिद्धिः क्रमसामग्र्यभावस्य समभावाश्चापि नत्व
वादन्यथासमर्पीन्द्रियव्यापारकल्पनाप्रसंगादनु
भवविरोधेसतिनत्कालेनइपरमसूवणस्यान्यथा
नयनोपपत्तेरित्यादिकमज्ञानत्वसंयोग अनुभवसो
पपादनासंभवादिति संबंधः ॥

नैवं संनिप्रमाणयोः सन्निकर्षः कारणं न
भ्रम इत्यपि सेकोच कल्पनासंभवादस
न्निकृष्टस्यैव देशान्तरस्यैव रजतस्यैहा
रोपापत्तिरित्यन्यथाख्यातिः पादपसारि
का अभिधायकत्वेनत्योवष्टुंटनस्यस्य
देशान्तरस्य रजतस्यापरोक्षत्वानुपपत्तेः
ख्यातिवाधानुपपत्त्यादिभिर्भ्रमविषय-

स्यानिर्वचनीयत्वसिद्धेश्च नुवायिष्मानसं
प्रयोगमात्रान्यानिमास्तिकसैद्धिपकत्वा
यगमेशुक्तिरजताख्यासमर्थेयनैवका
लानैर्ण्यतनीयस्येरंगस्यापिवात्वघट
क्तेनानस्यादितिवाच्यं ॥

क्तमनियमानोसंकोचकल्पनेसतिशुक्तिरजता
देरनिर्वचनीयत्वासिद्धिरेकत्ने नवैवंसतीति दे
शान्तरस्थरजतादिकंभ्रमविषयमितिन्यायमते
तत्रासन्निकृष्टस्यकथमन्यत्वमित्यनिर्वचनीय
ख्यातिवादिभिःशंकायांकृतायांसन्निकर्षःप्रत्य
क्षेकारणमित्यादिनियमस्यभवतांमतेव्यावहा
रिकपदार्थप्रत्यक्षविषयत्वेनसंकोचवन्नममते
पिनस्यप्रत्यक्षप्रमायांसन्निकर्षःकारणमितिप्र
त्यक्षप्रमाविषयत्वेनसंकोचकस्यनोपपत्तेरन्य
थाख्यातिवादस्यनकिंचिद्बाधकमितिपरिहार
स्यवचःपरेषामित्यर्थः भ्रमस्थलेप्रत्यक्षेसन्निकर्ष
स्याहेतुत्वेपिनान्यथाख्यातिवादस्यक्षतिरितिप
रिहरन्ति अभिव्यक्तेति अर्थस्यापरोक्षत्वइंद्रिय
सन्निकर्षत्वेनप्रयोजकं किंत्वभिव्यक्तचैतन्या
भिन्नत्वमितिवक्तव्ये तथाचभ्रमविषयस्यर
जतादेर्देशान्तरस्थत्वेऽऽपरोक्ष्यंनसंभवतीति
शुक्तितादात्म्यापन्नंरजतंसिध्यतीत्यर्थः अवच्छे
टनतादात्म्यं नन्वेवमपिशुक्तिरजतंशुक्तिवत्स
त्यमेवस्यात्तत्रानिर्वचनीयमानाभावादित्यतआह

ख्यातीति ख्यातिरपरोक्षप्रतीतिस्तस्याश्च भ्रमविषय
स्य देशान्तरस्थत्वमसत्त्वं चानिर्वक्तुं भवति श्रुतसं
वित् तादात्म्याभावेन प्रत्यक्षायोगात् शुक्तौ काल
त्रयेऽपि रजतं नास्तीत्यबाधितबाधकप्रत्यक्षबला
द्रजतं नास्तीति सत्येऽपि शुक्तौ रजताभावः सिध्यति
शुक्तौ यदि रजतेन न स्यात्तदा ख्यात्यनुपपत्तिर्यदि
न चेत्तत्स्यात्तदा शुक्तौ शुक्तित्वमिव नबाध्येत्ता
नः ख्यातिबाधानुपपत्त्या तस्यानिर्वचनीयत्वं सिध्य
ति शुक्तिरजतस्य उत्पत्ति विनाशवत्त्वादनिर्वचनी
यत्वसिद्धिरेतद्विवर्णलक्षणेनित्युपपत्त्या वस्तुरेष
पंचितमिति नात्र प्रपंच्यते उत्पत्तिमत्त्वादि शुक्तिरा
दिशब्दार्थः शुक्तिरजतादेस्तादात्म्यभासमानत्वादी
शुक्तिरजतस्य स्वतादात्म्यस्येदमर्थसंप्रयोगा
देव चाक्षुषहति विषयत्वेनि सैषसंगइति शोकन्त
नचेति न चैवेति शुक्तावेव कालान्तरे यदत्यसती
यं तत्स्यैतत्पर्थः ज्ञातमिति व्याहतिः शुक्तिरजते विष
यीकरोति सैव व्याहतिः शुक्तौ कालान्तरेत्यसतीयं
रंगमपि ज्ञानेन विषयीकरोतीति व्याहतेः रजत
तादात्म्यस्येदमर्थसंप्रयोगजन्यत्वस्यैव काला
न्तरीयरंगता दात्म्यस्येदमर्थसंप्रयोगजन्यत्व
स्याप्यविशेषादित्यर्थः न त्याच्च संप्रयोगो न रजत
गोचरहतिहेतुः किं तु साहस्यविशिष्टधर्मिज्ञान
मेवहेतुः साहस्यज्ञानं चदोषत्वेन धर्मिज्ञानत्वेन च
रजताद्यध्यासे कारणं रजतादिकं च स्वगोचरहति
विनैव चैतन्यभास्यमिति मनस्युपपन्नमिति भावः ॥

रञ्जनाध्याससमये रागरञ्जनमाधारणत्वा·
कविकारदर्शनाविशेषेपि यतो रागादिरू
पकलुषदोषाभावादितस्तत्रजनदानरागाध्या
सस्तनएवमयापिनहिविषयह्मनन्दयस्था
ञ्जुपगमात् तस्मादिदमेणासभिन्नरञ्जन
गेवरायकैवह्निरिद्धिपञ्जन्या ननत:
शगिदमाकाराह्निरिति नाचैवेपमस्ता
न्निवर्नैकनसदसद्भावविनाकार्यति
श्मेनयिणानस्तानमध्यासकारणमिनो
दमाकाराह्निनमपेत्यनदभिव्यक्तैनेवसा
त्तिणानदध्यासरञ्जनस्यावभासहेभवान
ञ्जसकुसास्याभिव्यञ्जकयानयैवदेहस्या
रञ्जनविषयसंस्कारायानोपपनेस्वरञ्जना
काराह्नितव्यैर्यैतिमन्यते ञानहयपतेइ
दमिमेकाह्नितरध्यासकारणीभूता इ
दंरञ्जनमिति द्वितीयोह्नितरध्यासरञ्ज
नविषयानतिदमेणाविनाध्यासमावेशो
चराम ॥
नवमनेपिञ्जौकाल्पनेरेऽध्यासनीयस्यरागस्य
रञ्जनाध्यासमयएवाध्यासः किंनस्यादपिद्यान
स्यसाहृदयज्ञानस्यचरञ्जनेरमाध्याससाधारणत्वा
दिनिदोषैतोस्यसत्त्वयति रञ्जनाध्याससमयइति

सि॰ ले॰
टी॰
२०७

२०७

यदि वहृष्यमानस्याहृष्यत्वरूपविषयदोषाविषयेपि र
जनाध्याससमये रङ्गगोचररागात्मकपुरुषदोषस्या
भावादजनरागस्य सत्त्वान्न रङ्गाध्यास इति परिहा
र इष्यते न तद्यममापि तत्स्मृतरूमित्याशयेनाह
यन इति रागादिरूपायैः पुरुषदोषस्तदभावादस्य
कोषादित्यर्थः रागादीत्यादिपदेन रङ्गस्य बुद्धौ वि
परिवर्तनेनेष्टत्वे दोषाभावादीत्यादिपदेन रजन
रागोगृह्यते ननु एवं तर्हि रङ्गगोचररागादेरभावा
द्रजनरागसत्त्वादध्यासाद्याकारणान्न रजतस्यैव
नद्योत्पत्तिस्तत्काले रजतविशिष्टधर्मिगोचरवृत्ते
रुदयस्योपेयत इत्यर्थः कविना किं कमनस्यधर्म
हरति तस्मादिति धर्मिज्ञानस्य कारणत्वेमानाभा
वादित्यर्थः नोचेदिति इदमाकारवृत्ताविव्यर्थः धर्मि
ज्ञानस्य कारणत्वे मानाभाववचनमायाननं इत्यु
पपादितेन वचनवर्तदेन दभिसंध्यायतस्य तत्कार
णत्वमनमेवाह शुक्त्यवच्छिन्नज्ञानमिति इद
माकारवृत्तिपक्षेपि रजतगोचरवृत्तिरङ्गीकर्तव्ये
ति केचित्तन्मतं दूषयति इदमाकारमिति शुक्त्यपि
दमाकारावृत्तिमपेक्ष्य रजताकारावृत्तिर्व्यर्थेति से
वयः इदमाकारवृत्युपगमेपि तत्र रूप्यज्ञानं ज्ञान
मध्यासे कारणमिति नीति इति शाब्दो ह्यर्थः य
मज्ञानस्याध्यासकारणत्वादित्यर्थः इदमाका
रवृत्तिर्व्यतिरिक्ता रजताकारवृत्तिः किं रजतमाना
यं किं वानन्यस्कारार्थमायाह इत्याह नेदमिव्यक्ते
नैवेति इदमाकारवृत्त्यभिव्यक्तेनैवेत्यर्थः द्विती
यं दूषयति तद्वासकेति न चान्यगोचरवृत्त्याक

णमन्यगोचरसंस्काराधानमिति निवार्यं पहूस्यैव
च्छिन्नत्वेनान्येषां वं नः पदार्थाः प्रकाशनेनैव
हन्यानावन्तःपदार्थेषु संस्काराधानमिति प्रागु
क्तत्वादिति भावः येन स्वगोचरत्वमेव स्वगोचर
संस्काराधानमिति मन्यन्ते तेषां मते प्रत्यक्षरज
नगोचरत्वमिति रप्यस्ति तत्र किं द्वितीयात्वमिति प्र
त्यरजनमविशिष्टपर्मिगोचरा किं वा रजनमात्रगो
चरेति संशये मनहृये नानिर्णये दर्शयति ज्ञान
हृयपक्षइत्यादिना द्वितीयत्वमितीदं रजनमिमे
वमाकारासतीप्रत्यक्षरजनविषयतिसंवयः
प्राकारविशेषोपादानफलमाह नन्विति ॥

इदं रजनं जानामीति तस्या इदमर्थतादा
त्म्यापन्नरजनविषयत्वानुभवादिति के
चित् अत्रैतन्नयपेदमंशावच्छिन्नचैतन्यस्थः
विद्यारजनाकारेण विवर्तते एवमिदम
शविषयत्वमिति ज्ञानावच्छिन्नचैतन्यस्था
विद्यारजनज्ञानाभासाकारेण विवर्तते
नत्विदमंशोह्यति वदतन्यस्तेरजतज्ञान
मस्ति तथा च रजनस्याधिष्ठानगतेदंत
संसर्गाभानवत्त्वात् ज्ञानस्याप्यधिष्ठान
गतेदंविषयत्वसंसर्गाभानोपपत्तेस्तस्या

ऽपि न द्विविषयत्वं वक्तव्यमिति वाच्यं स्वतादा-
त्म्याध्यासे तत्र विषयताद्वैतस्यैकत्र सं-
गे विषयत्वेति प्रसङ्गाभावात् न चापि ज्ञा-
नाध्यासयोरेकस्मिन् ज्ञाने प्रकाशनिय-
मस्यैव भावनाभाष्यविवरणप्रतिपादना-
त् एकवृत्तिविषयत्वे वक्तव्यमिति वाच्यं
वृत्तिभेदेऽपीदमाकारवृत्त्यभिव्यक्तेऽप्येक-
स्मिन्साक्षिणि तयोः प्रकाशोपगमादित्या-
हुः ॥

द्वितीयवृत्तेर्विशिष्टविषयकत्वेऽप्यनुभवप्रमाणय-
ति इदं रजतं जानामीति द्वितीयवृत्तेरध्यस्तमात्र-
विषयकत्वमिति मतमाह अन्ये त्विति ज्ञानद्वय-
पक्षे द्वितीयवृत्तिरविद्यावृत्तिरिति प्रतिपादयति
यथेत्यादिना विवर्तेति परिणामत इत्यर्थः एव-
मिति इदमंशविषयवृत्तिज्ञानेनावच्छिन्नेत्यर्थः
इदमाकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यगताविद्याध्य-
स्तरजतमात्रगोचरवृत्तिरूपेण परिणमते सा च
वृत्तिर्ज्ञानाभासः भ्रमज्ञानकारणाजन्यत्वादि-
त्यर्थः अनध्यस्तमिति ज्ञानाभासरूपं रजतज्ञानं
रजतवत्प्रातिभासिकमेव न त्विदमाकारवृत्तिव-
द्व्यावहारिकं ज्ञानाभासस्यापि शुक्तिरजतवदेव
भ्रमज्ञाननिवर्तकप्रत्यक्षबाध्यत्वादित्यर्थः ज्ञाना-
भासस्य रजतमात्रविषयकत्वेन स्यादिदं रजतमित्या-
कारेण स्यादित्याशंक्य ज्ञानाभासस्य इदमपीव

षयकत्वाभावेऽपि तस्य तदाकारसंभवतीत्याश
येनाह तथात्वेति ज्ञानाभासे यतिइदंविषयक
त्वस्य वह्निरत्र चैतन्यस्यापि ध्यानत्वेस्तीत्यर्थः इदमे
षाज्ञाने ज्ञानाभासेऽप्यत्यपि ध्यानभूते विद्यमाने य
दिदंत्वविषयकत्वं तत्संसर्गोरञ्जनगोचरज्ञाना
भासमनेतत्रदृष्टान्तमाह रञ्जनस्येति रञ्जनापि ध्या
नगतस्येदंत्वस्य संसर्गोपप्यारञ्जने भासनेनपेक्ष
ध्यः नतु ज्ञानाभासेन रञ्जने गृह्यमाणे इदंत्वसंस
र्गो गृह्यते चेदिदंत्वमपि तेनावश्यंग्राह्यं इदंत्वग्र
हणं विना तत्संसर्गग्रहणायोगात् तथा च ज्ञा
नाभासस्य रञ्जनत्वविशिष्टेदमंशविषयकत्वसिद्धि
रिति शंकते नचेति संसर्गांशस्य रञ्जनज्ञानाभा
सगोचरत्वे हेतुगर्भविशेषणमप्युक्तस्येति वक्ष
ष्यमिति अन्यथा घटत्वादिनिरूपितसंसर्गस्यत्व
स्य घटत्वादिविषयकत्वं न स्यादित्यतिप्रसंगाय
त्तेरितिभावः ज्ञानाभासस्य इदंत्वरूपप्रतियोगि
विषयकत्वाभावेऽपि ज्ञानाभासेऽन्यस्यापि ध्यानतया
ज्ञानाभासतादात्म्यापन्नस्य इदमंशज्ञानस्य प्रति
योगिविषयकत्वात् ज्ञानाभासस्य संसर्गविषयक
त्वात् ज्ञानाभासस्य संसर्गविषयकत्वं संभवति
तावतैव उक्तातिप्रसंगपरिहारोपपत्तेरिति परिह
रति स्वतादात्म्यापन्नस्येति स्वपदं ज्ञानाभासपर
हेतिभेदेऽपीति अध्यस्तमात्रगोचराविद्यावृत्तेर्विव
रणाचार्यैरनभ्युपगमात् इक्तनियमे ज्ञानपदं साक्षि
परमेवनहतिपरमिति विवरणाचार्यमायोल

स्तन इतिभावः ॥ ॥

ननु सर्वपदार्थानां स्वात्मप्रसादादेव प्रका-
शोपपत्तेः किंहन्याचक्षुरादिविषयसंस्का-
रार्थानाभ्युपपत्तेर्येनैतदपेक्षणेपि त्रिगमा-
भ्युपगमो व्यर्थः परोक्षस्थलइवानिगमेनव
मवच्छिन्नस्वातन्त्र्येणैवचक्षुरादेरपिप्रकाशोप
पत्तेः नचनत्यासत्तिपरोक्षापरोक्षवैलक्ष
ण्योपपत्तिः साक्षान्निमित्तोरिवकरण
विशेषसमुत्कर्षहतिवैजात्यादेवतदुपपत्तेः
अत्र केचिदाहुः मनपरोक्षस्थले विषयापिहा
ननयानदवच्छित्वमेववैवेत्रपोविषयप्रका
शः सत्तानादात्म्यरूपसंवयसंभवेस्वरूप
संवेपस्यास्वस्वतावकल्पनायोगादितिनद
भिव्यक्त्यर्थंप्रक्रोहतिनिगमाभ्युपगमः

परोक्षस्थले ॥

एवंबाह्यगोचरापरोक्षहृतीनामेवावरणाभिभावः
कत्वमितिनियमस्यभ्रमस्थलेपदमाकारहृतेरावरणाभि
चारणेकार्येसत्यानहृत्यभ्युगमानभ्युपगमाभ्यांता
परिहृत्यप्रसंगात् ज्ञानद्वयपक्षेकिंविशिष्टार्थएव
हृतिरितिनिगमसामग्रीपति नचिति किंहृत्येति हृति
रेवमास्तान्निगमोहृतापास्तएवन्यायः ननुके
वलसाक्षिणाप्रविविषयानुभवरूपत्वकालीनोरवि

षयानुसंधानेन तस्मादनुभवनाम लक्षणसंस्का
राभावात्तथाभ्यागतेन कहस्यनेगीकारे वक्तराधन
विधानेन तस्यात्रिन्यसात्तिरिणवक्तरादेरनुपयोगा
देनाहनिरादर्नेवेन्यापोकानामंगीकरोति चटादी
ति ननु विषयप्रकाशएव नत्रिगर्मफलमितिने
त्याह परोक्षस्य लक्ष्वेति नवप्रत्यक्षपरोक्षज्ञानयो
वैलक्षण्यमनुभवतिहे नवप्रत्यक्षस्यलेहति
निर्गमाभ्युपगमेनिर्वहतिः वहिर्निर्गतहम्यवः
छिन्नत्वेनत्यमःपरोक्षज्ञानमनिर्गतहम्यवछिन्न
त्वेनन्वेपरोक्षज्ञानमितिनेत्याह नचतथासतीत्या
दिना हृत्यनिर्गमनेःसतीत्यर्थः इंद्रियजन्यज्ञान
प्रत्यक्षेनदयंज्ञानेपरोक्षमितिवैलक्षण्यापपत्तेरि
त्यर्थः यथाप्रणादज्ञानेपादत्रपकरणविशेषप्र
कंषणादत्रवपैवेजात्ये यथावाप्रत्नभिन्नावनुमि
नावनुमितित्वेनघेत्यर्थः करणविशेषः इंद्रिय
मनुमानादिव नत्वप्रकंहृनिष्ठवैजात्येप्रसन्तः
त्वादितन्नपपन्नपापित्रपमपापितपवानस्मादेवम
र्थः हृतिनिर्गमेसाधयति अत्रकेचिदाहुरिति वि
षयावच्छिन्नाननपाविषयावच्छिन्नंपक्षेनत्वेनदेव
विषयप्रकाशःनजीवत्वेनन्यनस्यविषयंप्रत्युपा
दानत्वाभावेनसाक्षात्तादात्म्यसंबंधाभावादित्य
र्थः अन्यस्यवेति परंपरासंबंधस्यवेत्यर्थः नासा
त्त्वन्तूपसंबंधसंभवेसन्तपसंबंधकल्पनायोगात्
साक्षात्संबंधसंभवेअन्यस्यसंबंधकल्पनायोगा
दितिविभागः ननुःकिंतत्राह इतितदभिव्यक्त्यर्थ

सि-ले.
टी.
२९

210

मिति विषयावच्छिन्नत्वलक्षणेनान्येनैव विषयप्रकाशा
कत्वात्तस्य स्वग्राहकत्वात्तदावरणाभिभवत्वाभिव्य-
क्तिसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । ननु कथमस्यापरोक्षस्यापि
विषयावच्छिन्नत्वलक्षणेनान्येनैव विषयावभासकत्वा
ननस्त्र नत्वापि निर्विगमः प्रसक्त्येनेतित्याह परो
क्षस्थल इति ॥

व्यवहितेनेव ह्यादौ हतिसंसर्गायोगादिंद्रियव
दन्वयव्यतिरेकशालिनो हतिनिर्गमद्वारस्या
न्यपलेभाद्यानिर्गतहृत्स्वावच्छिन्नचैतन्यमेव
स्वरूपमेव येन विषयगोचरमगत्याभ्युपग-
म्यत इति अस्य त्वहंकारस्य बहिःस्वादिषा
परोक्षस्य साक्षाद्वैतन्यसंसर्गिणस्त्वमध्यस्तिव
ताद्वापि विषयसंस्पृष्टमेव चैतन्यमापरो
क्षहेतुरिति तदभिव्यक्त्ये हतिनिर्गमस्त
मर्थयते इतरेतरशब्दानुमानावगतेष्वर्थः
मन्यत्वावगतेस्पृष्टतानावदनुभूयते नहि
रसालपरिपक्वादिविशेषणनवारमामोप
दिष्टपिपन्नत्वावगत इव स्पष्टतोस्ति तद
नेनरमपिकण्यं तदिति जिज्ञासा वहते: न
वणश्वात्मापूर्णादिमात्रावगमेपि रसालमा
धुर्यादिहृत्स्ववान्तर जातिविशेषवाविशे
द्वाभावानत्तत्वेपि श्रोत्रात्मस्यागृहीतसंग
तिकत्वात्स्वद्वादसाधारणत्वानिविशेषाव

च्छिन्नमाधुर्यावगमो नास्तीति जिज्ञासा न
ह्यतिरङ्के निःशङ्का रसाले सर्वे निर्णायीमा
धुर्यविशेषोऽस्तीमस्माच्छ्रद्धान ॥

इति निर्गमनहेतुसन्निकर्षाभावादित्याशये
नाह व्यवच्छिनइति इतिनिर्गमनेऽउपपत्तेनरमा
ह स्वश्रमेत्विति संसर्गेऽप्युक्तमित्यमिनीति संसर्गस्या
ज्ञानत्वविषयावधेनैकचिन्त्यमप्रयोजकस्संस
र्गस्यैवान्यत्रापि संभवेत्तन्त्रायोगादिति भावः
विषयसंस्पृष्टमेवेतिनन्वतदसंस्पृष्टंजीववचैतन्य:
मित्येवकारार्थः नहीति विषयावच्छिन्नत्वलेवैत
न्याभिव्यञ्जकपदस्यार्थः मनसैवस्तन्यावरणाभिभ
वस्यावरणकनाशप्रतिपादनस्यैवकेनदभिभवार्थ
इतिनिर्गमनमितिप्रतिपादयति इतरेत्विति न
नुशब्दाद्यवगतेऽप्यर्थेस्पृष्टनाकिंनस्यादितिनेत्या
ह नहीति परिमलस्पर्शगन्धादिपदेरसालगतरस
स्पृष्टार्थमात्रफलेमधुररसादेरस्तीत्येवंत्वपादा
नवाक्याच्छ्रुतवारमुक्तादपिमधुरतादिसामान्या
विशिष्टतयैवरसादिज्ञानेभवतिनतुमधुरत्वा
वान्तरजातिविशेषविशिष्टरसादिज्ञानेनरसावर
सादिगतजातिविशेषज्ञानाभावादेवजातिविशे
षजिज्ञासाउपपद्यतेनतुशब्दादवगतेऽपिस्पृष्टत्वा
भावादित्याशयेनशङ्कते नचशब्दादिति माधुर्य
मधुररसंमाधुर्यादिमात्रावगमेपिशब्दादरसाधार

सि॰ ले॰
टी॰
२११

211

एतज्जातिविशेषावच्छिन्नमाधुर्यावगमो नास्तीति सं
बंधः असाधारणो यो जातिविशेषस्तदवच्छिन्न
याम् माधुर्यावगमो नास्तीत्यर्थः। जातिविशेषावगमा
भावेऽपायमावेदयन्नाह रसालेत्यादिना रसाल
स्य यन्माधुर्यादि न हि निर्वक्तुमवान्तरजातिविशेषस्
य वाचकशब्दाभावादित्यर्थः। न ह्यापकशब्दमंगीकृ
त्यापि शक्तिग्रहाभावान्न तदवगमोऽनुसंभवतीत्याह
नस्त्वेपीति नस्येति अवान्तरजातिविशेषवाचक
शब्दस्येत्यर्थः। न च शक्यमिति संबंधः। न ह्यवाचकपदा
भावेपि न ह्येयकोवाकारूपशब्दोऽस्तीति तेन च जातिवि
शेषावगमोऽप्यस्ति न चावगतेन जातिविशेषस्य
तानाभावादेव जिज्ञासेत्याशयेनाह रसास्त इत्यादिना

ननु नावान्तरजातिविशेषस्याप्यवगमात्
न ह्यपि विशेषशब्दस्तत्त्वेन विशेषं विहाया
न्यगतेन विशेषेणेव बोधयति अप्रामाण्यापा
तेः न च नत्वेनैव विशेषविशेषत्वेन सा
मान्येन रूपेण बोधयति न विशिष्येति जि
ज्ञासेति वाच्यं प्रमेयत्वेनापि मधुररसविशे
षस्य जातिविशेषस्य रूपेण एव विषयी
करणेन जातिविशेषगतेन विशेषेणानावि
षयीकरणाज्जिज्ञासानुवृत्तिप्रसंगात् न
सामान्यमत्र ग्राह्येऽभिव्यक्तापरोक्षकरसे चेत्

न्नावगुंठनात्स्पष्टताजिज्ञासानिवर्तनेनत
माशङ्कादिगम्यतदभावादस्पष्टेनेतिव्या
वर्त्याभ्युपगतेनवा अनपवसातिवेद्यस
हखादैः स्पष्टता ॥

अथपूर्वपक्षः किंतद्गतजातिविशेषं वोपपत्तिकिं
वाद्यगते आद्यमंगीकरोति तद्गतावान्तरेति हि
तीयेदूषयति नद्वितीयमिति नद्वेति रसालामाधुर्या
दावित्यर्थः तात्पर्यविषयएवपाद्वस्यप्रामाण्या
भ्युपगमादितिभावः नचाप्रामाण्येऽदृष्टापत्तिरिति
वाच्यं आप्तवाक्यस्यतदंगीकारायोगादितिभावः
माधुर्यगतजातिविशेषभावमंगीकृत्यशंकते न
नतद्गतमेवेति सामान्येनेति विशेषतोरसालमा
धुर्यगतेजातिविशेषइवफलांतरमाधुर्यगतेष्व
जातिविशेषपिसत्वात् सामान्यरूपमितिभावः न
विशेष्येति जातिविशेषगतविशेषविशिष्टतया
जातिविशेषत्ववोपपत्ति नचावरसालमाधुर्य
गतजातिविशेषस्यसत्त्वरूपेणप्राद्दवगतत्वेपि
स्वगतसाधारणविशेषविशिष्टतयानवगतत्व
त्वादेवजिज्ञास्यत्वमितिभावः जातिविशेषगतो
साधारणविशेषः किंजातिरूपः किंवाजातिवि
शेषाश्रयेतराहतित्वे सतिजातिविशेषाश्रयहति
तद्रूपोपाधिर्वा नाद्यः जातौ तदनंगीकारात् नहि
तीयः रसालमाधुर्यगतजातिविशेषमस्तेण

पिनदग्रहणेन अस्मत्तावगतेऽपि ज्ञातृविशेषजिज्ञा
सानुवृत्तिप्रसंगात् तस्मात्स्वस्वरूपेणापि सज्ज्ञातृविशे
षः स्वरूपेणैव स्फुरति इति वक्तव्यं स्वरूपेण तदवग
मश्चैकशब्दादप्यस्येवेति शब्दावगतस्यापि स्फुरत्त्वे
नत्रजिज्ञासानुवृत्तिर्न स्यादित्याशयेनाह अस्मत्वेना·
पीति तस्मादिति अस्मत्तावगतइव शब्दादिगम्येऽर्थे स्फु
रत्ताभावादित्यर्थः अनुभवसिद्धायाः स्फुरत्तायाः प्र
योजकमाह अभिव्यक्तेति अपरोक्षत्वं स्वप्रकाशत्व
मेकरसमेकरूपत्वं अभिव्यक्ते पदपरोक्षैकरसचै
तन्यं तत्तादात्म्यात् अस्मत्त्वग्राह्यस्फुरत्ता विषयतावि
शेषरूपेत्यर्थः अनेन विषयगतस्फुरत्ताप्रयोजकी
भूता विषयचैतन्येनताक्ष्मसवरणनिवृत्तिरूपात
स्यास्मिद्धये वृत्तिनिर्गमनमपेक्षितमिति सूचितं आ
वरणनिवृत्तेः स्फुरत्ताप्रयोजकत्वेऽन्वयव्यतिरे·
कौ दर्शयति अतएवेत्यादिना अभिव्यक्तचैतन्य
संसर्गादेवेत्यर्थः ॥

सादवृत्तिवेद्यस्यापि ब्रह्मणो मननादेः प्राग
ज्ञाताज्ञाननिवृत्तावस्फुरत्तानन्दनेन तदनन्तरं वृत्तौ
स्फुरत्तेति वृत्तिनिर्गममप्युपपादयति नन्व
ज्ञातावतापि विषयावरकाज्ञाननिवृत्त्यर्थं वृ
त्तिनिर्गम इष्यते तदयुक्तम् विषयावच्छि
न्नचैतन्यगतस्य तदावरकाज्ञानस्यानिगी
तवृत्त्यानिवृत्त्युपगमेऽप्यनतिप्रसंगात् न
चतथासतिदेवदत्तीयचक्षुर्ज्ञानेनयज्ञद

नीयघटाज्ञानस्यापि निवृत्तिप्रसंगः समा
नविषयत्वस्य सत्त्वात् अहमर्थविषयत्वेन
मतिरूपयोर्ज्ञानाज्ञानयोर्भिन्नाश्रयत्वेन तयो
र्विरोधे समानाश्रयत्वस्याभावेऽपि त्वादिति वाच्यं
समानाश्रयविषयत्वे ज्ञानाज्ञानयोर्विरोध
प्रयोजकत्वे गौरवान्न वृत्तिनिर्गमाद्युपगमे
ऽपि देवदत्तीयघटवृत्तेर्यज्ञदत्तीयघटाज्ञा
नस्य च घटावच्छिन्नचैतन्यैकाश्रयत्वविषय
त्वयोः स्यान्निवृत्तिप्रसंगनादवस्थ्येन ॥

यावद्वृत्तीति शब्दजन्यावृत्तिर्मनननाद्यनुष्ठानात्
प्रागसंभावनाविपरीतभावनाभ्यां प्रतिबद्धत्वाद
ज्ञानानिवर्तिका तदनुष्ठानानन्तरमप्रतिबद्धत्वा
दज्ञाननिवर्तिकेति भावः नन्वेवं भावनापीति अ
त्र केचिदाहुरित्यादिना मतत्रयोपन्यासात्मकग्र
न्थेनापि न्यर्थः विषयावरकाज्ञानस्य ग्रहणगमन
मते अतिनिर्गतवृत्त्या निवृत्तिसंभवेऽपि तस्य विषया
वच्छिन्नचैतन्यगतत्वपक्षे तन्निर्गमोपपत्त्यसंभवादि
त्यपेक्षानिर्गतवृत्त्यैव विषयगताज्ञानस्यापि
निवृत्तौ नास्ति बाधकमित्याशयेनाऽज्ञाने विषि
न हि विषयावच्छिन्नचैतन्यगतत्वेऽपि ननु ज्ञाना
ज्ञानयोर्निवर्त्यनिवर्तकभावलक्षणे विरोधे समा
नाश्रयत्वे सति समानविषयकत्वं तन्त्रं समानाश्र
यत्वं च वृत्तिनिर्गमेन सति संभवति अज्ञानाश्रय

सि॰ ले॰
टी॰
२१३

213

विषयत्वेनान्ये इति इयज्ज्ञानस्यापि स्थितिलाभा
न्नत्विगमाभावेन तयोस्समानाश्रयत्वात्समवा
ने समानविषयकत्वमात्रे विरोधप्रयोजकमपूर्व
वस्यति तथा चातिप्रसंग इति शंकते न चैतथा
सतीति इति निर्गमादुपगमे सतीत्यर्थः सत्वा
दिति देवदत्तीयघटज्ञानयज्ञदत्तीयघटाज्ञान
योरिति शेषः अहमर्थेति इति निर्गमाभावे स
तिज्ञानमहमर्थनिष्ठमेव तद्विषयत्वेनान्यनिष्ठ
विषयावरकाज्ञाने च विषयत्वेनान्यनिष्ठमेव न
त्वहमर्थनिष्ठं तथा च समानाश्रयत्वं वापि नतो
र्विरोधप्रयोजककोटिप्रविष्टमित्यर्थः समानाश्रयवि
षयत्वमिति ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधे समानाश्रयत्वे स
ति समानविषयकत्वं प्रयोजकं परिकल्प्यत इति
वाह्यायद्वेति निर्गमे सोऽहं नेत्युक्तदोषतादवस्थ्या
न तयोर्विरोधेऽतः प्रयोजकादन्यदेव प्रयोजकं क
ल्पनीयं तच्च इति निर्गमे विनैव सिध्यति अतो
विरोधप्रयोजकोपपादकं न यापि इति निर्गमा
नसिध्यतीति समुदायार्थः देवदत्तीयेति यज्ञ
दत्तीयघटाज्ञानाश्रयघटावच्छिन्नचैतन्ये देवद
त्तीयघटज्ञानरूपवृत्तिनिर्गमनद्वारा संबन्धे सति दे
वदत्तीयघटज्ञानयज्ञदत्तीयघटाज्ञानयोस्समान
योस्समानाश्रयत्वे सति समानविषयकत्वं लभ्यते
न च देवदत्तीयघटज्ञानात्यज्ञदत्तीयघटाज्ञाननिवृ
त्तिरस्तीत्युक्तदोषतादवस्थ्यमित्यर्थः ॥

यदज्ञानेपंगुरूक्षेमतिरसद्विषयावरकेनन
द्वैयनहिविषयकज्ञाननिवन्धमितिएष
गेवविशेषप्रयोजनकस्यवक्तव्यानयासा
मानाश्रयत्वस्यानपेक्षणान् अथाहः इह
तितिंगमानुपगमेज्ञानाज्ञानयोर्विशे
षप्रयोजनकमेवइतिर्निरूप्य यदज्ञानेपंगु
रूषेप्रतीत्याद्युक्तमितिचेन्न परोक्षज्ञाने
नापिविषयगताज्ञाननिहतिप्रसंगान्
अपरोक्षत्वमपिनिवर्तकज्ञानेविशेषण
मितिचेन्न किंतदपरोक्षत्वंननावज्ञातिः
इअयमासीदितिसंस्कारोपनीतदंडवि-
शिष्टपुरुषविषयस्यचाक्षुषज्ञानस्यदेशो
पिनन्तत्वेनतत्रापिविषयगताज्ञान नि
हत्यापातात् देंउस्याज्ञाकरोमीतिनदंडो
प्यापरोक्षान्नुभवापनेश्च अनन्नुमवेपि
संस्कारसंनिकर्षपरिकल्पनाद्विषयसंनि-
कर्षजन्यत्वयानत्रकाल्पनिकापरोक्षाव
गमेनमितिसादावपिलिंगज्ञानादिकंसं-
न्निकर्षपरिकल्पनदंगीकारापनेः देशो
योथापरोक्षत्वमनेतत्वमजातिर्नायोग्या-

ज्ञानेर्थाप्यहृतिननियमात् ॥

यदीदं प्रयोजकं न भवति किं तर्हि तत्प्रयोजकं इ
तिनिर्गमननिरपेक्षत्वं सर्ववादिनस्तत्राभिप्रेते
तत्राह यदज्ञानमिति तदिति तदज्ञाने तत्प्रकु
षीयतद्विषयकज्ञाननिवर्त्यमित्यर्थः तथाच
प्रयोजकपदीरेयप्रकृतप्रतीत्यनेनतदीयत्व
नेनवयक्तदनेप्रतिविषयावरकाज्ञानस्यपक्तद
तीयज्ञानेनैवनिवृत्तिर्नदेवदत्तज्ञानेनेति ति
यमलाभातेनातिप्रसंगइतिसूचितं वृत्तिनिर्ग
मेसाधनिनुमपक्रमते अज्ञातुरित्यादिनाकिंत
दिति अपरोक्षत्वंजातिरूपाधिर्वेति किंशब्दार्थः
आद्येदूषयति तत्राद्येति सर्वेदंडविशिष्टत
याग्रहीतेविस्मृतिप्रत्यतेमानकालेदंडविप्रके
प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानेसंस्कारतत्प्रोपनायकस्येह
तोदिंद्रियासंनायते अपेविस्मृतिज्ञादंद्राकीदि
ति तत्वदंडांशेप्रत्यक्षत्वमस्तितत्वा आयेदोष
माह दंडांशेपीति निहत्यापानादिति नचात्रहा
पति वैकल्पिकासदंडउद्दानीकीहपाइमिति
तोनानुदयप्रसंगादितिभावः ननुज्ञानतिह
त्यनुभवयोरभावेपिदंडांशेप्रत्यक्षत्वकल्पते
कल्पकेवइंद्रियसन्निकर्षजन्यत्वेसन्निकर्षस्य
तविषयप्रत्यासत्तिरितिमननमनुस्वन्यसंस्कारः
कल्पनेइन्यायोकाअतिप्रसंगमाह अननुभवे

धीत्यादिनाऽनुमितौ लिंगज्ञाने सन्निकर्षः उ
पमितौ सादृश्यज्ञाने सन्निकर्षः शाब्दे पदार्थो
पस्थितिः सन्निकर्षः अर्थापत्तावनुपपद्यमान
पदार्थज्ञाने सन्निकर्षः अभावज्ञाने प्रतियोगि
ज्ञाने सन्निकर्ष इति कल्पनया अत्यन्तप्रमाणप
रिशेषापत्तेरिति भावः तदंगीकारेति अप्रयोज
नांगीकारापत्तेरित्यर्थः दंडेऽपि प्रत्यक्षत्वेना
नौति द्वितीयकल्पं दूषयति दंडेऽपीति व्या
प्यवृत्तित्वनियमादिति अव्याप्यकस्यामेवप्र
त्यभिज्ञायां तत्तायाः संस्कारजन्यायाः स्मृतित्वापत्तौ
जातिसंकरापत्तेरिति भावः ॥ ॥

तदनियमेऽपि च क्लेदकोपाधिभेदात् रूप
त्वेन तस्याव्याप्यवृत्तिजातित्वायोगाच्च ना
घुपाधिः तदनिर्वचनात् इंद्रियजन्यत्वं
मितिवेत्त सालिसम्बन्धाव्यापनात् अनु
मितित्वादज्ञानोपनीतगुरुत्वादिविषयह
चटप्रत्यक्षे विशेषणत्वानित्यापत्तेश्च
कारणेन तत्तावदनन्तदेशापरानलक्षुपनय
सहकारिसामर्थ्यादिंद्रियसंवन्नकत्वा
दस्वगतजन्यतावच्छेदकाग्रहणानेकेषि
द्रियजन्यत्वस्य दुर्ग्रहत्वाच्च ननु दैवतस्य
वस्यप्रमयनीतस्यापरोक्षरूपत्वोपपत्तोप्र

सत्तानुभवायोग्यसेंद्रियजन्यत्वस्य तद्यो-
ग्यापरोक्षत्वरूपत्वकल्पनायोगात् ॥

तदनित्यमेपीति ज्ञातेर्व्याप्यवृत्तित्वनियमाभाव
पिप्रकृते मत्यभिन्नताया: विलक्षणविषयत्वे द
ण्डयोत्तममत्वतत्वे दण्डयोत्तदभावस्यास्तीति वक्त-
व्यं तत्र स्थावच्छेदकभेदेविनाप्रतियोगितदभाव
योरेकत्रवृत्त्ययोगात्कुत्रापिभेदेवाच्यस्तत्वडनिरू
पत्वस्मादपरोक्षत्वज्ञाते: समानाधिकरणात्य
ताभावप्रतियोगित्वरूपाव्याप्यवृत्तित्वायोगा-
व्याप्यवृत्तिज्ञातित्वमेववाच्यं तत्रचवृत्त्यणस्कृमि
तिभाव: ननुप्रकृतेप्यपिभेदानिरूपणमस्ति
वंलौकिकसन्निकर्षजन्यत्वन: दभावयोर्वास
स्यारजन्यत्वात्तनत्वतदभावयोर्वा विरुद्धमिव विष
यकत्वतदभावयोर्वापरोक्षपरोक्षत्वतदभावोभय
पापित्वसंभवादितिचेन्नन उक्तोपाधीनामपिभा
वाभावरूपतयातदपेक्ष्यापाध्यन्तरापेक्षायामन-
वस्थाप्रसंगादितिभाव: अपरोक्षत्वमपाधिर
तिप्रत्यक्षपदार्थं नायीति प्रतिवचनमसिद्धमि
तिचेतत्रचक्षुर्वा किमिन्द्रियजन्यत्वमपरोक्षत्वं
किंवा तत्सन्निकर्षजन्यत्वंसिद्धान्यभिमतेवा त
त्रायमत्र पक्षप्रपति इंद्रियेति सुखादिप्रसंग
रूपतिसंगतिणवाभिसत्कातिव्याप्तिमप्याह
अनुमितीति यस्मिन्घटेअनुमानेनवाशब्देनवा
गुरुत्वमनुभूतेनतस्मिन्इंद्रियसन्निकर्षेसतिवटो

येगुरुत्वादितिप्रत्यक्षं न भवति तत्रविशेषणीभूत
गुरुत्वांशेनातिव्याप्तिरित्यर्थः ननुगुरुत्वस्येन्द्रिया
योग्यत्वयापरोक्षत्वेनेदं शाब्दानेनजन्यत्वमसिद्धमि
त्यतआह कारणांतरेति यथाकथंचिदनुमेयत्व
मितीमनसः करणत्वेनपक्षेतिभावः नचेन्द्रिय
त्वेनेन्द्रियजन्यत्वमपरोक्षत्वं गुरुत्वशाब्दानेच
नन [illegible] नजन्यत्वमितिनातिव्याप्तिरितिवाच्यं
तथापिसाक्षात्प्रत्यक्षत्वाव्याप्त्यनिरासादितिभावः
अनेकेषुघटादिसाक्षात्कारेषुमनोजन्यत्वेऽप्यन
नुगतजन्यतावच्छेदकाभावेनतज्ज्ञानंविना
तत्प्रत्यक्षज्ञानासंभवादित्याह अनुगतेति ननु
साक्षात्करोमीत्यनुभवसिद्धः कश्चिदखण्डो
पाधिरेवजन्यतावच्छेदकोऽस्त्वित्याशंक्य तर्हि
सएवापरोक्षत्वंभवेदित्याह ननुहेवति
अवच्छेदकजन्यत्वग्रहात्सर्वमेवावच्छेदकग्रह
स्यावश्यकत्वात्साक्षात्करोमीत्यनुभवयोग्य
स्यापरोक्षत्वस्यानद्योग्यधर्मानुपनायोगोभेयम
र्थः ॥

एतेनेन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वमपरोक्षत्वम
पनयमहत्कनेन्द्रिजन्यपरोक्षत्वंपोवतस
न्निकर्षजन्यत्वमनुमितावप्युपनीतभा
नस्थलेऽनुमाणांतरसाधारणस्योपनय
स्यासन्निकर्षत्वादित्यपिप्राकृतनिरस्तं

सि॰ से॰ टी॰ २१९

216

संयोगादिसन्निकर्षाणामननुगमेनाऽनु
गमाच्च यत्तवाभिमतमापरोक्ष्यं तदेवम
माप्यस्तीति चेत्तन्न स्वरूपाद्यापरोक्षत्वेनानु॰
पगमस्याऽवश्यं प्रतिपादनीयत्वेनैवदूषणी
नोपयारीत्या ॥

अत्र नहि दृष्टत्वावच्छेदकोपाधिरेवापरोक्षत्वं सकिं
त्वाप्यवृत्तिरव्याप्यवृत्तिर्वानाद्यः दंडःयमासी
दितिप्रत्यक्षे दंडोपगतिव्याप्तेर्नद्वितीयोऽव्यव॰
च्छेदकभेदापत्तेरुपगमात् नच विस्रमित्रविषय
कत्वावच्छेदेन तत्रापरोक्षत्वरूपोपाधिरस्ति दंडवि
षयकत्वावच्छेदेन तत्रैव तदभावोप्यस्तीति वाच्यं
तथासति दंडो विस्रमित्रविषयकत्वाभावस्य
वक्तव्यतापत्तेश्च प्रत्यक्षे विस्रमित्रविषयकत्वतद
भावयोरविरोधात् अवच्छेदकोनतापेक्षतायां पूर्वोक्ता
नवस्थाप्रसंगात् दंडोपाधिस्वीकारे जातिमात्रवि
लयप्रसंगात् नोक्तोपाधिपक्षः संभवतीति भावः
उपाधिपक्षे द्वितीयविकल्पं निराकरोति पतेनेति
अव्याप्यादिदोषप्रसंगेनेत्यर्थः इन्द्रियजन्यत्वम
परोक्षत्वमितिपक्षे याऽतिव्याप्तिरुक्तासा तत्स
न्निकर्षजन्यत्वेनेन्द्रियत्वेनाऽस्तीत्याह यथा किं कः
उपनयेति कारणताभावेन इन्द्रियजन्यत्वस
त्वेपि तत्सन्निकर्षजन्यत्वं नास्ति उपनयस्य सन्नि
कर्षत्वाभावात् सन्निकर्षानराभावाच्चेति भावः
दूषणान्तरमाह संयोगादीति संयोगसंयुक्तस

स्मवादिसन्निकर्षाणामननुगमेन संयोगादि
घटगतसन्निकर्षत्वस्याभावेनेति यावत् अन
नुगमाद्वेति इंद्रियसन्निकर्षजन्यत्वस्येति शेषः
तथाच घटतद्रूपतद्रूपत्वशब्दशब्दत्वसत्त्वादिगोच
रसाक्षात्कारेषु साक्षात्कारोऽननुगतमतं तेनस्या
दितिभावः उपाधिपदेनतन्नीयमनुपाधिर्माणिकेने
ष्यनवाभिमतमिति नवसिद्धांतिनो यद्यनुगत
मपरोक्षत्वं संमतेन तदेव मम मतेऽप्यस्तु न याचापरो
क्षत्वस्य ज्ञाननिवर्तकज्ञानविशेषणत्वं संभवा
त्परोक्षज्ञानेन नविहतिप्रसंग इति भावः म
दभिमतापरोक्षत्वस्य ज्ञानेनविहतिप्रयोजक
त्वं न संभवतीति सिद्धान्ती दूषयति ननस्वेति
मदभिमतापरोक्षत्वस्यायमर्थः प्रस्तावःप्रकर
णेन तद्दूषणीयपरिच्छेदावसाने द्रष्टव्या नैवं
दर्शनीयेति ज्ञानस्यापरोक्षत्वं हि न करणवि
शेषप्रयुक्तं किंत्वपरोक्षार्थाभिन्नत्वमिदं वापरो
क्षत्वं विषयावभासकत्वेन प्रत्यक्षज्ञानेनिष्प्रम
तोनस्यात्तिप्रसक्ताव्याप्ति। अर्थापरोक्षत्वस्य
वहारोऽन्तःकल्पत्वेनव्याप्ति ॥

अज्ञाननिवृत्तिप्रयोजकत्वेन न विहतिप्रयो
जकविशेषणाभावायोगात् तस्मात्तरति
शोकमात्मविदिति श्रुतस्वबलज्ञानस्य

सि॰ ले॰
टी॰
२९

२१७

मलाज्ञानाख्यमूलसर्वोपादानवलितेम॰
ौनियतस्य मलाज्ञाननिवर्तकत्वादैहिय
कहनयः ॥
तते स्वपदमर्थ्यपरं नह्यव्यवहाराननुकूलैवचेतन्य
निहन्तावरणेननन्दयिषानचैतन्यमेवनष्याचवा
च्यस्य स्वव्यवहाराननुकूलेनस्वापिषानचैतन्ये
नस्वगोचरहन्त्याभिव्यकेननादान्मलत्वेणाभेदस
नान् स्वव्यवहाराननुकूलचैतन्याभिन्नत्वरूपमः
परोक्तत्वमुपपन्नं नयाभेहरूकादिषुनदयिषा
नभूतस्यकेवलसाक्षिरूपतन्त्वमत्तज्ञानस्य वा
ह्यघटादिषुनमदाकारवृन्नुपहितस्यः घटादि
प्रत्यक्तज्ञानरूपस्यघटाद्यपिषानचैतन्यस्य च
तेनतेनविषयेणनादान्तः स्वनादपरोक्तार्थ
भिन्नरूपमपरोक्तत्वमुपपन्नमितिहि न घटदर्श
नीयारीतिः प्रयोज्यत्वेनेति विषयचैतन्यगा॰
नाज्ञाननिवृत्तौ सत्यां विषयस्य घटादेः स्वव्यव
हाराननुकूलचैतन्याभिन्नत्वरूपमपरोक्तत्वं ल
भ्यते विषयस्यनह्यभेसजिनहानस्यापरोक्ता
र्थाभिन्नत्वरूपमपरोक्तत्वंलभ्यतेनन्याचवि॰
षयचैतन्यगताज्ञाननिवृत्तेः सर्वज्ञानस्यापरो
क्तत्वालाभेनसिद्धान्तभिमतस्यज्ञानगतापरो॰
क्तत्वस्यविषयचैतन्यगताज्ञाननिवृत्तिप्रयोज्य॰
स्याज्ञाननिवृत्तिप्रयतिप्रयोजकत्वासंभवादित्य
र्थः नन्विवृत्तिंप्रतिप्रयोजकतयानिवर्तक॰

ज्ञानविशेषणत्वायोगादित्यत्रतार्थः तस्मा॰
दिति यदज्ञानेयंशुकषमनीत्यादिरूपेणनिरुक्ते
विशेषप्रयोजकेऽपरोक्षत्वस्यनिवर्तकज्ञान
विशेषणत्वासंभवादित्यर्थः तस्मादज्ञाना
श्रयत्वेनत्वंसंसर्गनियतत्वेनिवर्तकज्ञानवि
शेषणंवाच्यमिति संबंधः परोक्तज्ञानस्याज्ञान
निवर्तकत्वप्रसंगवारणायेति शेषः नन्वि
षयसंसृष्टस्यहृतिज्ञानस्याविषयगतोज्ञान॰
निवर्तकत्वंक्वचिद्दृष्टमित्याशंक्याब्रह्म
गोचरवृत्तिज्ञानेदृष्टमित्याशयेनाह ब्रह्म॰
ज्ञानस्येति मूलाज्ञानाश्रयभूतसर्वोपादानब्र
ह्मणिसंसर्गनियतस्याप्यर्थः यदाब्रह्मगोच
रवृत्तेर्ज्ञानमेवेति तदानियमेन ब्रह्मसंसृष्ट
मेवादेतीत्यत्रहेतुत्वेनसर्वोपादानत्वमपाने
कार्यमात्रस्यजन्यप्रभृत्युपादानभूतब्रह्मणा
सहसंसर्गनियमेसति ब्रह्मगोचरवृत्तिज्ञान
स्यापिस्वनिवर्त्यमूलाज्ञानाश्रयभूतेब्रह्मणि
संसर्गनियमोऽप्यर्थसिद्ध इति भावः ब्रह्मज्ञा
नस्याज्ञाननिवर्तकत्वेमानमाह तरति शोक
मिति शोकपदमज्ञानपरमन्यपदंप्रसंगाभि
त्वब्रह्मपरंज्ञानस्येतिपदात्पूर्वमज्ञाननिवर्तक
त्वेनेतिशेषः ॥

सि.ले.
टी.
२१८

218

ननुहीन्द्रियसन्निकर्षसामर्थ्यान्नन्नहिविष
यावच्छिन्नत्वेनान्यसंसर्गस्यप्रवोन्ययेनइति
नियमस्तुपेन्नात्तानाश्रयत्वेनान्यसंसर्गनि
यतत्वंनिर्वर्तकत्वानविशेषणेवाच्यं न
प्यावपदज्ञानेघटरूपप्रतियोगिविषयाव
रकेनतन्नदोनहिविषयनदज्ञानाश्रयत्वेन
न्यसंसर्गनियतत्वमलाभज्ञाननिर्वर्त्यमि
तिज्ञानाज्ञातयोर्विशेषप्रयोजकेनिरूपि
तेभवति नचैवंसतिनाउहृदयस्वरूप
गोचरघाटज्ञानस्याप्यज्ञाननिवर्तक
त्वप्रसंगः ॥

परोक्षवृत्तीनांविषयत्वेनान्यसंसर्गाभावादैन्द्रियक
वृत्तीनांतत्संसर्गकोहेतुस्तत्राह ननुहीन्द्रियस
न्निकर्षसामर्थ्यादिति अनेनपरोक्षवृत्तीनामज्ञाना
श्रयविषयत्वेनान्यसंसर्गनियतत्वरूपविशेषण
भावात्घटज्ञानेयस्प्रतीत्यायेपासत्वेपिनतत्रातिप्र
संगइतिसूचितं पर्यवसितंप्रयोजकंदर्शयतिन
प्याचेति उक्तविशेषणेसतीत्यर्थः घटावच्छिन्नचै
तन्यनदावरकाज्ञानानिबहूनिसंति तेषांमध्ये
कानिचिद्घटवृत्तेःप्रतिनदावरकाणिकानिचि
त्प्रपत्तदनाहिकंप्रतिनदावरकाणिएवंप्रतिवि
षयंपुरुषभेदेनानेकोज्ञाननिसंति तथावि

षयावरकाज्ञानानां मध्ये यद्ज्ञाने यत्पुरुषं देवद
त्तं प्रति यद्विषयावारकं यस्य विषयस्य घटस्यावर
केन तद्ज्ञानेन तद्दीपेन देवदत्तीयेन तद्विषयेण त
द्घटविषयकेण तद्ज्ञानाश्रयत्वेन तस्य संसर्गनि
यतात्मलाभज्ञानेन निवर्त्यमित्यर्थः तद्ज्ञानेति
यद्देवदत्तं प्रति घटावारकाज्ञानमभिधीयते त
द्ज्ञानाश्रयत्वेन घटावच्छिन्नत्वेन तस्य तद्वयं
संसर्गः तन्नियतः तज्ज्ञाप्यज्ञानात्मलाभो यस्य घट
गोचरवृत्तिज्ञानस्य तद्ज्ञानेन तद्ज्ञानाश्रयत्वेन तस्य
संसर्गनियतात्मलाभे तद्वत् ज्ञाने चेति विग्रहः
आत्मलाभः उत्पत्तिः नियमश्चायं यदा यदा घटगोच
रवृत्तिज्ञानस्य घटेन्द्रियसन्निकर्षजन्यस्यात्मलाभ
स्तदा तदा घटावच्छिन्नत्वेन तेन सह घटगोचरवृत्ति
ज्ञानस्य संसर्ग इत्येवमात्मकः तदुक्तं भा गेन्द्रिय
कवृत्तेर्यस्तद्विषयावच्छिन्नत्वेन तस्य संसर्गाप्यवो
त्पत्तेरिति नियममपेक्ष्येति अत्र यदा यदा ऐन्द्रि
यकवृत्तेरात्मलाभस्तदा तदा विषयत्वेन तस्ये
ता संसर्ग इति हि नियमः स्वहेमासते एव
विषयो तदेव पुरुषान्तरे घटज्ञानान्तरे पुनः वइदम
योजकेविशिष्टविशिष्टयोजनीयं तद्वपरीत
वृत्तीनां विषयत्वेन तस्य संसर्गाभावेनोक्तप्रयोज
कानाक्रान्तत्वाद्ज्ञाननिवर्तकत्वप्रसंगो नास्ती
त्युक्तमप्युक्तं कदाचिदपरोक्षवृत्तेरपि विषयसंस
र्गसत्वात् तथा हि हृदयपुण्डरीकेनाडः संनीति

सि·ले·
टी·
२१९

219

वाक्याज्जायमानायाहृनेः कदाचिदंनःकरणेहृ
दयपुण्डरीकस्थनाडीहृदयात्मनरवस्त्ववच्छेदे
नज्ञननेसंगतिनस्याहृनेस्तदन्यनरवस्त्ववच्छि
न्नचैतन्यसंसर्गसम्बानदावरणानिवर्तकनप्र ॥

नस्यकदाचिदर्थसंपन्ननाडीहृदयान्यन
रवस्तुसंसर्गसंभवेपिविषयसंसर्गवि
नापिप्रणाद्ज्ञानसंभवेननसंसर्गनिय
मात्मलाभवालाभान् नस्माद्ज्ञानस्ता·
नविरोधनिर्वाहायहृतिनिर्गमोवक्तव्य
इति अन्यनविषयगनाज्ञानस्यलाघवा
न् समानाधिकरणाज्ञाननिवर्त्यत्वसि
द्धेहृतिनिर्गमः फलतीत्याहुः अपरेत्व
वाह्यप्रकाशस्यवाह्यनमोनिवर्तकत्वसा
मानाधिकरण्येसत्येवहष्टमितिहष्टा
विरोधान् हृतिनिर्गमः सिध्यतीत्याहुः

संगः नचेष्टापत्तिस्तदानदन्यनरवस्तुनित्रित्ता
साद्दयप्रसंगादितिशंकानिपतनपदेननिर
स्तमाह नचैवंसतीतिविरोधप्रयोजकस्यान
पनगर्भत्वे सतिप्रणाद्ज्ञानस्याप्यज्ञाननिवर्त
कत्वप्रसंगोनचेतिसंबंधः यदायदाहृदयादि

गोचरत्वाद्वृत्तिरुदयस्तदानदानस्याहेतेर्हे
दयाद्यन्यतरत्वस्त्वावच्छिन्नत्वेनत्वेसंसर्ग इतिनि
यमोनास्तीतिहेतुमाह नस्यादिति नाहृपाणाद्वृत्ता
नस्येत्यर्थः ऐन्द्रियकवृत्तीनेन्द्रियन्तदिन्द्रियगोच
कावच्छिन्नान्तःकरणप्रदेशोत्पत्तिनियमस्य
भावात्ते इन्द्रियनिरपेक्षवृत्तीनांतन्तःकरणे
जायमानानांप्रदेशनियमेकारणाभावाद्धृद
यादिगोचरत्वाद्वृत्तिःकदाचिद्देवयोगाद्धृ
दयावच्छेदेनान्तःकरणेजायतेकदाचिन्नहृ
दयादिप्रदेशंविहायप्रदेशान्तरावच्छेदेनसा
नज्ञायत इतिनिरुक्तनियमोनास्तीत्यर्थः
श्रुवतस्येतिषष्ठ्याःसप्तम्यापंचम्याचसंबंधः न
स्यादितिवृत्तिज्ञानस्याज्ञानाश्रयविषयत्वेन
ससंसर्गंविनातन्निवर्तकत्वासंभवादित्यर्थः
एवंज्ञानाज्ञानयोर्विरोधप्रयोजकनिर्वाहक
त्वेनवृत्तिनिर्गमनंप्रसाध्यनेदेवहेत्वन्तरेणम
नभेदेनाह अस्येत्यादिना लाघवादिति वि
षयगताज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यांज्ञाननिव
र्त्यत्वग्रहेदृष्टयोर्लाघवात्समानाधिकरण
ज्ञाननिवर्त्यत्वग्रहात्तेननव्यधिकरणज्ञाननि
वर्त्यत्वमित्यर्थः यतश्चैकंभवति अज्ञानस्यविष
यत्वेनान्यगतत्वात्तन्निवृत्तिलक्षणज्ञानकार्यम
पितद्गतमेवतथाचाज्ञाननिवृत्तिरूपकार्यस्य

स्वकारणभूतज्ञानेन सहेंद्रियसन्निकर्षसामं-
र्थ्यात् सामानाधिकरण्यलक्षणसंबंधसंभवेन
त्यागायोगात् कार्यकारणयोस्सामानाधिकर
ण्यस्यौत्सर्गिकादिति वा ज्ञानमइति ग्रंथकारम
त्यः समेवेति अनन्तविद्यमानादालोकादन्यत्र
तमोनाशो न हृष्ट इत्येवकारार्थः अज्ञानस्यापि
विषयावारकत्वेन वाज्ञानमस्सहस्या नाहृति त्रपस्य
हृत्यात्तद्धवेनन्यत्रपस्य वा प्रकाशस्यावरणनिव
र्तकत्वेनालोकसदृशत्वात् ज्ञानाज्ञानयोरप्य
यकारालोकयोरिव सामानाधिकरण्ययोरेव नि
वर्त्यनिवर्तकभावः कल्पनेनस्व सामानाधिकर
णमज्ञानाश्रयविषयत्वेनत्येहृति ज्ञानस्यस
गत्रपस्तवसंसर्गोहृति निर्गमाधीन इति भावः

केचित्तावरणाभिभवार्थं हृति निर्गमान
पेक्षायामपि चिद्रूपरागार्थं प्रमातृत्वेन प्र
सविषयप्रकाशाव्रलत्वेन न्यभेदाभिव्य
क्तार्थं वा नदपेक्षेत्याहुः अथ किं प्रमाण
कायं जीवब्रह्मणोरभेदः योहन्याभिव्य
क्त्येन वेदान्तप्रमाणक इति वेदाघोषः स
र्वेपि वेदान्ता उपक्रमोपसंहारैकत्वादि
तात्पर्यलिंगैर्विमृश्यमानाः प्रत्यभिते

ब्रह्मण एव द्वितीये समन्वयेति यथाबोध
मध्यस्तयाथार्थात्वायात्समन्वयाध्यायप्र
पंचितं विस्तरभयान्नेह प्रदर्श्यते इति
श्रीपाहसिद्धान्तलेशसंग्रहे श्रप्पयदीक्षि
तविरचिते प्रथमः परिच्छेदः समाप
प्तः ॥ ॥

एवं विषयचैतन्यगताज्ञाननिवृत्तिरनिर्गत
वृत्त्यापि संभवत्यतो वृत्तिनिर्गमनाभ्युपगमो व्य
र्थ इत्याशंक्य येन निर्गमं विना न निवृत्तिर्न संभवती
ति तदभ्युपगमस्य फलम् इति समाधानं दर्शित
मिदानीं विषयचैतन्यगताज्ञाननिवृत्त्यर्थं वृत्ति
निर्गमनं नापेक्षितमिति पूर्वपक्षमंगीकृत्या
पि वृत्तिनिर्गमनं साधयन्ति केचिदिति इदं च
प्रकारद्वयं प्रागेव प्रपंचितमिति नेह प्रपंच्यत इ
ति बोध्यं प्रमात्रचैतन्यमपरोक्षं जीवस्य ब्रह्माभेदे
नास्ति प्रमाणमिति निर्णीते अथेति अयमभेदः
किं वेदान्तप्रमाणकः किं वा तदन्यप्रमाणकस्त
त्र न तावदाद्यः कल्पः संभवति वेदान्तानामुपास
नादिपरत्वप्रतीतेर्न द्वितीयः जीवब्रह्माभेदस्योप
निषदत्वस्कृति विरोधादिति भावः न चाद्यं कल्पं
परिगृह्य समाधत्ते वेदान्तेति तेषामुपासनादि

सि·ले·
टी·
२२१

परंब्रह्मप्रयन्ति सर्वैपीति वेदान्तानामेकतात्पर्यमि
तिविमर्षणमाने सर्वेपि वेदान्तानामद्वये जीवाभिन्न
ब्रह्मणि समन्वयन्ति समन्वयं तात्पर्यं लभन्ते ता
त्पर्यज्ञापकानि लिङ्गानि कथयति उपक्रमेति
श्चादिपदमभ्यासादिसंग्रहार्थं केन वेदान्ताः
कथंवा नेमकं लिङ्गानां मतं कोवा नेलिङ्गैस्ता
त्पर्यावगमप्रकार इत्याकाङ्क्षायामाह यथाचे
ति सर्वेषां वेदान्तानामयमेव परमतात्पर्यविष
यीभूतोर्थः ननूपासनादिरिति प्रपञ्चितं इत्यर्थः
अत्रापि कृतो न प्रपञ्चेनेत्याह विस्तरेति ग्रन्थ
विस्तारभयादित्यर्थः इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रा
नकाचार्यश्रीमन्नृसिंहप्रकाशकानन्दसरस्वतीच
रणारविन्दसेलयारजोभूतस्वच्छच्युतकल्मानः
दतीर्थस्य कृमेणाम्बसिद्धान्तलेशसंग्रहव्याख्या
यां श्रीवालमुकुन्दानन्दतीर्थपादसम्यशिष्यश्री
विश्वनाथतीर्थस्य कृतकोद्धारणः प्रथमः परि
च्छेदः समाप्तः ॥ ॥

॥

ॐ श्रीगणेशाय नमः अथ कथमद्वितीये
ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वयः प्रत्यक्षादिवि
रोधप्रसक्तिनिवेश आरंभणाधिकरणोदाहृतश्रु
तिश्रुतिभिः प्रत्यक्षाधिगम्यस्य प्रपंचस्य ब्रह्म
विवर्त्तरूपतया मिथ्यात्वावगमात् न च न श्रु
तिश्रुतिभिः प्रपंचस्य मिथ्यात्वं प्रत्याययितुं श
क्यते घटः सन्नित्यादिवदादिसत्वग्राहिप्रत्य
क्षादिविरोधात् अत्रात्मतत्वश्रुतिकाराः न
प्रत्यक्षे घटपटादिनत्सत्वेनावगम्यन्ति किंतु
यिष्ठानत्वेन च साक्षादगतेः सन्मात्रं तथा च प्रत
नमपि सद्रूपब्रह्माद्वैतसिद्धान्तफलमेव

ॐ श्रीमहागणपतये नमः ॐ यो मे विश्वेश्वरदेवेद्वि
श्वेश्वरसमो गुरुः तमथात्मे सर्वे ज्योतिर्वाणीसंज्ञे
भजामि नं स्वयंप्रकाशसरस्वतीसेतुद्ग्मर्थः आ
चार्यवरणं हृदस्त्रनिर्लेखकन्यापि एं मांकलकाऊरु
ने व्याख्याताब्रह्मसत्रसमर्पितः अत्र व्याख्याने प्रभुः स
मर्था इत्यर्थः प्रथमपरिच्छेदे ब्रह्मलक्षणविचार
वसरे सल्लक्षणस्य मननमेदेन त्रैपदवलनिरूपितमय

सि॰ ले हि

णेन ईश्वरस्य ब्रह्मनिष्ठत्वनिरूपणेन वेदान्तपदल
क्ष्यार्थवाच्यार्थौ निरूपितौ तथा नदनेन जीव
तत्त्वादिरूपेण निरूपणेन त्वंपदवाच्यार्थलक्ष्यार्थौ
निरूपितौ तथा वाक्यार्थाखण्डार्थरूपाभेदोऽपि निरू
पितो भवति वाक्यार्थस्य तत्त्वंपदलक्ष्यार्थानति
रेकात् तथापि जीवाभिन्ने निर्विशेषब्रह्मणि वे
दान्तसमन्वयरूपः प्रथमाध्यायार्थः तात्पर्येण
सर्वपरिच्छेदनिरूपितो भवति इति द्वितीयाध्या
यार्थरूपवेदान्तसमन्वयस्य मानान्तराविरोधनिरू
पणेन परिच्छेदानन्तरमारभते अथ कथमिति स
मन्वयस्तात्पर्ये प्रत्येति ब्रह्मापि तथा द्वितीयस
प्रपंचस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाद्द्वितीयत्वेन स्वबाधिते
न तथाद्वयबाधितेर्थे कथं श्रुतेस्तात्पर्यमप्रामा
ण्यप्रसङ्गादिति भावः प्रपंचस्य रज्जुसर्पादिवत्
ब्रह्मणि कल्पितत्वाद्ब्रह्मणस्तत्त्वमद्वितीयत्वमबाधि
तमिति समाधत्ते नेति क्वचिच्छङ्कितमिति प
नाः श्रुतिप्रक्रियाविवर्तलक्षणनिरूपणावसरेऽस्मा
भिर्दर्शिता इति नात्र प्रदर्श्यते प्रमत्तविरोधे श्रुति
प्रक्रीनामेव बाधो न्याय्य इति मन्यमानश्चाप्तिपति
न्नतेनेति: ब्रह्मः ते त्रिन्यादिना बहादिसवगाहिम

मतेण सह [illegible] मिथ्यात्व सम्यक्त्व [illegible]
[illegible] विशेषणत्वादिरर्थः [illegible] मिथ्यात्व
[illegible] मेव न भवति [illegible]
[illegible] केवल [illegible] प्रति
[illegible] त्यादिना [illegible]
[illegible] विषय
[illegible] किमिति चेत् [illegible]
ति [illegible] मिति [illegible]
[illegible] विरोधाभावः किं
[illegible] ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] व्यापारः [illegible]
[illegible]
[illegible]

सि. ल. टी. २

वनिर्मूलइतिवेत्तबाधादर्शनेपिदेशकाल
व्यवच्छिन्नवस्त्वन्तरघटादिभेदवस्तुनः प्रमाणा
योग्यत्वस्यैवतत्रमूलत्वात् तथाहि इंद्रिय
व्यापारानन्तरंप्रतीयमानोघटादिः सर्वतो
भिन्नएवप्रतीयते तदानींघटादिभेदसंशय
विपर्ययादर्शनात् यद्यपिस्यादेवाद्वैतरूप'
तादिसंशयस्तत्रापिनह्यतिरिक्तेभ्योभेदो'
संदिग्धोविपर्यस्तताप्रकाशनएव ॥

घटाद्विकल्पवादीशंकते तथापीति तस्यसन्मात्र'
विषयकत्वेसतीत्यर्थः इंद्रियेति तत्रसन्मात्रप्रत्यक्षप
त्वेइंद्रियान्वयाद्यनुविधानोपपत्ते प्रत्यक्षस्यघटादिवि
षयकत्वाभावेनैतदनुविधानेनस्यादित्येतदभिप्रायकं'
विशेषणमयुक्तमितिवाच्यं स्वप्रकाशस्यसन्मात्रस्यप्र
काशनायइंद्रियापेक्षानुपपत्तेरितिभावः अत्रान्तेमा'
किंसिद्धान्त्येकदेशीकिंवाभेदवादीत्याशयेनतत्संमतहहेति
नसन्मात्रस्यप्रमातृप्रमेयत्वमाह पथ्येति नचैवेति अ'
पिप्रमातृग्रहणएवेत्यर्थः भ्रान्त्येतिसाक्षिरूपयेत्यर्थः स
न्मात्रस्येति तस्यस्वप्रकाशत्वेप्याहतत्वादावरणनिव
र्तकत्वमननयेइंद्रियापेक्षेतिभावः घटादीति घटा
देस्तम्भेदद्रूपस्यचवस्तुनः प्रतिभासोभ्रान्त्याऐंद्रियक
हत्यभिव्यक्तसन्मात्ररूपसाक्षित्वेनत्यलक्षणयेत्यनुप
गमादित्यर्थः एतेनसत्तादित्वप्रत्यक्षस्यादिस्यात्तेमा

भेदवाद्यपि निरस्तः सिद्धान्तिना चवादिनस्त्वेवमत्य
त्वस्याभासमानत्वानंगीकारेपि चवादेः सत्यत्वान्नेसाति
रूपे भानांगीकारात् भेदवादी शंकते नन्विति शुक्तिर
जतादेर्बाधदर्शनाद्युक्तं तस्य भ्रान्त्याप्रतिभासांगीक-
रणं तथा चवादिष्वेतस्य बाधादर्शनात्तस्य भ्रान्तिमात्र
सिद्धत्वमनुपपन्नमित्यर्थः किं स्रोतबाधादर्शनेविव
क्षितं किं वाप्रत्यक्तबाधादर्शने यौक्तिकबाधादर्शने वा
आद्यमसिद्धं रूपमात्रस्यावलिंगिने रूतानास्तीत्यादि
श्रुत्या बाधदर्शनादित्याशयेनाह नेति द्वितीयमंगीकरो
ति बाधादर्शनेपीति तृतीयमसिध्याह्रूषयति देशका
लेति चवासीति चवादेस्ताद्धर्मिकभेदरूपस्यावस्तुन
इत्यर्थः प्रमातायोग्यत्वमेव दर्शयितुं प्रथमं संमतम-
र्थं दर्शयति इंद्रियेति नवेति पदव्याख्या चवादिभेद
इति चवादिधर्मिभेद इत्यर्थः सर्वतोभिन्न एव प्रती
यत इत्युक्तं इंद्रियसन्निकृष्टेष्वाएवादौ कचित्तु
रूपादिप्रतियोगिकभेदस्याप्रतीतेः प्रतीतौ वासंम
याभावापत्तेरतस्त्वाह यद्यपीति ॥

भेदस्य प्रतियोगिसहोपलंभनियमवतो न
प्रमातृग्रहणं संभवति देशकालव्यव
धानेनासन्निकृष्टानामपि प्रतियोगिनां स
भवात् भेदस्तानं प्रतियोग्यपेक्षसंस्कारापेक्ष-

सि॰ले॰ टी॰ ३

3

णात्स्वरूपसत्त्वमात्राभिज्ञानमिव ननु नौं शाइति'
चेन्न तथापि भेदगतप्रतियोगिवैशिष्ट्यांशे
तदभावात् नवकनकावलीभेदप्रतियो'
गिवस्तुत्वादिनिभेदप्रतिवैशिष्ट्यगोचरानुमि
त्यानन्तसंस्कारसंभवः भेदज्ञानेविनाः नुमि
त्यभावेनात्माश्रयापत्तेः पत्नसाध्यहेतुपत्त
नाद्यभेदभ्रमेसतिसिद्धसाधनादिनानुमाना
प्रवृत्त्यानदभेदज्ञानविघटनीयस्यैनेदेदत्ता
नस्यापेक्षितत्वात् प्रत्यन्तहिभेदोघाइवप्र
तियोगिवैशिष्ट्योषोपिप्रत्यक्षत्वमितिचेन्न
प्रतियोगिनोः प्रत्यक्षत्वेनहिविशिष्टप्रत्य'
क्षायोगात् संबंधिद्वयप्रत्यक्षंविनासंबंध
प्रत्यक्षंविनासंबंधप्रत्यक्षासंभवात् तस्मा'
प्रत्यक्षायोगस्यप्रतियोगिनोभ्रांतिरूपएव
प्रतिभासइतिनदेकवित्तिवेद्यत्वंनियत
स्यभेदस्यभेदैकवित्तिवेद्यत्वनियमघटादे
स्स्वभ्रमैकविषयत्वात्प्रत्यक्षंनिर्विशेषसत्मा'
त्रग्राहकेनसिद्धान्तकूलमिति ॥

ततः किंतत्राह भेदस्यचेति प्रतियोगिसंहोपालंभति

यमवगत इति ससंबंधिकपदार्थप्रत्यक्षे यावत्संबंधिवि
षयकत्वस्य यावत्संबंधिप्रत्यक्षजन्यतायाश्च संयोगा
दिप्रत्यक्षे क्लृप्तत्वाद्भेदप्रत्यक्षेपि यावत्प्रतियोगिविष
यकत्वं यावत्प्रतियोगिप्रत्यक्षजन्यत्वं च वाच्यं भेदप्रत्य
क्षस्यापि ससंबंधिकपदार्थप्रत्यक्षत्वात् तथा च यावतां
प्रतियोगिनस्तावतां प्रतियोगिनां प्रत्यक्षासंभवेन क्लृ
प्तसामग्र्यभावात् भेदः प्रत्यक्षप्रमायोग्य इति तस्याप्र
तिमात्रसिद्धत्वमुक्तं सिद्धांते तु भेदप्रत्यक्षस्य नित्यसा
क्षिरूपत्वात् कारणापेक्षेति भावः सहोपलंभनियम
मात्रस्य भेदसत्त्वमनेकधा विडंबारणकृते भेदज्ञा
नमिति संस्कारापेक्षणादिति तत्तत्त्वसंभवादि
त्यर्थः भेदज्ञाने हि प्रतियोगिनां प्रतियोगितावच्छेद
करूपेणैव भानं परैरुपेयते तेन रूपेण सकलप्रतियो
गिनो वस्तुसर्वानुभवासंभवेन संस्काराभावादसंनि
कृष्टप्रतियोग्यंशे स्मृतिरूपत्वमपि न संभवति तद
भ्युपगम्याप्याह सिद्धांतेति ननु यापीति कनकाचला
दिपदार्थानां सन्निकृष्टघटादिष्वभेदप्रतियोगित्वेन पू
र्वमननुभूतत्वादिति भावः वैशिष्ट्यांशे पूर्वानुभवा
णकेन कनकाचल इति एवमितरपदार्थेष्वप्यनु
मानेदृष्टव्यमिति भावः आत्माश्रयापत्तेरिति भेदज्ञा
नस्य भेदज्ञानाधीनत्वेन तत्किंचिद्भेदज्ञाने निश्चयादि
तिभावः अप्रहृत्येति तथा च प्रत्यायम भेदज्ञानस्यानुमि

सि॰ लै॰
टी॰
४

त्प्रतिबंधकतयानहि घटके पटत्वादिभेदज्ञानमा
वश्यकमितिभावः नह्येति प्रतियोगिवैशिष्ट्या
वज्ञानस्य सत्त्वनिरूपत्वासंभवे सतीत्यर्थः नदेकेति
तत्पदं प्रतियोगिपदं नियमेन प्रतियोगिज्ञानविषय
मित्यर्थः विनिपदेभत्वं तत्परं भेदपदजन्यभेदज्ञान
स्य प्रतियोगिविषयत्वादर्शनादिति बोध्यं भ्रमैक
विषयत्वादिति अपिज्ञानस्यापि भ्रमविषयत्वात्क
ल्पितत्वप्रसंगवारणाय एकपदं अपिज्ञानस्यच भ्र
मदर्शनेऽप्यपि विषयत्वात् भ्रमैकविषयत्वमसि
द्धं तथाचप्रत्यक्षसहस्रेणैव प्रमाणे सत्त्वमवकल
मित्यर्थः ॥

मायश्चाकल्पितत्वाद्यः घटादेरैन्द्रियकत्वेपि
सत्त्वं घटइत्यादिरपि ज्ञानसत्त्वानवेधइति न
विशेषः एवं नीलोघटइत्यादिरपि ज्ञानने
ल्लाघवं नभवेयुः किं न स्यादिति चेन्न शुक्ला
सद्रूपस्य वस्तुनोजगद्रूपादानत्वभ्रमकसवि
शेषान् सर्वे संभवामितिनदनवेद्यैनैवसन्
घटइत्यादिप्रतिभासोपपत्तौघटादावपिसत्ता
कल्पनेगौरवं नस्यद्रूपादिहीनत्वान्नेल्यादि
केवलादावेवकल्पनोपमितिवैषम्यादिति
सत्त्वेपरारीरकावाधास्त्वाद्यः प्रमातस्य च

तादृशस्वग्राहिवेद्यापराग्विषयस्यप्रत्यक्षत्वादेः
नत्वावेदकत्वलक्षणप्रामाण्याभावात्तन्नहि
दोषेनाहं नष्टस्मादिकार्यशोका ज्ञानबो
धकेहिप्रमाणे नत्वप्रमत्वादिविषयस्य
तादृशज्ञानत्वमस्ति नैष्णावरणकस्याभा
वेनाज्ञानविषयत्वानुपगमात् स्वप्रकाशा
नत्वाप्रमस्कप्रकाशोत्रलैवाज्ञानविषयइति
नद्योपकमेवनत्वावेदकप्रमाणंतदेवप्रमि
तिविषयः ॥
शुक्लत्वाद्यवादेश्चालक्षणायामनुभवानुरोधेनवस्तुत्वादि
गम्यत्वे तथापिप्रपंचमिथ्यात्वसाधकश्रुतियुक्तीनां
नप्रत्यक्षविरोधः प्रत्यक्षस्यापिघटादेर्व्यक्तसत्वग्रा
हित्वाभावादित्याह न्यायसुधाकृतस्ताङ्गीरिति सत्
घटइत्यादिर्घटादेः सत्प्रतिभासोपिज्ञानेनसत्तासंब
धविषयकएवमतोनविरोधइत्यर्थः घटादेःप्रती
यमानसत्वस्यापिज्ञानगतत्वस्वीकारेतिप्रसंगमाशंक
ते एवमिति नीलोघटइत्यादिर्घटादेर्नैल्यप्रतिभा
सोप्यपिज्ञानेनैल्यसंबंधगोचरः किंनस्यादित्यर्थः
तथाचब्रह्मरूपत्वस्यादितिभावः नैल्यादेः सत्ता
वैषम्येणपरिहरतिनेति श्रुत्येति सदेवेत्यादिश्रुत्ये
त्यर्थः सर्वसमनमिति सर्वैरेवस्वीकर्तव्यमित्यर्थः
ननुयथाश्रुतेवैशेषिकादिभिरनंगीकारादविरोधा

२
सि॰ ले॰
टी॰
५

5

दिति तज्जादेः सर्पाद्युपादानत्ववत्कूटस्थब्रह्मणो
ऽप्युपादानत्वाविरोधादित्यर्थः तदन्विति तस्मदेव
चिद्ब्रानसन्तायते तस्येति जगदुपादानभूतब्रह्मण
इत्यर्थः तसद्दावेवेति तद्ब्रह्मणि तत्कल्पितेतराकै
श्रुतिविरोधादितिभावः अत्यन्तस्य घटादेरुपयक सत्व
ग्राहित्वेपि तस्यप्रमाणाभासत्वात्तते तच्छुतेर्बाधपत्नो
काया इत्याह सेत्तेपणीरिकाचार्योस्त्विति पराग
विषयस्येति जडमात्रविषयकस्येत्यर्थः तवेति
अनधिगतत्वेसत्यबाधितेनत्वेनतदावेदकेनद्वैधिके
प्रमाणलक्षणमिति वङ्गवादिसम्मते तत्रप्रत्यक्ष
स्यनास्तीतिप्रमाणाभासत्वं प्रत्यक्षमिति भावः
घटादेरिति तस्याबाधितत्वेसत्योपि अज्ञानत्वेना
स्तित्यभिप्रायः अन्यथा तदभावादपि प्रत्यक्ष घटा
देस्तस्यप्रमाणाभासत्वप्रतिपादनसंभवे अज्ञानत्वा
भावमात्रप्रतिपादनायोगात्तेनाबाधितार्थासंभव
स्योपमत्तस्याभासत्वप्रतिपादनमिह विवक्षितमि
तिबोध्यं कस्यकार्यं फलमितियावत् ॥

अत एव श्रुतिरप्यात्मावारेद्रष्टव्य इत्यात्मन
एवप्रमेयत्वमितिनिर्बध्नाति नहिद्रष्टव्य इ
त्यनेनदर्शनेविधीयते प्रमाणपरत्वेऽपरस्मात्तस्य
विधिगोचरत्वात् किंत्वात्मादर्शनार्हइतिश्च
त्यानत्वादात्मन एवप्रमेयत्वमविवेनान्यस्य

ति निषिध्यत इति केचिन्न घटादिसंसर्गग्राहि
णः प्रत्यक्षस्य प्रामाण्ये बलप्रमाणाः स्वतन्त्रा
वगमेऽपि नह्वाह्य । सूनमन्तगगनप्रत्ययानां ता
नाति रूपवाइहेदानीं घटोऽस्तीति देशकाल
संबन्धप्रतीतेरसन्महे देशकालसंबन्धरूपत्वा
नास्ति घट इति स्वरूपनिषेधप्रतीतिर्घटादि
स्वरूपं वा परं वस्याति । न ह्यमिथ्यात्वेन न विक
ल्पते । न हि मिथ्यात्वगत्याद्यनापि घटादेः स्व
रूपं वा न सदेशकालसंबन्धो वा न त्र्यज्ञानादिकं
वा नाभ्युपगम्यते । किं त्वेषामबाध्यत्वं न चाबा
ध्यत्वमेव सत्यत्वं प्रत्यक्तत्त्वासमस्तिविवाच्य
कालत्रयेऽपि नास्ति बाध इति वर्तमानमात्रग्रा
हिणा प्रत्यक्षेण ग्रहीतुमशक्यत्वादिमत्त्वः ।

स्वप्रकाशात्मनएव प्रमेयत्वे श्रुतिमपि प्रमाणयति
श्रुतेनएवेति । श्रुतज्ञानगादेवेत्यर्थः । ननु दृष्टव्य इति श्रु
तिरात्मदर्शनं विधत्ते नेत्याह । न हीति । अगोचरत्वादि
ति । उक्तं च यत्र साध्यक्रियायाः पवाद्विधियोग्यत्वादिति
भावः । विधिप्रत्ययस्य गतिं पृच्छति । किं त्विति । प्रहार्थ
त्वप्रत्ययश्रुत्याह । आत्मेति । प्रयत्नविषयजडत्वाज्ज्ञान
तमुपेत्य जडत्वोपकप्रत्यक्षस्य श्रुतिवल्प्रमाणकसी
कारेऽपि प्रत्यक्षस्य सर्वदादिसत्वस्य मिथ्यात्वविरुद्धः ।

२
सि० ले०
टी०
९

6

नोश मिथ्यात्वबोधकश्रुत्यादीनां प्रत्यक्षविरोधं शंके
त्याह केचिदिति। प्रत्यक्षाद्येव सर्वं सत्ताजातिरूपेणा
नन्तदेशकालसंबंधरूपेण घटादिस्वरूपेणापर्यवस
तीति संबंधः। जातिरूपत्वे मानमाह अनुगतेति सन्
घटः सन्पट इत्यादिरूपादित्यर्थः। द्वितीये मानमाह
इहेति इहेदानीं घट इति प्रतीतिर्घटे प्रतीयमाने दे
शकालसंबंधमेव समानरूपतया विषयीकरोतीति
भावः। तृतीये मानमाह नास्ति घट इतीति घटो ना
स्तीति घटास्तित्वनिषेधत्वेन रूपेण घटस्वरूपनिषेध
स्यैवानुभवात् घटास्तित्वं घटस्वरूपपर्यवसन्नमित्यर्थः।
ततः किमत आह नचेति नहीति तद्विलक्षणप्रप
चस्वरूपयोगीकारादिति भावः। घटादेः स्वरूपेणानभ्यु
पगम्यत इति नहीति संबंधः। तथा तस्य देशकालसं
बंधोऽप्यनभ्युपगम्यत इति नहीति संबंधः। तज्जा
त्यादिकं वाऽनभ्युपगम्यत इति नहीति संबंधः। एत
त्सर्वं जगन्मिथ्यात्ववादिनाभ्युपगम्यत एव विरोधा
भावादिति भावः। नहि कीदृशं तत्त्वं मिथ्यात्वविरोधि
यत्त्वया नाभ्युपेयते जगतीति पृच्छति किंत्विति उ
त्तरं तेषामिति घटादीनामित्यर्थः। किंतु तेषामबाध्य
त्वेनाभ्युपगम्यत इति संबंधः। मिथ्यात्वस्याबाध्यरूपत्वा
न हि तु सत्त्वमबाध्यरूपमेव तेन हीदमेव सत्यप्रत्य
क्षविषयोऽस्ति तथा च प्रत्यक्षविरोधशंकास्पदैवेत्याश
यवतीं शंकामुद्भाव्य निराचष्टे नचेत्यादिना नास्ती
ति जगत इत्यर्थः॥ ॥

प्रमेयत्वस्य वाच्यत्वरूपसम्बन्धस्य प्रमात्वग्राह्य
त्वविषयाणां वैसम्बन्धे बोधोपषसम्बन्धिनिष्ठत्वात्प्र
धानभूतप्रमाणग्रहणोपलक्षितस्य कृत्स्नप्रपं
चस्य ब्रह्मलक्षणस्य सम्बन्धोत्कर्षापकर्षप्रतीतेः
सम्बन्धे वा वाच्यत्वरूपे सर्वदेवावाच्यत्वे किं वि
कालमवाच्यत्वमित्येवं विधोत्कर्षापकर्षवि
ना राजराज्ञो मन्त्रयमन्त्रय इत्यादिशब्दनान्व
यो गोवर्तिपरत्वसौ दर्व्यादीनामिव भूयो विष
यत्वाल्पविषयत्वादिरूपोत्कर्षापकर्षासम्भवात्

अवाच्यत्वरूपमेव सत्त्वं प्रमात्वविषय इत्युपेत्यापि प्रम
त्वविरोधाभावमाह अथेति अवाच्यत्वरूपसत्त्वस
प्रमात्वग्राह्यत्वेऽपि न मिथ्यात्वश्रुतिविरोध इति सेवयः
कालत्रयावाच्यत्वरूपसत्त्वं मिथ्यात्वविरोधि न तु ब्रह्मल
क्षणप्रपंचस्य तु यावत्तत्त्वज्ञानमवाच्यत्वरूपसत्त्वमे
व तच्च न मिथ्यात्वविरोधीति न प्रमात्वविरोध इति वक्ष्य
पंचब्रह्मलक्षणेः सत्त्वैलक्षण्ये प्रमाणमाह प्रमाणेति
प्रमाणग्रहणं कृत्स्नप्रपंचोपलक्षणार्थं प्रपंचः परमात्मा
नेवासम्बन्धितानन्तपत्यसमम इत्यर्थः तथा च श्रुतेः प्रपं
चस्य सम्बन्धे निकृष्टब्रह्मणः सत्त्वमुत्कृष्टमित्युक्तं भ
वति तत्प्रमाणपदेन प्रपंचोपलक्षणे नियामकमाह
प्रधानभूतेति सत्तात्मरूपस्य प्रमाणस्य जगद्विधारकत्वा
त्प्राधान्यं दृष्टव्यं तथोपलक्षणमोनानावः शोकनीयः

सि॰ले॰
टी॰
८

ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरेणाकेनप्रपंचैकदेशभूतप्रा
णस्य ग्रहणे प्रयोजनाभावात्कस्लोपलक्षणेन सत्यत्वेन प्र
सिद्धप्रपंचापि ज्ञानतत्पात्रह्मैव परमार्थसत्यं ननु प्रपं
चस्य श्रुतिवाधितत्वे न परमार्थसत्यत्वायोगादिति व्र
ह्मप्रमितिरूपप्रयोजनसत्वादिति भावः किंतत्राह
सत्यत्वेवेति राजेति राजत्वं पालकत्वरूपं तिर्यक्त्वं नत
पाल्यदेशसापेक्षं तथा चदिस्यपामो राजराज इति प्रयो
गे विस्तृणार्मणा इतरराजापेक्षयाऽत्कर्षः प्रतीयत इति
रेषां च विकर्षः नो चपालनस्य भूयो देशविषयकत्वा
ल्पदेशविषयकत्वरूपोमत्यमथस्तावत्रारायणपुत्रः से
वर इतिप्रसिद्धिः पुराणेषु तथा चानिरुद्धरोयमिति ना
न्मार्थेणामन्मथमन्मथ श्रीराम इतिप्रयोगे रूप्यपेन त
त्सौंदर्यनामउत्कृष्टरूपादिमत्वमतिसौंदर्यं ततो
प्युत्कृष्टरूपादिमत्वमितिवोध्यं असंभवादिति नि
रतत्वसौंदर्यादिविलक्षणे वाच्याभावरूपेपत्वेभू
योविषयत्वाल्पविषयत्वरूपोत्कर्षापकर्षयोर्ज्ञातिवि
शेषरूपयोश्चासंभवादित्यर्थः नत्ववापितत्वरूपे
पिसत्वेप्रकारांतरेणोत्कर्षौ संभवत तथाहि प्रपंच
ब्रह्मणोः कालत्रयाबाध्यत्वरूपे सत्वे समानेपि व्रह्म
णे सत्वे श्रुतिगम्यत्वाउत्कर्षः इतरत्व लौकिकप्रमा
णगम्यत्वान्निकर्षमितिमितिनिष्पन्यर्थो ॥

चिप्रयंतरेणानत्संभवेपि प्रपंचस्य ब्रह्मज्ञानवा

ध्यत्वस्फुरत्त्वेन नैराकाङ्क्ष्यादुत्कर्षापकर्षपर्य
वसानात्त्व प्रत्यक्षग्राह्यवदादिसत्त्वे यावत्तत्त्व
लक्षणमबाध्यत्वरूपमिति न मिथ्यात्वश्रुतिवि
रोध इत्याहुः अपरेण प्रपञ्चस्य सत्यत्वमिथ्या
त्वग्राहिणोः श्रुतिप्रत्यक्षयोर्विरोधेऽपि दोषा
शङ्काकलङ्कितत्वात् प्रत्यक्षमप्रमाणं तत्त्वत्वात्त्रि
दोषत्वादपच्छेदन्यायेन परत्वाच्छ्रुतिरेव ब
लीयसी प्राबल्यमागमस्यैव ज्ञानात्तेषु विप्रस्ख
नमितिस्मरणाच्च नवबैदेकगम्यार्थविषय
कमिदं स्मरणं न तत्प्रत्यक्षविरोधशङ्कामा
वेन शोकितं प्रत्यक्षविरोधपदवेदार्थवेद
समाबल्यमौचित्यात् ॥

यथा देवसेमवानर्थावमिथ्यात्वविरुद्धसत्त्वग्राहि
लौकिकप्रमाणविरोधशङ्कास्यादेव तेनेत्याह
विधानेरोणेति प्रमाणे वै सत्यमिति श्रुतौ सत्यशब्दः
प्रपञ्चस्य यदि कालत्रयाबाध्यत्वरूपसत्त्वं प्रतिपा
दयेत्तदाऽखिलप्रपञ्चस्य लक्षणबाध्यत्वप्रति
पादकश्रुतिरनेन सह प्रमाणे वै सत्यमिति श्रुतेर्वि
रोधः स्यान्न चाविरोधेन श्रुतिद्वयप्रामाण्यसंभवे
विरोधेन प्रामाण्यहानं युक्तं तस्माच्छ्रुत्युक्तसत्त्वोत्कर्ष
योः कालत्रयाबाध्यत्वादावेव पर्यवसाने वाच्यः

२
सि॰ ले॰
टी॰
८

नान्यत्वेनार्थः एवमज्ञाङ्गरित्यादिना प्रपंचमिथ्यात
साधकश्रुतिस्मृतीनां प्रत्यक्षविरोधि न भवतीत्यप्र
तिपादितमिदानीं प्रत्यक्षस्य कालत्रयाबाध्यत्वरू
पसत्वग्राहित्वेन श्रुतिविरोधित्वेपि न मिथ्यात्वसि
द्ध्यनुपपत्तिः श्रुत्या प्रत्यक्षस्य बाधोपपत्तेरित्याह अ
पच्छेदेति श्रुतिरेव प्रत्यक्षाद्बलीयसीति शेषः श्रु
तेः प्राबल्ये हेतुद्वयमाह निर्दोषत्वादिति अपच्छे
दन्यायेवह्येनप्रत्यक्षस्यापि निर्दोषत्वादिके तुल्य
मितिशंकां वारयति दोषेति एतच्चाग्रेस्फुटं भविष्य
ति श्रुतेः प्राबल्यमनुवचनमपि नियामकमित्याह
प्राबल्यमिति नन्वागमत्वेनैवने प्रत्यक्षेणप्र
त्यक्षानुमानागमेषु स्मृते वैदिके प्रसिद्धमित्य
र्थः नन्ववैदिकागमस्य स्वर्गसाधनत्वादौ वेदस्य प्रा
बल्यप्रतिपादकेन इह वचनेन मिथ्यात्वेन न वैदिकाग
मे न स्यादनुमानादिनापि सिद्धयागमादनस्य च श्रु
तेः प्राबल्ये न इह वचनेन प्रमाणमितिमत्वा शंकते
नन्वेति निराकरोति इनेनेति वैदिकागमार्थ इस
र्थः नन्वाच वचनस्य नहिषयत्वे वैयर्थ्यं स्यादिति
भावः वचनस्य मिथ्यात्वप्रतिपादकश्रुतिप्राबल्य
परत्वेन सार्थक्यमित्याह शंकितेति शंकितः प्रत्य
क्षेण सह विरोधो यस्य मिथ्यात्वरूपस्य वेदार्थस्य स
तथा एतदुक्तं भवति यस्मिन्नर्थे वेदतदितरप्रमा

माणयोर्विरोधः प्रसक्तस्तस्मिन्नर्थे द्वयोः प्रामाण्या
योगाद्न्यतरस्य बाधे कर्तव्ये सति तत्र प्रबलेन दुर्बलस्य
बाध इति वक्तव्ये तेन कस्य प्राबल्यमिति भवत्यपेक्षा तत्रा
ह वचनस्यापेक्षितार्थसमर्पकत्वात्सार्थकमिति

नलवहस्पनेव्योमस्त्योतोहृत्वावाडिव न
नलेविद्यनेव्योम्निनस्त्यद्योतोहृतनाशनः न
स्मान्यन्यत्तहहेपिऽक्रमर्थ्यपरीत्तिंनेपरीक्ष
ज्ञापयत्वर्थान्नधर्मान्नरिहीयत इति नारदस्य
नोसातिषकरणेप्रत्यक्षहृष्टस्यापिप्रत्यक्ष
विरुद्धस्यप्रमाणोपदेशादिभिः परीक्षितेणेय
त्यपतिपादनाद्व नहिनभोनैत्यप्रत्यक्षेनभ
सः शब्दादिषुपंचस्वपर्शेकगुणत्वप्रतिपाद
कागमोपदेशमन्तरेणप्रत्यक्षादिनाशक्यम
पवदितुं नवनमसिसमीपेनेत्याद्यपलंभा
त् ॥
ननुप्रत्यक्षस्यकविदप्रामाण्येऽपिदृष्टे सति प्रपंचस्य
ग्राहिप्रत्यक्षेपिमिथ्यात्वविरोधिकोऽत्रनुसंख्यानव
तोस्यादप्रामाण्यंपदोषशंकातन्नस्यशंकितदोष
प्रत्यक्षेमिथ्यात्वश्रुत्यानिर्दोषत्वेनप्रबलयाबाध्यन
इतिवक्तव्यं नचनसंभवतिकिंचिदपिप्रत्यक्षस्याप्रा
माण्यदर्शनादितिसमत्व्यातिवादिनः शंकोनार

सि-ले.
टी.
६

दद्वचनोदाहरणेन निराकरोति नलवदिति नलमि
न्द्रनीलमणिमयकटाहाकारत्वे नस्मादिति सर्वज्ञ
नप्रसिद्धस्यापि व्योमादेर्नलादिप्रत्यक्षस्याप्रामाण्य
दर्शनादित्यर्थः अर्थ इति प्रत्यक्षदृष्टेष्वर्थेष्वित्यर्थः
ज्ञापयन्निति आचार्यः शिष्यान्प्रति शास्त्रार्थान्बोध
यन् यन्धर्मान् श्रेयःसाधनभूतान्प्रख्यापयन् इत्यर्थः
आत्मनः सुखदुःखसाक्षित्वमनुपपन्नं न स्वबोद्धृत्वे
ऽपि कर्तृत्वेनोदासीनत्वाभावादिति सर्वपक्षे प्रमेश्व
हं करोमीति प्रत्यक्षमात्रेणात्मनि कर्तृत्वं वास्तव
मिति सहसा विश्वासो न कर्तव्यः लोके प्रत्यक्षदृष्ट
स्यापि बाधदर्शनात् नः प्रत्यक्षदृष्टस्याप्यात्मनिक
र्तृत्वे किं चैतन्यवद्वास्तवं किं वा कल्पितमिति संश
यितापेक्षति न्यायाभ्यां कल्पितमेव न दर्शनसा
क्षित्वस्यानुपपत्तिरिति शिष्यान्प्रति बोधयन्तावा
पोयं मात्रपरिहीयत इत्येतन्निष्पक्षेनादर्शव
न्नद्वयमिति सूचयति साक्षित्वप्रकरण इति एवं
प्रत्यक्षदृष्टमपि प्रपञ्चसत्त्वं किं नस्य वास्तवं किं वा
कात्यन्तिकमिति परीक्षा युक्तेत्याशयेनादर्शवच
नस्य प्रकृतनसाधारणतामर्पकथयति प्रत्यक्ष
दृष्टस्यापीति प्रमाणपदमागमपरमनुमानार्था
पत्त्यादयश्चादिपदग्राह्याः प्रतिपादनाद्व प्रत्यक्षोप
लब्धायाः कृतिर्विलापसीति संवचः प्रत्यक्षस्य दोषणका
कलेकिं नत्वे प्रदर्शन स्यागमेन वार्थं प्रकृतोपयोगि

नयाऽव्यक्तिपादयति नहीत्यादिना नभोनैल्यमध्यक्षं
प्रत्यक्षादिना नहि शक्यमपवदितुमिति संबंधः आ
गमे विनापि नीलं नभ इति प्रत्यक्षस्य बाधकमस्तीति
शंकते नचेति समीपगगने रूपानुपलंभेन समीपेरू
पाभावनिश्चये सति दूरेपि नभसि रूपं नास्तीति निश्चीय
ते रूपस्य व्याप्यहानिर्नियमेन नैकदेशहानिन्यायो
गादित्यर्थः ॥

दूरे नहीं दूरत्वदोषजन्येति निश्चयेनन्वहाय।
दूरे नैल्यदर्शनात् समीपेन तदुपलंभः
नहिनावकुण्ठनानुपलंभवत्समीपत्वदोषज
न्मस्यापि संभवात् अनुभवबलान्नभो नैल्य
मव्याप्युत्वनीलत्वपपत्तेश्च नापि दूरस्थस्य पुंसो
पलभ्यमाने निहिते नभः प्रदेशे नैल्यधीस्तत्रैव
समीपगमनस्य तस्य नैल्यबुद्धेरभावात्समत्ते
एवायं उपरिस्थितस्यैव नैल्यस्याभ्रतत्वा
देरिव दूरत्वदोषाद् संनिधानावभासइत्यु
पपत्तेः पृथिव्यादिषु संकीर्णतया प्रतीयमा
नानां गन्धादीनामुपलभ्यास्वाधीवत्वेकं पं
के विद्रूपुरनेरुणः पृथिव्यामेव नेगियाद
यो काण्डे वसंश्रितमित्यादिभिरागमैरेवत्र्यव

१
सि-ले.
दी.
१०

10

स्याग्यावक्तव्यत्वेन प्रत्यक्षादागमस्याबल्य-
स्मृतिर्विशेषकत्वाच्च ॥ ॥

कथंनर्ष्ठतिहरेनीलंनभइतिधीस्तत्राह हरेत
श्रीरिति नद्यायइति नस्पनभौनैल्यप्रत्यक्षस्येति
निश्चयेनवाधो नचैत्यत्र हेतुमाह हरेर्नैल्यदर्शि
नादिति तद्विहिनावकुण्ठनेहिमहद्रूपमावरणेनहि
समीपस्थदयिनहम्यणे हरेर्महत्वाद्यावरणद्रूपते
नहप्रणेनच्छन् सर्वत्रगगनेविद्यमानमपिद्रूपेस
मीपेनहप्रपतइत्यर्थः दोषजन्यइति दोषाधीनस्थि
तिकइत्यर्थः यथाचस्रनेऽनुपलम्भस्योपलम्भप्रा
गभावरूपस्याऽजन्यरूपस्यजन्यत्वाभावादसंगते-
स्तस्तामीप्यदोषेणनडुपलम्भेनिरूढेनत्प्रागभाव-
स्यनाशाभावाद्दोषाधीनस्थितिकत्वमस्तीतिनास
गतिरितिमन्तव्यं रूपस्याप्यहतित्वनियममुपेत्य
समीपेतदनुपलम्भस्यगतिरुक्ता इदानींव्याप्यह
तित्वनियमस्यासिद्धिमाह अनुभवबलादिति न
भोनैल्यप्रत्यक्षस्यौकिकनिश्चयवाध्यत्वेनिरस्य-
प्रत्यक्षवाध्यत्वमाशंक्यनिराकरोति नापीत्यादिना भू
संनिहितगगनभागेकुत्रापिनैल्यनास्त्येवतत्रतत्र
नीति स्वहृदत्वदोषात्सम्भवतीत्याह उपरिस्थित-
मेति तथाचगगनेनैल्यप्रत्यक्षमागमैकवाध्यमि

तिस्थितं प्रत्यक्षस्यागमेन बाधे उदाहरणांतर
माह पृथिव्यादिष्विति अप्सु वायौ च पृथिव्यामि
व गंधमुपलभ्य केचिदनैपुणान्मूढाः तयोरपि
गंधः स्वाभाविक इति तन्न यथाग्राह्यं किंतयोर्वा
युव संश्लिष्टे गंधवत्तदंतर्गतं पृथिव्यामेव स्थितं वि
शादिनिवचनार्थः इत्यादिभिरिति आदिपदे
न रसो जलमात्रगुणः रूपं तेजोमात्रगुणः स्पर्शो
वायुमात्रगुणः शब्द आकाशमात्रगुणः पृथि
व्यादिषु रसाद्युपलब्धिरपि पृथिव्याद्यंतर्गतज
लाद्याश्रितरसादिविषयेति व्यवस्थाप्रतिपादक
पुराणवचनानि ग्राह्याणि ॥

नन्वाज्ञानसिद्धजलोपष्टंभादिगतं गं
धादि पृथिवीगुण एव न जलादिगुण इ
त्यादिरूपेणास्मदादिभिः प्रत्यक्षेणाक
विवेचिते पृथिव्यादीनां प्रायः परस्परसं
श्लेषेणान्यान्यगुणस्यान्यत्राप्यवभासः संभव
तीति चेत् किंन दोषप्रसक्तं नचागमेन विरोधन
इति चेन्न नह्यहाप्यवलंबपंचयोरुपादानो
पादेयभावेन परस्परसंश्लेषनयाः स्यपसं
स्यान्यत्रावभासः संभाव्यत इति चेत् किंन दोष
प्रसक्तमस्ति भातित्रियं रूपं नामैव संघापवक

१ सि॰ ले॰ टी॰ ॥

आद्येत्र यत्रलत्त्रूपं जगहूपं न नोद्भवमिति।
हृद्दो क्रमप्रकारेणागमेन व्यवस्थाप्यत्वामि
ति नत्त्वेन चैव मुपजीव्यविरोधः ॥

ननु जले पृथ्व्यादिरूपपार्थिवांशसंसर्गे सति गन्धो
पलब्धिरस्ति नान्यथेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव गन्धस्य
पृथिवीमात्रगुणत्वनिर्णयसंभवात् किमागमेनेति
चेन्नेत्याह नहीति आज्ञानसिद्धो यो जलोपष्टंभः
पार्थिवद्रव्यविशेषस्तदादिगतमित्यर्थः जलपवनग
तः कश्चित्स्वाभाविकः कश्चिदौपाधिक इति कल्पनो
पपत्तेश्चेति भावः ननु जलादौ गन्धादिमत्त्वमप्र
माणमनुपदोपदर्शकाले किन्त्वादागमेनापीत्यन
इति प्रत्यक्षस्य पंचसत्वग्राहिप्रत्यक्षेण न त्वक्केवलस्य त्वमि
ति कथं न स्यादागमेन बाधइत्याशयेन शंकते पृथि
व्यादीनामिति नस्यात्वक्केवलस्य त्वमसिद्धमिति त
स्यागमबाध्यत्वेप्युक्तमित्याह नहीति संसृष्टतये
ति संसर्गस्तादात्म्यं अन्यधर्मस्येति जगडुपादान
त्वेन श्रुतिसिद्धस्य सद्द्रव्यस्त्वेनोपधर्मः सतानस्यापव प्र
पंचप्रतीतिः संभाव्यते अतः प्रपंचसत्वग्राहिप्रत्या
क्षमन्यसत्ताविषयकत्वेन भ्रांतिरूपं वा प्रपंचस्यस्वा
भाविकसत्ताविषयकत्वेन प्रमारूपं वेति शंकाक
लंकितमित्यर्थः प्रत्यक्षत्वादप्रकारेह्यवत्वेनेनदर्श
यति अस्तीति अस्तिघटो भातिघटः प्रियोघट इति प्र
टे सत्वचैतन्यानंदानांतादात्म्यं येनेप्रियपादस्यान

देशव्यत्वात्तु घटस्यानेन तादात्म्यप्रतीतिरुपपद्य
ते एवं पदार्थादिष्वपि द्रष्टव्यं नाम च वर्णाद्यादिकं तु
ग्रीवाच्यात्मकं वस्तुरूपमेषां पंचकमेषां
पंचपस्य जगतः तदेषां पंचकमनुभूयते न च केवलं
पि जगति पंचात्मकत्वानुभवो नास्ति इः एवं प्रियमिम
नुभवाद्दर्शनादिति वाच्यं केषांचिन्मरकीये इः एवं त
दनुभवस्यापि सत्त्वात् तथा च सर्वज्ञानुगते सद्विदान
दरूपं वस्तु वस्तैव ब्रह्मणस्तद्रूपतायाः श्रुतिसिद्ध
त्वात्तामरूपात्मकरूपमात्रतायाः सर्वाणि रूपाणि वि
चिन्त्य धीर इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वादित्यनेन प्रकारेण
प्रपंचस्य सत्यत्वाद्धि प्रत्यक्षे जगतः स्वाभाविकसत्तावि
षयकं न भवति किं तर्हि ज्ञानेन तया जगत्यनुगतब्र
ह्मसत्ताविषयकमेवेति व्यवस्थाप्यते श्रुत्येत्यर्थः । ए
वं प्रत्यक्षस्यागमापेक्षत्वात् तत् प्राबल्येतिरस्य उपजी
व्यत्वप्रयुक्ते तिरस्यति नैवमिति प्रत्यक्षस्यागमे
न बाधाङ्गीकार इत्यर्थः वर्णपदवाक्यात्मकशब्दं
प्रत्यक्षे हि श्रुतिजन्यमिथ्यात्वबोधं प्रत्युपजीव्यांशाद्
ज्ञानेविनाशाद्बोधानुदयात् तथा च श्रुत्या प्रत्यक्षमा
त्रबाधेनाद्वप्रत्यक्षस्यापि बाधः प्रसज्येत तथा चोप
जीव्यबाधः स्यादित्यर्थः ॥

आगमप्रमाणेन वर्णपदवाक्यादिस्वरूपेण
प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वादुपजीव्यतत्त्वबाधोपम
र्दनाभिमतः नत्वागमस्य प्रत्यक्षात्त्व ली

१
सि॰ले॰
टी॰
११

यत्नेयजमानः प्रस्तरइत्यत्रप्रत्यक्षाविरोधा
ययजमानशब्दस्यप्रस्तरेगौणीवृत्तिनिक॰
ल्पनीया तथासोमेनयजेतेत्यत्रवैयधिक
रण्येनान्वयेयागेद्रव्यसाधनत्वंसोमलताया
यागसाधनत्वंबोधनीयमितिव्यापारभेदे
नवाक्यभेदापत्तेःसामानाधिकरण्येनान्वये॰
वक्तव्येप्रत्यक्षाविरोधायसोमवतायागेने
तिमत्वर्थलक्षणानकल्पनीया उभयत्रा
पिप्रत्यक्षविरोधेनदत्ताहत्यागमेनबलीय
साप्रस्तरेयजमानाभेदस्ययागेसोमाभेदस्य
चसिद्धिःस्यादितिचेन्न अशेषोक्तंभामती
निबंधे तात्पर्यवतीश्रुतिः प्रत्यक्षाद्बल॰
वतीनश्रुतिमात्रं मेवमर्थवादानामितिहार
भूतेर्थवाक्यार्थहारभूतेपदार्थइवनता
त्पर्यं ॥
श्रोत्रेंद्रियेणजायमानेप्र त्यक्षेशब्दस्वरूपंतस
त्वंचविषयीकरोतिश्रुत्याचसत्त्वाद्याप्रत्यक्षमेवबा
ध्यतेतत्रचनश्रुतेरुपजीव्यकल्पितशब्दस्यापिबोध
कत्वसंभवेनशब्दबोधार्थेनतस्यतस्यानपेक्षितत्वा
च्चशब्दस्वरूपावगमस्यचानुपजीव्येनचबाध्यत्वेनावि
रोधाभावादतोनोपजीव्यविरोधइतिपरिहरन्ति
आगमप्रमाणेनेति आगममात्रस्यप्रत्यक्षात्प्राबल्य
मक्रमाहिपत्तिपदिव नन्वागमस्येति गौणीतिकं

त्वनिर्वर्तकं गुणत्वमिति सिद्धान्ते इष्टसाधनत्वं वि-
धेयार्थः । ननु सोमयजिपदयोर्वैयधिकरण्येनान्व-
येऽङ्गीक्रियमाणे यागइष्टसाधने सोमो यागरूपेष्टसा-
धनमिति स्यात् तथा च न सविधिप्रत्ययस्य व्यापारभे-
दापत्त्या न तद्व्यतिनवाक्यस्यापि व्यापारभेदापत्तेस्तस्य
विहाराय नयोः सामानाधिकरण्येनान्वयो वक्त-
व्य इति सिद्धान्तेऽपि स्थिते सतीत्यर्थः । अन्यथा विरोधा-
येति सामानाधिकरण्यपक्षे सोमयागयोरभेदो व-
क्तव्यः सोऽयमित्यादिस्थले सामानाधिकरण्यपदद्व-
यस्य पदार्थद्वयाभेदार्थकतायाः क्लृप्तत्वात्तत्र चान्य-
त्वविरुद्ध इति तत्परिहारायेत्यर्थः । सोमवतेति सो-
मपदस्य मत्वर्थलक्षणा तथा च सोमवता यागेनेष्ट-
भावयेदिति मीमांसकरीत्या वाक्यार्थः । सिद्धान्तरी-
त्या तु सोमवदभिन्नो याग इष्टसाधनमिति वाक्या-
र्थो द्रष्टव्यः । सोमस्य यागेन सह मत्वर्थसंबन्धस्य व-
स्तुगत्या क्रियाकारकभावलक्षण इति ज्ञापनार्थं
सोमेनेति तृतीया आमनन्तीति आमनन्ति सन्तः कथयं-
ति वा वदन्तीति मीमांसका इत्यर्थः । न श्रुतिमात्रमिति न-
यथा च सोमेन यजेतेत्यत्र सोमयागसंबन्धे श्रुते लाक्षणि-
भावाकाङ्क्षयेतयाप्रमाणमेव लब्धमिति न दविरोधा-
य लक्षणाकल्पनमुचितं न त्वायजमानः प्रस्तर इ-
त्याद्यर्थवादानामपि स्वार्थे तात्पर्याभावात् प्रस्तरप्रा-
वल्यमिति न चापि न तद्विरोधाय गौणपदादिकल्पनं प्र-
क्ते प्रपंचमिथ्यात्वबोधकश्रुतीनां तात्पर्यसत्वात् प्र

सि·ले·
टी·
१३

13

त्वज्ञापेक्षयाप्राबल्यमिति तात्पर्यं नह्यायकंनैतिक्ष
त्वहमिति समायानुग्रहणार्थः । ननु मंत्रार्थवादाना
मपि स्वार्थे तात्पर्यं किं न स्यादत आह मंत्रेति तेषां
स्वार्थफलाभावाद्गौरवाच्च तात्पर्यं न कल्प्यत इति
भावः देवस्येत्यादिभिर्मंत्रैर्यजमानः प्रस्तर इ
त्याद्यर्थवादैश्च विधेययागस्तुतिर्लक्षणीया तत्
श्च मंत्रादिवाक्यार्थस्य ॥ ॥

तात्पर्याभावे मानो न ताविक इदं देवताविग्र
हादिकं येनेभ्यः सिद्ध्येत् तात्पर्यवत्त्वेव श
ब्दस्य प्रामाण्यनियमादिति वेत्रपेत्स्येव
रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा
पशुकामो ह्येतेन यजेतेति विशिष्टविधेस्ता
त्पर्यागोचरे विशेषणस्वरूपे प्रामाण्यदर्श
नेनोक्तनियमासिद्धेः अत्र हि रेवतीऋग्गा
धारे वारवन्तीयसाम्नि विशेषणे न चैव तन्मा
मादि विशेषणेवत् लोकसिद्धं येन तद्धि
शिष्टयागविधिमात्रे प्रामाण्यं वाक्यस्य स्यात्

इद्यदेवतादिरूपस्य लक्षणीयया स्तुत्या सह संबंधो
वाच्यः इतरथा मंत्रादीनां स्वज्ञाप्यसंबंधाभावेन स्तु
तिलक्षकतानुपपत्तेरतस्तेनो लक्षणीयायामत्रा

दिवाक्यार्थो द्वारभूतः प्रयागे गायदेवतौ देवतृणि·
येम वाह: अतोपि न तत्र तेषां तात्पर्यलक्षणामुपलेहा
रभूतार्थे तात्पर्यादर्शनादित्याशयेनाह स्तुतिद्वार
भूतइति नत्र स्वपंहृष्टान्तमाह वाक्यार्थद्वारभूतइति
वाक्यार्थतात्पर्येणप्रयुक्तानांपदानांवाक्यार्थप्रतिप
त्तिद्वारभूतेष्वस्मादि तत्पदार्थेषु यथा तात्पर्यं नास्ति
तथेत्यर्थः विधिपरमन्त्रार्थवादानां स्वार्थे तात्पर्या:
भावे देवताविग्रहादिप्रतिपादिकानां वज्रहस्तः पुर
दर इत्यादीनामपि देवताविग्रहादौ स्वार्थे तात्पर्याभा
वापत्त्या तेषां देवताविग्रहादिप्रमितिजनकत्वेन ।
स्याद्वेदतात्पर्यविषयत्वस्य वेदजन्यप्रमितिविषयत्वे
प्रतिव्यापकत्वाद्व्यापकनिवृत्त्या तन्निवृत्तेरावश्यक
त्वात्तदाह: यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति तथा च देव
ताधिकरणविरोधः तत्रान्यपरेभ्योऽपि मन्त्रादिभ्यो देव
ताविग्रहादिसिद्धिप्रतिपादनादित्याशयेन शङ्कते
तात्पर्याभावइतिमानान्तराविरुद्धत्वविशेषणेयज
मानः प्रस्तर इत्यादिवारणाय इदमुपलक्षणं मा·
नान्तराप्रमस्यापि पत्नत्वविशेषणमग्निर्हिमस्य भे·
षजमित्यादिवारणाय अग्नेर्हिमभेषजत्वस्य प्रत्यक्ष
त्वसिद्धत्वेनन स्वार्थवादनः सिद्धानपेक्षणात्या
पमानान्तरेणविरोधप्राप्त्याभावे सत्यन्यपरेभ्योपि
मन्त्रादिभ्योवगम्यमानोर्थः सिद्ध्यत्येव देवताविग्रहा
दिश्च तथाविधइति न तत्सिद्धिप्रत्यूहइति प्रतिपादि
ते देवताधिकरणइतिभावः परिहरति नेति

र
सि·ले·
टी·
१४

14

पतस्यैवेतिइदमेतज्ज्ञानेवदेवताविग्रहादिस्तुत
त्याविषयइतितन्निहितरूप्यम्हेतिप्रतिपादितदेव
तापिकरणइतिभावः [illegible] मदप्रहृत
ग्रहहर्मेतिदेशके नप्राचरेवन्यायारकवारव
तीयादिसामाग्रेणेमसामहृत्वाप्रहृतग्रहहव
मेकेणानेनयागेनपशूनभावयेनइतिसूत्रार्थः
विशिष्टविधेरितिरेवन्यायारकवारवतीयसामा
दिविशेषणविशिष्टकनभावनाविधेरित्यर्थः उ
क्तेति शब्दतात्पर्यविषयत्वस्मरणाद्गम्यमितिविध
यत्वप्रतिव्यापकत्वरूपनियमाक्षिप्तेरित्यर्थः उक्तम
र्थविवृणोति श्रुत्वाहीति नचैतदिति यद्विवार
वतीयसामरेवतीषुस्तुवीतयनमिहभवेतदात
स्यविशेषणस्यदध्यादिवल्लोकनयप्रावगततमस्
कास्यतत्प्रतिरेकार्थापत्तिप्रमितिजनकत्वरूपप्रा
माण्यभवेन्नत्वेतदस्ति वारवन्तीयसामस्तुस्तोगेनरे
षेवाध्ययनमिहनादतोवाक्यादेवरेवत्यायारकवा
रवन्तीयस्यविशेषणस्यप्रमितिर्वक्तव्येत्यर्थः ॥

नापिविशिष्टविधिनाविशेषणाक्षेपः प्रा
क्षेपाद्धिविशेषणप्रतिपत्तौविशिष्टगोचरो वि
धिस्तस्मिन्सत्सतितेनविशेषणाक्षेपइतिप
रस्पराश्रयापत्तेः अतोविशिष्टविधिपरस्ये
ववाक्यस्यविशेषणस्वरूपेपिप्रामाण्यवक्तव्य

अथवचनत्वेन तात्पर्यमुभयत्र तात्पर्ये वाक्य
भेदापत्तेः एवमर्थवादानामपि विधेयस्तु
तिपराणां स्तुतिद्वारभूतेऽर्थे न तात्पर्यमिति
चेन्नः अत्र हस्यैव बलवत्त्वानुद्विशेषायते
ष्टत्वेन रकल्पने सोमेन यजेतेत्यत्र विशि
ष्टविधिपरे वाक्ये सोमद्रव्याभिन्नयायाग
रूपे विशिष्टे विधेयमित्युपगमेन स्वविधेयस्य
दध्ना जुहोतीत्यादौ विधेयस्य द्रव्यादेरिव लो
कसिद्धत्वाभावेन विशिष्टविधिपराद्वाक्या
देवैवत्प्राप्तावपवेतीत्यादिविशेषणस्य
व विनातात्पर्यसिद्धिरहष्टव्यानवतात्पर्यरहि
ताद्यागमायागसोमलताभेदग्राहिप्रमलवि
रुद्धार्थः सिद्धतीति हेतोः तत्रापि तद्विशे
षायमनर्थलक्षणाश्रयणं ॥

ननु विशिष्टविषयको विधिरप्रसिद्धविशेषणस्वरू
पप्रमितिजनकै रेवतीषु वारवन्तीयं साम कुर्यादित्ये
वमात्मके विशेषणविधिमात्रे पतितः तथा च नस्य वि
शेषणस्यैतेनद्वारा प्रमेयत्वमिति नेत्याह नापीति
विशेषणांशे च विधिकल्पनात् सर्वविशिष्टविधि
नाविशेषणस्वरूपप्रमितेर्वानन्यायेन कल्पने व्यर्थ
हितीयेविख्यातेयोनसिध्यति प्रमितस्यैव द्रव्यादेव

नासेवैयस्यागाविध्याप्तेपकत्वदर्शनानथावि
शिष्टविधिनानिशेषणविधिराक्षिप्यत् इतिवद
नाशक्यतेयात् प्राग्विशेषणस्यप्रमितत्वेवाक्येनम
मापकस्यकस्मिन्नविधिरिति वक्तव्येननस्याप्ति
मविधिनाविशेषणस्वरूपप्रमितेसतिप्रकृतनवि·
धिर्विशिष्टगोचरः सिध्यति नस्मिंश्चप्रकृतनविधौ
विशिष्टगोचरेसतितेनविशिष्टविधिनाविशेषणवि
ध्याक्षेपइति परस्पराश्रयापत्याविशेषणविध्याक्षे
पासिद्धेरित्यर्थः अत इतिरेवत्याधारकवारवन्तीय
सामाख्यविशेषणस्यप्रकृतवाक्यादन्यतः प्रमित्यभा
वादित्यर्थः नहितत्रापितात्पर्यमस्तीत्याह अथ
वेतिगौरवादितिभावः नचयत्परः शब्दः सशब्दा
र्थ इतिन्यायविरोधः शंकनीयः नस्वान्तर्गिकत्वा
पपत्तेः प्रकृतेनैवगौरवलक्षणबाधकसत्वात्तत्स·
त्प्रसक्तिः एवमितिविशिष्टविधेर्विशेषणरूप
इवेत्यर्थः नतात्पर्यमिति तथाचतात्पर्याविषयेपि
रेवतीवारवन्तीयविशेषणस्वरूपस्तुतेः प्रमिति
जनकत्ववदन्यपरमणमपिमन्त्रादीनांदेवतावि·
ग्रहादिप्रमितिजनकत्वंसंभवतीतिनदेवतापि
करणविरोधइतिभावः प्रकृतमाह तेभ्यइति म
न्त्रार्थवादेभ्यस्तात्पर्यरहितस्तुतिवाक्येभ्यइतियाव
त् सोमेनयजेतेत्यत्रसामानाधिकरण्येनान्वयइ
तिसिद्धान्तेकथंप्रत्यक्तविरोधः कथंवातदविरोधा

यल्लक्षणकल्पनमित्याकांक्षायामाह सोमेनेति न
ञापीति यजमानः प्रस्तर इत्यत्रैवेत्यपिशब्दार्थः प्र
त्यक्षाविरोधाय यद्वयस्तरकल्पनमात्रेह इष्टोनः ननुम
नर्थलक्षणैवापीति बोध्यं ॥ ॥

शब्दैनस्तुतिरूपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिष
ड्विधलिंगावगमिताद्वैततात्पर्यप्रत्यक्षाद्दल
वत्तीतितनः प्रत्यक्षस्यैववाधः ननुदविरो
धाय स्तुतेरन्यथानयनमिति विवरणवा
र्तिकेन प्रतिपादितेनतात्पर्यवत्वेन स्तुतेः प्र
त्यक्षात्प्राबल्ये कस्य लेखयर्येदितिविधेः स्व
पणस्यक्रस्यलार्थत्वप्रतिपादनेनात्पर्येपि
क्रस्यलेत्वपरस्यपराहतिप्राडभावपर्यंतस्त
द्व्यस्त्रवर्णसेबंधः प्रत्यक्षविरुद्धइतिनदवि
रोधाय स्त्रुयणशब्दस्योपाधीकरणमात्रेलक्ष
णाभ्युपगमात् ननुतत्त्वमसीतिवाक्यस्यजीवब्र
ह्माभेदप्रतिपादनेतात्पर्येपित्वंपदवाच्यस्य
तत्पदवाच्याभेदः प्रत्यक्षविरुद्धइति तद
विरोधाय निष्कृष्टचैतन्यलक्षणाभ्युपगमाद्

ननुद्वैतस्यमिथ्यात्वबोधकाद्वैतश्रुतेरपितत्सार्थमि
थ्यात्वेतात्पर्यमानाभावात्तथा वद्वैतसत्यग्राहिप्रत्य

शि. ले.
टी.
१९

10

त्तविरोधपरिहारायाह तन्नश्रुतेरप्यन्यथानयनमेव-
न्याय्यमिति नेत्याह अद्वैतश्रुतिस्त्विति तात्पर्यलि-
ङ्गानि वक्ष्यमाणैर्व्यक्तानि तत इत्यद्वैतश्रुतेः सका-
शादित्यर्थः वाक्यस्यास्य केनाप्यंशेन भावस्य प्रयोज-
कत्वं दर्शयति विवरणवार्त्तिकेति कृत्स्नाः स-
वर्णविकारान्नामाग्राः कृत्स्नस्य दर्शनेन श्रवणं वि-
धीयत इति श्रुतेस्तत्तात्पर्ये सिद्धमिति भावः दृष्टरस-
पराहतिरपि दृष्टभावो नाम पूर्वं दृष्टपरसादिनाश पूर्वकं दृ-
परसाधनतोऽत्यजिः नन्वर्थनोदोऽपि श्रवणादिव्याप-
रः स एव श्रवणग्रहस्य दृष्टोऽर्थः नन्वेवं पदार्थः
कृत्स्नानामपि श्रवणज्ञानादिसंपादनं दृष्टं पाके
कृतेऽपि दृष्टपरसादिपराहतिदृष्टभावो नास्तीति भ-
यत्तत्सिद्धमिति भावः नन्वत्र श्रवणं विधीयते न त-
त्फलं ज्ञानं वा विधेर्ज्ञानादि श्रवणादिक्रियाद्रूपपाक-
स्यैव श्रवणशब्दार्थत्वेन तस्य नत्राप्यसंभवात् दृष्ट-
रसादिपराहतिदृष्टभावस्तत्र याद्वत्त्यर्थः न स्यापाक-
फलस्यैकमेव दृष्टस्य हि नीयार्थत्वात् फलस्याविध्य-
योग्यत्वेन विधेयश्रवणदृष्टताद्योगाच्च तथा विधेय-
श्रवणस्य दृष्टप्रयोजनाभावाददृष्टार्थो विधिः प्र-
वर्तते इति स्थितिः तात्पर्यविषयश्रवणस्य प्रयत्नवाच्या-
भावाद्वशीकरणमोक्षश्रवणपदस्य लक्षणात्तस्य-
चैतन्यस्वरसोदाह तत्त्वमसीति वाक्यस्येति नियुक्तमि-
तिः कथंविधिस्त्वरूपान्वाख्यानात् एष्वर्थे न विरोध-
मात्रेयद्वैतन्येतत्र्यर्थः अत्रेदं वाच्यं महावाक्यानाम

त्वैकरसचैतन्यस्वरूपवस्तुमात्रबोधनेनार्थवत्त्वं कृतः न
मेवैकं ज्ञानघनमात्मानं तमेव विदित्वाति मृत्युमेति एक
धैवानुद्रष्टव्यमित्यादिश्रुतिसहस्रेण मुक्तिसाधनीभू
तमहावाक्यार्थज्ञाने प्रतिपाद्यवस्तुमात्रस्यैव विषयत्वे
नतिप्रसङ्गात् श्रुतीनामेषोऽर्थः यस्मिन्कृत्स्नं जग
द्ध्यस्तं तमात्मानं ज्ञानघनं हे मुमुक्षवः श्रद्धयेय
स्य कृत्स्नस्य जगतः ३ ॥ ॥

अर्थवादानामपि प्रयाजाद्यङ्गविधिवाक्या
नामिव स्वार्थप्रमितावनन्यार्थतया प्रमिता
नामेवार्थानां प्रयोजनवशादन्यार्थत्वेनि प्र
याजादिवाक्यवत्तेषामप्येवान्तरसंसर्गतात्प
र्यमस्त्येव वाक्यैकवाक्यत्वात् ॥ ॥ ॥

यत्र निषेधार्थमवधारणमेकपदं च प्रकरणस्य प्र
तिपादनपरं मुमुक्षुज्ञेयस्यात्मनो नानारसत्वप्रकप
दमनर्थकं स्यादेकत्वसंख्यायोगस्यात्मन एकवच
नादेव सिद्धत्वादस्याः श्रुतेरिदं तात्पर्यं मुमुक्षुभ्यो ह्यपि
करणमात्रस्फुटं सर्वेषां तमेव प्रकृतं परमात्मान
मेव चेतनत्वातिरिक्तमप्येवमेवकारार्थः विदित्वा
मातान्मुमुक्षुः मृत्युमत्येति नेतरसारमन्येति एकधैव प्र
कारेणैव प्रमात्रा चार्योपदेशमनुद्रष्टव्यमिति न
ज्ञानं चैकरसवस्तुमात्रबोधनेनात्पर्यं महावाक्येषु न
त्वमादिपदानां लक्षणां विना न निर्वहतीति तेषुता

मि· ले·
टी·
१०

17

त्पर्यानुसारेणैव लक्षणाभ्युपगमः ननु प्रयत्नवि
शेषपरिहाराय परं तन्नत्वपदयोश्शेनयमात्रे लक्ष
णा स्वीकृत्य वाक्यार्थे वाऽभ्युपगमे प्रयत्नविशेषो
पिपरिहृतो भवतीत्येतावन्मात्रेण प्रयत्नविशेषप
रिहाराय महावाक्ये मुलक्षणेति तिवं यतने मुख्यव
हारः तथा च सत्यपि तात्पर्ये न दनाह प्रयत्नवि
शेषपरिहारायैव महावाक्ये मुलक्षणाभ्युपगमा
तात्पर्यस्यावस्यप्रयोजकत्वेनास्तीति प्रतिपादने
मेदमिति यत्तु मेडार्थवादानां स्तुतिद्वारभूते स्वार्थे
तात्पर्यं तास्मिन्नुक्तं न दूषयति अर्थवादानामपीति
श्वन्न्यायेन तास्वार्थपरत्वेन्मर्थ्यः नहीर्थवादानो वि
धिशेषत्वेन स्यादित्यापेक्षाह प्रमितानामेवेति
मानोनरसंवादविसंवादरहितार्थवादादिभिरि
तिशेषः तेषां स्वार्थप्रमितिमात्रेण फलाभावाद्वि
धेयप्रस्तावकत्वेन विध्येकवाक्यत्वं कल्प्यत इत्यर्थः
यथा प्रयाजादिकर्मणां प्रयोजनाकांक्षावशे प्रया
जादिवाक्यानां फलवद्दर्शपूर्णमासविधिवाक्यैरे
कवाक्यत्वं तथेति भावः सवानरसंसर्ग इति अर्थ
वादानामपि विध्यन्वयात्प्राक्स्वरसतः यतो यमा
नेदेवतायाविग्रहादिसंसर्गेण वाऽनरतात्पर्यमस्ती
त्यर्थः प्रयाजादिवाक्यानामर्थवादादिवाक्यानाव
स्वार्थप्रमितौ तात्पर्ये हेतुमाह वाक्यैकवाक्यत्वादि
ति वाक्यानां सतामेव तेषां विधिवाक्यैरेकवाक्यता

भ्युपगमात् वाक्यानां च वाक्यार्थे तात्पर्यस्य सामान्य
तः सिद्धत्वादित्यर्थः ॥

पदैकवाक्यतायामेव परमवांतरतात्पर्या
नभ्युपगमादिति विवरणवाक्यैर्व्याख्यायति
णैव व्यवस्थापनेन यजमानः प्रस्तर इत्या
दीनामपि मुख्यार्थे तात्पर्यप्रसक्तौ प्रत्यक्षा
विरोधाद्येव लक्षणाभ्युपगमाद्ध कथं न हि श्रु
तेः प्राबल्यमध्यन्ते निर्दोषत्वात् परत्वाद्ध श्रुति
मात्रे प्रत्यक्षान्यबलमिति स्थिताः किन्तु श्रुति
वापिनमपि प्रत्यक्षैकदेशविस्रो विनीवषयो
पहारेण संभावनीयेति विषयत्तानायोगात्
श्रुतेर्वाद्वैते श्रुतिविरोधेन नन्वावेदनात्स्व्या
विनेश्यन्त्यत्तमर्थक्रियासमर्थव्यावहारिकवि
षयसमर्पणेनोपपाद्यते ॥ ॥

यत्तु वाक्यार्थद्वारभूतेपदार्थेऽवेतिस्फाति द्वारभूतेर्थे
तात्पर्याभावे हर्षोन प्रदर्शनेन विघटयति पदैक
वाक्यतायामेवेति पदानां सतामेकवाक्यार्थबोध
नेनैकवाक्यत्वमित्यर्थः नत्वपदार्थानां वाक्यार्थे प्रवे
वापर्वत्वाभावाच्चनेष्यवांतरत्वापि पर्यमपीति सौक्रिय
न इत्यर्थः यतेनरेव माधारककारवतीयस्य मात्वे
विमोषणेपि तात्पर्यं व्याख्याते वाक्यस्य वाक्यार्थेता

सि॰ ले॰ टी॰ १८

18

त्पर्यस्यौत्सर्गिकः सिद्धत्वाद्विशिष्टविधेर्विशिष्टभा
वनापरतात्पर्यकत्वात्तु न तस्य विशेषणे तात्पर्यमित्य
ति विशिष्टविधितात्पर्यविषयत्वस्य विशेष्यमात्र
हृतित्वे न तात्पर्यस्य विशिष्टविषयकत्वानुपपत्तेः शी
घ्रमस्तकान्तो विशिष्टविधिर्विशेषणेष्वतात्पर्याभा
वव्यवहारस्य विशेषणेषु प्रमेयके तात्पर्याभावपर
त्वात् तस्मात् तात्पर्यविषयत्वे वेदस्य प्रमितिजन
कत्वमिति नियमस्यान्यायनियमस्य न्यायनिर्णयविव
रणे वाऽर्थैक्येऽप्यवश्यापितत्वेनेत्यर्थः ननः किं तत्राह यज्ञ
मानः प्रस्तरे इत्यादीनामिति उत्कर्षीत्यानुवादत्वाद्यपि य
जमानप्रस्तराभेदादौ तात्पर्यस्यादेव तत्र प्रमत्ते ण
वाच्यं न इति वक्तव्यासत्तात्पर्यवत्वे श्रुतेः प्राबल्यप्र
योजकं न भवतीत्यर्थः अत्रमेवाग्निर्वादानामुपिप्र
याज्ञादिवाक्यानामिव सूक्तिसारभूतेऽर्थे यद्यवान्तर
तात्पर्यमवश्यकल्पनीयं न हि स्वतन्त्रतात्पर्यस्य न प्राबल्य
प्रयोजकत्वं तत्र तिः महातात्पर्यस्य न तत्प्रयोजकत्वसं
भवादह न श्रुतीनां प्रपंचमिथ्यात्वे महातात्पर्याभ्यु
पगमेन तत्रापि प्रपंचसत्वग्राहिप्रत्यक्षस्य मिथ्यात्वश्रु
त्यावाधोपपत्तेरित्यादिकमालोचनीयं नहीति तात्प
र्यस्य प्राबल्यप्रयोजकत्वाभावे समीत्यर्थः ननु श्रुतिमा
त्रस्य प्राबल्ये सिद्धे न स्यौत्सर्गिकत्ववक्तव्यस्तानेदेव
ऊतइति वेत्वप्राबल्येऽप्यन्यदपि हेतुं हर्यदर्शयति ति
द्वोषवत्तान्तरत्वाच्चेति उत्सर्गइति श्रुतितदितरप्रमाणयो

विरोधे सति श्रुतिरेव बाधिका भवति यत्र च श्रुति
बाधितेयमन्त्रादि निरवकाशं भवति तत्र निरवका
शेन तेन श्रुतिरेव बाध्यते सावकाशनिरवकाशयो
निरवकाशं बलवदिति न्यायादित्यर्थः ननु श्रुति
बाधितस्य मन्त्रादेर्निरवकाशत्वस्थले तेन श्रुते
र्बाधः किमर्थमुपेयते नेत्याह किं चेत्यादिना सं
भावनीयमनुपपादनीयमित्यर्थः अत एवेति निर्वि
षयमन्त्राणामादेवेत्यर्थः प्रकाशितमिति श्रुति
बाधितस्येहैतस्य न तनूपत्वा[illegible]गादेर्न बाधकम
मतस्यतत्त्वावेदकत्वनूपात् प्रामाण्यानुपपत्त्यावि
नैवोच्यउपपाद्यते भाष्यादिस्थितिशेषः ॥ ॥

किं बहुना देहेऽजननमिति सर्वं सिद्धमन्त्रत्वा
धितमपि शुक्तिरजतमन्त्रत्वमेव भवातो
पान्तरोदेशे शुक्तिसंभित्तरजतोपगमेनेन स
मर्थ्यते न तत्र हि रोधे न व्यवहितमानत्वमस
देववाग्ज्ञते विषय इति कल्प्यते एवं च प्रस
वेयज्ञमानं भेषग्राहिणो यावत् ब्रह्मज्ञानम
पि क्रियासेवादेनानुवर्तमानत्वमप्यत्र स
मानि भासिक विषयत्वाभ्युपगमेनोपपादना
योगात् यजमानः प्रस्तर इति श्रुतिबाध्यत्वे सर्व
स्या निर्विषयत्वं स्यादिति न सरिहारायोत्सर्ग
मयोग्य श्रुतिरेव ॥ ॥

श्रुतिबाधितप्रत्यक्षादीनां सिद्धान्ते व्यावहारिक
प्रामाण्योपगमे न प्रत्यक्षज्ञानस्यानिर्विषयत्वरूपनि
रवकाशत्वं सिद्धान्तसंमतं न भवतीत्युपपादयन्नुक्तं
मतिकल्प्यायमाह किंचेति अद्वैतश्रुतिबाधि
तघटादिप्रत्यक्षस्यानिर्विषयत्वोपगमे सर्वव्यवहारो
च्छेदप्रसंगस्तत्तेन बाधकं यथा विद्यते न तथा श्रु
तिरजतादिप्रत्यक्षस्यानिर्विषयत्वोपगमे बाधकम
स्ति केचिदस्मतोपि रजतादेर्भानोपगमान्यथापि न
स्यात्काले स्वप्नरजतादिविषयकत्वसिद्धान्ते स्वीक्रिय
ते श्रुत्यभावस्यानिर्विषयत्वायोगान्स्याच्छ्रुतिबाधित
स्य प्रत्यक्षस्यानिरवकाशत्वेपूर्वप्रसञ्जने मतेने न श्रुति
बाधो युक्तः सिद्धान्तसंमतश्चेति श्रुतेः प्राबल्यं मोक्ष
र्गिकमित्येनलिङ्गमिति भावः शुक्तिसंभिन्नेति शु
क्तितादात्म्यापन्नेत्यर्थः व्यवहितमिति वा पाठे ण
न्तरस्थमित्यर्थः ज्ञानेन रमिति ज्ञानाकाररूपमित्यर्थः
न कल्प्यत इत्यवहेः नहि विशेषेणेति रजतसंदर्भण्या
भिन्नत्वानुभवविरोधेनेत्यर्थः व्यवहितरजतादी
नामिव मर्थ्यतादात्म्यासंभवादिति भावः एवंचेति
विरोधस्य लेतिरवकाशमानेन नरेण श्रुतिबाधेन्या
पेक्षणीयमर्थः ननु प्रस्तरयजमानयोरभेदश्रुति
बाधितस्य तयोर्भेदप्रत्यक्षस्य शुक्तिरजतप्रत्यक्षत्व
न प्रातिभासिकविषयसंभवात्तनैवेन न श्रुतिबाधः
कल्पनीय इत्यनेनाह प्रातिभासिकविषयत्वानभ्यु
पगमेनेति प्रत्यक्षविषयस्य प्रस्तरयजमानभेद

स्यप्रातिभासिकत्वासंभवे शुक्तिरूप्यवदिति यावदि-
ति यथा शुक्तिरजतस्य बलज्ञानात्प्रागेव भेदरजत-
मिति प्रतीतेरनिवृत्तिः सोऽपि नार्थक्रियाः भावस्य
नस्य प्रातिभासिकत्वहानेरविनेन यथा प्रपञ्चे यजमा-
नभेदस्य प्राक्तत्त्वज्ञानाद्यर्थक्रियासामर्थ्या-
भावस्य प्रातिभासिकत्वहेतुरसमर्थ्यः यावद्बल-
ज्ञानमनुवर्तमानस्यास्य बलज्ञानान्याकृत्वा परिह-
नस्यैष्यः अर्थक्रियासेवादेनस्य अर्थक्रियासमर्थ-
भेदविषयकत्वेनेत्यर्थः वाच्यत इति प्रपञ्चे यजमान-
भेदग्राहिणः प्रत्यक्षस्येव बाधः सर्वथेति प्रथम-
र्थः प्रातिभासिकभेदविषयकत्वेन स्वप्रत्यक्षस्य नसंभ-
वतीत्युक्तेन व्यावहारिकभेदविषयत्वेनस्य न संभ-
वतीत्यनुपदमेव वक्ष्यते पारमार्थिकभेदस्याद्वैतश्रु-
तिविरोधादेव नाभ्युपगन्तुं शक्यते तथा च न स्वाति-
र्विषयत्वरूपेनिरवकाशत्वस्याद्वैतश्रुतेरेवामथ्या-
नीयत इति संक्षेपः ॥

ननु स्वाध्यायिकरणादिप्रतिपादितप्रकारेणान्य-
थानीयते नवाद्वैतश्रुतिप्रत्यक्षयोर्विरहश्रु-
तिप्रत्यक्षयोस्तात्त्विकव्यावहारिकविषयोप-
गमेन प्रत्यक्षोपपादने कर्मकाण्डस्यानिर्वि-
कसकलमिथ्यात्वप्रतिपादकषोढयतात्पर्य-
लिंगोपपत्त्यानेकश्रुतिविरुद्धेनैकेनार्थवादे-
नप्रपञ्चे यजमानतादात्म्यस्य तात्त्विकस्य प्रति-

श्लो. टी. २.

२०

पादनासंभवात् ॥ ॥

अन्यथा नयनप्रकारमाह नहीति मुख्यार्थ
साभेदस्य प्रत्यक्षविरोधेनासंभवात् प्रस्तरे यजमा
नशब्दस्य गौणत्वं लौकस्तनीयायां कोऽगुणः इत्याकां
क्षायां प्रकारेण गुणं दर्शितः नहीति नस्यक
तोः सिद्धिरूपकारो यजमानप्रस्तरयोर्गुणः नखो
क्तं निर्वैककल्पत्वं रूपमाह स्पगुणइतियावत् एवम
न्येषामप्यर्थवादानां प्रत्यक्षविरोधपरिहाराय यथासं
भवमालंबनानि निमित्तानि भगवता जैमिनिना अपि करणेन
रेषु कल्पितानीत्यर्थः नन्वैहेन श्रुतिप्रत्यक्षयोर्विरो
धस्याप्रपारमार्थिकमूहेन श्रुतिविषयः व्यवहारि
कैहेने प्रत्यक्षविषयइतिव्यवस्थाप्यथा कल्प्यते न
यागप्रकृतेर्विषयजमानप्रस्तरयोर्वास्तवाभेदः श्रुति
विषयः कल्पितभेदः प्रत्यक्षविषयइतिव्यवस्थाक
ल्पनामितिनेत्याह नचैवेति इहेति यजमानः नप्रस्त
र इत्यत्रेत्यर्थः यजमानः प्रस्तरइत्यर्थवादेन नयोस्ता
त्विकतादात्म्यप्रतिपादयितेन शाकं ब्रह्माद्वैत श्रुति
भिर्विरोधाद्वैतश्रुतीनामपि विधिस्तुपत्नीत्वा
वेनार्थवादत्वाविशेषाद्विनिगमनाविरह इतिभाव
तथापि तासां बहुत्वेन विनिगमनाविरहानवतारा
दिस्थापनाह अनेकेति किंच यजमानप्रस्तराने द
नस्यार्थवादस्य नानार्थनास्तिनद्वाहकलिंगाभावाद
द्वैतश्रुतीनां च स्वार्थेनात्पर्यग्राहकलिंगानि षड्विधा

मपि संति तथाहि छान्दोग्ये षष्ठाध्याये सदेव सोम्येद
मग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्य ऐतदात्म्यमि
दं सर्वमिति सर्वात्मकमद्वितीयवस्तूपसंहरति श्रु
तिरत उपक्रमोपसंहारयोरेकरूप्यलक्षणेन लिंगेन
तस्याध्यायस्याद्वितीयवस्तुनि तात्पर्यं प्रतिश्चीयते हे
सोम्य इदं परिदृश्यमानं जगत्सृष्टेः प्रागद्वितीयमे
करूपं ब्रह्मैवासीदिति श्वेतकेतुं प्रति उद्दालकव
चनमिदं सर्वमेतदात्म्यमेतदात्मकं प्रकृतसद्वस्त्वात्म
कमित्यर्थः भावप्रत्ययोत्र विवक्षितनेत्यर्थः ऐतदा
त्म्यमिदं सर्वमिति वाक्यस्यासकृत्त्वादभ्यासस्सिद्धि
रद्वितीयवस्तुनो मानान्तरायोग्यत्वादपूर्वत्वसिद्धिः
आचार्यवान्पुरुषो वेदेति वाक्येन प्रकृताद्वैतसद्
वस्त्वज्ञाने प्रक्रम्य संपत्तिवाक्येन तस्य मुक्तिलक्षणफ
लश्रवणात् फलमपि तत्तात्पर्यग्राहकमस्ति
पितृपुत्राख्यायिकादिरूपार्थवादस्तत्तात्पर्यग्राह
कस्तत्रास्ति मृदादिदृष्टान्तैः प्रपंचस्य ब्रह्मकार्यत्व
प्रतिपादनपूर्वकं ब्रह्मानन्यत्वप्रतिपादनमुपपत्ति
स्तत्रास्ति तथा च षड्विधैस्तात्पर्यलिंगैरद्वितीयव
स्तुपरत्वं तस्याध्यायस्य सिद्धमेवमध्यायो ॥

एवं तत्त्वमसिवाक्येन त्वंपदवाच्यस्य सर्वज्ञत्वा
भोक्तृत्वादिविशिष्टब्रह्मरूपत्वबोधनेन चास
र्वज्ञत्वभोक्तृत्वादिप्रत्यक्षमप्यनेन निरालंबनेन

२
सि॰ले॰
टी॰
२२

21

स्यादितिनन्वपरिहार्यायाहंकारग्रंवलिनस
भोक्तृत्वादिनतोनिष्कृष्टस्यशुद्धस्योदासी
नब्रह्मरूपत्वमितिव्यवस्थामाश्रित्यभाग
त्यागलक्षणाश्रीयते एवंकृत्स्नलक्ष्यपये
दिन्यादावपिमन्तव्यंतस्यान्यतनिर्विषयत्वप्रस
क्तेनन्वपरिहार्यायत्तुनोलक्षणा ॥

नरेशश्रुतंत्वनरेशुचनान्यर्थलिंगानिद्रष्टव्यानि तथा
वडक्तनाम्यर्थलिंगेरूपेननादद्वैतश्रुतीनांप्राबल्यमि
त्याशयेनाह षष्ठीयेति ननुनहिव्यावहारिकोपज्ञ
मानप्रस्तरयोरभेदः श्रुत्यर्थोस्तुनतत्त्वव्यावहारि
कतद्भेदप्रतिपादकश्रुतिवाधितेनतयोर्भेदप्रत्य
त्वमपिव्यावहारिकभेदविषयकमस्तु तथाचप्रम
तस्यानिरवकाशत्वाभावान्नश्रुतिवाधकत्वमितिचे
न्नसमानसत्ताकयोर्भेदाभेदयोरेकत्रासंभवेन तथा
कल्पनायोगात्तत्त्वनहिप्रातिभासिकतत्त्वयोरभेदः
श्रुत्यर्थेनशुक्तेरजतनाभेदस्यैवप्रसक्तेर्यजमानाभेद
स्यप्रमत्तप्रतिभासभावादितिभावः श्रुतेःप्रमत्तत्वा
वत्वमित्युक्तंस्त्रीग्रस्यजमानः प्रस्तरइत्यत्रापवादस्य
लदर्शयितुमपवादस्थलान्तरमाह एवंतत्त्वमसी
ति तत्त्वमसीतिवाक्येनहिस्वरसतः किंविदहंतेक
र्तृत्वभोक्तृत्वादिविशिष्टचैतन्यस्यजीवस्यतर्हिपरी
तेनसर्वज्ञत्वाभोक्तृत्वाकर्तृत्वादिविशिष्ट

चैतन्यरूपेण ब्रह्मणा सह अभेदः सार्वकालिकः प्रति
पाद्यते तदनन्तरं येन जीवस्य सदा सर्वज्ञत्वादिधर्माङ्गीका
रे जीवेन हि ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वकर्तृत्वादिरूपसंसारो व्रण
द्विष्यते निरालम्बने स्यादतो निरवकाशः सेस्मारम्य
न्यतेण श्रुतेर्वाक्यार्थः स्वीकर्तव्यः सर्ववाक्ये विशेष्यत्वेन
ज्ञाणामाग्रामे दप्रतिपादकत्वेन श्रुतेः सेकोवयप
एवं नन्वयमानः पर्वत इत्येव कोऽस्यैव नमस्कारोऽर्थ
नक्लो गोणार्थकल्पनं तत्पद इति विशेषइत्यर्थः अत्र
कारणं वलितस्येति अतः कारणविशिष्टे चैतन्य
स्यार्थः भागत्यागेति तत्पदवाच्यस्य द्वौ भागौ तत्
विशेषणभागो विशेष्यभागश्चेति तत्र विशेषणरू
पस्य भागस्य त्यागपूर्वकं तत्पदस्य विशेष्यभागे चैतन्
न्यमात्रे लक्षणा स्वीक्रियते एवं तस्य सार्थोऽपि द्रष्टव्य
अपवादस्थलान्तरमाह एवं क्रमलमिति प्रसक्ता
विति श्रुतिवलात्क्रमलेषु रूपरसपराहतिषाड्
भावपर्यन्तं याकत्रूपस्य स्वरूपणस्यांगीकारेन श्रुत्यप
णाभावयस्य तस्य विषयो न लभ्यते अत्र हेतुः कृतिवि
शेषेन तेषु पारमार्थिकस्य स्वरूपणाभावस्यासंभवात्
श्रुत्यक्ष स्वरूपणस्य तेषु व्यावहारिकस्यैव वक्तव्यत्वात्
यत्ते श्रुतेर भावस्यापि व्यावहारिकस्यासंभवात्
व्यावहारकाले वाधरहितस्य स्वरूपणभावस्य प्राति
भासिकत्वासंभवाद्यन्म्मात्तन्निर्विषयस्यादि
त्यर्थः एवं सोमेन यजेतेत्यत्रापि सोमेन यागेन भ

१ सि॰ ले॰ टी॰ ११

भावयेदिति वाक्यार्थः स्थिते श्रुतिबलात्सोमयाग
योरभेदाङ्गीकारे तयोर्भेदग्राहिप्रमाणस्य निरवकाशं
स्यादिति तद्विरोधपरिहाराय सोमपदस्य मत्वर्थल
क्षणा स्वीक्रियत इति द्रष्टव्यं ॥ ॥

22

नेह नानास्ति किंचनेत्यत्र कथं विधिविषयोपपाद
नसंभवेत्तु न प्रबलायाः श्रुतेरन्यथानयनमि
ति न कश्चिदप्यव्यवस्थाप्रसंगः अथवा कल्प
लक्ष्यये त्सोमेन यजेतेत्यादौ न मत्वर्थानुरोधे
न लक्षणाश्रयणं किंत्वनुष्ठानाशक्यता न हि
क्रूस्नलडस्वीकरणमात्रमिव मुख्यः यागोनु
ष्ठाने शक्यते न वा सोमद्रव्यकरणो यागः
वनद्भिन्नो यागः केनचिदनुष्ठातुं शक्यते
न चानुष्ठेयत्वाभिमतस्य मत्वर्थविरोध एवानु
ष्ठानाशक्तिरिति शब्दान्तरेण व्यवह्रियत इति
वाच्यं शशिमंडलकोटिमत्त्वर्यादिति विया
वनुष्ठेयत्वाभिमतस्य शशिमंडलकोटिमत्त्व
स्य मत्वर्थाविरोधेप्यनुष्ठानाशक्तिदर्शनेन
तस्यास्ततो भिन्नत्वात् तथा च न मत्पदवत्त्वलक्ष
णाश्रयणे तस्मादपच्छेदन्यायादिसिद्धस्य श्रु
तिबलीयस्त्वस्य न कश्चिद्बाध इति अथ क
थमत्रापच्छेदन्यायप्रवृत्तिः उच्यते ॥

एवं निरवकाशप्रमाणेन श्रुतिबाधप्रसङ्गस्याप
वादत्वं प्रदर्शयिता श्रौततार्किकश्रुतिप्रामाण्यस्य प्रकृता
भिप्रायेण दर्शयति कथंचिदिति हेतुमिथ्यात्वश्रु
तीनां तत्तद्ग्राहिप्रत्यक्षस्य विरोधस्थले प्रत्यक्षस्य
श्रुतिबाधितस्यापि निरवकाशत्वे कस्मिंश्चिद्धेतुतत्त्व
तत्त्वज्ञानादिविषयकत्वेन सावकाशत्वादतो श्रु
त्याप्रत्यक्षस्यैव बाध इति भावः कथंचिदित्यस्य कलि
तहेत्वादिसमर्पणेनेत्यर्थः कथंचिच्छब्दार्थं प्रत्य
क्षस्येति शेषः नकश्चिद्दर्पणीति तावत्प्रत्यक्षप्रामाण्यस्य प्रयो
जकत्वप्रत्ययस्यात्मार्थविषयस्यापि श्रुत्यप्रामाण्याद्दैवीयद
र्शनत्वप्रत्यक्षत्वस्य प्रसक्तत्वात् तथाश्रुतिप्राबल्यात्ता
र्किकत्वपक्षे साप्रसत्वे प्रत्यक्षानुपलम्भादित्यर्थः ननु प्रम
तेन श्रुतिबाधे बहुत्र ह्युदाहरणानि दर्शितानि श्रुत्या
प्रत्यक्षबाधोदाहरणेनैकमेव दर्शितं तथा च प्रत्यक्ष
स्य श्रुत्यपेक्षया प्राबल्यमसङ्गत इति वक्तव्यं तन्नैवेत्यपरी
क्षितमसत्यमादाह अयमेवेति तदभिन्न इति सोमाभिन्न
इत्यर्थः तस्मा इति अनुष्ठानाशक्तेरित्यर्थः ननु इति
प्रत्यक्षविरोधादित्यर्थः तत एवेति अनुष्ठानाशक्ते
रेव ननु प्रत्यक्षविरोधादतो न प्रत्यक्षप्राबल्यं तार्कि
कत्वेनागमबाधानां गगनत्वस्य प्रत्यक्षादीनां भूयसां
मार्गदर्शितत्वादित्यर्थः तस्मादिति आगमप्राबल्यस्यो
त्सर्गिकत्वसंभवादित्यर्थः नकश्चिद्बाध इति आगम
स्य प्रत्यक्षादिप्राबल्ये यजमानः प्रस्तर इत्यादावपि यज
मानप्रस्तराभेदादिसिद्धिप्रसङ्ग इति यो बाधः प्राप्तः कि

नः सर्वसत्त्वाश्रितस्वरूपैः प्रकारैः परिहृतत्वादि
त्यर्थः अपक्षे दृश्यमानप्रकृतेर्योजयितुमात्तिपत्ति अथ
कथमिति कथ्यते सवितृमात्रलपस्यविवरणेनविगा
करणेनवपनिस्यादिना भविष्यतिप्रथमेन न्यायप्रकृतेः
योजयति उच्यतइति ॥

यथाज्योतिष्टोमे वर्हिःप्रवमाने सर्पेसामसङ्गानर
पक्षे देसतिपत्त्युत्पन्नापक्षिदेन दक्षिणापत्त
मिष्टोनेनपुनर्यजेतेतिश्रुतिनिरीक्षणेनज्ञातो
ज्ञातः पक्षेदनिमित्तप्रायश्चित्तकर्तव्यताबुद्धिः
पश्चात्प्रतिहर्त्रेः पक्षे देसतिपद्पतिहर्तापक्षि
येनसर्ववेदसंदद्यादितिश्रुतिनिरीक्षणेनज्ञा
तया नहि हुह्यप्रतिहर्त्रेः पक्षेदनिमित्तप्राय
श्चित्त कर्तव्यताबुद्ध्यावाध्यते पर्वतदादिस
त्त्वसप्तलेपरयाति निष्प्यात्तस्कृतिजन्यबुद्ध्या
वाध्यते नवोदाहृतस्थले सर्वनैमित्तिकक
र्तव्यताबुद्धेः परनैमित्तिककर्तव्यताबुद्ध्या
वाधेपिपूर्वनैमित्तिककर्तव्यताबुद्धिजनके
गाहेयत्रोज्ञात्माद्यपक्षेदउभयोरपिप्रगप
दपक्षेहोताउद्गातः पक्षेदसपरतेवानवस
वकोपि प्रसहेतबहेन प्रत्यावाचे विषयोनरा
भावान्निरालेवनेस्यादितिविषयसंशोकतोयं ॥

वहिष्पवमाने स्तोत्रमनुहिष्यपान्वारब्धतया गच्छता
मतिक्रामत्येऽद्गातुरपच्छेदे सतिप्यारब्धे क्रतावद
क्षिणेन यागेन समाप्य पुनः स एव क्रतुरनुष्ठेय इति त
दपच्छेदनिमित्तकमारब्धक्रतोरदक्षिणेन यागेन समा
पनं प्रायश्चित्तं तया विहितं तया प्रतिहर्तुः पच्छेद
निमित्तके सर्ववेदसदानरूपदक्षिणादानविशिष्टेन
यागेनारब्धस्यैव क्रतोः समापनरूपं प्रायश्चित्तं विहि
तं तथा च एकस्मिन्प्रयोगे दैवात्क्रमेणोभयोरपच्छे
दे सति विरुद्धयोर्नैमित्तिकप्रायश्चित्तयोरनुष्ठानसंभवा
त्तादन्यतरस्यानुष्ठेयत्वे स्थिते सति किं पूर्वनिमित्त
कप्रायश्चित्तमनुष्ठेयं किं वोत्तरनिमित्तकमिति
विषये निर्णयमाह उद्गातुरपच्छेद इत्यादिना य
त्रप्रयोगे प्रथममुद्गातुरपच्छेदो भवति तत्प्रयोगाभि
प्रायेणेत्यर्थः श्रुतिनिर्दिष्टत्वेनेति निमित्तोद्भवज
ननानन्तरमेव नैमित्तिकस्यानुष्ठेयत्वादिति भा
वः अपच्छेदनिमित्तकर्तव्यताबुद्धिरिति उद्गातुः
पच्छेदनिमित्ते यत्प्रायश्चित्तं तस्य न उद्गातुः पच्छे
दनिमित्तेन स्वकर्तव्यताबुद्धिरित्यर्थः नहि रुद्धे
ति उद्गात्रपच्छेदनिमित्तकर्तव्यतानालच्छन्दार्थः न
हि रुद्धत्वकर्तव्यताविशेषणमेवमिति एका
स्मिन्प्रयोगेऽपि दक्षिणासर्वस्वदक्षिणाकत्वयोरिव
एकत्रघटादिप्रपंचसत्यत्वमिथ्यात्वयोरपिविरुद्ध
त्वान्नतद्धोभयव्यवस्थापकत्वमितिभावः नचोत्सर्गस्त

२
सि॰ ले॰
टी॰
२४

स्थलइति यत्रप्रथमतज्ज्ञानं। पक्षेदल्लत्वेऽस्यर्थः सा
ध्यमिति यत्तुज्ञानापत्तिर्येनेति साध्यमित्यर्थः प्रग
यदिति तज्ज्ञानप्रतिहर्तुः पक्षेद्ययोर्योगपद्यस्थलेऽ
ज्ञानः पक्षेद्दतिमितकमेवप्रायस्थितमनुवेयमि॰
त्यापस्तेवाचार्येरुक्तत्वादितिभावः प्रमत्वेविनिवे
नसमत्वप्रमत्वमित्यर्थः अहेतत्तुत्यति हेतमिथ्या
त्वज्ञत्वेत्यर्थः विषयानराभावादिति हेतप्रपेवेप्रती
यमानसत्वसत्तुत्वावायेमतितःवसत्वोनराभावात्
सत्वप्रत्वेतिविषयेस्यात्वेनतुत्यनेप्रमत्वज्ञानस्योति
विषयत्वादर्शनानत्वपगमादेतिभावः ॥ ॥

यत्रचरादौतुतिवायोप्रमत्वेप्रवर्तनेनत्वेवव्या
वहारिकेविषयेलव्याकृतार्थस्यतस्यपराप
क्षेदस्त्वेमर्वव्यावाधितस्यसर्वापक्षेद्रणास
स्येवविषयांतरान्वेषणाभावादिहापिसर्वप्रत्
यवेयत्रत्वलसतायोसावकाशप्रमत्वमितिवक्षे
णकानावयवेकस्मित्रपिप्रयोगेक्रमिकाभ्या
तिमितात्पोक्तमेतनतत्नैमित्तिककर्तव्यत
येः वदरफलेष्णामरकत्रूपवोरिवकमेणो
मादाहृपरत्वानवकर्तव्यत्वाज्ञानद्वयमपिप्र
मासमेवेतिनपरेणसर्वत्वानुवाये पक्षेद॰
स्याडदाहरणे अतएवापक्षेदायिकरणेने

मिकयास्तु स्वस्याध्यसमर्थः निमित्तोपजनना
त्वागन्तुकव्याकर्तव्योपि क्तनिर्निमित्ते सत्त्वप्रत्य
याकर्तव्य इति शास्त्रदीपिकावचनमिति

द्वैतप्रपंचे पारमार्थिकसत्त्वस्य बाधापहृतत्वेपि
व्यावहारिकस्यानन्तत्वस्यानपहृतत्वात् सत्त्वप्रत्य
यस्य न निरवकाशत्वमिति परिहरति यत्रेति विषय
मिति सत्त्वरूपमिति शेषः ननु ब्रह्मणि सत्त्वं पारमार्थिकं घ
टादिप्रपंचे सत्त्वं व्यावहारिकं शुक्तिरजतादौ सत्त्वं प्रातिभा
सिकमिति सत्तात्रैविध्यपक्षे घटादिसत्त्वप्रत्ययस्य विषया
न्तरान्वेषणे व्यावहारिकसत्त्वस्य घटादौ विद्यमा
नत्वेनैव तद्विषयस्य विविक्तापच्छेदस्थले सर्वव्यापिन
स्य सर्वापच्छेदनिमित्तकशापच्छिन्नत्वासंभवेनाशंक्याह
इहापीति द्वैतसत्त्वप्रत्ययस्य घटादिद्वैते सत्तासत्त्वभ्रमानेम
पि न निरवकाशः सर्वापच्छेदनिमित्तकशापच्छिन्नशास्त्र
स्य प्रयोगान्तरे सावकाशत्ववदिहापि घटादिद्वैते नादन्यत्र
नद्यपि ह्यानभूतब्रह्मसत्तायां सावकाशत्वसंभवादित्यर्थः
ब्रह्मसत्त्वरूपसत्तायाः प्रमात्तविषयत्वे कैमुतिकन्यायमभि
प्रेत्याह सर्वेति सर्वप्रत्ययवेद्यत्वे सत्ताविशेषणे लोके
हि यद्यद् हत्त्वमनतिसक्तं लाभादेकैव सर्वत्र सत्तेति प्रत्ते
व्यावहारिकसत्त्वप्रातिभासिकसत्त्वयोरभावात् सत्त्वप्रत्य
यस्य विषयान्तरमन्वेषणीयमेव यथ्याउनरमा ^ ध र
रीतिन सर्वे सदिमेव प्रतीयन्ते अतः सर्वस्य जगतः स

नासर्वप्रत्ययवेद्या सा च सर्वापि ह्यानन्दसन्नैव न ननु दति
रिक्ताकल्पना गौरवादिति भावः पूर्वं कथं पादस्य विन
मात्रे पमिदानीमन्द्भावयति यत्त्विति वदरफलइति य
थानत्र पूर्वं रूपामनूपमन्यनेनैव पश्चात्पूर्वं रूपनाशापूर्
वकं रक्तरूपमन्यनेन तथा पूर्वनिमित्तेन ज्ञानमात्रे पूर्व
नैमित्तिककर्तव्यता जायते यावत्पश्चात् नवनिमित्तेन पूर्वक
र्तव्यतानाशः पूर्वकमन्तरनैमित्तककर्तव्यतोत्पाद्यत इत्य
र्थः ननु किंतत्राह रूपवद्यत्ज्ञानवदिति नथा चोत्त
रभाविविकल्पप्रच्छेदवत्यपिकत्तौ पूर्वनैमित्तिकपाश
स्तनाशमाप्तमिति तन्मात्रमाप्तं संबद्धमेव न यथाकल्प
कमिति भावः उत्तरनिमित्तोपजननात्मक पूर्वनैमित्ति
ककर्तव्यतावस्तुतत्त्वाशीदिमत्र संमतिमाह अत एव तु
पूर्वव्रततत्सदभ्युपगमादेवेत्यर्थः उत्तरभाविप्रतिह
तेः प्रच्छेदजननात्मागमप्याभ्रदत्तिणनयावस्तुनः क
र्तव्योपिकृतः पश्चात्प्राप्तिहर्षः प्रच्छेदरूपे निमित्तेसमस्य
याप्सर्ववेदितृणनयाकर्तव्यउत्तिष्ठककाभिप्रायान्वसारे
णवनार्थः ॥

तत्रांगस्य ततः कर्तव्यान्तं न च पश्चाद्भाविप्रति
हतेः प्रच्छेदवत्तिकनौ पूर्वं महत्तोद्भावः प्रच्छेदः
नैमित्तिकस्यापायश्चित्तस्यागतत्वमस्ति अहवनी
यशास्त्रस्य पदहोमातिरिक्तहोमविषयत्ववद्य
ज्ञानेतिशास्त्रस्य पश्चाद्भाविप्रतिहतेः प्रच्छेदर

हितक्रतुविषयत्वात् । उक्तं हि न्यायरत्नमाला-
यां साधारणस्यैवाहस्य विशेषविषयादिना
संकोचः क्रमतूपस्यैवासमवायो विधीयत इत्यु-
क्तलक्षणासमवायविवेचने तत्रैवं सति शा-
स्त्रार्थो भवति यस्याङ्गाद्युद्भावः पक्षे दविधुरम
तिहर्वैः पक्षे दमतः ऋतोः सर्ववेदसदानमेग
मेवमङ्गावः पक्षेऽपि दृष्टव्यमिति यत्तु शास्त्र-
दीपिकावचनमुदाहृतं तदपि तेनोन्यत्रमपि
सर्वप्रायश्चित्तज्ञाने मिथ्या भवति वाधितत्वा-
त् । उमरसत्वं तत्किंचिद्विधायकमस्तीति सर्वक-
तेष्वनावाध्यत्वमपि तिपादकग्रन्थोपसंहारपरि-
नतात् ॥
क्रमेणाविरुद्धायपक्षेद्दृश्यवनिकृतो सर्ववैमित्तिकस्य कर्तव्यता-
तिव्याप्तो माने नास्तीति तत्र सर्वप्रायश्चित्तस्याने गत्वादनेगमैत्र
ज्ञेयकस्मानामावात्तत्र सर्ववैमित्तिकशास्त्रैतत्त्वमाने तस्य
योगान्तरेषु सावकाशत्वेनतज्ज्ञाप्यगवोधकत्वाभावादित्याश-
येनहूषयति तत्रेति आहवनीयेति आहवनीयजुहोती-
ति होमसामान्ये आहवनीयं विधाय तु सत्तनस्यसामान्यशास्त्रस्य
होमविशेषेपदद्वयाधिकरणविधायकविशेषशास्त्रेव
षेतनुपदहोमातिरिक्तहोमेष्वाहवनीयविधायकत्व-
दित्यर्थः कृतुविषयत्वादिति नाहशक्रुतावेव उद्धावः

पच्छेदनिमित्तकस्यापश्चिमस्यागत्वबोधकत्वादित्यर्थः
उक्तार्थे संमतिमाह उक्तं हीति तन्मतद्रूपस्थापनत्वात्तस्मि
न्नुस्संस्थायारणस्सहोममात्रेआमस्याहवनीयेन्नुहोमनी॰
तिशास्त्रस्यविशेषशास्त्रेणयः संकोचः सः सामवायो
भिधीयते यथासामान्यशास्त्रयोरेवकस्मिन्विषये वि
रोधे सति सर्वमामस्यपश्चात्त्वात्संपरत्वाद्बाधकंभवतिय
थाविरुद्धापच्छेदनिमित्तकशास्त्रयोस्तथाचविशेषवि
षयादिनेत्यादिपदैःपरत्वादिसंग्रहार्थमितिस्तोकार्थः
नैवं संगतीति अपच्छेदस्यलेडनरत्नानेनसर्वत्रान
वायेसतीत्यर्थः इहत्वमिति पश्चाद्भाविमतिहूर्वेऽप
च्छेदविधुरस्यउद्गात्रःपच्छेदवतःकर्तुरदक्षिणनया
कृतसमापनमंगमितित्तानत्वमित्यर्थः शास्त्रदीपि
कावचनमपिनत्वदभिमतार्थपरंनसर्वग्रंथविरोधात्
सर्वग्रंथार्थनिगमनरूपस्यतद्धराहतवचनस्यसर्वग्रं
थानुसारेणैक्यंनवाक्यात्वेन्याहतदपीति तदपिक्र
त्वाविनामात्रपरमितिसंबंधः क्रत्वाविनापरत्वेहेतु
माह तेनेत्यादिना तेनेत्यस्यक्रमसर्वप्रवृत्तिनैमित्ति
कशास्त्रेणेत्यर्थः ॥ ॥

निमित्तोपजननानन्ताद्धि.निमित्तोपजनने विना
निमित्तोपजननाभावेसम्यक्प्याकर्तव्योपीति
क्रत्वाविनामात्रपरं नन्वनंतरनिमित्तोपजनना
न्नाकृत्स्नवैनैमित्तिककर्तव्यताववस्तुतः शास्त्री॰

त्विमेवंपरं पूर्वग्रंथसंदर्भविरोधापत्तेः आ
स्तांमीमांसकमर्य्यादा एषामस्माकंतुपैत्याये
नैमित्तिककर्तव्यताहृद्योन्यस्युपगमेकोवि
रोधः उच्यते किंतत्कर्तव्यत्वंयत्परं नैमित्ति
ककर्तव्यतोत्पत्त्यानिवर्तते ननावस्यैवनै
मित्तिकस्यकृतिसाध्यत्वयोग्यत्वं नस्यपक्षा
दृष्यत्वपायात् नापिकलमुखकृतिसाध्य
त्व नस्यपूर्वमप्युजननात् नापियदनु
ष्ठानेकर्तोर्वैकल्यतत्वमेगतंवा ॥

यथोदाहृतवचनस्यपाहदीपिकागतपूर्वग्रंथानुसा
रित्वमर्थमाह निमित्तोपजननेविनेति कमेणविक
द्धायच्छेदहृदयवर्तिकर्तोपदिष्टितीयमित्तोपजननेन
स्यानदापूर्वतिमित्तवशादन्यथाकर्तव्याभवेदप्ययंक
र्तनेनेनदस्मीत्येनदर्थपरोयंग्रंथइत्यर्थः परामिमतंम
हवनार्थंनिषेधयति नन्विति निष्पन्नमीमांसकाः द
र्शिनदर्शिनः ऊधालेरस्माभिः कल्पितस्यतुत्पर्यस्य
कानुपपत्तिरितिपाकते आस्तामिति उत्तरनैमित्तिक
कर्तव्यतोत्पत्त्यानाशपतेनपरापिमतेपूर्वनिमित्तिक
स्यकर्तव्यत्वमेविवनावहर्तिइपेनस्याहि नकिंकृति
साध्यत्वयोग्यत्वंकिंवाफलमुखकृतिसाध्यत्वंकत्व
वैकल्यप्रयोजकाननुष्ठानप्रतियोग्यनुष्ठानस्याः

२
सि.ले.
टी.
१७

27

लितं वांगत्वं वा श्रुतमत्राह किंचिदिति विकल्पमनुष्ठि
तियापाद्यं दूषयति नत्वावदिति अन्यथापादिति
तथा चोत्तरनैमित्तिककर्तव्यताकालेप्यनुवर्तमा
नायाः पूर्वकर्तव्यतायाः तत्रापत्ताबाधेनवदरफ
लगतयथामनारक्तनयोरिवतयोः क्रमिकत्वाद्युग
पदविरोधइतिभावः द्वितीयं दूषयति नापिकलेति
अन्ततनादिति तथा च पूर्वनैमित्तिककर्तव्यताका
लस्यमीमांसकमर्यादासिद्धप्रांतित्वमेवायातिनन्व
दभिमतैषामतार्ज्ञानस्यैवप्रामाण्यमितिभावः तृती
यं चतुर्थं च दूषयति नापियदिति यस्यानुष्ठानाभावे
क्रमोर्वैकल्पं भवतितत्कृतं तत्केकल्पप्रयोजकाननु
ष्ठानप्रतियोग्यनुष्ठानप्रागलिंचपर्यवस्यतिनत्वभि
मर्थः यत्रप्रथममब्राह्मः पश्छेदः पश्चान्मूत्रितदूर्ध्वः प
छेदः तत्र उब्राह्मः पश्छेदप्रायश्चित्ताननुष्ठानेकृतं वैक
ल्पप्रयोजकेन प्रायश्चित्तेनस्य कृतोत्तरगमितिचवदता
वक्तव्यं पूर्वप्रायश्चित्ताननुष्ठानस्य कृतवैकल्पप्रयो
जकत्वं किं वैकल्पोत्पादकत्वं किं वा नज्ञापकत्वं तन्त्रा
घन्तेवानाद्यः अभावरूपस्यानुष्ठानस्य उत्पादक
त्वासंभवात् कृतवैकल्पस्यापि कृत प्रकारस्याभावा
वदूपनयानउन्याद्यन्तायोगाच्चन द्वितीयः यत्रोर्ध्वात्मा
ज्ञपश्छेदवतिकृतौ तन्त्रापश्चिनेकृतं तकारणोंतरावैक
ल्पवतनत्रकृतवैकल्पमपिउब्राह्मःपश्छेदप्रायश्चित्ताना
नुष्ठानाभावेनबाधितत्वात्तस्मात्तृतीयः परिशिष्यत इत्या
शयेनाह ॥ ॥

अननुष्ठाने क्रतुवैकल्यप्रयोजकत्वस्य निय
मविशेषरूपत्वेन कर्माङ्गत्वस्य फलोपका
रित्वयाप्तत्रिपत्तिनया वा कारणत्वविशेष
रूपत्वेन चत्वयोः कादाचित्कत्वायोगेन स्वा
भाविकत्वनिर्वाहाय पक्षाद्ग्रावविकल्पाप
च्छेदाभाववतः क्रतोः सर्वोपच्छेदनैमित्तिक
मंगत्वेवं तदनुष्ठाने क्रतुवैकल्यप्रयोजक
इति विशेषणीयमपापास्त्राव्यापच्छेदवति
क्रतोः सर्वोपच्छेदनैमित्तिकेऽङ्गत्वेऽगत्वस्य तद
ननुष्ठाने क्रतुवैकल्यप्रयोजकत्वस्यवापास्त्रा
व्यापच्छेदोत्पत्तेः सर्वमसंभवात् नहि वस्तु
किंचित्कालं व्याप्य प्रसात्रेति वा किंचित्काल
कारणं प्रसात्रेति वा क्वचिदृष्टमेव वा नापि
कर्तव्यत्वेनामयमीतरमेवागमापाययोग्यं
कल्पनीयं मानाभावात् ॥

नियमविशेषरूपत्वेनेति व्याप्यत्वरूपत्वेनेत्यर्थः फलो
पकारित्वं परमापूर्वरूपफलसम्बन्धद्वाराकारणत्व
यथा प्रयाजादीनां सन्निपत्योपकारकत्वं वयागस्वरू
पोत्पादकत्वं यथा द्रव्यदेवतादेरस्तु नयोरुक्तरूपत्वमि
तित्वेनत्रवक्तव्यं क्रमिकविकल्पापच्छेदद्वयवति क्रतोप्र

र्व्याप्यवच्छिन्नानन्तस्थानगतैकत्ववैकल्याव्याप्यत्वरूपैक-
वैकल्यप्रयोजकत्वं पूर्वव्याप्यवच्छिन्नगतमंगत्वं च द्वितीय
निमित्तजन्यतानन्तरम्भव्यत्ववर्तिनैव वेति आद्यैकत्ववै
कल्यप्रयोजकानन्तस्थानप्रतियोग्यनन्तस्थानशालित्वरू
पाः पूर्वव्याप्यवच्छिन्नकर्तव्यतायाः तद्व्याप्यवच्छिन्नगतांगत्वरू
पकर्तव्यतायाश्च उत्तरनैमित्तिककर्तव्यतानारणत्वाभ्युपग
मभंगापत्तेः द्वितीयकल्पे च पूर्वव्याप्यवच्छिन्नानन्तस्थान
स्यैकत्ववैकल्याव्याप्यत्वं द्वितीयनिमित्तजन्यतान्त्यांगे
वाऽस्ति तज्जन्यतानन्तरन्तु नास्तीति पर्यवस्यति तथा पूर्व-
व्याप्यवच्छिन्नगतांगत्वरूपा कर्तव्यता पूर्वव्याप्यवच्छिन्नस्य द्विती-
यनिमित्तजन्यतान्त्यांगे वाऽस्ति पश्चात्तु नास्तीति पर्यवस्य
ति तथा च व्याप्यत्वकारणतयोः साध्ये कादाचित्क-
त्वमभ्युपगतं वेत्यासत्तत्वं न संभवतीत्यत्तु पदमेव वदन्
ति नहीत्यादिना तस्मात्तयोर्यावदाश्रयभावित्वरूप-
स्वाभाविकत्वनिर्वाहाय क्रमिकविरुद्धापच्छेदवत्त-
त्वावर्तकविशेषणमस्मयाप्यपि देयमित्याह पश्चाद्भावी-
ति असंभवादिति तथा च क्रमिकविरुद्धापच्छेदवत्ति
कत्तौ पूर्वनैमित्तिककर्तव्यताज्ञानेऽप्रतिवेदितिभावः
तयोः कादाचित्कत्वायोगे हेतुमाह नहीति धूमादौ
वह्न्यादिव्याप्यतायाः वह्न्यादेः धूमादिकारणतायाश्च
कादाचित्कत्वादर्शनादित्यर्थः नन्वहमप्यपि पूर्वोक्तं वृत्ते
माह्यमेव तेनाह पूर्वोक्तं वेति वाकारोऽनुकर्षणार्थः
तयोः कादाचित्कत्वपक्षे धूमादौ कदाचिद्वह्न्यादेः व्याप्य-
त्वाभावापत्त्या तदभावप्रयोजकोपाधिमत्त्वप्रसंगः स्यात्

ष्टादेः कदाचिद्दृष्टादिकारणत्वाभावप्रसङ्गाद्धर्मादिकार्यो
त्थितेरेव स्यादुत्पादोनेनकारणकत्वाभाववशोकयानित्यं
यथाप्रवृत्तिश्च न स्यादत एतयोः कादाचित्कत्वमयुक्तमित्य
र्थः एवमेतन्निराकरोति नापीति प्रथमनिमित्तजनकता
नैनरमेवासमयोगे द्वितीयनिमित्तजननतानैनरमेवा
पायप्रयोगे चेत्यर्थः ॥

विकल्पापक्षे दर्शनस्पर्शयोः यदाहवनीयस्पर्शस्त
दाहावस्थोपपत्तेः नस्मान्निरालम्बनैककर्मक
कत्वमनाद्ययोस्तन्निवृत्तेः नन्वेवोपक्रमादि
करणत्वायेनासंज्ञानविशेषितान्यत्वमेवा
गमाहत्वीयः किं नस्मात् उच्यते यद्यैकवाक्य
ताप्रतीयतेनत्वैकस्मिन्नर्थे पर्यवसानेनमाव्य
मर्थभेदेऽपि नैकवाक्यताभेदप्रसंगात् प्र
नष्टत्वप्रथमसंसर्गजानप्रतियत्नेनप्रजापति
र्वरुणाश्च मनयदिमानुपक्रमेणापश्चक्तिस्त्व
ग्योवादेनदानरिहोत्रुद्धिमधिरोपितायान्
हिरण्यपावनोऽस्मान्वाति गृह्णीयात् नावनीवारु
णांस्त्रतः कपालानि विचिद्विष्टपं संहारगतं
पदज्ञानरूपसंज्ञानप्रतियत्नत्वाद्यथा स्वमार्थ
समर्पणेनतदेकवाक्यतामप्रतिपद्यमानसे

सि॰ ले॰
टी॰
२५

29

कवाकातानिर्वाह्ययग्राजर्थमेनर्भाव्यनदा
नुगुणेनैवान्मानेलभनेरन्युपक्रमस्माव
स्यमुत्रनपरम्परमेकवाकातानमणीयनेनै
वसर्वहूनमविगणप्यलव्यात्मकेविरुद्धार्थ
केवाक्यसार्थ्यबोधयत्येवेतिननुः नसर्वहूनः
समावल्प अनपवधोउपिग्रहूवाक्येसर्वहूनम
त्रिगणप्पनदग्रहूवाक्यस्यापिसार्थ्यबोधकत्व
मुपपने ॥

सर्वनैमित्तिकप्रायस्यावहूनीयादिशोसवदन्यत्रसाव
कायतायाः उक्तेनन्नसेमाहस्यायमेमानत्वयोगादि
वाशयेनाहू विरुद्धेति कृमिकविरुद्धापच्छेदवतिकृतो
सर्वनिमित्तिककनैवात्वज्ञानसमप्रमात्वासमवात्तसति वि
रोपेउमरस्तानेनसर्वज्ञानवापेक्षुपच्छेदन्यापउदाहरण
मवमेवस्माशयेनोपसंहरति तस्मादिति नन्वयच्छेदन्या
येनस्तुनेः प्रमत्वापेक्षयाप्रावल्याववागतिवउपक्रमापि
करणन्यायेनप्रमत्वस्यापिस्तुत्यपेक्षयाप्रावल्यावगमा
नेपोर्वाप्यवाधकभावेविनिगमनाविरहइत्याशयेन
शंकते ननुवति प्रत्नंजानातीति यथाउपक्रमवाक्यार्थ
ज्ञानकालेउपसंहारवाक्यार्थज्ञानाभावेनविरोधस्फुर
णाभावाउपक्रमस्यसंज्ञानविरोधित्वंनयाद्वनसत्वप्र
हतिकालेद्वेनमिथ्याज्ञनबोधकस्तुत्यर्थानमवाभावेन

विशेषस्फुरणाभावात् प्रमातुस्तस्याप्रज्ञानविशेषित्व मि
त्यर्थः दृष्टान्ते वैधर्म्येणाप्यतिदिशति उदानइति अस्मत्समनय
यदिति अस्मद्वेदनवानित्यर्थः परस्य प्रज्ञापतेः कृतिरनुष्ठा
नेपरकृतिः परकृतिपदेन स्तुतिपादकवाक्यपरं तत्सदृशा
र्थवादेनेत्यर्थः प्रज्ञापतेः कर्माधिकाराभावेन वस्तुतस्तत्स्तु
तिपादकत्वाभावादिति सद्रूपेऽस्मत्के दानगीरिति सपनेवारु
णेवत्स्कपालमयपणत्रिरव यदित्युपक्रमेऽष्वणादिति
भावः सदृश्येनेनप्रकृतः प्रज्ञापतिः परामृश्यनेऽउपक्रमो
पसंहारयोर्वरुणेपिद्रूपेकार्यस्यापिभिन्नानयोरनैकवाक्यत्व
मवगन्तव्यमस्यरत्तणयानयोरेकार्थपर्यवसानेवक्तव्ये उ
पक्रमोपसंहाररिहितविधेउपसंहारः प्रतिगृह्णीतेति यथाश्रु
तवाक्यार्थाभ्युपगमे प्रतीतैकवाक्यत्वं न स्यादित्यर्थः ए॰
जर्थमिमितिप्रतिगृह्णीयादित्यस्य प्रतिग्रहायेदित्यर्थः प
कवाक्यत्वप्रतीतिस्थलप्यैननरस्य प्रवायेते प्रकार्थदार्ढ्याय
एकवाक्यत्वप्रतीत्यभावस्थले उनरेणपूर्वनादर्शमितिमा
पायेनाह यत्रत्विति ॥ ॥

किंतूभयोर्विषयांतराभावादगत्यातथैव विक
ल्पान्तेष्यानमिष्यते एवंचाद्वैनागमस्यप्रमाणे
कैकवाक्यतांकाभावाद्बहुनमपितदीव
गणयस्यार्थबोधकत्वमप्रतिहतं नदर्थबोधज
नेनैवपूर्वंपरमज्ञानत्वादवाधितैवज्ञायते पर
स्यानन्यथोत्पादानाः स्याः वाधेनसंभवद्स्याप

च्छेदन्यायस्यैव प्रवृत्तिर्नोपक्रमन्यायस्य अनप
वलोकेऽपि प्रथमप्रवृत्तेश्छिद्यमानस्य तमा
नोपदेशेन बाध्यत इति ननु तथाप्युपजीव्य
त्वेन प्रत्यक्षस्यैव लब्धावकाशमपच्छेदशास्त्रयोर्हि
न सर्वं परस्योपजीव्यमिति युक्तः परेण पूर्वस्य
बाध इह तु वर्णपदादिस्वरूपग्राहकतया मि
थ्यात्वबोधकमागमं प्रति प्रत्यक्षस्योपजीव्य
त्वादागमस्यैव तद्विरुद्धमिथ्यात्वबोधकत्व
रूपो बाधो युज्यते न च मिथ्यात्वश्रुत्या वर्ण
पदादिसत्यत्वांशोपमर्देऽप्युपजीव्यस्वरूपांशो
पमर्दाभावान्नोपजीव्यविरोध इति वाच्यं न
ह्यनानास्ति किंचनेत्यादिश्रुतिभिः स्वरूपेणै
व प्रपंचाभावबोधनात् ॥ ॥

न त्वेकस्मिन्नतिरात्रे षोडशिग्रहणतदभावयोर्विरुद्ध
त्वाद्वाक्यद्वयं कथं प्रमाणं स्यादिति शंकते किं त्विति प्रयो
गभेदेन विरोधसमाधानमाह उभयोरिति ननु ग्रहण
वाक्येन विधिवाक्यवत्क्रतुभेदेन व्यवस्थापितेन किं न स्या
दित्यत आह विषयान्तराभावादिति तयोर्वाक्ययोरैकप्रकर
णगतत्वादित्यर्थः अगत्येति समुच्चयस्याप्यसंभवेनेत्य
र्थः न त्वेवेति अतिरात्रपद इत्यर्थः एवं चेति उपक्रमन्याय
स्यैकवाक्यतानाकांक्षाविषयत्वे सतीत्यर्थः शंकाभावादिति
तथा च प्रत्यक्षस्य श्रुत्यपेक्षया प्राबल्यशंकेति भावः अ

अपच्छेदन्यायप्रवृत्तिं शंकासमाधानाभ्यां निरूप्य नि
गमयति तदर्थेति सर्वमिति क्रमिकविरुद्धापच्छेदव
ति क्रतौ प्रथमापच्छेदनिमित्तकप्रायश्चित्तकर्तव्यताज्ञा
नं सर्वशब्दार्थः उत्तरनैमित्तिककर्तव्यताज्ञानं परशब्दा
र्थः सर्वेण परस्य बाधाभावे हेतुमाह अज्ञानत्वादिति प
रस्यानन्यथासर्वज्ञानबाधमन्तरेणउत्पत्त्ययोग्यत्वादा
द्यस्य बाधेन परस्य संभवो नास्तीति श्लोकार्थः सर्वप्रवृत्त
स्य प्रत्यक्षस्यापि परेण शब्देन बाधे उदाहरणमाह अनप
वेति परत्वादेवेत्यर्थः नन्विति यद्यपीयं शंका नचैवमु
पजीव्यप्रत्यक्षविरोध इत्यादिना निराकृता सर्वमेव तथा
पि तत्रोक्तं परिहारमात्रेण तच्छंकापरिहारौ पुनर्लिखि
तौ तथापीति आगमवत्प्रत्यक्षस्य स्वतः प्राबल्याभावेपी
त्यर्थः नन्वपच्छेदन्यायेन श्रुतेरपि प्राबल्यं दुर्वारं तथा च
बाधकभावे विनिगमनाविरह एवेति शंककस्य नेष्टसि
द्धिः प्रत्यक्षेण श्रुतिबाधस्य तदिष्टत्वादित्याशंकापच्छेद
न्यायानवतारं शंककः स्वकृते दर्शयति अपच्छेदशास्त्र
योर्हीति उपजीव्यविरोधशंकायां सर्वोक्तं परिहारं स्मार
यति नच मिथ्यात्वस्फुरेति स्मृत्या प्रपंचसत्यत्वमात्रप्रति
षेधेसति तथा परिहारो युज्यते सा तु प्रपंचस्वरूपमेव
निषेधति तथा च वर्णपदादिस्वरूपस्य बाधाभावादुपजी
व्यविरोधो दुर्वार इत्याह नेहेति इह ब्रह्मणि नानाभिन्न
वस्तु किंचिदपि नास्तीत्यर्थः ॥ ॥

अत्र केचिदाहुः वृषमानयेत्यादिवाक्यश्रवण

दोषाद्दृष्टप्रमाणत्वेत्यादिरूपेण श्रुतवतोपि
शाब्दप्रमितिदर्शनेन शाब्दप्रमितौ वर्णपदा
दिप्रत्यक्षप्रमाभ्रमसाधारणमेवापेक्षितमि
त्यद्वैतागमेन वर्णपदादिप्रत्यक्षमात्रमुपजी
व्यसद्रूपोपमर्द्देपि नोपजीव्यविरोध इति अ
न्ये त्वाहुः शाब्दप्रमितौ वर्णपदादिसद्रूपसि
द्ध्यनपेक्षायामपि अयोग्यशाब्दात्प्रमित्यनुदया
द्योग्यतासद्रूपसिद्ध्यपेक्षास्ति न द्वपेक्षायाम
पि नोपजीव्यविरोधः नेह नानास्तीति श्रुत्या
नानात्वनिषेधेपि यावद्व्यवहारमनुवर्तमा
नस्यार्थक्रियासंवादिनः सद्विलक्षणस्य प्रपंच
स्वरूपस्यांगीकारात् अन्यथा प्रत्यक्षादीनां व्या
वहारिकप्रमाणानां निर्विषयत्वप्रसंगात् न
च सद्रूपेण निषेधे कथं प्रपंचसद्रूपस्यानवला
भः निषेधस्याधिष्ठानयोगि प्रतीतसद्रूपत्वे व्या
घातादिति वाच्यं ॥

सद्रूपोपमर्दमप्यपेक्ष्यैवोपजीव्यविरोधं परिहरन्ति अत्र केचि
दाहुरिति प्रपंचसत्यत्वपक्षेपि दृष्टमानत्येत्युदाहरणानु
रोधेन भ्रमप्रमासाधारणमेव शाब्दप्रत्यक्षं शाब्दबोधोप
जीव्यमिति वक्तव्यमस्माकं तु निषेधश्रुतिप्रामाण्यात् स

वेद्यस्वरूपमेव प्रत्यक्षशाब्दबोधे व्यवहारान्तरेण च कार-
णमिति विशेष इति नोपजीव्यविरोधः शाब्दस्वरूपस्यानु-
पजीव्यत्वादित्यर्थः उपजीव्यविरोधं प्रकारान्तरेण परि-
हरति अन्येत्वाहुरिति प्रथमे सर्वमनेकान्तरसंदर्शय-
ति शाब्दप्रमितिरिति अनपेक्षतया प्रमीति अत्रापि शब्दे-
न वस्तुतोनपेक्षता नास्तीति सूचितं तथाहि सर्वमने-
प्रत्यक्षज्ञानमात्रस्योपजीव्यविषयो वर्णपदादिलक्षणो
नोपजीव्य इत्युक्तं न च एकं निर्विषयप्रत्यक्षज्ञानायोगाद-
तो वर्णपदादिस्वरूपमपि स्वीकर्तव्यमेव तथाचोपजी-
व्यविरोधे सर्वसमाधानं न स्यादिति भावः अस्तीति न
प्रावयोग्यतया उपजीव्यत्वमवर्जनीयमिति तद्विरोधः
सर्वमनेकावश्यक इति भावः नचैतावता सर्ववादिभि-
मतस्यैकान्तप्रपंचस्वरूपेण सिध्यतीति वाच्यं शाब्दप्रमि-
तिलक्षणकार्यानुरोधेन ब्रह्मातिरिक्तयोग्यतास्वरूप-
सिद्धौ न हृदेव जलाहरणादिकार्यानुरोधेन घटादिस्व-
रूपमपि सिध्यत्येव न्यायसाम्यात् ननु यदि चैतन्यव्यतिरि-
क्तेकान्तं जगदपेयनेन हि नद्धा हि प्रत्यक्षादेः सविषय-
स्योपजीव्यत्वान्न हि विरोध इत्यत आह नदयेक्षतायामपीति
निषेध्यस्य [illegible] विरुद्धस्य प्रपंचस्वरूपस्यास्माभिरप्यं-
गीकारान्नास्माकं मतेनोपजीव्यविरोध इति भावः अ-
स्तु हि लक्षणस्वरूपानंगीकारे बाधकं सर्वमतानुवर्ति-
नेत्यत आह अन्यथेति प्रपंचसत्यत्ववादी शंकते नचेति
ननु ब्रह्मणि प्रपंचस्त्रिषेधस्याप्युपदास्तां को दोष इ-
त्याशंक्याह निषेधस्येति भ्रान्त्यादौ च बाधाभावस्य

नियोगिस्थितिविरोधित्वदर्शनादिति भावः व्याघातादिति
निषेधत्वव्याघातादित्यर्थः ॥ ॥

अन्यथापीदं रजतं नेदं रजतमिति निश्चीतिहृया
नुरोधेनाधिष्ठानगताध्यस्ताभावस्याबाधप
र्यन्तानुवृत्तिकालसहितत्वप्रतियोगिसत्त्वप्र
सहिष्णुत्वाभ्युपगमात् यनेन प्रपंचस्य सत्त्वरूपे
ण निषेधे शशशृंगवदसत्त्वमेव स्यादिति निरः
स्तं बलत्तानतिवर्त्यसत्त्वरूपांगीकारेणैव प्रप्रा
त् न चास्याध्यस्तस्याधिष्ठाने सत्त्वरूपेण निषेधेऽ
प्यसत्त्वस्य सत्त्वरूपेण निषेधः सतः सिद्ध इति तस्य स
र्वदेशकालसंबंधिनिषेधप्रतियोगित्वापत्त्याऽ
सत्त्वदुर्वारे सर्वदेशकालसंबंधिनिषेधप्रति
योगित्वमसत्त्वमित्येवासत्त्वनिर्वचनात् विधा
न्तरेण निर्वचनायोगादिति वाच्यं असतः
सर्वदेशकालसंबंधिनिषेधप्रतियोगित्वम
पगच्छतानस्य नयाते प्रमत्तस्य सर्वदेशकाल
योः प्रत्यक्षीकरणयोगेनागमस्य तादृशा
गमानुपलंभेन च प्रमाणाधीनत्वमशक्यानयाश्च
वमानमेव प्रमाणाधीनत्वमिति नदत्तमानेय

सद्ब्रह्मेतिलिंगं वाच्येनैव प्रथमप्रतीतस्यास
त्वनिर्वचनोपपत्तेरित्याह ॥

कस्मिंश्चित्पदार्थे प्रतियोगिकाभावस्याधिष्ठानादन्यत्र
सदा प्रतियोगिविरोधित्वेऽप्यधिष्ठाने कंचित्कालं प्रतियो
गिस्थितिसहिष्णुत्वं स्वभावः कल्प्यते न च तथा कल्पका
भावः द्वैतग्राहिप्रत्यक्षादेर्निषेधश्रुतेश्च मानत्वात् यथा पर
मते घटाद्यत्यन्ताभावस्य स्वाधिकरणमात्रप्रतियोगिमत्त्वेऽप
कत्वेऽपि संयोगाद्यत्यन्ताभावस्य क्वचित्स्वाधिकरणे प्रतियोग
प्रतियोगित्वकल्पना प्रतीतिबलात् लौकिकपक्षे तद्वदिति समाधा
नाभिप्रायं मनसि निधाय स्वमते सिद्धं दृष्टान्तेनोपपत्तिक
माह शुक्त्यादिति यत्तदर्थमाह व्यलज्ञानेति वैष
म्यादिति शशशृंगादिवैषम्यादित्यर्थः अन्यत्रेति अधि
ष्ठानादन्यत्र देशे काले चेत्यर्थः ननु प्रकारान्तरेण सत्त्व
निर्वचनमस्तु तथा च प्रपंचेन तदभावात्तत्रास्य सत्त्वप्रसक्ति
रिति नेत्याह विधान्तरेणेति प्रसिद्धाः सन्तः शशशृंगा
देरुक्तलक्षणे सिद्धे सति प्रपंचेऽपि तल्लक्षणसत्त्वात् स्यात्
सत्त्वापन्नानदिलक्षणानाभ्युपगमपूर्वकवैषम्योक्तिर
युक्तेति शंकिते शशकान्तदेवासिद्धेर्मानाभावात् कथमा
नाभावः इति चेन्न तत्र वक्तव्यं किमसन्तः उक्तलक्षणयोगे
प्रत्यक्षप्रमाणं किंवाऽऽगमः अथवाऽनुमानमिति विक
ल्पमनसि निधायाद्यद्वितीययोर्निराकरणपूर्वकं तृती
यं परिशेषयति असन्त इत्यादिना प्रत्यक्षस्यागमस्य च प्र
माणापि नुमतशकान्तयेति संबंधः नाहरोति शशशृंगा

सि॰ ले॰ टी॰ ३३

दिकं सर्वदेशकालसंबंधिनिषेधप्रतियोगीत्येवमाकार-
कागमानुपलंभेन वेत्यर्थः अत्र नहि परिशिष्टमनु
मानमेव नत्वमानमिति नेत्याह नत्वनुमान इति यदि ति
निःस्वरूपत्वमित्यर्थः वाच्यमिति नचेति शेषः किं निगम
नादिरहे परिहरति प्रथमप्रतीतस्येति उपपत्तेरिति न
थाच प्रपंचस्य ज्ञाननिवर्त्यस्वरूपयोगीकारात् निःस्वरूपत्व
लक्षणः सत्त्वं नास्तीति न शशशृंगादिवैषम्यं किंचिदि
ति भावः ॥ ॥

अपरे तु नेह नानास्तीत्यादिश्रुतेः सत्त्वेन प्रपं
चनिषेधे पर्यवसानस्यैव न स्वरूपेण निषेधस्य स्वरू
पाप्रतिक्षेपकत्वेन तस्य तन्निषेधत्वायोगात् न
प्रतिक्षेपकत्वे प्रत्यक्षविरोधात् नच सत्त्वस्या
पि सन् घट इत्यादिप्रत्यक्षसिद्धत्वात्तेनापि स्व
रूपेण निषेधोऽयुक्त इति वाच्यम् प्रत्यक्षस्य श्रुत
विरोधाय सत्त्वाभासरूपव्यावहारिकसत्त्व
विषयत्वोपपत्तेः नचैवं सति पारमार्थिकस-
त्त्वस्य ब्रह्मगतस्य प्रपंचे प्रसक्त्यभावान्न तद्रू
पेण प्रपंचनिषेधानुपपत्तिः यथा शुक्तौ रज
ताभासप्रतीतिरेव सत्यरजतप्रसक्तिरिति त-
न्निषेधः अत एव नेदं रजतं किं तन्न नेयम
दीयायोः किंतु सैव नात्र वर्तमानस्येत्रः किंत्व

प्रवारक इति निषिध्यमानस्य तत्र सत्त्वमवग
म्यते एवं सत्त्वाभासप्रतीतिरेव सत्त्वप्रस
क्तिरिति न विशेषोपपत्तेः अतो वर्णपदयो
र्गगनादिसदृशोपसर्गार्हांशकाभावात्प्रोपजीव्यवि
रोध इत्याहुः ॥
उपजीव्यविरोधं प्रकारान्तरेण परिहरन्ति अपरे त्विति
अयोगादिति तथा चात्राव्याधिकरणमात्रे प्रतियोगिस्थितस
योगात् प्रपंचाधिकरणे ब्रह्मणि तदभावेन निषेधश्रुतिग
म्य इति भावः ननु समानेन ब्रह्मणि प्रपंचनिषेध इति मते
पि किं सत्त्वविशिष्टप्रपंचाभावो ब्रह्मणि विवक्षितः किं
वा सत्त्वधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकः प्रपंचमात्रप्रति-
योगिको निषेधो ब्रह्मणि विवक्षितः नोभयथापि संभवति
प्रतियोग्यधिकरणे तदभावानंगीकारात् प्रपंचे सत्त्व-
स्यानंगीकारेण तस्य प्रतियोगिकोटिप्रवेशप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वयोरसंभवाच्चेति चेदुच्यते प्रपंचे धर्मिणि सत्त्व
त्वनिषेधे श्रुतेस्तात्पर्यमिथ्यात्वेतत्त्वाभिप्रायः नन्वयथा-
श्रुतार्थे तात्पर्यमस्त्वनस्यात एवं व्रस्यति सत्त्वाभास
प्रतीतिरेव सत्त्वप्रसक्ति रिति न विशेषोपपत्तेरिति
अत्र हि वाक्ये प्रपंचे एव सत्त्वतन्निषेधः स्पष्टप्रतीयते
अतो नास्मिन्मते प्रतियोगितदभावयोरेकाधिकरण
त्वशंकावकाशः ननु ब्रह्मणि प्रपंचसद्रूपप्रत्यक्षत्व-
त्वादिसिद्धमस्तिनप्याप्रपंचे सत्त्वमपि प्रत्यक्षत्वादिसि

सि. ले.
टी.
२४

34

द्रमस्त्येवेति न त्रिषेधेपि स्फुरते स्तात्पर्यं कल्पयितुं न पा
रमार्थिकनिषेधकत्वे नचेति प्रमत्तादिशा हि प्रपंचसत्यत्वेत्र
लसत्यत्ववत् पारमार्थ्यं न भवति तथा सति उपक्रमाच
वगतस्वार्थतात्पर्यवतीनां भूयसीनां निषेधश्रुतीनां नि
र्विषयत्वप्रसंगात् किंतु व्यावहारिकसत्यत्वादिरूपेण त्र
ल्पेनेतरेण सत्यत्वनिषेधानुपपत्तिरिति परिहरति
प्रमत्तस्येति नचैवं सतीति प्रपंचसत्यत्वस्य व्यावहारि
कत्वांगीकार इत्यर्थः दृष्टान्तपूर्वकं प्रसाधितमाह य
थाप्युक्तावपि नेदं रजतमिति निषेधप्रमत्तस्य सत्यरज
तनिषेधविषयकत्वे व्यवहारप्रातिभासिकरजतापि कर
णे शुक्तिका कलेकल्पितरजताभावस्यास्मिन्मते नेगी
कारेणवाप्यप्रमत्तस्य तद्विषयत्वायोगादिति भावः
शुक्त्यादौ निषिध्यमानस्य दोषान्तरस्यैवेति यावत्कमा
ह अन्यथैवेति ॥

अन्येन त्रैकालिकपारमार्थिकसत्यत्वे प्रपंचे व्या
वहारिकसत्यत्वे सत्यत्वाभासरूपे शुक्ति
रजतादौ प्रातिभासिकसत्यत्वेनतोपिमि कृ
ष्टमिति सत्यत्वे विरोधोपेयते अपि त्रैका
लिकपारमार्थिकसत्तान्देवयादेव घटादा
दासत्यत्वाभिमानोपपत्त्या सत्यत्वाभासकल्प
नसक्तिः अप्रामाणिकत्वात् एवं च प्रपंचे सत्यत्व

प्रतीत्यभावानन्तानन्यापत्ते ब्रह्मणि गगनत्वप्र-
तीतिरेवाः विवेकेन प्रपंचे सत्वस्यानुपपत्ते-
श्च सत्त्वेन प्रपंचनिषेधे नोपजीव्यविरोधो-
न वा प्रसक्तनिषेधता न च ब्रह्मगतपारमा-
र्थिकसत्तातिरेकेण प्रपंचे सत्ताभासानुप-
गमे व्यवहितसत्यरजतातिरेकेण शुक्तौ र-
जताभासोत्पत्तिः किमर्थमुपपद्यत इति वाच्यं
व्यवहितस्यासन्निकृष्टस्यापरोक्षासंभवा-
न्निर्वाह्यानुपगमात् नन्वेवं प्रतिबिंब-
भ्रमस्थलेपि ग्रीवास्थमुखातिरेकेण दर्पणे
मुखाभासोत्पत्तिरूपेया स्यात् स्वकीयग्रीवा-
स्थमुखेनासायवह्नित्वप्रदेशापरोक्षसंभ-
वेपि नयनगोलकललाटादिप्रदेशापरोक्षा-
योगात् प्रतिबिंबभ्रमे नयनगोलकादिप्र-
देशापरोक्षदर्शनाच्च ॥ ॥

प्रपंचे पारमार्थिकसत्यत्वस्य प्रसक्त्यभावान्निषेधानुप-
पत्तिरिति शंकायां सत्वत्रैविध्यमनमालंब्य परिहारो दर्शि-
तः इदानीं सर्वत्र सत्त्वैकरूपत्वेपि प्रसक्त्यभावशंकां परिहर-
ति अथेविति प्रपंचे सत्त्वत्रैविध्यपक्षं दूषयति ब्रह्म-
णीत्यादिना ब्रह्मगतेति पारमार्थिकसत्तायाः ब्रह्म-
पत्वेपि भेदकस्यानयानङ्गतत्वोक्तिः अन्वेवयादेवेति

प्रतीतेरेवेत्यर्थः एवं चेति सन् घटइत्यादिप्रतीतेर्घटादि
तादात्म्यापन्नेसत्त्वेति प्रतीयमाने सद्रूपत्वे यद्रूपे ब्रह्मण्ये
व सत्ताविषयकत्वं स्फुट इति प्रतीतेरिव सद्देशे सत्त्ववि
षयकत्वं ब्रह्मणि सत्ताप्रतीतिवशादेव घटादौ सत्त्वव्यवहा
र इति स्थिते सतीत्यर्थः यत्तु भेदवादिभिरुच्यते प्रपंचे
श्रुत्या सत्त्वनिषेधो न संभवति प्रपंचे सत्त्वस्य नगोचरप्रत्य
क्षप्रतीतिविरोधादिति तत्र हेत्वसिद्धेरित्याह प्रपंचइति
यथोक्तन्यायप्रसक्तप्रतिषेध इति तत्राह न तादात्म्येति
तत्सद्घटादिपरप्रपंचब्रह्मणोर्भेदाग्रहेण ब्रह्मणि यास
त्ताप्रतीतिः सैव प्रपंचे सत्त्वप्रसक्तिर्भवति तन्मूलश्च तत्र
व्यवहार इत्यर्थः नोपजीव्यविरोध इति श्रोत्रमिथ्यात्ववो
ये प्रत्युपजीव्यस्य वर्णपदादिप्रत्यक्षस्य सत्त्वेनाभ्यु
पगमान्न बाधायात्वेति भावः ननु यदि घटादिप्रपंचे ब्र
ह्मसत्त्वेव सत्त्वव्यवहारसिद्धौ पृथक्सत्त्वेन कल्प्यते त
त्कल्पने मानाभावाल्लाघवाच्च तत्रैवेति प्रसंग इति शंकते
नचेति किमर्थमिति तत्कल्पने गौरवात् व्याघातनिर्वचनी
परजनासंसिद्धिरिति शंकाभिप्रायः गौरवं प्रामाणिक
त्वान्न दोषायेत्याशयेन परिहरति व्यवहितस्येति प्रस
क्तिकल्पस्येति अभिव्यक्तेनैव तादात्म्यस्य पूर्वस्येति या
वत् नन्वेवमिति आपरोक्ष्यापरजनाभासत्वमप्युप
गम इत्यर्थः प्रतिबिंबस्य बिंबाभिन्नत्वेऽपि प्रतिबिंबाप
रोक्ष्यं संभवतीति तत्रासिद्धिकार्यत्वमित्याह स्वकीय इति
मत्वइति विवर्तत्वेनोपपन्न इति शेषः नाप्रसक्तेति न दोषस्ति
कर्षसंभवादित्यर्थः ॥ ॥

न च बिंबातिरिक्तप्रतिबिंबाभ्युपगमे इष्टाप
त्तिः ब्रह्मप्रतिबिंबजीवस्यापि ततो भेदेन मि
थ्यात्वापत्ते अत्र विवरणानुसारिणः प्राहुः
ग्रीवास्थस्यैव मुखस्य दर्पणोपाधिसन्निधानदोषा
द्दर्पणस्थत्वभ्रमः मुखेन बिंबभेदानामप्या
त्संभवान्न दर्पणे मुखाध्यासः कल्पनीयो मौ
र्वोत् दर्पणे मुखं नास्तीति संसर्गमात्रबाधात्
मिथ्यात्वसंभवे न तत्र चेदं मुखमिति स्वरूपबाधा
पत्तेः दर्पणे मम मुखं भातीति सर्वस्वाभेद
प्रत्यभिज्ञानाच्च न च ग्रीवास्थमुखस्यापि मा
नस्यापरोक्ष्यासंभवः ॥ ॥

यदि बिंबप्रतिबिंबयोरभेदे प्रतिबिंबापरोक्षे स्वमुखप्रति
बिंबस्थलेन संभवति तर्हि प्रतिबिंबो बिंबात् भिन्नः मि
थ्याभूत एवास्तु काहानिरित्यद्वैतवादिन इति शंकते नचेति
तस्य हानिं पूर्ववादी दर्शयति ब्रह्मप्रतिबिंबेति जीवो ब्रह्म
णः सकाशात् स्वरूपतो भिन्नः ब्रह्मप्रतिबिंबत्वात् सा
मान्याभासो मुखप्रतिबिंबवत् ततश्च जीवो मिथ्या ब्रह्मभिन्न
त्वात् घटादिवदित्यर्थः बिंबप्रतिबिंबयोर्लोके भेदाभावा
न्नोक्तदोष इति परिहरति अत्र विवरणेति ननु दर्पणे मु
खस्याध्यासो न कल्पनीयः गौरवादित्यत उक्तं प्रतिबिंब
मुखे दर्पणे मुखमिति दर्पणस्थत्वाध्यासान्यथा प्रतिबिंब
मुखस्य ग्रीवास्थमुखप्रतिबिंबाभिमुख्यानुभवात् मुखस्य

१
सि·ले·
टी·
३९

30

तिमुखयोरभेदपक्षेन स्यैव तदाभिमुख्योपयोगात् न चोभे
दस्यैव स्फुटमनुभवाच्च तस्मादनुभवबलानुरोधेनोपा·
धावनिर्वचनीयप्रतिबिंबाध्यासोऽपेयः गौरवं च प्रामाणि
कत्वान्न दोषावहमित्याशंक्यानन्दानुभवव्यवस्थयाप्यसिद्धि
माह ग्रीवास्थमेवेति यद्भिकल्पनापेक्षयावहतथमिक
ल्पनापि स्याद्विति भावः ननु प्रतिबिंबस्याबाध्यदर्शनान्मि
थ्यात्वमित्याशंक्याहेतत्सिद्धिमाह दर्पणइति मात्रप
देप्रतिबिंबस्वरूपबाधाभावात्प्रिके बाधादिमनेनेद
प्रत्यस्थपनत्वप्रसंगस्यमिथ्यात्वेप्रतिबिंबसत्यत्वे
तिरोधः विपक्षे दोषमाह मिथ्यात्वस्वेतरत्वइति नवे
वं मूलतेघटोनास्तित्यत्रापि घटसंसर्गाभावएवप्रतीये·
तेतिचेन्न इष्टापत्तेः ननु तर्हि मूलतेघटाभावोन सिध्ये
दिति चेन्न घटाभाववत्तूलमिति प्रतीत्यानतंभवा
दितिभावः बिंबप्रतिबिंबयोर्भेदमात्रकल्पनायां स्वरू
पाभेदप्रमभितानमप्यन्तकलयति दर्पणेमभेति
ताद्रवशमद्वयार्थप्रकारः यद्वाप्रतिबिंबस्य सत्यत्वे तिबिं
बाभिन्नत्वे हेतुमभिप्रेत्यनत्रमानमाह दर्पणेमभेति
वकारोबाधाद्राव ममुद्रयार्थः तथाचनप्रतिबिंबस्यमि
थ्यात्वेबाधाभावात् बिंबाभिन्नत्वाद्देवसमर्थ्यः एवं लोकेप्र
तिबिंबस्य बिंबाभिन्नत्वसत्यत्वयोः प्रसाधनेनब्रह्मप्रति
बिंबस्य जीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वमिथ्यात्वप्रसंगो निरस्तः ग्र
न्तनयोरभेदपक्षे ग्रीवास्थमुखस्य नयनगोलकादिप्रदे
शेष्वपवतः सन्निकर्षाभावेनप्रतिबिंबस्याकल्पनप्र
सक्तत्वे नसंभवतीत्याशंक्य तदन्यथानिराकरोति नवेत्या·

नाधिष्ठानस्येति प्रतिबिंबत्वमप्यङ्गुष्ठवद्दर्पणस्य-
त्वप्रतिबिंबभेदानाकल्पनाधिष्ठानस्येत्यर्थः ॥

उपाधिप्रतिहतनयनरश्मीनोपराहतस्य बिंब
ग्राहकत्वनियमाभ्युपगमात्स्नानादिवत् न
न्नियमानभ्युपगमे परमाणोः कुड्यादिव्यव
हितस्थूलस्यापि वाह्यस्य प्रतिबिंबभ्रमप्रसंगा
त् न चाव्यवहितस्यालोकनरूपत्वनएव वा-
ह्यस्य प्रतिबिंबो भ्रमो नान्यस्येति नियम इति वा
च्यं बिंबस्यालोकनरूपयोः क्रमेन वाह्यस्यतान
न्तरेणोपयोगसंभवेऽपि विधानेरणोपयोग
कल्पनानुपपत्तेः ॥ ॥

ऽसंभवो नैवेत्यत्र हेतुमाह उपाधिप्रतिहतेति नयनर
श्मयः बहिर्गोलकाद्बहिर्निर्गत्य दर्पणाद्युपाधिप्राप्त्यने
न प्रतिहताः पुनराहत्य ग्रीवास्थमुखेन दवयवैः संसृज्यन्ते
न तस्याभिमुखेषु रूपोनरमुखमात्राकारत्वसाफल्येन स्व
ग्रीवास्थमुखमात्राकारः संभवति न च पराहतनयनर
श्मीनां गोलकद्वारेणान्तर्वेशस्य वामदक्षिणभावदर्शनप्राक
ल्पने गौरवप्रसक्तिरिति वाच्यं प्रतिबिंबो सति बाह्येनापि च
क्षुः सन्निकृष्टस्य बिंबत्वापादकत्वेन उक्तनियमस्य
नेनापि स्वीकार्यत्वादन्तः संप्रतिपन्नत्वात् गौरवं न दोषा-

सि-ले-
टी-
३०

37

येतिभावः ननु प्रतिबिंबाध्यासवादिना सन्निकृष्टस्यैव
बिंबत्वं नांगीक्रियते अन्तो ग्रीवास्थमुखस्य बिंबत्वनिर्वा-
हाय स्वबलात् सन्निकर्षापेक्षामात्राय नियमस्तेनादर्शने
व्यवहितस्याहतन्नियमानभ्युपगम इति बिंबसन्निकर्ष
स्यावान्तरप्रतिबिंबाध्यासाहेतुत्वे व्यवहितस्यापि बाह्यस्य
प्रतिबिंबप्रसंगः विनाशेन विशेषणेन यस्य कस्यापि प्र
तिबिंबापत्त्या परमाणोर्वायोश्चेतनत्वसंगादिरर्थः प्रति
बिंबाध्यासे बिंबसन्निकर्षस्य हेतुत्वे विनैव उक्तानि
प्रसंगपरिहरति प्रतिबिंबाध्यासवादी न चाव्यवहिते
ति नयाचक्षुरादिव्यवहितमुखादेः परमाणोर्वायोश्च
नवान्तरप्रतिबिंबापत्तिरितिभावः इयं चान्तर्वेप्रतिद्र
व्यगतमहत्वोद्भूतरूपयोः कारणत्वं क्रमेण तथा चक्षुरा
देः सन्निकर्षविघटनद्वारा तावत्स्वगोचरप्रत्यक्ष
प्रतिबंधकत्वं क्रमेण तथा च बिंबप्रतिबिंबयोरभेदप
क्षे बिंबवान्तरस्यैव प्रतिबिंबवान्तरत्वात् बिंबभूत
मुखादिगतयोस्स्थूलत्वोद्भूतरूपयोः क्रमवान्तरप्र-
त्यक्षादत्र कारणत्वं न कल्पनीयमिति लाघवं शुक्ति
रजतादिवत् प्रातिभास्य प्रतिबिंबाध्यासेऽन्यनियते
न बिंबसन्निकर्षस्य प्रतिबिंबाध्यासहेतुत्वानभ्युपगमे
न वायुपरमाण्वोश्चाक्षुषप्रतिबिंबवारणाय बिंबभू
तद्रव्यगतयोर्महत्वोद्भूतरूपयोः स्वाश्रयगोचरचाक्षु
षद्वसाक्षात्पत्वद्भूपबिंबहेतुकप्रतिबिंबाध्यासोत्प-
त्तावपि हेतुत्वं कल्पनीयमिति गौरवं तथा बिंबप्रति-

विंबाभेदपत्वेन यत्नरश्मीनोपगाह्य विंबसंवेद्याभ्यु
पगमेन प्रतिबिंबभ्रमस्थलेपि विंबसन्निकर्षस्येहेतुत्व
सत्वात् यथा दिवास्त्वपि दृश्वप्रतिबिंबग्रास्त्वपि कुड्या
दे: सन्निकर्षविघटनद्वारेव प्रतिवंधकत्वंकल्पनी
यमिति लाघवं प्रतिबिंबाध्यासपत्तेन बिंबसन्निकर्ष
स्येहेतुत्वानुपगमेन कुड्यादे: सन्निकर्षविघटकत्व
स्यक्रमस्य प्रतिबिंबभ्रमस्थले वक्तुमशक्यत्वात् प्रति:
बिंबाध्यासे प्रति साक्षादेव प्रतिबंधकत्वं वाच्यं हितस्या
नि बिंबवारणाय कल्पनीयमिति गौरवमित्याशयेनाह
यथेति बिंबस्योत्स्येति विपर्यनिरणेति साक्षाद्भ्रमजन्
यस्य प्रतिबिंबाध्यासोत्पत्तावुपयोगकल्पनानुपपत्तेरि
त्यर्थः ॥

कुड्यादिव्यवधानस्य प्रतिहतनयनरश्मिसं
वेधविघटनेनैव हि प्रतिबंधकत्वे नन्वेवं
वघटप्रत्यक्षादिस्थलेपि नस्य प्रतिबंधकत्व
संभवेन चक्षुः सन्निकर्षमात्रस्य कारणत्व
लोपप्रसंगात् । दर्पणे मिथ्यामुखाध्यासवा
दिनापि कारणत्रयानतिनसंस्कारसिद्ध्यर्थं
नयनरश्मीनां कदाचित् मुखावगाहनस्य समवश्यापू
कत्वकल्पनयैव सर्वानुभवस्य समर्थनीय
त्वाच्च नघनासादिप्रदेशावच्छिन्नसर्वानुभ

प्रि॰ले॰
टी॰
३८

38

वादेवसंस्कारोपपत्तिः तावतानयनगोल
कादिप्रतिबिंबाख्यासानुपपत्तेः नसाक
सलिलनदविवपिसमाकृष्टाहस्वरगुरु
प्रतिबिंबाख्यासस्थलेकस्यमपिपूर्वानु
भवसंस्कारवत्त्वात् एवंचोपाधिप्रतिहतन
यनरश्मीनोविंबेग्राह्यनज्ञाहकत्वेवचपव
क्रैव्य फलवलादर्पणाद्यभिहतानामव
विंबेग्राह्यनज्ञाहकत्वं नशिलादिप्रतिहता
नामनतिस्वच्छतामादिप्रतिहतानामलि
नोपाधिसंबंधदोषान्मुखसंस्थानविशेषा
ग्राहकत्वे सातान्तर्यमेस्मनामिवोपाधिमा
ध्यनिहतानाननयामौरनेजसामतिहतिनि
विंबसूर्यावलोकनेसातानदवलोकनइवा
नाणकात्वे ॥ ॥
प्रहेतिप्रतिबिंबभ्रमस्थलइत्यर्थः नकेवलमक्रम
कत्वनागौरवदोषः दोषांतरमपिप्रसज्यतइत्याह न
चैवेति सन्निकर्षविघटनेविनेवेत्यर्थः तथाचोक्तगौ
रवादिदोषपरिहारायपराहत्येतिनियमउपेयः विंबस
न्निकर्षोयेतिभावः तत्रैवप्रतिबिंबभ्रमस्थलेविंबस
न्निकर्षस्यतयापिवाच्यत्वात् पराहत्येतिनियमोनाम
योजनकइत्याह दर्पणेमिथ्योति कारणत्वेपि [illegible]

प्रयोगसंस्कारस्वरूपकारणत्रयेणार्थः स्वमुखस्य स्वच-
क्षुःसन्निकर्षानुपगमे दर्पणादावारोप्यप्रतिमुखस्य स-
जातीयस्वमुखसाक्षात्कारस्य कदाप्यसंभवेनाप्यास-
कारणभूतस्यारोप्यसाजातीयगोचरपूर्वानुभवजन्य-
संस्कारस्याप्यभावात् प्रतिबिंबरूपाध्यासस्योत्पत्ति-
र्न स्यादतः स्वमुखस्य स्वचक्षुःसन्निकर्षत्वाभावेऽ-
प्यनियमस्यादर्शनादिति भावः तावतेति नासादिप्रदे-
शावच्छिन्नस्यैवानुभवमात्रेणेत्यर्थः इदमपि किंचिदु-
ह्नेभमित्याह नटाकेति गुरुस्ववैरेतिकदाप्यदृष्टस्या-
र्थः एवं चेति उक्तप्रकारेणेत्यर्थः उक्तनियमस्याति-
प्रसंगं परिहरति फलवत्त्वादिति दर्पणादौ प्रतिबि-
म्बभ्रमदर्शनलक्षणफलाद्वैरोप्यादित्यर्थः एवका-
रव्यवच्छेद्यमाह न शिलादाविति शिलादौ प्रतिबिंबा-
दर्शनादिति भावः ननु स्वच्छताया प्रतिबिंबग्रा-
हित्वेन शिलादिवैलक्षण्यप्रसक्तावातत्त्वति हेतानां दर्प-
णादिप्रतिहतानामिव नयनरश्मीनां शाकल्येन स-
र्वादिग्राहकत्वं स्यादित्याह मलिनेऽपि पाथीति स-
स्थानविशेषः नयनगोलकादिः फलवत्त्वानुसा-
रिपदार्थस्वभावकल्पनेन दोषं न रागणापि निरस्या-
नीत्याह साक्षादित्यादिना साक्षानदिति साक्षात्स्वरूपेणैव
लोकनइत्यर्थः ननु प्रतिबिंबोपाधिभूतजलेन
प्रतिहतानां नयनरश्मीनां बिंबदेशप्राप्त्युपगमे ज-

॥ ॥

१
सि॰ले॰
टी॰
३५

39

नलाद्युपाधिसन्निकर्षे केषांचिदुपाधिप्रति
हतानां बिंबप्राप्तावपि केषांचिन्न दंतनगीनासि
कनादिग्रहणमित्यादिकल्पनात्र कश्चिद्दो
षइति अद्वैतविद्याकृतनस्तुमतिबिंबस्याभि-
प्यानमभ्युपगच्छतोऽतिविषयजीववादिनोऽवि
चारएपगुरुमंभृतीनामेवमभिप्रायमाहुः
वैवमुखोद्देदेनतत्सहशात्वेन पार्श्वस्थितैः
सहेतिरीक्ष्यमाणो दर्पणेतन्मतिबिंबतनोऽभि
न्नेस्वरूपमेभिष्येवस्वकरगतादिवरजताकु
क्तिरजते नचदर्पणेममसुखमातीतिबिंबा-
भेदज्ञानविरोधःसहभेदहित्वमममुखे
त्वादिज्ञानविरोधेनाऽभेदासंभवात् दर्पणे
ममसुखमितिव्यपदेशस्य सुच्छायामुखे सुमु
खव्यपदेशवत् गौणत्वात्व नचाभेदज्ञानवि
रोधाद्भेदव्यपदेशएवगौः किं नस्यादितिशंक्या

लोतनगीनसिकनादिप्रत्यक्षेन स्यात् सन्निकर्षाभावादि
तिदूषणमपि निरस्तमित्याह जलाद्युपाधीति नतूपा
धिप्रतिहतानां बिंबदेशप्राप्त्युपगमेऽपहभागव्यवहित
पदार्थस्यापिप्रतिबिंबप्रसंगइतिचेन्न नायंदोषः फल
बलेन शरीरावयवानां सन्निकर्षकल्पनादित्यभि

भेत्याह इत्यादिकस्यनादिति नयनरश्मीनांपराहतस्यवि
वग्राहित्वस्वीकारेस्वग्रीवायैकतं दर्पणाभिहतनाडीभिः पराह
न्यमानत्वे व्यासुवस्याभिमुखत्वेनव्यस्तसंदर्शीयत्वव
मिति बिम्बप्रतिबिम्बयोर्भेदयत्ननिराकरणपूर्वकंतदभे
दयत्नोनिरूपितः इदानींतदभेदनिराकरणपूर्वकंभे
दयत्ननिरूपयति अद्वैतविद्याकृतनस्थिति त्रिविधेति
पारमार्थिकव्यावहारिकप्रातिभासिकभेदेनजीवस्थि:
विधइतिपक्षः प्रथमपरिच्छेदेनिरूपितइतिबोध्यं एव
मिति वक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यर्थः वैवेति वैवोपदाद्दर्पणे
स्वमुखंपश्यतिनदात्मार्थस्यैस्वग्रीवायांबिम्बभूतंमुखं
दर्पणेचैतन्मुखप्रतिबिम्बंपरस्यारंभित्वेनपरस्यसह
शत्वेनवामेदिग्याविपर्ययस्तमनुभूयतइत्यर्थः स्वेति
तिहस्तगतान्समरजताद्भिन्नत्वेननस्पष्टशोतेनवानुभूय
माने शुक्तिरजतेयथानद्भिन्नेमिथ्यावनन्वदित्यर्थः अभे
दस्तानमसिद्धमित्याह स्पष्टेति इदाहृतरजतयोरभेद
ज्ञानादर्शनादितिभावः आदिपदेनाउ. मुखतग्रीवा
स्थत्वदर्पणस्थत्वस्तानपापारत्वे आदिशब्दार्थे नहिंसर्वानु
भवसिद्धस्याभेदव्यपदेशस्यकागतिः ज्ञानपूर्वकत्वाद्य
पदेशस्यप्रमाणकथनायमभेदव्यपदेशइत्याह दर्पणे
ममेति स्फुटभेदज्ञानेसत्यप्यभेदव्यपदेशायोगादिति
भावः ननुदर्पणेममसुखंभातिममसुखंमलिनंभातिम
ममुखंदीर्घंभातिमुखंग्रीवास्थमेवनदर्पणेसुखिति अभे
दानुभवानामपिस्फुटानांभूयसांसत्वादभेदव्यपदेशोमुख्यः
अभेदानुभवविरोधेनभेदानुभवस्यैवासंभवात् भेदव्यप
देशमात्रमविशिष्यतेनतुबिम्बप्रतिबिम्बयोर्वस्तुगत्याभेद

१ सि. ले. टी. ४.

भावेऽपि कल्पितभेदसत्ताऽनुपपद्यत इति वैपरीत्यमाशंक्य
निषेधयति नचेत्यादिना ॥ ॥

५०

बालानां प्रतिबिंबेषु रूपेषु नरममसस्पृहा नोपादि-
त्सा यथार्थक्रियापर्यन्तस्याप्यलधिनमणिकाचान्
न च पेत्तावतामपि स्मृत्वविशेषपरिज्ञानापट्य-
णाद्युपादानदर्शनाद्भेदज्ञानमर्थक्रियाप-
र्यन्तमिति वाच्यं भेदेऽपि प्रतिबिंबस्य बिंबसमाना-
कारत्वनियमविशेषपरिज्ञानादेव तदुपादानो-
पपत्तेः ॥ ॥

प्रतिबिंबगोचरस्पृहाद्यादिदर्शनेन स्वबिंबाद्भेदविज्ञानमसि-
द्धमिति विनिगमकमाह बालानामिति बालाः जलादर्शाद्या-
दौ स्वयं करे प्रतिबिंबे दृष्टे तं विहाय पलायते सो मुग्धीति कर-
प्रतिबिंबे दृष्टे तमुपादानुमिच्छति प्रतिबिंबदेशं गच्छति
वेति सर्वानुभवसिद्धं तदुक्तं कर्णाभरणाचार्यैः रत्नस्थले जा-
नुचरः कुमारः संक्रान्तमात्मीयमुखारविंदं आदातुकाम-
स्तदलाभखेदाद्विलोक्य धात्रीवदनं रुरोद इति कुमारः
श्रीकृष्णरूपः शिशुः निर्मलरत्नमयवेदिकायां जानु-
भ्यामेव चरन् तत्र संक्रान्तेन प्रतिबिंबितेन बिंबैः कुंडलादिभू-
षणैर्भूषितैः सौमसौंदर्योपेतैर्गोपीजनमनोहरैश्चला-
दिभिरपि सदा स्पृहणीयैः स्वकीयमुखारविंदमुपलभ्य
लोकसिद्धबालत्वेऽस्य मनुवर्तमानः तदादानेच्छया चि-
रकालं हस्तव्यापारं कृत्वापि यदा न तल्लब्धवान् तदा तल्ला-
भखेदेन धात्र्या मुखं विलोक्य तत्पादं गृहीत्वा सरोदय

मिति अभिसंधिमान् मुक्तकंठतयारोदने कृतवा
नित्यर्थः अभेदज्ञानस्यार्थक्रियापर्यंतत्वं समानमि
त्याशंकां निषेधति नचेत्यादिना यदि बिंबप्रतिबिंब
योर्वस्तुतोभेदएव न तदा परीक्षकाणां तद्भेदनिर्णयश्राव
णकइति तेषां स्वमुखगतविशेषनिर्णयाय दर्पणाभा
सानेन स्यात्तेषामपि नहर्षानावभेदनिश्चयस्तेषां वा
स्यादित्यर्थः तेषांग्रहतेरन्यथासिद्धिमाह भेदेपीति
बिंबप्रतिबिंबयोः वस्तुतोभेदेसत्यपीत्यर्थः परीक्ष
कत्वादेव तेषामुक्तोपपत्तिभिः भेदनिश्चयवत्वेनिय
मविशेषज्ञानवत्वेचसंभवतीतिभावः ननुबालानां
प्रतिबिंबगोचरहानादिक्रियापि बिंबसाध्यापिस्व
त्वभ्रमादेवसंभवतीत्यन्यथासिद्धिः तथापितस्यानेया
वबिंबप्रतिबिंबयोर्भेदाभेदानुभवानोभेदाभेदप्रयु
क्तार्थक्रियाणांचतत्सत्वेतस्यभेदस्यास्वाभाविकत्वक
ल्पनमेवयुक्तंलोकेबाह्यबिंबप्रतिबिंबभावापन्नतयाश्रु
तिसिद्ध जीवब्रह्माभेदप्रतिपत्त्युपयोगितयालौकि
कबिंबप्रतिबिंबाभेदकल्पनस्याभेदश्रुत्युपोद्बलित
त्वाच्चप्रतिबिंबजीवस्यैवब्रह्माभेदसंभवेनदतिरि
क्तपारमार्थिकावच्छिन्नजीवकल्पनायाःगौरवग्र
स्तत्वाच्च यथाह्ययंज्योतिरात्माविवस्वानित्यादिमंत्र
स्यतयोरभेदपरत्वमेवसारस्याच्छनत्वहि यथाविवस्व
तादेवंह्रस्वपायिषुप्रतिबिंबितत्वप्रयुक्तंनानात्वस्व
नपकत्वेनव्यावैनन्यस्यवहृसुपाधिषुप्रतिबिंबित
त्वप्रयुक्तंनानात्वस्वनपकत्वमितिप्रतिपाद्यतेनतद्वव

वशतिविंवयोर्भेदप्रत्ययेनसंभवतितत्प्रतिविंववै
तत्स्यैकत्वप्रतिविंवानांनानात्वमितिपर्यवसानेनैक
स्यैवोपाधिकनानात्वपर्यवसानात्संभवात्तस्मात्सैवतत्प्र
प्रतिविंवांगीकारप्रत्ययेलोकेवैद्यप्रतीति ॥ ॥

यत्तुनात्रमुखमितिदर्पणेमुखसंसर्गमात्रस्य
वाधोनमुखस्येति नत्रनेदंरजतमितिवत्तापिर
दमर्थरजततादात्म्यमात्रस्यवाधोनरजतस्य
व्याप्तेः यदिचेदमंशेरजतस्यतादात्म्यनाध्या
सात्रेदंरजतमितितादात्म्येनरजतस्यैववाधो
नचतादात्म्यमात्रस्य नचात्रदर्पणेमुखस्यसंस
र्गिनयाध्यासात्रात्रमुखमितिसंसर्गिनयामु
खस्यैववाधोनसंसर्गमात्रस्येतितुल्यं यत्तय
र्पिणेप्यध्यासकल्पनेगौरवमितितन्नइत्तना
भासकल्पनागौरवंवचस्त्वामाणिकत्वात्तद्दोषः
स्वनेत्रगोलकादिप्रतिविंवभ्रमस्यलोपिविंवा
परोक्षकल्पनोपायाभावात् नयनरश्मीना
नाम्रपाधिप्रतिहतानांविंवग्राहित्वकल्पनेहि
रश्मिविनिर्हेंवहुप्रापद्येत कथंहिजलस्थि·
केषुकेषुकेषुचिन्नयनरश्मिषुप्रतिहतमेव
गच्छत्स्वेषजलसंवंधेनाप्रतिहतन्यमानां
निर्गतेषवः सकलनयनरश्मिप्रतिवाति

नेकिरणसमूहविजृम्भनमध्यगतेर्घ्यपमे
तुलेप्रविशेत्तुः ॥ ॥
बिंबस्थलेचबिंबप्रतिबिंबयोरभेदपक्षएवविवर
णप्रभिमतः श्रेयानितिचेत्तमस्मन्मतस्मदस्यापवमे
वश्रुतएवभामतीतिचेन्नदिशुजीवब्रह्मणोरभेदे
पिलौकिकबिंबप्रतिबिंबयोरिवकस्यिनभेदसत्वाद्
भेदाववस्थेतिसार्वत्रिकोव्यवहारः श्रीविद्यारण्यगुरु
प्रभृतिभिरस्तभेदाधिकारिणतत्वेतु व्यारोहायप्रति
बिंबोप्यतिप्रक्रियाद्युपपादितामेदाधिकारिणांहिय
थाकर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंसाराश्रयप्रतिदाभासोमिथ्या
भूतः सचात्मानभवति आत्मात्वसंगत्वेनन्यदूषः नसं
साराश्रयइतिप्रक्रिययानत्वेनुष्ठावारोहति ननथात्म
नोब्रह्मप्रतिबिंबस्यसतः सिद्धत्वब्रह्मत्वमेतःकरणतास
त्म्यात्संसाराश्रयत्वमिति प्रक्रिययातत्वेत्तुदृढावारो
हति लोकेविरुद्धधर्मसोकर्यस्यधर्मिभेदस्यलइव
धर्मिभेदस्यलेस्फुटत्वाभावादयंवनेषांमुभिप्रायः
कूटस्थदीपप्रायप्रायाभवेसुसामितितार्निकवचनो
दाहरणेनस्पष्टः नचवचनमात्रादेवोदाहरणव्याख्या
नमितिसंतोषः प्रतिबिंबस्थलेदर्पणस्यत्वादिरूपस
सर्गमात्रत्वाधमुक्तमत्रप्रतिबिंबप्रतिबिंबसरूप
वार्यसाधयति प्रतिमादिना आपनेरीति तथाच
शुक्तिरजतस्यानिर्वचनीयत्वंसिद्धंतामिमतेनस्यादि
तिभावः अत्रयद्यपितादात्म्यमात्रस्यबाध्यत्वेपिरजत
स्यानिर्वचनीयस्यान्यतिरनिवार्यत्वादेषानरस्परज

२ शि·ले·
टी·
५१

नादेः संविदभिन्नत्वाभावेन गुरोर्वर्ण्यभिन्नमयाप्र
माज्ञानवपपतिजुकत्वानपापि शुक्तिरजनसवाधो
गुपपादृश्यनेशकनत इतिमत्वा विप्रतिविंवाभेदवा
दीपकने पदिवेतिसमर्गिनपेति श्रापेपनेपमर्थः
प्रमाणिकत्वादिति वाधकप्रमाणस्य शुक्तिरजन
इवप्रतिविंवे संतेनव्याप्तकस्तनागौरवमाननमल
कत्वविशेषादिसमर्थः अभेदपत्ते समुखेगगननयन
गोलकादिप्रतिविंवेस्वापरोक्षसंभवाद्गुनदव्या
प्तकस्तनागौरवेप्रमाणिकमिमाह खनेत्रेतिप्रवी
कोपायमनूद्यनिराकरोति नयनरश्मीनामिति कि
रणसमूहमिति सर्वकिरणसमूहमित्यर्थः ॥

कथं चैवं द्रालोकनेऽवनस्पतिविंवालोकेने
पिश्रमनयोनलमहिंवसन्निकर्षोविशेषलो
वनयोः सौम्याभिव्यक्त्याश्राप्यापनेनस्यात्
कथं च जलसंवंधेनापिप्रतिहन्यमानाः शि
लादिसंवंधेन न प्रतिहन्येरन् नव्यतिहन्य
पराहृतौवा नयनगोलकादिभिर्नेसंसृज्येरन्
नसंसर्गवासेस्रष्टेकिंनसाक्षात्कारयेयुः दो
षेणापिहिविशेषाणाग्रहणमात्रेप्रतिबध्य
माने ग्रहणेनेन न सन्निकृष्टयेर्मिसवरूपग्रहण
मपि प्रतिवध्यामयेन तनकिंविद्दृष्टविरु

दूरं कल्पनीयं तथा ह्यव्यवहितस्य लोहस्य न ह्र
पस्यैव चाक्षुषाध्यासदर्शनाद्धि वगनस्थोल्ले
ह्वनभूपयोः स्वाश्रयसाक्षात्कारकारणत्वेन
क्षमयोः स्वाश्रयप्रतिबिंबाध्यासेपि कारण
त्वे ॥ ॥
नव्यजलस्य प्रतिघातकत्वं न कल्प्यते किंतु जलान्त
र्गतिकानादीनामतो निलीनमूर्तत्वपथ्या सूर्यादिकि
रणानां स्वनस्तरणादिदाहकत्वाभावेपि सूर्यकोनम
णिप्रतिहतानां तृणदाहकत्वं तथा नयनकिरणानां
स्वतः सूर्यकिरणप्रतिघातकत्वाभावेपि प्रतिबिंबो
पाधिप्रतिहतानां तद्विजपैसामर्थ्यानिशयकल्पनो
पपद्यते नय्याव नोक्तदोषइत्यस्वरसादाह कथंचे
ति कथं चाध्यायनेन स्यादितिसेवं यः श्रमतस्थिवः
सीनलेपनस्य चंद्रस्य बिंबेनसन्निकर्षो विशेषइत्य
र्थः अध्यायनेत्रोलग्नणातिः यदापुमानयोमुखेः
सन् जलाशयादौ चंद्रमेउस्य प्रतिबिंबेनैरेन दर्शनेन
पश्यति तदा लोचनयोः श्वेतामिभूत्वन्यादिकस्यान्
बिंबप्रतिबिंबयोरभेदेन प्रतिबिंबसन्निकर्षस्यैव बि
बसन्निकर्षत्वादित्यर्थः ननु लोचनयोः श्वेताभि
भूत्किसंबंद्धसन्निकर्षादिकं नाम भवति किंतु नयो
संबद्धकिरणसंसर्गसंततिक्रमेण नयनाचायोः सदस्य
लोचनयोस्तदभावाच्चंद्रसन्निकर्षेन दर्शनसंभ
पि नये नाभिव्यक्तादिप्रतिक्रियस्वरसादाह

कथं च जलेति कथं वा न प्रतिहन्येरन्निति संबन्धः प्रति
हन्येरन्नेवेत्यर्थः ननु किं तदाह तत्प्रतिहन्येति नयन
गोलकादिभिः कथं न संसृज्येरन्निति संबन्धः ननोऽपि किं
तदाह तत्संसर्गे वेति शिलादिदर्शनकाले शिलादिना
प्रतिहन्तौ नयनरश्मयः स्वमुखगतनयनगोलकादि
भिः संसृष्टा एव संसृष्टनयनगोलकादिकं कथं न
साक्षात्कारयेयुः साक्षात्कारयेयुरेवेत्यर्थः नन्वदोषव
लात्संसृष्टमपि न साक्षात्कारयेयुः अतो नाकदोषइत्य
तदाह दोषेणापिहीति दर्पणे इति शुक्तिरजतादि
भ्रमस्थले दर्पणेति पाठः तथा च शिलादिसन्निकर्ष
काले गगनादिसामान्यरूपेणवा हस्तमुखसाक्षात्कारप्र
संग इति भावः वस्तुतस्तु तन्मयाप्रसिद्ध फलवत्त्व
न स्वच्छद्रव्यसन्तत्तसहसा वाप्रतिबिंबोदयप्रसङ्गस्य
वप्रतिघातनकत्वमुपेयते अतो नोकदोषइति वाच्य
एवं बिंबप्रतिबिंबभेदपक्षे तु हस्तविरोधवाक्यस्य मायान
तो दर्पणे यन्ना प्रतिबिंबाध्यासोऽस्मत्पक्षमुपपादयति
प्रतिमुखाध्यासपक्षेत्विति कारणेन प्रतिबिंबकत्वव
कल्पनीयमिति संबन्धः साश्रयेति महतो द्रुतद्रूपाश्र
य द्रव्यगोचरत्वात्सन्नावच्छिन्नप्रतिबिंबादित्वात्तद्वे
हमेयोरिमर्थः द्वितीयः स्वपक्षमपि स्थोलोद्भूतरू
पपरश्रुत्याश्रयीति बिंबभूतमुखादिवत्त्वघट्वसाश्रु
य स्वबोधर्मः प्रतिबिंबरूपाध्यासः तद्स्मतावर्णामर्थः

ॐ आद्यावरणद्वयस्य नवगिंदिवन्यायेन प्राप्यः

कारिनयावगतनयनसन्निकर्षविघटनद्वा
राव्यवहितवस्तुसाक्षात्कारप्रतिबंधकत्वेन
क्रमसव्यवहितप्रतिबिंबाख्यातेऽपि विनैव
द्वारांतरं प्रतिबंधकत्वं च कल्पनीयं नच कोवि
शेषः क्वचित्कारणत्वादिनाक्रमस्य फलव
लादृष्टत्वापि कारणत्वादिकल्पने एतेनोपा
धिप्रतिहतनयनरश्मीनां बिंबग्राह्यत्वोपगमे
व्यवहितस्योद्भूतरूपादिरहितस्य च वायोस्तथप्र
तिबिंबनमप्येतम् इति निरस्तं किंचनदृश्युप
गमपर्वोक्तदूषणप्रसंगः कथं साक्षात्स्वर्यो
वलोकनद्वव विनावत्नविंत्नेपमवननमोलि
नातिशीतस्पर्शेणसलिलेन नः प्रतिहतानां न
यनरश्मीनां दुर्ग्रहस्वबिंबसूर्यग्राहकत्ववति
षकवत्नविंत्नेपविनाऽस्मज्जवत्नषाद्दर्पणोवि
लोकमानेनतस्यप्रतिहतानां पार्श्वस्थस्यस्वविग्राह
कत्वंवह्व्वदनसाक्षीकरणाभावे पुणाधिप्र
तिहतानोऽपि च भागव्यवहितग्राहकत्वेना
वनद्भवीरे ऽप्युपाधिप्रतिहतनयनरश्मीनां प्रति
निहतिनियमे विहाय यत्र बिंबं नैव गमेनो
पगमात् ॥ ॥

२
प्र॰ ले॰
टी॰
४४

५५

पठकं प्रतिबिंबाध्यासे प्रतिकूलादेः साक्षात्प्रतिबंधक
त्वस्वीकारे अन्यथापि तथानापत्त्या तत्सन्निकर्षमात्रविलो
पप्रसंग इति तत्र सन्निकर्षहेतुत्वग्राहकप्रमाणावरो
धेन सन्निकर्षविघटनद्वारैव तस्य प्रत्यक्षप्रतिबंधकत्वा
भ्युपगमादित्याशयेन सन्निकर्षस्य हेतुत्वग्राहकप्रमा
णं स्वयति त्विंद्रियेति त्विंद्रियस्य विषयप्राप्त्यैव
विषयप्रकाशकत्वदर्शनान्न तु ह्यानेनयनादेरप्यप्रा
प्यकारित्वमपगन्तव्यमित्यर्थः व्यवहितेति छेदः व्यव
हितप्रतिबिंबेति कुड्यादिव्यवहितस्य मुखादेः प्रति
बिंबाध्यासे साक्षात्प्रतिबंधकत्वे कल्पनीये अन्यथाप्र
तिबिंबोत्पत्तिपक्षे बिंबसन्निकर्षस्य हेतुत्वानुपगमेन
व्यवहितस्यापि प्रतिबिंबप्रसंगस्य प्राग्दर्शितत्वा
दित्यर्थः नच कल्पने को विरोध इति संबंधः तस्मि
न्कल्पने इत्यर्थः अव्यवहितत्वस्थूलत्वोद्भूतरूपा
णां मुखादिप्रतिबिंबाध्यासोपयोगकल्पनप्रयोज
नमाह यतेनेति आदिपदं स्थूलस्य संग्रहार्थं उक्तेति
व्यवहितादिबिंबप्रसंग इत्यर्थः प्रसंगप्रकारानभिज्ञः
पृच्छति कथमिति तमाह साक्षादिति गगनस्यप्र
त्यवलोकने चक्षुर्विक्षेपः क्रमः नेत्रेनेत्यर्थः अव
नतमौलिनाप्यधोमुखेन तिर्यगिति स्वाभिमुखे
दर्पणे स्वप्रतिबिंबग्रहणकाले स्वपार्श्वस्थितपुरु
षप्रतिबिंबग्रहणमप्यस्ति प्रतिबिंबाभावकाले स्व
पार्श्वस्थितपुरुषग्रहणाय स्वचक्षुषस्तिर्यग्विक्षेपो
ऽपि स्वचक्षुषा स्वाभिमुखपुरुषस्यैव स्वपार्श्वस्थि
तपुरुषस्य ग्रहणादर्शनात्तथाच स्वाभिमुखे दर्पणे

स्वपार्श्वस्थितघटप्रतिबिंबग्रहणायवत्नुषक्ति
ष्ठितविलेपंचिनादर्पणप्रतिहतानां स्वपार्श्वस्थितघट
प्रतिग्राहकत्ववदित्यर्थः। वदनेति वदनस्याभीकरणे
नामयत्नयात्सुष्ठुभागगवहिनपदार्थग्रहणानु
कूलो वदनव्यापारः प्रतिनिहतिनियममिति नय
नगोलकाभिमुखविषयप्रतिहतानां पुनर्गोलकदेशा
गमनागमनेनः प्रवेशनियममित्यर्थः ॥ ॥

नन्वामलिनदर्पणे श्यामतया गौरमुखप्रति
बिंबस्यलेविद्यमानस्यापि बिंबगतगौररूप
स्यबाह्यवृत्तानेः रूपयोगिनयापीनभोरुख
मन्यायेनारोप्यरूपवैशिष्ट्येनैवबिंबमुखस
चाल्लक्षत्वंनिर्वाह्यमितितन्येवनिरूपस्यापि
दर्पणोपाधिश्यामत्ववैशिष्ट्येनचाल्लक्षप्रति
बिंबभ्रमविषयत्वमपिदुर्वारंस्तेनोनीरूपस्या
पिनभसोः श्यामत्वेनैवैशिष्ट्येनचाल्लक्षत्व
संप्रतिपत्तेः तस्मात्स्वरूपतःप्रतिमुखव्याख्या
सम्पत्तपवस्थेयान् ॥ ॥

ननुप्रतिनिहतिनियमाभावपक्षेपिबिंबसन्निकर्षविघ
टकव्यवधानाभावोपेक्षास्तिश्रवणतमोलिनयनरश्मी
नांसूर्यरश्मिस्थलेऽनन्तवनघादर्पणेविलोकमानेर
पणप्रतिहतानांपार्श्वस्थघुरूपश्मिस्थलेवसन्निक
र्षविघटकाभावात् तस्मात्संभवतिप्रकृतेनेवशरी

२
सि· ले·
टी·
४५

इनद्वयवानोद्भवथायेकानांमत्वाहर्पणयतिहन्ता
नोनष्ठष्ठभागव्यवहितवस्तुग्रामिति मत्स्वरसादाह
नचेति उपाधिप्रतिहतनयनरश्मीनांप्रतिनिहतिनि
हतिनिति यमाभावपूर्तेष्ठष्ठभागव्यवहितस्यप्रतिबिंबा
पत्तिवच्चीरूपवाष्पादेरपि वात्तप्रतिबिंबापत्तिरितिनिहू
वणेनरसस्तवपार्थस्त्यायाद्: ननुनीरूपस्यापिवा
यादेर्दर्पणगुणपाधिगतरूपोपादानेनवातप्रतिबिंब
भ्रमविषयत्वेनुद्वीरमित्रनुपपन्नंद्रव्यस्यवातप्रति
बिंबभ्रमेविंवगतस्यमहत्त्वेवउद्भूतरूपस्यापिकार
णत्वादित्याशंकाद्रव्यगोचरवातप्रतिबिंबभ्रमेवि
बिंबगतरूपस्यानुपयोगात्तवमित्याह मलिनेति म
लिनदर्पणेगौरमुखस्यप्रतिबिंबेमलिनप्रतिबिंबवर्ण
मनुपाभ्टहनेनगौरनयन नयावनश्यौरमुखेश्यो रो
पेणैववर्णमरूपेणोपहि नस्यगौरमुखस्यवातप्रत
तिर्वेत्यमिमर्थः श्यारोपरूपेणैवाकविहृतस्यवात
प्रवेहश्चांतमाह पीनयोवेति कविनाकिंकमनोपपा
दनावसरेशारवस्यारोप्य पीनरूपविशिष्टतयैवभ्रम
स्थलेवातप्रवेनाभ्यथेनुक्तमितिभावः वस्तुतस्तु
द्रव्यचाक्षुषेद्भूतगतमेवोद्भूतरूपंकारणमितितनी
रूपद्रव्यस्यवातप्रतिबिंबभ्रमविषयत्वप्रसञ्जनम
लिनदर्पणेगौरमुखप्रतिबिंबस्थलेपीनयोस्वादिभ्र
मस्थलेचवर्णमसुखंपीनः शाखेश्यादिभ्रमप्राचीन
पर्मितानेत्रश्यामस्तकारणभूतेनगौरशुक्लादिरूपस्यका
रणत्वाउपयोगाभावात्सिद्धेः द्रव्यचाक्षुषेरूपविषय
कोनयमाभावस्यकविनाकिंकर्तव्यतयायनावसरे

दर्शिनत्वेन पीतशंखभ्रमसंभवाद्वेतिवाच्यं आरो
प्यरूपविशिष्टत्वेनैव वाल्लघत्वे उदाहरणान्तरमाह स्व
नइति संप्रतिपन्नेरित्यापातनः गगनस्य वाल्लघहतिवि
षयत्वकविनार्किकमात्रसंमतत्वेनन्तु प्रवीवार्यैः प्रवी
वार्याणां मतेन्तु गगनव्यापिसौरालोकादिगोचरवा
त्वघटत्वाश्चालोकावच्छिन्नत्वेन व्याभिव्यक्तिकाले
श्चालोकानुगतगगनावच्छिन्नत्वेन मस्याप्यभिव्यक्ति
सौकर्याभिव्यक्ते गगनावच्छिन्नत्वे साक्षित्वेनैत्याप्या
साभ्युपगमेनत्वेनैत्यादि विशिष्टगगनस्य साक्षिमात्रमा
स्यत्वादितिध्येयं नस्यादितिहेतुविरोधरूपबाधका
भावात्स्वयकत्वाद्वेतिभावः श्रेयानितिमेरापिका
रिलः प्रतीतिवस्तुगति ॥ ॥

नचनन्वापिपूर्वानुभवसंस्कारदौर्बल्ये पुरु
षसामान्यानुभवसंस्कारमात्रेण स्वमेपुरुषह
च रवरूपाप्याप्तं वनस्वसामान्यानुभवसं
स्कारमात्रेण दर्पणे मुखविशेषाध्यासोपपत्तेः
इयोस्तभेदः स्वमेपुत्रभाषुभ्रेरुहृदुर्दशाव
रोपेन पुरुषाकृतिविशेषाध्यासः इहत्वविं
वस्त्रियानावरोपेनमुखाकृतिविशेषा
ध्यासइति नचप्रतिविंवस्यस्वरूपतो मिथ्या
त्वेचलप्रतिविंवस्यजीवस्यापिमिथ्यात्वाप

सि·ले·
टी·
४९

५०

निर्दोषः प्रतिबिंबजीवसमन्यायेनैव बहिस्त्व
जीवस्य समन्यायायुक्तिभाक्कोपपन्ने इति
यत्र प्रतिबिंबे दर्पणादिषु मुखच्छाया विशे
षरूपतया समस्तमेवेति कस्यचिन्मतं तन्न छा
याहि नाम शरीरादिस्तन्न दवयवैरालोके
किस्मिन् यद्देशे व्याप्तिनिरुद्धेन तद्देशाल
बात्मकेन मपव नच मौक्तिकमाणिक्यादि
प्रतिबिंबस्य न मौक्तिकहस्तिन लोहितादिरूप
वत्तस्मो रूपच्छायात्वमुक्तं नवा तस्मो रूप
च्छायारहितं तत्पर्यनादि प्रतिबिंबस्य न्यायसम
पपत्ते नन्न तर्हि प्रतिबिंबं रूपच्छायायास्त
मो रूपतां संभवेद्दृष्टान्तरत्नमस्तुकं प्रदृष्टा
नेन भावेन तन्मोवद्दृष्टान्तरकल्पनोपपन्ने
रिति चेत् किं तन्न दृष्टान्तरे प्रतीयमानरूप
परिमाणसंस्थानविशेषप्रसङ्ग । मवर्षवादि
वद्धर्मभुक्तेन दृष्टिनेवास्यात् अतेन नैन
दृष्टान्तरेण रूपविशेषादिघटिते प्रतिबिंबो
पलंभनिर्वाहः इति निर्दोषयत्नकल्पने ॥ ॥

इत्यपि प्रतिहतानो बिंबग्रामस्थ रूपगमेयस्य समान
मुखसज्ञानीयगोचरसर्वांगभवानुभवांसेभवादृश्या

सुकारणसंस्कारानुपपत्तिरित्यत्र मनूपपत्तिं निराकरोति
नचनत्रापीति प्रतिबिंबाध्यासपक्षे संस्कारदौर्घट्यम
मपि नवेमर्थः श्रुद्रूपवरेति कदाप्यननुभूतेमर्थः
ननु मुखमात्रानुभवजन्यसंस्कारस्य प्रतिमुखे
ध्यासहेतुत्वेचेन्मुखदर्पणयोः सन्निधेसतियस्य
कस्यापि मुखस्याध्यासप्रसंगः स्वमवदेवनत्वतिप
मेनाभिमुखमुखाध्यासइत्याशंकाव्यवस्थामाह
इयंस्त्वभेदइति स्वमप्रतिबिंबाध्यासयोरितिशेषः
साक्षिविषयजीववारितामितिविशेषणेन सूचितेप
रिहारमाविष्करोति प्रतिबिंबजीवस्येति मुक्तिभाक्
त्वलाभेदः प्रतिबिंबस्यमिथ्यात्वदार्ढ्यायनत्वम
वमनेदूषयितुमनुभाषते यदिति ननुहन्तारिच्छा
योयाः नैल्यदर्शनात् प्रतिबिंबेनुरूपेणनैल्यादर्श
नेनच्छायावैलक्षण्यमत्रान्प्रतिबिंबस्यच्छायारूपत्व
मनुपपन्नमितिशंकानिराकरणार्थविशेषपद
नच्छावविंबभिन्नोपिमुखाध्याभासः शुक्तिरजतादि
वन्प्रातिभासिकोनभवति किंनुबिंबवत्सत्यः छा
याविशेषरूपत्वाभ्युपगमात्तस्यस्थैः छायायानील
रूपत्वनियमान्नहिशेषरूपत्वेप्रतिबिंबस्यसंभ
वतीतिच्छायास्वरूपकथनपूर्वकंदूषयतिनत्रेतिश
रीरादेः छायानामतमयूवनामदितिप्रसिद्धमित्य
र्थः किंचेयच्छायापिस्यालोकेशरीरतदवयवैर्विक
हैसनीतिसेवेयः नेवतिमौक्तिकस्फटिकादिप्रति
बिंबस्यसितरूपवतः नहिकृष्णमोरूपच्छायावनपु

१
श्रि·ले·
टी·
५७

47

केन यथा माणिक्यकनकादिप्रतिबिंबसलोहितपी-
तरूपादिमत्त्वस्यापि तद्व्यापानेन तुर्कमिति विभज्य
योजनीयं न यनादेशाद्येव नास्तितत्प्रतिबिंबस्य का-
यानुपपत्त्वमरूपपन्नमेवेत्यर्थः। तमेवादिति यथा-
नभसो द्रव्यस्य सूक्ष्मद्रव्यानेन भावेक्षिंतो न द्रव्याम-
द्रव्यत्वकल्पनेन द्रढिमार्थः ॥ ॥

मध्यमे कथमेकस्मिन्नल्पपरिमाणे दर्पणे
युगपदसंकीर्णतया प्रतीयमानानां महापरि-
माणानामनेकस्वप्रतिबिंबानां सम्यनाति-
वाहः कथं च निविडावयवावानुरूपेण दर्पणेन
येवावतिष्ठमानेनेदं न हितु नास्तिकार्यनेक-
तिस्त्रोत्रतत्प्रदेशावनो द्रव्यान्तरस्यापत्तिः किं-
वस्मिन्नरक्तपीताद्यनेकवर्णादिमतः प्रतिबि-
वस्यान्तो दर्पणमध्ये स्थितेनास्तन्निहितेन
नाहं कारणमस्ति यद्युक्तेनोपाधिमध्य-
विश्रांतियोग्यपरिमाणानामेव प्रतिबिंबा-
नां महापरिमाणत्वेनानाहरणानिस्त्रोत्रनादि-
त्वानेवमसमपवयथा सर्वे दर्पणेन दवयीवा-
वस्यानाविरोधेन नाहरुप्रतिबिंबोस्यादन-
समर्थ्यं च किंचित्कारणं परिकल्प्यमिति तर्हि

शुक्तिरजतमपि सत्यमस्तु नचापि शुक्तौ
रूप्यापूर्वस्थितायामेव न तादात्म्यापन्नरज-
तोत्पादनसमर्थं किंचित्कारणं परिकल्प्यत-
स्य रजतस्य दोषताभिमतकारणसहकृतै-
न्द्रियग्रामेण नियमवर्णनोपपत्तेः ॥

अथ्यमेकत्वेऽस्मन्मतानिर्वाह इति संबंधः यथैकमपि
दर्पणं विशालेऽस्मिन्नदानेकप्रतिबिंबानामसंकीर्ण-
तयानवगावस्थाने संभवेदिति पराकावारणायाह अल्पे-
ति अल्पपरिमाणेनापि दर्पणेनानेकत्वस्य
कैकस्मिन्दर्पणे एकैकप्रतिबिंबमसंकीर्णतया च
निवेशनं दर्पणे नास्तीत्याह एकस्मिन्निति एकस्मिन्न-
ल्पपरिमाणेपि दर्पणे क्रमेणानेकप्रतिबिंबानामसं-
कीर्णेनावस्थानं दर्पणे नास्तीत्याह युगपदिति प्रतिबि-
बस्य भिन्नत्वान्नानैकदेशो भवति स्वप्रदर्शनायां स-
ल्पेपि शरीरस्थानगाकाशरथगजादिपदार्थानान-
न्तविनवैशाल्यस्य व्याप्यावदल्पपरिमाणेपि दर्पणे
परस्परमसंकीर्णतयाप्यनेकप्रतिबिंबानामनुवि-
नवैशाल्यस्य व्याप्तासंभवादिति भावः कथं च
द्वयोनरस्यापतितिरिति संबंधः समसेतिपाठः साम-
ग्रभावाच्चनस्यापतिः संभवतीत्याह किंचेति द-
र्पणस्य योगः स एव प्रतिबिंबस्यापीति नियमस्यैव न
दर्शयत्युक्तेः किंचित्कारणे दर्पणे संभावितापि न त्वेन
दस्मिन्दर्पणे रूपविलक्षणेन नानात्वप्रवर्तना प्रतिबिंबा-

सि॰ ले॰
टी॰
५८

48

नामनुभवादित्याह अनेकेति भिन्नपीनरक्तायने
कवर्णशुक्लानां बिंबानामेवकारणानमस्यनेत्याह
दर्पणमध्ये स्थितमिति नेत्रानिमित्तत्वेनापादानत्वे
नैतेभवन्तिप्रतिबिंबोत्पत्तिदेशेनेत्रामभावादित्यर्थः
नाहपामिति भिन्नपीनरक्तायनेकवर्णशुक्लकारणं
प्रतिबिंबोदयकालेनियमेननास्त्यनुपलंभादित्य
र्थः प्रतिबिंबेहिदर्पणस्थानः दर्पणस्पृष्टभोग
दर्पणसन्निहितमनुभूयतेनतुदर्पणगतनूपपरि
माणादिवदर्पणस्यापरिभागेननस्तंकारणेनापि
नचैवभवितव्यमितिमत्वा दर्पणमध्येस्थितेनसन्नि
हितमितुक्तंमध्यपाठेनदर्पकः प्रतिबिंबस्वरूप
माचेसमेनचप्रतीयमानयर्मोस्त्वकल्पितापवेति
तत्स्यावेभिनिवेशमानः शंकते यद्युक्तेति व
स्तगत्याउपाधिमध्ये विच्छित्तियोगप्यस्वप्रतिबिं
बानुसंधाननेनेच्छुमहत्वापरिमाणादिकंभूत्वाभास
नइत्यर्थः कल्प्यमिति नीवारावयवेक्षुबीलवय
वायथामीमांसकेः कल्प्यतेननहृदर्पणवयवस
स्तत्वाः प्रतिबिंबावयवाः कल्प्याइत्यर्थः प्रतिब
द्वीमाहननहीतिप्रबोकदृष्टांतमनसितिपायशु
क्तिरजतनस्यापिकारणंकल्प्यतेनत्रापीति शु
क्तिरजतस्यलेपीत्यर्थः ननुशुक्तिरजतेनेसत्य
मितिसीकारेनस्पष्टमोससदासत्वाच्छुक्तिप्रसत
कालेनियमेननदर्पणगृहीतनवगृहीतनश्चेतोनुनस्य
समस्तंसंभवतीत्याशंकांपरिहरति नस्येति ॥

किंशुक्तिरजतमसत्प्रतीतिविषयः सत्प्रत्य

र्धजरतीयन्यायेन नचतथ्यासत्शुक्तिरजतमि

तिदृश्यमानायाः शुक्तेरग्रोपस्थितेपरजतेति वि

नद्रवीभावापत्तिः अनलकस्तूरिकादिप्रति

बिंबस्येतस्यैतस्माहिराहित्यवच्छुक्तिरजत

स्यद्रवीभावयोग्यतानन्तराहित्योपपत्तेः अ

प्येच्छनेदंरजतंमिथ्यैवरजतमभादितिस

र्वसंप्रतिपन्नबाधाच्छुक्तिरजतस्यमिति

नहिदर्पणेमुखंनास्तिमिथ्यैवात्रदर्पणेमु

खमभादित्यादिसर्वसिद्धबाधात्प्रतिबिंबम

थ्यात्वमस्त्विति चेत् नतस्यादेशगतः प्रति

बिंबसत्यत्ववादः नतु मिथ्यात्ववादोप्यु

क्तः शुक्तिरजतइवकस्यचिदन्वयव्यतिरे

कशालिनः कारणस्याज्ञानस्यनत्रिवर्तकस्य

ज्ञानस्यचानिरूपणात् अत्रकेचित् ॥

ननु किंतत्राह किमिति अर्धजरतीयन्यायेनेति ज

रतीयहानस्यार्धंमुखमात्रेकामयतेनाथः कायमि

मेतयथैवपततिमुखमेवमिदमपीत्यर्थः ननुप्रसिद्ध

रजतमग्नौप्रक्षिप्तेद्रवीभवतिशुक्तिरजतेनतेनतप्यति

तस्यमिथ्यात्वमेवेतिमत्वाशंकते नचतथ्येति तन्

स्यसत्यत्वसमानीनत्यर्थः प्रतिवादीसमर्थयते अनलेति

सि॰ ले॰
टी॰
५४

49

पयप्यत्वे स्वप्रतिविंबसत्यत्ववादिमते शु
क्तिरजतादेरपि सत्यत्वसंभवान्यथापि प्रतिवंदीवा
रणेन शुक्तिरजतादेः अपि मिथ्यात्वनिरूपणेनान्यर्थ
बोध्यं प्रतिवंद्याः परिहारे शोकने प्रतिविंबसत्यत्वा
दीश्चशोध्येनेति परिहारसाम्यमाह नहीति मिथ्ये॰
वाद्वेति विंबप्रतिविंबाभेदपक्षे प्रतिविंबमिथ्यात्वा
नुभवः प्रतिविंबत्वविशिष्टवेषेण प्रतिविंबगोचरो
न स्वरूपेणेति बोध्यं ननु नहि शुक्तिरजतमिथ्यात्वा
नुभवोपीदमर्थ्यतादात्म्यापन्नरूपेण रजतगोचरः
न स्वरूपेणेति वक्तुं शक्यतया रजतेदमर्थयोस्तादात्म्य
मात्रकल्पितं न तु कल्पितमिति प्रसज्येनेति चेन्न रजतस्य
शुक्तावनुभूयमानस्य संविद्भिन्नाभावेन प्रम्यता
नुपपत्तेस्तत्स्वत्वनश्रोत्यतिरपरिहार्यानहत्यतोवान्व
यव्यतिरेकाभ्याम निर्वचनीयाज्ञानमेव कारणं॰
नामदिति प्राङ्मतिपादितत्वेन तस्य मिथ्यात्वोप
पत्तेः पूर्वोक्तरीत्या विंबप्रतिविंबाभेदसाधकप्रमाण
सत्त्वच्छुक्तिरजतसत्त्वसाधकानन्यथासिद्धप्र॰
माणाभावेन शुक्तिरजतमिथ्यात्वानुभवस्य र॰
जतस्वरूपगोचरत्वोपपत्तेस्तस्य मिथ्यात्वसिद्धिति
भावः नस्मादिति विंबभिन्नस्य प्रतिविंबस्य सत्यत्व
मानाभावादित्यर्थः नन्विति प्रतिविंबाध्यासपक्षे
हि तस्योपादानमज्ञानमेवाच्यत्वं न संभवति सर्वा
त्मनादर्पणादिरूपाधिष्ठानगोचरस्याज्ञानस्य कारण
दर्पणसंवलित्वैवेन मनिष्ठाज्ञानस्यातिहतत्वाते

द्यासाक्षात्कारे सत्येवानुवर्तमानस्य प्रतिविंवाख्या
स्यास्तन्निवर्तिताभ्यायोगात् नत्रिवर्तकज्ञानेनतावृप
ते भावज्ञानेकनिवर्त्यविविक्तानस्य मिथ्यानुपपत्तेः
तस्मान्न मिथ्यात्ववादोप्यसंगत इत्याशयेनाभिप्रायः
यथा शुक्तिरजते शुक्त्यज्ञानस्य तत्कारणस्यान्वय
व्यतिरेकसिद्धस्य पूर्वं निरूपणं कृतेन यथा प्रतिवि
वाध्यासे दर्पणाद्यज्ञाने सति प्रतिविंवाध्यासः तद
भावे तदभावः इत्यन्वयव्यतिरेकशालिनस्तत्का
रणस्याज्ञानस्य कस्यचिदनिरूपणान्नत्रिवर्तक
ज्ञानस्याप्यनिरूपणादित्युक्तार्थः परिहरन्ति अत्र
केचिदिति ॥ ॥

यद्यपि सर्वात्मनापि ह्यानज्ञानात्मनेतरमपि ज्ञा
यमाने प्रतिविंवाध्यासे नापि ह्यानावरणम
ज्ञानमपादाने न खल्वपि ह्यानविशेषस्याज्ञा
नेनिवर्तके न यथाप्यपि ह्यानाज्ञानस्यावर
णांशस्यानिवृत्तावपि विक्षेपांशस्यना
नुवृत्तिसंभवान्तेदवोपादाने विक्षेपोपि सन्नि
पितिहितिसविवेवापि ह्यानज्ञाने सोपादा
नस्यानस्यानिवर्तकमिति अन्येन ज्ञानस्यावि
क्षेपांशस्य विह्वायावरणांशमात्रनि
वर्तकत्वेन ह्याभाविकेत्यज्ञानेन मूलाज्ञा
नस्य शुक्त्यादिज्ञानेनावस्थाज्ञानस्यावर

सि॰ ले॰ टी॰ ५॰

४ 50

रणाभासं षामात्रमिति हेतोन स्वविच्छेपणात्मा सर्वदा न हन्ति प्रसंगात् नच तर्हि बोधापि संनिधिं तु पं विच्छेपणात्मतां निहन्ति प्रतिबंधकप्रसक्तो विबोधापि सन्निधानान्नागेव विवेचनं स्वेदर्पणे संसर्गोस्य भावे दर्पणे चेत्र स्वरूपाभावे वा प्रत्ययत्वेनो वगम्यमाने विच्छेपणात्मत्वे शास्याप्यति हन्यव स्पंभावेन न तत्कालेनयोः सन्निधाने स्वस्वरूपादानाभावेन प्रतिबिंबस्याभावप्रसंगात् ॥

भान्ते यामिश्रायमनुवदति यद्यपीति सर्वात्मनेति शुक्तिरजताख्यासार्वमिदं तावन्न नासा ज्ञानाकारसनेपि शुक्तिकादि विशेषात्मना सा ज्ञानाकारो नास्तीति तत्रापि ज्ञानविशेषावरणमज्ञानमुपादानं तस्य नेप्रकृतेन न च तत्त्वः संनिकृष्टे दर्पणे प्रतिबिंबाख्या सा सर्वमिदं तावन्नैव दर्पणादि विशेषात्मनापि स्वाकारसत्वेन सर्वात्मनापि ज्ञानस्य ज्ञानाकारोस्ति तथा वनेनापि ज्ञानविशेषावरणस्याज्ञानस्यापि निहन्तता त्वेन उपादानं संभवतीत्यनयुक्तमेवेत्यर्थः अपि च पारणे निवर्तकमिति यदि प्रतिबिंबाख्यास्येति पक्षः कथं तर्हि उपादानादिलाभः न वा रू तथापीति तदेवेति अपि ज्ञानात्ताक्षमेवेत्यर्थः सर्वात्मनापि ज्ञान सा ज्ञानाकारेणाप्यज्ञातेनैकदेशस्यैव निहन्ति तेन तत्का

नेत्यैनेति फलबलात्कल्पनमिति भावः निवर्त-
कज्ञानेनैव निरूपयति विवेति विक्षेपावरणयोः संचि-
तेति हेतिसहकृतेन दर्पणेन मुखं विनाश्यतीति ज्ञानमे-
वेति विवक्षायां तस्य निवर्तकमित्यर्थः दर्पण-
मुपादानमनं मूलाज्ञानमेकमस्ति दर्पणादिज्ञा-
नानिवर्त्यमेव स्यादुपादानमप्यपरमस्तिनत्वमू-
लाज्ञानस्यैव दर्पणमुपादानत्ववत् प्रतिविंवा-
ध्यासेप्युपादानत्वमपीति परिहारान्तरमाह श्रमेति
ति नन्वेवं क्रमतरीत्या शुक्तिरजतादिविभ्रमति
विंवाध्यासस्याप्यवस्थाज्ञानपरिणामत्वसंभवे
किं मूलाज्ञानस्य तत्कल्पनयेत्यतेमाह ज्ञानस्य
दिनेति ज्ञानस्यावरणमात्रनिवर्तकत्वं किंस्वभा-
विकं किं वा विक्षेपशक्त्यावृतिहेतिप्रतिबंधकस-
त्वप्रयुक्तं नाद्य इत्यत्र हेतुमाह ब्रह्मज्ञानेनेति
नस्येति द्वितीयस्याप्यज्ञानस्य निवर्तकाभावेनवि-
क्षेपशक्तिसहकृतस्य विदेहकैवल्येप्यवस्था इति
प्रसंगादित्यर्थः द्वितीयमङ्गीवदति नवेति नदि-
ति आवरणमात्रनिवर्तकत्वमित्यर्थः विक्षेपश-
क्तिमदज्ञानोपाधितिहेतिप्रतिबंधकप्रारब्धनाशो-
त्तरब्रह्मज्ञानसंस्कारविशिष्टचैतन्यमात्रादेव
विक्षेपशक्तिहेतिसंभवान्नपूर्वोक्तदोष इति मूला-
दोषमाह विवेकापिसंचितागामिनोरिति वि-
क्षेपावरणाभ्यामखिलनाशसंचितानामूर्ध्वलनाय

सि॰ ले॰
टी॰
५१

51

वेत्यर्थः बिंबप्रतिबिंबाभेदपक्षे प्रतिबिंबोऽन्यस्य भावेऽपि
वेद्यस्य मुखे बिंबभूते बिंबवत्प्रतिबिंबवद्दर्पणस्याप्य
देरनिर्वचनीयस्याभ्युपगमेन तस्य चैत्रमुखावच्छिन्न
चैतन्यनिष्ठावस्थाज्ञानमेव कारणं वा अज्ञानं च चैत्र-
मुखे दर्पणाभिमुख्यात्प्राक्विद्यमानमित्येतन्निरीक्ष्य
माणे सति तदा प्रतिबिंबकाभावाच्चैत्रमुखगोचरेणावि
स्मृति ॥ ॥ ॥

अतो मूलाज्ञानमेव प्रतिबिंबाध्यासोपादाने
न चावाप्तकदोषमेतं पराग्विषयहतिपरि
णामानोसत्वविषयावच्छिन्नचैतन्यप्रदेशे
मूलाज्ञानावरणशक्तेरभिभावकत्वेऽपि
न दीपविक्षेपशक्तेरनिवर्तकत्वात् अन्य
थानन्यदेशस्थितव्यावहारिकविक्षेपाणा
मपि विलयापत्तेः न च प्रतिबिंबस्य मूलाज्ञा
नकार्यत्वे व्यावहारिकत्वापत्तिः अविद्याति
रिक्तदोषाजन्यत्वस्य व्यावहारिकत्वप्रयो-
जकत्वात् प्रकृते च तदतिरिक्तविंबोपाधि
सन्निधानदोषसत्त्वेन प्रातिभासिकत्वो
पपत्तेः नचैवं सति विंबोपाधिसन्निधिनिवृ
त्तिसहकृतस्याप्यविद्यानाशस्य प्रतिबिं-
बाध्यासनिवर्तकत्वप्रसंगस्तत्त्वमूलाज्ञान

निवर्तकत्वाभावादिति वाच्यं ॥
ीयसाक्षात्कारेण विशेषशालितया सह निवर्तने उत्तर
त्रण एव चैत्रमुखस्य दर्पणाभिमुखत्वे सति बिम्बमित्र
स्य दर्पणे चैत्रस्य मुखमिति प्रतिबिंबभ्रमो भवति न च
चैत्रमुखे दर्पणस्थत्वादेरुत्पत्तिर्न स्याउपादानाभावा
दिमात्रे बिंबइति दर्पणसंसर्गो दर्पणस्थत्वमादिप
दपदस्मुखत्वादिसंग्रहार्थं न चाव संसर्गीयभा
वेऽपत्वं तत्तोवगम्यमान इति संबंधः चैत्रमुखे दर्प
णस्थत्वादिकं नास्तीत्यवगतिप्रकारो वाच्यः दर्पण
प्रतिबिंबाख्यासोऽन्यतिपत्ते अवगतिप्रकारमाह दर्प
ण इति प्रतिबिंबाख्यासपत्ते संसर्गीनया प्रतिमुख
स्य बाख्यासोपगमाह दर्पणे चैत्रमुखे नास्तीमनेन प्र
कारेण दर्पणे चैत्रमुखाभावप्रमत्तोऽवगम्यमा
न इत्यर्थः एवं मतभेदेनापि ज्ञानभेदेन साक्षात्का
रभेदयोः प्रदर्शनार्थमेव चैत्रमुखे दर्पणे वृत्तकु
सप्तमीनिर्देशः कृतः सतभेदज्ञापनार्थं प्रवाका
रः न कास्तमिति अधिष्ठानभूतचैत्रमुखे दर्प
णेच विशेषशालितया सह ज्ञानेन निवर्तकसाक्षात्का
रो मतेद्वितीयत्तेन इत्यर्थः नयोरिति चैत्रमुखे
दर्पणयोः सन्निधानेसत्यपि ज्ञानसाक्षात्कारव
तो बिम्बमित्रस्य दर्पणे चैत्रमुखमिति यः प्रतिबिं
बभ्रमो भवति न स्याभावप्रसंगादिमत्र हेतुमाह
उपादानाभावेनेति नत्र हेतुमाह विशेषणां

२
सि॰ ले॰
टी॰
५२

52

शास्यापि निहत्सत्वसंबंधाभावेनेति अन्ये इति अवस्थाज्ञानस्य
प्रतिबिंबाध्यासे कारणत्वायोगादित्यर्थः नन्वस्मिन्पक्षे
ऽपि बिंबोपाधिसन्निधानात्प्रवृत्तस्याज्ञानस्य चैत्रमुखे सो
पाधिकारेण चैत्रमुखावयवच्छिन्नचैतन्यावरकमूलाज्ञा
नस्यापि निहत्तेनोपादानाभावदोषस्तदवस्थः तेन न दनि
हत्तौ च चैत्रमुखोपादानत्वभावप्रसंगः यत्किंचिदावरणस्य
सत्वादित्याशंक्याह नचाज्ञापीति अत्र ज्ञानस्यैव मूला
ज्ञानविवर्तकत्वेन तद्विषयकहत्तिरूपाणामंतःकरण
परिणामानां तत्सविषयत्वेनास्य मूलाज्ञानस्यापा
यमावरणांशः तदभिभावकत्वमात्रे यावद्विषयस्फुर
णमेतौ क्रियते न त्ववस्थाज्ञानविशेषो निवर्तकत्वव
न्मूलाज्ञानविशेषोऽपि निवर्तकत्वमपीत्यर्थः अन्यथेति
विषयत्वेनाभ्यस्तस्य मूलाज्ञानस्य विषयज्ञानेन निहत्तौ
दर्पणादीनां व्यावहारिकाणां विशेषणाद्विनकार्या
णेतापप्रसंगः उपादाननाशादित्यर्थः प्रातिभासि
कविशेषणामिवेत्यपिशब्दार्थः ननु मूलाज्ञानका
र्यस्य दर्पणादेर्व्यावहारिकत्वदर्शनात् प्रतिबिंबाध्या
सस्यापि तत्कार्यत्वेन तदापत्तिरित्याशंक्य निषेधति न च
त्यादिना मूलाज्ञानकार्यत्वं व्यावहारिकत्वप्रयोजकं न
भवति अनाद्यविद्यादौ तदभावेऽपि व्यावहारिकत्वप्र
सात् किं तत्प्रयोजकमित्यत आह अविद्यानिर
केति अनाद्यविद्यादावविद्यान्तराभावेऽपि तदति
रिक्तदोषजन्यत्वस्य सत्त्वाद्व्याप्तिरिति भावः प्रति
बिंबाध्यासस्य मूलाज्ञानकार्यस्यापि न व्यावहारिक
त्वं तत्प्रयोजकाभावादित्याह प्रकृते चेति प्रतिबिंबा

ध्यासइत्यर्थः नचैवंसतीनिश्चितिविंबाध्यासस्यमू
लाज्ञानकार्यत्वेसतीत्यर्थः नन्वेतेनिशुक्तिरजता
दिमूलाविद्यानिवर्तकशुक्त्यादिसाक्षात्कारस्यैवर
जताद्यध्यासनिवर्तकत्वदर्शनादितिभावः ॥

विरोधाभावात् ब्रह्माज्ञानानिवर्तकत्वेपि
तदुपादानकप्रतिबिंबाध्यासविशेषविष
यकत्वपापिस्थानपाध्यात्मज्ञानस्यप्रतिब
धकविरहसचिवस्यतन्निवर्तकत्वोपपत्तेः
श्रवस्याज्ञानोपादानत्वपक्षेपितस्यप्राचीना
पिस्थानज्ञानविवर्तिलावरणशक्तिक
स्यस्तमानविषयत्वमेतेनप्रतिबंधकाभाव
कालीनापिस्थानज्ञानेननिवर्त्येपितन्मा
पाकानुपायप्रतिबिंबाध्यासमात्रस्यैवतन्नि
वर्त्यत्वस्योपेयत्वात् अथवास्वोपादानाज्ञा
ननिवर्तकब्रह्मज्ञाननिवर्त्यएवायमध्या
सोस्तुव्यावहारिकत्वापत्तिस्तविद्यातिरि
क्तदोषजन्यत्वेनप्रसक्तेनत्वाहुः एवसमा
ध्यासस्यापिनवच्छिन्नचैतन्येऽहंकारोपहि
तचैतन्येवावस्थानाद्युपाज्ञानस्त्रेध्यासात् ॥

विरोधाभावादिति मूलाज्ञानेब्रह्मविषयकेप्रतिबिंबा
ध्यासापिस्थानमनदर्पणादिज्ञानेनदर्पणाद्यवच्छिन्न

सि.ले.
टी.
५३

53

वैतन्यविषयकमितितयोः समानविषयकत्वसंविरो
धप्रयोजकस्याभावेन विरोधाभावादपि ष्णानपाध्या
न्यज्ञानस्यब्रह्मज्ञाना निवर्तकत्वेपीत्यर्थः नन्वदंब्रह्म
ज्ञानपदंविरोधिविषयकत्वेति दर्पणेमुखंनास्तीत्या
दिज्ञप्तस्यापि ष्णानपाध्यान्यज्ञानस्य प्रतिविंबाध्यासा
भावविषयकत्वेत्यर्थः ननु प्रतिविंबाध्यासस्यावस्था
ज्ञानोपादानकत्वपक्षे विंबोपाधिसन्निधिनिवृत्तिसह
कृतापि ष्णानज्ञानस्य न दुपादानाज्ञाननिवर्तकत्वं ल
भ्यते नष्टावज्ञानमज्ञानस्यैवनिवर्तकमज्ञानकार्यस्य
नदुपादानाज्ञाननिवृत्त्यानिवृत्तिरितिपंचपादिकाका
रोक्तेस्तेगच्छतश्च्याशाकाह अवस्थाज्ञानेति नस्येति
अवस्थाज्ञानस्येत्यर्थः प्राचीनेतिविंबाध्यासानष्टाची
नेनापि ष्णानज्ञानेन दर्पणेमुखंनास्तीत्याद्याकारे
णनिवर्तिनाश्चावरणशक्तियस्यावस्थाज्ञानस्यानत
ष्वानस्येत्यर्थः अज्ञानविषयत्वमज्ञानावृतत्वमावर
णनाशेचदर्पणाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्यावस्थाज्ञानवि
षयत्वाभावादपि ष्णानज्ञानस्यावस्थाज्ञानसमानविष
यकत्वविरोधप्रयोजकमस्तीत्यर्थः प्रतिविंबकप
रविंबोपाध्योः सन्निधिपूर्वेनस्यानिवर्तत्वमथाकान
येतिसंबंधः नन्विवक्ष्येति नृमदमपि ष्णानज्ञानपदं
अवस्थाज्ञानोपादानत्वपक्षेपि प्रतिविंबाध्यासमात्रस्य
वनश्चिवर्तनस्योपपन्नादितिसंबंधः नष्टावपवत्पा
दिकाविरोधः प्रतिविंबाध्यासस्यावस्थाज्ञानोपादान
त्वपक्षेपिनत्वउतिभावः नदविरुद्धप्रकारमाह अथ
वेति स्वपदंप्रतिविंबाध्यासपरं निवर्त्यपदेवेति विंबो
पाध्योः सन्निधिविगमकालेप्रतिविंबाध्यासस्य स्वस्मा

वस्यातत्त्वलक्षणनाशे सत्यपि व्यावहारिकत्वापत्तिः
रिति नेत्याह व्यावहारिकत्वापत्तिस्त्विति तथा च
वथा रूप्येऽप्यमुक्तेरेवेति संबंधः विंबोपाधिसंनिधिः
दोषः उक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति एवमिति ए
वं स्वप्नाध्यासस्यापि मूलाज्ञानकार्यत्वेनाभ्युपगमे विद्या
तिरिक्तनिद्रादिदोषजन्यत्वेनैव प्रातिभासिकत्वमि
ति संबंधः ननु वस्याज्ञानकार्यत्वेन प्रातिभासिक
त्वमित्येवकारार्थः अवस्थाज्ञानस्य स्वप्नोपादानत्वा
भावे हेतुमाह अवस्थारूपाज्ञानस्य नेत्याभासादिति
मतभेदेन स्वप्नाध्यासस्यापि ज्ञानभेदमाह अपि वा यदुपा
तिहृति स्वप्नाध्यासस्य ब्रह्मज्ञानाधीनैव नसेव त
दुपादानमूलाज्ञाननिवर्तकत्वादिति भावः ननु ब्रह्म
ज्ञानबाध्यस्य घटादेरिव नतस्याप्यस्य अनवच्छिन्नेति
हंकारानवच्छिन्नब्रह्मत्वेन तस्य मूलाज्ञानमाश्रयः
त्वादवस्थाज्ञानस्य च स्वमहंकारोपहितस्य साक्षित्वेन
मध्यस्थाद्यपि ज्ञानस्यावरणानङ्गीकारादवस्था
ज्ञानस्वत्वमिति भावः ॥

मूलस्याज्ञानतो ज्ञाने यद्बीजे स्वप्नबोधयोरि
त्याचार्याणां स्वप्नजाग्रत्प्रपञ्चयोरेकाज्ञानका
र्यत्वोक्तेश्च मूलाज्ञानकार्यत्वेन यथोपादान
निवर्तकब्रह्मज्ञानैकबाध्यस्याविद्यातिरिक्त
निद्रादिदोषजन्यत्वेनैव प्रातिभासिकत्वमि
ति केचित् अन्ये तु वाच्यं तेनैवेत्यादयः स्व
मदृशः प्रबोध इतिभाष्योक्तेरेवं ग्रात्मकत्व

सि.ले.
टी.
५४

54

प्रप्रत्यनीकत्वाज्ज्ञानाग्रहोपपद्यतइतिविवरण
दर्शनादुप्यनस्य सम्यग्मिथ्यात्वानभवा
ज्ञानाग्रहोपपः समाप्यामनिवर्तकइति
ब्रह्मज्ञानेनतत्त्वज्ञानवाध्यनेप्येवनस्य प्राति
भासिकत्वे नवाधिष्ठानयाथात्म्यागोचरे
स्तोपादानाज्ञानानिवर्तके ज्ञानेकथमध्या
सनिवर्तकत्वादितिवाच्यं रज्जुसर्पाध्यास
स्यस्तोपादानाज्ञाननिवर्तकाधिष्ठानया
थात्म्यज्ञानेनैवनवैवस्थानेनरोगत्वदंडभ्र
मेणाधिनिहतिदर्शनादित्याहुः ॥

अज्ञानकार्यस्य स्वप्नाध्यासस्यावस्थाज्ञानस्य स्वप्नेनने
शुद्ध्यासोऽन्तर्थोन्मूलाज्ञानकार्यत्वमुक्तं नतु हेतेनतु
माह स्वप्नाध्याविमिति स्वप्नेऽवस्थाज्ञानावस्थान्तरूपनि
वत्तयाहस्वप्नाध्यासमज्ञानस्योक्तेबीजमुपादानेबो
धोजाग्रत्प्रपंचः तस्यशुक्तिरजतादिव्यातिरिक्तस्य
मूलाज्ञानकार्यत्वेसंप्रतिपन्नमिति भावः आचार्याणा
मुक्तेश्चेतिसिद्धंयः स्वप्नसमाध्यासप्रब्रह्मज्ञाने
केति प्रबोधकाले स्वप्नप्रपंचस्य स्वप्नस्थावस्थापनि
वृत्तिनाशेसत्यपि वापत्रूपानिवृत्तिर्ब्रह्मज्ञानेकसाध्ये
तिवोध्यं अविद्यातिरिक्तदोषजन्यत्वं प्रातिभासिक
त्वप्रयोजकमितिमतेनस्वप्नाध्यासस्य निद्रादिदोषज
न्यस्य प्रातिभासिकत्वमुपपादितं व्यवहारकालेवा
ध्यमानत्वं प्रातिभासिकत्वप्रयोजकमितिमतेनत

स्यनेदं यथाद्रष्यति अन्येषितिति आख्यागते प्रबोधपदे
समर्थनेनैव यस्माविद्याकार्यत्वादविद्यात्मकत्वेमन्य
नीकत्वे निवर्त्तकत्वेऽपि चमत्वेन तत्र ब्रह्मज्ञानस्येति शेषः
यथा जाग्रत्कालीनो व्यवहारो बोधः स्वप्नं च न निवर्त्त
कस्तद्वदित्यर्थः उक्तिमनस्येति मिथ्यैव मया स्वप्ने मम
स्त्रीजनसमागमो दृष्टः नह्यस्ति मह्यं स्त्रीजनसमागम
इति तस्य मिथ्याज्ञानानुभवादित्यर्थः परिदृश्यमप्रपंच
स्य ब्रह्मज्ञानमबाध्यत्वमप्युक्तं मिथ्यात्वेन तदा स्वप्नादृश्य
नस्य तत् मिथ्याज्ञानानुभवेन स्यात् ब्रह्मज्ञानात्पूर्वं
न हि व्यवहारे मिथ्याज्ञानानुभवादर्शनात् अतो ब्रह्म
ज्ञानादि नोत्पत्ते जाग्रत्प्रबोधेनैव बाधः स्वप्नप्रपंचस्य
वक्तव्य इति शुक्तिरजतादिवत् व्यवहारकालीन
बाधवशादेव न स्यादिति प्रातिभासिकत्वं व्यवहारकाले
प्रबलनत्वज्ञानात् पूर्वकाल इति भावः ज्ञानमिति
ब्रह्मज्ञानेतरज्ञानमित्यर्थः नस्य स्वप्नाध्यासनिवर्त
कत्वाभावे हेतुं सूचयति देहेति स्वस्य स्वप्नाध्यास
उपादाने मूलाज्ञाने तदनिवर्तकमित्यर्थः तदनि
वर्तकत्वे हेतुं सूचयति अपिशब्देनेति स्वप्नापि
नस्य दैहिकस्य यथाप्यान्यमनवच्छिन्नब्रह्मचैतन्या
दिनदर्विषकमित्यर्थः अपिशब्देन याप्यान्तज्ञानस्य
वाज्ञाननिवृत्तिद्वाराध्यासनिवर्तकत्वनियमादिति
भावः उक्तनियमासिध्याहृष्यति रज्जुसर्पेति स
पर्देसर्पाध्यासपरं ज्ञानेनैवेति नायं सर्पः रज्जुरेषे
तिज्ञानेनैवेत्यर्थः नेदं वेति सर्पाध्यासापि ह्यानेर

सि. ले. टी. ५५

55

ज्ञावेवेत्यर्थः स्वेतिसर्पभ्रमानंतरोत्पन्नेननाशेसर्पः
इत्येवमितिभ्रमेणेत्यर्थः निहन्तिदर्शनादितिवाधद
र्शनादित्यर्थः ॥ ॥ ॥

अपरेतुजाग्रद्भोगप्रदकर्मोपरमेजाग्रत्प्रपंच
द्रष्टारंप्रतिविवरूपंव्यावहारिकंजीवंनहे
जाग्रत्प्रपंचमप्याहुस्तज्जायमानोतिष्ठातुपोमू
लाज्ञानस्यावस्थाभेदः स्वाप्नप्रपंचाध्यासो
पादानेनमूलाज्ञाने नचनिद्राख्यास्रवस्थाज्ञा
नरूपत्वेमानाभावः मूलाज्ञानानेनाहुनस्य
जाग्रत्प्रपंचद्रष्टृव्यावहारिकजीवस्यमनुष्यो
हंब्राह्मणोहंदेवदत्तपुत्रोहमित्यादिनास्वा
त्मातममेदिम्याविपर्यस्तमभिमन्यमानस्य
नदीयविपरिवर्तनेनप्रतिसर्वदानाहंनेक
रूपस्यस्वापितामहात्म्यादिजाग्रत्प्रपंचवहना
नस्यवस्तुमकालेकेनविदावरणाभावेजा
ग्रत्दशायामिवस्वमेपिव्याघ्रोहंमृगोहंम्ले
छनपुत्रोहमित्यादिभ्रमस्यस्वापिनामहं जीव
दृशादिभ्रमस्याभावप्रसंगेननिद्राख्याप
वनकालोसत्यव्यावहारिकजगज्जीवावरका
ज्ञानावस्थाभेदरूपत्वसिद्धः नचैवंजीवस्था
व्याहतनानस्वमप्रपंचदर्शनाभावप्रसंगः ॥

अधिष्ठानतयाध्यात्मज्ञानस्यैवाध्यासनिवर्तकत्वनिय
मेपि प्रकृते नानुपपत्तिरिति मत्वा तदनुगुणमतान्त
रमाह अपरे त्विति अस्मिन्मते व्यावहारिकजीवः
स्वप्नप्रपंचद्रष्टा प्रातिभासिकजीवस्याधिष्ठाने स्वप्न
प्रपंचस्य च जाग्रत्प्रपंचवदाधिष्ठानेनावच्छिन्नचै
तन्यादिके द्विविधाधिष्ठानावरणद्वारा च निद्रारूपम
वस्थाज्ञाने ह स्वप्नात्मकद्विविधस्वप्नप्रपंचोपादाने
ननु मूलाज्ञानेनस्यावृतत्वेन तन्मात्रावरकत्वेन व्याव
हारिकजीवाद्यावरकत्वाभावात् न तत्स्वव्यावहारिक
जीवजगद्द्रष्टृत्वस्वप्नवैधस्याधिष्ठानतयाध्यात्मज्ञान
रूपतानेनैव स्वप्नाध्यासवायः संभवतीति तत्राप्यर्थः
कर्मोपरमे सति जायमान इति संबंधः आह स्वप्नेनेन
उपासनमस्मिन्नेन च निद्राया आवरणविक्षेपशक्तिम
त्वरूपमज्ञानं तत्क्षणम्रूकमेवमज्ञानत्वेन स्वप्नसिद्धे स
मुत्पत्तिमत्वान् न द्वैवस्थारूपत्वे सिध्यतीति अस्मिन्म
ते सर्वेषामेवावस्थाज्ञानानामादिमत्वस्य स्वप्नप
रिच्छेदे इत्यकत्वादिति भावः संग्रहेऽपि तत्क्रमसंगत्यमाशंका
संवादकं प्रपंचयति नव निद्राया इत्यादिना मूलाज्ञाने
नावाहतस्य व्यावहारिकजीवस्य जाग्रत्प्रपंचवत्तान्त
स्य च समकालेके न चिदावरणभावे यत्तदनपूर्वी
ष्वस्मिन्नादिमस्य स्वप्नावह जीवदर्शनादिषु भवत्वस्य
वाभावप्रसंगेन तु निद्रायाश्च भेदरूपत्वसिद्धेरिति
संबंधः जाग्रत्काले बालकत्वादिरूपसत्वे स्वप्नवि
पर्ययोपरमा दृश्यमाह अत्रादिग्धेति अत्रादिग्ध्याविपर्य
स्तत्र याभवतीतिन्याय अभिमन्यमानस्यतिमेदृशोवप

सि॰ ले॰
टी॰
५९

56

यं सम्भिन्नत्वमभिमानक्रियाविशेषणं स पितामहा
स्मयादेर्जाग्रत्प्रपंचबहुत्वान्न स्यान्न देवदत्तपुत्रे प्रतिसर्वदा
नाहन्ते नैकरूपत यावस्थानेहेत्वमाह न दीये ति दे
वदत्तपुत्रो हि स पितामहाद्विमरणं प्रथममनुभूय पश्चा
त्पितामहेव तस्य च श्राद्धतर्पणादिके करोति न न स्य तन्म
रणादि सोऽवतारभवत्स्मरणाभ्यासः किरपि एव पस्तेन
स पितामहस्य पादे सेवायादिति हृति मात्कलत्तणम
न्नाहन्तत्वे सदा एकरूपेणावर्तनेन इत्यर्थः जागरणेऽप
पौ देवदत्तपुत्रस्य व्याख्यादि भूमाभावः स पितामह रू
जीव हृष्टानुभवाभावश्चेत्यात्स भेषाभावप्रसगेन
त्यर्थः न कालेति निराकाले इत्यत्रोपो व्यावहारिक
नगजीवयोगावरकोऽज्ञानावस्थाभेदः न रूपत्वेति
ज्ञापयवसित्यतिनाम्यस्यावरणविक्षेपशक्तिमत्त्वे
न तस्या उपस्थितत्वादन्यस्यानुपस्थितत्वादित्यर्थः
नैवेत्यमिति निद्राया व्यावहारिक जीवाद्यावरका
ज्ञानावस्थाविशेषरूपत्वेन सिद्धो समत्वामित्यर्थः ॥

ज्ञामप्रपंचेन सह द्रष्टृजीवस्यापि प्रातिभासि
कत्वात् एवं व पुनर्जाग्रद्भोगप्रदकर्मो
द्भवे वेधे व्यावहारिकजीवस्वरूपज्ञानात्स्वो
पादाननिद्रारूपाज्ञाननिवर्तकोऽदेवसाम
प्रपञ्चबाधः नैवेवनन् इष्टः प्रातिभासिक
जीवस्यापि ननोवाये स्वमेकरणमनुभूव
मित्यनुसंधानेन स्यादिति वाच्य व्यावहारिक

जीवे प्रातिभासिकजीवस्याध्यस्तत्वपाताद्
न्भवाद्व्यावहारिकजीवस्य तथानुप
गमेऽप्यतिप्रसंगादिति नन्वनवच्छिन्नचैतन
न्यः ह्येकाकारावच्छिन्नचैतन्यमेवास्तामप्रपंचा
ध्यासइति प्रागुक्तपक्षद्वयमप्युक्तं चाये
स्तामगजादेरहंकारोपहितसाक्षिणो वि
च्छिन्नदेशत्वेन साक्षादिवदन्तःकरणवृत्ति
संसर्गमनपेक्ष्यैतेन प्रकाशानस्यवत्तादी
नामपरत्वेन बाह्यसुखाद्यासंभवेन तत्संसर्ग
मपेक्ष्यैतेन प्रकाशानस्य वा योगात् द्वितीये
पृथगेतज्ज्ञानमिति वदहंगजइति वाक्यमहं सुखी
तिवदहंगजवानिति वाक्यासंभवप्रसंगात् ॥

प्रातिभासिकान्तःकरणे विस्मृतिबिंबरूपस्य जीवान्तर
स्याभ्युपगमात्रेन दोषावकाशइत्याशयेनाह स्वाप्नप्र
पंचेन सह इति एवं चेति व्यावहारिकजीवजगतोरव
स्थाप्रजीवजगदधिष्ठानतेत्यसिद्धेरसती न वधिः कर्मोद्भूते
दोषइति कर्मजन्यजागरणइत्यर्थः जीवस्वरूपज्ञा
नादिति मनुष्योहं ब्राह्मणोहं देवदत्तपुत्रोहमस्मीत्यादि
रूपादित्यर्थः ऽपलक्षणत्वेन स्वप्ननामरूपप्रपा
दितानात्वेप्यपि स्वप्नस्थ स्वप्रदेशस्य प्रपंचपरं नैवमिति
एवं प्रपंचावर्ण्यमेवाह तद्वेतिरिति तस्य स्वप्रपंचस्य द
ष्टुः व्याघ्रोहं सर्पोहमित्यादिरूपेण स्वात्मत्वेनमस्य

मानसेत्यर्थः तनु इति व्यावहारिकजीवस्वरूपज्ञाना-
वित्यर्थः तस्यादिति अज्ञातानुभूतेर्थे अन्यस्य स्मरणायो-
गादिति भावः अथ्यस्तस्येति तथा च व्यावहारिकप्राति-
भासिकजीवयोरधिष्ठानारोप्ययोः तादात्म्यसत्त्वात्प्रा-
तिभासिकजीवकर्तृकानुभवाद्व्यावहारिकजीवस्य
स्मरणप्रत्यर्थानुसंधानं संभवतीत्यर्थः अतिप्रसंगेति य-
त्तदन्यानुभूतार्थविस्मृतित्रस्याप्यनुसंधानप्रसंगत्र-
पातिप्रसंगाभावादित्यर्थः तयोस्तादात्म्याभावादिति
भावः ननु जीवस्यैव विषयफले द्रष्टृत्वात्मकस्वसाध्या-
साधिष्ठानत्वेनोपगतस्य व्यावहारिकजीवादेर्मिथ्या-
त्वेन तदुत्तरकालसंप्रत्यवभासकत्वेन संभवति न चैव-
तस्मेव तदवभासकमितिवाच्यं तथा सति तस्यैवाधि-
ष्ठानत्वात् तस्मान्मृषात्वापत्तेः स्वमेव तदुस्याधिष्ठान-
त्वाभ्युपगमाद्योगात् न हि तदेवाधिष्ठानमस्तीति चेत्
तत्राप्यनुपपत्तिमतात्तदिमाह तन्त्रिमत्यादिना अन्तव-
च्छिन्नचैतन्यस्याधिष्ठानत्वपक्षे स्वप्नगजादेर्देहात्बा-
ह्यदेशस्थत्वंव्यकत्वेन तथा च तस्य किं साक्षिभास्यत्वमेदि-
यकत्वेनानाथ इत्याह अहंकारेति साक्षिण इति पञ्चमी
विवक्षितस्या साक्षिणः स्वप्नगजादिना सह स्वतः संसर्गा-
भावादर्थितः अतः करणवृत्तिसंसर्गमनपेक्ष्य स्वप्नग-
जादेस्तेन प्रकाशनस्य तत्संसर्गमपेक्ष्य तेन प्रकाशनस्य वा-
योगादिति भेदः यतः तेनेति पदद्वयं साक्षिपरं यथास्व-
देः स्वखादिगोचरांतः करणवृत्तिसंसर्गमनपेक्ष्य तेन प्र-
काशः तथा तेन स्वप्नगजादेः प्रकाशायोगादित्यर्थः
द्वितीयं निरस्यति चक्षुरादीनामिति द्वितीय इति अह-
मनुभवगोचराहंकारोपहितचैतन्यस्य स्वसाध्यासा-

षि ज्ञानत्वपक्षेऽप्यर्थः किं गजादेस्तादात्म्येन न तु ज्ञा
नस्य किं वाध्यारोपेण भावकसंसर्गेणाद्ये हृदयाति
रेकेण न सिध्यतिवदिति द्वितीयं निराकरोति अहं सवि
ति वृरीति द्वितीयेऽहं गज इत्यहं गजवानिति व्याख्या
समसंगतिरिति योजना ॥ ॥

अत्र केचिद्दाशयपक्षे समर्थयंते अहंकारानव
च्छिन्नचैतन्येन देहाद्बहिः स्वाप्नस्यापि ज्ञा
नमेयमने किंतु न देहेनैव अत एव हस्तमान
परिमाणेचिन देशांतरस्य भावात्स्वाप्नगजा
दीनां मायामयत्वमुच्यते एवं चांतःकरण
स्य देहाद्बहिर्गमने जागरणेवास्य शुक्ती
दमेयादिगोचरहस्तमात्रापवत्तगायेला
पामपि देहांतरेण करणस्य सत्वेन स्वप्
मेव हस्तिसंभवाद्देहांतरेण करणत्वस्याभि
व्यक्तस्यानवच्छिन्नचैतन्यस्यापि ज्ञानत्वेन
काविदनुपपत्तिः अत एव यथा जागरणे सं
प्रयोगजन्यमहत्त्वाभिव्यक्तशुक्तीदमंशावच्छि
न्नचैतन्यस्थिताविद्या रूप्याकारेण विवर्तते
न पास्वमेपि देहस्थांतरेनःकरणवृत्तोनि
द्वारदेशायेनायामभिव्यक्तचैतन्यस्थाः ऽवि
द्याः इहापि नानाविषयसंस्कारसहिता
प्रपंचाकारेण विवर्तनामिति विवरणोपन्या

सि॰ले॰
टी॰
५८

58

सेभारतीतीर्थवचनमिति ॥ एवमनवच्छिन्नचैतन्यं न
हमभिव्यक्तसत्सामग्र्यं वस्ताधिष्ठाने ॥ अथाह मूलका
नवच्छिन्नचैतन्यमेवावरहमस्तदपासमभागे ॥ मूल

टीका ॥ अहंकारानवच्छिन्नेति ॥ अविद्यायां विंबभूतमीश्व
रचैतन्यमिहानवच्छिन्नचैतन्यं विवक्षितमीश्वरचैतन्यस्यैव स
र्वाधिष्ठानत्वात् अविद्याप्रतिबिंबरूपे जीवचैतन्ये न स्यात्तु पाव
नत्वादिति बोध्यं ॥ आंतरचैतन्यस्यैवाधिष्ठानत्वे तिपामरकमा
ह ॥ चनयवेति ॥ आंतरचैतन्यस्याधिष्ठानत्वोपगमादेवान्य
थः समकाले दृश्यमानपरीमाणवतां गजादीनां शरी
रस्यांतः कथितदेशे सम्भावात् ॥ प्रातिभासिकत्वस्य च
नेहत्वकारादिभिः परीगहाद्यचैतन्यस्याधिष्ठानत्वे तु
नागदृक्तादीनामिव स्वाप्नगजादीनामपि प्राग्वदेशला
भाद्यावहारिकत्वमेव स्यात् ॥ नयावसक्तादिदिरोयश्व
थः ॥ एवं चेति ॥ आंतरस्यैव चैतन्यस्य समाख्यास्याधिष्ठान
त्वे प्रमाणसिद्धे सतीत्यर्थः ॥ ननु शरीरांतर्गतस्याधिष्ठा
चैतन्यस्यावनत्वात् न जाग्यत्स्वानां स्वाप्नगजादीनामन
वभाससप्रसंगः ॥ न चांतःकरणवृत्त्यावरणनाशे सति ते
षामवभासः संभवतीति वाच्यं स्वप्ने चक्षुरादीनामुपर
तत्वेन वृत्त्यसंभवात् न च स्वप्ने चांतःकरणवृत्तिस्तदा
संभवतीति वाच्यं जागरणेपि तथा प्रसंगेन तदापि
चक्षुराद्यपेक्षाभावप्रसंगादित्यत आह ॥ अंतःकरणस्येति
स्वप्ने चैति चक्षुरादिकमनपेक्ष्य वस्त्वर्थः ॥ नकाचिदिति
अभिव्यक्तचैतन्यस्यैव आंतरस्यैवाधिष्ठानत्वोपगमेन स
मग्रपंचस्यावभासानुपपत्तिर्वा प्रातिभासिकत्वानुप
पत्तिर्वा नास्तीत्यर्थः ॥ अंतःकरणहत्त्यभिव्यक्तचैतन्य

स्यापि ष्ठानत्वे संभवतीत्याह अनपवेति अंतःकरणहस्त्यभि-
व्यक्तैवैतत्त्वे सदाम्हलमेसदास्वमाप्यासमसंगइत्यनेनाह नि
द्रादीति पीतोद्रेकादितदिपदार्थः दोषोपस्तंभतयोद्भूतमावभि
व्यक्तिपद्धेनत्वेन विद्यमानाविद्येत्यर्थः स्वप्नप्रपंचवैचि
त्र्यप्रयोजकमाह नानाविधयेति जागरणेनानाविधविष
यानुभवजनिताः संस्काराः अंतःकरणेतिष्ठंतितेरस्हो
होपितैः सहितानाविद्या विचित्रप्रपंचाकारेणपरिणमत इ
त्यर्थः इदानीमविद्याप्रतिबिंबभूतमनवच्छिन्नजीवचैत
न्यमेवाधिष्ठानमितितमनेनत्वमाह अन्येत्विति सर्वमेतस्य
त्रुपपत्तिमाह अनवच्छिन्नचैतन्यमिति बिंबभूतमितिशे
षः अमात्वमूलकेति शुद्धब्रह्मणइवईश्वरचैतन्यस्यापिस्वा-
स्यैकरामप्यत्वादितिभावः ॥ ॥

अहंकाराद्यवच्छिन्नचैतन्यपवाहमाकारहंस
दृग्दर्शनानंतरमात्मनोपरोक्षमहंकाराद्यनव
च्छिन्नचैतन्यमेवाधिष्ठाने अनपवर्गेतेपरा-
दीरके अपरोक्षरूपविषयमप्यपरोक्षमा
सदमपेक्ष्य भवेत् मनसास्वतो नयनतोयदि
वा स्वमशमादिभुतप्यासाधितैः इतिश्लोकेना
परोक्षव्याख्यासोपपत्तिकमधिष्ठानापरोक्षकवि
ज्ञानसहस्राकविहतिरिक्तिपदस्याभिधा
यस्वतोपरोक्षत्वादिति रचरिभ्रमेलक्षणापिरूपाके
तिरवजायते मनोतिमित्रेस्वपरनेभ्रदुःमृदु-
र्विनापिचलविषयेस्वमासादम् मनोवग

सि॰ ले॰ टी॰ ५९

59

स्यैप्यपरोक्षतनावलासमानत्वाद्देहप्रभुपोलिख
भ्रमः स्मिनादिभेदैवऊ याममीलनेनख्या
तिगम्येऽजनादिविभ्रमइन्यायनेनरक्षोके
नस्वमाप्यासेस्वनोपि ज्ञानापरोक्षमदाहंने
नचाहंकारानवच्छिन्नचैतन्यमात्रमाहनमि
तिहंतिमनरेणाननदेभिव्यक्तिरितिवाच्छ्वल
चैतन्यमेवाहंनमविद्याप्रतिबिंबजीवचैत
न्यमहंकारानवच्छिन्नमप्यनाहंतमितिसम्भुप
गमात् ॥

नन्वनवच्छिन्नेप्यविद्याप्रतिबिंबरूपजीवचैतन्येपाहमि
रूपत्वाहमाकारहमिदमर्पयनात् ब्रह्मचैतन्येपि नप्या
किं न स्यादित्यतआह अहंकाराद्यवच्छिन्नचैतन्ये इति इ
यंविषयसप्तमी आदिपदं शरीरादिसंग्रहार्थं न त्वहंकारा
द्यनवच्छिन्नजीवचैतन्यइत्येवकारार्थः जीवचैतन्यस्यापि
व्यापकत्वेन पदार्थशोधकश्रुतितदनुकूलन्यायगम्यमे
वेति दृष्टानाक्षिप्तिरिति भावः तस्मादिति बिंबभूतानवच्छि
न्नब्रह्मचैतन्यस्याभिज्ञानतासंभवादित्यर्थः सत इति ह
तिमंतरेणाभिव्यक्तिमित्यर्थः चैतन्यमिति एवमतश्च
आंतरमेवेति शेषः अनपवेति स्वतापरोक्षचैतन्यस्यैव
स्वमायया सापि ज्ञानत्वेन स्वीकारादेवेत्यर्थः अपरोक्ष
रूपविषयस्य शुक्तिरजतादेर्भ्रमरूपाधीः सापरो
क्षापि ज्ञानमपेक्ष्य भवति यथा अपरोक्षरूपस्य विषय
स्य शुक्तिरजतादिर्या भ्रमरूपा धीः सेत्यर्थः तथापि ज्ञा
नापरोक्षेण न भवतीत्यत आह मनसेत्यादिना मनसा स

नोवायद्वानयननइतियोजना नन्वप्रमाणमाह स्व
मभ्रमादिष्वनव्याप्रष्यितेरिति अन्वयादिनानव्याप्ती
नेरिमर्थः नव्याहिस्त्रकोदमेषामनयनसंनिकर्षस
तिनस्यरजनाव्यासापेत्तिनमापरोत्तंभवतिनान्यथे
त्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांक्कचिदपिज्ञानापरोत्तंनयननइ
तिप्रष्यिते: नव्यागगननेत्याषव्यासापेत्तिनगगनाव
च्छिन्नचैनन्यत्र्यापिज्ञानापरोत्तंमनसासंभवतीतिगम्प
नेमघसेमनेनगगनावच्छिन्नचैनन्यवंतिकादिगोचर
वान्तषहृतिर्विवत्तितानीत्रपगगनगोवरत्वान्तषहृ
नेरमेभवाह्यतरुन्मीलनानंनरमेवनीलेनभइत्या
दिप्रत्यत्तेनान्यथ्ययान्वयव्यतिरेकाभ्यांगगनचैतन्याभि
व्यक्तौवाह्यपहृनेहपयोगावगमाद्वनणावफलवला
दन्याकारहृत्याप्यन्यावच्छिन्नचैनन्याभिव्यक्तिरिष्ट
नइदंचाद्वैनदीपिकादोप्रपंचितमितिवोध्यंइदाहन
त्राकस्यनानर्थमाह इतित्राकेनेति अत्रेति प्रकृते
विभ्रमेसमाप्यासत्रयेसनोपरोत्तचैतन्यमपिज्ञान
मित्यर्थः अतएवमंत्रेयणारीरकेसमाप्यासेसनोपि
ज्ञानापरोत्तमुदाहृतमितिमंवयः समाप्यासापिज्ञा
नचैतन्यापरोत्तस्यसत्वनः सिद्धत्वमात्रेपसमाप्यनां
ग्यांदर्शयति नवाहंकारानवच्छिन्नेति मात्रपदंका
त्स्नार्थकंनप्याचणारीरोनगीतमपिचैतन्यमाहनेमेव
तिभावः हृतिमितिहृतिरप्यनवच्छिन्नगोवराशब्दम
नरेणानसंभवतीतिणगुरूकमितितिध्येय अनाहनीमं
नि नवेवसमाप्यासापिज्ञानमितिभावः ननसर्वगत
स्यजीवचैनन्यस्यांनाहृननचेनसचटादिविषयदेशेस

दासनेन चाक्षुषादिवृत्तिमनपेक्ष्य सदा सर्वविषयाव भासप्रसंग इति चेन्न सर्वत्र विद्यमानस्यापि तस्यानुपदा नतया चक्षुरादिविषयैः सह संवेद्याभावेन संवेद्याभावे न संवेद्यार्थनयाहन्त्यपेक्षायाः प्रतिकर्मव्यवस्थापकत्वात् ॥ ॥

एवं चाहंकारानवच्छिन्नत्वेनैव ध्यसमानेनासाम ग्राहितेन सम्मतिपन्नावधिष्ठानगोचरेण करणादिवृत्तिक्रमाभेदाभिव्यक्ताप्रमातृत्वेन ममापीदं पश्यामीति व्यवहारः स्यादितः अपरे णैहि नीयं पक्तेसमर्थ्यंते अहंकारावच्छिन्नत्वेनस्यमधिष्ठानमिति अहंकारस्य विशेषणाभावे नाधिष्ठानकोटिप्रवेशानोपपत्तेः किं नु अहंकारोपहितेनैव प्रतिबिंबरूपत्वेनेत्यमात्रमधिष्ठाने भिन्नं तेनाहं गन्ध इत्याद्यनुभवप्रसंग इति एवं श्रुतिर्जनमधिष्ठानीदमेवावच्छिन्नचैतन्यप्रतिबिंबितमदेन्तःकरणगतेनैव स्वे श्रीदं सम्यावच्छिन्नप्रतिबिंबचैतन्येन सर्वमापारणेन तस्याध्यासेऽप्युपादेवदनन्तरवेद्यत्वाभावप्रसंगादिति केचित् ॥ ॥

ननु विद्याप्रतिबिंबरूपजीवचैतन्यस्य शरीरान्तर्गतविशेषणत्वेनोपाधित्वेन वा अहंकारनिरपेक्षस्यानवच्छिन्नत्वमात्रिनेत्रमात्याप्यायगमप्रसक्तेन स्वैव सप्रकाले इष्टं वस्त

ntatvapramātuḥ tasyāhaṅkāratādātmyāpattyānavacchi
nnasya tato bhinnatvān na ce kṣāpatiḥ samakāle'pyahaṃdhī
kalpatā mīti pramātuḥ svapadārthatvabhūtatvān na bhavati
to'yāpaneriti ata āha evaṃ ceti svato'pi tato jīvacai
tanyasyāpi sākṣitve saṃpratītyarthaḥ tatsamatiyateti yadā
gajādir yathāsthitena devadattādisākṣigocaratā naḥ ka
raṇavṛtter vidyāvṛtter vā jāyate tatpūrvaṃ sāmagajā
disākṣicaitanyasya vṛttidvārāvṛtimadantaḥkaraṇasa
mbandhena pramātus tasya mosaṃsargapramātus tu hṛdgataṃ saṃbhava
tītyarthaḥ abhedābhivyaktīti uktaprakāreṇa pramātṛ
viṣayacaitanyayor abhedābhivyaktyarthaḥ dvitīyam iti
avacchinnacaitanyasamāptyā sākṣigocaram iti pratīti
tipratītiriti arthaḥ ayaṃ gaja iti pratyakṣasyānenāhaṃ gaja
mādir iti pratyayasya saṃsargāvaraṇāhaṅkārāṃśasya sākṣi
tatvenāṅgīkriyate tarhi anavacchinnasya sākṣitvatvā
bhāgatam iti sarvam atābhedapakṣasiddhir iti śaṅkate kiṃ
tv iti antaḥkaraṇacaitanyaprativimbabhūte'pi jīvacaitanya
tanmātram api sākṣitvam upapattena aparicchinnam evaṃ paryāyaṃ
paricchinnatvād iti parihṛtam iti ahaṅkāropahitam iti
antaḥ iti ahammaty asya yojakasya ahaṅkārāntako
naḥ karaṇasya sākṣitvakoṭāv anupraveśād ity arthaḥ
avidyāyāṃ prativimbabhūtabrahmacaitanyasyaiva sākṣipratibimba
bhūtajīvacaitanyasya vā sampradāyāsākṣitvena ata
tena yoḥ sarvapramātṛsādhāraṇatvāt svamate tu sākṣi
sādhāraṇyasyāt antaḥkaraṇaprativimbacaitanyasya na

१
सि· ले·
टी·
९१

61

इयि ष्ठानत्वेन साधारण्यप्रसंगदोषो नास्तीत्याश
येनास्य हि नीयपक्षस्य प्रवृत्तिरिति वोध्यं नन्वेवं
शुक्तिरजतादेरसाधारण्यं न स्यात् तदधिष्ठान
त्वेन स्वसाधारण्येनादित्याशंक्याह्नवमिति हि माह
एवमिति वृत्तिमदन्तःकरणेति शुक्तीदमंशा
संसृष्टाया वृत्तेः शुक्तीदमंशावच्छिन्नचैतन्यस्य
यः प्रतिविंवः तस्मिन्नध्यस्तत्वेन स्वप्रतिविंबो वृत्तिग
तएवेत्यस्य वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारात् वृत्तिमदन्तः
करणगतत्वोक्तिरनन्यवेद्यत्वस्फुटीकरणायेति वो
ध्यं वृत्तिगतस्य चैतन्यप्रतिविंबस्य शुक्तिरजताधिष्ठा
नत्वानुपगमे साधारण्यप्रसंगतादवस्थ्यमभिप्रे
त्याह शुक्तीदमंशावच्छिन्नेति स्वप्नादेरिव शुक्ति
रजतादेर्यदनन्यवेद्यत्वेन स्वाभाव्यप्रसंगादित्यर्थः इ
वद्नस्य स्वरूपः स्वरागद्वेषादिकं देवदत्तादन्यस्य
वेद्यमन्यत्तेन भवतीत्यनन्यवेद्यत्वादित्यर्थः ॥

केचित्तु विंबत्वेनाप्यवतद्ध्यासस्य वैषम्यदी
यात्त्वेनोपादानकेयत्ननत्वेऽस्य वस्तुत्वेन जीवा
नरसेस्यनन्यवेद्यत्वमुपपादयंति ननु शु
क्तिरजताध्यासेवास्तवत्वानुभवः सात्त्वाद्धा
धिष्ठानज्ञानद्वारा तद्रूपेलक्षणद्वारा समर्थ्यते
स्वाप्नगजादिवास्तवत्वानुभवः कथं समर्थ्य
नीयः उच्यते तेन तावत्तत्समर्थनाय स्वाप्नदेह
वहिः प्रपञ्चेन्द्रियाणामपि प्रातिभासिकावि

वर्त्तः शाकनेवकं भाति भासितकस्यात्तान
त्त्वाभावात् इन्द्रियाणां वानीन्द्रियाणां सर्वे
ज्ञातानस्वस्वविषयव्याख्यानात् नापि व्यावहा
रिकाणामेवेन्द्रियाणां स्वस्वगोलकेभ्यो नि
ष्क्रम्य स्वाम देहमाश्रित्य स्वस्वविषयग्राहक
मेवकं शाकाते स्वमसमयेनैवोद्व्यापाररा॰
हित्यस्वरूपोपरतिश्रवणात् ॥

अपि स्थानेनैतस्य साधारणत्वेपि शुक्तिरजताद्युपादा
नाज्ञानस्यासाधारण्यात् शुक्तिरजतादेरसाधारणत्वमि-
त्याह केचिदिति विवचेनस्य वेति हन्तिगतप्रतिवि
म्बप्रतिबिम्बवचेनस्य इत्यर्थः यद्वा अविद्याप्रतिबिम्ब प्रति
बिम्बभूतेन ब्रह्मचैतन्येन शुक्तीदमंशावच्छिन्न इत्यर्थः नन्व
साधारणेऽपि प्रतिबिम्ब इत्येवकारार्थः यदीयेति य
द्रजतेन युष्माकं तत्पादानकं तद्रजतेनैवपुरु
षस्येयमनन्यस्येति कल्पनोपपत्तेः न शुक्तिरजता
देः साधारण्यप्रसङ्ग इत्यर्थः एवं स्वमप्रपञ्चाध्यास॰
स्यापि स्थाने निरूप्य स्वामपदार्थानुभवः किमैन्द्रिय
कः किं वा साक्षिरूप इति संशये निर्णयाय बाह्येषु म
वतारयति नन्विति साक्षाद्धेति इदं च शुक्तिरजतादि
रैन्द्रियकत्वमिति कविना किं कमनानुसारेणेति
वोध्य शुक्तिरजतादेः साक्षिभास्यत्वमतानुसारेण
ह अपि स्थानज्ञानद्वारेतिय भिंज्ञानद्वारावच्छ॰

१
सि॰ ले॰
टी॰
११

62

येतत्त्वाकुञ्चिकिरञ्जनादेरित्यर्थः कथमिति स्वाप्नगजादि
वात्तषत्वानुभवो हि वासनामयैरिन्द्रियैर्वा व्यावहारिके
न्द्रियैर्वा सत्त्वेन्द्रियैर्वा आरोपरूपनया वा समर्थनीयत्तया
संभाव्यनेन व्यावसकेन प्रकारेण समर्थनीय इति प्रश्ना
र्थः चतुर्थप्रकारेण तत्समर्थनं प्रतिजानीते उच्यत इति
आद्यं प्रकारत्रयं निराकरोति तत्तद्भावादित्यादिना वासनाम
यैः प्रातिभासिकैः इन्द्रियैः वात्तषत्वानुभवसमर्थनप्रकारं
प्रथमं दूषयति स्वाप्नदेहवदिति स्वाप्नास्तु विषयाः प्राति
भासिकास्तेन तन्त्रविवर्तरूपा यथाभ्युपगम्यते तेनैवेन्द्रि
याणां स्वरूपभूतेनैव तन्त्रविवर्तः प्रातिभासिकोऽभ्युपगन्त
शक्तेइत्यर्थः गच्छत्वादिति तेषामज्ञानसत्त्वनियमस्य
दर्शनादृष्टानुसारित्वाद्वकल्पनायादिति भावः द्वि
तीयप्रकारं निराकरोति नापीति ननु व्यावहारिकैरिन्द्रि
यैः स्वाप्नगजादीनां वात्तषत्वानुभवसमर्थनप्रकारस्तृ
स्थितिरेव नास्ति तेषां जाग्रद्देहस्यैव न स्वप्नदेहस्य त्वा
भावादित्याशंक्याह स्वेहेति श्रवणादीति यथायथम्
शुजाग्रतीत्यादि श्रुतिविशेषः श्रुतौ स्वप्ने विशेषणेन रं
करणीविति विशेषः करणानां स्वापयानामुपरतिः सा च
स्वप्ने मयैव्यापारराहित्यरूपेव तस्मात्तेषां स्वरूपोपरति
रस्याः सप्तमो वेव श्रवणादीति वोध्यं ॥ ॥

व्यावहारिकस्य स्पर्शनेन्द्रियस्य स्वोचितव्याव
हारिकदेशसंपत्तिविधुरेन शरीरेण स्वाधिक
परिमाणकस्तत्तामपरीरव्यापित्वाया गाढ्

नदेकदेशाश्रयत्वेन तस्यात्मजलावगाह
नजन्यसर्वांगीणस्पर्शानिर्वाहात् । अ
तएव तस्य मज्जनादिन्द्रियाणामुपरतावपि ने
त्रस्य व्यवहारोपरमकालेनुसृत्य शरीरावयव
भूतानि त्वगेन्द्रियाणि सन्तीतिनेः स्वमप
दार्थानामैन्द्रियकत्वमित्युपपादनं नैवकापि
नित्यस्त्वग्रादिन्द्रियव्यतिरिक्तस्तत्त्वेन्द्रिया
प्रसिद्धेः किं चाश्यायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति
जागरेऽप्यादित्यादिज्योतिर्व्यतिकराद्बहुत्वा
दिहैतिमेवारात्सुरविवेकमात्मनः स्वयंज्यो
तिष्टमितिस्वभावस्याप्यविक्रमनत्वात्मनः
स्वयंज्योतिष्ट्वमुपपादयति ॥

त्वगिन्द्रियमात्रेदोषान्तरमाह व्यावहारिकस्येति स्व
स्य स्पर्शनेन्द्रियस्य उचितो यो व्यावहारिकदेशः त
स्य पतिविपुरे शरीरस्यान्तःप्रदेशेऽस्थ्यन्तर व्यावहारि
कत्वगिन्द्रियपरिमाणापेक्षया कदाचिदप्यधिकपरि
माणवत्त्वाभावे देहकृत्स्नेन व्याप्नुयात् त्वगिन्द्रिय
मित्यर्थः व्यावहारिकस्पर्शनेन्द्रियस्योचितदेश
कालसंपत्तिवैपुल्यविशेषेणैव ननु तस्य स्वमदेहप्रवे
शायोनः शरीरे गमनमेव न संभवतीति सिद्धिचिन्त

सि॰ स्ते॰ टी॰ २ ६३

63

परि व्यावहारिकस्पर्शनेन्द्रियस्य कृत्स्नस्थामदेहव्या-
पित्वाभोगस्य हि स्थामदेहैकदेशाश्रयत्वमेवास्य कोदो-
षस्तत्राह न देकदेशेति न स्येति स्पर्शनेन्द्रियस्येत्यर्थः
तत्रीयं प्रकारं निराकरोति अनयेवेति व्यावहारिकस्प-
र्शनेन्द्रियस्य व्यापिकपरिमाण कृत्स्नस्य शरीरव्या-
पित्वाभोगे सति न दवयवभूनस्तत्स्य स्पर्शनेन्द्रियस्य स तनो
स्थमदेहव्यापित्वाभोगादेवेत्यर्थः तेजसः स्वभावस्याग-
तो जीवः स्तत्स्य शरीरशब्देन व्यावहारिकाणि कादेशेन्द्रि-
याण्युच्यन्ते स्पर्शनेन्द्रियमात्रे दोषमति देशनदर्शयित्वा-
साधारणदोषमाह जाग्रदिन्द्रियेति ननु प्रसिद्धान्यपि स्व-
मकालेयदार्थानां चात्तषमाद्यनुभवानुरोधेन कल्प-
न इत्याशंकायां निविरोधात्रैव मित्याह किं चात्रेति स्व-
नावत्रेन्द्रियदेन स्वभावस्याग्रहणस्य नात्पर्यमाह जागर
इति जागरे कार्यकारणसंज्ञाना नामास न ममता ग-
मनादिलक्षणव्यवहारस्याप नत्वेनादित्यादि ज्योतींषि
व्यवहिषमाणपदार्थः सह सकीर्णानि विद्धतित व्या-
वहारसाधनत्वेनैव वृक्षादिजन्याहनयोर्विषयदेश-
मतिगच्छतीत्यर्थः व्यतिकरः संपर्कः संसर्ग इति या-
वत् जागरे द्वैविवेकमिति संवेद्यः उः खेनषिवेको
निर्णयो यस्य न ह्यविवेकमनायासेन विवेनमशक्यमि-
ति यावत् आत्मनः स्वयं ज्योतिष्ठां नामस्वप्नानवभास-
केषतिस्व व्यतिरिक्तसकलावभासकत्वयोग्यत्वेन हि जा-
गरे गृहीतमशक्यं तेष्वां हात्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यात्म-
मात्रावभासत्वेन वकेशकाने आदित्यादिज्योतिषां वृक्ष-
दिजन्यहति ज्ञानानां च लोके जगदवभासकत्वेन प-

सिद्धान्तोऽसत्वादात्मनोऽप्यहमिति ज्ञानप्रकाशत्वेन
तस्यान्यानवभास्यत्वस्य कथमयुक्तत्वादिति चेत्का
र्णः जागरे परिहृतेऽप्यकाले जागरे स्वयंज्योतिष्टु
निर्णयायोगात् स्वभावस्यापि तु जागरणे प्रसि
द्धानामादित्यादिज्योतिषां वक्त्रादिजन्यज्ञानानां
चाभावादात्मचैतन्यमात्रावभास्यत्वात्म जगदिति
निर्णयः संभवति तथाहमिति ज्ञाने हृतिरूपमात्म
नः प्रकाशकं न भवतीति वक्तव्ये तथाप्यभान
वभास्यत्वे सति सकलजगदवभासकत्वयोग्यत्व
त्वं स्वयंज्योतिष्ट्वमात्मनः स्वभावस्यास्तीति तेन नि
र्णेतुं शक्यमित्यर्थः ननु स्वमदवस्थायामेवमस
स्वयंज्योतिष्टुं न त्वत्स्यान्तर इति यथाश्रुतार्थ एव तु
नेस्ता ॥ ॥
भ्रत्यपातस्य सर्वदा स्वयंज्योतिष्टुं चेति वय
र्ण्यात् तत्र यदि स्वमेऽपि वक्त्रादि हृति संवा
दः कल्प्येत तदा तथापि जागर इव तस्य स्वयं
ज्योतिष्ट्वं दुर्विवेचं स्यादिश्चादाहृतास्तुतिः
पीड्येत ततस्तमेव तत्त्वाणुपरमकल्पने पु
नः करणमनुपरतमास्त इति परिशेषासि
द्धेन स्वयंज्योतिष्ट्वविवेकः सेवं कर्मणा ह्य
प्यवनादिष्वपि करणेन्यायतिर्णयाक्रीन्या
नः करणस्य वक्तृत्वादिकरणं न रतिरूपत्व
स्वज्ञानासाधनत्वाद्धातव प्रदीपकोस्फूरी

श्रि॰ ले॰ टी॰ ६४

64

स्यात्तमेनस्येवगजाद्याकारेणपरिणामेन
त्वानकर्मेनपावस्थितत्वेननतदानीतानसा
धनत्वायोगात् नाप्यरिशेषोपपत्तेः नचस्वर्मे
नः करणहस्यभावेऽप्यनस्यस्वमहत्त्वगजा
द्यनुसंधानानुपपत्तिः स्वप्नस्मिन्नुभयावि
द्याहस्यानुपपत्तेः स्वप्नेमोनदेवस्योपहि
तमेवस्वरूपचैतन्यमन्तानहस्त्वादिमकाराः
ऽस्थितस्यानुसंधानस्वपाधिभूतावस्था
विनाशजन्यसंस्कारेणनिवेदनेकोमय
मिमनेस्वप्नभावविद्याहस्यभावपतेइत्याप
स्यागजादिभासिकेवेनस्योपाधिभूतस्व
भावस्याविनाशजन्यसंस्का[illegible]
नोपपत्तेश्च ॥ ॥

नर्थंकिंनस्यादितिनेत्याह अन्यथेति श्रुतेः स्वभाव
स्यामाविद्यनन्त्यानतिनेन स्वप्नेज्योतिष्ट्वमात्मनः स
विवेकमितिनामर्थकस्तन्त्रमर्थः सर्वदेतिनमेव
भानमनुभातिसर्वमिमादिश्रुतिपर्यालोचनयात
स्यसर्वदासयंज्योतिष्ट्वनिश्चयादितिभावः अत्रेनी
तिश्चवैतिविशेषणस्याव्यावर्तकत्वासंभवेनव्यर्थत्वेस्या
दतोनयथाश्रुतार्थेनानर्थकिंतुकार्थनानर्थ्यमितिभा
वः एवंश्रुतिनामर्थतित्तुप्यस्वमकालेवन्तरादिव्याः

पारकत्वेनेनज्ञापितमित्याह नवेति स्वयंज्योतिष्ट्वे
स्वभावस्यासाक्षित्वेन गृह्यमाणमित्यनुभूतिमात्रसिद्धे
रित्यर्थः नन्वस्य जगतोऽवभासकान्तराभावादात्म
मात्रभास्यत्वमित्युक्तमयुक्तमिति निर्णीकत्वे नन्विति अ
नुपलम्भाल्लिङ्गीनिरूपणाद्वमनस एवास्य जगदवभा
सकत्वसंभवादवभासकान्तराभावरूपपरिशेषासिद्धि
रित्यर्थः स्वभावस्यायांसमनसोऽज्ञानकरणत्वमसिद्धमन
त्तस्यास्य जगदवभासकत्वासंभवात्परिशेषसिद्धिरि
ति परिहरति सैवमिति आत्माकर्तीभवनमर्हतीत्यथा
मति कुतो विज्ञानात्मा तु रूपशब्दादि शास्त्रस्यार्थवतो
पपत्तेरिति सूत्रार्थः उक्तरीत्येति मनस उपादानत्वेन स्व
तोऽज्ञानकरणत्वेनास्तीत्युक्तरीत्येत्यर्थः नन्वप्रदीपको
करीत्येतिस्वेमनसएकविविधसंस्कारविशिष्टस्यस्व
स्वरूपकाकारेण परिणामित्वे नन्वविद्यायास्तस्याः संस्का
रास्त्रयत्वाभावेन विविधपदार्थपरिणामित्वायोगादि
त्युक्तरीत्यर्थः कर्मत्वेनेति विषयत्वेनेवोपलीण
स्य विषयित्वरूपप्रकाशकत्वाभावादित्यर्थः नस्वनी
मित्यनेन स्वप्नवाजाग्रणज्ञानकारणत्वम् न व्याप्तिस्व
मेतच्चोपेयतेन स्वविषयत्वेनैवावस्थानत्वादिति स्व
प्तेनचानुपपत्तिरिति संस्काराभावादितिभावः न
नु सुषुप्तावपि अविद्यावृत्तिर्न कल्पनीया सुषुप्त्यादि
साक्षिचैतन्यस्यानित्यत्वेऽपि साक्षिभास्यायाः सुषुप्त्यव
स्थायाः विनाशित्वेन विषयभूत सुषुप्त्यवस्थाविशि
ष्टवेषेणानवस्थितेर्नाशलक्षणसंस्कारसंभवात्स
प्तमित्यत्वादीनामनुसंधानोपपत्तिरितिचेन्नहिस्वम

सि॰ ले॰ टी॰ ६५

65

सात्त्विकोऽपि प्रातिभासिकविषयविशिष्टवेषेणनापा
लक्षणसंस्कारसंभवात् स्वप्नदृष्टगजाद्यनुसंधानोपप
त्तिरित्याह सुषुप्ताविति नन्वेवं सुषुप्तिपरं अज्ञानसुखा
दिप्रकाशादिति अज्ञानाद्यनुभवइत्यर्थः इहापीति
तस्यामवस्थायामपीत्यर्थः उपाधिभूतेति विषयतया
उपाधिभूतेत्यर्थः ॥ ॥

अथवा नेदेनस्माचेयेन स्वप्नेऽपि पश्यतीत्यादिश्रुते
र्यत्स्वप्नेऽपि कल्पनकृत्करीत्यात्मा मृगजादि
गोचरान्तःकरणवृत्तिः नचैतावता परिशेषा
सिद्धिः अन्तःकरणस्याहमिति ग्रहणमात्रस्य
सर्वात्मनाजीवकोनाध्यासनतयालोकदृष्टा
नुसंधाने रेकाप्रसिद्धेः परिशेषात्स्ववत्तरा
दिव्यापाराभावमात्रस्यैवापेक्षितत्वात् प्रति
हृहृप्यमात्रेदृगवभासयोग्यमिति निश्चयस
त्वेन परिशेषार्थमन्यानपेक्षणात् तस्मात्स्व
प्ने सर्वव्यापित्वचक्षुरादिव्यापारासंभवात्स्वप्न
गजादौ चाक्षुषत्वाद्यनुभवो भ्रममय एव नतु स्व
प्नेऽपि चक्षुरुन्मीलनेन गजाद्यनुभवस्तन्निमी
लनेनेत्रिजागर इव गजाद्यनुभवस्य चक्षु
रुन्मीलिताद्यनुविधानप्रतीयन इति चेन्न तद
त्वाद्वारत्वेनोपपन्नमीत्स्वप्ने भववदयमपिक
स्थितस्यासमभ्रमोभविष्यति यत्केवलसाक्षित्वे

स्वाप्नगजाद्यनुभवेव्यवहाराद्यनुविधाननद
नुविधायिनीवृत्तिर्वाच्यस्येति किमिव हि उ
द्वेदमपि भ्रमेमायां न करोतीति विशेषणेनोनिद्रा
द्रूपणपरिणताया स्वमाहात्म्यात्स्वमेरुणः प
नीनः लक्षणेन मनुष्यः प्रतीयते स्वलक्षणेन मा
जीरः स्वमद्दष्टस्वनप्रकोपरविरोधान्तुमेयाने

जाग्रदिव स्वप्नेपि गजादिगोचरोन्तःकरणवृत्तिरेवोपपन्ने
श्चेतोन संस्काराभावप्रकावकाशः नवनवेनः करण
वृत्तिसत्वे परिशेषासिद्धिरिति वाच्यं परिशेषस्यापिलोक
दृष्ट्याउपपन्नेरिति मन्तोन्तरमाह श्रुष्ठ्वेति स्वशक्तितो
नः करणस्यन्तीया स्वप्नस्य स्वामगजादिगोचरत्वानकरण
नेमानिनयाव श्रुतिं प्रामाण्यात्स्वमेवस्तुरादिजन्यहृस्य
भावेपिमानसवृत्तिरस्ति श्चेतोनसंस्कारानुपपत्तिरि
तिकल्पनकृतंकरीत्यर्थः नावतामस्य प्रश्चेतःकरणवृ
त्तिसद्भावमात्रेणेत्यर्थः अन्तःकरणस्य सर्वात्मनाजीवचे
तन्यैकनाय्यस्तनया अहं पश्यामीत्यादिरूपेण द्रष्टया
गृह्यमाणस्यनस्योनः करणस्यासदद्ध्यानस्याचिदात्म
नःसकाशादाह्रेदाप्रसिद्ध्यापरिशेषास्य लोकप्रसिद्धद्र
ष्ट्वतिरिक्तकरणादिव्यापाराभावस्येवापेक्षितत्वा
नावतापरिशेषासिद्धिर्नवेत्यर्थः पन्डकेभवतिश्चेतः
करणवृत्तिलक्षणोव्यापारोवस्तुतः करणव्यापारोपि
प्रतीतिनोदयव्यापारोभवति अन्तःकरणस्यवद्दते
नगदहीनत्वाल्लोके रीतिस्वयंज्योतिष्ट्वनिर्णयप्रकारेद

र्शयति प्रसिद्धेति सर्वस्यानेऽप्यनेन स्वविनोदाय प-
दार्थस्फुरणात्स्वरूपतयानुभवस्यागतिमिदानीं प्रपञ्चयति त-
स्मादिति पञ्चमी व्याचष्टे सर्वथेति सर्वैश्च सर्वप्रकारै-
रपीत्यर्थः स्वात्मानुभवस्याखिलरूपेणैव वस्तुतोऽनुविधान
विरोधमाणकारणान्तरेण समाधत्ते स्वप्नेनादिना तदनु-
विधायिनीति जागरे वस्तुतोऽनुविधायिनी यथा प्रसिद्धा
वृत्तिः सा स्वस्य साक्षिण्यप्यस्ति इति यथाश्रुतार्थेन तात्त्वः
प्रत्यक्षाख्यातिप्रसङ्गात् किन्तु तदेतत्त्वेन स्वमेव प्रप-
नीति स्फुरणानुसारेण कल्पनरूपाकारेण गजादिगोचरमान-
सवृत्तिरूपेणात्मनस्तदनुविधायित्वे वाच्यमस्तीत्यर्थः
तथा च केवलसाक्षिरूपस्य स्वप्नजाग्रतोऽनुभवे वस्तुतोऽनु-
विधायिनी वृत्तिर्व्यतत्राप्यस्ति इति यतः स्वप्नमात्रमित्य-
र्थः ननु नाना भ्रमो दुर्घटः इत्याशङ्क्याह किमिव हानि
दुर्घटमपि प्रसमा माया किमिव न करोतीति सैवेयं किं-
मिव केन हेतुनेन न करोति दुर्घटकरणे मायाया हेतो-
र्नोनास्तीत्यर्थः प्रस्तुतस्य सत्कारित्वमैन्द्रजालिक-
मायादौ प्रसिद्धमिति हि शब्दार्थः वियदादिप्रपञ्चभ्रमहे-
तुभूतमाया दुर्घटमपि प्रपञ्चभ्रममेव वस्थितं रूपं घटय-
तीति विद्रूपेण परिणामानुसारतो विलक्षणमेव भ्रम-
कारयतीति मतादिविशेषणेनेत्यर्थः यस्मादिति विद्रू-
पेण परिणामादित्यर्थः ॥

तस्मादन्त्यापात्वविधानप्रतीतितो लयेऽपि जा-
ग्रत्स्वात्मभवपदवृत्तरादिजन्यो न स्वप्नजा-
यन्नभवः दृष्टिसृष्टिवादेऽनन्तकल्पितसत्ता-
तानन्तरमर्थपयपत्रमीतिकन्त्यस्वजागरस्य पं

वस्मरहिसमसमयांस्वहिमुपेत्यवदादिह
सेयत्नः सन्निकर्षान्नु विपाकप्रतीतिहेतोः
सर्वैवटादयभावेनासेगच्छमानोसमवदे
वसमर्थ्यय मानाज्ञा ग्रह्णज्ञायन्नभवोपि
नचात्वषड्स्याद्रुः नन्नहहिस्वहिमवल
व्यक्तस्यसज्ञाग्रन्थपेवस्यकलिनतोपग
मेकस्वकल्पकोनिरुपापिरान्मावाविद्यो
पहितोवानाद्यः मोत्तेपिसायन्नोनरनि
रूपनस्यकल्पकस्यसत्वेनप्रपंचान्नहस्या
समतारविशेषप्रसंगात् नद्वितीयः अवि
द्यापाअपिकल्पनीयत्वेननकल्पनास्या
मेवकल्पकमिद्धेर्वेकव्यवात् अत्रकेचि
दाहुः सर्वसर्वकल्पिनाविद्योपहितनउन
वेनराविद्याकल्पकः अनिदंप्रथमताव
कल्पककल्पनाप्रवाहस्यनानवस्यादो
षः नचाविद्यापाश्चनादितोपगमात्कु
किरजननवनकल्पितत्वेनयुज्यते ॥

समेवास्वषत्वायन्नभवस्यगतिनिरूपणमपसंहरति न
स्यादिति समेवस्तादिद्यापारासमवादित्यर्थः ये
नापिकारिणावहविपज्ञानकर्माविस्मानासादिनि
रतिपापपरमेश्वरप्रसादमहिम्नानिमानेनिर्मलीकृतो

शि॰ ले॰ टी॰ ९०

67

नःकरणःसेनःआगरेपिस्वमाहिशेषंनयस्येतिता
नब्रह्मविद्याकामानर्थिकस्यमहनोकन्तस्मजगतः
प्रबोधयस्थापावस्थायोःप्रमवप्रलयप्रतिपादिको
सुनिमवउस्तमहिमस्त्रविवादाः एवंचार्येतित्रपितः
तेत्समविचारेणबुद्धिमागनेदर्शयति इत्यस्त्रवा
दिनस्त्रिवीति इत्सामहस्तमःसमयोयस्याःसानाह
शिकल्लस्याआत्रत्मयेवस्यायेत्येमत्रपूर्वेवाकेनहेत
माहकल्पिनस्येति स्वामप्रपंचस्यैवेमर्थः वस्तादिह
हेयोपचन्नविद्यानप्रतीतिःनामसंगच्छमानोस्वमवदे
भ्रममात्ररूपासमर्थ्यमानाइतिसंबंधः असंगच्छमा
नत्वेहेतुहेषेः एवंचतायमावेनेति नवहेतु इत्य
समससमयास्त्रिः नचात्तबइतिकिंनस्वमात्रमवव
देवकेवलमात्रिरूपइत्यर्थः कल्पितनोपगमइति
मातिमासिकनोपगमइत्यर्थः केयादृशचितेविक
संदर्शयतिनिरूपाधिरितिनिरपेत्तश्चिदात्मैवसंसा
रकल्पकइतिप्रथमकल्पहृषयति मोत्तेपीति अव
हनेति अवहनापनेत्यर्थः अविद्यायाअपीति न
स्याश्रपिकादाचित्कत्वाभ्युपगमेप्यविद्यास्वहे: ए
वमेवाविद्योपहितस्यचिदात्मनोविद्यादिकल्पक
स्ववत्त्मपत्वानदभावादविद्यादिस्वसिद्धेनसंभवति
तथाचसदासंसारानुपलंभप्रसंगइतिभावः नन्वे
वमपिप्रथमाविद्यायाःकःकल्पकःनत्राह अनिद
मिति इदंप्रथमत्वाभावात्प्रथमाविद्यैवकाचित्त्वा
स्तिअतोनबोधावकाशइतिभावः नहीनवस्थेमो
ताकस्मानदोषायाविद्योपहितात्मनः प्रपंचकल्प

कत्वेन प्रतिसिद्धत्वमसर्वसर्वेश्वरवियोगविज्ञानकस्य क-
न निर्वाहाभावादित्याशयेनाह नानवस्थादोष
इति ननु जीवत्वं योगिभुक्ताविज्ञानयोर्जीवेशयो-
र्भिदाभ्रविद्यानखिनोर्योगः यदुक्तमकमनादस्य
ति सिद्धान्तविरुद्धमविद्यायाः प्रवाहानादित्वकृ-
त्वेनस्याः स्वरूपानादित्वस्यैव सिद्धान्तसंग्रहश्लोकेऽपे
न स्वबन्धप्रतीतेरित्येकेन नचेति ॥ ॥

अन्यथा साधनादिविभागानुपपत्तेरिति वाच्यं
यथा स्वप्ने कल्प्यमाने गोघटादि किं विमर्शेसि-
द्धत्वेन कल्प्यते किं विनष्टामीमुत्थायत्वेन
एवं जागरेऽपि किं विकल्प्यमानं सादित्वेन क-
ल्प्यते किं विद्यमानत्वेनावसाध्यनादिविभा-
गोपपत्तेः एतेन कारणविभागोऽपि व्याख्या-
त इति अन्येनवक्तनो नाद्येवाविद्यादिनत्व-
दृष्टिसृष्टिर्नोपपद्यते किं तु नानावचप्रपंच
मात्रमित्याह नन्वेवमपि श्रुतिमात्रप्रतीतस्य
विपरीतसर्गनक्रमादेः कः कल्पकः न
कोऽपि किमालंबनानर्थान्तराकाशः से
भूनइत्यादिश्रुतिः तिथ्रुपंचवस्तानामेका
वलंबनेनैवेहि ॥
सिद्धान्तस्वल्पमहत्त्वापिदोषमाह अन्यथेति अवि

ष्यादीनां स्वरूपानादित्वान्नपगम इत्यर्थः अन्नपयने
रीति उक्तविभागस्य लोकपाशसिद्धत्वादिति भावः
श्रुत्येकसमधिगम्यविशुद्धत्वेन न्यायातिरिक्तमात्रे दृष्टि
सृष्टिमपेक्ष्यैव साधनादिविभागबोधकलौकिकवै
दिकप्रमाणानां सिद्धान्तप्रवादस्यावलंबनत्वेनप्र
मविरोधं सदृष्टान्तमाह यथोत्यादिना किंचिदन्य
थेति किंचिदविद्यादिकमन्यथानादित्वेन कल्प्या
नेपूर्वपूर्वाविद्योपहितेनात्मनेत्यर्थः एतावता कल्प
नामात्रेणेत्यर्थः ननु प्रमाते विषयस्य कारणतया व
वादिदृष्टेः सर्वमतानां घटादिवीक्ष्यः अन्यथा कार्य॰
कारणविभागो न स्यात्तथा च विद्योपहितस्याविद्या
ध्यानुपकल्पस्येव तस्मिन्ने संसारकल्पकत्वेन संसारवतो जी
वस्यकत्वेन गुरुशिष्यविभागो देवतीर्थ उक्तस्यादि
विभागश्च न स्यादित्यत आह एवेनेति साधनादि
विभागोपपत्तिकथनेनेत्यर्थः व्याख्यात इति वस्तुतः
प्रमाते विषयस्य कारणत्वेऽपि सः न कारणत्वेन
कल्पते तथा अन्यदपि संभवदेव सर्वमूह्यमित्य
र्थः कस्य कस्याविद्योपहितस्यानेन परिहाराय
साधनादिविभागजनकस्य व्यवहारदृष्टेः संकोचमा
ह अथेतिति वस्तुन इति सत्रूपन इत्यर्थः नहि दृष्टि
सृष्टिः कुत्रापि नोपेयमानाभावादिति शंकने किंनि
मित्ता समवाययोः कार्यप्रपंचमात्रस्य प्रलयप्रभव
प्रतिपादकवत्त्रश्रुतिसिद्धत्वात्रैवमिति परिहरति न
नोमत्रेति अविद्यादेः सकाशादिति शेषः मात्रपदं कृ
त्स्नार्थकं ननु दृष्टिसमय एव प्रपंचस्योत्पत्तिरिति मतेपि

दृष्टिप्रायेण प्रत्यक्षप्रतीतिरेव विवक्षिता न परोक्षप्रती
तिः अपरोक्षप्रतीतिरेव विषयाविनाभूतत्वेन प्रातिभा
सिकविषयसाधकत्वात् परोक्षप्रतीतेस्तु न तथात्वात्
न तथा स्थिते सति बाधकमाशंकते नन्वेवमपीति श्रु
तिविरोधपरिहारः स्यात् ततः प्रत्यक्षत्वकल्पकत्वेपीत्यर्थः
यदि वियदादिसर्गः श्रुत्या प्रत्यक्षेण च प्रतीतो भवेत्तदा
प्रत्यक्षबलाद्दहरादेरिव तस्यापि प्रातिभासिकत्वसि
द्धिः संभवेत् न त्वेतदस्तीत्याशयेन मात्रेपदं दत्तं वाय्वा
दिसंग्रहार्थं प्रथममादिपदं वियदादिप्रलयनक्रमसं
ग्रहार्थं द्वितीयादिपदं कइति कल्पको न संभवत्येवे
त्यर्थः कल्पकाभावे उपपत्तिमाह दृष्टिसृष्टिवादी
न कोपीति नहि सर्वस्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यस्य वियदादि
सृष्टिक्रमादेः प्रत्यक्षमानतया श्रुतेरालंबना
भावादप्रामाण्यं स्यादिति शंकते किमिति तात्पर्यवि
षयीभूतार्थस्य सत्त्वाभावाऽप्रामाण्यापत्तिरिति परिहरति

निष्प्रपंचेति ॥

अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपंचं ब्रह्म प्रतिप
त्तिभवतीति तत्प्रतिपत्त्युपायतया श्रुतिषु
सृष्टिप्रलयोपन्यासो न तात्पर्येणेति भाष्या
द्युद्घोषः अर्थस्तु हि तात्पर्याभावे वियत्प्रा
णपादयो वियदादिसर्गक्रमादिविषय
श्रुतीनां परस्परविरोधपरिहाराय यत्नः
न वार्थः न्यायवृन्दमर्थमस्तुपपन्नतात्पर्ये

२
सि॰ले॰
वी॰
६५

69

नत्वहतेः उक्तं हि पाशुदर्पणे श्रुतीनां स्वविहितानामर्थैः
स्वीकृत्यदसिद्धेरिते ब्रह्मात्मैक्यपरत्वात्तनासां
नैवविधित्वमिति ज्योतिष्टोमादिश्रुतिबो
धितानुष्ठानात्फलसिद्धिः ॥

ननु सृष्ट्यादिवाक्यानां श्रुतार्थपरित्यागेनाश्रुतार्थना
मर्थकल्पनमयुक्तं किं तु श्रुतानुसारेण वियदादिसर्गा
सत्यत्वफलकस्य च कल्पनमेव युक्तमित्याशङ्क्याह अध्या
रोपेति यथा लोके गगनतत्त्वबोधनाय प्रवृत्तः कश्चि
न्मध्यमे नैल्यवैपुल्याद्यध्यारोपोपेतं गगनं ग्राहयित्वा
पश्चात् नेदं वस्तुतो नैल्यादियुक्तमिति तदपवादेन नी
रूपव्यापकमुदासीनं गगनतत्त्वमिति बोधयति । त
था वेदान्ता अपि प्रथमं वियदादिसर्गप्रलयादिका
रणं सृष्ट्यादिवाक्यैः प्रतीयते न तु लोत्मध्यारोपितस
र्गादियुक्ततया ब्रह्म ग्राहयित्वा पश्चात् निषेधवाक्यै
रध्यारोपितसर्गाद्यपवादेन निष्प्रपंचब्रह्मात्मैक्यं प्र
तिपादयंति तथा च सृष्ट्यादिवाक्यानां निषेधवाक्या
पेक्षितनिषेध्यसमर्पकतया तदेकवाक्यतापन्ना
नां निष्प्रपंचब्रह्मप्रतिपत्त्युपयोजनकत्वमेव न तु स्वार्थे सृ
ष्ट्यादिप्रतिपादनमात्रेण चारितार्थ्यमर्थवादादीना
मिव तेषां स्वार्थप्रतिपादने फलाभावात्तन्निष्फलेऽर्थे वे
दतात्पर्यायोगादित्युक्तमेव स्वाध्यायागतिति निष्प्रपंच
ब्रह्मात्मैक्ये तात्पर्यकल्पने न ह्यानस्य मुक्तिफलकता
याः श्रुतिसिद्धत्वादेवं च प्रथममध्यारोपेणा सर्गप्रपंच

ब्रह्मघ्नि पतिर्भवति पश्चात्स्ये चापवादेन नस्ये
व ब्रह्मणोनिष्क्रयं चव्रतिपतिर्भवति पूर्वं प्रतिप
त्तिश्रौतरस्मृतिपतेः शेषपवनस्वतंत्रेति निष्कर्षः
प्रपंचवस्तुमाध्यादिष्वेव द्रव्य इत्यर्थः शांकने वाच्य
इति नहीत्यस्य व्याख्यानं तात्पर्याभाव इति विषदा
दि सर्गनक्रमादाविति शेषः प्रत्तो वार्थः सूत्रका
रभाष्यकारयोरिति शेषः तात्पर्यविषये विद्यमान
स्यापि श्रुतिविरोधस्य किं चित्करत्वादिति भावः
परिहरति नवार्थ इति न्यायेति विपत्याणपादद्व
यगतापिकरणे श्रुतिरूपिता ये सिद्धान्तन्यायाः
तेषां वैयर्थ्यमित्यर्थः तेषां न्यायानां स्मृत्यादिवा
क्यार्थाविरोधनिर्णायकत्वे हि ते तानामपि श्रुति
तात्पर्यविषये कचिदेव विरोधप्रसक्तो नतत्समाधानता
यउपयोगस्तेषां प्रविष्टतो स्मार्णये न प्रहूतः सूत्रका
रादियत्नो व्यर्थोस्वात्रित्यर्थः तन्महत्तेरिति विपत्याणपा
दयोः प्रहृतेरित्यर्थः स्मृत्यादिश्रुतीनां स्वार्थे तात्पर्य
मभ्युपेत्यैव विपत्याद्यादि प्रहृतेरित्यत्र कल्पतरुका
रसंमतिमाह उक्तं हीति इदमिति विरोधसमाधा
नमित्यर्थः इहेति विपत्याणपादयोरित्यर्थः त
शब्दो व्यापारणानां स्मृत्यादिश्रुतीनां ब्रह्मणैत्यै
कपरत्वादेवतत्तात्पर्येनात्स्त्येव तासां स्वार्थेपि ता
त्पर्यं वा कर्मभेदप्रसंगात् स्वार्थे फलाभावाद्वेत्यर्थः
एवं हि सति विवादे स्मृत्यादिश्रुतीनां निरालंबनत्वं
परिहृत्य कर्मोपासनावाक्यानामपि निरालंबनत्वं
परिहरति ज्योतिष्टोमेत्यादिना ज्योतिष्टोमादिश्रु

त्वात्स्वर्गादिसाधनत्वेन बोधितस्य यागादेरनुष्ठानात्
स्वर्गादिफलसिद्धिरित्यर्थः ॥ ॥

स्वाप्नश्रुतिबोधितानुष्ठानप्रयुक्तफलसं
वादवत्त्वा ज्योतिष्टोमादिश्रुतीनां बसत्त्व
शुद्धिद्वारा ब्रह्मलिङ्गानामर्थोज्ञाप्रामाण्यमि
त्यादिदृष्टिसृष्टिवादनप्रक्रिया सप्रपञ्च
ञ्चाकरेपवद्धवाः अयमेको दृष्टिसमस
मयाविश्वसृष्टिरिति दृष्टिसृष्टिवादः अय
न्तदृष्टिरेव विश्वसृष्टिः दृश्यस्य दृष्टिभेदेप्र
माणाभावात् ज्ञानस्वरूपमेवाहुर्जगदेत
द्विचक्षणाः अर्थस्वरूपं भ्राम्यन्तः पश्यन्त्य
न्ये कुदृष्टय इति स्मृतेश्चेति सिद्धान्तमुक्ता
वल्यादिदर्शितो दृष्टिसृष्टिवादः द्विविधे
ऽपि दृष्टिसृष्टिवादे मनः प्रत्ययमलभमानाः
केचिदाचार्याः सृष्टिदृष्टिवादं रोचयन्ते ॥

स्वाप्नेति स्वप्ने हि कश्चित्कदाचिज्ज्योतिष्टोमादिश्रुतिं
कल्पयित्वा ततः साधनविशेषमुपलभ्य तदनुष्ठाना
त्फलं लभते न तु स जागरणेऽपि स्वर्गादि फलं लभत
इत्यर्थः वस्तुतस्तु स्मृतिमात्रप्रतीतवियदादिसर्गत
त्क्रमादेरिव श्रुतिमात्रप्रतीतस्वर्गादिफलस्याप्यसत्व

मेवाभिप्रेत्यकल्पकाभावप्रसक्तत्वादिति वोध्यं
नहि नाशस्याप्रमाण्यं स्यादिति नेत्याह ज्योतिष्टोमा
दिश्रुतीनां चेति कर्म्मवाक्यैरुपासनावाक्यैश्च वि
हितानि कर्म्मोपासनान्यनुतिष्ठतः सत्वशुद्धिर्भव
ति शुद्धसत्वस्य चाधिकारिणो वेदान्तवाक्यं ब्रह्म
प्रमितिं जनयतीत्यतश्च कर्म्मोपासनाकाण्डयोर
पि कारित्वेऽपादनद्वारा ब्रह्मप्रमिति शेषत्वात् योऽस्त
दैवनाप्रयं न स्वार्थे स्वर्गसाधनत्वादाविति नाप्रा
माण्यप्रसंग इति भावः नच वेदान्तानामशेषतो
ब्रह्मप्रतिपत्तिपरत्वे नाशिमानमिति वाच्यं सर्वे वे
दा यत्पदमामनंतीति तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा
विविदिषन्तीत्यादिश्रुतिसहस्रस्य नत्वमानत्वादित्या
दिकमभिप्रेत्याह इत्यादि दृष्टिसृष्टिवादनप्र
क्रियाप्रपंचयस्त्विति अयमेको दृष्टिसृष्टिवाद इ
ति सेवयः अन्यस्तु सिद्धान्तमुक्तावल्यादिदर्शितः
दृष्टिसृष्टिवाद इति सेवयः द्वितीये निरूपयति दृ
ष्टिरेवेति दृष्टिर्दर्शनं स्वप्रकाशज्ञानस्वरूपमिप्र
ष्यः प्रतिकर्म भवति दृश्यप्रपंचनाशात्प्रागेव ज्ञा
नस्वरूपमेव प्रपंचस्याप्यत्र तेन वस्तिनुत्वं सनसः
ष्टिरिसृच्यत इति ननु दृग्दृश्ययोर्भिन्नयोरभिन्न
सत्ताकत्वरूपेनादात्म्यमसिद्धमित्याशंक्याह दृश्य
स्येति दृष्टिस्तानेनत्स्माद्भेदेऽभिन्नसत्ताकत्वेऽत्यर्थः
अप्यध्यासनत्वट इत्यादिरूपेण सद्रूपस्यज्ञानस्यचं

२
सि॰ ले॰
टी॰
७१

71

तदेकसामानाधिकरण्यप्रत्ययो न स्यादिति भावः
स्वभावेनेति प्रपञ्चसिद्धमित्यर्थः अर्थस्वरूपमि
ति अर्थ्यपदं स्वनेत्यपरं कुतः स्यादिति कनकं हि वि
नष्टानाद्यर्थः नच स्वेनेत्यगदस्यैकुतस्य योग्यानाः
तानस्वरूपसत्तापेक्षया भिन्नसत्ताकं प्रपंचतीमन्तरा
येन भेदस्यापवादाद्वनयोरभेदसत्ताकत्वसिद्धेरि
त्यर्थः स्वनेष्वेति चकाराद्भुनेवेत्यर्थः विहीदं सर्व
मित्यादिश्रुतिरुदाहर्तव्या मनः प्रत्ययोमानसोऽवि
षासः प्रामाणिकत्वनिश्चयः नमत्तभमानाद्यर्थः
नदृलाभेव हेतुः नायत्स्वपेचस्यापि प्रातिभासिकत्वा
भ्युपगमो विषयादिसर्गाद्यपलायः कर्मोपासना
कोपार्ष्णाजुष्ठानार्थीन स्वर्गलोकब्रह्मलोकाद्यपला
पोन्नायतिवत्ताराग्रजुविषयानप्रतीते भेदेऽमबेद्यत्यादि
रितिद्रष्टव्यं ॥ ॥
श्रुतिदर्शितेन क्रमेण परमेश्वरस्य हि समस्तान
सत्ताकमेव विश्वं नतद्विषयप्रमाणावन
रणेन समस्तस्य हि स्थितिर्हि रीति नचैवं प्रपंच
स्य कल्पितत्वाभावे श्रुत्यादिप्रतिपन्नस्य हि ब्र
ह्मपादिमनः प्रमत्तादिप्रतिपन्नार्थक्रिया
कारित्वस्य च तत्सत्तामेवाभ्युपगन्तव्यादि
तिवाच्यं शुक्तिरजतादिवत्सप्रयोगसंस्कार
दोषत्रयप्रणयिप्रमाणज्ञानसंस्कारदोषत्रयेण

वाकारत्वरूपेणासत्त्वन्तथाकल्पनासमस
मयत्वाभावेपित्तानेकनिवर्त्यत्वरूपस्यसद
सद्विलक्षणत्वरूपस्यप्रतिपन्नोपाधिगत
त्रैकालिकप्रतिषेधप्रतियोगित्वरूपस्य
वामिथ्यात्वस्याभ्युपगमात् सत्यत्वपक्षेप्र
पंचेऽस्मद्रूपमिथ्यात्वाभावेनतनोभेदात्

सच्चिदद्वयपदं व्याचष्टे श्रुतिदर्शितेनेत्यादिना प्रप
सिद्धान्तेपंचकत्वे नैवेत्यमिति उक्तरीत्यामायामात्रि
कत्वेप्रपंचस्यस्वीकृतेसतीत्यर्थः कल्पितत्वाभाव
सत्वमेवाभ्युपगन्तव्यमितिसंबन्धः प्रपंचः सत्यः
श्रुतिसिद्धत्वात् ब्रह्मवत् नचतस्यप्रमत्तसिद्धस
श्रुतिसिद्धत्वमसिद्धमितिवाच्यं तस्यस्वरूपेणप्रत्य
तसिद्धत्वेसृष्टिप्रलयादिविशिष्टतयाश्रुतिस्सत्या
दिसिद्धत्वात् तथाप्रपंचः सत्यः अर्थक्रियाकारित्वा
त् स्याप्यर्थक्रियाकारित्वब्रह्मवत् नचहेत्वसिद्धिः
पृथिवीजलादौतस्यप्रत्यक्षादिसिद्धत्वादितिभावः
प्रपंचस्यब्रह्मवत्पारमार्थिकसत्यत्वेहेतुद्वयमुपयोज
कमनोनापसिद्धोनापतितिरित्याशयेनपरिहरति
शुक्तिरजतादिवदिति वियदादिप्रपंचेशुक्तिर
जतादाविवकल्पनासमसमयत्वस्यदृष्टिसृष्टि
वाद्यभिमतस्याभावेपिपारमार्थिकसत्यत्वविक
हस्यमिथ्यात्वस्याभ्युपगमादितिसंबन्धः वियदा

सि. ले.
टी.
७८

72

दिशप्रपंचे कल्पनासमसमयत्वाभावे कारणत्रयाज्ञ
सत्वहेतुः संप्रयोगस्य स्वसमसमव्यापित्वाभावात्
संप्रयोगस्यानेकाधिष्ठानसामान्यत्वान्निक्षिप
ति अधिष्ठानज्ञानेनेति मिथ्यात्वनिर्वचने यावद्
बाधयति ज्ञानेनेत्यादिना अधिष्ठानतत्त्वज्ञानमा
त्रनिवर्त्यत्वरूपस्य समर्थः सद्विलक्षणत्वमात्रे अस
त्यतिव्याप्तेः असद्विलक्षणत्वमात्रे सति ब्रह्मण्यपीत
व्याप्तेश्चानुभयोपादाने प्रपंचस्यानुभयविलक्षण
त्वप्रमाणसिद्धमिति भावः प्रतिपन्नेति ब्रह्मणोप्र
तिपन्नस्य प्रतीतस्यारोपितस्येति यावत् ब्रह्मो
पाधिरूपाधिष्ठाने न तु ब्रह्मणि तस्यैव त्रैकालिको निषे
धः श्रुतिगम्यो यत्नाभावो स्तिनत्रयनियोगित्वनस्या
त्वनत्वमिति भावः नत्वारोपस्थलेऽपि घटादिकेनाप
याभाव्यादिज्ञाननिवर्त्यत्व सत्यादेः कपर्दे दत्ते ज्ञान
मात्रनिवर्त्यस्य घटस्यत्वादिभिरनंगीकारात् न
सम्यक्त्वपदत्वविशेषः तथा प्रपंचे परैः सद्रूपत्वांगीका
रेण सद्विलक्षणत्वानंगीकारात् द्वितीयेलक्षणे
पि न सम्यक्त्वपदत्वविशेषः प्रपंचस्य तदुपादाने ब्रह्म
णि अधिष्ठाने इव घटाद्युपादाने वस्तुनिष्ठहेत्रैका
लिकनिषेधस्य परैरनंगीकारात् न तृतीयेलक्षणे
पि परमतविशेषः इत्याशयेनाह सम्यक्त्वपदत्वमिति

ननु एवमहंकारतद्धर्माणामपुरुषरूपमिथ्या
त्वे विषयादिवत्कल्पनाभावेपि सिध्यतो

त्तिभाष्यटीकाविवरणे शुनदथ्यामेका
रणत्विनयसेपादनादिरूपोवार्थइतिचे
त् अहंकारादीनामपिकेवलमात्तिवय
नयाग्रु क्रियजनवत्प्रातिभासिकत्वमभि
मतमितिविन्तव्यंवा वार्थाः अभ्युपेत्यवादमा
त्रेनदृहितीयापिद्यानवत्सात्मप्रमाणस्य
चैतन्यस्यत्वादिनवत्सकारणत्विनयसेपाद
नग्रंथस्यचैतन्यस्यप्रमाकरणत्ववेदांतकर
णत्वादिकल्पनाभंगप्रसंगेनप्रौढिवादत्व
स्यस्फुटत्वादितिरामाहृयाचार्याः नत्वेहं
हिस्वरूपिवादेस्वहिहविवादेवमिथ्यात्वसं
प्रतिपत्तेः कथमिथ्याभूतस्यार्थक्रियाका
रित्व सम्भवदितिहमः नतुसामनत्वादि
साध्यावगाहनादिरूपार्थक्रियाप्रसंगेव
किंतत्जाग्रत्नलादिसाध्यासातत्या ॥

दृष्टिसृष्टिवाद्येवपांकमे नन्वेवमिति ज्ञानैकनिव
र्त्यत्वादेः मिथ्यात्वस्वरूपत्वेसनीमर्थः अहंकारत
द्धर्माणामपिउक्तरूपमिथ्यात्वविपर्यादिवत्सिध्यः
तीतिसंबंधः कल्पितत्वाभावेपीति प्रातिभासिकत्वा
भावेपीत्यर्थः नत्वदमहंकारादिपरं विदात्मनोपि
ह्यानत्वादिसमर्थनमादिपदार्थः अभिमतमिति

२
सि॰ ले॰
टी॰
७३

73

भाष्यकारादीनामिति शेषः तथाचानन्तरोपपादनादि
यन्तः सफल इति भावः अहंकारनह्मीणांके व
लमाहुर्वेदान्तेपि शुक्तिरजतादिवत् प्रातिभासि
कत्वं कम्बुकंठे व्यवहारकाले वाध्यानुपलम्भाद
नेवस्तुगत्या तेषां प्रातिभासिकत्वाभावेपि तदनु
पेत्य कारणत्रयसंपादनादियन्तः नेः क्रम इति परि
हारान्तरमाह अभ्युपेमेति तद्भाष्यादि प्रातिभासि
कत्वमभ्युपेमवचनमेव न वस्तुगतिमनुरुध्येत्य
र्थः अद्वितीयापि ज्ञानब्रह्मात्मनि प्रमाणं चेत
यमिति प्रतिपादयति श्रीकाविवरणादिगतमग्र
थ्यसमोहिवादनस्यप्तनादिति संवेयः मोहिवाद
वेदयतीमाह चैतन्यस्य प्रमाकरणत्व इति ब्र
ह्मप्रमाकरणत्वमर्थः अपनिषदत्व श्रुमन्तसा
रेणवेदान्तानामेव ब्रह्मप्रमाकरणत्वकल्पनेत्यर्थः
वेदान्तजन्यब्रह्मप्रमायाः अपरोक्षत्वकल्पनमादि
पदार्थः प्रपंचस्य परमार्थत्वे सर्वमर्थक्रियाकारि
त्वमप्रयोजकमिति सूचितेन दष्टकं मिथ्याभूतस्य
शुक्तिरूप्यादेः कटकाद्यर्थक्रियाकारित्वादर्श
नादितिमतापाकते नन्विति अर्थक्रियाकारित्व
सत्वव्यभिचारीति परिहरति स्वप्नवदिति सा
मजलादावतगाहनादिरूपार्थक्रियाकारित्वम
स्ति न च सत्वं तेनास्तीति व्यभिचार इत्यर्थः नन्वर्थ
क्रियाकारित्वमात्रं न हेतुः किंतु समर्थ्यक्रियाका
रित्वं तच्च स्वाप्नजलादौ नास्तीति न व्यभिचार इति

शोकेने नन्विति असत्त्वमेव ननु सत्त्वमीत्यर्थः असत्त्वे
वेति पाठेऽसत्त्वानन्तु सत्त्वेनार्थः नहि प्रपंचः सत्त्वं
सत्त्वार्थक्रियाकारित्वादित्यत्र हेतुमसिद्धमाह स्विद्धा
नी किंन्विति जाग्रज्जलादिसाध्यासाध्यक्रियासत्त्वा
किमिति सबंधः न स्वाप्नोव्यापारो किं शब्दः आने
पार्थः सा सत्त्वानुभवस्येवेत्यर्थः आजोहेतुसमर्थनि प
नि परिहाराय अर्थक्रियाकारित्वमात्रं सत्त्वप्रयोजकं
वाच्यं न तु स्वाप्नजलादावपि स्वेवेति व्यभिचारनादव
स्थाप्तमिति भावः ॥

अविशिष्टस्वभयज्ञापित्वसमानसत्ताकार्थ
क्रियाकारित्वमिति केचित् अहेतुर्विद्याचा
र्यास्त्वाहुः स्वाप्नपदार्थानां न केवलं स्वबोध
व्याप्यार्थक्रियामात्रकारित्वं स्वाप्नाङ्गनाभु
जंगमादीनां तद्बाध्यसत्त्वभयादिजनक
त्वस्यापि दर्शनात् स्वाप्नविषयजन्यस्यापि
हि सत्त्वभयादेः प्रबोधानन्तरं तद्बाधेऽनुभू
येन प्रत्युत प्रबोधानन्तरमपि मनः प्रसाद
शरीरकंपादीनां महत्तद्वहत्तिदर्शना
त्स्यापि सत्त्वमेवावसीयते अतएव स्वाप्ना
नां पुनरपि सत्त्वजनकविषयगोचरत्वमे
वोक्ताश्चमाहत्ये सत्त्वमेव प्रद्वेषः संभवति च
त्वमेतानवदतः करणाहीनत्वप्रसत्त्वम

पादेकदयः ॥

नन्वसामञ्जस्यादौ सत्यार्थक्रियाकारित्वाभावेऽपि
स्वसमानसत्ताकार्थक्रियाकारित्वमस्त्येव नहि
जाग्रत्स्वप्नव्यवस्थापितदत्तेनेनावनावदभिमतपर
मार्थसत्यत्वसिद्ध्यनीत्याणापेन परिहरति अविशि
ष्टमिति उभयत्रापीति जाग्रत्स्वप्नावस्थाद्वयेपीत्य
र्थः स्वपदस्यार्थक्रियाहेतुत्वमुक्तं वस्तुपरं समवादीति
त्वम इति समाधाने स्वप्नेवदर्थक्रियासम्पादनम व
ति जागरेण सामस्यतिवैषम्यं कायेप्रतिवेद्याके
पांचित्समाधाने दर्शिते इदानीं स्वप्नादिपदार्थाना
मपि सत्यार्थक्रियाकारित्वदर्शनात्स्वहेतोर्वैषम्य
मिति परिहारान्तरमाह अथैनेति प्रबोधवाध्यार्थ
क्रियामात्रमाभिकी प्रबोधावाध्यार्थक्रियास्व
मकालीनापि व्यावहारिकसत्येवेति विभागस्तथा
वस्वामपदार्थेनोप्रातिभासिकार्थक्रियाकारित्व
मात्रं केवलेन भवति किन्तु व्यावहारिकार्थक्रिया
कारित्वमप्यस्ति स्वप्नेङ्गनादीनां व्यावहारिका
र्थक्रियाकारित्वे कैमुतिकन्यायसिद्धमिति मिथ्या
त्वपक्षेनार्थक्रियाकारित्वानुपपत्तिरिति भावः न
नु स्वाप्नमभ्यङ्गनाङ्गनादिरूपविषयाणां प्रबोध
वाध्यत्वदर्शनात् न कार्यमपि स्वस्त्वादीनां कथं प्र
बोधावाध्यत्वमित्याशंक्याह स्वाप्नविषयेति न प्र
बोधावाध्यस्त्वादिजनकत्वस्य स्वप्नभुञ्जङ्गादीनां प्रबो
धावाध्यभयकम्पादिजनकत्वस्य च दर्शनादेवच

व्यावहारिकत्वाग्रमपदार्थानां ॰ त्रुटन् हिमवोधा
नंतरं स्वप्नकाले सुखभयादिकेसमनाभूदिति
सुखभयादेर्वोधोऽनुभूयत इत्यर्थः प्रसुप्तेति
वर्तमानसुखानुभवकार्यमनः प्रसादः वर्त
मानभयदुःखानुभवकार्यं गात्रकंपादिः तत
श्च प्रबोधानंतरमनुवर्तमानत्वेगमकंमनःप्र
सादत्वादितथावर्तनदर्शनेनंतरमनुवर्तमानसुभ
यादेः सत्यत्वात् प्रबोधात्प्रागपि तस्य सत्यत्वेति
श्रीयत इत्यर्थः समकालीनमपि सुखभयादि
कंत्वाग्रत्सुखादिवत् व्यावहारिकसत्यमेव तत्प्रा
तिभासिकं प्रबोधानंतरं बाधाभावात् तदनंतर
मप्यनुवर्तमानत्वाच्चेति निष्कर्षः स्वाप्नसुखभयादेः
सत्यत्वे गमकांतरमाह अनयेवेति स्वाप्नभयादे
रप्रातिभासिकत्वादेवेत्यर्थः रागद्वेषयोः सत्यसु
खेऽः खेगोचरत्वनियमादितिभावः ननुस्व
मे सर्वस्य वासनामात्रत्वात् कथं सत्यस्य भया
देः संभव इत्यत आह संभवति चेति तदेतस्स
ंक्षेपेण समर्पणीजिकस्यानुसारेणकल्पनकु
कारैर्मीनं सहतित्रूपत्वानस्वीकारात् तदेतत्तः
करणपरिणामरूपभयादेर्व्यावहारिकस्य सं
भवः तदतिरिक्तपदार्थानामेववासनापरिणा
मत्वेन प्रातिभासिकत्वाभ्युपगमादितिभावः ॥

२
सि॰ ले॰
टी॰
७५

75

नचस्रगंगनादिज्ञानमेवसुखादिजनकं
नत्वसदेवेतिवाच्यं तस्यापिदर्शनस्पर्श
नादिहेतुरूपस्यस्वसंप्रपंचसालिगाच्य
लस्यकल्पनामात्रसिद्धत्वात् नह्युपरते
द्वयस्यवस्त्रादिहेतवः सन्त्याभवन्ति न
वनहिघयापरोक्षमात्रेसत्वजनकेनत्व
सातिरूपंसदेवेतिवाच्यं दर्शनास्पर्श
नेकाभिन्नाः पदास्पर्शनान्पाणिनास्प
र्शनेभुजंगस्यामर्मस्थलेस्पर्शनात्मर्मस्थ
लेस्पर्शनेवसत्वविशेषस्यभयविशेषस्य
वानुभवसिद्धत्वेनतस्यैवापिननत्वभया
दिविशेषस्यकल्पितदर्शनस्पर्शनादिवि
शेषजन्यत्वस्यवक्तव्यत्वादिति नयाज्ञा
गरेच्छादिप्रकाशानन्मननत्रम्पुरुषां
नरनिरीक्ष्यमाणालोकवस्थाप्रवरकेन
घः प्रविष्टेनपुंसाकल्पितसत्तसमस्म
प्रसिद्धसत्तसमसोऽपिविनाऽर्थक्रियाकारित्वंद
ष्टेनननेप्रतिच्छटायावरणीपायानय
नेनदपसरणनत्रयनेपुनरावरणमिमा
दिदर्शनादित्यपिकेचित् ॥

नन्वत्र भयादिकं न भुजंगमोऽगनादिपदार्थज
न्यं किं तु तज्ज्ञानजन्यं तथा च ज्ञानस्य समना
दसत्त्वात् तस्य स्थायिकार्यस्य जनकत्वमेतदस्मिन्
नुपपन्नमिति शंकते नन्विति न त्वसदेवेति वदता
वक्तव्यं किं तन्मनोमात्रजन्यत्वमिति रूपं किं वा तत्तादि
जन्यत्वमिति रूपं केवलमात्ररूपं वा आद्येऽपि किं तन्
मात्रे भयादिहेतुत्वं स्वासमभुजंगमादिरूपविषय
विशेषितेन नाद्यः यत्किंचिज्ज्ञानवत्त्वेन तत्तादृशभ
यादिप्रसंगात् न द्वितीयः वृत्तिमात्रस्य सत्त्वेऽपि
विषयस्यासत्त्वेन तादृग्विशिष्टस्याप्यसत्त्वात् मानसि
कत्वात् तथा च प्रातिभासिकत्वान्नाद्यावहारिकार्थक्रि
यासमर्थत्वेनोदाहरणं भवत्येवेति मत्वा प्रथमविकल्प
त्रयमध्ये द्वितीयं दूषयति तस्यापीति ज्ञानस्यापीत्य
र्थः नन्वत्रादिजन्यमेव दर्शनस्पर्शनादिरूप
सम्यग्ज्ञानं तु तेनोपपद्यते न चाह नहीति न तीयं शंक
ने न च वदति दूषयति दर्शनादिमादिना कामि
न्याः दर्शनात्भयाः स्पर्शनेतस्यापत्वपदास्पर्शनात्
पाणिना स्पर्शने सुखविशेषस्यानुभवसिद्धत्वेने
नेति संबंधः भुजंगमस्य मर्मस्थले पुच्छादेः स्पर्श
नात् मर्मस्थले शिरसि स्पर्शनेव भयविशेषस्यानु
भवसिद्धत्वेनेति संबंधः स्वप्नेऽपीति यथा जागरे सु
खविशेषभयविशेषादेर्दर्शनस्पर्शनादिरूपहेति
विशेषविशिष्टविषयापरोक्ष्यजन्यत्वेन तद्विषया
परोक्ष्यमात्रजन्यत्वेन तन्मात्रस्यैकरूपत्वेन कार्यविशे

२
सि॰ ले॰
टी॰
७९

76

घाप्रयोजकत्वात् तथात्वेऽपि तथात्वेन न हि ष-
यापरोक्षमात्रस्य सातिरूपस्य सम्यक्त्वेऽपि स्वस्वभया-
दिजनकस्य प्रातिभासिकदर्शनादिरूपतिविशेष
विशिष्टस्य तन्न हि विषयापरोक्षस्य प्रातिभासिक-
त्वात् प्रातिभासिकाद्व्यावहारिकस्य स्वभयादि
सम्भवइत्यर्थः एवंस्वभावस्यायामसत्यानस्या
र्थक्रियाम्रदाहस्य जागरेऽपि नाम्रदाहरति तथे
ति प्रकाशानन्तमोपः नत्वैमेरपवरकस्थैः प्रकृष्टा
नरैः निरीक्ष्यमाणालोकः नष्टनीत्यर्थः अपवर
कस्वस्य ग्रहेनत्वत्यालोकासत्वप्रकाशाव्याहतयेप्र
कृष्टानरनिरीक्ष्यमाणत्वविशेषणं दृष्टमित्येतन्यपे
वयति नेनेति संतमसेनेत्यर्थः अपिशब्दस्तथा
नागरेऽपीतिसंबंधः ॥

अमेन्द्रपानावगाहनाद्यर्थक्रियायां जला-
दिस्वरूपमात्रमुपयोगिन्न तज्ज्ञानेमन्यत्वेनस्य
कारणत्वन्तद्वच्छेदकत्वेयाप्रभावादिति कि
मेन नचैवंसतिमहुमरीचिकोदकस्य क्रि
रजनादेरपिप्रसिद्धोदकाद्युक्तिनार्थक्रिया
कारित्वप्रसंगः मरीचिकोदकादावुदक
त्वादिजातिनीत्यस्तीति नहि विषयकभ्रमस्यो
दकत्वादेरपित्वेनतद्व्यवहारस्वनभव
संस्कारजन्यत्वप्रयुक्तमिति तत्त्वशुद्धिका-

ताद्विमर्शेन तदर्थक्रियाप्रयोजकोदकत्वा
दिज्ञानस्याभावादेव तदप्रसंगात् न चाप्यु
दकत्वादिज्ञानविरहस्य तथात्वे हि शिष्योल्ल
खितभ्रमविरोधादुदकार्थार्थी न स्यात्प्रवृ
त्त्यभावप्रसंगाच्चेति ॥ ॥

भ्रमेतीति जगत्सत्यत्ववादिभिरपि हि स्वार्थक्रिया
कारित्वमेव सत्यत्वमिति वक्तव्यं तथा कानेऽर्थक्रियानु
त्पादनात्पंचदादेरसत्यत्वप्रसंगात् किंतु सत्वम
र्थक्रियाप्रयोजकमिति वक्तव्यं तथा च किं सत्वम
र्थक्रियाकारणमभिप्रेतं किं वा कारणतावच्छेदकं
नोभयथापीत्याह यानेत्यादिना जलादिपदं जलत्वा
देरपि संग्राहकं बोध्यं उपयोगीति जलादिस्वरूप
कारणतया जलत्वादिस्वरूपकारणतावच्छेदकत
येति विभागः मात्रपदव्यवच्छेद्यमाह न तु जनमिति
सत्यत्वस्य जलादिस्वरूपातिरिक्ततया कारणताभा
वादतिप्रसक्ततया कारणतावच्छेदकत्वाभावादेवेत्य
र्थः किं तैरिति सत्यत्वेनेत्यर्थः तथा च सत्यत्वाभावे
पि प्रपंचस्यार्थक्रियाकारित्वसंभवात् मिथ्यात्व
विरोध इति भावः ननु सत्यत्वस्य तदर्थक्रियाका
रितायामतिप्रसक्तत्वेऽप्यर्थक्रियाकारित्वसामान्ये
सत्वमनतिप्रसक्तत्वादवच्छेदकमेवास्त्वित्याशयक
माशंकते नवैवं सतीति सत्यत्वस्य कारणतासामा
न्यानवच्छेदकत्वे सतीत्यर्थः एवं सति प्रसंगा इति न

२
सि॰ ले॰
बी॰
३३

77

वेत्यत्र हेतुमाह मरीचिकोदकादिविति मरुभूमि
संसृष्टासु मरीचिकासु समारोपितेनेत्यर्थं मरीचिको
दकेन स्नानपानाद्यसम्भवान्नत्रोपपन्नालिकयन्नेहि
तोयमिदमुदकमिति शाब्दोल्लेखविभ्रमापद्यमानाका
नस्यान्यथासिद्धिमाह नहि विषयकभ्रमस्येति मरी
चिकोदकविषयकभ्रमस्येत्यर्थः उदकशाब्दोल्लेखि
यः सर्वानुभवः स उदकविषयः नत्वन्यसंस्कारज
न्यतामरीचिकोदकस्य तन्मूलकेन च्छब्दोल्लेखिव
भित्यर्थः प्रयोजकेति प्रतिद्वेषकस्योदविनार्थक्रि
यापानादिरूपानस्यामुदकत्वजातिः प्रयोजिका
उदकादन्यत्रपानादेरदर्शनात्तथा प्रसिद्धरजता
देरु विनार्थक्रियाकटकादिलक्षणातत्र वरज
तत्वादिकं प्रयोजकमदोटीकटकाद्यर्थक्रियाद
र्शनादितिभावः नदप्रसंगादिति प्रसिद्धोदका
द्युविनार्थक्रियाकारित्वप्रसंगाभावादित्यर्थः
मरीचिकोदकादावर्थक्रियाकारित्वप्रयोजक
जातिमभ्युपगम्याप्युक्तानिप्रसंगपरिहार इति नह्या
पीत्यादिना मरीचिकोदकादावपीत्यर्थः अन्य
थेति तत्र जलत्वादिजात्यभावे सतीत्यर्थः नेत्रेति
मरीचिकोदकादाविह नावच्छेदकजलत्वादिवै
शिष्ट्यभानेविनान दर्शिनस्तत्र प्रवृत्तिर्नसंभवती
ति भावः ॥ ॥
प्रातिभासिके सर्वदृष्टसजातीयत्वव्यवहा
रान्तरोपितेनामनेकचिदपिज्ञानविरोध

ज्ञानेन समूलाख्यातिहतिसंभवात्
कचिदधिष्ठानसामान्यज्ञानोपरमेणाके
वलाख्यातिनाशात् कचिद्गंगादौवल्ल
पावह्याद्यख्यातस्थलेदाहपाकादिप्रयो
नकस्योलसर्पादेरनध्यासाद्वनवतो
र्थक्रियाभावोपपत्तेः कचित्कासांचिदर्थ
क्रियाणामपिद्यमाणत्वाच्च मरीचिकोद
कादिव्यावर्तकस्यार्थक्रियायायोगित्वप
सवकैव्यानेव स्मृतिविरुद्धेमन्यत्वादिना
दुर्ग्रहेत्रिकालावाध्यत्वंविहायदोषवि
शेषाजन्यरजतत्वादेरेवरजतत्वादुविनार्थ
क्रियायायोगित्वपस्यवकेपाकत्वाच्च न
स्मान्मिथ्यात्वेप्यर्थक्रियाकारित्वसंभवा
न्मिथ्यैवमर्पवोनसत्यइति ॥

किंचशुक्तिरजतादौ सत्यरजतादौवरजतत्वा
दिजातेरेकस्याप्रभावेप्रातिभासिकाख्यासेशुप्र
वैरुप्यसाजात्यव्यवहारोभाषादिगतोनस्यात्
नरत्वरोपेनापिनरजातिरंगीकृतेद्वैन्यापोपेना
ह प्रातिभासिकेइति कचिदिति हेमरीचिको
दकभ्रमानंतरेस्नानाद्यर्थसमीपंगतस्यमेदंजल

१ सि· ले·
टी·
७८

78

मरीचिमात्रमिति विशेषदर्शने सति जलाख्यास
स्य समूलात्तानेन सहैव नाशान्ननु नतोऽर्थक्रियो
त्पत्तिरापादयितुं शक्योऽर्थः कश्चिदपि ज्ञानेनि
शुक्तादौ रजताख्यासाने नरं यत्र विशेषदर्शनम
स्ति तत्र प्रवर्तकारीति यत्र तत्रास्ति तत्रापि ज्ञानस
मानसत्तानन्तरूपकारणनाशेन रजताख्यासमात्र
नाशासंभवात् तत्रापि नार्थक्रियोत्पत्तिरापादया
दयितुं शक्योऽर्थः समवदितिह मतत्स्यादि सर्वा
ग्रेष्वाति मासिक पदार्थानामपि स्वार्थक्रिया
कारित्वस्य दर्शनान्नाऽतिप्रसंग इत्यापत्तिरयो
त्याह कश्चित्कोसौ विधिरिति इदानीं प्रातिभासिके स
र्थक्रियाकारित्वं तदिह समयेनापि सत्यत्वे कारण
तावच्छेदकेन वक्तव्यमित्याह मरीचिकोदकादी
ति वशाच्छोपार्थः स्तुतीति मिथ्यात्वस्तुतीत्यर्थः
सदुत्पत्तेः कटकादिकार्यसंभवति न हि लक्ष
णा कुक्षिरजतात्र संभवतीत्यन्वयव्यतिरेक
सहकृतप्रत्यक्षेण हि तत्याः सत्त्वमर्थक्रियाकारिता
याम वच्छेदकत याग्राह्यताद्रूपेण सत्त्वं मिथ्यात्व
विरुद्ध कालत्रयाबाध्यत्वरूपं न भवति तस्य प्रत्य
क्षाग्राह्यत्वादतो न्यदेव किं चिन्तदवच्छेदकं वाच्य
मित्याशयेनाह प्रत्यक्षादिनेति अत्रादिपदमनु मा
नादिसंग्रहार्थं प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेनानुमानादेरपि
प्रपंचे कालत्रयाबाध्यत्वरूपसत्त्वसाधकस्यानुदया
देवन स्यानुमानादिनापिडंग्रहत्वमुक्तमिति वो

यं रजतत्वादेरिति व्यवहारकालीनबाधरहि
तसर्पत्वादिकमादिपदार्थः तस्मादिति सत्यत्व
स्यार्थक्रियासमर्थप्रयोजकत्वादित्यर्थः ॥

ननु मिथ्यात्वस्य प्रपञ्चधर्मस्य सत्यत्वे ब्रह्मा
द्वैतक्षतिरसत्त्वे प्रपञ्चस्य सत्यत्वमिति चे
न्नः प्रपञ्चसत्यत्वक्षतिः मिथ्याभूतेन ब्र
ह्मणः सप्रपञ्चत्वेन निःप्रपञ्चत्वाविरोधी
ति तदुक्तरीत्या मिथ्याभूतेन मिथ्यात्वस
त्यत्वाविरोधित्वात् अतो एकमद्वैतदीपि
काया विषयदादिप्रपञ्चसमानस्वभावमि
थ्यात्वे तद्धर्मिणः सत्यत्वप्रतिक्षेपके
धर्मस्य स्वविरुद्धधर्मप्रतिक्षेपकत्वे हि उ
भयवादिसिद्धधर्मिसमसत्त्वेनेत्येनपार
मार्थिकत्वे घटत्वादिप्रतिक्षेपके घटत्वा
द्यवस्थाके पारमार्थिकत्वासंप्रतिपत्तेः
ब्रह्मणः सप्रपञ्चत्वेन धर्मिसमसत्ताकमि
ति तन्निः प्रपञ्चत्व प्रतिक्षेपक अतएव
मिथ्यात्वस्य व्यावहारिकत्वे तद्विरोधिनोः
प्रातिभासिकस्य प्रपञ्चसत्यत्वस्य पारमा
र्थिकत्वस्यादितिनिरस्तं ॥ ॥

सि० ले०
टी०
७५

79

प्रकारान्तरेण प्रपंचस्य सत्यत्वं शंकते नन्विति व
क्तव्यमिति सिद्धान्तिनेति शेषः ननु मिथ्याभूत
स्यापि मिथ्यात्वस्य स्वाश्रयप्रपंचे स्वविरोधिसत्य
त्वप्रतिक्षेपकत्वान्न स्वसत्यत्वहानिरपरिहार्येत्या
शंक्य सिद्धान्तिसमनन्तरग्रन्थेन परिहरति मिथ्याभू
तमिति सप्रपंचत्वे प्रपंचतादात्म्यमिति प्रपंचत्वप्रयु
क्तान्यताभाववत्त्वं तत्त्ववासत्वे व्यावहारिकप्रपंचा
न्यताभावस्य ब्रह्मणि पारमार्थिकत्वाभ्युपगमादतः
सप्रपंचत्वनिःप्रपंचत्वयोर्व्याप्यकयोर्विरोधस्त
था मिथ्यात्वसत्यत्वयोरप्यविरोध इति भावः मि
थ्यात्वभूमौ मिथ्याभूत इति पक्षमेव परिगृह्य स
माधत्ते शंक्योक्तमिति समानसत्त्वभावमिति समान
सत्ताकमित्यर्थः विषयादिप्रपंच[illegible]वस्य व्यावहा
रिकसत्ता इति भावः नन्वेवमपि न घटत्वादेरारोपा
पि सत्यभूतेन स्वाश्रये स्वविरुद्ध[illegible]त्वादिप्रतिक्षे
पकत्वादर्शनान्न सत्यमेव घटत्वादि स्वाश्रये स्वविरु
द्धधर्मप्रतिक्षेपकत्वेन कल्पनीयमिति कथं मि
थ्याभूतेन मिथ्यात्वेन स्वधर्मिणि प्रपंचे सत्यत्वप्रतिक्षे
पकं भवेदित्याशंक्याह यथैवेति घटत्वादेरपरम
तरीत्या पारमार्थिकत्वरूपसत्यत्वमस्तीत्याय
र्मिसमानसत्ताकत्वमनर्थमन्नमस्तीत्यथाव
घटत्वादिधर्मस्य स्वाभाविकाश्रये स्वविरुद्धधर्मप्र
तिक्षेपकत्वप्रयोजकाकारताया अप्रतिपन्नमेवप्र
योजकं कल्पनीयं न विप्रतिपन्नमित्यर्थः ॥ इष्टो

ने विवृदयति ब्रह्मणा इति नु धर्मीति ब्रह्मणः पार
मार्थिकत्वात् प्रपञ्चस्य व्यावहारिकत्वादिति
भावः ननु प्रपञ्चगतमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वपक्षेत
द्व्यावहारिकमेव वाच्यं ब्रह्मज्ञानैकनिवर्त्यस्य मि
थ्यामिथ्यात्वधर्मस्य प्रातिभासिकत्वपारमार्थि
कत्वयोरयोगात् तस्य व्यावहारिकत्वे तु प्रपञ्चगते
सत्यत्वे पारमार्थिके मिथ्यात्वेन सापि सत्त्वदृ
ष्ट्यादिसत्त्वत्र सिद्धस्य यावत्तत्त्वज्ञानमनुवर्तमान
स्य प्रातिभासिकत्वायोगात् व्यावहारिकमिथ्या
त्वधर्मवति प्रपञ्चे तत्सत्त्वस्य व्यावहारिकस्यायो
गात् तथा च प्रपञ्चगतसत्त्वधर्मस्य पारमार्थि
कत्वमिष्टे धर्मिणः प्रपञ्चस्यापि पारमार्थिकत्वम
निवार्यमिति ब्रह्माद्वैतहानिरिति कस्यचिद्वोद्ये
वक्ष्यमाणाद्वैतहानिरस्तमित्याह अनपदेति ॥

धर्मिसमसत्ताकस्य मिथ्यात्वस्य व्यावहारि
कत्वे धर्मिणोऽपि व्यावहारिकत्वनियमात्
अप्रबाधायस्य स्वविषयमात्राकारानिवृ
त्तेर्धर्मः तत्र तस्य विरुद्धधर्मप्रतितेयकः
शुक्तौ शुक्तितादात्म्यतद्विषयसाक्षात्कारा
निवर्त्यमशुक्तित्वविरोधि तद्वैव रजतता
दात्म्यतन्निवर्त्यम रजतत्वाने विरोधीति व्य
वस्थादर्शनात् एवं च मिथ्यात्वकल्पितम

सि. ले.
टी.
८.

पिप्रपंच साक्षात्कारानिवर्त्यमिति सत्त्व
प्रतिक्षेपकमेव ब्रह्मलक्षण: समर्पं चैव ब्र
ह्मसाक्षात्कारनिवर्त्यमिति नतिः प्रपंच
त्वप्रतिक्षेपकमिति एतेन शब्दगम्यस
ब्रह्मलक्षण समन्वेशाद्व योग्यताया: शाब्द
धीप्रमाणस्य च सत्यत्वेव कव्य प्रातिभा
सिकयोग्यतावत्ता: नामवाकेन व्याव
हारिकार्थस्य व्यावहारिक योग्यतावत्ता
वत्ताग्निहोत्रादिवाकेनतापि कार्यस्य बा
धिताभावेन योग्यता समानसत्ताकस्यैव
शब्दार्थस्य सिद्धि नियमात् ॥ ॥

नियमादिति मिथ्यात्वधर्मस्य धर्मिसमानसत्ताक
त्वमत्रुक्ते व्यावहारिकत्वमेपत्य मिथ्यात्वधर्मिणि
प्रपंचे सत्यत्वपर्यवसायिनः प्रपंचसत्यत्वे पारमा
र्थिकत्वापादनस्य विरोधेनासंभवादित्यर्थः न च
प्रपंचे पारमार्थिकसत्यत्वस्याभावे प्रातिभासि
कसत्यत्वयोरपि शङ्. निरस्तत्वात् तत्सत्वानुभव
विरोध इति वाच्यं व्यावहारिकस्यैव सत्वस्य प्रपंचे:
स्वीकारेणानुभवविरोधाभावात् न च मिथ्यात्वसत्य
त्वयोर्व्यावहारिकत्वेन समानसत्ताकयोरेकत्र विरो
ध इति वाच्यं मिथ्यात्वाविरुद्धस्यापहतत्वज्ञानेबाध

रहितस्वरूपत्वलक्षणसमवस्थसत्यत्वादिविषय-
स्याहङ्कृतत्वादितिभावः सर्वत्रबलस्यैवप्र
तीयत्वेनानन्दनिरूकेणव्यावहारिकंप्रातिभासि
केवासत्त्वमस्तीतिमतेधर्मिसमसत्त्वंनेष्टमितिस
माधानत्वंसंभवतीतिसत्त्वासमाधानान्तरमाह
श्रप्यवेति धर्मस्यस्वविरुद्धधर्मप्रतिक्षेपकत्वे
हिस्वाश्रयसाक्षात्कारानिवर्त्यत्वंप्रयोजकंकल्प्य
तेसंप्रतिपन्नत्वात्तत्पारमार्थिकत्वेनस्वास्वा
श्रसंप्रतिपत्तेरितिभावः योधर्मोयस्यधर्मिणोय
र्मिगोचरसाक्षात्कारानिवर्त्यः सधर्मस्तद्धर्मि
णोनतदर्थःऽकप्रयोजकेहेत्वन्तरमाह शुक्ता
विति नन्वदंशुक्तिपरंप्रशुक्तित्वविरोधीति स्व
शुक्तित्वस्यप्रतिक्षेपकमित्यर्थः नैवेति शुक्ता
वेवरजतत्वतादात्म्यरूपोधर्मोवर्ततेसचस्वविरुद्ध
स्यरजतत्वस्यरजततुभिन्नत्वस्यशुक्तिगतस्यविरो
धीप्रतिक्षेपकोनसंभवतीत्यत्रहेतुगर्भविशेष
णेनविवर्त्यमिति शुक्तिसाक्षात्कारनिवर्त्यमित्यर्थः
एवंचेतिस्वाश्रयसाक्षात्कारानिवर्त्यधर्मस्यस्व
स्वविरुद्धधर्मस्यप्रतिविरोधित्वप्रमाणेननि-
श्चितेसतीत्यर्थः श्रनिवर्त्यमितियथाशुक्तिसा-
क्षात्कारेसति शुक्तितादात्म्येननिवर्त्यतेनतथाच
टादिरूपप्रपञ्चसाक्षात्कारेसति श्रुतिन्यायसिद्धमि
थ्यात्वंननिवर्ततइत्यर्थः वैयात्यमपिवस्त्वमा
णेहेत्वन्तरमिमाह यत्नेनेति पादंगम्यस

ब्रह्मणः सत्त्वेन तन्निष्ठयोग्यतायाः समत्वं व
क्तव्यमित्यत्र हेतुमाह योग्यतासमानसत्ताकत्वे
वेति वाक्यार्थवाक्यनिष्ठयोग्यतयोः समानस
त्ताकत्वनियमसाधयति प्रातिभासिकयोग्यता
वत्वेति व्यावहारिकार्थस्याप्यभावेनेति भावः

अर्थाबाधप्रयुक्तप्रामाण्यस्य सत्यत्वेर्थस
सत्यत्वायोगात्तु तथाच ब्रह्मातिरिक्तसत्य
वस्तुसत्त्वेन हेतोरावश्यभावः इति वियदादि
प्रपंचोपि सत्यः स्यादिति निरस्तं व्यावहा
रिकस्यार्थक्रियाकारित्वस्य व्यवस्थापित
त्वेन व्यावहारिकयोग्यताया अपि सत्यब्र
ह्मसिद्धिसंभवात् ब्रह्मपरे वेदांते सत्या
दिपदसत्त्वाद्ब्रह्मसत्यत्वसिद्धेः अग्निहोत्रा
दिवाक्येनाहयापदाभावान्न सत्त्वेपि सव
लब्रह्मैतेन स्फुर्तिविरोधानंदसिद्धिरित्ये
वैषम्योपपत्तेः शाब्दार्थयोग्यतयोः स
मानसत्ताकत्वनियमस्मृतिः प्रमाणकत्वा
त् घटज्ञानप्रामाण्यस्य घटत्ववत् सम्य
भूतब्रह्मज्ञानप्रामाण्यस्यापि तदतिरिक्त
घटितत्वेन मिथ्यात्वोपपत्तेश्च ॥ ॥

शाब्दगम्यस्य ब्रह्मणः सत्त्वे ब्रह्मगोचरशाब्दज्ञा
नविषयस्य प्रामाण्यस्य सत्त्वेऽवश्यकत्वमित्यभिप्रेत्य नमा
ह अर्थावाधयद्रूपेति तथा च वेदान्तार्थस्य ब्रह्मणः
सत्त्वं संरक्षणाय तर्हि प्रामाण्यस्य सत्त्वमवश्यक
मिति भावः ननु ब्रह्मव्यतिरिक्तनिरुक्तयोग्यता
देः सत्त्वसिद्धावपि सर्ववाद्यभिमतेनिखिलद्वै
तसत्त्वे कथं सिद्ध्यतीत्यत्राह तथा चेति द्वैतावश्यं
भाव इति अद्वैतभंगावश्यंभाव इत्यर्थः वेदान्त
शाब्दनिष्ठयोग्यतायाः सत्त्वे किं न स्यात् शाब्दबो
धरूपार्थक्रियाकारित्वसिद्ध्यर्थमपेक्ष्यते किं वा ब्र
ह्मणः सत्त्वसिद्ध्यर्थं नाद्य इत्याह व्यावहारिक
त्वेति प्रपंचस्येति शेषः योग्यताया इति पंचमी सत्त्व
स्य ब्रह्मणः सिद्धिः शाब्दबोधः द्वितीये योग्यतायाः
सत्त्वाभावेपि ब्रह्मणस्तत्सिद्ध्यतीत्याह ब्रह्मप
र इति अज्ञादिपदं विश्वादिसंग्रहार्थं नन्वग्नि
होत्रादिधर्मस्यापि सत्यादिपदात्सत्त्वसिद्धिः स्या
दिति नेत्याह अग्निहोत्रादीति ननु यो वै स धर्मः
सत्यं वैतदिति धर्मेपि सत्यपदश्रुतौ प्रयुक्तमस्ति
त्यत्राह तत्त्वेपीति तदसिद्धिरिति यो वै स धर्म इ
ति वाक्यस्याग्निहोत्रादौ परमार्थत्वप्रतिपादने ता
त्पर्यलिंगानामभावेनातत्परसत्वेनेतत्पर
त्वेन प्रबलबाधेन श्रुत्या वा धाह धर्मस्य न बल
वत्परमार्थत्वसिद्धिरित्यर्थः श्रुतावग्निहोत्रादेर

वगतस्यार्थत्वेनसत्यत्वमनुष्ठीयमानावस्थत्वेनधर्म
त्वेवविवक्षितत्वाद्येवैसधर्मः सत्यं चैतदिति सत्यधर्म
योरभेदः स्यादिति चेन्न व्यावहारिकयोग्यताव
तावेदान्तवाक्यानां सत्यस्य ब्रह्मणः सिद्धौ फलितमा
हशब्दार्थयोग्यत्वयोरिति ब्रह्मणः सत्यत्वेपि तद्ग्रा
ननिष्प्रामाण्यस्य न सत्यत्वं मिथ्यात्वेन स्य ब्रह्मा
त्रत्वाभावादित्याह घटज्ञानेति तद्व्यतिरिक्तेति
ब्रह्मत्ववति ब्रह्मत्वप्रकारकानुभवत्वरूपतत्त्वा
माण्यस्यापि ब्रह्मातिरिक्तब्रह्मत्ववैशिष्ट्यविरह
त्वेनेत्यर्थः यदि च ब्रह्मज्ञानगतं प्रामाण्यमबाधि
तार्थानुभवत्वरूपं तत्त्वविवक्षितं विवेकेन बाधा
योग्यविषयत्वरूपमार्वेपर्यवसितं तन्मात्रपर्यव
सितप्रामाण्यस्य चाविज्ञार्थपरवेदान्तेषु ब्रह्ममात्र
त्वमेव न तदतिरिक्तवृत्तित्वमिति ब्रह्मज्ञानप्रामा
ण्यस्य सत्यत्वं संभवतीत्युच्यते न नहिं ब्रह्मगोचरत्वा
दधीप्रामाण्यस्य सत्यत्वेपि तन्नवेहसिद्धिः तस्य
ब्रह्ममात्रत्वेन ब्रह्मातिरिक्तसत्यत्वसिद्धेरिति
भावः ॥

तस्मादारंभणाधिकरणोक्तन्यायेन ब्रह्मान्य
स्य वियदादिप्रपंचस्य मिथ्यात्वेवचलेपायने
त्वारंभणाद्यादिभिरचेतनस्य वियदा
दिप्रपंचस्य मिथ्यात्वसिद्धावपि चेतनानां

मपवर्गभाजांमिथ्याज्ञानापोगाद्द्वितीय
ब्रह्मणासममन्वयोनयुक्तः नवनैषांब्रह्म
भेदःप्रागुक्तोयुक्तःपरस्परभिन्नानांनेषा
मेकेनब्रह्मणाभेदासंभवात् नवनैकदा
सिद्धिःखण्डःखोदिव्यस्थपानत्सिद्धेरि
तिचेत् ननैषामभेदेप्युपाधिभेदादेव
नव्यवस्थोपपत्तेः नन्वौपाधिभेदेपिनदभे
दानपायात्कथंव्यवस्थानह्याश्रयभे
देनोपपादनीयोविरुद्धधर्मासंकरस्स
इतिक्रियास्यकस्यचिद्दृष्टोपगमेनसिध्य
ति अत्रकेचिदाहुः सिद्धान्तैकदेशिनः करणो
पाधिभेदेनखण्डःखादिव्यवस्थाकामः
संकल्पोविचिकित्साश्रद्धाश्रद्धाधृतिरधृ
तिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएवविज्ञा
नेपज्ञेनन्वनन्दत्यादिभिःश्रुतिभिस्तस्यैव
निखिलानर्थाश्रयत्वप्रतिपादनादसंगो
ह्ययंपुरुषःअसंगोनहिसज्जतइत्यादि
श्रुतिभिस्तेननसर्वात्मनोदासीन्यप्र
तिपादनाच्च नचैवंभ्रनिकर्तृत्वादिवंधः

सर्वैरनन्यसामानाधिकरण्यानुभवविरोधः
नस्यादिति विरोधाभावादित्यर्थः प्रपंचस्य मिथ्या
त्वपक्षे घटज्ञानादिविरोधाभावोऽतिरूपितः इदानीम
वैकशरीरेणानेन एकत्वपक्षे सुखदुःखादिव्यव
स्थाविरोधमाशंक्य तत्रानिरूपितप्रसंगमाह न
त्वित्यादिना अपवर्गेति जीवानां स्वरूपेण मिथ्या
त्वातेन तन्निवृत्त्यापत्त्यानेषां मुक्तिमात्रकं न स्यादि
त्यर्थः ननु जीवानां ब्रह्माभेदस्यैव ज्ञानप्रमाण
कस्य श्रवणमपरिच्छेद्यत्वसामानेद्रक्तत्वात् ब्रह्मणो
नाद्वितीयत्वानुपपत्तिरित्याशंका निराकरोति
न चानेनापीति जीवानां परस्परभेदासिद्धिमाशंक्या
काह नचेदिति एकस्य पदाहुः खमेवेति नदा
जीवान्तरस्य सुखमभवतीति सुखदुःखव्यवस्थाप
करागद्वेषादिव्यवस्थाप्यनुभवसिद्धा इह व्यात
नयाते षां परस्परभेदः सिध्यतीत्याह सुखेति न
न्वारंभेत्यादिना आमेप्रतिपारीरमात्माभेदप्रत
प्रतिप्रतिपत्ति नेति उपपत्तेरिति नात्मभेदःप्रा
माणिक इत्यर्थः नरभेदेति आत्माभेदे इत्यर्थः
कथं मात्रस्य चिन्ताभानुपपत्तिमाह नहीति न
दतिरिक्तस्येति विरुद्धसुखदुःखावायास्थायातिरि
क्तस्य कस्यचिदहमनुभवगोचरस्येत्यर्थः अन्तः
करणमेव वंद्या आश्रयोऽहमनुभवगोचरस्तन्ता

त्मानस्य कर्तृत्वात् तथा चाश्रयभेदादेव
धर्मव्यवस्थेति समाधत्ते अत्रैके विद्वांस इति
मनएवेति मनोऽन्तःकरणं कामसंकल्पादी
नां तस्य परिणामत्वात् सामानाधिकरण्यं विज्ञान
मन्तःकरणं तत्तु नैकधेति यत्तु णाहौपंकम:
आदिपदेन कामाद्यः सहृदिश्रिता इत्यादिश्रुति
ग्राह्या विद्वान्मनः कर्तृस्यत्वे प्रमाणमाह अंसे
गोह्ययमिति असंगो न हि सज्जत इति संगाभावो
गत्वादिरर्थः आदिपदेन साक्षी चेताः केवलो
निर्गुणश्च अनन्तः सोऽयमभिवाकर्णीत्या
दिसंकृतिसंग्रहः नचैवं सतीति अन्तःकरण
स्यैवं चाश्रयत्वे सतीत्यर्थः अहंकारोऽस्यहं स
खोहं दुःखीहमुपलभे इत्यादिरूपेणोपलब्धि
रूपचैतन्यस्य कर्तृत्वसुखदुःखाद्यात्मकत्वं यसा
मानाधिकरण्यमनुभूयते तद्विरोध इत्यर्थः

अन्तःकरणस्यैव तत्तादात्म्येनाध्यस्ततया
तद्धर्माणां चैतन्यसामानाधिकरण्यानुभ
वोपपत्तेः नचान्तःकरणस्य कर्तृत्वादिवं
याश्रयत्वे चेतनः संसारी न स्यादिति वाच्यं
कर्तृत्वादिवैयाश्रयाहंकारग्रन्थितादात्म्या
ध्यासापिधानभावपवनस्य संसार इत्यु

१
शि. ले.
टी.
८५

परमात्मनस्तावन्नैव भीषणत्वाश्रयसर्प
तादात्म्याध्यासाधिष्ठाने रज्ज्वादावयं भी
षण इत्यभिमानवदात्मनोऽनर्थाश्रयत्वा
भिमानेनोपपत्तेः एतदभिप्रायेणैव ध्याय
तीव लेलायतीव अहंकारविमूढात्मा
कर्त्ताहमिति मन्यत इत्यादिश्रुतिदर्शि
ताह्वनन्वेकस्मिन्नेवात्मनि विविच्य सुख
दुःखाश्रयत्वनन्वन्तःकरणानामध्यासा
दात्मन्याभिमानिकसुखदुःखादिमत्त्वे
वमपि न सिद्धानीति वाच्यं ॥ ॥

यथा इदमेव तादात्म्येनाध्यस्ते रजते रजतत्वस्ये
दं सामानाधिकरण्यानुभवः तद्वदिति समाधत्ते
अन्तःकरणस्येति तद्धर्माणामित्यत्र तत्पदमन्तः
करणपरं एतदुक्तं भवति आत्मनश्चैतन्यरूप
त्वेऽपि भेदकल्पनया चैतन्यमात्मधर्मः तथा चात्मा
न्तःकरणयोरैकाध्याससम्भिन्नयोर्धर्माणां चैत
न्यकर्त्तृत्वादीनां सामानाधिकरण्यमप्यत इति
तदनुभवविरोध इति चेतन इति चैतन्याश्रय
आत्मा संसारी कर्त्तृत्वादिधर्मवत्त्वस्यादित्यर्थः चे
तनस्य ततः संसाराश्रयत्वाभावेऽपि बुद्धिनिष्ठस्य
संसाराश्रयत्वस्य साक्षिणानुभूयमानस्यात्मा

रोपोपपत्तेः आरोपितं संसाराश्रयत्वमस्तीति प
रिहरति कर्तृत्वादीति अहंकारस्यैवेतनेन स
हग्रथितत्वेनोपलक्षणात्तादात्म्याध्यासस्तदपि द्वा
नत्वमेवमर्थः अस्यचेतनस्य इत्यर्थः संसार इति
संसाराश्रयत्वमात्मनि प्रयोजकश्चाभ्युपगमादित्या
र्थः नावतिष्ठेति उपाधेः संसाराश्रयत्वमात्रेणा
त्यर्थः औपाधिकं भयहेतुत्वेनैव सर्पधर्मः अभि
मानोत्पातिः न चात्मनि संसाराश्रयत्वस्यात्मन्या
रोपश्च सर्पाख्यातिप्रसंग इति वाच्यं अनुभूय
मानारोपस्य लक्ष्यारोप्यापि प्रमानयोः संसर्गस्या
निर्वचनीयस्याभ्युपगमेन तदप्रसंगादिति भा
वः एतदिति बुद्धिनिष्ठसंसारस्यात्मन्यारोपाभि
प्रायेणैवेत्यर्थः बुद्ध्याध्यासमात्मा ध्यायतीव
भातिनस्यामेव लेलायमानेवलेनात्मा वलती
व न तु स्वतो ध्यानाद्याश्रय इति इव शब्दार्थः
ध्यानादि ग्रहणमुपलक्षणं बुद्धिधर्माणामुपलक्ष
णार्थं अहंकारेण कर्त्रात्मरूपेण सह विमोह
नादात्म्याध्यासमापन्नः सन्नात्मानमहं कर्ते
ति मन्यते कर्तृत्वमननमेवोप संसारमननोपल
क्षणार्थं न तु बुद्धेः सतः संसाराश्रयत्वं विदात्म
नस्सम्भवतीति सिद्धं संसाराश्रयत्वमिति विभागाभ्यु
पगमे प्रतिशरीरं बुद्धिभेदान्नहि भेदव्यवस्थासिद्धाव
पि प्रतिशरीरमात्मभेदाभावात् नह्यनस्यैवंप्रयत्न

सि॰ ले
टी॰
८५

85

व्यवस्थासिध्यतीतिशंकते नैवैकस्मिन्नेवेति वि
विषयाणां सुखदुःखानां मात्रयभूतानि तदन्तःक
रणानि तेषामेकस्मिन्नेवात्मन्यध्यासाद्धेतोर्यश्चा
त्मन्यभिमानिकः सुखदुःखादिः तस्य व्यवस्था न
सिध्यतीत्यर्थः एवमपीति बुद्धियमेव व्यवस्थासि
द्धावपीत्यर्थः ॥ ॥ ॥

अध्यासिकत्वादात्मापत्तेरन्तःकरणगता
नर्थज्ञानस्यैव तत्र परस्परभेदस्याप्यभि
मानेन तस्यात्मीयतयात्मनो याद्रूप्यमनर्थ
भावकेनाद्रूपेण न भेदेन तद्व्यवस्थोपपत्तेः ए
तेन सुखदुःखादीनामन्तःकरणधर्मत्वे
पि तदनुभवः सात्त्विकपरिणतिरस्यैकत्वा
त्सुखदुःखानुभवरूपभोगव्यवस्था
न सिध्यतीति निरस्ते नन्दूष्यन्तःकरणता
दात्म्यापत्त्या तत्तदन्तःकरणभेदेन भेदव
त एव सात्त्विकपरिणतत्तदन्तःकरणसुखदुः
खानुभवरूपत्वेन तद्व्यवस्थायाश्चोपप
त्तेरिति अन्यस्य जडस्य कर्तृत्वादिव्याप
परत्वानुपपत्तेः कर्तॄणामप्यचेतनत्वादिति
चेतनस्यैव तदाश्रयत्वप्रतिपादकसूत्रेण

नःकरणे चिदाभासो वैयाप्र्यवत्तस्य वा
सत्यस्य चिं वाह्निवत्स्य प्रत्यंनःकरणभेदा
दिहदविहत्स्मा विउः। विकर्त्तुःकर्त्तृदिव
वस्था ॥ ॥

वैयाप्र्यत्नस्येव बुद्धिगतस्य परस्परभेदाप्र्यत्न
स्याध्यात्मन्यारोपाभ्युपगमात्तदावस्थेतिपरिहर
ति आध्यात्मिकेति तन्वारोपितेन भेदेन कथंव्यव
स्थित्यभावात्कथं व्यवस्थापनीयस्यात्मन्यारोपितत्वा
त्तावद्व्यवस्थापकत्वं नाहमात्मभेदस्येत्याह पारमार्थि
ति आत्मसाक्षिचैतन्ययोरभेदेपि भेदकल्पि
ताकल्पितवैयाप्र्यस्यात्मनःपकल्पविउःखा
देःन प्रयुक्तो दोषो निरस्तः इदानीं साक्षिचैतन्यः
स्य सर्वशरीरैकत्वप्रयुक्तं दोषमाशंक्य निराक
रोति एकेनेति वक्ष्यमाणहेतुनेत्यर्थः तदनुभ
वतीति स्वात्मानुभवइत्यर्थः स्वैवेति देवदत्तस
यः स्वात्मानुभवः स एव वै यज्ञदत्तस्यापि तदा देव
दत्तस्य स्वात्मानुभवकालेनैव स्वात्मानुभवमा
त्रापि यज्ञदत्तस्याप्यहं सुखीति भोगप्रसंग इत्यर्थः
प्रत्यगात्मनः करणगतभेदस्यात्मन्यारोपः तथा
साक्षिचैतन्यस्यापि स्वात्मानुभवेपि तत्तन्नभेदा
रोपाभ्युपगमात् न भोगाव्यवस्थेति परिहरति
नेनविदिति भेदेनेति तत्तदंतःकरणभेदेन सा

२
सि॰ले॰
टी॰
८९

क्तिगुणोपि तेन भेदविवक्षास्येवेत्यर्थः यावेन
यन्नवानिमत्रैवन्तीयासाक्तिगुणतः करणभेदा
रोपहेतुः नाशात्मतापद्येति सर्वशरीरेष्वात्मन
एकत्वेसखादिव्यवस्थानस्यादिति सर्ववाद्याने
पे अन्यन्समाधानमाह अन्योन्येति सर्वाकं बुद्धे
र्वयाध्ययनहूषयति जडस्येति अन्यथापनेरिति
वयस्यचेतनत्वधर्मत्वप्रसिद्धिविरोधादिति भावः
बुद्धेरेवकर्तृत्वेन चेतनस्य तस्य कूटस्थत्वादिति
सांख्यमतनिराकरणपूर्वकं चेतनस्यैव कर्तृत्व
व्यवस्थापकसूत्रावतारणाद्वेन्याह कर्तेति चेत
नः कर्ता भवितुमर्हतीति तथा सत्येव चेतनस्य क
र्तृत्वप्रतिपादकं कर्ता विज्ञानात्मा पुरुष इति
शास्त्रमर्थवद्भवति अन्यथानर्थकं स्यादि
ति सूत्रार्थः चिदाभास इति ननुसात्ताखिदामेव
न सकूटस्थेनैव पपरिणामित्वायोगादिति भा
वः चिदाभासस्य व्याख्यानेपि कर्तृत्वाव्यवस्था
सिद्धिमत्राह नस्यचेति बिंबप्रति बिंबयोरभेद
पि संघातः करणप्रतिबिंबभेदोलक्ष्यते उपाधिभे
देनतन्निरूपितप्रतिबिंबानामपि कल्पितभेदा
भ्युपगमात्तेष्वपि प्रतिबिंबमिथ्यात्वमतपवत्तस्य
व्याख्यानेस्वाभाविकं भवतीति नन्मिथ्यात्वम
नमोऽस्मिन ॥ ॥
नवैवमसत्यस्यव्याख्यानेवेद्यमोक्षयोर्वै

यधिकरणापत्तिः अस्य चिदाभासस्यां
न्तःकरणावच्छिन्नैस्वरूपनःसत्यनयाप्र
त्यनयिनि पारमार्थिकजीवैः ध्यस्तस्या
कर्तृत्वाद्या अपि चिदाभासतादात्म्याध्या
सात्सिद्धानभावस्तस्यैवं यदुक्तं मगमादि
त्याहुः अपरे त्वात्मैव हि यमेनोक्तं भोक्ते
त्याहुर्मनीषिण इति सहकारित्वेन देहे
न्द्रियैस्तादात्म्यानमनसावक्रमस्यैव मनेष
भोक्तृत्वश्रवणादन्तःकरणमेदनने हि
शिष्टे नैदाह्यावस्थानं नैवं विशिष्टस्यैव यः
शुद्धस्य मोत्तदृति वैयधिकरण्ये विशिष्ट
गानस्यैव यस्य विशेषणान्वयाभावात्
विशिष्टस्यानतिरेकादित्याहुः ॥ ॥

नैवं वस्तुत्विने विंबप्रतिविंबयोर्भेदांगीकारे स्यार्थः स
मस्य विंबत्वेन मस्य ब्रह्मभावलक्षणमोक्षानाश्रयते
व सतीति चेन्न अस्मत्वपिनो विंबभूतावच्छिन्नत्वे
नमस्यत्वनःसंसाराश्रयत्वाभावेपि भ्रांतिसिद्धस्य
नदाश्रयतस्य संभवात्त्वैयधिकरणदोषइत्याहु
अस्येति चिदाभासगतत्वं यस्य चिदात्मसम्याध्यासे
चिदात्मचिदाभासयोस्तादात्म्याध्यासेहेतुमाहु

अथ यत्स्वनयेति अस्य चिदाभासस्य परमार्थजी-
वेयत्स्वनयेति संबंधः न स्वबंध इति बंधः बं॰
यारोपे देहे नतिस्वपगमादित्यर्थः यथा स्वतन्त्रस्या
प्यात्मापि स्वान न स्वबंधत्वप्रत्याभावान स्वबो
देहे स्वबंधत्वप्रत्याद्वेति वाच्यं सर्वशरीरेषु चिदा
त्मनएकत्वेपि तस्य केवलस्य बंधाभ्युपगमेनायोग
ते किंतु बुद्धिविशिष्टस्य चिदात्मनस्तथा च बं
धाश्रयस्य विशिष्टस्य प्रतिशरीरं भेदात्तस्य
चिदुःखादिसंकार्यमिति मतेनाह अपरे॰
ति विशिष्टस्य भोक्तृत्वमाननमाह आत्मेति
आत्मशब्दो देहपरः स्वनात्मानमित्यस्याहारः
इति शब्दो हि तीयासमानार्थकः ननु देहे
न्द्रियान्तःकरणप्रभृत्यात्मना भोक्तारमाह वि
शेषस्तु अर्थः ननु देहस्याविशेषेणात्मना भोक्
क्तृत्वेन विशेषेण संभवति तस्यात्मनि भोगसंबन्ध
विच्छेदकत्वाद् उपकरणत्वादिन्द्रियाणामपि
भोक्तृकोटौ निवेशो न संभवति तेषामुपकर
णमात्रत्वात् सुखमतेषामभावेपि भोगदर्शनाच्च
तस्माद्देहेन्द्रियविशिष्टस्यात्मनो भोक्तृत्वमुक्तिरि॰
त्युपपन्नेत्याशाकाप्रक्रपदोदितेयोगे यथा योगं
दर्शयति सहकारित्वेनेति आत्मनि तावत्काम
संकल्पादयो नभूयन्ते नेवमनोयमत्वेन श्रुति
सिद्धात्तथा च कामादिमन्मनस्ताद्यात्म्यं विनात्म

नः कामाद्याश्रयत्वानुपपत्तेः ननु तादात्म्येन तद्वि
शिष्टस्य भोक्तृत्वमुक्तमित्याशयेनाह तादात्म्ये
नेति ननु हि विशिष्टात्मा केवलात्मनः सका
शाद्भिन्नः विशिष्टे केवलत्वं भवतीति प्रतीतेः वि
शिष्टे हि केवलस्येति यौगिकभेदस्य विशेष्य
तिष्ठत्वनियमात् तथा च विशिष्टात्मगतत्वं यस्य विशे
ष्यान्वयित्वे ऽपि मुक्तानन्वयि केवलं चैतन्यमेवं यानन्व
या हेयपि कर्तृत्व एव नादत्वस्यापि इति नेत्याह विशि
ष्टस्येति विशिष्टात्मगतविशेष्यस्य केवलादनति
रेकादित्यर्थः अयं भावः लोके दण्डविशिष्टपुरु
षे केवलपुरुषाभेदस्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् न प्र
त्यभिज्ञाया बाधकाभावाच्च विशिष्टात्मगतविशे
ष्यस्य केवलस्य स्वाभाविकमेकत्वं विशिष्टत्वावि
शिष्टत्वरूपभेदेन काल्पनिको भेदः कल्प्यते त
था च विशिष्टगतत्वं यस्य विशेष्यान्वयिनः केव
लात्मन्यप्यन्वयः सिद्ध इति ॥ ॥

इतरेतराध्यस्तं केवलस्यानन्तः कर्तृत्वादिर्वेत्या
श्रयः स्फटिकलौहित्यन्यायेनान्तः करणस्य
न हि शिष्टस्य वा कर्तृत्वाद्यध्यासस्तद्विद्या
नाशेन तेनापि कर्तृत्वाद्येतराध्यासोपगमात्
न च तस्यैकत्वाद्बन्धस्यानुपपत्तिः उपाधिभे
दादेव तदुपपत्ते न चात्मभेदादन्यत्र विरुद्ध

२
सि॰ ले॰
टी॰
८८

68

धर्मव्यवस्थानुपपन्न इति वाच्यं मूलाग्र
रूपोपाधिमात्रेण वृक्षे संयोगतदभावव्य
वस्थादर्शनात् ननु मनुष्यकर्णपुटोपा-
धिभेदेन श्रोत्रभावमुपगतस्याकाशस्य
न च शब्दोपलंभकत्वानुपलंभकत्वमात्रमे
देशान्तरस्थशब्दोपलंभकत्वादिवैचित्र्यद
र्शनादित्याहुः एकेनैव व्याश्रयभेदादेव
विरुद्धधर्मव्यवस्थोपपादनीयाऽतदा चैतेन
निरुक्तरूपोपाधिवशाद्भेदकल्पनास्त्व
प्रकल्पिताश्रयभेद एव व्यवस्थाप्रयोजक
इति काप्यसंप्रतिपन्नैः मणिमुकुरकृपा
णाद्युपाधिकल्पितेन भेदेन मुखस्य श्यामा
वदातत्ववर्तुलदीर्घभावादिधर्माणां घटशरा
वभेदोपाधिकल्पितेन भेदेन दीपप्रकाशस्य
योरस्पभावादिधर्माणां च व्यवस्था संप्रति-
पन्नैरित्याहुः ॥

रंजसंबंधमेतयोः सामानाधिकरण्यमाह इतरे
त्विति स्फटिकेति यथा लोहित्याश्रयस्य जपाकुसु
मादेः सन्निधानात् स्फटिके उपाधिगतलोहित्या
पेतस्यानन्यतिविंबभूतस्य लोहित्यान्तरस्योत्पत्तिः
तथा चिदात्मनि बुद्ध्यादिगतानेवयावेतयाश्रयस्य

कर्तृत्वादिवैयर्थ्याभ्युमात्मकस्योपगमादित्यर्थः
न च बुध्यादेः साक्षिणानुभूयमानस्य वैयर्थ्यं चिदात्म
निसंसर्गाभावाभ्युपगमेन वैयधिकरणंशंका
परिहारमेव भगवानत्र बुध्यादिनिष्ठकर्तृत्वादिसह-
षाकर्तृत्वमप्येवं यौनानिकत्वेन प्रामाणिक
मिति वाच्यं बुद्धेर्गुणेनाराग्रमात्रो ह्यवर इति श्रुता
ववरत्वादिना जीवस्याराग्रमात्रत्वादिनमल्पपरिमा
णे बुद्धिगुणत्वाद्विनपरिमाणहेतुकमिति श्रुति-
पादनेन नत्वस्यायनया कर्तृत्वादिकमपि बुद्धिय
मेतस्यात्मन्युपयन इति श्रुत्यर्थसङ्गतिसेमनते
नप्रामाणिकत्वात् न चनस्येति कर्तृत्वाध्यासाधि
ष्ठानस्यात्मन इत्यर्थः मूलेनियमनेनेदं दृष्टानद
यसिद्धाने मूलावच्छिन्नहस्तस्याग्रावच्छिन्नहस्तस्य-
वकास्वनिकभेदाभ्युपगमेनैव संयोगतदभावव्या
वस्थोपगमात् श्रोत्रेन्द्रियस्यादिगारम्भत्वोपगमा
वेतियोग्यं नारेति नारणाद्वौपलंभकत्वभेदश
ब्दोपलंभकत्वेष्टशब्दोपलंभकत्वानिष्टशब्दोप
लंभकत्वादिलक्षणस्य वैचित्र्यस्य दर्शनादित्यर्थः
यदि दृष्टान्तयोरेकस्यापि भेदेनन्तदुपहितत्वादिभेद
परोव्यपानदापक्कनेपि नप्पात्मिकापपायेनाह एके
निति निष्कृष्ट इति अन्तःकरणविशिष्टचैतन्त्रके
तदुपहिते चिदात्मनीत्यर्थः ननु समभेदव्यवस्था
प्रयोजकान्तोपाधिकभेद इत्याशंक्याह मणीति
क इति नेत्याह एकस्मिन्नेति चत्रादिभेदस्यापि स

सि॰ ले॰ टी॰ ८९

त्पत्त्यास्मत्कमसंभवत्वादित्यर्थः ननु स्वाभावि-
कभेद एव व्यवस्थाप्रयोजको न त्वौपाधिकभेद इ-
त्याशंक्याह मणीति मुखे हि मलिनमणिदर्पणकृ-
तेन भेदेन श्यामत्वावदातत्वव्यवस्थासंप्रतिपत्तेः
कृपाणमणिमयस्तंभादिकृतेन भेदेन वर्तुल-
त्वदीर्घभावादिव्यवस्थासंप्रतिपत्तेरित्यर्थः ननु बिं-
बप्रतिबिंबयोरभेदे स्वाभाविके खलु भेदश्चौपाधि-
क इति सिद्ध्यति न तु ह्याव्यवस्थापि सिद्ध्यतीति तयोर-
भेद एव कथं सिद्ध इति वाच्यं न प्रागेव साधित-
त्वादिति भावः अवच्छेदपक्षेऽप्यौपाधिकभेदस्य
व्यवस्थापकत्वसंप्रतिपत्तिं दर्शयति अंगुलीति ॥

एवमुपाधिवशाद्व्यवस्थोपपादने संभावि-
ते जीवानां परस्परस्मरणाद्यननुसंधानप्र-
योजक उपाधिः क इति निरूपणीये अत्र के-
चिदाहुः भोगायतनाभेदतद्भेदावनुसंधा-
नाननुसंधानप्रयोजकावुपाधी शरीराव-
च्छिन्नवेदनायास्तदवच्छिन्नेनानुसंधानान-
न्तरेणावच्छिन्नवेदनायाहस्तावच्छिन्नेना-
नुसंधानाद्धस्तावच्छिन्नोऽहं पादावच्छि-
न्नवेदनामनुभवामीत्यप्रत्ययात् कथं न
हि चरणलग्नकंटकोद्धाराय हस्तव्यापारः

नायं हल्लव्यापारो हि स्नावच्छिन्नानुसंधा-
नान् किं त्वेवमेवावयविनोश्चरणशरी
रयोरभेदसत्वेन चरणावच्छिन्नवेदनाश
रीरावच्छिन्नेनाहं चरणे वेदनावानित्यनु
संधीयन इत्यनेन दत्तसंधानान् एवं च वे
त्रे मे शरीरयोरभेदाभावाद्विन्नशरीराव-
च्छिन्नवेदनामेत्रशरीरावच्छिन्नेनानुसं
धीयते नाप्युभयशरीरानुस्यनावयवि
नरावच्छिन्नेनानुसंधीयते उभयानुस्यूत
स्यावयविनो भोगायतनत्वाभावादिति न
चैत्रशरीरलग्नकंटकादाममयमैत्रशरीर
व्यापारमपेक्षत इति ॥
जीवानामुपाधिभेदाद्वा औपाधिकभेदाद्वा सत्वेऽ
स्थोरिव व्यवस्थितिहीनेषो वस्तुतः परस्परभेदप्र
माणाभावादेकब्रह्माभेदः सिध्यति न हि जीव
जीवाभिन्नेति श्रुतयश्च ब्रह्मणि वेदान्तसमन्वयः कि
ह इति प्रतिपादितं संप्रति विचारोऽनारभ्यते
एवमिति उक्तप्रकारेण समर्थ्यः अनुसंधानावच्छे
संधानयोः किं भोगायतनाभेदनजेदी प्रयोजको
किं वाऽविच्छिन्नभोग्यायतनाभेदनजेदी अथवा श
रीराभेदनजेदी अन्तःकरणाभेदनजेदी वा अन्ता

शि॰ ले॰
टी॰
५॰
90

नाभेदनन्वेदैवाइतिमञ्जेप्रतिवचनेनिरूपणीय
मित्यर्थः नन्वात्मयत्नमात्मायप्रतिवचनेनिरूपया-
ति अत्रकेचिदाहुरितितत्रान्वयव्यतिरेकौ प्रमा
णयति शरीरावच्छिन्नत्वेति भोगायतनत्वे शरीरच्छे
दकत्वात्सर्वं येन भोगास्पदः सर्वदेहः तदवयव
हस्तादिषु भवतीत्यभिप्रायेनाह चरणेति अ
नुसंधानमेवदर्शयति हस्तावच्छिन्न इति
हस्तावच्छिन्नात्मनः पादावच्छिन्नात्मगतदुः
खानुसंधानाभावे व्यापकेषां कथं नहि
ति अयंहस्तव्यापादो हस्तावच्छिन्नस्यानुसंधाना
त्र भवति किंतु तदनुसंधानादिति संबंधः तस्य
शरीरावच्छिन्नस्य यच्चरणावच्छिन्नगतवेदना
नुसंधानं तस्मादित्यर्थः ननु चरणावच्छिन्नग
तवेदनाकथं शरीरावच्छिन्नेनानुसंधीयते अ
वयवावयविनोर्भेदात् भेदश्चानुसंधानोपग
मे चेत् शरीरावच्छिन्नवेदनामेव शरीरावच्छिन्ना
ऽनुसंधीयेतन भेदाविशेषात् तथा च चेत् शरीर
लग्नकंटकोद्धारायमेव शरीरस्य संसारमिकौ व्यापा
रः प्रसज्येतानत आह अवयवावयविनोरिति अव
यवानां परस्परभेदेऽपि शरीरतदवयवयोस्तादा
त्म्योपगमादित्यर्थः एवं चेति शरीरावच्छिन्नस्य
चरणावच्छिन्नस्य चरणावच्छिन्नवेदनानुसंधा
ने प्रति शरीरचरणयोस्तादात्म्यस्य नियामकत्वे

ततीयार्थः ननु हस्तावच्छिन्नस्य चरणावच्छिन्नग
वेदनानुसंधानस्याभावेपि चरणलग्नकंटकोद्धा
रायहस्तव्यापारवरेन मैत्रशरीरावच्छिन्नस्य चैत्रशरी
रावच्छिन्नगतवेदनानुसंधानस्याभावेपि चैत्रश
रीरलग्नकंटकोद्धाराय मैत्रशरीरव्यापारप्रसंगः
यदि हस्तेंद्रियेन शाकालेन ग्राहनापीति चैत्रमैत्रशरी
रद्वयानुस्यूतेनेत्यर्थः चैत्रशरीरावच्छिन्नवेदनाऽभ
पावस्थनाः वयवव्यवधानावच्छिन्नेनापि नानुसंधीयत
तिसंबंधः अनेनानहंशोनस्यात्मिनिभावः ॥

अनेन विश्लिष्टोपाधिभेदेनानुसंधानप्रयो
जकः तथा च हस्तावच्छिन्नस्य चरणावच्छि
न्नवेदनानुसंधानाभ्युपगमेपि न दोषः न
चैवं सति गर्भस्थस्य मातृस्वत्वानुसंधानप्र
संगः एकस्मिन्नवयविन्यवयवभावेना
नवस्थितयोर्विश्लिष्टशब्देन विवक्षित
त्वात् मातृगर्भशरीरयोस्तथात्वादित्याहः
नवउच्चदाभुपदोर्दैजः यतिनस्वपिरोलि
भिः पश्येतः शातयेति स्म कवैयाघ्रपरी
नत् उद्देतिभारतोक्ताविश्लेषणनुसंधान
मवगमितिगाच्च तत्रापिपिरः कवयवोरे
कस्मिन्नवयविन्यवयवभावेना नप्रविष्ट

सि॰ ले॰ टी॰ ५१

91

वरत्वात् शिरश्छेदानन्तरं मूर्छामरणयो
रन्तरावर्थ्यभावेन नहृदयविरुद्धार्थस्य नाह
णावच्छिन्नस्य केवलान्वयेन योहृत्साह्लादिश
यषणासापत्वात् नाहकप्रभावपुरुषु
रुषविशेषविषयत्वेनमूर्त्तार्थवाहनेऽपि
निरुक्तस्येत्तदोनो ननसंख्यानन्तेत्रत्वावि
चानाद्य श्रुतनप्तौक्तेवलसमाणपलेभुया
गिनोत्सानिस्मरणावणीतेनरहनानाव
संख्यानेनदोषप्रसक्तिः ॥

वरणलग्नकण्टकोद्धारणयहस्तव्यापारानुयोगेव ह
स्तावच्छिन्नस्यैव वरणावच्छिन्नवेदनानुसंधानत्व
मुपपन्नं नचैतत्प्रामतिभोगायतनभेदस्यानुसं
धानप्रयोजकत्वेनस्ताद्वरणहस्तभेदव्यभिचारा
दितिवाच्यं नह्यवरणयविशेषणदानोपपत्तेरिति
मत्वाहितीयेऽपाधिंनिरूपयति भ्रमेत्विति उपा
धिपदं भोगायतनपरं नदोषइति भोगायतनत
योर्हस्तवरणयोर्भेदेऽप्यनयोर्विशिष्टत्वाभा
वेन विशिष्टभोगायतनभेदस्यानुसंधानप्रयो
जकस्याभावात् ननव्यभिचारदोषइत्यर्थः न
चैवं सतीति विशिष्टत्वविशेषणदानेसतीत्यर्थः
गर्भस्थजीवस्यपञ्चभोगायतनेनसमानशरीरस्य
वविशेषणाभावादितिभावः विशिष्टपदार्थान

भिन्नसंदेवाद्यभिनिपरिहरन्ति एकस्मिन्निति
नथ्यात्वादिति एकस्मिन्नवयविनि स्ववयव एव भावे
नानन्तुप्रविष्टत्वादित्यर्थः नथ्याविशिष्टेण पा
पिभेदसत्वान्नगर्भस्थजीवस्य हृत्स्वानुसंधा
नप्रसंगइतिभावः निरुक्तानन्तुसंधानप्रयो
जकस्य व्यभिचारं शंकते नचैति दोहिंशः क
वेयाः छिन्नशिरस्कादेहाः इहपुष्ठे भूमौ वा
ञ्जवचनेनैवेयमेवशरीरयोरविशिष्टयोः
कबंधशिरसोर्भेदे सम्प्रियाशिरोविच्छिन्नस्य कबंधे
पावच्छिन्नगतव्योहृत्तानुसंधानत्वमप्रवगम्यत
इति व्यभिचार इत्यर्थः नन्वानुसंधानस्यप्रत्यवे
त्रमैवशरीरैलक्षण्येन समाधने नचापीति च
रत्वादिति एवमनुप्रविष्टत्वादित्यर्थः अस्यवच
नस्य स्वार्थे मानत्वाभावाद्व्यभिचारं शंकेवा पुके
नाशायेनाभ्युपगमं परित्यजन्ति शिरश्छेदानंत
रमिति कबंधयात्र पिपानयन्ति किमन्नतात्य इति
पोहृणामन्नत्याहाति शायुप्रपणा समन्तह्वनमि
त्यर्थः नन्विशिरश्छेदानन्तरमपिपुण्डानुसंधा
नादिके योगमहिम्नानयोमहिम्नावा वरदा
नमहिम्नावा केषांचित्संभवतितनो विद्यमाना
धिकमेवैरंवचनमिमाणेकायो पुनरनुसंधा
नमुपेत्य व्यभिचारं परिहरन्ति माहगिति विशि
ष्टभोगायतनभेदेन नसंधानप्रयोजक इत्य

२ सि॰ ते॰ टी॰ ८८

92

स्मर्गेऽभ्युपगमादुदाहृतानुसंधानस्य लसनद
पवादस्य लत्वाभ्युपगमात् न च व्यभिचारो न दो
षायेति भावः अनपवेति उत्सर्गेऽपवादाभ्युपगमा
देवमर्थः न दोषप्रसक्तिरिति भोगायतनभेदादे
रननुसंधानप्रयोजकत्वनियमाभ्युपगमेऽपि हि यो
गिशुजातिस्मरेषु च भोगायतनभेदादिप्रयोजक
त्वनुपपसत्वेपि ननुसंधानाभावेन व्यभिचारः
उपदोषप्रसक्तिर्न भवेदित्यर्थः ॥ ॥

अपरे तु शरीरैक्यभेदावनुसंधानतदभा
वप्रयोजकौ पार्थी बाल्यभवोनरानुसंन
धारनुसंधानतदभावदृष्टेः न च बाल्ययौ
वनयोरपि शरीरभेदः शंकनीयः प्रत्यभि
ज्ञानात् न च परिमाणभेदात्तद्भेदावगमः
एकस्मिन्नेव तेमलाग्रभेदेन च कालभेदे
नैकस्मिन्ननेकपरिमाणान्वयोपपत्तेः न
न्ववयवोपचयमेनेरेण न परिमाणभेदः
अवयवाप्रपश्चादापत्तेर्नोनर्पूर्वसिद्धशरी
रेयरिपुज्यतइनिपरिमाणभेदः शरीरभेदे
श्चावपणकरइनिचेन्न प्रदीपारोपणक्रियाप्र
मसमयसौयोदरव्यापिप्रभामेडलविका

ततस्त्रियानसमसमसमयपन् संकोचायनन्तरो
पिनः परिमाणप्रक्रियारंभवादस्यानन्तप
गमात् विवर्तवादेचेन्द्रजालिकदर्शितः
शरीरवद्धिनैवावयवोपचयेमायया शरी
रस्य हस्वपपत्तेरित्याहुः इतरेतनःकरण
भेदनन्द्भेदाभ्यामनन्तसंख्यानानन्तसंख्यानव्य
वस्थामाहुः अयेवपक्षः प्रागुपपादितः
केचित्तु आत्मानातिजीवभेदोपाधिभूतानि
नानेतिसीक्ष्मनन्द्भेदाभेदाभ्यामनन्तसंख्या
नानन्तसंख्यानव्यवस्थामाहुः अवकेचित्तु ॥

अहंप्रविशेषासहकनस्वगोगायतनभेदादेरन
न्तसंख्यानप्रयोजकस्य विवर्तितत्वात् नयोगपादि
ष्वव्यभिचार इति नास्मयंत्तनीयपक्षमादायप्रति
वचनेनिरूपयति अपरेत्विति नन्वमानमाह वा
स्येति वाल्यः नभूतस्यवार्धिक्यमनन्तसंख्यानेहप
नेवास्यवार्धकयोः शरीरभेदात् नन्भेदादेवभवा
नरान्नभूतस्यास्मितज्जन्मनन्तसंख्यानेनेहपनर
संख्यः शंकनीयइति परिमाणभेदादितिभावः
बाल्याद्यवस्थाभेदेपितदेवदेशरीरमितिप्रत्य
भिज्ञादर्शनात् नशरीरभेदइतिपरिहरति
शंकावीजमनन्तसंख्यमपास
प्रत्यभिज्ञानादि

सि० ले०
टी०
९९

93

हिमाह नचैतमादिना आरंभवादमाश्रित्य शंकते
नन्विति न सर्वं स्थिरमिति सर्वस्थित्वशरीरे उपादा
नतायोगात् सर्वस्थिरत्वशरीरतायां सर्वं नश्वरवदे
हपूर्वितावयवैस्स्थितितापारीरोतरद्व्यणुकत्र्यणु
कादिक्रमेणारब्धमितिपरिमाणभेदशरीरभे
दश्चावयवकः प्रत्यभिज्ञावशरीरत्वसामान्यविष
याभविष्यतीत्यर्थः समस्तमयपक्षे विकास्त्वविशेष
णसमयस्वत्नणतूपोयोथः नमदंनदीयदीक्षिप्रं
उपादानापादेययोः सामानाधिकरण्यानभवादि
तादिपदार्थः अनन्तरोधिनुइति द्व्यणुकादिक्र
मेणस्थूलावयवद्युत्पत्तिपत्ते विलंबापत्तेः समसम
यत्वानुभवविरोधात्परिमाणभेदयोगतायाः क्रमेण
प्रभादिनापिविलंबापत्तेरारंभवादेउपादानो
पादेययोरत्यन्तभेदाभ्युपगमेन सामानाधिकरण्या
नुभवविरोधाच्चनहादस्यरूपत्नमेवेत्यर्थः अवय
वोपचयक्रमेणापातानशरीरभानुपगमे कथमेकस्मि
न्शरीरे विरुद्धपरिमाणयोग इत्यत आह विवर्त
वादेवेतिवचनर्थं पत्नमारायप्रतिवचनेदसाति इत
वेतिति प्रागितिसरविड्डः त्वाद्विवस्थोपयारतग्र
पाइत्यर्थः एवमपत्नमाहके चिति निमानिजीवम
तानभेदप्रमाणं व्रललतणविचारावसरेदर्शितं
एवमेकात्म्यवादेवावस्थाम्नपपादानज्ञानात्ववादे
व्यवस्थानपपत्तिमाह अत्रेति ॥ ॥

ग्रहो नानात्वप्रदेशादिष्वपि कारणेष्विह
ष्टानियमात् श्रुभिसेध्यादिष्वपि चैवं प्रदे
शादिनि चैत्रज्ञानभोगादिनिमित्तवन्न ह्यशरी
निमन्न स्नेकस्मिन्नात्मन्युपाधिभेदेन व्य
वस्थानुपगमेकरणभुगादेरीत्यात्मभेद
वादेपिव्यवस्थानुपपत्तिर्नोत्समाहः तथा
हि चैत्रचरणलग्नकंटकेन चैत्रस्य वेदनो
मादेसमवेतः सेषामप्यात्मनांकंतोवद
नानज्ञायेन सर्वात्मनोसर्वगतत्वेन चैत्र
शरीरेनभोवाविशेषात् नचयस्यशरीरे
कंटकवेधादिनस्यैववेदनानान्येषामिति
व्यवस्था सर्वात्मसविधातुम्यच माने शरी
रेकस्यचिदेवनान्येषामितिनियेनमश
क्तत्वात् नचयदहृष्टोत्पादिने यच्छरीरेन
नतीयमितिनियमः अदृष्टस्यापिनियमः
मासिद्धेः यदाहि न दृष्टोत्पादायकेन विरा
त्मनासंयुज्यतेमनः सयुज्यतनपर्वतदा
स्यैरीपकचंकारणमाधारणेपकचिदेव
नदृष्टमस्यैतत न तु मनःसंयोगमात्रसा
धारणप्यदृष्टमिदंफलंमामयामित्यामि:

१
सि॰ले॰
टी॰
५४

94

संपिरहष्टोत्पादककर्मान्तरलक्षनिरिमे
वमादिव्यवस्थितमिति न तु एवाहप्रनिय
मोभविष्यतीतिवेत्र अभिसंध्यादीनामपि
साधारणमनःसंयोगादितिध्यानयाव्य-
वस्थित्यसिद्धेः ननु स्वकीयमनःसंयोगो
भिसंध्यादिकारणमिति मनःसंयोगएवा
साधारणे भविष्यतीति ननिन्ये सर्वात्मसं
युक्तेमनः कस्यचिदेवस्यमिति नियन्तमश
क्यत्वात् नचाहृष्टविशेषादात्मविशेषेण
मनसः स्वस्वामिभावसिद्धिः तस्यापृष्टाहृ
ष्टएवंवव्यवस्थित्यसिद्धेः ॥

भेदोऽव्यलक्षणोजीवः श्रुतिषुजीवब्रह्मणोर्नानात्व
व्यपदेशात्तत्र च ब्रह्मणो निरंशस्यकथंजीवभेदइ-
ति वाच्यं अवच्छिन्नाकाशो महाकाशस्य यथांशः
शास्त्रेणा अवच्छिन्नमनच्छिन्नं चेतनस्य ब्रह्मणो
ऽङ्गुपगमादितिसर्वमागार्थः अदृष्टानियमा
दिसूत्रत्रयस्यव्याख्यानेभविष्यतिकारणभूतादि
भिर्हिप्रतिशरीरमात्मभेदाभावेव्यवस्थानसंभव
तोन्यात्मभेदस्याश्रितः नचात्मनःएकत्वेपिउपाधि
कृताव्यवस्थासंभवतीति नह्येदाश्रयणेनैवोपपत्त्यर्थ
मितिवाच्यं उपाधिकृतव्यवस्थायाः किमुक्तं अ-
नोज्ञसाव्यवस्थासिद्धये आत्मभेदस्यैवाश्रितत्वेदेन

त्मनेद्रूषयति कण्टकादिरीत्येति व्यवस्थेति
व्यवस्थाजनकत्वाभावमनन्त्यत्वमाह इतिरित्यर्थः प
च्छावेत्रसन्तप्ताः तेषामपीत्यर्थः कण्टकवेदना
शीतादिपदं खड्गघातादिसंग्रहार्थं शरीरस्था
त्मविशेषगुणसाधारणमसिद्धमिति दूषयति
सर्वात्मसंनिधानादिति अदृष्टानियमादिति सूत्र
मवतारयति यददृष्टेति तत्तद्व्यापकस्य अदृष्टस्य
पीति अनियमं साधयति यदा हीति तदा सर्वे
त्मभिः संयुज्यत इत्यर्थः संयोगमात्रेति
मात्रपदमभिसंध्यादिसाधारणमवच्छेदार्थं
न तु समवायिकारणस्यानवच्छेदार्थमिति
बोध्यं अभिसंधिफलेच्छाद्यादिपदेन कृतिग्र
न कर्तृकार्यत्वानयोः कीर्तयोः संग्रहः अभिस
ध्यादिष्वपि चैवमिति सूत्रं योजयन्नुत्तरमाह नै
त्मादिनामनसोश्च साधारणमाशङ्कते नात्मको
ति नन्विति नन्वात्मसंयोगासमवायि
कारणकं सर्वं समसाधारणमभिविष्यतीति भावः
ननु किं तत्राह कस्मिन्निति आत्ममनःसंयोगरूपा
समवायिकारणस्य समवायिकारणरूपात्मन
स्साधारणत्वादित्यर्थः नुटत् ३५ ॥

न त्वात्मनो विभुत्वेऽपि तेषां प्रदेशविशेषाप
वच्छेद्यजन्यत्वात्तान्तराणेव शरीरे तत्स
देशविशेषाभावात्सर्वादिव्यवस्थाभवि

२ सि॰ ले॰ टी॰ ५५

95

यतीति नयस्मिन् प्रदेशे वैद्धः खल्वात्मत
भूयतस्मात्प्रदेशादन्यत्र कोऽतस्मिन्नेव मे
देसमागतेन स्पर्शितव्यमुखदुःखादिद
शोतेन शरीरान्तरेऽप्यात्मान्तरप्रदेशाविशेष
स्याप्तेन भोगात् तस्मादात्मप्रदेशविवस्था
तु तत्पादेव कथंचिन्न उपपादनेव कर्म
नैरात्म्याचवाश्रेकात्म्ये मेगीकमतते
वततुपपादनेकत्वेकमिति सेततसी
णवयंवात्मानोऽविहिविभुत्वेव्यवस्थान
स्वववा नैवेष्टात्मनामणुत्वेकदाचित्स
वीगीणसावावयवस्यकरपिरस्परणापि
ष्णानस्यचानुपपत्तेः यदत्रावीचीनकल्प
नमतनकोतिगत्मागतिस्त्ववणान्यपानुप
पत्याश्चणुत्वेविवेष्टात्मायेवापनेहितोनः
शुण्वव पापववालाग्रमानमात्रात्मा
दिस्फातिणसालादणुत्वनस्त्ववणेनवाण
वयवज्ञीवाः ॥

प्रदेशादितिवेद्योनभोवादितिसूत्रेव्यावत्तणपव
प्रदेशात्कत्तोव्यवस्थामावकनिराकरोति तत्वा
मनोमिति वपः सावहुःखाहिः ततदात्मासा
यारणान प्रदेशविशेषछायवस्थेति चाहितिमोत्र

शंकाभागात्मतार्थः एकस्मिन्नु शरीरे एकस्यै-
वात्मनः प्रदेशो नान्यो न तावानिति नियमोऽत्र
सिद्ध इति हृदयति न यस्मिन्निति ग्रहप्रसङ्गा
देरव्याप्यहि निवादात्मनो यः प्रदेशो ग्रहणव्या-
श्रयः स एवात्र प्रदेश[illegible]ार्थः नन्वाचयस्मिन्ना
त्मनि प्रदेशो चैत्र शरीरे स्थितेऽस्यैवत्र स्पर्शव्या
पायनेऽनुभवति तस्मिन्नेव प्रदेशो चैत्रशरीराप
क्रमणेन नरमैत्रशरीर भागान्तस्थितस्यैत्र
स्पर्शव्यापायनेऽहमपने अनन्तरं पश्चात्तागत
मैत्रशरीरे चैत्रमैत्रात्मप्रदेशयोरहहायश्रयः
प्रवेशात् नच्छरीरे चैत्रमैत्रयोः कर्मयोः विभो
गप्रसंगः नच परे वशरीरापक्रमणमप्यन्यश
रीरगतस्य चैत्रात्मप्रदेशस्याप्यपक्रमणमेवा
स्मिन्निवाच्यं प्रदेशावत्वः आत्मनः स्थिरत्वेन प्र
देशास्य चलनानुपपत्तेः एवमन्येषामप्यात्मना
प्रदेशान्त भी वृप्रयुक्ते भोगसांकर्यं प्रहातं स्या
दिति आत्मनो व्यापकत्वाभ्युपगमादित्यर्थः
नन्वात्मैकत्वमते इव नानात्मत्वमतेऽपि कथं विश्व
वस्यासौ क्रियत इत्यत आह स्तुतीतिश्चात्मै
कत्स्तुतीत्यर्थः नत्रैवेति एकस्मिन्नेवात्मनीत्य
र्थः जीवाणुत्वगमकश्रुतिरुपन्यासवह्निभेन पुन
जीवत्वलाभद्रमात्रियति संविति निराकरोति
नेवमिति श्रुतिपाठानसंवेति पुमपकारादिपर

१
सि. ले.
टी.
९९

96

रणस्येत्यर्थः जीवस्याणुत्वेपि सर्वशरीरव्या-
पित्वादिकं संभवतीति शंकते यद्येवमिति क-
ल्पनाप्रकारस्तेषामणुत्वेपीत्यादिनाभिधास्य-
ति आहो नस्याणुत्वे मानमाह उत्क्रान्तीति त-
दुत्क्रामेन निस्त्यादिश्रुति प्रक्रान्त्यादिकं श्रुतम्
इति भावः ननु मध्यमपरिमाणस्य जीवस्योत्क्रा-
माद्यनुपपत्तिः नपपत्त्याचेदणुत्वे कल्पनेन हि
जीवस्य बलभावश्रवणानुपपत्तेस्तस्य विभु-
त्वकल्पने श्रुतार्थापत्तेर्विशेषादित्याशंक्या-
श्रुतिमप्याह श्रुतेर्हीति समानमेतेति सि-
नीतः वर्णितः केनेत्यत आह पुण्यपापैर्बन्ध-
मनन्याश्रुतेर्हीत्यर्थः बालः केशः शतधाकल्पि-
तस्य च भागो जीवः स विज्ञेय इति वाक्यमादिप-
देन गृहीते बालाग्रस्य यः शततमो भागः तस्या-
पि शतधा विभक्तस्य यो भागस्तत्परिमाणो
जीव इत्यर्थः ॥ ॥

तेषामणुत्वेपि ज्ञानस्वभावादीनां प्रदीपप्रभा-
न्यायेनाश्रयातिरिक्तप्रदेशविशेषव्यापि-
गुणतया सर्वांगीणतया सर्वांगीणसुखा-
द्युपलंभः श्रोत्रं हृहस्तेनेभोगमित्यादि-
स्मृत्यन्तरोपेयेन जीवानामेषां सन्तानं के-
शिरश्चरणाद्यन्तर्गतेषु स्वावयवः स्वादि-

योगपद्यं कायव्यूहगमने श्रुयोगिनां भोगवै
चित्र्यं चेति न कश्चिदनुपपत्तिः एवं च जी
वानामणुत्वेनासंकरात् सुखदुःखादिव्य
वस्थाविभोरीसुगाद्धदस्येति प्रदेशोऽस्मे
हेनदीपिकापोपवमपि कथं व्यवस्था
सिद्धिः चैत्रस्य पादे वेदना शिरसि सुखमि
ति सेयं मानेदनगतसुखदुःखानुभववन्मै
त्रगतसुखदुःखानुसंधानस्यापि दुर्वार
त्वात् अविशेषो हि चैत्रजीवात् देशयोर्मै
त्रस्य च भेदः कायव्यूहस्थले विशुद्ध्यात्व
त्रैसमरणासमर्थानामेषां नो जीवाद्भेदा
वंशप्रभावादेशालिनोऽस्य याभेदाभेदाभ्यु
पगमाद्व न च शुद्धभेदोऽनन्तसंधानप्रयो
जकं इति वाच्यं शुद्धत्वं हि भेदसापेक्षमभा
वासहचरितत्वम् अभेदासहचरितत्वं वास्मान्

मीवस्याणुत्वसाधकप्रमाणानुसारिणमर्वाचीन
कल्पनाप्रकारं दर्शयति तेषामणुत्वेऽपीति यथा
प्रभायाः स्वाश्रयं प्रदीपं विहाय प्रदेशान्तरव्यापित्व
नथा ज्ञानादीनां स्वाश्रयमणुमात्मानं विहाय करा
विच्छरीरव्यापित्वकल्पनं इत्यर्थः नन्वात्मनः शा

२
सि. ले.
टी.
५०

97

शरीरव्यापित्वे सति युगपत्सुखप्रयत्नादयः प्रत्य
क्षमानाः तस्मिन्नवच्छेदकभेदेन संभवन्ति तस्मा
दणुत्वेन कथं तेषां युगपत्त्वनिर्वाहः तत्राह द्रोण
मिति अनुगतेऽहि छिन्नेन तत्र जीवाणुत्वे सति तेषां
व्यूहः कायव्यूहगतेऽभिन्नेन तत्रमपि जीवांशेऽवि
तिशेषः भोगानां भुज्यमानसुखादीनां वैविध्यं यु
गपज्ज्ञानानां विषयत्वं युगपदनेकशरीराधिष्ठाने च
योगिनां विशेषः संभवतीत्यर्थः जीवाणुत्वपक्षे
न केवलमनुपपत्तिसामान्याभावः किं तु ला
भोऽप्यस्तीत्याह एवं चेति जीवस्याणुत्वे सतीत्यर्थः
असंकरादिति एकस्मिन्शरीरे सर्वेषां जीवानाम
वस्थाभावादित्यर्थः विभोरिति जीवस्यापि वि
भुत्वे लक्षणाभेदाभावाद्देशतो भेदो न सिध्येत्
अणुत्वे तु स्थानवैलक्षण्यान्न भेदः सुगम इति भा
वः अर्वाचीनकल्पनेहेयपति अद्योतकमिति ए
वमपीति जीवस्याणुत्वसाधनकल्पनेऽपीत्यर्थः
जीवस्य स्थानगतसुखाद्यनुसंधानं जीवान्तरगत
सुखाद्यननुसंधानं वाभ्युपगच्छतां त्वया भेदोऽनु
संधानप्रयोजकः अभेदश्च तदनुसंधानप्रयोजक
इति वक्तव्यं तदनुसंधानप्रयोजकभेदाभेदमा
त्रं वा अहं भेदो वाच्य एवं च स्थानगतसुखादिकाना
नुसंधानप्रयोजकभेदस्य सत्त्वात् इदं सत्त्वापि भेदे
स्थानगतमनुसंदध्यात् नतावैक्यं गतं गतसुखादि

त्क्रमणश्रुतेरस्याद्वित्वाह स्वात्मनेति अयमर्थः । उ-
त्तरननुसंधानप्रयोजकभेदासिद्धिमाशंकते
साधयति कायव्यूहेति विमुक्तेति अभिनः सका-
मादिभोगसाधकत्वमर्थः अन्यत्रेति योगिनो निज-
शरीरादन्यत्र कायव्यूहे इत्यर्थः तयोर्भेदो नास्मा-
भिः साधनीय इत्याशयेनाह अयोगिनोऽपीति न
नु भेदमात्रमननुसंधानप्रयोजकं नयानेष्पाते-
ऽपि न जीवस्याणागमापिस्व(वा)दिकेनानुसंदध्यात्
यद्यनुसंदध्यात् नदाजीवानुगतमपि नद्वसं-
दध्यात् दिनिदोषः प्रसज्येत किंतु विशेषतो भे-
दासिद्धिर्नोपशंकनेनैवेति ॥ ॥

नाद्यः अंशो ह्येष परमस्य ममैवांशो जीवलो-
के अंशो नानाव्यपदेशादिति श्रुतिस्मृति-
सूत्रैर्जीवस्य ब्रह्मांशत्वप्रतिपादनेन ब्रह्म-
जीवयोर्भोगसांकर्यप्रसंगात् न द्वितीयो वा-
णानां जीवप्रतीव जीवस्य ब्रह्मप्रतिनाम्य-
त्वे किं न च इति वस्तुतः किंविवः पानोपाइति
वस्सहस्रात्वस्तिनन्तो मूनत्वमात्रमोपचा-
रिकोऽयमित्येव न किं तदेतदन्तरेके-
ण भेदाभावमेवात्र जीवानां जीवप्रतिपद-
ज्ञाननुसंधानप्रयोजके शरीरे निवसपते

शि॰ स्तो॰
टी॰
९८

98

ननावत्स्यं प्रतितेन नामिवावं भकं त्वं जी
वस्यानादित्वात् नापि महाकाशे प्रति च
टाकाशादीनामिव प्रदेशान्तं टकच्छिन्न
पाषाणपाकलादीनामिव खंडं त्वं वाच्य ए
वेनेति: प्रदेशत्वात् अच्छेद्यत्वाद्भिन्नाभि
न्नद्वयत्वमप्यत्वमभिमतमिति च नत न
च्यासति जीवेश्वरयोर्जीवाणां च भोगसा
कर्यप्रसंगात् स्वतोभिन्नानां तेषां च तत्त्वा
दिनाऽभेदस्यापि न योगीकारात् सम्यक्स
महिनोर्भेदाभेदवादिनस्त्वमनेपक्षस
ह्रोऽनर्गनानां जीवानां परस्परमप्यभेदस्य
त्वाच्च ॥ ॥
प्रत्येकं जीवेश्वरभेदस्यांशांशिभावसहचरित
त्वेनभ्रूर्भेदत्वाज्ञावानयोः परस्परं स्वयं भवत्वे स
त्यावेस्याशिस्याह नाथ इति जीवेश्वरयोरंशांशि
भावमात्रमाह अंशो हि हि परमस्य परमात्मनः
जीवलक्षणो लोको जीवलोकः नत्वभेदस्यांशां
शिभावमात्रासहचरितत्वं भ्रूयुक्तं भवति किं त
र्हि अंशांशिभावासहचरितत्वं जीवेश्वरयोरंशां
शित्वं नु नमत्स्येमते: तयोर्भेदे स्वांशांशिभावा
सहचरितत्वं नप्रयुक्तं समस्तलोकसेव्य इति यो

कते नन्विति जीवं प्रतीति तथा च जीवत्व तदंशयोर्भेदे
सत्यांशांशिभावसहचरितत्वस्यैव सत्वेन तदसहचरित
तत्त्वप्रयुक्तत्वाभावादनुसंधानोपपत्तिरिति भावः तो
शान्यभिन्नत्वेन रूपस्य विशेषः कोऽतिमत्वं सत्यांशां
शिभावासहचरितभेदो नानुसंधानप्रयोजक इत्यत्र स
त्यांशांशिभावो दुर्निरूप इत्याह किंतदिति यत्तस्य
संशत्वमत्र प्रयोजकशरीरे निवेश्यते तदंशत्वं के
वलं किमिति योजना सत्यमंशत्वं स्वारंभकावयवत्व
मंशत्वं वा उत्तवाभिन्नाभिन्नद्रव्यत्वं वेति किंशब्दा
र्थः तत्राद्यं निराकरोति ननावदिति द्वितीयं तृतीयो
क्रमेणानूद्य दूषयति नापीत्यादिना जीवस्याणुत्वेनप्र
देशासंभवादणुत्वेनैव द्वैधीभावायोग्यत्वादित्यर्थः
तृतीयं शङ्कते भिन्नाभिन्नेति जीवांशानां जीवेन सह
भिन्नाभिन्नद्रव्यत्वं सत्यमंशत्वमभिमतं तदेव चानुसंधा
नप्रयोजकशरीरे निवेश्यते तथा च भिन्नाभिन्नद्रव्य
तासहचरितभेदः शुद्धभेदः स चानुसंधानप्रयोज
क इति निष्कर्षः तत्र दूषणमाह तथा सतीति जीवेश्व
रयोस्तथा भिन्नाभिन्नद्रव्यत्वानभ्युपगमात् तयोर्भेदः शु
द्धभेदो न भवति तथा जीवांशानां परस्परं भिन्नाभिन्न
द्रव्यत्वस्य त्वयास्वीकारात्तेषां भेदोऽपि शुद्धभेदो न भवति
तथा चानुसंधानप्रयोजकाभावाज्जीवेश्वरयोर्जी
वांशानां च भोगसांकर्यप्रसंग इत्यर्थः चेतनत्वादिने
ति सत्वद्रव्यत्वसंग्रहार्थमादिपदं दूषणान्तरमाह
समूहेति समूहस्य समूहिनां च परस्परं भिन्नत्वे स

सि॰ ले॰
टी॰
५५

99

त्वभिन्नत्वमेंगीकुर्वन्तस्तवमनेसमूहिनामपिपरस्पर
भिन्नत्वमावश्यकं तथाचउभयवादीवैकत्रमिलिता
नांजीवानांभिन्नानांपरस्परमभिन्नद्रव्यत्वस्यापिस
त्वानैषांपरस्परंभेदः स्वरूपभेदोनभवति भिन्नाभिन्ना
भिन्नद्रव्यत्वसहचरितत्वात्तथाचपरस्परंनैषांस्व
रूपान्तसंख्यानप्रसंगइत्यर्थः ॥ ॥

स्वाभिन्नसमूहाभिन्नेनसहस्वस्याप्यभेदस
द्भावात् यदिसंयोगादीनांज्ञानेच्छा
नैकाश्रितत्वेस्यानदागुणगुण्यादेरभे
दात् नदाचराभिन्नसंयोगाभिन्नपरा
देरपिचराभेदः प्रसंगेनतत्स्यादिच
देनात्वयानदभिन्नाभिन्नस्यनदभेद
नियमाभ्युपगमात् नचजीवानामस्पथा
रणैवनतत्वादिधर्मैकत्वैकसमूहा
नर्गस्यादिप्रकाभेदविलक्षणमभे
दान्तरमश्योस्तिनोरस्तिभेदप्रवन्तसंख्यान
प्रयोजकेयदत्रानतिप्रसंगायविनत्वेन
नथामतिनसैवविशिष्टानिर्विकल्पवाना
पनेः धर्मैकत्वाद्यप्रकात्वमंशांशि

नोरभेदे विशेषइतिचेन् ॥ ॥
ननुसमूहिनांसमूहाभिन्नत्वेपि नतेषांपरस्पर
मभिन्नत्वमस्मन्मतेः स्थितेनोक्तदोषइत्याशंक्या
ह त्वाभिन्नेति त्वयमेकः समूही देवदत्तः तदभि
न्नः समूहः तदभिन्नो यज्ञदत्तः तेन समूहस्यापि
देवदत्तस्याप्यभेदस्तत्तस्य च मते दुर्वारत्वात् तथात
दभिन्नाभिन्नस्यतदभिन्नत्वनियमाभ्युपगमादित्यर्थः
परंप्रत्युक्तनियमाभ्युपगमेप्याह यदीत्यादि
ना गुणगुणिनोर्जातिव्यक्त्योश्चाभेदवादिनं प्रति दूष
णपरोयंजीवाणुत्वादिग्रंथो यदीत्यादिः गुणगु
णिनोरभेदमंगीकृत्य यदि गुणस्य संयोगविभागादि
नादेरनेकाश्रितत्वमभ्युपगम्यते तथा जातिव्यक्त्यो
रभेदमभ्युपेत्य यदि जातेरनेकाश्रितत्वमभ्युपगम्य
ते तदा पटादेरपि घटाभेदप्रसंगइति नन्वेहेत्वग
र्भं विशेषणमाह घटाभिन्नेति घटाभिन्नः संयोगः
तदभिन्नत्वात्पटादेरित्यर्थः ननु जीवस्वरूपो जी
वांशानां समूहाभिन्नजीवानां च योयं चेतनत्वादि
धर्मप्रयुक्तोभेदः एकसमूहाभेदप्रयुक्ताभेदश्च
तदंशेष्वप्येवाभेदो जीवतदंशयोरस्ति तत्तु तयो
र्भेदे सत्यपि परस्परमनुसंधानं जीवस्वरूपो जीवां
शानां समूहिजीवानां च तादृशाभेदाभावाच्चेतन
त्वादिप्रयुक्ताभेदे सत्यपि न परस्परमनुसंधानं

१
सि-ले.
टी.
१०

100

मितिव्यवस्थानन्यायाच्च भिन्नाभिन्नद्रव्ययोस्सहचरि
तभेदः शुद्धभेदः स चानुसंधानप्रयोजक इत्यत्र
जीवनदेहयोः परस्परानुसंधानप्रयोजकत्वाभिम
तो विलक्षणाभेद एव प्रविष्ट इति जीवेश्वरादौ तादृ
शाभेदघटितभिन्नाभिन्नद्रव्ययोः सहचरितभेदस
त्वात्तत्रातिप्रसंग इति शंकां निराकरोति न चेति
जीवनदेहयोरिव जीवान्तराणामपि साधारण्येन यष्टे
ननत्वादिधर्मैकत्वप्रयुक्तपेकसमूहालंबनत्यादि
प्रयुक्तस्याभेदः न विलक्षणाभिन्नार्थः जीवेश्वरग
तस्याप्युपाधिभावस्य संग्रहार्थमादिपदं श्रूणा
शिनोर्भेदेऽप्यनयोरनुसंधानप्रयोजकभेदात्
त्वेन चास्ति यदभेदेन तु जीवेश्वरादावतिप्रसंगपरि
हाराय भिन्नाभिन्नद्रव्यत्वशरीरप्रविष्टतया विव
क्षणेनेति योजना ननु भेदान्तरमुक्तो नास्तीत्याशंक्या
ह तथा सतीति विलक्षणाभेदस्यांशांशिनोः सत्त्व
इत्यर्थः जीवेश्वरायभेदापन्नया जीवनदेहयो
रभेदस्य विशेषविशेषणतो निर्वक्ति धर्मैकत्वाद्य
प्रयुक्तत्वमिति ॥

न जीवनदेहयोश्चानन्तत्वादिधर्मैकत्वप्र
सत्त्वेनैकशरीरावच्छेदकायव्यूहमेलने
वसमूहसत्त्वेन चानयोरभेदधर्मैकत्व
प्यादिप्रयुक्तत्वस्यापि संभवात् धर्मैक

रूप्यादिप्रपञ्चस्याभेदोनरसतोपि जीवब्र
ह्मणोर्योरंशांशिभावप्रयोजकाभेदोन
नन्वप्रपञ्चस्य इति चेन्न तयोरभेदस्याभा
वात् नन्वेनः पिकरणैक्ये सति भेदः
स्याभेदस्याप्रतियोगित्वेनैतद्दा का
रभेदेनवानेकत्वानभ्युपगमात् मूल
ग्रन्थेपते ह्रस्येति प्रसंगः एतेनैवाद्वि
तीयपक्षोपि निरस्तः अभेदासहवरि
नभेदस्यानवस्थानप्रयोजकत्वेन
केरीत्यानवस्थाने जीवब्रह्मणोर्जीवानां
वाभेदस्यापि सत्वेनातिप्रसंगस्सद्वी
रत्वात् नन्वभेदप्रत्यक्षमनवस्थानेने
वमितिन तदभावेः नन्व संस्थानेस्वस्या
भेदः स्वाणाभेदस्य प्रत्यक्षतत्वेतिनह्युक्ते
त्वात्यनवस्थाने जीवानन्दैरणाः भेदस्थेनापि
नस्याप्रत्यक्षत्वात्रमहुः त्वात्यनवस्थान

उक्तविशेषाप्रसिद्धिमाह नजीवेति जीवस्यानंदप्राप्तौ
वचेननत्वसत्वद्द[illegible]वादियमेकत्वमस्मिन्नप्या
जीवस्यानंदव्ययवानोचेकमा[illegible]रानुप्रवेशकाले

१
सि॰ ले॰
टी॰
११

१०।

नच्छरीरावच्छेदेन समूहोप्यस्ति न च्चायोगिजीवाव
यवानां कायव्यूहशादिनानेकशरीरेषु विद्यमानां कदा
चित्तेषां शरीराणामेलने सति योगिजीवे नास्ति ना
नासहसमूहोस्मिन च्चावजीवतदंशयोरभेदे धर्मै
कर्तृत्वादिप्रयुक्तत्वसंभवान्न तत्प्रयुक्तत्वमसिद्धमि
त्यर्थः ननु जीवानां चेतनत्वादिधर्मैकत्वादिप्रयु
क्ताभेदसत्वेपि तेषामंशांशिभावादंशांशिभावप्र
योजकाभेदोस्त्येव स च न धर्मैकत्वादिप्रयुक्त
इत्यतोकेन धर्मैकत्वादीनि जीवानां रसायारण
भेदस्य धर्मैकत्वादिप्रयुक्तस्याप्यपरिहार्यत्वान्न
स्याप्यभ्युपगमे तु जीवतदंशयोरभेदद्वयमभ्यु
पगन्ते परस्य मते प्रसज्येतेत्यमिति वदन्तं परं प्रत्या
ह ननयोरिति अंशांशिनोरित्यर्थः तदाकारेति
प्रतियोग्याकारेणेत्यर्थः प्रतियोगिनावच्छेदकेति या
वत् भेदस्यानेकत्वानभ्युपगमोपपत्त्या सिद्धान्ता
र्थः नस्यादिति जीवेश्वरयोर्थः एवमंशांशिभावो
निरूपितः तदतिरेकेण जीवतदंशयोर्मुख्यस्यांशां
शिभावस्य दुर्निरूपतादित्यर्थः तथा च जीवेश्वर
योर्भेदस्य निरूपितांशांशिभावसहचारित्वेन त
दसहचारित्वरूपस्य कदाभावे सम्पन्ने संघात
प्रयोजकस्य भेदाभावाज्जीवेश्वरयोः परस्परमो
गसांकर्यप्रसंगइत्यादोषः स्थित इत्यर्थः आद्यपक्ष
इति अंशांशिभावासहचारित्वस्य हेतुत्वमितिपक्ष
इत्यर्थः अभेदासहचारित्वस्य हेतुत्वं भेदस्येति पक्ष

वक्ष्यमाणहेतुना निराकरोति एतेनेनैवेति उ
क्तरीत्येति चेतनत्वादिधर्मैकरूप्यमुक्तरीतिः
जीवत्वदर्शनेऽपि रिव जीवब्रह्मणोर्जीवानां चाभे
दमुपेत्यापि सर्वात्कानि प्रसंगपरिहारः शांकने
नविति स्वस्येति श्रुतिर्नो जीवस्य समर्थः जीवा
नेरोगीति स्वस्मिन्ननुषंगः ॥ ॥

नाति स्वरसप्रागभावीयात्मनाप्यभेद
स्यमन्यत्र सतानहूनांनानुसंधानम
न्येषां तदभावात्वैत्यादि सर्वसंगत्कृत
इति चेन्न नहि एकात्म्यवादेपि सर्वात्म
नावरकाज्ञानावरणावैवस्य न भेदात्म
प्रभेदप्रसक्तमिति तेन न एव सर्वव्यवस्थो
पपनेर्वाच्यः श्रुति विरुद्धात्मभेदाभ्युप
गमः नैवस्यमपि मपवनत्ववादिनः न
व्यवस्थानिर्वाहः सर्वज्ञस्येश्वरस्य स्वस्व
सजीवानराभेदप्रसक्तावपि भावेन जी
वेषु दुःखवत्स्वे हृदुःखीस्यव मवापत्तेः
श्रमत्वेनेत्रीश्वरः साभिन्नेजीवे संसार
प्रतिभासमालिन्यमिव पश्यन्नपि मिथ्या
त्वेन स्वयात्रमोचनीतिनेषप्रसंगः स्या

शि. ले. टी. १०१

102

देहेन्त्माभृदेषभेदेषांकरशिरस्सरणा
दीनांकायव्यूहस्यचापिहानमात्मदी
पस्यानपापिनीत्तानप्रभास्तिवापि
नीतिनपैवसर्वापिहानेभविष्यनी
ति चेत् ॥

जातिस्मरस्येति पूर्वजन्मस्मरणवत इत्यर्थः स
र्वेति सर्वात्मतावत्के यदज्ञानेनतत्वशुक्तावरणा
दित्यर्थः नन्वपवेति चैत्रमैत्रादीनां सर्वेषां परस्पर
मभेदप्रत्यक्षाभावादेवव्यवस्थितनयास्थल्वाख
नत्वसंख्यानोपपत्तेरित्यर्थः अभेदप्रत्यक्षस्यानु
संख्यानप्रयोजकत्वमुपेत्यपरमतेस्यात्माभेदकल्प
नागौरवंश्रुतिविरोधंचदर्शयित्वापरमतेनसंप्र
योजकत्वमपिनसंभवत्यतिप्रसंगादित्याह नचेत्य
मपीति अभेदप्रत्यक्षमनुसंधानप्रयोजकमितिक
ल्पनयापीत्यर्थः वस्तुस्तन्परमार्थयोर्जीवानमभे
दः नन्वप्रत्यक्षीश्वरस्यावयवके अन्यथाप्रसर्वज्ञ
त्वप्रसंगः स्यादित्यर्थः नन्वस्मिन्ज्ञानेपिब्रह्मणः स
र्वज्ञत्वजीवाभिन्नत्वयोः सत्वादुक्तदोषप्रसंग इति
नेत्याह असत्वादिति यत्तु जीवानां सावयवत्वात्क
रशिरस्स्मरणानुगतेषु जीवांशेषु सावच्छेदः एवादियो
गप्रसंभवति योगिनांकायव्यूहगतेषु योगिजी
वावयवेषुअगपस्यावच्छेदः एवादिभोगवैचित्र्यंच संभ
वतीति तन्नकाचिदनुपपत्तिरिति तत्रजीवप्रतिज्ञी

वांशानां स्वरूपांशानन्तस्यापि निरस्तत्वाज्जीवं प्रति-
न देशानां जीवस्य देशानां सन्ति जीवापेक्षया न्यूनप-
रिमाणत्वरूपौपचारिकांशानन्तस्यापि जीवाखण्डत्वप-
क्षे बाधितत्वाच्च अखण्डपरिमाणस्यैव सर्वपरिमाणा-
पेक्षया न्यूनपरिमाणत्वेन नापि न्यूनपरिमाणा-
भावात्तद्देशानां सन्ति तन्नो न्यूनत्वरूपोपाधेः संबद्ध-
विवांशगुरुविषयजीवांशानां जीवापेक्षयात्यन्तभेद-
प्रयोजकत्वेन जीवस्य सांशागतस्वरूपायत्तसंख्यान्त-
त्वासंभवाच्च ननु योगिजीवांशानां कायव्यूहापि क्षा-
न्त्वेपि नैयायमतेन भिन्नस्य योगिजीवस्य कायव्यूह-
पिक्षान्तताभावप्रसंगात् प्राणशरीरापिक्षान्तजीव-
स्य शरीरावयवशिरश्चरणाद्यपिक्षान्तत्वे जीवा-
शानां चात्यन्तभिन्नत्वेनैकस्मिन् शरीरे भोक्तृनाना-
त्वप्रसंगात् जीवस्य सांशत्वे मानो ज्ञानाच्छ्रेणां हह
स्यते भोगमिति वचनस्य वर्गीन्तरीभ्यादृक्कोशपर-
त्वाभावेन तु हस्त्यादेर्योगप्रभावेण भूनारहरणा-
द्दिदेवकार्यार्थ्यशरीरान्तरपरिग्रहमात्रपरत्वात्
एतेन श्रीरामकृष्णादेर्विष्ण्वंशत्वव्यवहारोपि व्या-
ख्यातः तस्माज्जीवांशाविशेषस्य करशिरश्चरणा-
द्यपिक्षान्तत्वकायव्यूहस्यापिक्षान्तत्वञ्च न संभव-
तीति सर्वग्रन्थस्याशयस्थितेः शंकते स्यादेतदिति
अपिक्षानमिति प्रेरक इत्यो भविष्यतीति जीवः
स्वयमखण्डनयाशरीरैकदेशस्यापि स्वसमवेतेन
व्याप्तिज्ञानेन करशिरश्चरणादीन् कायव्यूहेवा

यिति हन्तीति निर्देशास्याप्यात्मनो जीवस्य क्लृप्तस्य शरीरो-
पिशाचत्वादिकं नानुपपन्नमिति भावः ॥ ॥

नत्वानवदात्मस्वधर्मस्य सुखदुःखभोगस्य
ज्ञानमात्रस्यात्मनस्य भेभवेन र चरणायव-
यवभेदेन कापव्य ह्वनः कायभेदेन वभो-
गवैविद्याभावप्रसङ्गात् सुखदुःखभोग-
दिज्ञानधर्मेण वनात्मधर्मेऽभ्युपगमेन है
विश्वेण ज्ञानगुणस्य ज्ञानस्य भेदसिद्धा-
वप्यात्मनो भेदासिद्धाभोगवैविद्यादि-
नात्मात्मभेदप्रतिसेपायोगाद्योगाद्याश्रय-
स्यात्मनो णैवनपतितशरीरे विच्छिन्नपा-
तद्द्याप्तिबवादद्दवनदभेदवादद्दवचनय-
मेसकरायतिरिति मनहानेश्च नस्माज्जी-
वस्याणुत्वोपगमेनत्व्याबस्यापपादनेन
शङ्के नाप्यनेनन नम्वेस्वाङ्गदस्यायनेशङ्के
ऽकोन्यादिश्रवणान्मात्रादणुत्वश्रवणा-
द्वाणुजीवशंनिवद्दनस्त्वप्रमेनेनस्नाने
देवान्तमाविधान् शैनः शैविषः पातांज-
नानागृह्णामवि सैापरमपराहोद्धयादि-
निष्प्रवेपादिश्रवणान्नस्तपशोर्णामायव

मध्यात्मानं हृदये णीयान् ब्रीहेर्वा यवाद्वे
ति श्रुतेः साक्षात् एवं श्रवणाद्वपरोक्ष
एवेदं विशिष्टे द्वि तिक्रमः पर जीवयोर्विभु
त्वा एवात्मभेदसिद्धिः तत्त्वाकाशवत्स
र्वगतश्च नित्यः ज्यायान् दिवो ज्यायानेत
रिक्षादित्यादिश्रवणात् ॥ ॥

ज्ञानमाश्रितस्येति ज्ञानधर्मत्वे हि सुखादेर्ज्ञानेऽन्यगतिः
संभवेन तस्य ज्ञानस्याव्यापकत्वात् तदाश्रितसुखादि
उपभोगस्यापि करशिरश्चरणादौ कायव्यूहवत् यु
गपदुदयः संभवेत्तत्तथा सुखादेर्ज्ञानधर्मत्वमि
ष्यते तस्य ज्ञानवदात्मधर्मत्वाभ्युपगमादेव ज्ञा
नस्य व्यापित्वेऽपि करशिरश्चरणादौ कायव्यूहे च
युगपद्भोगवैचित्र्यसंभवनीयमर्थः कायव्यूहस्तु
ति योगिनः इति शेषः न स च भोगवैचित्र्यस्यैवो
त्पत्त्युपनतानि सूर्यरश्मिगणानिवेति आत्मनो
शरीराणां वलं योगजनितसामर्थ्यं तर्हि ज्ञानध
र्मत्वमेव सुखादेस्तु यदि तद्वशत्वभोगवैचित्र्यसं
भवेनत्याह सुखादेः स्वभोगादिरिति आश्रित्येति
आत्मगुणज्ञाननिष्ठस्य भोगवैचित्र्यस्यापि करणे
तयो आत्मभेदसाधकत्वासंभवादित्यर्थः सुखा
देर्ज्ञानधर्मत्वस्वमतविरुद्धत्वमित्याह भोगा
श्रयस्येति नैयायिकादिमत इवाहं न मत इव च
तदर्थः तस्मादिति आत्मगुणस्य ज्ञानस्य सुखादेर्यापि

तत्कल्पना योगादिमर्थः जीवाणुत्वाभ्युपगमस्य प
राभिमतेः प्रयोजनान्तरं आत्मनोवसहस्रागिणाव्यू
तिभरतर्षभ योगीक्रौषीत् वलं प्राप्यते स सर्वैस्सैव
ते स्साम्प्रयाहिषयात् कौषिक्तेषितुग्रेनपश्यते स ५
उदितहूषयति नाषितेनतस्यति जीवस्याणुत्वे नत्वर्थः
स्मृतिनदर्थापतिभ्यां जीवस्याणुत्वे वुदनत्वमने
नात्स्यामेव स्वराणुत्वस्याणि दुर्वीरत्वात्रेस्य रस्यविभु
त्वसिद्धिस्तदसिद्धौ वनन्तवेष्टसिद्धिरिति हूषयति उ
क्रान्तादीति चदंनस्त्ववपते णाणुरे वाप्रिपदिति
सवयः नत्स्वाप्यवतन्पटहृये जगम्परे प्रकृतेः पर
मात्मासस्याक्रिकर्ता प्रेरितेति पारिरे शितिषा
यः पास्तानि येतापरस्याहे स्यान महेत्नी तिपराद्वी
परमनुष्णस्सहार्दकापोनेस्मिन् याद्गुहिलस
णागहातोमवितिषेजीवे स्वराविन्यर्थः प्रवेशादिति पा
शेतनस्थवा [illegible] कमेप्रकृतेरपष: स
तिहितः प्रीणामस्वाणुभीवप्रत्ययोतविवत्तिमः महद
येतरेषः प्रकृतेमाकूपत्वादिगुणकव्यानांवतेनेसव
शेल्लायपेल याणुतरश्मर्थः अनन्यपासिद्धस्मा दि
वयेनविभुत्वमीश्वरस्यपंकते नत्विति ज्यायानमहतरः
गः ॥

सर्वप्रपंचोपादानत्वाद्व परस्य सर्वगतत्वसिद्धेः
नदृणात्स्तुनयः उपासनार्थोउगुहत्वाभि
मावाउत्वेयाः प्रवेशास्तुनयस्य शारीराणुत्वा
यितानिर्वाह्याः न च जीवोक्रांत्यादिस्तु

नयोपितुह्यात्ययायिना निर्वोढुं शक्या इति
योक्तं न संक्रामंते प्राणे नूत्क्रामतीति प्रा
णात्ययेनुत्क्रांतेः प्रोगवजीवोत्क्रांतिव
वेनात् नष्याविद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः प
रात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति नामरूप
मोक्षानेनरमपिगतिश्रवणाज्ञनवष्याः
नः स्नसमाहितमुन्मूर्जेन्यायादेवमेवाये
ण्णीरत्रात्मा प्रात्तेनात्मनान्वारूढउत्स
नेत्यानीति स्वाभाविकगान्याश्रयणाकट
हणोनोक्तेश्चेति चेत् नैनत्संसारेसवापष
महानज आत्मा योयं विज्ञानमयः घटसं
हनत्राकाशो नीयमाने घटे यथा घटो नी
यते नाकाशेन हजीवो नभोपम इत्यादि
श्रुतिषु जीवस्यापि विभुत्वश्रवणात् ॥
परस्य विभुत्वलिंगमाह सर्वेति परमाणुत्वश्रुतीना
मनुपपत्तिमाह तदणुत्वेति उपासनार्था इति
अणिमान्नहोहृदेस्याविकत्वनयमत्स्यार्थः हृद्ग्रहणेति
सप्रयोगिनमेत्यादिश्रुतय इत्यर्थः आसामुपासना
प्रकरणगतत्वाभावादिति भावः स्ववस्थितविक
त्पवाचीवाकारः प्रदेशादिश्रवणस्यागत्यासिद्धि
माह प्रदेशश्रुतयश्चेति परमेश्वरस्य संख्यापरिग्रही

२
सि॰ले॰
टी॰
१०५

105

नशारीरेंद्रियप्रदेशोपाधिकः शरीरैकदेशेन प्रवेश इत्य
र्थः। ननुजीवाणुत्वमुत्क्रान्तिलिंगानामप्यन्यथानुप
पन्नसंभवाज्जीवस्यापिस्वाभाविकेविभुत्वेकिंनस्या
न्नप्याचवचनस्याणुत्वसिद्धिरितिसिद्धान्तिनःशंका
मनूद्यनिराकरोति जीवाणुत्ववादी नचेत्यादिना
नमुत्क्रामन्तमिति नचात्रश्रुतौप्राणैप्राणेनक्रान्तेः
प्रागेवजीवस्योत्क्रान्तिश्रवणादपिनकेवलस्यनस्योत्क्रा
न्तिसिद्धिर्बुद्धिविशिष्टस्योत्क्रान्तिसम्भवादितिवाच्यं
बुद्धिप्राणयोर्भेदासिद्धेस्तयोरभेदस्यैवश्रुतिसिद्धत्वा
त्तेनप्याचश्रुतिर्योवैप्राणःसाप्रज्ञायावाप्रज्ञासप्राण
इतिप्रज्ञाबुद्धिरित्याशयेनाह प्राणाख्योबुद्ध्युत्क्रान्ते
रिति नामरूपशब्दितोपाधिनिहत्यनेनरमणिजीव
स्यब्रह्मप्रतिगतिःश्रूयते नप्याचयथ्याउत्क्रान्तेरौ
पाधिकत्वेनसंभवतिनथागतेरप्यौपाधिकत्वेनसं
भवतीत्यमप्यपरिमाणस्यजीवस्यस्वाभाविकम
णुत्वंलौकिकनेत्यभिप्रायेणाह नप्याविहानिति
परिहिरण्यगर्भान्तजीवस्यास्वाभाविकेगत्याश्र
यत्वेसम्भवहेशानविशेषःसेगच्छेनन्यथानद्दे
श्यस्मादित्याशयेनाह नचयेति ननचजीवस्यपार
लोकप्रतिगमनेदृष्टान्ततउच्यते श्रुतः शाकटहम
मात्हितेगरुहोपकरणोः सुणिमुत्सर्जन्शब्दकुर्वन्
पापान्गच्छेद्यथाएवंजीवईश्वरेणान्वारूढःप्र
तिनोगच्छतिपरलोकइत्यर्थः नप्याचजीवस्याणु

नैसर्गिकाभाविके सिद्धे सम्यगुणत्वविभुत्वाभ्यां जीवेश्व
रयोर्भेदः सिद्धिहितिनिभावः सिद्धान्तीहृदयइति
नैनन्सारमिति यथापरमात्मप्रकरणेसूत्रेनपर
स्यविभुत्वमन्यथानेनसमप्रकेनयथाजीवप्रकरणे
सूत्रेनजीवस्यविभुत्वमण्वन्यथानेनसमप्रकेभिन्ना
णयेनकनमप्रत्यात्मेत्यादिजीवप्रकरणगतेना
केज्ञानमुदाहरन्ति सर्वाङ्ग्यादिनाविज्ञानमयो
जीवोमहान्व्यापकश्चात्मेतिजीवस्यव्यापकत्व
श्रवणादित्यर्थः नमोपमइत्यनेनसतोजीवा
स्यविभुत्वमुच्यतइत्यर्थः इयंश्रुतिःप्रागेवव्या
ख्याता ॥ ॥

त्वन्मतेप्रकृतेरेवजगदुपादानत्वेनब्रह्म
णोजगदुपादानत्वाभावात् जीवस्यकार्य
स्यब्रह्मगतत्वसद्भावःस्वोपादानत्ववदण्
तोपिजगदुपादानत्वसंभवाद्ध ननतस्य
सर्वगतत्वसिद्धेः नन्वेवमपिश्रुतीनांशरीरो
पाधिकत्वकल्पनेजीवोत्क्रान्त्यादिश्रुतीना
मपित्वदुपाधिकत्वोपगमसंभवात् एव
श्रुतिसिद्धेनावयवपदिश्यतइतिसूत्रभाष्येत्
हिप्रायोः कार्यभेदस्यप्रतिपादितत्वेनत्व
दुपाधिकेजीवेप्रश्नमनुक्रामतिप्राणास्या

सि॰ ले॰
टी॰
१०९

106

त्क्रमणोपपत्तेः नामरूपमोक्षणेनं ब्र
ह्मणि मुख्यवर्णस्य ब्रह्मणि जीवे च वाच्य
ब्रह्मणोऽपि विभुत्वविरोधित्वात् आकृत
नामरूपविमोक्षणेन परमव्याकृतनामक
विग्रहाद्युपाधानेब्रह्मणः सामव्याप्तत्वादि
मत्वेनामनुजीवस्याव्याकृतदेहेन्द्रियादि
मत्वेन तदुपाधानेन ब्रह्मणि मुख्यवर्ण
विरोधात् स्वाभाविकनामरूपयाकृत
हेरणेन मुख्यवर्णमात्राज्जीवस्य स्वाभाविक
गतिसिद्धौ गुहाप्रविष्टाविति स्वाभाविक
प्रवेशाश्रयजीवसमभिव्याहारेण ब्रह्म
णोऽपि स्वाभाविकप्रवेशसिद्धिः सम्भवात्

विभुत्वेन तस्याप्रसिद्धश्रुतिसाम्यमुक्त्वा परस्यैवोक्तवि-
भुत्वलिंगं विघटयति तस्मान्नेति प्रकृतिमायापर
स्य ब्रह्मणः सर्वप्रपंचोपादानत्वमुपेत्यापि तत्र हि भू
तसाधकमपि प्रमाणं जीवस्येति श्रुत्योरिति शेषः
ततः सर्वोपादानत्वात्तस्य सामर्थ्यः जीवाणुत्वश्रुतिलि
ङ्गानामन्यथानयनमपि तत्स्वमेवेत्याह तस्यैव शङ्क
तेति ब्रह्मप्रवेशसामर्थ्यः पञ्चप्राणापानादिलक्षण
वृत्तयोपस्य मुख्यप्राणस्य सः पञ्चवृत्तिः प्राणः श्रु
तिषु व्यपदिश्यते वृत्तिमत्त्वमात्रेण हेतोः म

नोवदिति प्राणापानादिहृमीनोवोच्छ्वासादिके
प्रेम्ये ऐकं कार्यमिति द्रष्टव्यं तथाच देहान्तदार्ही
निकभावेन सूत्रे मनः शाद्विनतु हेः प्राणस्य च भे
दो निर्दिष्टः स च बुद्धीन्द्रियकार्यविषये लावन्तृ
येन्नयाविलक्षणस्योच्छ्वासादिक्रियारूपकार्य
स्य प्राणे दर्शनात् प्राणोवृत्त्यादिभ्यो भिन्न इत्या
दिप्रकारेण भाष्ये साधित इत्यर्थः यो वै प्राणः
सा प्रज्ञेति श्रुतौ प्रज्ञाप्राणयोरभेदस्यापि प्रज्ञाप्रा
णोपहितस्य प्रत्यगात्मन एकत्वादुपहितान्या
यास्येन नयोरैकीकरणमविरुद्धमिति प्रतर्दना
धिकरणभाष्ये प्रतिपादितमत्र श्रुतिविरोधो
पीतिभावः अन्तनामरूपेप्यापि निहमनने जी
वस्य ब्रह्मप्रतिगतिस्रवणं जीवस्य विभुत्वविरो
धीतिनदुक्तेनस्य ब्रह्मणापि विभुत्वविरोधित्व
न ब्रह्मणोपि न दे सिद्धिप्रसंगात् लोके परिच्छिन्न
स्यैव गेहव्यापनियमदर्शनादित्याह नामरूपेति
ननु परमने ब्रह्मणो व्यापकस्वरूपेण नप्रवेश
स्यैव किन्तु लोकविशेषाद्युपहितेन तेन तदुपहितस्व
रूपेण प्राप्यं त्वेव न ब्रह्मणः स्वरूपेण व्यापकत्व
विरोधीत्याशाकलनल्पमेवनतनवमने जीवस्यापी
त्याह प्राकृतेति विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त इति स्व
तौ प्राकृतनामरूपाद्विमुक्तस्य सर्वकल्पनात्व
पाधिभूतो जीवस्याप्राकृतनामरूपसौकर्येण
स्वनोविमोक्षेप जीवस्य प्राकृतनामरूपाणापिपरि

सि॰ ले॰
टी॰
१-८

107

क्षित्रस्य ब्रह्मणि निगीर्णत्वसंभवात्र विभुत्वस्तुनयो
जीवविषयावाधनीयाइत्यर्थः ॥ ॥

ब्रह्मजीवोभयान्वयिनः पक्षस्य प्रवेशापद
स्य पक्षत्रयप्रवेशापरत्वस्य वक्तव्यत्वान्त
तनः परमेन ब्रह्मजीवयोर्विभुत्वाणुत्वा
दिव्यवस्थित्यसिद्धेर्न कुतोपि भेदसिद्धि
सम्भावना अस्मन्मते ब्रह्मात्मैक्यपरमहा
वाक्यान्वयेनावान्तरवाक्यानां नैयत्या
न स्वरूपेण जीवस्य विभुत्वमौपाधिक
रूपेण परिच्छेद इत्यादिप्रकारेण जीव
ब्रह्मभेदप्रत्यायकश्रुतीनामुपपादने
भाष्यादिग्रन्थेन स्मादवेदनन स्वप्र
वस्य मिथ्यात्वाद्वैतन प्रपंचस्य ब्रह्माभेदा
द्वैनवेदान्तानामद्वितीये ब्रह्मणि विशेक
माप्ये समन्वयस्य कश्चिद्विरोध इति ३
निष्पाद्य सिद्धान्तलेशसंग्रहद्वितीयः प
रिच्छेदः ॥ २ ॥

ततः प्रविष्टाविभक्तपविशेषपदं जीवे स्वाभाविकप
वेशार्थकं ब्रह्मणि तु शारीरादुपाधिकृतं प्रवे
शार्थकमित्याशंकां न व्यासतिसकृत्न स्वप्र

निरूपपदस्यार्थवैरूप्यं प्रसज्येतेति मत्वाह ब्रह्मजी
वोऽभयेति यदि च ब्रह्मणो विभुत्वश्रुत्यायं दुरोधे
नप्रैव सामान्यपरत्वमेवमविहपदस्य कल्प्यतेनेन
नङ्गनविशेषपरत्वमपि तर्हि जीवस्यापि विभु-
त्वश्रुत्यनुरोधेन शाकटटस्थानेगमनादि साम्य
मौत्रविवक्ष्यतेनेनत्वाभाविकगमनाश्रयत्वादिक
मपीति न जीवस्य स्वाभाविकाणुत्वसिद्धिः तस्य
न सिद्धेवाब्रह्मणोप्यणुत्वेङ्गवीरविनिगमना-
विरहादिति भावः ननु इत्युक्तव्यवस्थितेरिय
र्थः ननु परमते जीवेश्वरयोरपि विभुत्वाणुत्व
श्रुतिलिङ्गानामविशेषादुभयाणुत्वश्रुतिलि-
ङ्गानामन्यथासिद्धाविशेषाद्वनयोरणुत्वं विभु-
त्वं वा समानं तये वसिष्येन्न तेकस्य विभुत्वमपर
स्याणुत्वमिति व्यवस्थासिध्येदिति यथा दोषः प्र
सज्येत मध्यासिद्धान्तेपि जीवस्य परिच्छिन्नत्ववि
भुत्वश्रुतिलिङ्गानामविशेषान्तस्य स्वाभाविकं वि
भुत्वं परिच्छिन्नत्वमौपाधिकमिति व्यवस्थानसि-
ध्येदिति दोषः प्रसज्येत एवेति तेत्याह प्रसन्न
नेति ब्रह्मात्मैकज्ञानस्य मुक्तिसाधनत्वात्
ज्ञानेजनकानि तत्त्वमस्यादिवाक्यानि महावा
क्यानि महावाक्यार्थज्ञानकारणीभूतत्वंपदा
र्थज्ञानप्रतिसाधनभूतानि जीवस्वरूपप्रतिपा
दकवाक्यानि स्वरूपस्वरूपप्रतिपादकवाक्यानि वा
वान्तरवाक्यानि महावाक्यशेषभूतानि तदर्थप्रति

सि. ले.
टी.
१०८
108

पाठकवाक्यानामिति प्रधानवाक्यानुरोधेन गु-
णभूतवाक्यानां नेयत्वादित्यर्थः। स्वरूपेणेति
जीवस्य स्वरूपेणाऽनेन महावाक्यप्रतिपाद्यब्रह्मा-
भेदानुपपत्तेर्ब्रह्मणश्च स्वरूपेण परिणामाभावब-
हुश्रुत्यादिविरोधादिति भावः। अद्वितीये ब्रह्म-
णि वेदान्तसमन्वयाविरोधसमर्थनरूपपरिच्छे-
दार्थमुपसंहरति तस्मादिति पंचम्यन्तेन पंच-
मीभ्यो विहरणेति ग्रन्थेनान्वेति। इति श्रीमत्प-
रमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्स्वयंप्रकाशानन्द-
सरस्वतीदिव्यश्रीचरणारविन्दसेवालब्धज्ञान-
स्याच्युतकृष्णानन्दतीर्थस्य कृतौ सिद्धान्त-
लेशसंग्रहव्याख्यायां द्वितीयः परिच्छेदः ॥ २ ॥

सि·ले·
टी·
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः अथ कोयमविद्याले
शो यदनुवृत्या जीवन्मुक्तिः आवरणविक्षे
पशक्तिमत्या मूलाविद्यायाः प्रारब्धकर्मव
र्तमानदेहाद्यनुवृत्तिप्रयोजको विक्षेपश
क्त्यंशः इति केचित् क्षालितलशुनभांडानु
वृत्तलशुनवासनाकल्पो विद्यासंस्कार इत्य
न्ये दग्धपटन्यायेनानुवृत्ता मूलाविद्यैवेत्य
परे सर्वज्ञात्मगुरवस्तु विरोधिसाक्षात्कारो
दये लेशतोप्यविद्यानुवृत्त्यसंभवात् ॥

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ स्तुते सकलकल्याणभाजनं
यत्र जायते पुरुषस्तमजं नित्यं ब्रजामि शरणं हरिं य
त्र यस्मिन्न हरौ स्तुते समीपस्थैः नंदहस्तमवलंब्य पाणि
ना मंदमंदमरविंदलोचनः संचरन्कनककिंकिणीर
वस्तनतं मम मनोतु मंगलं यस्याः स्मरणमात्रेण वा
ञ्छितभूतिर्विजृंभते सा भारती चिरं नित्यं रमतां मन्मुखां
बुजे यच्छिवानामरूपाभ्यां या देवी सर्वमंगला तयो
स्संस्मरणात्पुंसां सर्वतो जयमंगलं विघ्नेशविधिमा
र्तंडचंद्रेंद्रोपेंद्रवंदित नमो गणपते तुभ्यं ब्रह्मणां ब्रह्म
णस्पते अथ कोयमिति तृतीयपरिच्छेदे ब्रह्मज्ञानरू
पं मुक्तिसाधनं सपरिकरं निरूपितमिदानीं तत्फलभू
तां मुक्तिं निरूपयन्ते तथा च फलनिरूपणपरस्य चतुर्थ

स्पष्टेनो तत्पदं ब्रह्म परं शुक्रमिति मेमेति ब्रह्मविन्मु
णपकृदित्यादि श्रुत्येति शेषः तेन ब्रह्मवेदनपूर्णपर्योः
समुच्चयेन प्राप्तिब्रह्मप्राप्नोतीति श्रुत्यर्थः ज्ञानकर्म
णोः समुच्चयस्य ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वश्रवणमनुमोदते
सत्यमिति ब्रह्मप्राप्तेर्विद्यामात्रसाध्यत्वप्रतिपादकश्रु
त्यंतरेणाऽप्युपपत्तिसहितेन विरोधात्समुच्चयश्रवणेन
मूलकस्येति वचनं चक्रमसमुच्चयपरतयानेतव्य
मित्याशयेनाह नान्यः पंथा इति ब्रह्मज्ञानापेक्षया
अन्यः ज्ञानकर्मसमुच्चयरूपः केवलकर्मरूपो वा पं
थाः उपायो मोक्षप्राप्तिनास्तीति श्रुत्यर्थः नित्यमात्मस्व
रूपतया सिद्धस्य ब्रह्मणो वाप्तिरप्राप्तत्वभ्रमादिनि
वृत्तिरूपा भ्रमादिनिवृत्तिश्च ज्ञानमात्रसाध्यत्वेन लो
के दृष्टा यथा कंठगतायामेव कनकमालायां विस्मृता
यां सत्यां तस्याप्राप्तत्वभ्रमेण वहुविधविक्षेपे प्रा
प्तस्य श्रामोपदेशजन्यज्ञानमात्रेणाप्राप्तत्वभ्रमनि
वृत्तिरूपा पूर्वसिद्धकनकमालावाप्तिः तत्तुल्यायां
नित्यसिद्धब्रह्मावाप्तौ विद्यातिरिक्तसाधनापेक्षाभावा
त्तदतिरिक्तस्य भ्रमादिनिवृत्तौ सामर्थ्याभावाच्चेत्यर्थः
परंपरया मुक्तावुक्तकर्मणामुपयोगं प्रपंचयितुमिष्ट
व्यमिति क्व तर्हीति तर्हि ज्ञानवत्साक्षान्मुक्तिहेतुत्वा
भावे सति कथं विविदिषायां विद्यायां वा साधनत्वमिष्टा
मित्यर्थः तमेतमिति तच्छब्दः प्रकृतपरमात्मपरः प
तच्छब्दः तस्मात्परोक्षजीवपरः तथा च जीवाभिन्नं प
रमात्मानं वेदानुवचनादिभिर्विविदिषंतीत्यर्थः

३
सि॰ ले
टी॰
२

श्रवणादिलक्षणमनयोव्याहन्यते नयस्मोविशेषण
मनाशकेनेति तथाचहितमितमेध्याशनादिरूपेण
पक्षहविवर्तिनमिति लभ्यते ननु विविदिषायामप्र
रूपार्थभूतायां कथं विनियोगः तत्राह विद्यासंपा
दनद्वारेति ततश्च गौणपुरुषार्थत्वं तस्याः संभवती
त्यर्थः ननु मुक्तिं प्रति प्रत्यासन्नत्वात् विद्यायास्तस्या
मेव विनियोगः कुतो न कल्प्यते श्रुतत्वाविशेषाच्च
कामनाविषयत्वेन श्रुतस्वर्गादेरेव कर्मफलतया
न्यत्र स्वीकाराच्चेति मत्वाशङ्कते नन्विति स्वर्गका
मादिवाक्यप्रयागादेर्विधिप्रत्ययेन इष्टसाधनत्वबो
धिते किं तदिष्टमिति विशेष ॥

तस्मात् प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् विद्यासं
प्रयोगात् प्रत्यासन्नामपि विद्यासाधनानि
शमदमादीनि विविदिषासंप्रयोगात्तद्वा
रान्तराणि यज्ञादीनीति सर्वापेक्षाधिकर
णभाष्याच्च ननु विविदिषार्थं यज्ञाद्यनु
ष्ठानं वेदनगोचरेच्छावत्त्वे विविदिषायाः
सिद्धत्वेन तदभावे वेदनोपाये विविदिषा
यां कामनाऽसंभवेन च विविदिषार्थं यज्ञा
द्यनुष्ठानायोगात् न यज्ञादीनां विविदिषा
यां विनियोगोपपत्तिरिति चेन्न प्रत्यक्षेण

कार्थ्यं पशुकामस्यानन्यपरिहारायात्वविषयोक्तं
फलत्वाणायामिच्छायां सत्यामपुत्रकाजी
णि दिपुत्रकृत्यान्तवैषम्यदोषान्नप्रवृत्ति
पर्यन्ता हविर्न जायत इति तद्दोषवकौषधवि
धिवत् ॥

षाकांक्षायां सत्यां पुरुषविशेषणत्वेन श्रुतयोः काम
नास्वर्गयोरन्यतरस्यापि प्राहुतः प्राधान्याभावेन तत्रा
र्थतः प्राधान्यस्यैवाश्रयणीयत्वे स्वतः पुरुषार्थतया
स्वर्गस्यैव फलत्वेनान्वयः स्वीकृतः यागः स्वर्गसाधन
मिति न तु कामवायाः इह त्ववेदनकामनाया एव फ
लत्वेनान्वय उचितः प्राहुतः प्रधानत्वादतः फलप्रमा
सत्यादिकमपि प्रकिंचित्करमिति मत्वा समाधत्ते न
स्मादिति सन्प्रत्ययः प्रत्ययशाब्दार्थः विविदिषाया मे
व विनियोग इत्यत्र भाष्यसंमतिमाह विद्यासंप्रयो
गादिति विद्यासाधनत्वादित्यर्थः प्रस्थानानीति
यावद्विद्योदयमनुष्ठेयानीत्यर्थः शमादिवैषम्यं कर्म
सुदर्शयति विविदिषासंप्रयोगात्विति तत्साधनत्वा
देवेत्यर्थः वाश्यनगामीति विविदिषोदयपर्यन्तमे
वानुष्ठेयानीति यावत् विद्योत्पत्तौ सर्वाणि कर्माण्य
पेक्षितव्यानीति प्रतिपादकाधिकरणेत्यर्थः विवि
दिषा विनियोगं प्रकारान्तरेणाद्विपयति न त्विति
वेदनेच्छाया यज्ञादिफलत्वे वेदनेच्छागोचरेच्छायाय
त्ता यत्नुष्ठाने वाच्यं वेदनेच्छायाश्च स्वतः फलत्वाभावा

वेदनद्वारास्तु किंफलकत्वं वाच्यं तथा चायं क्रमः प्र
थमं मुमुक्षौ सतः पुरुषार्थत्वज्ञानादिच्छा ततो वेदने
मुक्तिसाधनत्वज्ञानादिच्छा ततो वेदनेच्छायां वेदनसाध
नत्वज्ञानादिच्छा तया च यज्ञाद्यनुष्ठानमिति तथा च
वेदनेच्छारूपविविदिषोद्देशेन यज्ञाद्यनुष्ठाने प्रवर्त
मानस्य बलवेदने विविदिषाफले किमिच्छास्ति न वा
आद्ये यज्ञानुष्ठानवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्याह वेदनगोच
रेति वेदनगोचरेच्छाया एव विविदिषात्वादिति भावः
सिद्धत्वेन विविदिषार्थयज्ञाद्यनुष्ठानायोगादिति संबं
धः न द्वितीयः विविदिषाफले वेदने कामनायाः अस
त्वे विविदिषायामपि कामनाया अभावाद्धि विविदिषोद्दे
शेन यज्ञाद्यनुष्ठानायोग इत्याह तदभाव इति वेद
नगोचरेच्छाया अभाव इत्यर्थः विविदिषार्थयज्ञा
द्यनुष्ठानस्यैव वेदनगोचरेच्छा न चेतावता तदनुष्ठा
नवैयर्थ्यं विविदिषाया द्वैविध्योपपत्तेः तथा हि वेद
नेच्छा हि द्विविधा विषयाभिमुखलक्षणा तद्विलक्षणा
च तत्राद्याया यज्ञाद्यनुष्ठानात्प्रागपि वेदनेऽपि वर्तत इति
तामादाय वेदनसाधनभूतायां विविदिषायां कामना
संभवतीति विविदिषार्थं यज्ञाद्यनुष्ठानमुपपन्नं द्विती
यात्तु यज्ञादिफलभूता तदनुष्ठानानंतरभाविनीति
उक्त एव विविदिषायां यज्ञादिविनियोग इति समाधा
नमभिप्रेत्याह नेति वेदनेच्छायाः द्वैविध्ये यज्ञाद्यनुष्ठा
नादौ च दृष्टान्तमाह अन्नद्वेषेणेति तत्परिहारायेति
कार्श्यपरिहारायान्नभक्षणविषयकोत्कटेच्छायाम्

त्वात्स्वपरीत्यर्थः उत्सक्तोति ग्रथिकेत्यर्थः यातवैषम्यप्रयो
जकात्पंतानशानादिसंग्रहार्थमादिपदं नत्वेति अन्नम
हणाइत्यर्थः नजायतइति एतच्चानुभवसिद्धमिति भा
वः ॥

निरतिशयानंदरूपं ब्रह्म तत्प्राप्तौ विद्यासा
धनमित्यर्थे प्राचीनानेकजन्मानुष्ठितानभि
संहितफलनित्यनैमित्तिककर्मोपार्जित
चित्तप्रसादमहिम्नासंपन्नविश्वासस्य पु
रुषस्य ब्रह्मप्राप्तौ विद्यायां चतदौत्कंसल
क्षणायामिच्छायां सत्यामध्ययनादिभवसं
चितानेकदुरितदोषणालिककामुकस्य
हेयकर्मणीवाविषयभोगप्रावण्यं संपाद
यताप्रतिवंधाहिद्यासाधनेश्रवणादौप्र
वृत्तिपर्यंतासावितेनेजायतइति प्रतिवंध
निरासपूर्वं तत्संपादकयज्ञादिविद्यानो
पपत्तेरिति विवरणानुसारिणस्त्वाहुः प्र
कृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्य
मिति सामान्यन्यायात् ॥

अधीतसांगस्वाध्यायः पुरुषो वेदान्तैः ब्रह्मणो निरति
शयानंदरूपत्वे विद्यायांतत्प्राप्तिसाधनत्वं च ज्ञातवान्
स्मिन्नर्थे संपन्नविश्वासो भवतीत्युक्तं तथा विद्याना

३
श्रि·ले·
टी·
७

मपि पुरुषाणां वहूनां तस्मिन्नर्थे विद्यासंपत्तेरद
र्शनादित्याशंक्याह प्राचीनेति प्राचीनेषु वहुषु जन्मसु
अनुष्ठितानि फलाभिसंधिरहितानि च यानि नित्यनैमित्ति
कानि कर्माणि तैरुपसंजातो यश्चित्तप्रसादः शुद्धिविशे
षस्तस्य महिम्नेत्यर्थः तथा च स्मृतिः मनुष्याणां सह
स्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धय इति कश्चिदिति उक्तचित्तप्र
सादवानित्यर्थः सिद्धये विद्यालाभाय न सर्व इति भावः
ननु ब्रह्मप्राप्तितत्साधनविद्यागोचरोत्कटेच्छायास
त्यां तत्साधनश्रवणादौ प्रवृत्तिपर्यंताह विघ्नैर्वेदवेति
कृतेनस्य यत्नाद्यनुष्ठानेन तत्राह अनादीति दुरित
दोषेण प्रतिवंधान्रुह विघ्नैर्जायत इति संवंधः ननु पू
र्वोक्तचित्तप्रसादमहिम्ना ब्रह्मविद्यादौ संपन्नविश्वा
सस्यास्तिकतमस्यानर्थवहुले विषयभोगे प्रावण्यं
कथं संभवतीत्याशंक्यानुभवसिद्धदृष्टांतेन तत्सं
भावयति आस्तिककामुकस्येति विहितानुष्ठानादे
व श्रेयो भवति निषिद्धकरणादिनश्चावश्यं महा
ननर्थो भवति शास्त्रप्रामाण्यादिति निश्चयवानास्ति
कः तस्यापि कस्यचित्कामोद्रेकान्निंदितागम्यागम
नादौ प्रावण्यं च यथा पापविशेषात्संभवति तथा
यथोक्तमुमुक्षोरपीत्यर्थः प्रतिवंधेति अनादिभवसं
चितानेकदुरितदोषकृतप्रतिवंध इत्यर्थः तत्संपाद
केति विविदिषाशादिनाया श्रवणादौ प्रवृत्तिपर्यं
ताह विः तत्संपादकेत्यर्थः कृतंहि कर्मणामुपयो
ग इत्यत्र प्रश्ने विद्यायां विनियोग इति प्रतिवचनं

तरसवनारयति विवरणेऽपिहवैवयज्ञादीनांस्वी
याभ्युपायसाधनत्वेनावगतानांसाध्याकांक्षायांविधि
दिष्टैवसाध्यत्वेनान्वेतितस्याःशाब्दतःप्रधानत्वान्नुप
ब्दतः प्रधानस्यैवपदार्थस्यराजपुरुषमानयेत्यादौ
सर्वत्रसमभिव्याहृतपदार्थान्तरेणान्वयस्यानुभूति
सिद्धत्वादित्याशयेनयज्ञादीनांविविदिषायांविनि
योगउक्तः तत्राखरसंदर्शयन्नविद्यापांतेषांविनियो
गमुपपादयति प्रकृतीति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्वेद
ननादिभूयोर्मध्येप्रत्ययार्थस्यविविदिषालक्षणस्यप्र
त्ययार्थत्वाच्छब्दतःप्राधान्यं ततश्चविविदिषायाएव
यज्ञादिफलत्वेनान्वयइत्यत्रहेतुर्भूतोयःसामान्य
न्यायोराजपुरुषमानयेत्यादौप्रसिद्धःशाब्दतःप्रधान
स्यैवसमभिव्याहृतक्रियाकारकान्वयइत्येवंरूपःत
स्मादित्यर्थः विधिप्रत्ययेनेष्टसाधनत्वेनावगतया
गादेरिष्टविशेषाकांक्षायांसत्यांशाब्दतःप्राधान्याभा
वेपिस्वर्गस्यफलत्वेनान्वयःकुतइत्यर्थः ॥

इच्छाविषयतयापुरुषोप्यपवर्गाख्यसाध
नतान्वयइतिस्वर्गकामादिवाक्येकुतवि
शेषन्यायस्यबलीयस्त्वादश्वेनजिगमिष
तिग्रामंअसिनाजिघांसतीत्यादिलौकिकप्रयो
गेऽश्वादिरूपसाधनस्यतदन्वेषणंतद्भाव
विजिज्ञासितव्येनिदिध्यासितव्यइत्यादिवै

इ
सि॰ल॰
टी
५

दिकप्रयोगेनव्याप्यमाननविधेश्चसन्न्यासस्यया
भिहितेच्छाविषयप्रवगमनाद्यन्वयस्याप्य
त्यन्नत्वाच्च प्रकृतस्याभिहितायां विद्यायां यज्ञा
दीनां विनियोगः ननु तथा सति यावद्विद्यो
दयं कर्मानुष्ठानापत्तेस्त्यजनेवहितकर्ष
णात्तेयमित्यादिश्रुतिसिद्धकर्मत्यागात्मक
संन्याससस्य विद्यार्थत्वमपीडनेति चेन्न प्रा
गवीजावापात्कर्षणेन दृष्टेन तस्य कर्षण
मिति कर्षणाभ्यां व्रीह्यादिनिष्पत्तिवदारु
रुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते योगा
रूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते इत्यादिव
चनानुसारेण चेतसः शुद्धौ विविदिषादि
रूपप्रत्यक्प्रावण्योदयपर्यन्तं कर्मानु
ष्ठानेन ततः संन्यासः शक्तिकर्मत्यागसंन्यासाभ्यां
विद्यानिष्पत्त्युपगमात् ॥

श्राद्धप्राधान्याभावाविशेषे कामनायाः प्रत्ययादिफल
त्वेनान्वयः कुतो न कल्पितस्तत्राह इच्छारिषघन्तयेति
इच्छाविषयत्वस्य फलत्वव्यंजकत्वात् पुरुषार्थत्वेन
प्रतीतस्य स्वर्गस्येव फलत्वेन कामनाया इत्यर्थः न
नु कामनाविषयत्वस्य मुक्तिसाधारणत्वात्तस्येव या

गादिफलं कस्मान्न कल्प्यते तत्राह प्राहुर्वोध्य इति प्रा
ह्रीत्याकांक्षा प्राहुर्नैव दृष्टे वीत इति न्यायान्नातिप्रसंगः
तथ्या च इच्छेष्यमाणसमभिव्याहारे इष्यमाणस्यैव प्रा
धान्यं न त्विच्छाया इति विशेषन्यायेन उक्तसामान्यन्या
यबाधस्य कामोपबंधवाक्ये प्युक्तत्वाद्धि विविदिषंती
त्यत्रापि प्रत्ययार्थत्वप्रयुक्तं विविदिषायाः प्राहुष्टा यथान्य
त्यक्तावेदनप्राधान्यमेवादरणीयमित्यर्थः इच्छाया
विसन्धत्यपसमभिव्याहृतेष्टेव लौकिकवैदिकप्रयो
गेषु प्रत्ययार्थतया प्राधान्यमपीच्छामुल्लंघ्य तत्हि विषयेष्टे
वसमभिव्याहृतपदार्थान्तरान्वयदर्शनाच्चेत्याह श्रेष्ठे
नेति तदन्वेष्टव्यमिति तद्द्रष्टा काष्ठाख्यब्रह्मविचार्ये
मित्यर्थः विजिज्ञासितव्यमिति तदेव ब्रह्म ध्यातव्यमि
त्यर्थः निदिध्यासितव्य इति आत्मा ध्यातव्य इत्यर्थः ननु
दाय्यतप्रयोगेष्व इच्छायाश्रश्वादिसाधनायत्वयायोगा
त्वान्तस्याः परित्याग इति चेन्नहिं प्रकृतेपि वेदनेच्छायाः
तदनयोगात्वात् ब्रह्मवेदनस्य च ब्रह्मानंदसाक्षात्कारट्
पतया फलत्वनान्वेतेयोगपन्नाद्वेदन एव यज्ञायन्वयो
न विविदिषायामिति तत्त्वमिति भावः वियावितियो
गपदे विधिंनरविरोधेंशाकते न त्विति कर्माण्यज
नैवमुमुक्षुणा त्यक्तः स्वस्वप्रत्यगात्मस्वरूपं पदं ब्रह्म
साक्षात्कर्तुं न त्वत्यजतेति इत्यर्थः अथ परिव्राडि
स्तुपक्रमस्य ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्येतेन सूत्येन रेणापि
परिव्राट्प्राहोपात्तसंन्यासस्य ब्रह्मभूयप्राहितब्रह्म
साक्षात्कारहेतुत्वमुक्तं एवं सूत्येन रेष्टितत्वमभिप्रेत्या

३
सि·ल·
टी·
८

6

दिपदंद्वस्पष्टं विविदिषावाक्यसंन्यासविध्योर्विरो
धं स्पष्टं तं सप्रमाणं च दर्शयति नप्राणिति वचने
कारणपदद्वयं कर्तव्यार्थकं श्रामः संन्यासः चिनष्टु
द्धिविविदिषादिरूपप्रत्यक्प्रावण्यपेत्येनञ्जीना वचन
गतयोरपदव्याख्यानमितिबोध्यं ॥

उक्तं हि नैष्कर्म्यसिद्धौ प्रत्यक्प्रवणतां बुद्धेः
कर्माण्युत्पाद्य शुद्धितः कृतार्थान्यस्तमायां
ति प्रावृडन्ते घना इवेति कर्मणां विद्यार्थत्व
पक्षे विविदिषापर्यन्तमेव कर्मानुष्ठाने वि
विदिषार्थत्वपक्षात्को भेद इति चेत् अयं भेदः
कर्मणां विद्यार्थत्वपक्षे ह्यारभ्य न विविदिषा
सिद्ध्यनन्तरमुपरतावपि फलपर्यन्तानि वि
शिष्टफलाभावान्नि विद्याश्रवणमनननिदि
ध्यासनसाधनानि निहन्ति प्रत्युतवानि संपाद्य
विद्योत्पादकत्वनियमोऽस्ति विविदिषार्थत्वप
क्षे तु श्रवणादिप्रवृत्तिजननसमर्थोत्कटेच्छा
संपादनमात्रेण कृतार्थानीति नावश्यं विद्यो
त्पादकत्वनियमः यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत्सं
स्कारा इति स्मृति मूले कर्मणामात्मज्ञानयो
ग्यतापादकमलापकर्षणगुणाधानलक्ष

णसंस्काराणामन्वयप्रत्त इवेति वदंति ॥

रागादिराहित्यरूपचित्तशुद्धिविविदिषावैराग्यपुरःस
देवतादिभक्तिलक्षणप्रत्यक्प्रवणप्रजन्मपर्यंतक
र्मानुष्ठानमित्यत्र सुरेश्वराचार्यसंमतिमाह उक्तेही
ति शुद्धित इति शुद्धिद्वारेत्यर्थः अलमायांतीतित्याग
मायांतीत्यक्तव्यान्येव भवंति कृतप्रयोजनत्वादित्य
र्थः कृतप्रयोजनानां निवृत्तौ दृष्टांतमाह प्रावृडंत
इति वर्षाकालावसान इत्यर्थः विविदिषायां विनियो
गपक्षे विविदिषोदयपर्यंतमेव यज्ञाद्यनुष्ठानमित्य
भिप्रायः विद्यायां विनियोगपक्षेप्येवं चेत्कलयोर्भेद इति
शंकते कर्मणामिति अनुष्ठाने विशेषाभावेपि फल
तो विशेषोस्तीत्याह अयं भेद इति वक्ष्यमाण इत्यर्थः उप
रताविति त्यागेपीत्यर्थः अदृष्टद्वारेति शेषः विविदि
षाविनियोगपक्षे हि यज्ञादिकर्मजनितादृष्टं श्रवणा
दिप्रवृत्तिपर्यंतां विविदिषां शाह्नितोरुह्य विमुत्पाद्य न
श्यति फलैकनाश्यत्वाददृष्टस्य विविदिषोत्पत्त्यनंत
रं च श्रवणादिप्रवृत्तिप्रतिबंधकदुरितनाभावे सति विविदिषा
बलादेव श्रवणादिकं संपाद्य विद्यां लभते श्रवणादि
प्रवृत्तिप्रतिबंधकदुरितसत्वे तु न तस्यां यत्ने कृतेपि श्रवणा
द्यलाभेन निश्चितयत्नाविहतस्तु पायमनुतिष्ठति प्रायेण
तन्निवर्तकोपायाननुष्ठाने वा तदनुष्ठानस्यापि विघ्न
बाहुल्ये वा श्रवणाद्यसंभवात् न ज्ञानोदयः यथा श्रोव
यवीर्येणान्नभक्षणोह्युत्पन्नौ तस्यामपि अप्रवृत्तिं वंये

३
सि॰ल॰
टी॰
७

नाथलाभे तज्ज्ञानेन कार्पण्यनिवृत्तिं लभते तदलाभे त
तल्लाभाय स यतते यत्नेऽकृते यियद्यन्नं न लभते तदा न का
र्पण्यनिवृत्तिं लभते एवमिहापीत्यभिप्रेत्याह नावश्यमिति
विविदिषाविनियोगपक्षस्य संस्कारे कर्मणां विनियोग
पक्षं दृष्टान्तयति यस्यैतेति इति यस्य पुरुषस्य एते श्रौतस्मा
र्तधर्मा अष्टाचत्वारिंशत्संख्याकाः संस्काराः सन्ति गर्भा
दिसंपत्तिश्च वर्तते तेन तस्य कर्मभिः संस्कृतस्य विद्याधिका
रिणः श्रवणादिसंपत्त्या तत्त्वज्ञानद्वारा परब्रह्मप्राप्तिर्भ
वति तदसंपत्तौ च पुण्यलोकावाप्तिरिति कर्मणां संस्का
रकत्वपक्षे यथा ज्ञानोत्पादकत्वनियमो नास्ति संस्का
रजननमात्रेणास्य ॥

ननु केषां कर्मणामयमुदाहृतश्रुत्या विनियो
गो बोध्यते अत्र केचिदूचुः वेदानुवचनेनेति
ब्रह्मचारिधर्माणां यज्ञेन दानेनेति गृहस्थध
र्माणां तपसानाशकेनेति वानप्रस्थधर्माणां
चोपलक्षणमित्याश्रमधर्माणामेव विद्योप
योगः अत एव विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापीति
शारीरकसूत्रे विद्यार्थकर्मत्वाश्रमकर्मपद
प्रयोग इति कल्पतरौ तु नाश्रमधर्माणामेव
विद्योपयोगः ॥

चरितार्थानां कर्मणां विद्योत्पत्तिपर्यन्तं व्यापाराभावान्

ष्यान्तेषां विविदिषार्थत्वपक्षेऽपीत्यर्थः आत्मज्ञानयो
ग्यताकार्यकारणसंघातनिष्ठानदोषापादकोयो मला
पकर्षणगुणाधानलक्षणो संस्कारोतेनदर्थत्वपक्षेप्य
र्थः कर्मणां विविदिषार्थत्वपक्षे संस्कारार्थत्वपक्षेवज्ञा
नोत्पत्तिनियमे समानेऽपि विविदिषार्थत्वपक्षे क्षायिकी
ज्ञानोत्पत्तिः तीव्रमुमुक्षायाश्च दृढविविदिषायाः सर्व
प्रयत्नेन विद्यासंपादनसमर्थत्वात् संस्कारार्थत्वपक्षे
तु ब्रह्मज्ञानयोग्यतामात्रसिद्धावपि विविदिषाया अ
भावनियतत्वेन विद्योत्पत्तिः क्षायिक्यपि न भवतीति विवि
दिषासंस्कारार्थत्वपक्षयोरपि भेदऊहनीय इति भावः
केषामिति किमाश्रमकर्मणामेव किं वाऽन्येषामपीत्य
र्थः नन्वाश्रमधर्मिणामपि सर्वेषां विविदिषावाक्येऽश्र
वणाभावात्तेषामपि न सर्वेषां विनियोगो लभ्यते त
त्राह वेदानुवचनेनेति वेदस्य गुरुवचनमनुशिष्य
स्यवचनं वेदानुवचनं वेदाध्ययनेन ब्रह्मचारिध
र्मिणां मध्ये प्रधानेनेन तद्धर्मीः सर्वे गृहीत इत्यर्थः एव
मुत्तरत्रापि प्राधान्यं द्रष्टव्यं तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिरूपं
वानप्रस्थासाधारणमिह तपःशब्देनाभातीति भावः
अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः इत्यादिस्मृति
षु नित्याश्रमिणां कार्यं कर्तव्यं यत्कर्मास्ति तत्सर्वं फ
लाभिसंधिं त्यक्त्वा यः करोति सयोगपरोदितं पूर्वोक्त
वित्तशुद्धिविविदिषारूपं स्वल्पक्रमावण्यं लभत इति प्र
तिपादनात्तन्मूलभूते विविदिषावाक्येऽपि सर्वेषामा
श्रमकर्मणामनुपलक्षणं युक्तमिति मतं स्वाश्रमक

३
सि॰ल॰
टी॰
८

र्मणामेवविनियोगइत्यत्रसोऽत्रलिंगमाहअत एवेति
आश्रमकर्मणामेवविनियोगाभ्युपगमादेवेत्यर्थः
आश्रमकर्मणांविविदिषावाक्येनविद्यार्थोविनियु
क्तत्वान्नतत्कामनारहितेनाश्रमिणास्वाश्रमविहितंकर्म
नानुष्ठेयमितिशंकायामुत्तरंसूत्रेणैतेनापिकर्तव्यमेव
तंप्रतिविहितत्वादन्यथाप्रत्यवायप्रसंगादितिसूत्रा
र्थोबोध्यः अन्येषामपिविनियोगइतिपक्षेनित्यकर्म
मात्रविषयतयापृथमेदर्शयति कल्पनगौविति क
ल्पनलाघवमितिसंक्षेपः आश्रमधर्मव्यतिरिक्तानाम
प्यस्तिविद्योपयोगइतिकल्पनस्फकारमनमयुक्तंसू
त्रेविद्यार्थकर्मत्वाश्रमकर्मण्यदृष्टप्रयोगविरोधात्व
चसौत्राश्रमकर्मपदस्यवर्णधर्मेष्वप्यजहल्लक्ष
णोपपत्तेर्नतद्विरोधइतिवाच्यं लक्षणायामेवप्रमा
णाभावादित्याशंक्यतत्रनियामकंदर्शयति नाश्र
मधर्माणामेवविद्योपयोगइति ॥

अंतराचापितुतद्दृष्टेरित्यधिकरणेआश्रम
रहितविधुराद्यनुष्ठितकर्मणामपिविद्यो
पयोगनिरूपणात् नचविधुरादीनामना
श्रमिणांप्राग्जन्माद्यनुष्ठितयज्ञाद्युत्पादि
तविविदिषाणांविद्यासाधनश्रवणादाव
धिकारनिरूपणमात्रपरंतदधिकरणंन
तुतदनुष्ठितकर्मणांविद्योपयोगनिरूप

णापरमितिशांकरं ॥

आश्रमधर्मव्यतिरिक्तानां वर्णधर्माणामप्यस्ति विद्यो
पयोगइत्येवकारार्थं हेतुमाह अंतराचापि तु ति वि
द्यां प्रति बहिरंगसाधनेषु कर्मस्वंतरंगसाधनेषु श्र
वणादिषु चानाश्रमिणामधिकारोस्ति न वेति संदेहे
सति नास्त्यधिकार इति पूर्वपक्षः आश्रमकर्मणामेव
विद्यायां विनियुक्तत्वात्तेषामाश्रमकर्माभावात् सा
धनचतुष्टयसंपन्नस्यैव श्रवणादिष्वधिकारात्तस्य
नाश्रमिणांच साधनचतुष्टयांतर्गतस्य उपरतिशब्दि
तसंन्यासस्याभावेन तत्संपत्त्यभावादिति सिद्धांतस्तु
सूत्रे तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः अंतराशब्दः आश्रमा
णामंतरालमनाश्रमित्वमाह तथाचानाश्रमित्वेव
र्तमानोपि पुरुषः श्रवणादिषु विद्यार्थकर्मस्वधि
क्रियते कुतः श्रुतिस्मृतिषु रैक्ववाचक्नवीप्रभृतीना
मनाश्रमिणामपि विद्यावत्त्वोपलब्धेः परिव्राजक
स्य श्रवणादिषु मुख्योधिकारेपि गृहस्थादीनामिव
अनाश्रमिणामपि गौणाधिकारोपपत्तेः तथाच त
दधिकरणे भाष्यं दृष्टार्था च विद्या प्रतिषेधाभावमा
त्रेणार्थिनमधिकरोति श्रवणादिवदिति अविद्यानिवृ
त्तिः विद्यायाः दृष्टफलं तदर्थिनमविद्यानिवर्तकसा
क्षात्कारार्थिनमधिकारित्वेन स्वीकरोति शूद्रस्यववे
दांतश्रवणादिष्वनाश्रमिणां प्रतिषेधाभावात् गौ
णाधिकारे संन्यासापेक्षा नास्तीति मत्वा मात्रपदमि

३
सि· ल·
टी·
५
9

ति भाष्यार्थः अंतरा चापीति त्वधिकरणमनाश्रमिणां
श्रवणाद्यधिकारमात्रनिरूपणपरं न त्वनाश्रमिकर्म
णामपि विद्योपयोगनिरूपणपरं तथा च सौत्राश्रम
कर्मपदस्य वर्णधर्मोपलक्षणत्वं न सिध्यतीति मत्वा
शंकते नचाविधुरादीनामिति ननु तेषां विद्यार्थकर्मा
भावे विविदिषोदयासंभवादनाश्रमिणां श्रवणाधि
कारनिरूपणमयुक्तमित्याशंक्याह प्राग्जन्मेति
अनाश्रमिणोपि पूर्वजन्मांतरीयाश्रमकर्मानुष्ठानज
नितविविदिषावंतः संन्यासहेतुतीव्रवैराग्याभावा
त्तुर्याधिकाराच्च्युतास्तु तेषां श्रवणाधिकारनिरू
पणपरं तदधिकरणं न त्वनाश्रमिमात्रविषयं अवि
विदिषूणां श्रवणादौ प्रवृत्त्यसंभवादेवेत्यर्थः इति
न च शंक्यमिति संबंधः ॥

विशेषानुग्रहश्चेति तदधिकरणसूत्रत
द्भाष्ययोः तदनुष्ठितानां जपादिरूपवर्ण
मात्रधर्माणामपि विद्योपयोगस्य कंठो
क्तेर्विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापीति सूत्रे आ।
श्रमकर्मपदस्य वर्णधर्माणामप्युपल
क्षणत्वादित्यभिसंधायोक्तमाश्रमधर्मा
तिरिक्तानामप्यस्ति विद्योपयोगः किंत्व
नित्यानामेव तेषां हि फलं दुरितक्षयं वि

धापेक्षते न काम्यानां फलं स्वर्गादि ॥

नन्वंतराचापि त्विति सूत्रे विद्यार्थकर्मस्य विधुरादी
नामधिकारेस्तूत्पादिष्वनाश्रमिणां रैक्ववाचक्नवीप्र
भृतीनां विद्यावत्त्वदर्शने हेतुत्वेनोक्तं तदयुक्तं रैक्ववा
चक्नवीविदुरप्रभृतीनां जन्मान्तरीयविद्यासाधनानु
ष्ठानबलादेव विद्याजातेति शंकासंभवादतोऽनाश्र
मिकर्मणां विद्योपयोगः अन्यत्र तेषां विद्यावत्त्वदर्श
नमन्यथासिद्धं लिंगं न भवतीत्यस्वरसादनन्यथा-
सिद्धं हेतुमन्यमभिप्रेत्योक्तं विशेषानुग्रहश्चेति वि
शेषैः धर्मविशेषैः जपादिलक्षणैः ब्राह्मणत्वादिव
र्णमात्रसंबंधिभिरपि विनष्टं हि विविदिषादिद्वारा
श्राश्रमधर्मैरिव विद्याया अनुग्रहः उपकारः संभवत्ये
वकुतः जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः
गंगायां स्नानमात्रेणामुच्यते नात्र संशयः यस्यस्म
रणमात्रेणेत्यादिवचनैः जपतीर्थस्नानदेवताध्या
नादिधर्माणां शुद्ध्यादिद्वारा विद्यासाधनत्वस्य प्रति
पादनादिति सूत्रार्थः तदनुष्ठितानामिति अनाश्रमि
णः नछेद्यार्थः एवमनाश्रमधर्माणामपि सूत्रका
रेणैव स्पष्टं विद्योपयोगस्य साधितत्वात्तदविरोधा
य सौत्रमाश्रमकर्मपदं वर्णधर्माणामप्युपलक्षणं
वाच्यमित्याशयेनाह सूत्र इति एवं कल्पतरुकारा
णामभिप्रायमुपवर्ण्य तन्मतमुपपादयति आश्र
मधर्मेत्यादिना ननु यज्ञादीनां विनियोगः कल्प्यमा

३
सि· ले·
टी· ८

10

नः किं काम्यसाधारणः कल्प्यते किं वा नित्यानामेव
नाद्यः काम्यकर्मफलस्य स्वर्गादेर्विद्ययानपेक्षितत्वे
न तेषां विद्योपकारकत्वासंभवात् न द्वितीयः नित्य
कर्मफलस्य दुरितक्षयस्यापि प्रमाणाभावाद्विद्यापे
क्षितत्वे मानाभावेन तेषामपि विद्याविनियोगानुप
पत्तेरिति शंकते किं वेति समाधत्ते नित्यानामेवेति
ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः इत्यादि
वचनं नित्यकर्मफलस्य दुरितक्षयस्य विद्यायामपे
क्षितत्वे प्रमाणत्वेन सूचयति हीति प्रमाणजन्या
यामपि विद्यायां दुरितस्य प्रतिबंधकत्वसंभवात् दु
रितक्षयापेक्षा युक्तेति भावः काम्यकर्मणां विद्यानु
पकारकत्वमंगीकरोति नेति न च काम्यानां नित्या
नामिव दुरितक्षयफलकत्वमप्यस्ति तथा च तेषा
मपि विद्यापेक्षितदुरितक्षयलक्षणोपकारजन
कत्वं संभवतीति वाच्यं तेषां दुरितक्षयफलकत्वे
मानाभावेन विद्योपकारकत्वस्यासंभवादिति भा
वः ॥

न तु यथा प्रकृतौ क्रमोपकाराणामंगाना
मतिदेशस्तेन प्रकृतोपकारातिरिक्तो
पकारकल्पनमेवं ज्ञाने विविदिषुक्तानां य
ज्ञादीनां क्रमनित्यफलपापक्षयातिरेके
ण न नित्यकाम्यसाधारणविद्योपयोग्यु
पकारकल्पनमिति संक्षेपशारीरके

तु नित्यानां काम्यानां च कर्मणां विनियोग
उक्तः यज्ञादिशास्त्राविशेषात् प्रकृतौ क्लृ
प्तोपकाराणां पदार्थानां क्लृप्तप्राकृतोप
कारातिदेशमुखेनैव विकृतिष्वतिदेशे
न संबंधो न तु पदार्थानामतिदेशानंतर
मुपकारकल्पनेति न तत्र प्राकृतोपकारा
तिरिक्तोपकारकल्पनाप्रसक्तिः इह तु प्र
त्यक्षक्लृप्त्या प्रथममेव विनियुक्तानां यज्ञा
दीनामुपदिष्टानामिव पश्चात्कल्पनीय
उपकारः प्रथमावगतविनियोगनिर्वा
हाय क्लृप्तोपि सामान्यशास्त्रोपात्तसकल
नित्यकाम्यसाधारणः कथं न कल्प्यः ॥

कर्मणां विद्यायां विनियोगविधये क्लृप्तोपकारैः नित्य
कर्मभिरेव चारितार्थ्ये दृष्टान्तमाह तत्र यथेति यद्वा
काम्यानां पापक्षयफलकत्वस्यान्यतः प्राप्त्यभावे
पि यज्ञादीनां विनियोगबलादेव तेषां तत्कल्प्यता
मिति नेत्याह तत्रेति काम्यकर्मणो विद्यापेक्षितो
पकारहेतुत्वात्क्लृप्तो सत्त्वामित्यर्थः न नित्यानामिति गो
त्वादिति भावः आश्रमकर्मव्यतिरिक्तानामपि वि
नियोग इति पदं काम्यसाधारणं दर्शयति संबंधे
ति अविशेषादिति यज्ञादिशास्त्राणां नित्ययज्ञादिषि

इ
सि॰ ले॰
टी॰
११

वकाम्ययज्ञादिष्वपि शुद्धत्वाविशेषात् नित्यानामि
वकाम्यानामपि विनियोगः स्यात्त्वाभातीति तस्या
याऽरण्यपर्वकर्मणामुपकारः कल्प्यत इत्यर्थः काम्य
साधारणेपि न वियोपयोगस्युपकारकल्पनेन संभव
तितत्कल्पने पूर्वतंत्र्यायविरोधादिति मत्वा विकृ
तिष्वतिदिष्टान्येगानि दृष्टत्वेन कल्प्यत एवुदा
हृतानि नतानि यज्ञादीनां दृष्टत्वेनोदाहरणयो
ग्यानीत्याह प्रकृताविति दर्शपूर्णमासादिषु प्रकृ
तियागादिषु यः पदार्थानामुपकारः तस्यप्र
त्यममतिदेशः तत्प्रभावेन पदार्थानां विकृति
षु सौर्यप्रयागादिष्वतिदेशः नतु प्राकृतपदा
र्थानां अतिदेशेनाविकृतिषु विनियोगानंतरंप
दार्थानामुपकारकल्पनमिति नतत्क्रमोपका
रपरित्यागेनोपकारान्तरप्रसक्तिरस्तीत्यर्थः पत
उक्तं भवति प्रकृते यज्ञादीनां विनियोगानंतरमु
पकारकल्पनमतिदेशस्थले तु प्रकृतावुपका
रकल्पनानंतरं प्राकृतपदार्थानां विकृतिषु वि
नियोगः ततो दृष्टतो विघ्नमस्तीति इह विति दा
र्शीतिकरत्यर्थः प्रकृतावुपगतं दृष्टान्तमाह उ
पदिष्टानामिति दर्शपूर्णमासादिप्रकरणेष्वन्य
त्रवाम्नातानां पदार्थानां श्रुतिलिंगादिभिः दर्शपू
र्णमासादिषु विनियुक्तानां प्रथमावगतविनि
योगनिर्वाहाय यथायोग्यं दृष्टादृष्टलक्षणोउ
पकारः कल्प्यते यथा तथाउपकारोऽत्रापि कल्प्य

एवं न त्वप्रथमावगतविनियोगपरित्याग उचितः
यज्ञाद्यविशेषश्रुतिबाधप्रसंगादित्यर्थः सामान्य
शास्त्रेति नित्यकाम्यसाधारणयज्ञादिशास्त्रेत्यर्थः ॥

अध्वरेश्वरमीमांसकैरप्यस्तूपकारमुद्दे
न पदार्थान्वयपक्षे क्रमोपकारनियमः
पदार्थान्वयानन्तरमुपकारकल्पने त्वक्र
मोऽपि विनियुक्तपदार्थानुगुण एवोपका
रः कल्पनीय इति संप्रतिपत्त्यैव बाधलक्ष
णारंभसिद्ध्यर्थमुपकारमुखो विकृतिषु
प्राकृतान्वयो दशमाद्ये समर्थितः ॥

यथा क्रमोपकारातिरिक्तोपकाराकल्पने कल्पतरु
कारोक्तं मीमांसकसंमतं तथा प्रथमावगतविनियो
गानुसारेणाक्रमोपकारकल्पनमपि मीमांसकसं
मतमेवेत्याह अध्वरेश्वरेति कर्ममीमांसकैरपीत्यर्थः
अध्वरमीमांसकैरपि संप्रतिपत्त्यैव प्राकृतान्वयः स
मर्थित इति संबंधः पदार्थान्वयपक्षे इति पदार्थान्वय
स्थल एवेत्यर्थः क्रमोपकारनियमः क्रमोपकारा
तिरिक्तोपकाराकल्पनमित्यर्थः एवकारव्यावर्त्यमा
ह पदार्थान्वयानन्तरमिति उपकारकल्पनस्थले त्वि
त्यर्थः संप्रतिपत्त्यैवेति स्वीकृत्यैवेत्यर्थः बाधलक्ष
णेति बाधाध्यायारंभसिद्ध्यर्थमित्यर्थः प्राकृतान्वय

इति प्रकृतिप्रयोगादौ शेषभूता ये पदार्थाः तेषां विकृ
तिप्रयोगादिष्वतिदेशेन प्राप्तिरित्यर्थः एतदुक्तं भ
वति पूर्वतन्त्रे दशमाध्याये विकृतावतिदिष्टानाम
ङ्गानां प्रकृतौ क्लृप्तस्योपकारस्यासंभवे बाधो निरूप्य
ते तच्च बाधनिरूपणं विकृतिष्वतिदेशेन पदार्थप्रा
प्त्यनन्तरमुपकारकल्पनपक्षेण सिध्यति प्रकृतौ
श्रुत्यादिभिर्विनियुक्तपदार्थानां दृष्टोपकारासंभ
वेऽदृष्टोपकारकल्पनवत् विकृतिष्वतिदेशेन
विनियुक्तानां पदार्थानां दृष्टोपकारासंभवेऽदृष्टो
पकारकल्पनप्राप्तौ तस्मिन् पक्षे सर्वेषामेवाङ्गानामनु
ष्ठानावश्यंभावेन केषांचिदङ्गानामननुष्ठानं तदति
देशप्रमाणप्रयुक्तबाधासंभवादतो बाधनिरूपणसि
द्ध्यर्थं प्रकृतिक्लृप्तोपकारमुखेनैव प्राकृतानामन्वयो
विकृतिष्विति दशमाध्यायप्रथमाधिकरणे साधित
स्तथा च यत्र पदार्थानां विनियोगानन्तरमुपकारक
ल्पनं तत्र तत्पदार्थसामर्थ्यानुसारेण प्रथमावग
तविनियोगनिर्वाहाय क्लृप्तोपकारकल्पनं मीमां
सकसंमतमिति प्रतीयते यदि विनियोगानन्तरमु
कारकल्पनास्थलेऽपि क्लृप्तोपकारासंभवे विनियुक्त
पदार्थपरित्याग एव न त्वक्लृप्तोपकारकल्पनं तत्सं
मतं भवेत्तदोपकारमुखेनैव पदार्थानामतिदेश
इति निरूपणपरमधिकरणं व्यर्थं स्यात् पदार्थाना
मेवश्रयणावघातादीनामतिदेशेन विनियोगापि
विकृतिगतकृष्णलादिष्वश्रयणादेर्विक्लित्तिरूप

विमोकरूपदृष्टोपकारस्यालोकसिद्धस्याभावाद
त्क्रमोपकारकल्पनानैर्गीकाराच्च श्रयणादेरनु
ष्ठानादिलक्षणावायस्यदर्शमात्ययेति रूपणीय
स्यासंभवेन तदर्थमुपकारस्तुत्वेनैव पदार्थानाम
तिदेश इति निरूपणस्यानपेक्षितत्वात् तस्माद्वि
विदिषावाक्येनाविशेषेणानित्यकाम्यसाधारणो वि
नियोगे प्रथममवगते सति तन्निर्वाहाय क्रमोप
कारकल्पने युक्तमेवेति ॥

किंचक्रमोपकारालाभान्नित्यानामेवायं
विनियोगइत्यभ्युपगमे नित्येभ्यो दुरित
क्षयस्य तस्माद्धज्ञानोत्पत्तेरन्यतः सिद्धौ व्य
र्थोयं विनियोगः अन्यतस्तदसिद्धौ ज्ञानोत्पे
त्तिनोपकारजनकत्वे नित्येषु तत्क्रमसिद्धेर
विशेषान्नित्यकाम्यसाधारणो विनियोगो
दुर्वारः ननु नित्यानां दुरितक्षयमात्रहेतु
त्वस्यान्यतः सिद्धावपि विविदिषाज्ञानोत्पत्ति
प्रतिबंधकदुरितनिवर्हकत्वं न सिद्धं किं
तु अस्मिन् विनियोगे सति ज्ञानोद्देशेन नि
त्यानुतिष्ठतो वश्यं ज्ञानं भवति इतरथा
शुद्धिमात्रमनियता ज्ञानोत्पत्तिरिति सार्थ
कोयं विनियोग इति चेत् न हि नित्यानाम

पदक्रममेव नियमतो ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबं
धकदुरितनिवर्हणात् ॥

वस्तुतस्तु नित्यकर्मस्वपि विद्यापेक्षितोपकारजन
कत्वक्रमसिद्धेरित्याह किंचेत्यादिना अलाभादिति
काम्येष्विति शेषः नित्यानां विद्यापेक्षितदुरितक्ष
यलक्षणोपकारद्वारा विद्याहेतुत्वं विविदिषावा
क्यादन्यतः सिद्धमसिद्धं वा नत्र नाद्यः विविदिषावा
क्यवैयर्थ्यप्रसंगादित्याह नित्येभ्य इति विनियोग
इति शेषः तच्च पविनियोगबोधकशास्त्रमित्यर्थः द्वि
तीये नित्येष्वपि विद्योपकारकत्वमक्रमेव कल्प
नीयमिति नित्यकाम्यसाधारणोपकारकल्पने क्र
क्रमेवेत्याह अन्यतस्तदसिद्धाविति नित्यानां वि
द्योपकारकत्वासिद्धावित्यर्थः अन्यतः सिद्धिपक्ष
मवलंब्य विनियोगार्थवत्त्वमुपपादयति नन्विति दुरितं
तावत् हि विद्यं ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबंधकं ज्ञानोत्पत्ति
प्रसक्तदासीनं समनन्तरकादिप्रदं च तथा च नित्यानां
ज्ञाने विनियोगाभावे नित्यकर्मभिर्ज्ञानप्रतिबंध
कदुरितस्यैव क्षयश्रुत्यसमानं नास्ति धर्मेणापाप
मपनुदति यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां
इत्यादिश्रुतिस्मृतिवचनानां नित्यानां दुरितसामा
न्यक्षयहेतुत्वबोधनमात्रपरत्वादतो नियमेन ज्ञा
नप्रतिबंधकदुरितक्षयहेतुत्वं नित्यकर्मणामन्य
तो न प्राप्तमिति तत्प्राप्त्यर्थो यं विनियोग इत्यर्थः

नित्यैरेव यज्ञादिभिर्दुरितक्षयद्वारा ज्ञानं संपाद
येदिति प्रकारेण विविदिषावाक्यीये नित्यानां ज्ञा
ने विनियोगे सति वाक्यार्थज्ञानप्रतिबंधकदुरित
स्यैव क्षयो नित्यानुष्ठानतो लभ्यत इति पृच्छति किं
त्विति तत्रोभयप्रकारमाह अस्मिन्निति प्रवक्ष्यमि
ति नित्यानुष्ठानात् ज्ञानप्रतिबंधकदुरितक्षये सति
प्रतिबंधकरहितमहावाक्यादवश्यं ज्ञानं भवती
त्यर्थः इतरथेति एतद्धि नियोगाभावे इत्यर्थः दुरि
तसामान्यक्षयरूपा शुद्धिर्भवति न तु नियमेन ज्ञान
प्रतिबंधकदुरितक्षयरूपशुद्धिविशेषो भवति ज्ञा
नोद्देशेन नित्यानामनुष्ठानात् तथा च बहुजन्मसु
नित्यकर्मानुष्ठानशीलस्यापि नियमेन ज्ञानं न जाय
ते किं तु दैवयोगात्कदाचित् ज्ञानप्रतिबंधकदुरित
मेव स्यातिः शेषक्षयसंभवात् ज्ञानमपि कदाचित्
भवतीत्यनियतात् ज्ञानोत्पत्तिरित्यर्थः ज्ञानापेक्षि
तोपकारो नित्येषु कल्प्य इति मतं निरालंबनमि
त्यभिप्रेत्य काम्येष्विव नित्येष्वपि कल्प्यसोपकारक
ल्पनं तल्प्यामिति दूषयति तदिति नित्येषु ज्ञानो
पकारकत्वनियमासिद्धावित्यर्थः ॥

ज्ञानसाधनविशिष्टगुरुलाभश्रवणमन
नादिसंपादकापूर्वं वहारे कल्पनीयमित्य
ल्कमोपकारकल्पनाविशेषात्सामान्य

३
सि॰ ले॰
टी॰
६४

14

क्रत्वापादितो नित्यकाम्यसाधारणविनि
योगो भंजनीय इति नन्वेवमपि कथं कर्म
णैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इत्या
दिस्मरणनिर्वाहः न च तस्य विद्यार्थकर्मानु
ष्ठानपरत्वे विविदिषावाक्ये ब्राह्मणग्रहणे
न ब्राह्मणानामेव विद्यार्थकर्मण्यधिकार
प्रतीतेः अतो जनकाद्यनुष्ठितकर्मणां सा
तादेवमुक्तानुपयोगो वक्तव्यः नैवं विविदि
षावाक्ये ब्राह्मणग्रहणस्य त्रैवर्णिकोप
लक्षणत्वात् ॥

नन्वेवमपि नित्यानामेव विनियोगपक्षे विधेर्लाघ
वमस्ति तेषां पक्षे ज्ञानप्रतिबंधकदुरितनिबर्हक
त्वस्य वचनांतराप्राप्तत्वेन नियममात्रविधिलभ्य
त्वात् काम्येषु तु ज्ञानप्रतिबंधकदुरितनिबर्हकत्व
मवेद्यं न प्राप्तमिति काम्यानामपि विनियोगपक्षे
विधेस्तात्पर्यगौरवमपरिहार्यमिति चेत् सत्यं तथा
पि यज्ञादिश्रुतीनां संकोचलक्षणाबाधपरिहाराय
काम्यानामपि विनियोगस्यावश्यकत्वात्तत्रैव तात्पर्य
बोध्यं नित्येभ्यो ज्ञानप्रतिबंधकदुरितस्येव तत्तद्रूप
शुद्धिविशेषलाभेऽपि तावन्मात्रान्न ज्ञानोत्पत्तिरस्ति
प्रमाणप्रमेयासंभावनादिरूपप्रतिबंधकस

ज्ञावृत्तः तन्निरासोपयोगिनामुक्तकृच्छ्रगुरुतरतदधीनश्र
वणमननध्यानादीनां संपादकोऽदृष्टजनकत्वेनित्या
नामक्रममेव विविदिषावाक्यीयविनियोगबलात्
कल्पनीयमित्याह ज्ञानसाधनेति एवं विविदिषाद्वा
राविद्यायां कर्मणां विनियोगान्निरूप्यते त्रैवर्णिका
नामधिकार इति निरूपणार्थमाक्षेपव्याजेन प्रसंग
दर्शयति तत्त्वित्यादिना एवमपीति तस्मादिहेत
विज्ञानेकर्मबोक्तं महाभुत इति ज्ञानकर्मसमुच्चय
प्रतिपादकस्मरणस्य विविदिषावाक्याविरोधेन ज्ञा
नं साक्षाद्ब्रह्मप्राप्तिसाधनं कर्म च विद्याद्वारा तत्सा
सिसाधनमिति क्रमसमुच्चयपरतया निर्वाहेपी
त्यर्थः अत्रावधारणेन संसिद्धिशब्दितमुक्तिंप्रति
कर्मानतिरिक्तोपायनिषेधात् जनकाद्यनुष्ठितक
र्मणां मुक्तिं प्रति साक्षादेवोपयोगः प्रतीयते तच
विविदिषावाक्यविरुद्ध इति समुच्चयस्मरणवदस्य
स्मरणस्यानिर्वाहोनसिध्यतीत्यर्थः अस्यापि विवि
दिषावाक्याविरुद्धं संसिद्धोत्यभिमतमर्थमाशंक्यनि
षेधति नचतस्येति विद्यार्थेति अस्मिन्स्मरणेसं
सिद्धिपदं विद्यापरं तथाच शुद्धिद्वारा कर्मणैव विद्यां
प्राप्ता इति स्मरणार्थ इति भावः तस्य स्मरणस्य विद्या
र्थकर्मानुष्ठानपरत्वेन चेत्यत्र हेतुमाह विविदिषा
वाक्य इति अन्तरा इति विविदिषावाक्यबोध्येविद्यासा
धनकर्मणि त्रैवर्णिकानामनधिकारादित्यर्थः
उपलक्षणत्वादिति तथाच भाष्ये ब्राह्मणग्रहणमु

३
सि॰ले॰
टी॰
१५

15

पलक्षणार्थं स्वविशिष्टेष्वधिकारः त्रयाणां वर्णाना
मितितथा च विद्यार्थिकर्मस्वजनकादीनामप्यधिका
रसत्वात् कर्मणो वहीति स्मरणा विद्यार्थिकर्मानुष्ठान
परमेवेति न तद्वलात् तमेव विदित्वाति मृत्युमेति
नान्यः पन्था इत्यादिश्रुति विरुद्धः साक्षादेव कर्मणां
मुक्त्युपयोगो वक्तव्य इति भावः ॥

यथाहुरत्र भवंतो वार्त्तिककाराः ब्राह्मणग्र
हणं चात्र द्विजानामुपलक्षणं स्वविशिष्टाधि
कारित्वात्स्वैर्वैषामात्मबोधने इति नहि विद्या
कामो यज्ञादीननुतिष्ठेदिति विपरिणमते
विद्याकामाधिकारविधौ ब्राह्मणपदस्याधिका
रिविशेषणसमर्पकत्वं युज्यते उद्देश्ये वि
शेषणायोगात् नापि राजा स्वाराज्यकामो
यो राजकर्तृकेण राजसूयेन यजेतेति निक
टेन याग विशेषणत्वेन विधेयस्य राज्ञो
राजकर्तृकराजसूयस्याराज्ञा संपादयितु
मशक्यत्वादर्थादधिकारिकोटिनिवेशव
दिह यज्ञादिकर्तृतया विधेयस्य ब्राह्मणस्या
र्थादधिकारिकोटिनिवेश इति युज्यते ॥

राजसूयेन यजेतेति स्वाराज्यकामाधिकारे राजसूयविधौ स्वाराज्यकामो ७

अत्र भवं न इति हृद्याद्यन्यर्थः आत्मबोधन इति आ
त्मबोधसाधनयज्ञादिकर्मणोन्यर्थः विद्यार्थकर्मा
धिकारस्यैव प्रकृतत्वादिति मंतेतव्यं ननु विविदिषा
वाक्ये ब्राह्मणपदस्यैव त्रैवर्णिकोपलक्षणत्वे सिद्धे त्रै
याणां वर्णानामविशेषेण विद्यार्थकर्मस्वधिकारः
सिध्यति तत्र सर्वेषांत्र विशिष्टाधिकारत्वे सिद्धे त
दनुरोधेनैव ब्राह्मणग्रहणस्योपलक्षणत्वं सिध्यती
ति परस्पराश्रयत्वप्रसंग इति चेन्न ब्राह्मणग्रहणस्य
द्विजोपलक्षणत्वमनुपजीव्यैव सर्वेषां हि जानां वि
द्यार्थकर्मस्वधिकारसिद्धेर्वार्तिकवचनेन विवदित
त्वात् ननु विविदिषावाक्ये ब्राह्मणग्रहणेन ब्राह्म
णस्यैव विद्यार्थकर्मस्वधिकारे प्रतीयमाने कथं व
र्णत्रयसाधारणाधिकारः सिध्येदिति चेत् तत्र वक्तव्यं किं
ब्राह्मणपदस्य यज्ञादिविधावुद्देश्यविशेषणसम
र्पकतया ब्राह्मणमात्राधिकारज्ञापकत्वं किं वा विधे
यकर्तृसमर्पकतया तदुभयसमर्पकत्वाभावेपि स्व
संनिधिमात्रेण तन्मात्राधिकारज्ञापकत्वं वा गत्यन्त
राभावात् तत्र नाद्य इत्याह तद्धीति यज्ञादीनां विद्या
लक्षणफले विनियोगपरे विधौ विद्याकामस्याधि
कारः सिद्ध एव तथा च ब्राह्मणविशिष्टस्य विद्याका
मस्याधिकारो विवदित इति स्वीकृत्य ब्राह्मणपदस्या
धिकारिविशेषणसमर्पकत्वं वक्तुं न शक्यते नैविधे
य यज्ञादिति[illegible]पितोद्देश्यतायाः विद्याकाममात्रे
पर्यवसानसंभवेन ब्राह्मणपदरूपविशेषणस्याना

इ
सि॰ ले
टी॰
१९

16

कांक्षितत्वया विद्याकामं प्रति विधेयत्वेनान्वया
योगात् विशिष्टस्योद्देश्यत्वकल्पने गौरवाच्च विद्या
कामब्राह्मणयोः प्रत्येकमुद्देश्यत्वे च वाक्यभेदप्र
संगात् विद्याकामो यज्ञादीननुतिष्ठेत ब्राह्मणो य
ज्ञादीननुतिष्ठेदिति भावः हिनीयेम सदृष्टान्तमाशंक्य
निरोति नापीति स्वाराज्यकामवाक्ये राजपदस्य पूर्वो
क्तरीत्या स्वाराज्यकामं प्रति विधेयत्वान्वयोगात् क
र्तृविधायकत्वं स्वीकृत्य राजसूये राज्ञः सतः स्वाराज्य
कामस्याधिकारः साधित इत्यर्थः राज्ञोर्थाद्धिकारि
कोटिनिवेशवदिति संबंधः अर्थादिति पदोक्तम
र्थापत्तिं स्फुटयति राजकर्तृकेति इहेति विविदिषा
वाक्य इत्यर्थः विधेयस्येति विद्याकामो ब्राह्मणकर्तृ
कयज्ञादीननुतिष्ठेन इत्येवं विधेयस्येत्यर्थः अर्था
दिति ब्राह्मणकर्तृकयज्ञादेर्ब्राह्मणेन संपादयितु
मशक्यत्वादित्यर्थः ॥

सर्वव्यापित्वप्रवोभयलिंगादिति सूत्रेऽन्यत्र
विहितानामेव यज्ञादीनां विविदिषावाक्ये
फलविशेषसंबंधविधिर्नापूर्वयज्ञादिवि
धिरिति सर्वव्यापित्वेन प्राप्तयज्ञाद्यनुवा
देनैकस्मिन्वाक्ये कर्तृरूपगुणविधिः फल
संबंधविधिश्चेत्युभयविधानान्वाक्यभे

दापतेः नाधिराजस्य वाक्ये राज्ञः कर्तृत्वेन या
विधेयत्वाभावपक्षे राजपदसमभिव्याहा
रमात्राद्विशिष्टकर्तृत्वलाभवदिह वाक्या
भेदाय कर्तृत्वेन या ब्राह्मणादिधानेपि ब्राह्म
णपदसमभिव्याहारमात्रेण ब्राह्मणकर्तृत्व
लाभात् तदधिकारपर्यवसानमित्युपप
द्यते अन्यत्रैवर्णिकाधिकारकत्वेन श्रू
मानानामिष्टापि त्रैवर्णिकानामविद्यार्थत्वे
न विधीयमानानां यज्ञादीनां त्रैवर्णिका
धिकारित्वस्य युक्तत्वात् विधिसंसर्गहीन
ब्राह्मणपदसमभिव्याहारमात्रादधिकार
संकोचासंभवेन ब्राह्मणपदस्य यथाप्रा
मविद्याधिकारिमात्रोपलक्षणत्वं स्यात्

अर्थादधिकारिकोटिनिवेशश्चान्यापि न युज्यत इत्य
त्र दृष्टान्तवैषम्यमभिप्रेत्य हेतुमाह सर्वव्यापीत्या
दिना यज्ञादीनामाश्रमकर्मत्वपक्षे विद्यासहका
रित्वपक्षे च यावज्जीवादिवाक्येषु येऽग्निहोत्रादयो ध
र्मा विहितास्तएवानुष्ठेयाः अतः श्रुतिस्मृतिरूपो
भयलिंगात् श्रुतिस्तावद्विविदिषावाक्यगतयज्ञा
दिश्रुतिरेव तया प्रसिद्धयज्ञादीनां प्रसिद्धदानादी

२
सि· ले·
टी·
१२

17

नांच प्रत्यभिज्ञायमानत्वाद्दर्वियज्ञादिविधायक
त्वे प्रत्यभिज्ञाविरोधात् प्रसिद्धयज्ञाद्यनुवादेनफल
संबंधमात्रबोधनेलाघवाच्च यज्ञादीनां स्वत्वंनयज्ञा
दिपदोपात्तत्वेनात्रविधेयत्वाप्रतीतेश्च स्मृतिश्च
नाश्रुताकर्मफलमित्याद्याप्रसिद्धयज्ञादीनामेव
फलाभिसंधिं विनानुष्ठितानां विद्याहेतुत्वं दर्शय
तीतिस्तत्रार्थः अन्यत्रेति विविदिषावाक्यादन्यत्र
कर्मकांड इत्यर्थः उभयविधानादिति राजसूयवा
क्ये तु कर्त्रादिगुणविशिष्टस्यापूर्वकर्मण एवविध्यु
पगमान्नवाक्यभेदप्रसक्तिरिति तत्र राजपदस्य
कर्तृरूपगुणविधायकत्वमुक्तमिति भावः तृतीय
स्यपि सदृष्टांतमाशंकां निराकरोति नापीति राज्ञ
इति राज्ञः कर्तृतयाविधेयत्वाभावेपि राज्ञ एव राज
सूयाधिकारः सिध्यति राजपदसंनिधानेन स्वाराज्य
कामपदस्य क्षत्रियपरत्वावगमादन्यथा राजपद
वैयर्थ्यप्रसंगादिति तात्पर्येणायेषां मते राज्ञः कर्तृ
तयाविधिर्नाभ्युपगम्यते तेषां पक्ष इत्यर्थः ब्राह्मणा
धिकारपर्यवसानमित्यपि नोपपद्यत इत्यत्राहेत्तमा
ह अन्यत्रेति कर्मकांड इत्यर्थः इहापीति विविदिषा
वाक्येपीत्यर्थः त्रैवर्णिकाधिकारात्मविद्येति ब्राह्म
णवत्क्षत्रियवैश्ययोरपि विद्यायामर्थित्वलक्षणाधि
काराविशेषात् शूद्रस्यैव विद्यार्थयज्ञादिश्रुतयोः
प्रतिषेधाभावाच्चेत्यर्थः युक्तनयेति अधिकारिणा
मसंकोचस्यविधिगतानुष्ठापकत्वलक्षणप्रामा

णोपपादकत्वादिति भावः अन्यत्रकृत्स्नत्वाच्चोपप
त्तित्रयप्रामस्यापि क्षत्रियवैश्ययोरधिकारस्य ब्राह्म
णपदं अपवादकमित्याशंक्याह विधिसंसर्गहीने
ति उद्देश्यसमर्पकतया विधेयसमर्पकतया वा वि
धिवाक्यार्थान्वययोग्यतानुपयोगीत्यर्थः राजसूयवा
क्ये राजसूयस्यैव विधेयत्वेन त्रैवर्णिकाधिका
रिकत्वेनान्यत्रासक्तत्वाच्चोक्तं विधिसंसर्गहीनराज
पदसमभिव्याहारमात्राद्राजकर्तृनियम इति भावः
ननूक्तन्यायेन ब्राह्मणपदाभावेऽपि क्षत्रियवैश्ययो
रिव ब्राह्मणस्यापि विद्यार्थकर्मस्वधिकारसिद्धेः ब्रा
ह्मणग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति चेन्न विद्यार्थकर्मसु
ब्राह्मणस्य सुतराधिकारज्ञापनार्थतोपपत्तेः वैय
र्थ्यानवकाशादिति भावः ॥

ननु विद्याधिकारिमात्रोपलक्षणत्वे शूद्रस्या
पि विद्यायामर्थित्वादिसंभवेन तस्यापि वि
द्यार्थकर्माधिकारप्रसंग इति चेन्न अध्यय
नगृहीतस्वाध्यायजन्यतदर्थज्ञानवत एव
वैदिकेष्वधिकार इत्यपशूद्राधिकरणे अ
ध्ययनवेदवाक्यश्रवणादिविधुरस्य शूद्र
स्य विद्याधिकारनिषेधात् न शूद्राय मतिं
दद्यादिति स्मृतेगपात्ततोऽपि तस्य विद्याम

हिमाःवर्गस्तुपायासंभवेनतदर्थित्वानुपप
त्तेश्चतस्यविद्यायामनधिकारादितिकेचि
त् अन्येत्वाहुः शूद्रस्याप्यस्त्येवविद्यार्थिकर्मा
धिकारः तस्यवेदानुवचनाग्निहोत्राद्यसंभ
वेपिकेचोक्तसर्ववर्णाधिकारस्त्रीपंचाक्षर
मंत्रराजविद्यादिजपपापक्षयहेतुतपोदा
नपाकयज्ञादिसंभवात् वेदानुवचनेनय
ज्ञेनदानेनेत्यादिपृथक्करणविभक्तिश्रुते
विधुरादीनांविद्यैजपदानादिमात्रानुष्ठा
नानुमतेश्चवेदानुवचनादिसमुच्चयान
पेक्षणात् ॥
ब्राह्मणग्रहणस्योपलक्षणत्वपक्षेतिद्वसंगापेक्षाकते
न्विति अविधेयायांहिविद्यायामधिकारोनामविद्या
र्थित्वमात्रंतच्चशूद्रस्यापिसंभवतीतिक्षत्रियादेरिवत
स्यापिविद्यार्थिकर्मस्वधिकारोदुर्निवारइत्यर्थः शूद्रस्य
शुश्रूषासगुणब्रह्मविद्यासुनिर्गुणब्रह्मविद्यासाध
नवेदांतश्रवणादिषुचाधिकारमापेक्ष्यनास्त्यधिका
रइतिनिर्णीतमपशूद्राधिकरणेनस्याधिकाराभावे
चभाष्येहेतुरुपन्यस्तः वेदाध्ययनाभावादितिशूद्र
स्यवेदोच्चारणश्रवणसाधारणनिषेधेनवेदाध्यय
नाभावेपिवेदार्थभूतोपासनाद्यनुष्ठानेकिंनस्यादि
त्याशंक्यअध्ययनविधिनावेदजन्यवेदार्थज्ञानस्य

वेदार्थानुष्ठानेष्वनियमितत्वादध्ययनशून्यस्य तदभा
वात् न सगुणनिर्गुणविद्यानुष्ठानेष्वधिकारश्शुद्रके
नर्थाच तत्स्यार्थितया विद्यार्थकर्मस्वप्यधिकारो नास्ती
त्यर्थः ननु शूद्रस्य वेदोक्तयज्ञादिष्वधिकाराभावेपि व
स्यमाणरीत्या तस्य विद्यासाधनकर्मणां संभवाद्विद्या
कामनया शूद्रस्यापि तेषामनुष्ठानं संभवतीत्याशं
क्यातस्य विद्याकामनैव न संभवतीत्याह नशूद्रायेति
मतिं धास्यार्थज्ञाने विद्यामहिमा निरतिशयानंदब्र
ह्मप्राप्तिसाधनत्वे शूद्रस्यापि विद्यार्थकर्माधिकारप्र
संग इत्यत्र इष्टापत्तिरित्याह श्रव्येतिवत् कंठत उक्तः स
वैवर्णाधिकारो यस्मिन्नताहृष्टा विद्यादिजपे समनर्थोक्तः
श्रीमत्पंचाक्षरमेव मंत्रराजविद्याश्चादिपदं वशागामि
कपौराणिकमंत्रांतरसंग्रहार्थं नत्था च वह्नोत्तरखंडे
किं तस्य बहुभिर्मंत्रैः किं तीर्थैः किं तपोध्वरैः यस्योंनमः
शिवायेति मंत्रो हृदयगोचरः मंत्राधिराजराजो यः स
र्ववेदांतशेखरः सर्वज्ञाननिधानं च सोयं शैवषडक्षरः
श्रवणेन तिना मंत्रः सोयं पंचाक्षरस्स्तनः स्त्रीभिः शूद्रैश्च
संकीर्णैर्धार्यते मुक्तिकांक्षिभिरिति पाकयज्ञादीत्यादि
पदं द्विजसुश्रूषानामकीर्तनतीर्थस्नानादिसंग्रहार्थं
ननु विविदिषावाक्ये शूद्रसाधारणवर्णधर्माणामुप
लक्षणेपि यज्ञादीनामेकवाक्योपादानात्तेषां समुच्चय
स्य विद्यासाधनत्वं भाति यज्ञादिषु समुच्चयस्य शूद्रे वा
धित इति कथं तस्य विद्यार्थकर्माधिकार इत्याशंक्याहेत्व
सिध्या इत्यप्ययाति वेदानुवचनेनेति वेदानुवचनेनावि

३
सि॰ले
टी॰
१९

विविदिषंति यज्ञेन विविदिषंतीत्यादिरूपेण प्रत्येकं साध
नत्वप्रतीतेः न समुच्चयापेक्षा न हि वक्तायां हि वेदानु
वचनयज्ञदानतपोभिर्विविदिषंतीति वाक्यं स्यात् पृ
थक्करणविभक्तिश्रवणेऽपि वेदानुवचनेन यज्ञेन
च दानेन च तपसा चेति प्रतिपदार्थं चकारश्रुतौ वा वा
क्यं स्यात् यदग्नये च प्रजापतये चेत्यादिवदिति भावः

न च शूद्रस्य विद्यायामर्थित्वासंभवः श्राव
येच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः इत्या
दीतिहासपुराणश्रवणे चातुर्वर्ण्यस्याधिका
रस्मरणेन पुराणाद्यवगतविद्यामाहात्म्य
स्य तस्यापि विद्यार्थित्वसंभवात् न शूद्राय
मतिं दद्यादिति स्मृतेस्तु तदध्ययनानुपयो
ग्यग्निहोत्रादिकर्मज्ञाननिषेधपरत्वात् अ
न्यथा तस्य स्ववर्णधर्मस्याप्यवगत्युपायासं
भवेन शूद्रः चतुर्थो वर्ण एकजातिस्तस्यापि
सत्यमक्रोधः शौचमाचमनार्थे पाणिपाद
प्रक्षालनमेवैकं श्राद्धकर्म भृत्यभरणं स्व
दारतुष्टिः परिचर्या चोत्तरेषामित्यादितद्ध
र्मविभाजकवचनानामनुष्ठानलक्षण
प्रामाण्यापत्तेः न चैवं सत्यप शूद्राधिकार

णस्य निर्दिष्टत्वं तस्य न शूद्रे पातकं किं
चिन्न च संस्कारमर्हतीति स्मृतेर्गुरूपस
दनाख्यविद्यांगोपनयनसंस्कारविधुर
स्य शूद्रस्य सगुणविद्यासु निर्गुणविद्या
साधनवेदांतश्रवणादिष्वधिकारनि
षेधपरत्वात् ॥

यत्नापातनो विद्यामहिमावगमनुपायासंभवेन वि
द्यायामर्थित्वलक्षणाधिकारानुपपत्तिरिति तदनू
द्य निराकरोति न च शूद्रस्येति श्रावयेदिति ब्राह्मण
इति शेषः यदा तु त्रियादीन् श्रावयेत्तदा विशेषमा
ह कृत्वेति पुराणादिभिः साधनभूतैरवगतं विद्या
माहात्म्यं येन शूद्रेण सतथा तस्येत्यर्थः मतिनि
षेधवचनस्य संकोचं दर्शयति न शूद्रायेति ग्रन्थे
ति शास्त्रार्थज्ञानमात्रदाननिषेधपरत्वमित्यर्थः शू
द्रस्य स्वतः पुराणादिपठननिषेधादन्येभ्यो पि पुर
णादिश्रवणाभावे स्वधर्मावगतिर्न संभवतीत्यर्थः
इष्टापत्तिमाशंक्याह शूद्रश्चतुर्थो वर्ण इत्यादिना
जातिर्जन्म उपनयनाख्यद्वितीयजन्मशून्य इत्यर्थः
प्रक्षालनमेवेति न तु पांशुशयनमंगस्पर्शनादिकं
चेत्येवकारार्थः उत्तरेषामिति द्विजानामित्यर्थः
न शूद्राय मतिं दद्यादिति स्मृतेः शास्त्रार्थज्ञानमात्र
दाननिषेधपरत्वेपि वृद्धौ च मातापितरौ भार्या सा
ध्वी सुतः शिशुः अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुर

इ
सि·ले·
टी·
२·

20

ब्रवीदित्यादिवचनदर्शनेनतयैवाल्पणाउक्तलक्षण
मात्रादिसंरक्षणोपयोगपर्थेलाभायशूद्रास्त्रतिपु
राणादिपठनेप्रवर्तंतेतेभ्योविद्यामाहात्म्यस्वयमे
योरवगतिसंभवान्नकाप्यनुपपत्तिरितिमंतव्यं
नचैवमिति शूद्रस्यापिविद्यार्थकर्माधिकारस्वीका
रइत्यर्थः निर्विषयत्वमिति तदधिकरणस्यशूद्रा
धिकारनिषेधपरत्वादितिभावः सत्यंतदधिकर
णंशूद्राधिकारनिषेधपरंकिंतुविद्यार्थकर्माधि
कारनिषेधपरंनभवतिवेदांतश्रवणाधिकारनि
षेधपरत्वात्तस्येतिपरिहरति तस्यनशूद्रइत्यादि
ना वेदांतश्रवणसगुणोपासनेष्वधिकाराभावे
हेतुगर्भविशेषणमाह गुरूपसदनाद्येति शूद्र
स्यसंस्कारशून्यत्वमानमाह नशूद्रइति पातकमि
ति अभक्ष्यभक्षणादिकृतमित्यर्थः अध्ययनांगोप
नयनलक्षणः विद्यांगोपनयनलक्षणश्चद्विविध
मपिसंस्कारं निषेधति नचसंस्कारमर्हतीति शि
ष्यत्वेनस्वीकृत्यसमीपेस्थापनरूपंविद्यांगोपन
यनमाचार्यकर्तृकंतच्चशिष्यकर्तृकगुरूपसदन
सर्वेकत्वात् गुरूपसदनाद्यमित्युक्तं गुरूपसदने
चतद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेदित्यादिनावि
द्यांगत्वमविहितंतथातेहोपनिन्यइत्यादिश्रुत्या
विद्यांगत्वेनोपनयनेचप्रतीयतइतिभावः तं
विद्यार्थिनंगुरुरुपनीतवानित्यर्थः ॥

निर्गुणविद्यायांशूद्रस्यापिविषयसौंदर्य

प्रयुक्तस्यार्थित्वस्य निषेद्धुमशक्यत्वात्
श्रविधेयायां च तस्यां तदतिरिक्ताधिकारा
प्रसक्त्या न निषेधायोगाच्च न च तस्य वेदां
तश्रवणासंभवे विद्यार्थकर्मानुष्ठानसं
भवेऽपि विद्यानुत्पत्तेर्न तस्य तदर्थकर्मानुष्ठा
नेऽव्यर्थमिति वाच्यं तस्य वेदांतश्रवणाधि
काराभावेऽपि भगवत्पादैः श्रावयेच्चतुरो
वर्णानिति चेतिहासपुराणाधिगमे चातु
वर्ण्याधिकारस्मरणादिह दृष्टवैफल्येनाल्प
धिकारः शूद्राणामिति स्थितमित्यपशूद्रा
धिकरणोपसंहारभाष्ये ब्रह्मात्मैक्यपरपु
राणादिश्रवणे विद्यासाधनेऽधिकारस्य द
र्शितत्वात् ॥

नन्वस्तु सगुणोपासनेष्विव निर्गुणविद्यासाध
नवेदांतश्रवणादिष्विव च निर्गुणविद्यायामप्यधि
कारनिषेधपरमपशूद्राधिकरणं किं तु स्याद्धि निगम
काभावात् तथा च निर्गुणविद्यायामधिकाराभावेन त
त्साधनकर्मस्व शूद्राधिकारो न सिध्येदित्यत आह
निर्गुणविद्यायामिति ब्रह्मविद्यालक्षणस्य विषय
स्य सौंदर्यं मुक्तिसाधनत्वं तज्ज्ञानं प्रयुक्तस्य विद्या
यामर्थित्वलक्षणाधिकारस्य तदधिकरणाभ्याये

३
सि॰ले॰
टी
२१

21

न निषेद्धुमशक्यत्वादित्यर्थः ननु शूद्रस्य विद्यायाम
र्थित्वलक्षणाधिकारसत्त्वेपि तदतिरिक्तस्य श्रुत्यधीन
वेदत्वादिरूपविशेषणांतरस्याभावात् कथं तस्यापि
कारो विद्यायामित्यत आह अविधेयायामिति चश
ब्दः शंकानिरासार्थः तदतिरिक्तेति अर्थित्वातिरिक्ते
त्यर्थः स्वर्गानुभववत् ब्रह्मानंदानुभवरूपाया निर्गु
णविद्यायाः फलरूपत्वादविधेयत्वं फलस्याविधेय
त्वात् तथा च यथा स्वर्गानुभवादौ फले तदर्थित्वमात्रम
धिकारस्तथा निर्गुणविद्यायामपि तदर्थित्वमात्रमे
वाधिकारः स च न निषेद्धुमशक्यः विधेयेष्वेवोपासना
दिषु त्रैवर्णिकाधिकारिविशेषणांतरापेक्षा शास्त्रे नि
रूपितेति विषमो दृष्टांत इति भावः असंभव इति
अपशूद्राधिकरणन्यायेन तदसंभवे सतीत्यर्थः तस्य
वेदांतश्रवणासंभवेपि ब्रह्मात्मैक्यपरपुराणादिश्र
वणाधिकारस्य भाष्ये दर्शितत्वात् शूद्रस्यापि संभवति
विद्योत्पत्तिरित्यर्थः भाष्ये तुशब्दोवधारणार्थः श्रावये
च्चतुरो वर्णानिति वचनेन शूद्रस्य पुराणादिश्रवणा
भ्यनुज्ञानेपि मनननिदिध्यासनयोरभ्यनुज्ञानाभा
वात् न मननाद्यनुष्ठानं तस्य सिध्यति न च मननादेः
श्रवणांगत्वात् तन्न पृथगभ्यनुज्ञानापेक्षेति वाच्यं प्र
याजदर्शपूर्णमासादेरिव प्रकृते शेषशेषिभावबो
धकप्रमाणाभावेन श्रवणादिष्वंगांगिभावव्यवहा
रस्य गौणत्वात् तथा च शूद्रस्याद्वैतपरपुराणादिभा
गश्रवणकृतेपि विद्योदयासंभवात् विद्यार्थकर्मा

नुष्ठानवैयर्थ्यं तदवस्थमेवेत्येवं स्वरसादाह विद्योत्प
त्तियोग्येति यद्वा इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंह
येदिति वचनादितिहासादिगतब्रह्मात्मैक्यपरभा
गस्य वेदान्तश्रवणाङ्गत्वेन वेदान्तार्थज्ञानोपकारक
त्वमात्रमेव न तु वेदान्तश्रवणमनपेक्ष्य स्वातन्त्र्येण ब्र
ह्मात्मैक्यज्ञानजनकत्वमिति निश्चीयते तथा सत्ये
वतद्वचनपूर्वार्द्धं संगच्छते बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मा
मयं प्रहरेदितीति अयमर्थः अल्पं वेदमात्रं श्रुतं वि
चारितं येन पुरुषेण सोऽल्पश्रुतः ॥

विद्योत्पत्तियोग्यविमलदेवशरीरनिष्पा
दनद्वारा मुक्त्यर्थं भविष्यतीति त्रैवर्णिका
नां क्रममुक्तिफलकसगुणविद्यार्थकर्मा
नुष्ठानवत् वेदान्तश्रवणयोग्यत्रैवर्णिक
शरीरनिष्पादनद्वारा विद्योत्पत्त्यर्थं भवि
ष्यतीति शूद्रस्य विद्यार्थकर्मानुष्ठानाविरो
धात्तस्माद्धि विदिषावाक्ये ब्राह्मणपदस्य
यथाप्राप्तविद्याधिकारिमात्रोपलक्षणत्वे
न शूद्रस्यापि विद्यार्थकर्माधिकारः सिद्ध्यत्ये
वेति नन्वस्तु कर्मणां चित्तशुद्धिद्वारा वि
द्योपयोगः संन्यासस्य किंद्वारा तदुपयोगः
केचिदाहुः विद्योत्पत्तिप्रतिबंधकदुरिता

इ
सि. ले.
टी.
२२

नामनेनत्वात किंचिद्विज्ञातायत्नुष्ठाननिवंधि
किंचित्संन्यासापूर्वनिवन्धमिति कमेव वि
नश्युद्धिद्वारैव संन्यासस्यापितदुपयोगः

तस्मात्पुरुषात्तेन श्रुतो वेदो बिभेति कथं बिभेतीत
त्राह मामिति अयमल्पश्रुतः पुरुषः मां श्रुतं वेदप्रत
रेत् मद्विचारनूपायो मीमांसायां न्यायाभासत्वादिदो
षयामामप्यर्थान्तरपरं संभावयेत् इति घृष्टो हेत्वर्थः
एवं प्रतारणासंभवाद्धेतोः इतिहासपुराणाभ्यां वेदं
समुपबृंहयेत् इतिहासपुराणवचनैर्मीमांसानु
सारिभिः तत्संप्रदायन्यायतत्त्वनिश्चयसंपादनद्वारा मी
मांसानिर्णीतार्थमेव मां वेदं ग्राहयेदिति तथा च शू
द्रस्य वेदान्तश्रवणरहितस्य वेदान्तार्थोपबृंहणरूप
त्वात्मैकपरेतिहासादिश्रवणे प्रवृत्तावपि ना
स्ति विरोधः श्रावयेच्चतुरो वर्णानिति वचनमपि
शूद्रस्याद्वैतपरपुराणादिश्रवणोपोद्बलकार्थमभ्यु
नुज्ञापरं अपशूद्राधिकरणभाष्येपि शूद्रस्याद्वैतपुरा
णश्रवणादिवर्णनं बिभेत्यल्पश्रुतादिति वचनं ना
स्तीति कृत्वाकृतमिति न भाष्यविरोधोपि तथा च वे
दान्तश्रवणैकसाध्याद्विद्यातदभावे शूद्रस्य नास्ति य
द्वैवत्पक्षरसादाह वियोत्पत्तियोग्यतिसुक्ष्मार्थमिति
सूत्रणाच्चैवापासनमिति शेषः वियोत्पत्त्यर्थत्वमिति
शूद्रस्य मद्गुप्तिनयमीणपवियोत्पत्त्यर्थत्वमविघ्न

नीति निश्चयेन तदनुष्ठानसंभवादित्यर्थः तस्मा
दिति शूद्रस्य विद्यार्थकर्मानुष्ठाने वाधकाभावादित्य
र्थः विद्याधिकारिमात्रेति नन्वब्राह्मणपदस्य ब्राह्मण
मात्रपरत्वं न वा त्रैवर्णिकमात्रपरत्वमिति मात्रपदा
द्यर्थः ब्राह्मणपदस्य द्विजोपलक्षणत्वे वार्तिकवच
नैयोर्हेतुरुक्तः त्रयाणामात्मबोधनसाधनकर्मस्व
धिकाराविशेषादिति तस्य हेतोः शूद्रसाधारणत्वादि
तिभावः किंद्वारेति किमदृष्टद्वारा विद्योपयोगः कि
वा दृष्टद्वारा नाद्यः विद्योत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितस्य
यज्ञाद्यनुष्ठानजनितापूर्वेणैव निवर्तितत्वेन संन्या
सजनितापूर्वनिवर्त्यदुरिताभावे सति संन्यासवै
यर्थ्यप्रसंगात् न द्वितीयः तदनुपलंभादित्याद्ये
पाभिप्रायः तत्राद्यपक्षं समर्थयन्ते केचिदाहुरिति
ननु संन्यासात्पूर्वस्य न विद्योदयहेतुत्वम् संन्या
सिनामपि केषांचिद्विद्याऽदृष्टेन श्रवणाद्यनुष्ठा
नदर्शनात् केषांचित्संन्यासं विनैव विद्योदयस्य
प्रमाणसिद्धत्वाच्चेत्यत आह ॥

तथा च गृहस्थादीनां कर्मच्छिद्रे श्रवणा
द्यनुतिष्ठतां तत्रास्मिन्नु जन्मनि विद्याऽवाप्तिः
किं तु जन्मान्तरे संन्यासलब्धवयैषां तु गृह
स्थानामेव सनकजनकादीनां विद्याऽदृष्टप्य
तेन तेषां पूर्वजन्मनि संन्यासाद्विद्याऽवाप्तिः

अतो न विद्यायाः संन्यासापूर्वं व्यभिचारशं
कापीति अन्येतु शान्तो दान्त उपरत इत्यादि
श्रुतौ उपरतशब्द गृहीतेन तया संन्यासस्य
साधनचतुष्टयान्तर्गतत्वात् सहकार्यन्त
रविधिरिति सूत्रभाष्ये तद्वतो विद्यावतः
संन्यासिनो बाल्यपांडित्यापेक्षयान्तरीय
मिदं मौनं विधीयते तस्माद्ब्राह्मणः पांडि
त्यमित्यादिश्रुतौ ततः प्राक् भिक्षाचर्यं च
रंतीति संन्यासाधिकारादिति प्रतिपादना
त् ॥

तथा चेति संन्यासस्य विद्यां प्रति दृष्टद्वारानुपलंभे
नादृष्टद्वारैव विद्यावाप्तिहेतुत्वे संन्यासविधिना
सिद्धे सतीत्यर्थः न च दृष्टद्वारानुपलंभो सिद्धः लौ
किकवैदिकव्यापारविक्षिप्तचित्तस्य विद्योदयासं
भवेन सर्वकर्मसंन्यासस्य विक्षेपनिवृत्तिरूपदृष्ट
द्वारा विद्याहेतुत्वसंभवादिति वाच्यं लौकिकवैदिक
कर्मवतामपि केषांचित्पुरुषधौरेयाणां दैन्यहर्ष
क्रोधभयादिलक्षणविक्षेपनिवृत्तेरनुभवसिद्धत्वे
न तदर्थं संन्यासानपेक्षणादिति भावः संन्यासस्या
दृष्टद्वारकत्वपक्षमेवावलंब्य संन्यासापूर्वस्य श्रव
णाद्यधिकारिविशेषणत्वेन विद्योपयोगं सप्रमा
णमाह अन्येतीति शान्त इति तितिक्षुः समाहितः

श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति श्रुति
शेषः शमः अन्तरिन्द्रियनिग्रहः दमो बाह्येन्द्रिय
निग्रहः उपरतिर्नित्यकर्मत्यागः ननु शान्तदान्त
पदाभ्यामेव कर्ममात्रस्य वारितत्वादुपरतिश्रु
तिर्व्यर्थेति चेन्न शमदमविधिशास्त्रस्य सामान्य
शास्त्रत्वात् तस्य नित्यकर्मविधिना विशेषशास्त्रे
ण नित्यनैमित्तिककर्मव्यतिरिक्तबाह्यान्तःकरण
व्यापारनिवृत्तिमात्रपरतया संकोचे सति नित्य
कर्मत्यागालाभात् पुनरुपरतिश्रुत्या नित्यकर्म
त्यागो बोध्यत इति न तस्यावैयर्थ्यं तितिक्षुः शीतो
ष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुः समाहितः श्रवणाद्यपेक्षित
चित्तसमाधानवान् देवतागुरुवेदान्तेषु श्रद्धैव
वित्तं यस्य सः श्रद्धावित्तो भूत्वेत्यस्य प्रत्येकमन्वयः
आत्मन्येव कार्यकारणसंघात एव संघा
तसाक्षिणमात्मानमहं ब्रह्मास्मीति पश्येदिति श्रु
त्यर्थः साधनचतुष्टयेति नित्यानित्यवस्तुविवेकः
ऐहिकामुष्मिकभोगविरागः शमादिषट्कं मुमुक्षा
चेति साधनचतुष्टयं तच्च श्रवणाद्यधिकारिविशे
षणमित्यवस्थापितं प्रथमसूत्रे इति भावः सं
न्यासाश्रमस्याधिकारिविशेषणत्वे हेत्वन्तरमाह
सहकार्यन्तरेत्यादिना प्रतिपादनादित्यन्तेन सह
कार्यन्तरस्य विद्याप्रतिसाधनान्तरस्य मौनस्य वि
धिरथ मुनिरिति शाह इति सूत्रभागार्थः सोऽप
दं तद्वत इति तस्याख्यानं विद्यावत इति श्रव

णाद्यनुष्ठानोपयोग्यापातज्ञानवत इत्यर्थः तद्धतः
सहकार्यंतरविधिरिति सूत्रे संन्यासिन इति कथं ल
भ्यते तत्राह तस्मादिति तस्मादित्यपि श्रुतिपदमे
व यस्मादतीताः ब्राह्मणाः आपाततो ब्रह्मात्मानं वि
दित्वा तत्वसाक्षात्कारार्थं व्युत्थानशाहितं संन्यासं
कृतवंतः तस्मादिदानीतनोपि ब्राह्मणो मुमुक्षुः
संन्यस्य पांडित्यादिकं तत्वसाक्षात्कारार्थमनुतिष्ठे
दिति श्रुत्यर्थः पांडित्यं श्रवणं मौनं ध्यानं तत इति
तस्माद्ब्राह्मण इति वाक्यात्पूर्वमित्यर्थः ॥

स्यक्ताशेषक्रियस्यैव संसारं प्रजिहासतः
जिज्ञासोरेव चैकात्म्यं त्रय्यंतेष्वधिकारि
तेति वार्त्तिकोक्तेश्च संन्यासापूर्वस्य विद्या
साधनवेदांतश्रवणाद्यधिकारिविशे
षणत्वमिति तस्य विद्योपयोगमाहुः अ
परे तु श्रवणाद्यंगतयाम्नातानफलता
संन्यासस्यासिद्धेति विवरणोक्तेरनन्यव्या
पारतया श्रवणादिनिष्पादनं कुर्वतस्त
स्य विद्यायामुपयोगः दृष्टद्वारे संभवत्य
दृष्टकल्पनायोगात् यदि त्वनलसस्य धी
मतः पुरुषधौरेयस्याश्रमांतरस्थस्यापि

कर्मच्छिद्रेषु श्रवणादि संपद्यते ॥

संन्यासात्पूर्वस्याधिकारिविशेषणत्ववार्तिकसंमति
रूपहेत्वंतरमाह त्यक्तेति वार्तिके प्रथमविशेषणं सं
न्यासपरं ततश्च संन्यासमुमुक्षाजिज्ञासानां समुच्चया
र्थेन चकारेण मुमुक्षुत्वादेरिव संन्यासस्यापि वेदांत
श्रवणादिष्वधिकारिविशेषणत्वं भातीति भावः संन्या
सात्पूर्वस्येति संन्यासस्य त्यागलक्षणक्रियारूपेणानु
ष्ठानयोगादपूर्वपर्यंतस्थावत्वमिति संन्यासस्य दृष्ट
द्वाराविद्योपयोग इति द्वितीयपक्षं समर्थयते अपरे
त्विति ननु संन्यासस्य विद्यांगत्वबोधकश्रुत्यादिहेतस्य
श्रवणाद्यंगत्वबोधकप्रमाणाभावाद्विवरणोक्तिरयु
क्तेत्याशंक्य तस्यास्तात्पर्यमाह अनन्यव्यापारतयेति
कादाचित्कं श्रवणादिकं विद्योदयद्वारा नात्मतत्त्वसा
धनं किंतु सार्वकालिकं ब्रह्मसंस्थोमृतत्वमेति आ
सुप्तेरामृतेः कालं नयेद्वेदांतचिंतयेत्यादिश्रुतिस्मृ
तिशतेभ्यः तथा चानन्यव्यापारतया श्रवणाद्यनुष्ठा
नं विदधता शास्त्रेण संन्यासोपेक्ष्यते गृहस्थादेः स्वा
श्रमविहितकर्मव्यग्रस्य सदा श्रवणाद्यनुष्ठानासंभ
वात् तथा विद्यासाधनत्वेन संन्यासं विदधतापि शा
स्त्रेण द्वारतया निरंतरश्रवणाद्यनुष्ठानमपेक्ष्यते सं
न्यासस्य साक्षाद्विद्यासाधनत्वाभावात् दृष्टद्वारसंभ
वेऽदृष्टद्वारकल्पनानुपपत्तेश्च तत्रापि श्रवणादि

कंतत्वंबंजकत्वादर्थतः प्रधानं भवति संन्यासस्तूक्तहे
त्वभावाद्गुणभूततया भवति ह्येवं श्रवणादिविधेः
संन्यासविधेश्च परस्परापेक्षावलादेकवाक्यभावमाप
न्नाभ्यां विधिभ्यां संन्यासांगकं मनननिदिध्यासनसहि
तं श्रवणं विधीयत इति सिद्धं संन्यासस्य श्रवणांगत
याऽऽत्मज्ञानफलकत्वेति भावः यद्वा विवरणोक्तेरयं
भावः श्रवणविधिस्तावत् श्रवणसाधनतया विक्षेपनि
हतिं तद्धेतुसंन्यासं चापेक्षते विक्षिप्तस्य चेतसः श्रवणा
द्यनुष्ठाने प्रवृत्त्यसंभवात् गृहस्थादेश्च स्वाश्रमकर्म
करणकालातिरिक्तकालेऽपि बहुविघ्नतया विक्षे
पावश्यंभावात् संन्यासविधेरपि विक्षेपनिहतिरूपदृ
ष्टद्वारा श्रवणादिकं घटयित्वा विद्यां संपादयतः संन्या
सस्य विधानेन चारितार्थ्यसंभवे अदृष्टद्वारा विद्यासाध
नसंन्यासविधायकत्वासंभवात् तथा च पूर्ववत् संन्या
सस्य श्रवणांगतयैव विद्याफलकत्वेन त्वदृष्टद्वारे
ति सिद्धमित्यस्मिन् व्याख्याने अनन्यव्यापारतयेत्यस्य
विक्षेपनिहतिद्वारेत्यर्थो विवक्षितः तस्येति संन्यासस्ये
त्यर्थः ननु संन्यासस्य विक्षेपनिहतिद्वारा श्रवणांग
भावमापन्नस्य विद्यासाधनत्वमुक्तमनुपपन्नं संन्यासं
विनापि विक्षेपनिहतिः केषुचित् श्रवणाधिकारिषु सं
भवादिति शंकते यदि त्विति अनलसस्येति सत्त्वगुण
प्रधानस्येति यावत् धीमत इति विषयेषु दोषदर्शनशी
लस्येति यावत् पुरुषधौरेयस्येति विषयेभ्यः सकाशा
दिंद्रियाणां निग्रहे समर्थस्येत्यर्थः ॥

तदा चतुर्थाश्रमेषु संन्यासाश्रमपरिग्रहेणै
व श्रवणादि निवर्तनीयमिति नियमोऽस्तु पे
य इति नन्वस्मिन्पक्षे क्षत्रियवैश्ययोः क
थं वेदान्तश्रवणाद्यनुष्ठानं संन्यासस्य ब्राह्म
णाधिकारत्वात् ब्राह्मणो निर्वेदमायाद् ब्रा
ह्मणो व्युत्थाय ब्राह्मणः प्रव्रजेदिति संन्यास
विधिषु ब्राह्मणग्रहणात् अधिकारिविशेष
समर्पणाय ब्राह्मणग्रहः न संन्यासविधिर्यस्मा
त्कृतेन क्षत्रियवैश्ययोरिति वार्तिकोक्तेश्चेति
चेत् अत्र केचिद् यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्र
व्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वेत्यविशेषश्रुत्या ब्राह्मणः
क्षत्रियो वापि वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहात् त्रयाणां
वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमा इति स्मृत्य
नुगृहीतया क्षत्रियवैश्ययोरपि संन्यासाधि
कारसिद्धेः श्रुत्यन्तरेषु ब्राह्मणग्रहणं श्रेयाण
मुपलक्षणं अत एव वार्तिकेऽप्यधिकारिविशे
षस्येति श्लोकेन भाष्याभिप्रायमुक्त्वा त्रयाणा
मविशेषेण संन्यासः श्रूयते क्वचिद्यदोपल
क्षणार्थं स्याद्ब्राह्मणग्रहणं तदेत्यनन्तरश्लोके
न स्वमतेन क्षत्रियवैश्ययोरपि संन्यासाधिका

३
सि॰ले॰
टी॰
२९

26

रोदर्शितइत्यनयोः श्रवणाद्यनुष्ठानसिद्धिं
समर्थयेते अन्येत्वनेकेषु संन्यासविधिवाक्ये
षु ब्राह्मणग्रहणादुदाहृतजाबालश्रुतौ सं
न्यासविधिवाक्ये ब्राह्मणग्रहणाभावेपिक्ष
त्रियेतरसिद्धब्राह्मणाधिकारमेवसिद्धं कृत्वा
संन्यासावस्थायामयज्ञोपवीतीकथं ब्रा
ह्मणइतिब्राह्मणपरामर्शाच्च ब्राह्मणस्यैव
संन्यासाधिकारः ॥

एतैर्विशेषणैर्विक्षेपहेतूनामभाववचनात् विक्षेप
निवृत्तिरुक्ता संन्यासफलस्य विक्षेपाभावस्य संन्यासा
देवसंन्यासादन्यतोपिप्राप्तौ संन्यासस्य विधिरस्ति तस्य
श्रवणाद्यपेक्षितविक्षेपनिवृत्तिप्रतिपक्षप्राप्तिः पक्षे
वाप्राप्तिरितिलभ्यते तथा च माभूत् संन्यासाश्रमवि
धिरपूर्वविधिः नियमविधिस्तु भवेदेवेतिसमायाते
नदेति परिग्रहेणैवेति विक्षेपनिवृत्तिद्वारेतिशेषः
नन्वस्मिन् पक्षद्वयइति संन्यासस्याधिकारिविशेषण
त्वपक्षे श्रवणाङ्गत्वपक्षे चेत्यर्थः कथमिति संन्यासा
भावादितिभावः तयोः संन्यासाभावे हेतुमाह संन्या
सस्येति ब्राह्मणस्यैवसंन्यासाधिकारेमानमाह ब्राह्मण
इतिनिर्वेदं वैराग्यं तत्पूर्वकसंन्यासंन्यासंकुर्यादित्य
र्थः निर्वेदप्राप्तिहेतुवैराग्यस्य संप्रति सामग्रीत्वेन तस्मि
न सति संन्यासस्यावश्यकत्वात् संन्यासविधिरेवाय

मितिभावः अनुत्पाद्येति संन्यसेदित्यर्थः यस्माद्भुताव
धिकारिविशेषस्य ज्ञानाय ब्राह्मणग्रहः तस्मात्क्षत्रि
यवैश्ययोः संन्यासविधिर्नास्तीति वार्तिकयोजना
अत्र केचित्तयोः श्रवणाद्यनुष्ठानसिद्धिं समर्थयंत
इति संबंधः ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृहाद्वनी
भूत्वा प्रव्रजेदिति पूर्वं श्रुतौ चातुर्णामप्याश्रमाणां
समुच्चयं प्रतिपाद्य येतेषां विकल्पं दर्शयति यदि
वेतरथेति यदि वेत्यस्य ब्रह्मचर्याश्रमएव वैराग्य
मुत्पन्नं चेदित्यर्थः तत्र तदनुत्पन्नावाह गृहाद्वेति
गृहाश्रमेपि तदनुत्पन्नावाह वनाद्वेति अविशेषे
ति ब्राह्मणादिविशेषग्रहरहितेत्यर्थः अतएवेति
वर्णत्रयसाधारणतया संन्यासस्य श्रुतिस्मृतिसि
द्धत्वादेवेत्यर्थः यदायदिवेति श्रुतौ श्रूयते तदाउ
पलक्षणार्थं स्यादिति संबंधः अन्येति भाष्यानु
वर्तिन इत्यर्थः श्रुत्यंतरसिद्धमिति ब्राह्मणो व्युत्था
येत्यादि श्रुत्यंतरसिद्धमित्यर्थः सिद्धं कृत्वेति विशे
षेण संन्यासविधिवाक्यानां सर्वेषामेकवाक्यत्वा
दितिभावः कृष्णमिति तत्र यज्ञोपवीतादेर्ब्रह्म
णत्वव्यंजकत्वात्तत्परमहंससंन्यासे च तदभावाद
पीत्यर्थः यद्यत्र क्षत्रियवैश्ययोरपि संन्यासो विव
क्षितः स्यात्तदा कथं ब्राह्मण इति वत्कथं क्षत्रियः
कथं वैश्य इत्यपि श्रूयेत न तु श्रूयते तस्मात्तयोः
संन्यासः श्रुत्यभिमत इति भावः ॥

रु
सि. ले.
टी.
२२

27

विरोधाधिकारणात्पायेन श्रुत्यविरुद्धस्ये
व सन्न्यासस्याश्रमत्वात् यत्तु संन्यासस्य
सर्वाधिकारत्वे वार्तिकवचनेन तद्धि हन्तसंन्या
सविषयं नत्वान्तरविविदिषासंन्यासे भा
ष्याभिप्रायविरुद्धसर्वाधिकारप्रतिपाद
नपरं सर्वाधिकारादिवेदविज्ञानं चेदपे
यते ज्ञानाधिकारनियमो व्याख्यानेक्रियते
वलादित्यनन्तरश्लोके न ब्रह्मज्ञानोदया
नन्तरं जीवन्मुक्तेन क्रियमाणो विद्वत्संन्या
सेपदाधिकारनियमनिराकरणात् एवं
च ब्राह्मणानामेव श्रवणाद्यनुष्ठाने संन्या
सोऽङ्गत्वात् क्षत्रियवैश्ययोस्त्वाश्रयेत्तः श्रवणा
द्यधिकार इति तयोः श्रवणाद्यनुष्ठानं नि
र्वाहः न हि संन्यासस्य श्रवणापेक्षितत्वप
क्षे श्रवणमात्रस्य तदपेक्षा नियतं शाकाते
कमुक्तिफलकसगुणोपासनया देवभा
वेप्राप्तस्य श्रवणादौ संन्यासमन्तरेणापि स्या
वश्यं वक्तव्यत्वात् ॥

एवं संन्यासविधीनामेकवाक्ये स्थिते सति ब्राह्मणः
क्षत्रियो वापीति वचनं जाबालश्रुतितात्पर्यीस्तान

स्मृति

मूलत्वादप्रमाणमित्याह विरोधाधिकरणन्यायेने
ति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धस्मृतिवचनमप्रमाणमिति वि
रोधाधिकरणन्यायः तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्ये
त्यादिश्रुतौ संन्यासाधिकारानुरोधेन ब्राह्मणः संन्यस्य
पाण्डित्यादिकमनुतिष्ठेदिति वाक्यार्थलाभात् विद्या
र्थसंन्यासे विविदिषुणा क्रियमाणे ब्राह्मणस्यैवाधिका
र इति भगवतो भाष्यकारस्य मतं यदि वार्त्तिकवचन
स्य प्रमाणमूलभाष्यकारमतविरुद्धेऽर्थे नान्यार्थकल्प
ना तदा संन्यासस्य साधारण्यप्रतिपादकस्मृतिवचन
वद्वार्त्तिकवचनमपि हेयमेव स्यादतो भाष्याविरुद्धा
र्थपरं वार्त्तिकवचनमित्याह तद्धीद्धसंन्यासविष
यमिति विविदिषासंन्यासे सर्वाधिकारप्रतिपादन
परं न संभवतीत्यत्र हेतुं वदन्नस्माह सर्वाधिकारेति क्ष
त्रियवैश्ययोस्तत्त्वज्ञानमप्युपेयं तेन वा नात्यः जनका
दीनां तत्त्वज्ञानवत्त्वप्रतिपादकशास्त्रविरोधानापः
तत्त्वज्ञानेन कर्माधिकारप्रयोजकवर्णाश्रमाद्यध्यास
निवृत्तौ सकलकर्मनिवृत्तिरूपविद्वत्संन्यासस्य क्ष
त्रियवैश्ययोरपि वारयितुमशक्यतया विविदिषासं
न्यासवद्विद्वत्संन्यासेऽपि ब्राह्मणस्यैवाधिकार इति
नियमासंभवादिति भावः अतो बलान्नियमः क्रियते
तादृशं बलं नास्तीत्यर्थः एवं चेति अवर्णगत्वेनापि
कारिविशेषणत्वेन वा विद्यासाधने विविदिषासंन्या
से ब्राह्मणस्यैवाधिकार इति सिद्धे सतीत्यर्थः ननु सं
न्यासस्याधिकारिविशेषणतया अंगतया वा श्रवणा

पेक्षितत्वपक्षे श्रवणमात्रस्य संन्यासापेक्षत्वावग
मात् क्षत्रियवैश्ययोर्विविदिषासंन्यासरहितयोः
श्रवणानुष्ठानं नास्तीत्येव पर्यवस्यति न तु तयोः श्र
वणसंन्यासनिरपेक्षमिति तथा च कथं तयोः श्रव
णाद्यनुष्ठाननिर्वाहः तत्राह नहीति देवभावप्राप्त
स्येति न च सगुणोपासकस्य ब्रह्मलोकंगतस्योपास
नया देवभावप्राप्तस्य निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारायोपा
सके न क्रियमाणे श्रवणादौ संन्यासस्याव्यभिचार इ
त्युक्तं तस्य सगुणविद्यासामर्थ्यादेव निर्गुणसा
क्षात्कारसंभवेन श्रवणाद्यनुष्ठानस्याभावादिति वा
च्यं देवताधिकरणे सगुणविद्यया देवभावप्राप्तमु
पासकमेव प्राधान्येन विषयीकृत्य श्रवणादौ देवा
द्यधिकारस्य निरूपितत्वेन तस्यापि श्रवणाद्यनुष्ठानं
विना विद्योदयस्य प्रागेव श्रवणविधिविचारावस
रे दर्शितत्वात् तथा च तत्र व्यभिचारात् संन्यासो न
श्रवणमात्राङ्गं किं तु ब्राह्मणकर्तृकश्रवणस्यैवाङ्ग
मिति क्षत्रियवैश्ययोः संन्यासाभावेऽपि श्रवणाद्यनु
ष्ठाननिर्वाह इत्यर्थः ॥

देवानां कर्मानुष्ठानाप्रसक्त्या तत्त्यागरूपस्य
संन्यासस्य तेषु संभवादित्याहुः अपरे तु ब्र
ह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति श्रुत्युदितायस्य ब्रा
ह्मणसंस्थासमाभिरनन्यव्यापारत्वरूप
[illegible]न्निष्ठत्वेन तस्य श्रवणादिष्वप्यधिकारः

गच्छन्तिष्ठन्नो वापि जाग्रतः स्वप्नोपि वा न
विचारपरं चेतो यस्यासौ स्मरन्नुच्यते आस
मेवास्मरतेः कालेन येहदानविं नयेत्यादिस्मृ
तिषु सर्वदा विचारविधानात् सा च ब्राह्मणि
संध्याविना संन्यासमाश्रमान्तरस्थस्य न सं
भवति स्वस्वाश्रमविहितकर्मानुष्ठानवै
यग्र्यादिति संन्यासरहितयोः क्षत्रियवैश्य
योर्न मुख्यः श्रवणाद्यधिकारः ॥

ननु देवानामपि कुतः संन्यासाभावः तत्राह देवाना
मिति ननु दैवकर्तृकश्रवणे संन्यासाश्रमस्य यदि
व्यभिचारः नहि त्रैवर्णिकमनुष्यकर्तृकश्रवणे संन्या
साश्रमस्य हेतुत्वमस्तु न तु ब्राह्मणमात्रकर्तृके तथा
संकोचे मानाभावात् उक्तं हि प्रागेव चतुर्थाश्रमेषु
संन्यासाश्रमपरिग्रहेणैव श्रवणादिर्निर्वर्तनीय
मिति स चाश्रमविभागो वर्णत्रयसाधारणः एवं न
ब्राह्मणमात्रगतः तथा च संन्यासिनो ब्राह्मणस्येव
संन्यासहीनयोः क्षत्रियवैश्ययोः श्रवणादौ नाधि
कारः संभवतीत्यस्वरसादाह अपरेत्विति अस्तु दि
ना ब्राह्मणि संध्या यस्य संभवति तस्य मुख्योधिका
र इति संबंधः संध्यापदस्य व्याख्यानं समाधिलस्या
पि व्याख्यानमनन्येति अस्मतत्वकामस्य नैरंतर्येण

३
सि॰ले॰
टी॰
२५

विचारकर्त्तव्यतायां स्मृतिवचनान्युदाहरति गच्छन्
इतिस्वपन्निति ध्यायन्नेवेत्यर्थः सजीवति मनो यस्य
मननेनैव जीवतीत्यादिवचनसंग्रहार्थमादिपदं मन
नेन तत्त्वचिन्तनेन तद्रहितो जीवन्नेव मृत इत्यर्थः अयं च
मुख्याधिकारः संन्यासिनामेवेत्याह सा चेति वैयग्र्या
दिति व्यग्रत्वादित्यर्थः सार्वकालिकी विक्षेपनिवृत्ति
रसंन्यासिनां न भवतीति भावः न मुख्य इति प्राप्तौ यो
धिकारो नास्तीत्यर्थः अयं भावः ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती
ति श्रुत्या पाण्डित्यश्रुत्यैव ब्रह्मनिष्ठायामेकः संन्यासा
श्रमो विधीयते ब्रह्मसंस्थाशब्दितायाः ब्रह्मनिष्ठायाः
संन्यासाश्रमे संभवादाश्रमान्तरेष्वसंभवादिति प्रति
पादितं संन्यासाधिकरणे भाष्यादौ तथा च ब्रह्मनिष्ठ
त्वस्य संन्यासाश्रमधर्मत्वेन विहितत्वात् संन्यासिनो ब्रा
ह्मणस्य ब्रह्मनिष्ठत्वं स्वधर्म इति संन्यासिनः तत्र मु
ख्याधिकारः तस्य ब्रह्मनिष्ठाव्यतिक्रमे प्रत्यवायाव
गमाच्च तथा च परमहंसोपनिषदि श्रूयते काष्ठदं
डोऽधृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः स याति नरकान्
घोरान् महारौरवसंज्ञकानिति काष्ठदंडोपलक्षितः
संन्यासाश्रमोऽधृतः परिगृहीतो येन सः सर्वाशी सर्वं
विषयजातमशितुं भोक्तुं शीलमस्यास्तीति सर्वाशी
बाह्यान्तःकरणजयरहितः इति यावत् ज्ञानवर्जितः
ज्ञानाभ्यासरहित इत्यर्थः यः संन्यस्याश्रमादिसहितं
ब्रह्मनिष्ठत्वेनानुतिष्ठति स नो वाङ्गं निगच्छतीत्य
र्थः यथा संन्यासिनो ज्ञाननिष्ठाविधायकानि संन्य

स्यश्रवणं कुर्यात् गच्छतस्तिष्ठतो वापि आसुप्तेरामृ
तेः कालमित्यादीनि स्मृतिवचनानि सहस्रशः सन्ति
तथा नित्यपरित्यागे प्रत्यवायबोधकान्यपि स्मृतिवच
नानि सहस्रशः सन्ति च पदार्थविवेकाय संन्यासः
सर्वकर्मणां स्वरूपाद्विधीयते यस्मात्त्यागी पतितो
भवेत् नित्यकर्म परित्यज्य वेदान्तश्रवणं विना वर्त
मानस्तु संन्यासी पतत्येव न संशय इत्यादीनि सर्वा
श्रमसाया ॥

किंच दृष्टार्थश्च विद्याप्रतिबन्धाभावमात्रे
णाप्यर्थिनमधिकरोति श्रवणादिष्विति
अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेरित्यधिकरणभाष्ये
क्न्यायेन शूद्रवत्प्रतिषिद्धयोर्विधुरादी
नामिव देहान्तरे विद्याप्रापकेणानुख्या
धिकारमात्रेण श्रवणानुमतिः नत्वन्तरा
चापि तु तद्दृष्टेरित्यधिकरणे विधुरादीना
मनाश्रमिणामङ्गीकृतः श्रवणाद्यधिका
रो मुख्य इति वक्तुं शक्यते ॥

रणेनापि स्वधर्मस्य विगुणस्यापि परित्यागे महान
नर्थः स्मर्यते श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठि
तात् स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावह इत्यादौ सं
न्यासाधिकरणे भाष्यकारैरेवमनन्तर्वमभिप्रेत्य संन्या

इ
सि· ले
टी·
इं
30

स्मिनोनन्यथापारतयाश्रवणादितिप्पादनमयुक्तवे
तःपातित्यकंठतएवोक्तंतथाचभाष्यंब्रह्मनिष्ठत्व
मेवहितस्यप्रशमाद्युपबृंहितंहितंत्वाश्रमविहितंकर्म
यज्ञादीनीवेतरेषांतद्व्यतिक्रमेचतस्यप्रत्यवायइ
तितस्माच्छ्रवणादेर्भिन्नंप्रतिविहितत्वात् तदति
क्रमेभिक्षोःप्रत्यवायावगमाच्चसंन्यासिनःश्रवणा
दौमुख्योधिकारः संन्यासरहितानुप्रतितुश्रवणा
देरविहितत्वादकरणेप्रत्यवायानवगमाच्चनास्ति
तेषांमुख्योधिकारइतिनतुतत्रियादिकंप्रतिश्रव
णादिविधानाभावेसत्यधिकारएवनास्तीतिउक्तो
नोच्यतेइतिशंकतेकिंविति त्रैवर्ण्याधिकाररूपमुख्या
धिकारासंभवेधिकारमात्रापिकाररूपगौणाधिकारसं
भवान्नैवमितिभाष्येणोत्तरमाह दृष्टार्थेवेति किं
त्वमुख्याधिकारमात्रेणश्रवणाद्यनुष्ठितिरितिसर्व
थः यथाभुजिक्रियात्तृप्त्यानिहतिरूपदृष्टफला
तथाविद्यापिसर्वानर्थमूलाविद्यानिहतिरूपदृष्ट
फलाक्रांतिसिद्धातथाचतस्यांविद्यायामनर्थनिह
तिकामानांसर्वेषामेवार्थित्वलक्षणाधिकारःसंभव
ति तथाचविद्याधिकारिणांसर्वेषामविशेषेणावेदां
तश्रवणादावधिकारप्रसक्तौशूद्रस्यवेदश्रवणादि
प्रतिषेधात्ताधिकारइत्युक्तमपशूद्राधिकरणेतत्रि
यादीनांचतथाप्रतिषेधाभावाद्वेदांतश्रवणाधिका
रोभाष्याद्गम्यतेविधुरादेरित्यस्यार्थः नन्वमुख्याधि
कारिभिरनुष्ठितश्रवणादेरपिविद्योत्पादकत्वम

वश्यं वाच्यं अन्यथा गौणाधिकारनिरूपणपरभाष्यवै
यर्थ्यप्रसंगात् विद्योत्पादकत्वावरूपभावे च न कस्या
धिकारस्य गौणत्वं मुख्यगौणाधिकारयोः फलतो वि
शेषाभावादित्यत आह देहान्तर इति अयं भावः मुख्या
धिकारिणामनन्यव्यापारतया प्रत्यहं निर्बध्यमानं श्र
वणादिकं निरंकुशप्रबलचर्याहिंसाशमदमादियुक्तं
मस्मिन्नेव जन्मनि प्रायेण विद्योत्पादकं संपद्यते अ
मुख्याधिकारिणां तु श्रवणादिकमनन्यव्यापाररूप
त्वाभावात् संकुचितबलचर्यादियुक्तत्वाच्चास्मिन् ज
न्मनि विद्योत्पादनयोग्यमेव न भवति किं तु बहुषु ज
न्मसु किंचित्किंचिच्छ्रवणादिकं संपाद्यमानं संभूय देहा
न्तरे क्वचिदेवं ज्ञानमुत्पादयेदिति महान्फलभेदो गौ
णमुख्याधिकारयोः तथा च स्मृतिः अनेकजन्मसंसि
द्धस्ततो याति परां गतिमिति अनेकेषु जन्मसु कृतश्र
वणादिना क्वचिज्जन्मनि संसिद्धः उत्पन्नविद्यः सन्नन्त
तः सिद्धिबलान्मुक्तिं गच्छतीति स्मृत्यर्थः ननु तन्निय
वैशम्पयोर्विदुरादीनामिवामुख्याधिकार इत्ययुक्तं
दृष्टान्तासंप्रतिपत्तेरित्यत आह नहीति वक्तुं हि न
शक्यत इति संबन्धः ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेर्लिंगाच्चेति सूत्रकारेण व
तेषाममुख्याधिकारस्फुटीकरणात् न च
तत्र तेषां श्रवणाधिकारप्रवचनोक्तः किं त

दीयकर्मणां विद्यानुग्राहकत्वमिति शंक्य
दृष्टार्थाच विद्येस्तदाह न तदपि करणभा
ष्यविरोधात् न च क्षत्रियवैश्ययोः संन्यासा
भावादमुख्याधिकारे तत एव देवानामपि
श्रवणादिष्वमुख्य एवाधिकारः स्यात्
तथा च कर्ममुक्तिफलकसगुणविद्यादे
वभावं प्राप्य श्रवणाद्यनुतिष्ठतां विद्यार्थ
थें संन्यासार्हे पुनर्ब्राह्मणजन्म वक्तव्यमिति
ब्रह्मत्वमभिसंपद्यते न स पुनरावर्तते तन्नश्च ना
वृत्तिः शब्दादित्यादिश्रुतिसूत्रविरोध इति
वाच्यं देवानामनुष्ठेयकर्मवैयर्थ्याऽभावात्त्व
त एवानन्यव्यापारत्वं संभवतीति कर्ममुक्ति
फलकसगुणविद्याविधायिशास्त्रप्रामाण्या
द्विनापि संन्यासं तेषां मुख्याधिकाराभ्युप
गमादित्याह ॥

यद्यपि संन्यासिन एव मुख्योऽधिकार इति पूर्वं प्रतिपादि
तं तथैव न विधुरादीनां संन्यासाभावादेव गौणाधिकारः
सिद्धस्तथापि तेषां गौणाधिकारे सूत्रसंगृहीतामप्यु
पपत्तिमाह अतस्त्वितरदिति अतः अनाश्रमिभिरनुष्ठि
तविद्यासाधनापेक्षया इतरदाश्रमिभिरनुष्ठितं विद्या
साधनं कर्मश्रवणादिकं ज्यायः प्रशस्तं विद्यासाध

नेत्याय यस्त्वावधारणार्थस्तत्राह श्रुतिलिंगानुसृति
लिंगाच्चेतेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृदिति वाक्यं श्रुतिलिं
गं अनाश्रमी न तिष्ठेत्तत्क्षणमेकमपि द्विज इत्यादिवा
क्यं स्मृतिलिंगं तेन पुण्यलब्धेन ब्रह्मवेदनेन ब्रह्म
एति ब्रह्म प्राप्नोतीति श्रुत्यर्थः अत्र श्रुतौ पुण्यत्वेन
प्रसिद्धानामाश्रमधर्माणामेव विद्याब्रह्मप्राप्ति
साधनत्वप्रतिपादनादाश्रमिधर्माणां विशेषानु
ग्रहश्चेति सूत्रोक्तन्यायेन विद्योपयोगीनामपि निक
र्मीभाति स च ति कर्मी विधुरादीनां विद्यार्थकर्मस्व
वणादिषु च मुख्याधिकाराभावप्रसक्त एवेति वक्त
व्यं हि तेन तदभावादनाश्रमित्वस्य निंदितत्वाच्च न हि
कर्मज्ञानयोर्मुख्याधिकारी निंदार्ह इति सूत्रभाष्य
कारयोरभिप्राय इत्यर्थः ननु विधुराधिकरणे विधु
राद्यनुष्ठितं कर्म विद्यासाधनमित्येतावदेवोक्तं न तु
विधुरादेः श्रवणाधिकारोऽपि तत्र प्रतिपादितः न
चाच श्रवणादौ विधुराद्यधिकारस्य गौणमुख्यत्व
चिंतानिरालंबनेत्याशंक्य परिहरति न च तत्रेति
विधुराधिकरण इत्यर्थः तत एवेति संन्यासाभावा
देवेत्यर्थः अस्त्वपुनर्ब्राह्मणजन्मेत्यत आह ब्रह्म
लोकमिति न स पुनरिति ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते पु
नरिमं लोकं प्रतिनावर्तत इत्यर्थः एतच्छ्रुतिमूलं सू
त्रमुदाहरति अनावृत्तिरिति अनावृत्तिरिहृत्तिरिति
ब्रह्मलोकं गतानामुपासकानामावृत्तिर्नास्ति उदा
हृतश्रुतेरित्यर्थः स्मृतेश्चेत्यादिसूत्रसंग्रहार्थमादि

३
सि॰ ले॰
टी॰
३२

32

पदं तथा च स्मृतिः ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसं
चरे परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदमिति ते
ब्रह्मलोकवासिनः ब्रह्मोपासकाः प्रतिसंचरे महा
प्रलये परस्य हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मलोकस्वामिनः आ
युषोऽन्ते कृतः साक्षात्कृतः आत्मा यैस्ते तथा ननु
न्यथापारत्वसंभवेऽपि संन्यासो नास्तीत्याशंक्या
ह क्रमश इति मनुष्येष्वेव संन्यासो मुख्याधिकार
प्रयोजकः वर्णाश्रमविभागस्य मनुष्यविषयत्वादि
तिभावः ॥

ननु मुख्याधिकारिणा दृष्टफलं न वा
क्यार्थावगत्यर्थं स्वविहितशास्त्रान्तरवि
चारेव क्रियमाणे वेदान्तविचारः कथं ज
न्मान्तरीयविचाराभावादुपपद्यते न केवल
विचारस्यादिनान्तरीयाविचारार्थावगतिरिह
न्त्वपपद्यते इहजन्मान्तरीयतद्धेतुत्वं न
चवाच्यं मुख्याधिकारिणा परिव्राजकेन
क्रियमाणमपि श्रवणं दृष्टार्थमेव सर्वत्र
विचारार्थावगते दृष्टफलत्वात्तस्य यथा प्रा
रब्धकर्मविशेषरूपप्रतिबंधादिह जन्म
नि फलमजनयतो जन्मान्तरे प्रतिबंधका
पगमेन फलजनकत्वमैहिकमप्यप्रस्त

तप्रतिबंधेन तद्दर्शनादित्यधिकरणेन स्थापि
णीयात् एवमुमुक्ष्वाधिकारिकृतस्यापि ः
स्यादिति यतः शास्त्रीयांगयुक्तश्रवणमपू
र्वविधित्वपक्षे फलपर्यंतमपूर्वनियमवि
धित्वपक्षे नियमादृष्टं वा जनयति तच्च जा
तिस्मरत्वप्रापकादृष्टवत्प्राग्भवीयसंस्का
रमुद्बोध्य तन्मूलभूतस्य विचारस्य जन्मांत
रीयविघ्नप्रयोगिनो घटयतीति प्रज्यने शा
स्त्रीयांगविधुरश्रवणेनादृष्टोत्पादकमिति
ऊतस्तस्य जन्मांतरीयविघ्नोपयोगित्वमुपप
द्यते घटकादृष्टं विना जन्मांतरीयप्रमाण
व्यापारस्य जन्मांतरीयावगतिहेतुत्वोपगमे
तिप्रसंगात् ॥

अविहितेति न्यायशास्त्रादिविचारवदित्यर्थः एतज्जन्मी
यवेदांतविचारस्यागामिजन्मीयवेदांतार्थावगतिप्र
तिहेतुत्वासंभवे कैमुतिकन्यायेन दूषयति न खल्वि
ति मुमुक्ष्वाधिकारिकृतविचारदृष्टांतेन गौणाधिकारि
श्रवणादेरपि जन्मांतरीयविघ्नप्रयोगं शंकते न च
वाच्यमिति ततः किं तत्राह तस्येति यथा तस्य मुमुक्ष्वा
धिकारिकृतश्रवणस्य प्रतिबंधादिहजन्मनि विद्याल
क्षणं फलमजनयतो जन्मांतरे फलजनकत्वं एवं श्र

३
श्रि·ले·
टी·
३३

33

मुख्याधिकारिकृतमपि श्रवणं जन्मान्तरे फलजनकं स्या
दिति न च वाच्यमिति संबंधः मुख्याधिकारिकृतश्रव
णस्य सति प्रतिबंधके आमुष्मिकं विद्याजन्मेत्यत्र मा
नमाह ऐहिकमपीति प्रस्तुतप्रतिबंधे असति विद्या
जन्म इह जन्मन्यपि भवति अपिशब्दात्सति प्रतिबंधे
जन्मान्तरे भवति कुतः तद्दर्शनात् तस्य प्रतिबंधक
वशात् जन्मान्तरे विद्योदयस्य वामदेवादिषु दर्शना
दित्यर्थः दृष्टान्तवैषम्येणोत्तरमाह शास्त्रीयोगयुक्त
मिति शास्त्रीयोगं संन्यासः तद्युक्तं संन्यासिनानुष्ठी
यमानमिति यावत् तथा च शास्त्रीयोगसहितं श्रव
णं श्रवणविधिरसत्वे विधिरिति पक्षे स्वयमेव विद्याल
क्षणफलपर्यंतमदृष्टं जनयति श्रवणविधिर्निय
मविधिरिति पक्षे त्वमाह दृष्टो श्रवणं नियमविशिष्ट
सत् फलपर्यंतं नियमादृष्टं जनयतीत्यर्थः तद्वेति
श्रवणजनितादृष्टमित्यर्थः जातीति जातिर्जन्म तत
श्च यथा जातिस्मरत्वसंपादकमदृष्टं पूर्वजन्मतद्वृत्ता
न्तानुभवजन्यसंस्कारमस्मिन् जन्मन्युद्बोध्य तदुद्बोध
नद्वारा पूर्वजन्मतद्वृत्तान्तस्मृतिं घटयति तथा प्राचि
भवे श्रवणादिजनितं संस्कारमुद्बोध्य तत्संस्कारका
रणभूतस्य श्रवणस्याभावे जन्मनि विद्योपयोगित्वं
घटयतीत्यर्थः शास्त्रीयोगविधुरमिति संन्यासरहि
तेन क्षत्रियादिना क्रियमाणं श्रवणमदृष्टोत्पादकं न
भवति क्षत्रियादिकं प्रत्यविहितत्वाच्छ्रवणादेरि
ति भावः नन्वविहितश्रवणस्यादृष्टानुत्पादकत्वे

पि संस्कारजनकत्वसंभवात् न हत्वा देवजन्मांत
रीयविद्याहेतुत्वकृतो नस्यादित्यत आह वटकादे
हुंविनेति श्रुतिप्रसंगादिति जन्मांतरानुभूतसकल
पदार्थस्मृतिप्रसंगादित्यर्थः ॥

ज्ञानेश्रमुख्याधिकारिणाप्युपसन्नवि
विदिषेणाक्रियमाणं श्रवणं द्वारभूतवि
विदिषोत्पादकपुण्यवीनयत्वायपुनुष्ठान
जन्मापूर्वपूरुणकमिति न देवापूर्वं विद्या
रूपफलपर्यंतं प्राप्रियमाणं जन्मांतरी
यायामपि विद्यायां स्वकारितश्रवणस्योप
कारिकत्वं चटयतीति नानुपपत्ति श्रवणा
दौ विध्यभावपक्षेन संन्यासपूर्वकृतस्यापि
श्रवणस्यादृष्टानुत्पादकत्वात्तत्र प्रतिबंधे
तस्य जन्मांतरीयविद्याहेतुत्वमित्यमेव
निर्वाहं आचार्यास्तु नियमविधिपक्षेप्य
यमेव निर्वाहः श्रवणमभ्यसतः फलश्रा
मेरवीकृप्रयाणेनान्नियमादृष्टस्यानुत्पत्ते
स्तस्य फलपर्यंतानाहतिगुणकश्रवणानुष्ठा
ननियमसाध्यत्वात् नहि नियमादृष्टज
नकः श्रवणनियमः फलपर्यंतमावर्तनी

इ
सि· ले·
टी·
३५

यस्य श्रवणस्योपक्रममात्रेण निवर्त्तितो
भवति येन तज्जन्यनियमादृष्टस्यापि फ
लपर्यन्तं श्रवणावृत्तेः प्रागेवोत्पत्तिः संभा
व्येत ॥

कर्मणां विद्यायां विनियोग इति पक्षमाश्रित्य परिहर
ति उच्यत इति यज्ञादिभिर्विद्यायां संपादनीयायां द्वा
रभूतया विविदिषा तस्या उत्पादके प्राचीने यद्विद्या
र्थयज्ञाद्यनुष्ठाने तज्जन्येत्यर्थः स्वपदे यज्ञाद्यनुष्ठान
जन्यापूर्वं परं वाचस्पतिमते मुख्याधिकारिकृतश्र
वणस्यापि यज्ञाद्यपूर्वेणैव निर्वाह इति दृष्टान्ताभि
प्रायेणाह श्रवणादौ विध्यभावपक्षेऽपीति विवरण
पक्षेऽप्येवमेव निर्वाह इत्याह आचार्योक्तेति अयंभावः
प्रमाणासंभावनानिवृत्तिः श्रवणफलं प्रमेयासंभा
वनानिवृत्तिर्मननफलं विपरीतभावनानिवृत्तिर्नि
दिध्यासनफलं तथा च त्रिविधप्रतिबंधकनिवृत्ति
लक्षणफलपर्यन्तमावृत्तिविशिष्टानि श्रवणादी
नि यस्य मुख्याधिकारिणो निष्पन्नानि तस्य निय
मादृष्टमुत्पन्नमेव एवं संपन्नविद्यासाधनस्या
पि प्रतिबंधवशात् यदि विद्या न जाता तदा पुनर्ज
न्मलाभेन प्रतिबंधक्षये सति पुनर्विचारमनपेक्ष्यै
व विद्या जायते यथा वामदेवहिरण्यगर्भादेः यस्य
तु कृतप्रतिबंधनिवृत्तिपर्यन्तश्रवणाद्यावृत्तिर्न जा
तामध्ये मृतिश्च जाता तस्य मुख्याधिकारिणोऽपीति

यमादृष्टं न जायते सच पुनर्जन्मांतरे ऽकृतप्रतिबंध
निवृत्तिपर्यंतं श्रवणादिकमभ्यस्य श्रवणादिनिय
मादृष्टवशेन विघ्नप्रतिबंधककल्मषक्षये सति वि
द्यां लभते तदुक्तं भगवता श्रीकृष्णेन तत्र तं बुद्धिसं
योगं लभते पौर्वदेहिकं यतते च ततो भूयः संसि
द्धौ कुरुनंदन इति तत्र प्रागेव स्वायुजन्मनि पूर्वदे
हे भवमिदानीं संस्कारात्मनानुवर्तमानं बुद्धिसं
योगं श्रवणादिकर्तव्यताबुद्ध्या संबंधं लभते अस्मि
न्नपि जन्मनि प्रतिबंधनिवृत्तिद्वारा विद्योदयो यम
या श्रवणादिकमनुष्ठेयमिति बुद्ध्या युक्तो भवती
त्यर्थः ततः सर्वे जन्मोपपत्तीपेक्षया भूयः अधिकं
यतते संसिद्ध्यर्थमित्यर्थः तथा च यो यं फलपर्य
न्तावृत्तिगुणकश्रवणादिरहितो योगभ्रष्टः तस्यापि
यमादृष्टाभावाय तस्माददृष्टादेव निर्वाहः कृतेऽव्यर
ति प्रतिबंधनिवृत्तिरूपफलप्राप्तेः सर्वे नियमा
दृष्टानुत्पत्तेर्हेतुमाह तस्येति नियमादृष्टस्येत्य
र्थः नियमादृष्टं हि न श्रवणमात्रजन्यं किंतु श्रव
णनियमजन्यं तन्नियमश्च श्रवणादेरेव फलप
र्यंतमावृत्तौ संभावितिष्यते तथा च फलोत्पत्तेर
र्वाक् श्रवणादिनियमस्यैवाभावात् न नियमादृष्टो
त्पत्तिरित्यर्थः उक्तं प्रपंचयति तद्धीत्यादिना ॥

श्रवणानादिवदावृत्तिगुणकस्यैव श्रव

३
सि॰ले॰
टी॰
३५

35

णस्यफलसाधनत्वेनफलसाधनपदार्थ
निष्पत्तेः प्राक्तन्नियमानैर्वीतिवचनस्य
निरालंबनत्वात् श्रवणावघातानाम्पक्रम
मात्रेणानियमनिष्पत्तौतावतैवनियमशा
स्त्रानुष्ठानेसिद्धमितिनेदंनाहतावप्यवै
कल्पप्रसंगाच्चेत्याहुः केचित्तदृष्टार्थस्या
पिश्रवणस्यदिनेदिनेतुवेदांतश्रवणाद्भ
क्तिसंयुक्तात्गुरुशुश्रूषयालब्धात्कृच्छ्राशी
तिफललभेदित्यादिवचनप्रामाण्यात्त्व
तत्रादृष्टोत्पादकत्वमप्यस्ति यथाग्निसं
स्कारार्थस्याधानस्यपुरुषसंस्कारेष्वपरि
गतानदृष्टार्थत्वमपि एवंचवचनबलाद्
भयार्थत्वोपपत्तेः तथाचप्रतिदिनश्रव
णजनितादृष्टमहिम्नैवामुष्मिकविघो
पयोगितत्श्रवणमननादिसाधनानामि
त्याहुः एवंश्रवणमननादिसाधनानुष्ठा
नपूर्णाऽविद्यावाप्तिरित्यस्मिन्नर्थे स
र्वसंप्रतिपन्नेस्थितेभारतीतीर्थाः ध्या
नदीपेविद्यावाप्त्युपायान्तरमप्याहुः

श्रवणनियमः श्रवणस्योपक्रममात्रेण निर्वर्तितो
न भवतीत्यत्र हेतुमाह अवघातादिवदिति आहतीति
विशिष्टस्यैवावहननस्य तंडुलनिष्पत्तिलक्षणफल
साधनतायाः लोकसिद्धत्वादिति भावः आकृतदिति
फलपर्यंतं श्रवणस्यैवावृत्तौ सत्यां श्रवणस्याप्राप्तां
शपरिहरणलक्षणो नियमो निष्पन्नो भवति न ततः
प्रागित्यर्थः श्रवणस्यारंभमात्रेवाकृतिपयाहतिमा
त्रेवाजाते सति श्रवणनियमो निष्पन्न इति वचनं वि
षयाभावान्निरालंबनमित्यर्थः नद्दनाहृतावपीति
श्रवणवद्घातायनुष्ठानमुपक्रम्य श्रवणादिकं त्य
क्त्वा भाषाप्रबंधादिविचारेण च विदलनादौ च यत्कृता
वपि नियमविधिविरोधाभावप्रसंगादित्यर्थः सु
त्यापिकारिभिरन्वहं क्रियमाणस्य वेदांतश्रवणस्य
प्रतिबंधकनिवृत्तिरूपदृष्टफलोत्पादकत्ववदटृ
ष्टोत्पादकत्वमप्यस्ति तथा च तद्वलात् जन्मांतरेऽपि
षोपयोगित्वे विचारस्य घटत इति परिहारांतरमाह
केचिदिति फलमिति पुण्यरूपमित्यर्थः वचनेन
शास्त्रार्थे तथा च वेदांतश्रवणस्य देवतागुरुवेदां
तविषयभक्तिगुरुशुश्रूषाभ्यामुपात्ताभ्यामनुपाते
शमदमब्रह्मचर्याहिंसादिभिः समुच्चयार्थः तथा
ह इति भावः स्वतंत्रेति वेदांतश्रवणस्य स्वतंत्रतया
अदृष्टोत्पादकत्वमस्तीत्यर्थः स्वातंत्र्येणादृष्टजनने
श्रवणस्य विद्यायां विनियोगबोधकश्रवणविधि
नैरपेक्ष्यमिति बोध्यं एकस्योभयार्थत्वे दृष्टांतमाह

ई
सि॰ ले॰
टी
३८

36

यथाश्रुतीति श्रुतीनादधीतेतिवचनाद्यथानस्याद्दृवनी
पायग्निसंस्कारत्वोपगमादिति भावः पुरुषसंस्कारे स्थि
ति अध्यायेयमग्निहोत्रमित्यादिपुरुषसंस्कारसंग्रा
हकसूत्रेऽप्यध्यानस्यापि पावादित्यर्थः अदृष्टमहिम्ने
वेति वेदान्तश्रवणजनितादृष्टस्य योग्यतया विद्याया
मेव विनियोगस्य वक्तव्यतया तद्बलाज्जन्मान्तरीय
विद्योपयोगित्वमिति भावः एवं उत्तमसमध्यमाधिका
रिणां सांख्यमार्गं निरूप्य तदशक्तानां अत्यन्तमंदाधि
कारिणां योगमार्गं निरूपयितुमुपक्रमते एवमि
ति सर्वसंप्रतिपन्न इति सर्वश्रुतिस्मृतिषु सम्यक्प्र
तिपन्ने निश्चित इत्यर्थः आहुरिति सम्यक्निरूपि
तवंत इत्यर्थः ॥

तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नं यत्सांख्यैः प्रा
प्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते इति श्रुतिस्मृ
तिदर्शनाद्यथा सांख्येनाम वेदान्तविचारः
श्रवणशब्दितो मननादिसहकृतो विद्यावा
प्त्युपायः एवं योगशब्दितं निर्गुणब्रह्मोपा
सनमपि न च निर्गुणस्योपासनमेव नास्ती
ति वाच्यं प्रश्नोपनिषदि शैव्यप्रश्ने यः पुन
रेतं त्रिमात्रेणोंकारेण परमपुरुषमभिध्या
यीतेति निर्गुणस्यैवोपासनप्रतिपादनात्

तदनेनरंसपतस्माज्जीवच्चनात्परात्परंश्रु
तिष्ठायेपुरुषमीहतइत्युपासनाफलवा
देईहतिकर्मत्वेननिर्दिष्टयान्निर्गुणब्रह्म
नदेवोपासनावाक्येपिध्यायतिकर्मनान्य
तईहतिध्यानयोःकार्यकारणभूतयोरे
कविषयत्वानियमादिमस्यार्थस्येहतिक
र्मोपिकरणेभाष्यकारादिभिरंगीकृतत्वात्

ननुतन्नयाकल्पितत्वंनइतिभ्रमितव्यंतथापिश्रु
त्यादिसिद्धत्वात् तत्प्रकृतेकारणत्वोपलक्षितंब्रह्म
सांख्ययोगाभ्यांविद्याद्वाराभिमुख्येनप्रत्यक्षेनप्रा
प्तमितिश्रुत्यर्थः सांख्यैःश्रवणादिपरैःयोगैरुपासकैः
यत्स्थानंब्रह्मस्वरूपंविद्याद्वारागम्यतेप्राप्यतइत्यर्थः
योगैरपीत्यपिशब्दाद्योगमार्गस्यानुकल्पत्वंभातीति
बोध्यं अपीति विद्याप्राप्त्युपायइत्यनुषंगः निर्गुणब्र
ह्मोपासनेमानशून्यमित्याशंक्यपरिहरति नवेत्या
दिना नत्वियंशंकानयुक्तातत्कारणंयत्सांख्येति
श्रुतिस्मृत्योरादावेवतत्रप्रमाणत्वेनोदाहृतत्वात्
नचोदाहृतश्रुतिस्मृतिगतयोगपदस्यसगुणोपास
नपरत्वसंभवादाशंकायुक्तेतिवाच्यं भिन्नविषयो
रुपासनसाक्षात्कारयोःकार्यकारणभावासंभवेन
निर्गुणविद्याहेतुभूतस्ययोगस्यनिर्गुणोपासनरू
पत्वावश्यंभावात्तत्सांख्येतिवचनगतयोगप

दसोपास्तिपरत्वमेवास्मिन्हं तस्य गीताभाष्यकर्मयो
गपरत्वेन व्याख्यानत्वादिति वाच्यं यत्सांख्यैरितिव
चनस्य वस्तुतो निर्गुणोपास्तिपरस्यैव सतो भगव
ता श्रीकृष्णेन कर्मविषये उदाहृतत्वेन तदनुरोधेन
भाष्ये तथा व्याख्यानोपपत्तेः योगपदस्य ध्याने रूढ
त्वेन वस्तुतः कर्मपरत्वाभावात् न हि वचनमूलभूता
यां तत्कारणमिति श्रुतौ योगपदस्य ध्यानपरतया
शारीरकभाष्ये व्याख्यानत्वाच्च कर्मयोगस्य मुख्यया
गत्या ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वं न तस्मात्तादिति ज्ञाप
नायास्य वचनस्य कर्मविषयतया भगवतो दाह
रणासंभवाच्च तस्मात्प्रमाणाभावाच्छंकानुपपन्नेति चे
न्न उदाहृतश्रुतिस्मृतिव्यतिरेकेणान्यत्र क्वापि नि
र्गुणोपासनं न दृष्टमित्यभिप्रायेण शंकोपपत्तेः
अत एव सर्वास्वपि श्रुतिषु निर्गुणोपासनं दृष्टमिति
मंदाधिकारिणामासंख्यानायाह प्रश्नोपनिषदाद्या
दिना त्रिमात्रेणेति द्वितीयार्थे तृतीयेति सः अका
रोकारमकाराख्यमात्रात्रयस्योंकारस्य स त्रिमात्रः
ॐकारे निर्गुणमेव ब्रह्म तदभेदेन ध्येयमित्यत्र भा
ष्यादिसंमतिमाह तदनंतरमित्यर्थः जीवरूपः
परमात्मनो घनः जटाकाशवदुपाधिपरिच्छिन्नत्वे
नत्यात्मा जीवघनः तस्मात्परः शुद्धः निरुपाधिकः
परमात्मानं सः ध्यानात्पुरि हार्दाकाशो बुद्धिमात्रैव
न ध्यायं वर्तमानमीक्षते साक्षात्करोतीत्यर्थः उपा
सनावाक्ये परं पुरुषमभिध्यायीतेति वाक्य इत्यर्थः

कार्येति ईक्षणवाक्यस्य ध्यानफलभूतसाक्षात्कार
प्रतिपादकत्वेन ध्यानविधिवाक्यैकवाक्यत्वात् ध्यानेक्ष
णयोः कार्यकारणभावोवगम्यत इति भावः निय
मादिति अन्यध्यानादन्यसाक्षात्कारादननादिति भावः

अन्यत्रापि तापनीयकठवल्ल्यादिश्रुत्यंतरे
निर्गुणोपास्तेः प्रपंचितत्वादत्र कृताप्यु
पास्यगुणपरिच्छेदार्थमारभ्य गुणोपसं
हारपादे निर्गुणध्यानेंदादयः प्रधानस्ये
ति सूत्रेण भावरूपाणां ज्ञानानंदादिगुणा
नामक्षरधियांत्ववरोध इत्यादिसूत्रेणाभा
वरूपाणामस्थूलत्वादिगुणानां चोपसं
हारस्य दर्शितत्वाच्च ननु आनंदादिगुणोप
संहारे उपास्यनिर्गुणमेव न स्यादिति चेन्न
आनंदादिभिरस्थूलत्वादिभिश्चोपलक्षित
मखंडैकरसं ब्रह्मास्मीति निर्गुणत्वानुपम
दैनोपासनासंभवात् ननु तदेवब्रह्मत्वंवि
द्धिनेदंयदिदमुपासत इति श्रुतेनेपरब्र
ह्मोपास्यमिति चेन्न ॥

ननु कल्पनयैव ध्यातव्यस्य सूर्यांतस्थत्वे सतेजसित्व

३
सि॰ ले॰
टी॰
३५

38

र्थे संपन्न इति सूर्यसंपत्तिवचनानुसारेविशेषणंदत्ते
तथाचोंकारेध्यातव्यपुरुषस्यनिर्गुणब्रह्मरूपत्वंक
ल्पतरुकारैर्नांगीकृतमितिप्रतीयतइतिचेन्नसूर्य
संपत्तिवचनस्यार्चिरादिमार्गप्राप्तिपरतायाःचतुर्था
ध्यायेव्यवस्थापितत्वेनसूर्यंतदंतस्थेश्वरप्राप्तिपरत्वा
भावात् कल्पतरुकाराणामपितदीयवचनानर
पर्यालोचनयाक्षतेर्मार्गपरत्वयाचसूर्यांतस्थत्ववि
शेषणदानेतात्पर्याभावस्यपरिमलेप्रतिपादित
त्वाद्वेतिभावः देवाहवैप्रतिपत्तिमब्रुवन् अणोर
णीयांसमिममात्मानमोंकारेणोव्याचक्ष्वेत्याद्याताप
नीयश्रुतिः अणोःसूक्ष्मादपिसूक्ष्मंदुर्विज्ञेयमिमंप्रत्य
ग्रूपंपरमात्मानंओंकारगम्यमित्यर्थः एतद्ध्येवाक्षरं
ब्रह्मेत्याद्याकठवल्लीश्रुतिःओमित्येतदक्षरमिदंसर्व
मित्यादिमाण्डूक्यश्रुतिः ओमित्येवंध्यायथआत्मान
मितिमुंडकश्रुतिश्चादिपदार्थः निर्गुणस्योपास्य
त्वेस्वसंमतिमाह सूत्रकृतापीति सूत्रकृतानिर्गु
णेपिगुणानामुपसंहारस्यदर्शितत्वादितिसंबंधः
निर्गुणेगुणोपसंहारोनिर्गुणब्रह्मप्रमित्यर्थ एवन
निर्गुणब्रह्मोपास्त्यर्थ इतिशंकाव्यवच्छेदायपादंवि
शिनष्टिउपास्यगुणपरिच्छेदार्थमिति परिच्छेदोनि
र्णयःनिर्गुणेगुणोपसंहारनिरूपणस्यनिर्गुणोपा
स्तेरपिफलमितिवक्तव्यअन्यथातन्निरूपणस्यपा
दासंगतिप्रसंगादितिभावः आनंदादयःक्वचिच्छ्रुता
अन्यत्राप्युपसंहर्तव्याः प्रधानस्य[illegible]स्यब्रह्मणः

सर्ववेदांतेष्वभेदेन ब्रह्मविद्यायाएकत्वादिति सूत्रा
र्थः भावरूपाणामिति विशेषणमन्तरयियामित्यपि
करणस्यानंदाद्वय इत्यपिकरणेनपौनरुक्त्यपरिहा
रार्थमितिबोध्यं अन्तरे ब्रह्मणिधीयैरस्थूलादिशब्द
वाच्यार्थभूतैरभावैर्भवतितेन्तरयियः तेषामवरो
यउपसंहारः इतरेष्वपि वेदांतेषु कर्तव्यएवेतिसूत्रभा
गार्थः स्थौल्यादिनिषेधानांनिष्प्रपंचब्रह्मप्रमितिहे
तुत्वादितिभावः आवानंदशंकातेनत्विति आनंदादि
गुणानामनुपास्यकोटौ निवेशोनांगीक्रियतेयेनोपास्य
ब्रह्मसगुणं स्यात् किंतूपास्यनिर्गुणनिर्णयद्वाराणि
गुणोपास्त्या उपयोगमात्रं स्वीक्रियतइति समाधत्ते
नेति आनंदादिगुणानामस्थूलादिगुणानांचउपसं
हारोहितन्द्वावकपदानांसहोच्चारणरूपोविवक्षित
स्तथाच उपाधिविशिष्टचैतन्यवाचकैरानंदादिपदैः
स्थौल्याद्यभावविशिष्टचैतन्यवाचकैरस्थूलादिश
ब्दैश्च सर्वेष्ववाक्यार्थेष्वनुगतमखंडैकरसं यद्ब्रह्मल
क्षणया बोध्यं तेन तदहमस्मीत्युपासनं संभवादित्यर्थः
उक्तंच ध्यानदीपे आनंदादिभिरस्थूलादिभिश्चात्मात्र
लक्षितः योऽखंडैकरसः सोऽहमस्मीत्येवमुपासनं इति
श्रुतेतिवेदांतेष्वित्यर्थः एवं क्रमेण सूत्राभ्यां निर्गुणस्यो
पास्यत्वंनिरूप्य निर्गुणोपासनस्यश्रुत्यंतरविरोधमा
शंक्यपरिहरति ननु तदेवेत्यादिना तदेवेति तु ध्या
दिसाक्षिचैतन्यमेवेत्यर्थः ॥

३
सि. ले.
टी.
३३

७९

अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादिति श्रु
तेर्ब्रह्मस्य वेद्यत्वस्याप्रसिद्ध्यापातात् श्रुत्यन्त
रेषु ब्रह्मवेदनप्रसिद्धेर्वेद्यत्वश्रुतिर्ब्रह्मवा
वेद्यत्वपरा चेदाथर्वणीनां तदुपासनाप्रसिद्धे
र्ब्रह्मतदुपास्यत्वश्रुतिरपि वस्तुहतपरास्त
एवं च श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्य इति
श्रवणात् येषां बुद्धिमान्द्यायच्छुत्पादन
कुशलविशिष्टगुर्वलाभाद्वा श्रवणादि न सं
भवति तेषामध्ययनगृहीतैर्वेदान्तैरपात
तोपि गमितब्रह्मात्मभावानां तद्विचारविते
वशिष्ठोपनिषदाद्युक्तमार्गेण ग्रन्थेषु ब्रह्मवासि
ष्ठादिकल्पेषु पंचीकरणादिषु चानेकप्रा
त्वाविप्रकीर्णं सर्वार्थोपसंहारेण कल्पसू
त्रेष्वग्निहोत्रादिवन्निर्धारितानुष्ठानप्रकार
निर्गुणोपासनं संप्रदायमात्रविज्ञो गुरुभ्यो
वधार्यतदनुष्ठानात्क्रमेणोपास्यभूतनि
र्गुणब्रह्मसाक्षात्कारः संपद्यते ॥

उपास्यस्य ब्रह्मत्वनिषेधवद्वेद्यस्यापि ब्रह्मत्वनिषेधा
त्परब्रह्मवेदनमपि न सिद्ध्येदित्याह अन्यदेवेति वे
दनविषयादन्यत् ब्रह्मेत्युक्तेरर्थाद्ब्रह्मवेद्यं न भव

तीति सिध्यतीत्यर्थः अस्तीति वेद्यत्वमुपास्यत्वं वास्तीति
परमार्थतो नास्तीति निषेधश्रुतीनां तात्पर्यमिति भावः
निर्गुणोपासनेऽधिकारिणं दर्शयति एवं चेति निर्गु
णोपासने प्रमाणसिद्धे सतीत्यर्थः केषांचित्तु मुमुक्षू
णां श्रवणसंभवे प्रमाणमाह श्रवणायापीति बहु
भिर्मुमुक्षुभिर्यः परमात्मा श्रोतुमपि न लभ्यते तस्याश्र
तस्यापि साक्षात्कारो दूरापास्त इत्यर्थः बहूनां श्रवणा
लाभे श्रुत्यभिमतं कारणं दर्शयति येषामिति बुद्धीति
उक्तं च ध्यानदीपे अत्यंतबुद्धिमांद्याद्वा सामग्र्या वाप्यसं
भवात् यो विचारं न लभते ब्रह्मोपासीत सोऽनिशमिति
तत्र सामग्र्यभावं विवृणोति न्यायेति येषामत्यंतबुद्धि
मांद्यात् श्रवणादिकं न संभवति येषां च कुशलमती
नामपि सामग्र्यभावात् श्रवणादिकं न संभवतीत्यर्थः
विशिष्टत्वं असंभिन्नार्यमर्यादत्वकारुणिकत्वादिल
क्षणं बोध्यं तेषां ब्रह्मजिज्ञासाहेतुमाह अध्ययनेति
अधिगामिनः अपवर्गामिनः ब्रह्मात्मभावो येषां ते तथोक्ताः
तेषामित्यर्थः तेषां न हि विचारं विनैव गुरुभ्यो वाक्यार्थं त
दनुष्ठानात् साक्षात्कारः संपद्यत इति संबंधः निर्गुण
ब्रह्मविचारं विनैव निर्गुणब्रह्मोपासनादित्यर्थः ननु
प्रश्नोपनिषदादावुपासनामात्रमुक्तं न तु तदनुष्ठान
प्रकारोऽपीत्याशंक्याह आर्षग्रंथेष्विति ननु पंचीकरणे
वेदांतलक्ष्यंस्मीखंडैकरसे प्रणवमात्रात्मकं कृत्वा प्रपं
चप्रविलापनोक्तिः एवंक्रमहं ब्रह्मास्मीत्यभेदेनावस्था
नं समाधिरित्युक्तायोऽखंडैकरसः सोऽहमस्मीत्येवमुपा

सि· ले·
टी·
५·

५०

सत इत्याद्युदाहृतत्वान्नदीपवचनाच्च प्रकृते निर्गुणो
पासनमहंग्रहग्रहरूपं विवक्षितं प्रश्नोपनिषदुक्तषो
डशप्रश्ने तु ओंकाररूपे प्रतीके निर्गुणब्रह्मदृष्टिर्विव
क्षिता तथा कठवल्ल्यामपि तथा च कथं प्रश्नादिवा
क्यं प्रकृतोपासने प्रमाणत्वेनोदाहृतमिति चेत् न
प्रकृतोपासने तापनीयमांडूक्यमुंडकश्रुतीनामेव
प्रमाणत्वेन विवक्षितत्वात् प्रश्नकठवल्लीश्रुत्युदाह
रणं तु निर्गुणस्याप्युपासनमन्यत्रापि दृष्टमित्येताव
न्मात्रेणेति न विरोध इति भावः पंचीकरणादिष्वपि
धीरितानुष्ठानप्रकारमिति संबंधः तत्र दृष्टांतमाह
अनेकशाखेति अनेकासु शाखासु विप्रकीर्णतया
विप्रकलिततया स्थितानां पदार्थानामुपसंहारे
ण यथा अग्निहोत्रादिकमनिर्धारितानुष्ठानप्रकार
भवति तद्वेत्यर्थः उपासनानुष्ठानप्रकारः संप्रदा
यः तस्मात् विज्ञोऽपि गुरुभ्यः सकाशात् निश्चित्य
त्यर्थः उक्तं च भगवता श्रीकृष्णेन निर्गुणप्रकरणे
श्रुत्वान्येभ्य उपासत इति क्रमेणेति उपासनापरिपा
कक्रमेणेत्यर्थः ॥

अविसंवादिविभ्रमन्यायेनोपास्तेरपि क्वचि
त्फलकाले प्रमापर्यवसानसंभवात् पाणौ
पंचवराटकाः पिधाय केनचित्करे कति व
राटका इति पृष्टे पंचवराटका इति तत्तर

वक्ष्वीकाप्रयोगमूलभूतसंख्याविशेष
ज्ञानस्य मूलप्रमाणशून्यस्याहार्यारोपस्या
पि यथार्थत्ववन्निर्गुणब्रह्मोपासनस्यार्थ
तथात्वं विवेचकनिर्विचिकित्समूलप्रमा
णनिरपेक्षस्य दहराद्युपासनावदुपासना
शास्त्रमात्रमवलम्ब्य क्रियमाणस्यापि वस्तु
तो यथार्थत्वेन दहराद्युपासनेनेव निर्गु
णोपासनेन जन्यस्य स्वविषयसाक्षात्कार
स्य श्रवणादिप्रमाणाजन्यसाक्षात्कारव
देव तत्त्वार्थविषयत्वावश्यंभावाच्च ॥

ननु निर्गुणोपासनस्य कथं प्रमालक्षणसाक्षात्का
रपर्यवसानमित्यत आह अविसंवादीति अयमर्थः
क्वचिद्गृहविशेषेऽवस्थितस्य श्रीकृष्णरूपबिम्बस्य प्रति
बिम्बं गृहाद्बहिः प्रपूपतोद्वारेऽवस्थितस्य पुरुषस्य प्रति
बिम्बे श्रीकृष्णोऽयमिति भ्रमो जायते तेन भ्रमेण प्रति
बिम्बाख्योपाधिसमीपगतस्य पुरुषस्य सत्यश्री
कृष्णगोचरप्रमा जायत इति लोकप्रसिद्धं तत्र प्रति
बिम्बे बिम्बभूतश्रीकृष्णभ्रमो विसंवादी भ्रमः विसं
वादः फलाभावः तद्रहितोऽविसंवादिभ्रमः फलव
द्भ्रम इति यावत् यथा तेन भ्रमेण प्रवृत्तस्य श्रीकृष्ण
प्राप्तिलक्षणफलकाले श्रीकृष्णप्रमा जायते तथा

निर्गुणोपासनेप्यहंतस्यापि ब्रह्मप्राप्तिलक्षणफल
कालेनिर्गुणप्रमाजायतइति ननु संवादिभ्रमदृष्टा
न्तेन निर्गुणोपास्तेः प्रमापर्यवसानमुक्तमनुपपन्नं
दृष्टांतवैषम्यात्तत्रहि समीपोपसर्पणेनेनरंसत्यश्री
कृष्णस्यवस्तुः सन्निकर्षे सति श्रीकृष्णप्रमाजायतेन
तु संवादिभ्रममात्रात् प्रकृते च निर्गुणोपासनस्य
प्रमाजननेसामर्थ्याभावात् सामग्र्यंतराभावाच्च क
थं प्रमापर्यवसानमित्याशंक्या निर्गुणोपासनस्ये
वस्वसमानविषयकप्रमाजननसामर्थ्यसंभावना
यतस्ययथार्थत्वसदृष्टांतमाह पाणाविति पिधाये
ति तदुत्तरवक्तुरविदितमितिशेषः तदुत्तरेति दैव
योगात् पंचेववराटकास्तवपाणौ संतीत्युत्तरवक्तु
रित्यर्थः निर्गुणोपासनस्यापि वस्तुतो यथार्थत्वेन
तिसंबंधः अद्वैतैकरसं ब्रह्माहमस्मीति प्रत्ययसंत
तिरूपोपास्तेः विषयबाधाभावाद्यथार्थत्वमितिभावः
ननु प्रकृतोपासनस्य निर्विकित्सनत्वज्ञानपूर्वकत्वा
देवश्रवणमननोत्तरकालीननिदिध्यासनस्येवय
थार्थत्वसंभवात् किमिति दैवयोगाद्यथार्थत्वं सम
र्थ्यते तत्राह अर्थेतथात्वेति अर्थस्यब्रह्मणः तथात्वे
प्रत्यग्रूपत्वनिष्प्रपंचत्वादिनस्य विवेचकं निर्णाय
कंयन्निर्विचिकित्समन्यपरत्वाशंकाशून्यं मूलप्र
माणं श्रुतिरूपं तन्निरपेक्षस्येत्यर्थः निदिध्यासनस्ये
वप्रकृतनिर्गुणोपासनस्यविचारपूर्वकत्वाभावात्
ननिर्विचिकित्सनत्वनिर्णायपूर्वकत्वप्रयुक्तं यथा

ध्येयत्वमिति भावः ननु विचारपूर्वकं प्रत्यगभिन्नब्रह्म
निर्णयाभावे कथमहं ब्रह्मास्मीति प्रत्ययसंततिरू
पोपास्तिरनुष्ठीयते तत्राह दहरादीति यथा सगुणो
पास्य विचारपूर्वकं जीवाभिन्नत्वानिर्णयाभावेपि
स्वस्य सगुणोपास्याभेदचिंतनं कर्तव्यमित्येवं रूपं सगु
णोपासनाविधिशास्त्रमवलंब्य सगुणोपासनं क्रि
यते तथा निर्गुणोपासनं कर्तव्यमित्येवमात्मकं शा
स्त्रमात्रमवलंब्य निर्गुणोपास्तिरनुष्ठीयते इत्यर्थः
निर्गुणोपासनस्य साक्षात्कारहेतुत्वे दृष्टांतमाह दह
राद्युपासनेनेवेति प्रपञ्चभावादिति समानविषयक
ध्यानस्य मध्ये हि विषयाबाधाच्चेत्यर्थः ॥

इयांस्तु विशेषः प्रतिबंधरहितस्य पुंसः श्रव
णादिप्रणाड्या ब्रह्मसाक्षात्कारो झटिति सिध्य
तीति सांख्यमार्गो मुख्यः कल्पः उपास्त्या तु विलं
बेनेति योगमार्गोनुकल्प इति नन्वस्मिन्पक्ष
द्वयेपि ब्रह्मसाक्षात्कारे किंकरणं केचिदाहुः
प्रत्ययाभ्यासरूपं प्रसंख्यानमेव योगमार्गे
श्रादिनश्चारभ्योपासनारूपस्य सांख्यमार्गे म
ननानंतरनिदिध्यासनरूपस्य च तस्य सत्त्वा
त् न च तस्य ब्रह्मसाक्षात्कारकारणत्वे मानाभा
वः ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान इति

अ सि. ले टी. ५२

42

श्रवणात् कामान्तरश्रवहितकामिनीसाक्षा
त्कारे प्रसंख्यानस्य कारणत्वक्लृप्तमेव श्रावणाप
णान्त्वापि हि दृष्टमित्यधिकरणे विकल्पो वि
शिष्टफलत्वादित्यधिकरणे च दहराद्यहेय
ह्योपासकानां प्रसंख्यानादुपास्यसगुणब्रह्म
साक्षात्कारांगीकाराच्च ननु च प्रसंख्यानस्य
प्रमाकरणेष्वपरिगणनान्नतज्जन्यो ब्रह्मसा
क्षात्कारः प्रमा न स्यात् न च काकतालीय
संवादिवराटकसंख्याविशेषाबाह्यार्थज्ञानव
दर्थाबाधेन प्रमाणत्वोपपत्तिः प्रमाणमू
लकस्य प्रमात्वायोगात् बाह्यार्थे हन्तेश्चोपा
सनाहतिवत्तज्ज्ञानभिन्नयानसक्रियारूप
नयाइच्छादिवदबाधितार्थविषयत्वेपि प्र
मात्वानभ्युपगमात् ॥

सांख्ययोगमार्गयोस्तुल्यकल्पत्वभ्रममपनयति
द्वयोस्त्विति बुद्धिमांद्यादिप्रतिबंधरहितस्य विशिष्ट
गुर्वादिलाभे सति सांख्यमार्ग एवानुष्ठेयः तस्य त्वर
यासिद्धिहेतुत्वात् सांख्यालाभे तु योगोनुष्ठेय इत्यनु
कल्पः स इत्यर्थः नन्वस्मिन्निति सांख्ययोगमार्गद्वये
पीत्यर्थः ननु योगमार्गे निर्गुणोपासनस्य सगुणोपा

सनदृष्टान्तोदाहरणेनसाक्षात्कारकारणत्वस्यानुप
दर्शकत्वात् पद्मद्वयस्याप्यारोपे नप्रश्नानुपपत्तिरि
तिचेन्नैषदोषःउपासनस्यसाक्षात्कारकारणत्वेप्र
माणाभिप्रायेणप्रश्नोपपत्तेरनपवनत्रप्रमाणंव
क्ष्यतिनचेत्यादिना ग्रन्थवापूर्वत्रसगुणोपासनदृष्टां
तेननिर्गुणोपासनस्यहेतुत्वमात्रमुक्तंनतुकरण
त्वंतथाचयोगमार्गेपिकिमुपासनमेवकरणंकिं
वाश्रवणादितिप्रश्नाभिप्रायःसंगच्छतइतिभावः मा
र्गद्वयेपिसाक्षात्कारोदयकालेप्रसंख्यानस्यानुवृ
त्तिमाह योगमार्गइत्यादिना निष्कलंनिर्विशेषंप
रमात्मानंध्यायमानःततोध्यानात्तंपश्यतीत्यर्थः
कामात्वरेति कामात्वरस्यासंनिकृष्टकामिनीसाक्षा
त्कारइत्यर्थः तत्रसन्निकर्षीभावेनचक्षुषःकरणत्वा
संभवात्मनसोवहिरस्वातंत्र्याच्चकामिनीगोचरप्र
संख्यानमेवकारणमितिभावः सगुणोपासनेप्राय
णपर्यंतमावर्तनीयंकुतःतत्रापिमरणकालेपियो
गिनोब्रह्मचिंतनस्यश्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् सदाप्र
त्यभ्यासंविनामरणकालेतदसंभवादितिसूत्रार्थः
अहंग्रहोपासनानांविकल्पः उपास्यदेवतासाक्षात्का
रलक्षणस्यफलस्याविशिष्टत्वादेकार्थानांविक
ल्पस्यप्रसिद्धत्वादितिसूत्रार्थःब्रह्मसाक्षात्कारस्यप्र
माकरणजन्यत्वाभावेपिविषयाबाधात् प्रमात्व
माशंक्यनिषेधयति नचकाकतालीयेति यादृच्छि
केत्यर्थः क्लृप्तचानकरणाजन्यस्यज्ञानत्वमेवना

स्तिप्रमात्वं त्वन्नहरतापास्तमित्यभिप्रायेणाह प्रमाणमू
लकस्येति अविसंवादिवराटकसंख्याविशेषगोचरा
हार्यहतेरपिज्ञानत्वमसिद्धमित्याह आहार्यहतेश्चेति
अबाधितार्थज्ञानत्वं हि प्रमात्वं न त्वबाधितार्थकत्व
मात्रमतिप्रसंगादितिमत्वाह इच्छादिवदिति ॥

मेवं कृमप्रमाकरणमूलकत्वेपीश्वर
मायाहृतिवत्प्रमात्वोपपत्तेः विषयाबाध
तौल्यान्मार्गेहत्येपिप्रसंख्यानस्यविचारेति
दृढविचारितार्हावेदांतार्थस्वात्मैक्यावगम
मूलकतयाप्रसंख्यानजन्यस्यापिब्रह्मसा
क्षात्कारस्यप्रमाणमूलकत्वाच्च उक्तं हि क
ल्पतरुकारैः वेदांतवाक्यजज्ञानभावना
जापरोक्षधीः मूलप्रमाणदार्ढ्येन न भ्रमत्वं
प्रपद्यते नच प्रमाणापरतन्त्रत्वापत्तिस्तत्प्र
सज्यते अपवादनिरासाय मूलशुद्ध्यनुरो
धनादिति अन्येतु परोक्षरूपात्मा चेतसा वे
दितव्यः इत्यपि शब्दाद्युक्तात्वादिश्रुतेर्मन
एव ब्रह्मसाक्षात्कारे करणं न तस्योपाधि
कात्मन्यहेतुहेत्वपि प्रमाकरणत्वं क्रमेः स्व
प्रप्रपंचविपरीतप्रमात्वादिज्ञानमायन

स्यांतःकरणस्येत्यादि पंचपादिकाविवरण
ग्रंथेनापि न तथाप्रतिपादनात् ॥

ननु च प्रसंख्यानस्येत्यादिना प्रासंगिकं चोद्यं परिहरति
मैवमिति मायाहृतिवदिति न च मायाहृतेरपि माज्ञ
ज्ञानत्वमिति वाच्यं तथा सतीश्वरीयमायाहृतेर्यः सर्व
ज्ञः सर्वविदित्यादिश्रुतिप्रज्ञातार्थत्वाभावप्रसंगा
दिति भावः तौल्यादिति न चैकदावतिप्रसंग इति वा
च्यं नष्टिन्नत्वेन विशेषणोपपत्तेरिति भावः प्रसंख्या
नजन्यसाक्षात्कारस्य प्रमाणमूलकत्वात् प्रमाणत्व
मिति समाधानांतरमाह मार्गीह्यपीति अविचारि
तादिति योगमार्गाभिप्रायं वेदांतार्थावगतिः
तन्मूलकत्वेऽत्यर्थः न च विचारितादायदब्रह्मावग
तिर्जातानहिं किमर्थं प्रसंख्यानमिति वाच्यं प्रसंख्या
नात्सर्वमविद्यानिवर्तकाप्रतिबंधब्रह्मावगतेरला
भात्तदर्थत्वेन तदावश्यपकत्वमिति भावः प्रमाणाजन्यस्या
पि प्रमाणप्रयोज्यत्वमात्रेण प्रमात्वं संमतमित्याह उ
क्तेहीति ज्ञानभावनातात्ताभ्यासरूपप्रसंख्यानेनज
न्यमपरोक्षज्ञानमित्यर्थः मूलप्रमाणं वेदांतवाक्यं त
जन्यप्रमातस्यदार्ढ्यं नामाविप्रतिपन्नप्रामाण्यकत्व
मिति चोद्यं प्रसंख्यानजन्यसाक्षात्कारनिष्ठप्रामाण्य
नस्मैमूलप्रमाणतत्त्वापेक्षायामप्रसिद्धांतापात इति
शंकते न चेति प्रसंख्यानजसाक्षात्कारनिष्ठमपि प्रा
माण्यं नियमेन स्वाश्रयग्राहकसाक्षिभास्यमेवेति न

तस्मामाणपज्ञस्यार्थे मूलप्रमाणानुसरणं किंत्वप्रसंख्या
नजन्यव्यवहितकामिनीसाक्षात्कारस्याप्रमात्वादर्श
नात् प्रसंख्यानजन्यब्रह्मसाक्षात्कारेऽपि कदाचिदप्रामा
ण्यशंकासंभाव्यते तत्तन्निरासाय मूलप्रमाणानुस
रणमिति नापसिद्धान्त इति भावः अपवादेति अप्रामाण्य
शंकापवादः प्रसंख्यानमात्रेण साक्षात्कारे करणं
किंतु तत्सहकृतं मननसंज्ञकं करणमिति मतं दर्शयति अ
न्येत्विति अणुः दुर्विज्ञेयः अग्रत्वप्रसंख्यानसंस्कृतत्वे
मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यादिश्रुतिरादिपदार्थः जीवसा
क्षात्कारे मनसः करणत्वे संमतिमाह स्वप्नेति प्रातिभा
सिकस्वप्नप्रपंचापेक्षया विपरीतो व्यावहारिकः प्रमा
त्रादिः तद्वानसाधनस्येत्यर्थः आदिपदं प्रमेयादिसंग्र
हार्थं तथेति प्रमातृप्राप्तिर्हि न सोपाधिकात्मसाक्षात्कारे
मनसः करणतयेति तथाशाहार्थः ॥

अहमेवेदं सर्वं सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो
लोक इति श्रुतेः स्वात्मब्रह्मसाक्षात्कारे एव
मनसः करणत्वसंप्रतिपत्तेश्चान्यदाकरणा
न्तराभावात् प्रसंख्यानं तु मनःसहकारिभा
वेनोपयुज्यते वाक्यार्थभावनापरिपाकसहि
तेन मनःकरणेन त्वंपदार्थस्यापरोक्षस्य तत् उ
पाध्याकारनिषेधेन तत्पदार्थतामाविर्भाव

यतीतिभामतीवचनात् ज्ञानप्रसादेन वि
शुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान
इति श्रुतावपि ज्ञानप्रसादशब्देन चित्तैकाग्र
ह्यैतस्यैव व्याख्यानोपादानात् ननु प्रसंख्यानेस्व
रूपकरणेन कस्यचिदपि ज्ञानकरणत्वाभावेः
कामातुरकामिनीसाक्षात्कारादावपि प्रसं
ख्यानस्य हेतुत्वस्य मनस एव करणत्वोपप
त्त्याऽब्रह्मज्ञानकरणान्तरकल्पनायोगादि
त्याहुः अपरे तु तद्वाक्यविजिज्ञासेन मनसः पार
दर्शयति आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य ताव
देव चिरमित्यादिश्रुतिषु आचार्योपदेशान
न्तरमेव ब्रह्मसाक्षात्कारोदये जीवन्मुक्तिश्र
वणाद्धेतोर्न विज्ञानस्य निषिद्धतार्थाः इतिश्रा
नेनान्तरेणैतत्कांस्य श्रवणान्तेनौपनिषदं पुरु
षमिति ब्रह्मण उपनिषदेकगम्यत्व श्रवणा
च्चौपनिषदं महावाक्यमेव ब्रह्मसाक्षात्कारे
करणं न मनः यन्मनसा न मनुत इति तस्य
ब्रह्मज्ञानकरणत्वनिषेधात् ॥

निरुपाधिकात्मसाक्षात्कारेऽपि मनसः करणत्वेऽनुभ

श्री
सि॰ ले॰
टी॰
४५

मित्याह ब्रह्मैवेति इदं सद्रूपेण सर्वं वस्तु निश्चित्य भूयमानं
सर्वात्मकं ब्रह्मैवाहमस्मि ततः सर्वोस्मीति स्वमेव ब्रह्मविन्म
न्यत इत्यर्थः ननु स्वमेव ब्रह्मविदो महावाक्यानुसंधानसं
भवाद्वाक्यमेव करणं किं न स्यादित्यत आह तदेति स्वमे
महावाक्यानुसंधानस्यानियतत्वाद्वाक्यस्यापरोक्षधीहे
तुत्वानुपगमाच्चेति भावः संमतिमाह वाक्यार्थेति महा
वाक्यार्थेत्यर्थः स्थूलसूक्ष्मकारणोपाधीनां नेति नेतीत्यादि
वाक्यैर्निषेधद्वारा शोधितो यः त्वंपदार्थः स्वप्रकाशचैतन्या
त्मकः तस्य पूर्णतामाविर्भावयतीति साक्षात्कार इत्यर्थः
यत्तु निष्कलं ध्यायमानस्ततो ध्यानात्तं पश्यतीति योजना
मभिप्रेत्य ध्यानस्य साक्षात्कारकरणत्वं श्रुतिसिद्धमित्युक्तं
तद्दूषयति ज्ञानप्रसादेनेति करणश्रुत्यस्थज्ञानपदं चि
त्तपरं ज्ञानस्य प्रसादः ऐकाग्र्यं तथा च ध्यायमानो ध्याना
ख्येन ज्ञानप्रसादेन पश्यत इति योजना विवक्षितेति
भावः एवं योजनायां विनिगमकं पूर्वोदाहृतानि म
नसः करणत्वबोधकवचनान्येवेत्यभिप्रेत्य प्रसंख्यान
मात्रस्य करणत्वं दूषयति नत्विति महावाक्यमेव त
त्र करणमिति मतमाह अपरे त्विति अस्यापि तद्गुरूपदे
शात्तद्ब्रह्म विजज्ञौ साक्षात्कृतवान् ह किलेत्यर्थः पा
रमधिष्ठानमभूतं ब्रह्म तस्य विदुषस्तावानेव विलंबो वि
देहकैवल्यप्रति यावत्प्रारब्धान्न विमोक्ष्यत इत्यर्थः वे
दान्तेति अत्र वेदान्तजन्यज्ञानादेव ब्रह्मात्मैक्यलक्षण
स्यार्थस्य सन्निश्चितत्वोक्त्या वाक्यार्थावगत्यनन्तरं प्रसं
ख्यानानुष्ठानं नापेक्षितमिति प्रतीयत इदं च तन्निर
पेक्ष्यवाक्यादेवापरोक्षज्ञानोत्पत्तिपक्षे संगच्छते अन्य

ध्यात्मपरोक्षज्ञानाय तस्यापेक्षितत्वात्तन्नैरपेक्ष्यं न संग-
च्छते अतो वेदांतविज्ञानश्रुत्या वाक्यमेवापरोक्षज्ञाने
करणमिति निश्चीयत इति भावः महावाक्यमेवेति सांख्य-
मार्गानुष्ठानेन योगमार्गानुष्ठानेन वा दृष्टलक्षणास-
कलप्रतिबंधक्षये सति बंधरहितं महावाक्यमेव साक्षात्का-
रं जनयतीति वाक्यस्य करणत्वपक्षे न सांख्ययोगमार्ग-
योर्वैयर्थ्यशंकेति मंतव्यं लोको मनसा यच्चैतन्यं न म-
नुते न देवत्वं ब्रह्म विद्धीति योजना ॥

न चापक्वमनोविषयमिदं येनाहुर्मनो मत-
मिति वाक्यशेषे मनोमात्रग्रहणात् नन्वेवं
यद्वाचानभ्युदितमिति शब्दस्यापि न करण-
त्वमिति सिध्यत इति शंक्यं मनःकरणत्ववादि-
नापि शब्दस्य निर्विशेषपरोक्षज्ञानकरणत्व-
स्याभ्युपगतत्वेन तस्य यतो वाचो निवर्तन्त इ-
त्यप्राप्य मनसा सहेति श्रुत्यनुरोधेन शब्दार्थ
धाभिरूपशक्तिमुखेन शब्दस्य न करणत्व-
निषेधेनात्पर्यस्य वक्तव्यतया शक्यसंबंधरू-
पलक्षणामुखेन तस्य न करणत्वाविरोधात्
न च मनसैवानुद्रष्टव्यमिति श्रुतिसिद्धमन-
सोपि न त्वकरणत्वं न पराकर्तुं शक्यमिति
वाच्यं शब्दस्य साक्षात्कारजननेपि नदैकाग्र

सिं·ले
टी·
५८

46

स्यापेक्षितत्वेन हेतुत्वमात्रेणान्यतीयोपपत्तेः
मनसा ह्येवापश्यति मनसा शृणोतीत्यादौ न
ष्यादर्शनात् गीताविवरणे भाष्यकारीयमनः
करणत्ववचनस्य मतान्तराभिप्रायेण प्रवृत्ते
रित्याहुः ॥

न मनुत इति वाक्यं श्रुतस्य मनस एव ब्रह्मज्ञानकरणत्वं
निषेधतीति न चेत्यत्र हेतुमाह येनाहुरिति येन चैतन्ये
न मतं प्रकाशितं मन इति वाक्यशेषे अपक्रमन एवचै
तन्यभास्यमिति वक्तुमशक्यतया तत्र मनोमात्रग्रहण
मावश्यकं न तदेकत्वपूर्णाय न मनुत इति एवं वाक्येपि मनो
मात्रे ग्राह्यमित्यर्थः न चैवमिति मनोमात्रस्य ब्रह्मज्ञान
करणत्वनिषेधोपगमे इत्यर्थः अनभ्युदितमिति अप्रका
शितमित्यर्थः न च वाऽन्यस्य वेदान्तातिरिक्तग्राह्यपरत्वं स्वी
क्रियत इति वाच्य अत्रापि येन वागभ्युद्यत इति वाक्यशेषे
ग्राह्यमात्रस्य चैतन्यप्रकाश्यत्वप्रतिपादनेन न तदेकत्वपूर्णा
य एवं वाक्येपि वा चेत्यस्य ग्राह्यमात्रपरत्वादित्याशयेनाप्या
ह ग्राह्यस्यापीति मनोमात्रस्येव ग्राह्यमात्रस्यापीत्यर्थः स
र्वग्राह्यमात्रस्य ब्रह्मज्ञानकरणत्वं निषेधयतीति तथापि श
ब्दस्य शक्त्या ब्रह्मज्ञानकरणत्वनिषेधपरत्वे ह वचनं न त
ल्लक्षणयापि तत्करणत्वनिषेधपरं श्रोपनिषदत्वश्रुते
निरालंबनत्वप्रसंगादिति समाधानमभिप्रेत्याविपक्षे
परेषामपि वाधकं सूचयति मनःकरणत्ववादिनापी
ति वेदान्तानां लक्षणयापि ब्रह्मबोधकत्वानभ्युपगमे ब्र
ह्मणः प्रवाणिष्यापत्या मनःकरणत्ववादिभिरपि तेषां

ब्रह्मज्ञानकरणत्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वादित्यर्थः परंतु वा
क्यजन्यं ब्रह्मज्ञानं परोक्षं भवतां मते अस्माकं मते तु तद
परोक्षमिति विशेषः इत्यभिप्रायेणाह परोक्षेति वेदान्तानां
शक्त्या ब्रह्मबोधकत्वनिषेधपरं यद्वाचानभ्युदितमि
ति वचनमिति व्यवस्थायां श्रुत्यन्तरमनुकूलयति नस्ये
ति यद्वाचानभ्युदितमिति निषेधवचनस्येत्यर्थः अशा
ब्येति शक्त्या ब्रह्मणो विषयशाब्दानां प्राप्तिर्निषिध्यते
सा च प्राप्तिः शक्तिरेव तस्याः शब्दानामौत्सर्गिकत्वादिति
भावः वक्ष्यमाणयेति मनःकरणत्ववादिभिरपीति शेषः
नस्येति शब्दस्येत्यर्थः नदिति ब्रह्मसाक्षात्कारेत्यर्थः ब
ह्मगोचरवृत्तिं प्रतिकरणत्वं न तत्तीयाश्रुत्यर्थः पूर्वोदा
हृतश्रुतिविरोधात् किंत्वेकाग्रस्य मनसः तां प्रत्युपा
दानतया हेतुत्वमात्रेण तदर्थं इत्याह शब्दसाक्षात्कारज
ननेपीति तच्चेति वाक्यजन्यज्ञानादौ मनसः करणत्वाभा
वेन हेतुत्वमात्रेणापि स्वीयादर्शनादिति भावः श
मदमादिसंस्कृतेन मनसैवात्मदर्शने करणमिति गीता
भाष्यवचनविरोधं परिहरति गीतेति मतान्तरेति वृ
त्तिकारमतेनेत्यर्थः न तु स्वमताभिप्रायेणोक्तप्रमाणवि
रोधादिति भावः ॥

ननु तथापि शब्दस्य परोक्षज्ञानजनकत्वस्व
भावस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वं न संगच्छते इति
चेत् अत्र केचित् स्वतोऽसमर्थोपि शब्दः शास्त्री
यश्रवणमननपूर्वकध्यानाभ्यासजनितसं

अ
सिं॰ले
टी
५७

47

स्कारप्रचयफलभूतैकाग्रचित्तदर्पणानु
गृहीतोऽपरोक्षज्ञानमुत्पादयतीति शास्त्रीयसं
स्कृताऽधिकरणइवहोमोऽपूर्वमितिकल्प्य
ते तरति शोकमात्मविदिति शास्त्रप्रामाण्या
त् अपरोक्षस्य कर्तृत्वाद्यध्यासस्यापरोक्षाधि
ष्ठानज्ञानं विना निवृत्त्ययोगात् औपनिषदे
वलक्षणमानान्तरागृहीतेः शाब्दादप्यपरोक्ष
ज्ञानानुपपत्तेश्च निर्मलत्वप्रमेयादित्याहुः
अन्येतुभावनाप्रचयसाहित्येमतिबहिरस
मर्थस्यापिमनसोनस्ववनितासाक्षात्कार
जनकत्वदर्शनान्निदिध्यासनसाहित्येनशा
ब्दस्याप्यपरोक्षज्ञानजनकत्वंयुक्तमितिदृ
ष्टानानुरोधेनसमर्थयन्ते ॥

ननुतथापीति शाब्दस्यब्रह्मसाक्षात्कारकरणत्वपक्षेश्रु
तिभाष्यविरोधाभावेपिशाब्दप्रमाणस्वभावविरोधान्न
महावाक्यंब्रह्मसाक्षात्कारेकरणमित्यर्थः शाब्दस्वभा
वमनुरुध्यैवतस्यापरोक्षज्ञानकरणत्वंसाधयति अ
न्येकेचिदिति प्रचयःसमूहःप्रचयफलभूतयद्ब्रह्मलक्षणैका
ग्र्यंतद्वासितमेवदर्पणंतदनुगृहीतइत्यर्थः यथाच
क्षुःस्वतःप्रतिबिंबानुभवजननासमर्थमपिदर्पणा

तु गृहीतं सत्तत्तदनुभवं जनयतीति तद्वदिति सूचयति
चितदर्पणोतिशास्त्रीयेति यथाश्राधानादिजनितसं
स्काररहिताग्न्याधिकरणको होमस्तावदपूर्वं न जनय
ति अग्न्याधिकरणकहोममात्रस्यापूर्वजननस्वभावा
भावात् शास्त्रीयसंस्कारविशिष्टाग्न्याधिकरणकहोम
स्यापूर्वजनयितृत्वद्वदित्यर्थः ननु दृष्टान्ते शास्त्रबला
त्तथास्वीक्रियते प्रकृते तु तथा शास्त्रं नोपलभ्यत इत्य
त आह तरतीति न त्वनयाश्रुत्याविदात्मन्यपि सत्यस्य
शोकोपलक्षितकर्तृत्वाद्यध्यासस्यात्मवेदनान्निवृत्ति
रुच्यते न तु शास्त्रस्यापरोक्षज्ञानकरणत्वमित्यत आह
अपरोक्षस्येति यथा दृष्टान्ते होमाधिकरणस्याग्नेः तथा
नादिसंस्कृतत्वस्य श्रवणस्यान्यथानुपपत्त्या शास्त्रीयसंस्का
रसहकृतत्वमग्न्याधिकरणको होमोऽपूर्वं जनयतीति कल्प
ते तथात्मज्ञानस्यापरोक्षाध्यासनिवर्तकत्वं श्रवण
स्यान्यथानुपपत्त्या आत्मज्ञानजनकवेदान्तानामेवापरो
क्षज्ञानकरणत्वं कल्प्यत इत्यर्थः अयोगादिति सत्यपि
श्रवणजनितपरोक्षज्ञाने कर्तृत्वाद्यध्यासनिवृत्त्यद
र्शनात् परोक्षज्ञानमात्रेणाध्यासनिवृत्तौ मननादिवि
धिवैयर्थ्यप्रसंगाच्च अपरोक्षाध्यासरूपदिग्भ्रमादिरूपा
थ्यात्म्यादिसाक्षात्कारं विना निवृत्त्यदर्शनाच्चेति भावः
ननु कर्तृत्वाद्यध्यासनिवर्तकमधिष्ठानात्मतत्त्वसाक्षा
त्काररूपं ज्ञानं मननस्यैव संभवति किं शाब्दस्य तत्करण
त्वकल्पनयेति तत्राह औपनिषद इति अन्तरिन्द्रियस्य
मनसः अप्रत्यक्षप्रमाणत्वेन ब्रह्मणालक्ष्मत्वे उपनिष

देकगम्यत्वप्रतिपादकश्रुतिबाधप्रसंगादिति भावः न
न्वौपनिषदत्वश्रुतिविरोधेन ब्रह्मणि मानांतराप्रवृ
त्तौ शब्दस्वभावविरोधेन शब्दस्यापि ब्रह्मसाक्षात्कारजन
नेप्रवृत्तिर्न संभवति तथा च ब्रह्मसाक्षात्कारकरणस्यै
वालाभात् मास्तु तत्साक्षात्कार इत्यत आह शब्दादपी
ति तथा च मोक्षशास्त्रप्रामाण्याय शब्दस्यैव साक्षात्का
रकरणत्वं कल्पनीयमिति भावः शास्त्रप्रामाण्यमनु
पजीव्यापि शब्दस्यापरोक्षज्ञानकरणत्वं साधयति अ
न्येत्विति ॥

अपरे त्वपरोक्षार्थविषयत्वं ज्ञानस्यापरोक्षत्वं
नामाऽन्याऽनिरुक्तेः अर्थापरोक्षत्वं च नापरो
क्षज्ञानविषयत्वं येनान्योन्याश्रयो भवेत् किं
तु तत्तत्पुरुषचैतन्याभेदः अन्तःकरणतद्धर्मा
णां साक्षिणि कल्पिततया तदभेदसत्त्वात्
बाह्यचैतन्ये कल्पितानां घटादीनां बाह्यचैत
न्ये वृत्तिकृततत्तत्पुरुषीयचैतन्याभेदाभिव्य
क्त्या तदभेदसत्त्वाच्च नक्वाप्यव्याप्तिः ॥

इदानीं शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकस्वाभाव्यमेवासिद्धम
तो नित्यापरोक्षे ब्रह्मणि वेदांतानां साक्षात्कारकरण
त्वेति रप्यवादमिति मतांतरमाह अपरे त्विति नन्विंद्रि
यजन्यज्ञानत्वादिकमेव ज्ञानस्यापरोक्षत्वे लक्षणमेव

रशाब्दज्ञानस्य तदभावान्नापरोक्षमित्यत आह अन्या
निष्ठत्वेऽपीति इंद्रियजन्यज्ञानत्वादेरप्रथमपरिच्छेदाव
सानेनिरस्तत्वादिति भावः नन्वर्थस्यापरोक्षत्वमपरो
क्षज्ञानविषयत्वमन्यस्यानिर्वचनात् तथा चान्योन्याश्रयः
अर्थस्यापरोक्षत्वज्ञप्तौ ज्ञानस्यापरोक्षत्वज्ञप्तिः ज्ञान
स्यापरोक्षत्वज्ञप्तौ च अर्थस्यापरोक्षत्वज्ञप्तिरित्याशंक्या
निर्वचनमसिद्धमित्यभिप्रेत्याह अर्थापरोक्षत्वेऽपीति
तत्तदिति तत्तत्प्रमातृचैतन्याभिन्नत्वं तस्य तस्य विष
यस्य तं तं प्रमातारं प्रमातारं प्रत्यपरोक्षत्वं तत्तत्प्रमातृ
चैतन्याभिन्नार्थविषयकं ज्ञानं तत्तत्प्रमातुः तत्तत्प्र
मातृचैतन्याभिन्ने विषये अपरोक्षज्ञानमित्यर्थः न चा
र्थापरोक्षत्वादावननुगम इति वाच्यं ज्ञानगतस्यानुगता
परोक्षत्वस्य जातिरूपस्य उपाधिरूपस्य वाङ्गी॰ निरस्त
त्वेन तद्भावार्थापरोक्षस्याप्यनुगतस्यासंभवेन तस्या
दोषत्वादिति भावः ननु प्रमातृचैतन्याभिन्नत्वरूपस्या
र्थापरोक्षस्य जडरूपापरोक्षार्थाव्याप्तिः चैतन्यजडयो
रैक्यस्यापि नत्वादित्यत आह अन्तःकरणेति तदभेद
सत्त्वादिति साक्षिग्राह्ये प्रमातृचैतन्याभेदसत्त्वादित्य
र्थः तथा चार्थापरोक्षस्य निर्वचने कल्पिताकल्पितसाधा
रणाभेदस्य विवक्षितत्वेन प्रमातृचैतन्यब्रह्मचैतन्य
योरिव प्रमातृचैतन्यजडयोरकल्पिताभेदाभावेऽपि ज
डे सदिति सामान्याधिकरण्यानुभवसिद्धकल्पिताभेद
सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः आन्तरजडपदार्थेषु प्रमातृ
चैतन्याभिन्नत्वमुपपाद्य बाह्यापरोक्षार्थेषु तदुपपाद

उ
सि॰ ले॰
टी॰
४९

49

यदि वाह्येति अंतःकरणतद्धर्माणां तदभेदसत्वात्
घटादीनां तदभेदसत्वाच्च न कार्थांतरार्थे वाऽव्याप्तिरि
ति संबंधः घटादीनां ततस्वरूपीयचैतन्याभेदसत्वे हेतु
माह वाह्यचैतन्येततस्वरूपीयचैतन्याभेदाभिव्यक्तेरिति
ननु वाह्यचैतन्यस्य ततस्वरूपीयचैतन्यस्य च वस्तुतः
सदाऽभेदसत्वेपि तदभिव्यक्तिः कुतस्त्य तत्राह इति
कृतेति वाह्यविषयावच्छिन्नचैतन्ये चक्षुरादिद्वाराति
गताया अहंतेः संसर्गे सति इदंजितं इति मतोरभेदाहंतिम
देन्तःकरणस्यापि तत्र संसर्गो लभ्यते तथा च इति सं
स्पृष्टवाह्यचैतन्यमेवांतःकरणसंबंधात् ततस्वरूपीय
चैतन्यं भवतीत्यनेन प्रकारेण वाह्यचैतन्ये इतिकृता
तस्वरूपीयचैतन्याभेदाभिव्यक्तिर्भवतीत्यर्थः ननूक्त
प्रकारेण वाह्यचैतन्यस्य प्रमातृचैतन्याभिन्नत्वसिद्धा
वपि घटादीनां प्रमातृचैतन्याभिन्नत्वमसिद्धमेवेत्या
शंक्याह वाह्यचैतन्ये कल्पितानामिति वाह्यचैतन्येना
वत् घटादीनामभेदः प्रागेव सिद्धः तत्र तेषां कल्पित
त्वात् तथा च वाह्यचैतन्यस्य इतिकृतततस्वरूपीयचैत
न्याभेदाभिव्यक्तिदशायां घटादीनामपि ततस्वरूपीय
चैतन्याभिन्नत्वं सिध्यतीति भावः ॥

न चांतःकरणधर्माणां ज्ञानादीनामिव धर्मा
धर्मसंस्काराणामपि साक्षिणि कल्पितत्वावि
शेषादपरोक्षतापत्तिः तेषामनुद्भूतत्वात् ३

द्भूतस्यैवजडस्यचैतन्याभेदः आपरोक्ष्यमि
त्यभ्युपगमात् एवंचसर्वप्रत्यक्षचैतन्याभि
न्नत्वापत्त्यानुमानादपरोक्षत्वप्रसक्तिशुक्त्यासत
एवापरोक्षत्वप्रसक्त्यपरोक्षार्थविषयत्वाच्छा
ब्दस्यापिप्रत्यक्षज्ञानस्यापरोक्षत्ववाचोयुक्ति
युक्तापदेत्याहुः अद्वैतविद्याचार्यास्तन्नाप
रोक्षार्थविषयत्वंज्ञानस्यापरोक्षस्वरूपम
त्वापरोक्षरूपज्ञानाव्यापनात् स्वविषयक
त्वलक्षणस्वप्रकाशत्वनिषेधात् किंत्वय
थानन्तर्यस्यस्वव्यवहारानुकूलचैतन्या
भेदोर्थापरोक्ष्यं एवंनतद्व्यवहारानुकूल
चैतन्यस्यनतदर्थाभेदोज्ञानापरोक्ष्यं न
थाचचैतन्यधर्मएवेदमापरोक्ष्यंनत्वनु
मितित्वेच्छात्वादिवदन्तःकरणधर्मः

अर्थापरोक्ष्यलक्षणस्यातिव्याप्तिमाशङ्क्यनिराकरोति
नचेत्यादिना धर्मेतिधर्मादीनामध्यस्तानभूतप्रमा
तृचैतन्येसहाभिन्नसत्ताकत्वरूपाभेदसत्वादितिभा
वः उद्भूतत्वेसतिप्रमातृचैतन्याभिन्नत्वमर्थापरोक्ष्यं
उद्भूतत्वंचफलबलकल्प्यस्वभावविशेषः सचधर्मा
देर्नास्तीतिपरिहारार्थः एवंशाब्दस्यप्रत्यक्षसाक्षात्कारे

करणत्वसिद्ध्यर्थमुपोद्घातं कृत्वा प्रकृतं दर्शयति ए-
वं चेति ज्ञानापरोक्ष्यप्रयुक्तत्वे सतीत्यर्थः अभिन्नत्वादि-
ति जीवरूपप्रमातुः ब्रह्माभेदस्य श्रुतिसिद्धत्वादिति
भावः इदं च ब्रह्मणो जीवाभिन्नत्वं जडस्य प्रमातृचैत-
न्याभिन्नत्ववत् काल्पनिकं न भवति किं तु वास्तवैकरू-
पमित्याशयेनाह स्वत एवेति ब्रह्मणो नित्यापरो-
क्षप्रमातृचैतन्याभेदश्रुतिमाह यत्साक्षादिति ब्र-
ह्म जडवत् स्वव्यतिरिक्तप्रमातृचैतन्यमपेक्ष्यापरो-
क्षं न भवति किं तु साक्षात्प्रमातृचैतन्यस्वरूपत्वादे-
वापरोक्षमित्यर्थः ज्ञानापरोक्ष्यमर्थापरोक्ष्यं च प्रका-
रान्तरेण निरूपयति अद्वैतविद्याचार्यैस्त्विति पूर्वोक्तं
ज्ञानापरोक्ष्यलक्षणमव्याप्त्या दूषयति नापरोक्षेति
स्वरूपस्य स्वस्यापरोक्ष्यरूपे स्वरूपज्ञानेऽव्यापनादि-
त्यर्थः नन्वात्मस्वरूपस्वात्मानुभवस्य साक्षिचैतन्यरू-
पस्य स्वप्रकाशत्वाभ्युपगमात् स्वप्रकाशत्वस्य च
स्वविषयकत्वरूपत्वात् स्वरूपस्य स्वविषयकत्व-
न्तदपरोक्षरूपे स्वरूपज्ञाने निरपवादमित्यत आह
स्वविषयकत्वलक्षणेति एकस्मिन् चैतन्ये विषय-
विषयिभावलक्षणसंबन्धो न भवति संबन्धस्य द्वि-
निष्ठत्वात् स्वविषयत्वं विनापि स्वसत्ताप्रयुक्तसंश-
याद्यगोचरत्वादिलक्षणस्य स्वप्रकाशत्वस्याकरेषु
निरूपितत्वादिति भावः किं तर्हि ज्ञानापरोक्ष्यमिति
पृच्छति किं त्विति ज्ञानापरोक्ष्यनिर्वचने प्रतिष्ठात-
व्याजेन प्रथममर्थापरोक्ष्यं निर्वक्ति यद्वेति अर्थस्य

स्वव्यवहारानुकूलं चैतन्याभिन्नत्वमपरोक्षत्वं
प्रतिवान्तःकरणतद्धर्मीणां स्वव्यवहारानुकूलेन
साक्षिचैतन्येनाभिन्नत्वं तत्र तेषामप्यस्तित्वात् तथा
घटादीनामपि स्वव्यवहारानुकूलेन घटादिगोचर
वृत्त्युपहितेन घटाद्यधिष्ठानचैतन्येनाभिन्नत्वम
स्ति तथा च ब्रह्मणोऽपि स्वव्यवहारानुकूलेन स्वगोच
रवृत्त्युपहितेन साक्षिचैतन्येनाभिन्नत्वमस्तीति न
क्वाप्यव्याप्ति घटाद्यर्थस्य चैतन्ये कल्पितस्य चैतन्या
भिन्नत्वं सद्भावेनेऽपरोक्षत्वं तु सदा नास्तीति व्यव
हारानुकूलेत्युक्तं घटादिगोचरवृत्तिदशायामेव घ
टाद्यधिष्ठानचैतन्यं घटादिव्यवहारानुकूलं भवति
न सर्वदेति नातिप्रसंगः ननु तत्तद्व्यवहारानुकूलचै
तन्यस्य तत्तदर्थाभिन्नत्वमपरोक्षत्वमस्तु नाम तथा
पि ज्ञानापरोक्ष्यं नोक्तमेव वृत्तिरूपज्ञानस्य चैतन्या
पेक्षाभिन्नत्वादित्यत आह तथा चेति चैतन्यस्येव त
तदर्थव्यवहारानुकूलत्वे विवक्षिते सतीत्यर्थः न
था च ज्ञानापरोक्ष्यमित्यत्र ज्ञानपदं चैतन्यपरमेव
न वृत्तिज्ञानपरमिति नानुक्तिदोष इति भावः ॥

अत एव सुखादिप्रकाशरूपे साक्षिणि सुख
रूपसुखप्रकाशरूपे चैतन्ये वापरोक्ष्ये न
च घटाद्यैन्द्रियकवृत्तौ तदनुभवाविरोधः
अनुभवस्य वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यगतापरोक्ष

विषयत्वोपपत्तेः ननूक्तज्ञानार्थयोरपरो
क्षत्वं सुखादिगोचरप्रत्यक्षवृत्तितद्विषयोर
तिप्रसक्तेः न चैकदेवात् कदाचिद्वृत्तिविषय
संसर्गे सति वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य विषया
वच्छिन्नचैतन्यस्य चाभेदाभिव्यक्तेरवर्जनी
यत्वादिति चेन्न परोक्षवृत्ते विषयावच्छि
न्नचैतन्यगताज्ञाननिवर्तनाक्षमतया
तत्राज्ञानेनावृतस्य विषयचैतन्यस्याना
वृतेन वृत्त्यवच्छिन्नसाक्षिचैतन्येनाभेदा
भिव्यक्तेरभावादपरोक्षत्वाप्रसक्तेः ॥

तत्तदर्थव्यवहारानुकूलत्वे सति तत्तदर्थाभिन्नत्व
रूपं ज्ञानापरोक्षत्वं चैतन्यधर्मएवेत्यत्र युक्तिमाह
धर्मएवेति चैतन्यधर्मत्वाभ्युपगमादेवेत्यर्थः न
तु वृत्तिधर्मत्वेन सुखदुःखादिगोचरापरोक्षवृत्त्य
नंगीकारात् सुखदुःखादिभासकसाक्षिचैतन्ये वृ
त्तिधर्मस्यापरोक्षस्यासंभवाच्च सुखदुःखादेरपरो
क्षत्वानुभवविरोधः स्यादिति भावः लक्षणे सत्यंतं
वह्निगोचरानुमितिवृत्त्युपहिते जीवचैतन्ये व्यव
हारानुकूले गतमिति तत्रातिव्याप्तिवारणाय वि
शेष्यं अनुमितिवृत्तेः विषयदेशे गमनाभावेन तद्वृ
त्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य न वह्न्यभिन्नत्वमिति नातिव्याप्तिः

घटादिगोचरवृत्त्यभावदशायां घटाद्यवच्छिन्नचैत
न्ये घटाद्यपरोक्षत्वविरहिते घटाद्यर्थाभिन्नत्वमस्ती
ति तद्वारणाय सत्यंतं तदा तस्य चैतन्यस्यावृत्तत्वेन घ
टादिव्यवहारानुकूलत्वाभावात् नातिव्याप्तिरिति मे
तव्यं नचेति ज्ञानापरोक्ष्यस्य चैतन्यधर्मत्वे घटादिगोच
रवृत्तेर्घटसाक्षात्करोमीत्यादिप्रकारेणापरोक्षत्वानु
भवविरोध इत्यर्थः इति चैतन्ययोस्तादात्म्येन वृत्ति
साक्षात्कारत्वानुभवस्य चैतन्यगतापरोक्षविषयक
त्वोपपत्तेरित्यर्थः ननु हृदयनाडीधर्मादिगोचरज्ञा
नवृत्तिरंतःशरीरव्यापिनी जायमाना दैवयोगात् हृ
दयनाड्याद्यवच्छिन्नांतःकरणप्रदेशो यदि जायेत तत्
दा हृदयादिरूपविषयावच्छिन्नचैतन्यस्य हृदयादि
गोचरज्ञानवृत्त्यवच्छिन्नस्य चाभेदाभिव्यक्तिरपरिहा
र्या घटादिस्थले वृत्तेः विषयसंसर्गे सति वृत्तिविषया
वच्छिन्नचैतन्ययोरभेदाभिव्यक्तिस्वीकारात् तथा च हृद
यादिगोचरज्ञानानुमित्यादिवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यरूपे
परोक्षज्ञाने हृदयाद्यर्थाभिन्ने हृदयादिव्यवहारानु
कूले ज्ञानापरोक्ष्यलक्षणमतिव्याप्तं तथा हृदया
दिरूपे परोक्षार्थे स्वव्यवहारानुकूलज्ञानादिवृत्त्यव
च्छिन्नचैतन्याभिन्ने प्रर्थापरोक्ष्यलक्षणमतिव्याप्तमि
ति शंकते ननूक्तमिति ययोश्चैतन्ययोरभेदाभिव्य
क्तिरिष्यते तयोरुभयोरप्यनावृतत्वमपेक्षितमन्य
तरचैतन्यस्यावरणदशायां तयोरभेदस्य प्रत्यक्षत्व
लक्षणाभिव्यक्त्ययोगात् तथा च हृदयादिगोचरज्ञानाद्

३
सि॰ले
टी॰
पर

हृतिष्यलेनातिव्याभिः तत्रविषयचैतन्यस्याहृतत्वा
दितिपरिहरति नपरोक्षत्वेतिरिति श्रापरोक्ष्यप्रमके
रिति परोक्षत्वसुखदयादिविषयस्यसुखदयादिगोचरवृत्ति
हृहत्त्यवछिन्नचैतन्यरूपपरोक्षज्ञानस्यचेतिप्रोषः
तथाचसुखदयादिगोचरवृत्तिहृहत्त्यवछिन्नचैतन्यरू
पपरोक्षज्ञानस्यसुखदयादिव्यवहारात् ॥

कुलज्ञानत्वेसत्यपिसुखदयादिविषयेणस
हाभिव्यक्त्याभेदाभावादभिव्यक्ततदर्था
भिन्नत्वेसतितदर्थव्यवहारात्कुलज्ञान
त्वलक्षणंतानापरोक्षत्वंनास्ति तथासुखदया
द्यर्थस्यापिस्वव्यवहारात्कुलवृत्तिहृहत्त्यव
छिन्नसाक्षिचैतन्याभेदसत्वेपितदभेदाभि
व्यक्त्यभावेनस्वव्यवहारात्कुलचैतन्याभे
दाभिव्यक्तिवृत्तिलित्वरूपमर्थापरोक्षत्वंनास्ती
त्यर्थः नचाहंसुखीदुःखीत्याकारकेसुखा
दिसाक्षिणिसुखदुःखादिरूपविषयाभे
दोविषयाभेदोविद्यमानोपिनाभिव्यज्यते
सुखादिसाक्षिणोजीवस्यसुखादेश्चाधारा
धेयभावप्रतीतेः तथाचसुखदुःखादिवि
ष्यहेत्वभिव्यक्तविषयाभेदाभावादव्याप्तिरि

तिवाच्यं घटादिप्रत्यक्षरूपे घटादिस्फुरणे
घटस्फुरति पटस्फुरतीत्याकारानुभवमा
दाय घटाद्यर्थाभेदाभिव्यक्तिमत्वस्यव सुखं
स्फुरति दुःखं स्फुरतीत्याकारानुभवमादा
यैव सुखदुःखादिप्रत्यक्षे सुखाद्यर्थाभेदा
भिव्यक्तिमत्वसत्वात् न च घटस्फुरतीत्य
नुभवे घटस्य स्फुरणाश्रयत्वमेव भाति
न तु स्फुरणाभेद इति वाच्यं घटस्फुरतीति
प्रयोगे देवदत्तो गच्छतीत्यत्र गमनकर्तृ
भिन्नो देवदत्त इति वाक्यार्थवत्स्फुरणा
श्रयाभिन्नो घट इति वाक्यार्थस्य वक्तव्यत
या घटः स्फुरतीति प्रयोगमूलभूते घटः स्फु
रतीत्यनुभवेऽपि स्फुरणाश्रयभूतविदात्मा
भिन्नतया घटस्य भानावश्यंभावात् न च घ
टस्य स्फुरणाश्रयाभेदाभिव्यक्तावपि स्फुर
णाभेदाभिव्यक्तिर्व्यापिनोपपादितैवेति
वाच्यं घटस्य स्वरूपामिति प्रत्यक्षं हि घटमे
व घटस्य स्वरूपतया यथाविषयीकरोति
न तथा घटस्फुरतीति प्रत्यक्षमपि घटादिह
तिदृष्ट्यायां घटाद्यपि ज्ञानभूतमनाहतवि

६
सि॰ले॰
टी॰
५३

43

दात्मानमेव स्वप्रकाशचिदात्मा श्रितस्फुर
णरूपेण विषयीकरोतीत्यभ्युपगमेन च घ
टस्फुरणाश्रयाभेदभानस्यैव स्फुरणाभेद
भानरूपत्वात् एतदुक्तं भवति घटस्य स्व
रूपमिति शाब्दप्रयोगएव च घटतत्स्वरूपयो
र्भेदो भासते न तत्त्वमूलभूते च घटस्य स्वरूप
मिति प्रत्यक्षे प्रत्यभिज्ञाने तत्प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वप्र
संगात् घटतत्स्वरूपयोर्भेदाभावात् न च
तस्य भ्रमत्वमभ्युपगन्तुं शक्यते बाधकाभा
वात् एवं स्फुरतीति शब्दप्रयोगे एव स्वप्र
काशात्मनः स्फुरणतदाश्रयत्वाभावेन भेदभा
नेन तत्स्फुरतीति प्रत्यक्षेण तत्स्फुरणाहित्वा
नुपलंभादिति न च वल्लगोचरशाब्दवृत्तेर्वि
षयसंस्पर्शाया विषयगताज्ञाननिवर्तन
क्षमत्वदर्शनेन स्वद्यादिगोचरशाब्दवृत्ते
रपि विषयसंसर्गाविशेषकथनस्यास्वस्वि
षयचैतन्यगताज्ञाननिवर्तनक्षमत्वेनेति
वाच्यं स्वद्यादिगोचरशाब्दवृत्तेः सत्यापि
विषयसंसर्गेन स्पाहतो स्वज्ञाननिवर्तक
त्वप्रजकाभावेनाज्ञाननिवर्तकत्वस्य प्रय

मपरिच्छेदावसाने दर्शितत्वादिति भावः
अत एव जीवस्य संसारदशायां वस्तुतः स
त्यपि ब्रह्माभेदे न तदापरोक्ष्यं अज्ञानाव
णाकृतभेदसत्त्वात् न चैवं ब्रह्मणोऽपि जी
वापरोक्ष्यासंभवादसर्वज्ञत्वापत्तिः अज्ञा
नस्येश्वरप्रत्यनावारकतया तं प्रति जीवभे
दानापादनात् यदज्ञानं यं प्रत्यावारकं तस्य
तं प्रत्येव स्वाश्रयभेदापादकत्वात् अत ए
व चैत्रज्ञानेन तस्य घटाज्ञाने निवृत्तेऽनिवृ
त्तमैत्राज्ञानं मैत्रं प्रत्येव विषयचैतन्यस्य
भेदापादकमिति न चैत्रस्य घटापरोक्ष्यानुप
पत्तिरपि ॥

अर्थस्य स्वव्यवहारानुकूलचैतन्याभेदाभिव्यक्तिमत्त्वमे
वापरोक्ष्यं न तु तादृशाभेदवत्त्वमात्रमित्यत्र लिंगमा
ह अत एवेति अभेदाभिव्यक्तेरेवापरोक्षत्वप्रयोज
कत्वस्वीकारादेवेत्यर्थः संसारेति तत्त्वसाक्षात्कारात्
पूर्वकालइत्यर्थः जीवस्य ब्रह्माभेदे सत्यपीत्यनेन ब्र
ह्मणः स्वव्यवहारानुकूलजीवचैतन्याभिन्नत्वे सत्य
पीत्यपीत्यर्थो विवक्षितः तथा च संसारदशायां स्वव्य
वहारानुकूलजीवचैतन्याभिन्नस्यापि ब्रह्मणो जीवं
प्रत्यपरोक्षत्वाभावस्तयोरभेदाभिव्यक्त्यभावादेवेति

द्व
सि. ले.
टी.
५४

वक्तव्यतयाऽभेदाभिव्यक्तेरपरोक्षप्रयोजकत्वमुक्त
मितिभावः नचैवमिति अज्ञानकृतभेदस्याभेदाभि
व्यक्तिप्रतिबंधकत्वमित्यर्थः असंभवादिति जीवं सा
क्षात्करोमि जीवो मम परोक्ष इति जीवगोचरव्यवहारा
नुकूलं ज्ञानं ब्रह्मणो मायाहृतस्यपरिहितं ब्रह्मचैतन्यमेव
तथा च ब्रह्मकर्तृकव्यवहारविषयस्य जीवस्य ब्रह्मक
र्तृकव्यवहारानुकूलतादृशब्रह्मचैतन्याभिन्नत्वे स
त्येवाभिव्यक्ताभेदशालित्वाभावात् जीवस्य ब्रह्मप्रत्य
परोक्षत्वं न संभवति नच ब्रह्मणो जीवगोचरापरोक्षज्ञा
नासंभवेऽपि न सर्वज्ञत्वभंगः जीवगोचरपरोक्षज्ञान
मात्रेणापि तत्संभवादिति वाच्यं ईश्वरस्य परोक्षज्ञाना
नंगीकारादिति भावः अज्ञाने हि जीवधर्मिकब्रह्मप्र
तियोगिकभेदप्रयोजकं जीवस्य नाहं ब्रह्मेति ब्रह्मभेदा
नुभवसत्वात् नतु ब्रह्मधर्मिकजीवप्रतियोगिकभेदप्र
योजकं ब्रह्मणो नाहं जीव इत्यनुभवे मानाभावात् तथा
च ब्रह्मप्रतिजीवस्य ब्रह्माभेदाभिव्यक्तिप्रतिबंधकस्या
ज्ञानकृतभेदस्याभावात् नोक्तदोष इति परिहरति
अज्ञानस्येति अनावरकतयेति ईश्वरस्याहमज्ञ इत्यनु
भवे मानाभावादज्ञानमीश्वरं प्रति जीवावरकं न भव
ति नचेश्वरस्यापि लीलाविग्रहपूर्वकव्यवहारकाले
तदीयेनैव वचनेन तस्याज्ञत्वानुभवोऽस्तीति गम्यत इ
ति वाच्यं तदीयस्य तदीयाज्ञत्वगमकवचनस्यान्यथा
सिद्धेश्चानर्थपरिच्छेदे वक्ष्यमाणत्वादिति भावः नमि
ति ईश्वरं प्रति जीवप्रतियोगिकभेदाप्रयोजकत्वादि

त्यर्थः तंप्रतिजीवावरकस्यापिजीवभेदापादकं किंन
स्यादित्यत आह यंप्रतीति यंजीवंप्रतियदज्ञानंविष
यचैतन्यावरकं तंप्रत्येवतस्याज्ञानस्यस्वाश्रयभूत
विषयचैतन्यप्रतियोगिकभेदापादकत्वाभ्युपगमा
दित्यर्थः उक्तव्यवस्थायांनियामकमाह अतएवेति
यंप्रतियदज्ञानमित्यादिव्यवस्थाभ्युपगमादेवचैत्र
स्यघटापरोक्षत्वानुभवानुपपत्तिरपिनेति संबंधः
घटावच्छिन्नचैतन्येचैत्रंप्रतिघटचैतन्यावरकमज्ञाने
यथावर्ततेतथामैत्रंप्रत्यपिघटचैतन्यावरकमज्ञा
नंतत्रास्ति तथाचचैत्रीयघटज्ञानेनचैत्रस्यघटाज्ञा
नेचैत्रंप्रतिस्वाश्रयभूतविषयचैतन्यप्रतियोगिक
भेदापादकेनिहतेसतिचैत्रीयघटज्ञानेनानिहतंघ
टचैतन्यगतंमैत्रंप्रतिघटावरकाज्ञानंमैत्रंप्रत्येवस्वा
श्रयभूतघटचैतन्यप्रतियोगिकभेदापादकं नतु
मैत्राज्ञानंचैत्रंप्रतिघटचैतन्यानावरकमपि चैत्रंप्र
तिस्वाश्रयीभूतघटचैतन्यप्रतियोगिकभेदापाद
कं तथासतिचैत्रीयघटज्ञानेनचैत्रीयाज्ञानेनिहते
सतितत्कृतभेदनिवृत्तावपिचैत्रस्यघटचैतन्यस्यच
मैत्राज्ञानकृतभेदसत्वेनाभेदाभिव्यक्त्यभावान्चैत्र
स्यघटापरोक्षत्वानुभवानुपपत्तिरेवस्यादतोमैत्राज्ञा
नंमैत्रंप्रतीवचैत्रंप्रतिस्वाश्रयभेदापादकंनभव
तिचैत्रंप्रतिस्वाश्रयचैतन्यानावरकत्वादितिवक्तव्य
तथाचोक्तव्यवस्थासिद्धेरित्यर्थः ॥

इ
सि॰ ले
टी॰
५५

55

नन्वेवं वृत्तिविषयचैतन्याभेदाभिव्यक्तिल
क्षणस्यापरोक्ष्यस्य विषयचैतन्यगताज्ञान
निवृत्तिप्रयोजकत्वे तस्याज्ञाननिवृत्तिप्रयो
जकत्वायोगात् ज्ञानमात्रमज्ञाननिवर्त
कं भवेदिति चेत् न यत् ज्ञानमुत्पद्यमानं
स्वकारणमहिम्ना विषयसंसृष्टमेवोत्प
द्यते तदेवाज्ञाननिवर्तकमिति विशेषणा
त् ऐन्द्रियकज्ञानानां तथात्वात् एवं च श
ब्दादुत्पद्यमानमपि ब्रह्मज्ञानं सर्वोपाद
ानभूतस्य विषयब्रह्मचैतन्यसंसृष्टमेवो
त्पद्यत इति तस्याज्ञाननिवर्तकत्वमज्ञान
निवृत्तौ तन्मूलकभेदप्रविलयादपरोक्ष
चैतन्यमुपपद्यतेतरां नन्वेवमध्ययनगृही
तवेदान्तजन्येनापि तत् ज्ञानेन मूलाज्ञा
ननिवृत्त्यापरोक्ष्यं किं न स्यात् ॥

ननु परोक्षज्ञानमज्ञाननिवर्तकमिति रीत्या ज्ञानस्य
अज्ञाननिवर्तकत्वे अपरोक्षत्वं प्रयोजकमिति वक्तुं
न शक्यते ज्ञानगतापरोक्षत्वस्यैवाज्ञाननिवृत्त्यधीन
त्वात् न च मानसज्ञानापरोक्ष्यस्याज्ञाननिवृत्तिप्रयोज
कत्वमिति वाच्यं तथा सति ज्ञानमात्रस्याज्ञाननिवर्त

कत्वापरोक्षज्ञानस्यापि अज्ञाननिवर्तकत्वप्रसंगादि
त्याशयेन शंकते नन्वेवमिति एवं शङ्कार्थमवाह ह
तीतिवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यरूपे ज्ञाने घटादिरूपविषये
चवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यविषयावच्छिन्नचैतन्ययोरभेदा
भिव्यक्तिघटितस्येत्यर्थः अज्ञाननिवृत्तिप्रयोज्यत्व
इति प्रमातारं प्रति विषयचैतन्यावरणद्वारा विषयचै
तन्यप्रतियोगिकभेदापादकस्याज्ञानस्य निवृत्तिं वि
नाप्यर्थस्य ज्ञानस्य वाप्यपरोक्षत्वासंभवस्योक्तत्वादप
रोक्षस्याज्ञाननिवृत्तिप्रयोज्यत्वमित्यर्थः ज्ञानस्याज्ञा
ननिवर्तकतायामपरोक्षस्य प्रयोजकत्वाभावेपि
नहानिः प्रयोजकान्तरस्य प्रथमपरिच्छेदे दर्शि
तत्वादित्याशयेन परिहरति नेति तथात्वादिति सं
निकर्षरूपं कारणमहिम्ना विषयसंस्पृष्टतयैव उत्प
द्यमानत्वादित्यर्थः अनुमित्यादिवृत्तीनामतथात्वे
नातिप्रसंगाभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं नन्वनुमेयवृत्त्यादि
गोचरानुमितिवृत्तेरिव ब्रह्मगोचरशाब्दवृत्तेरपि
स्वविषयभूतेन ब्रह्मचैतन्येन संसर्गाभावात्मूलाज्ञा
ननिवर्तकत्वं न स्यात् तथा च तत्त्वज्ञानानंतरमपि ब्र
ह्मापरोक्षं न स्यादित्यत आह एवं चेति एवमेवेत्यर्थः
ऐंद्रियकवृत्तिवदेवेति यावत् ब्रह्मगोचरवृत्तेः स्ववि
षयसंसर्गनियमे कारणमाह सर्वोपादानभूतेति
जायमानस्य सर्वस्य ब्रह्मसंसर्गनियमे सति ब्रह्मगो
चरवृत्तेः स्वविषयसंसर्गनियमे किं वक्तव्यमित्याशा
येन सर्वोपादानेत्युक्तं कार्यस्योपादानसंसर्गनिय

३
सि· ले
टी·
५८

56

मानत्वाच्च ब्रह्मगोचरवृत्तेर्नानुमेयवह्न्यादिगोचरा
नुमितिवृत्तितुल्यतेति भावः । अपरोक्षं चेति । ननु ज्ञाना
परोक्षस्याज्ञाननिवृत्तावप्रयोजकत्वमतेवेष्टं तज्जन्य
ज्ञानस्यापरोक्षत्वप्रसाधनमस्मिन्प्रशाद्वापरोक्षत्वा
देव्यर्थमिति चेन्न अज्ञाननिवर्तकज्ञानमपरोक्षरूपमि
ति नियमस्य चक्षुरादिजन्यज्ञाने सुदृष्टस्य ब्रह्माज्ञान
निवर्तके ब्रह्मगोचरशाब्दज्ञाने व्यभिचारवारणार्थं त
त्प्रसाधनस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः मूलाज्ञाननिवर्तके
ब्रह्मगोचरशाब्दज्ञानेऽपरोक्षस्य तद्वैतन्यथ्यपन्वि
त्यादिक्रमाद्ब्रह्मसाक्षात्करोमीति विद्वदनुभवेन च सि
द्धस्य तत्र तत्प्रसाधनं विनानुपपत्तेश्चेति भावः । च
रादौ चरादिगोचरवृत्तिकालएवापरोक्षं न हि तु पर
मेतत्पुनरज्ञानान्तरकृतभेदप्राप्त्या सव्यवहारात्तु कु
लेचैतन्याभेदाभिव्यक्त्यभावान्नापरोक्षं ब्रह्मणि तन्मू
लाज्ञाननिवृत्तौ पुनरावरणकृतभेदाप्रसक्त्या ब्रह्म
ज्ञानानन्तरं सदैवापरोक्ष्यमिति विशेषं सूचयति तदा
मिति नन्वेवमप्यपनरहीनेति नियमेन यज्ज्ञाने वि
षयसंसृष्टतयोदेति तज्ज्ञानमज्ञानं निवर्तयत्येवेति
नियमोपगमे सतीत्येवं पाठार्थः । आपातज्ञानस्यापि
स्वविषयब्रह्मसंसर्गिन्येवउत्पन्नत्वादिति भावः ॥

न च तत्प्रमाणनिश्चयरूपत्वाभावान्नाज्ञान
निवर्तकमिति वाच्यं तथापि कृतश्रवण

स्य निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानेन तन्निवृत्त्या
मननादिवैयर्थ्यापत्तिरिति चेन्न सत्यपि श्र
वणान्निर्विचिकित्सज्ञाने चित्तविक्षेपदोषे
णप्रतिबंधात् अज्ञानानिवृत्त्या तन्निराकरे
मनननिदिध्यासननियमविध्यर्थोनुष्ठान
स्यार्थवत्वात् अवांतरीयमननाद्यनुष्ठान
निरस्तचित्तविक्षेपस्योपदेशमात्रात्तब्रह्मा
परोक्षस्येष्यमाणत्वाच्चेत्याहुः अथैवमपि कृ
तनिदिध्यासनस्य वेदांतजन्यब्रह्मब्रह्माने
नेव घटादिज्ञानेनापि ब्रह्माज्ञाननिवृत्तिः
किं न स्यात् न च तस्य ब्रह्माविषयत्वान्न तो
ब्रह्माज्ञाननिवृत्तिरिति वाच्यं घटः सन्नित्या
दिवृत्तिवृत्तेः सद्रूपब्रह्मविषयत्वोपगमा
त् न च तत्र घटाद्याकारवृत्त्यात्तदज्ञाननि
वृत्तेः स्वतःस्फुरणादेव तदवच्छिन्नचैतन्य
सादिति प्रकाशनेन तस्य घटाद्याकारवृत्ति
विषयत्वमिति वाच्यं तदभावे घटविषयं
ज्ञानेन तदवच्छिन्नचैतन्याविषयमज्ञानमि
ति भिन्नविषयेणज्ञानेन तन्निवृत्तेरयोगा
त् जडेस्यावरणकृत्याभावेन घटस्याज्ञाना

३
सि॰ले॰
टी॰
५७

57

विषयत्वात् नच घटादिहतेस्तदवच्छिन्नचै
तन्यविषयत्वमखंडानंदाकारत्वाभावान्न
ततो मूलाज्ञाननिहृतिरिति वाच्यं ॥

सत्तानिश्चयरूपत्वमपि निवर्तकज्ञानविशेषणमतो
नोक्तातिप्रसंग इति शंकते नचतदिति विचारप्रागेवेन
मध्ययनगृहीतवेदांतजन्यज्ञानेनतद्धूहार्थः विशेष
णमभ्युपगम्याप्यतिप्रसंगमाह तथापीति अप्रतिब
द्धत्वमपि निवर्तकज्ञानविशेषणमतो नोक्तातिप्रसं
गोपीति समाधत्ते नसत्यपीति ननु मननादेर्विक्षेप
शांकितासंभावनाविपरीतभावनानिहृत्यर्थत्वेयस्य
विद्याधिकारिणोजन्मांतरीयमननादिसहितश्रवणा
नुष्ठानेन समस्तो विक्षेपदोषो निरस्तः तस्योपदेशमा
त्रेणापि सत्तानिश्चयरूपमप्रतिबद्धंच ब्रह्मज्ञानं जाय
ते तथाच तस्येह जन्मनि श्रवणमननाद्यनुष्ठानं वि
नापि मूलाज्ञाननिहृतिः ब्रह्मापरोक्ष्यं च स्यादित्यत
आह भवांतरीयेति तथाचेष्टापत्तिरिति भावः अन्येव
मपीति विक्षेपदोषनिहृत्यर्थे मननाद्यपेक्षायामपीत्य
र्थः कृतनिदिध्यासनस्याधिकारिणो घटादिध्यासनस्या
धिकारिणो घटादिज्ञानेनापि मूलाज्ञाननिहृतिः किंन
स्याद्घटादिहतेरपि मूलाज्ञानविषयचैतन्यविषयक
त्वाविशेषादित्याक्षेपाभिप्रायः मूलाज्ञानघटज्ञान
योः समानविषयत्वमसिद्धमिति सिद्धांतितः शंकाम
नूद्य निराकरोति नचतस्येति घटादिज्ञानस्येत्यर्थः त

नइतिघटादिज्ञानादित्यर्थः घटःसन्नित्याद्याकारया
वृत्तेः ब्रह्मचैतन्यविषयकत्वाभ्युपगमोऽप्यसिद्धइतिसि
द्धांतीशंकते नचतत्रेति तत्रेत्यादितच्छब्दद्वयेघटादिप
दंतस्येति ब्रह्मणइत्यर्थः घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्यघटा
दिहानिविषयत्वंपूर्ववादीसाधयति तदभावइत्यादिना
चैतन्यस्यघटादिहानिविषयत्वाभावेसतीत्यर्थः ननु
यदिघटमात्रविषयकज्ञानेनघटावच्छिन्नचैतन्यवि
षयकाज्ञाननिवृत्तिर्नसंभवतितयोःसमानविषय
कत्वाभावात् तर्हिघटज्ञानेनसहाज्ञानस्यसमानविष
यकत्वसंपत्तयेऽज्ञानमपिघटादिजडमात्रविषयमे
वास्त्वित्याहपूर्ववादी जडइति जडस्यजडत्वादेवप्रमा
णानवतारदशायामप्रकाशोपपत्त्याजडस्याप्रका
शार्थीमावरणाकल्पनायोगादित्यर्थः कृत्यफलेनथा
चवेदांतजन्यज्ञानवत् घटादिज्ञानस्यापिब्रह्मचैतन्य
विषयकत्वावश्यंभावेनमूलाज्ञानसमानविषयक
त्वात्तेनापितन्निवृत्तिप्रसंगइतिस्थिते तत्रसिद्धांती
शंकतेनचेति ॥

वेदांतजन्यसाक्षात्कारेपितदभावात् नहि
तत्राखंडत्वमानंदत्वंवाकश्चिदपिप्रकारः
वेदांतानांसंसर्गागोचरप्रमाजनकत्वलक्ष
णाखंडार्थत्वहानापत्तेः नचवेदांतजन्यज्ञा
नादेवतन्निवृत्तिनियमइतिवाच्यं कृत्स्ना

ज्ञाननिवर्त्तकत्वप्रयोजकरूपस्याज्ञानांतरे
ऽपिसद्भावेन तथात्वानियतत्वमशक्यत्वात् नचघ
टाद्याकारहत्तिविषयस्यावच्छिन्नचैतन्यस्य
कल्पितत्वेन यन्मूलाज्ञानादिविषयभूतस्य
मनवच्छिन्नचैतन्यं तद्धि विषयत्वाभावादुदा
दिहत्तीनां निवर्त्यत्वाभिमताज्ञानसमानवि
षयत्वलक्षणांऽऽक्रमप्रयोजकमेवनास्तीति
वाच्यं तत्रावच्छेदकांशस्यकल्पितत्वेप्यव
च्छेद्यांशस्याकल्पितमूलाज्ञानविषयचैत
न्यरूपत्वात् तस्यकल्पितत्वे घटवज्जडत॰
याऽवस्थाज्ञानेप्रत्यपि विषयत्वायोगेनाव
स्थाज्ञानविषयाकल्पितचैतन्यविषयत्व
स्यवक्तव्यतया तन्निवर्त्तकघटादिज्ञानस्या
पि तद्विषयत्वावश्यंभावेननस्याहेतितनो
मूलाज्ञाननिहत्तिप्रसंगस्यापरिहारात् ॥

नर्हि वेदांतजन्यज्ञानमपि ब्रह्माज्ञाननिवर्त्तकं नस्यादिति
पूर्ववादी दूषयति वेदांतजन्येति अखंडत्वमनवच्छिन्न
त्ववेदांतजन्यज्ञानस्याखंडत्वादिधर्मवैशिष्ट्यावगाहि
त्वोपगमेवाधकमाह वेदांतानामिति मूलाज्ञाननिवर्त्त
कत्वात्तस्य वेदांतजन्यत्वमपि विशेषणं विवक्षितमतो

घटादिज्ञानेनातिप्रसंगइत्याशयवतीमाशंकामनूद्य
दूषयति पूर्ववादी नचवेदांतेत्यादिना वेदांतजन्यज्ञा
नत्वेनतस्यमूलाज्ञाननिवर्तकत्वप्रयोजकरूपस्यमूला
ज्ञानसमानविषयकत्वसत्तानिश्चयरूपत्वाप्रतिबद्ध
त्वलक्षणस्यनिदिध्यासनपरिपाककालेघटादिज
न्यघटादिज्ञानेपिसत्त्वेसतिवेदांतजन्यज्ञानादेवमूला
ज्ञाननिवृत्तिः नतुघटादिज्ञानादितिनियंतुमशक्यत्वा
त् वेदांतजन्यत्वस्यापिसत्तानिश्चयरूपत्वादेरिवप्र
योजकविशेषणत्वेगौरवान्मानाभावाच्चेतिभावः न
हिवेदांतजन्यज्ञानेत्वेनंयत्प्रयोजकंतदेवघटादिज्ञा
नेनास्तीत्याशंकते नचघटाद्याकारेति अवच्छिन्नत्वंकल्पि
तत्वेहेतुः अनवच्छिन्नत्वंसत्यत्वेहेतुः घटादिवृत्तीनां
कल्पितचैतन्यविषयकत्वेनसत्यब्रह्मविषयकत्वाभा
वादित्यर्थः घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यंकल्पितमित्यत्रचै
तन्यांशस्याकल्पितत्वंकल्पितत्वंवाविवक्षितंनाद्यइ
त्याह नचेति अवच्छिन्नचैतन्यइत्यर्थः अवच्छेद्यचैत
न्यांशस्यघटादिवृत्तिविषयस्याकल्पितत्वेनमूलाज्ञान
विषयब्रह्मचैतन्यतद्रूपत्वादित्यर्थः तथाचघटाद्यव
च्छिन्नचैतन्यगोचरवृत्तेरपिनिवर्त्यत्वाभिमतमूलाज्ञा
नसमानविषयकत्वरूपंवेदांतजन्यज्ञानेत्वेनंप्रयो
जकमस्तीतिभावः द्वितीयकल्पेपिघटादिवृत्तौत्वेम
प्रयोजकमस्तीतिदर्शयन् तंकल्पंदूषयति तस्यक
ल्पितत्वइति अवच्छेद्यचैतन्यांशस्येत्यर्थः वक्तव्यतये
तिअवच्छेद्यचैतन्यांशस्यकल्पितत्वपक्षेतस्यजडत्वाप

३
सि॰ ले॰
टी॰
५५

59

त्याज्जडस्य तस्याज्ञानविषयत्वासंभवादवस्थाज्ञानेप्रति
मूलाज्ञानविषयब्रह्मचैतन्यमेव विषय इति वक्तव्यं
निर्विषयाज्ञानासंभवात् तथा च ब्रह्मचैतन्यविषयका
वस्थाज्ञाननिवर्तकत्वाय घटादिवृत्तीनामपि मूलाज्ञा
नविषयब्रह्मचैतन्यविषयकत्वमपरिहार्यं घटादिवृ
त्तीनां सत्यब्रह्मविषयकत्वाभावे अवस्थाज्ञानेन सहस
मानविषयकत्वाभावात्तासामवस्थाज्ञाननिवर्तकत्वं न
स्यादित्यर्थः तन्निवर्तकेति अवस्थाज्ञानेन तच्छब्दार्थः तद्वि
षयत्वेति मूलाज्ञानविषयब्रह्मचैतन्यं तच्छब्दार्थः तत्प
क्षेऽपीति अवच्छेदांशस्य कल्पितत्वमिति द्वितीयकल्पेऽपी
त्यर्थः तत इति घटादिज्ञानादित्यर्थः अपरिहार्यादिति
घटादिज्ञानस्यापि वेदान्तजन्यज्ञानस्येव मूलाज्ञानसमा
नविषयकत्वादिति भावः ॥

अत्राहुराचार्याः न चैतन्यं च वृत्त्यादिजन्यवृ
त्तिविषयः न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न च
क्षुषा पश्यति कश्चिदेनं पराञ्चि खानि व्यतृ
णत् स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्म
न्नित्यादिश्रुत्या तस्य परमाण्वादिवद्वृत्त्य
विषयत्वोपदेशादौपनिषदमिति विशेष
णाच्च न चमैवं प्रत्ययवेद्यत्वाद्ब्रह्मरूपेणाव
स्थितत्वादित्यादिवार्तिकविरोधः तस्य घटाद्या
कारवृत्त्युदये तस्यावरणाभिभवात् स्वप्रभे

सद्रूपं ब्रह्म घटः सन्निति च घटवत्स्वव्यवहार्यं
भवतीत्यौपचारिकघटादिवृत्तिवेद्यत्वपर
त्वात् आवरणाभिभावकत्वं च घटादिज्ञान
स्य घटादिविषयत्वादेवोपपन्नं घटादेरप्य
ज्ञानविषयत्वात् घटं न जानामीति घटज्ञानेन
घटाज्ञानेन ह्यभिभवस्याज्ञानांशे घटादिवि
षयत्वानुभवात् न च तत्रावरणकृत्याभावा
दज्ञानांगीकारेण प्रयुक्तः न ह्यावरकस्य तदव
च्छिन्नचैतन्यस्यावरणादेव तदप्रकाशोप
पत्तेरिति वाच्यं ॥

अत्राहुरिति घटादिज्ञानमपि मूलाज्ञाननिवर्तकं स्या
च्चैतन्यविषयकत्वाद्वेदांतजन्यज्ञानवदिति चोद्ये हेत्व
सिद्धिमाहुरित्यर्थः अस्यात्मनो रूपं संदृशे संदृशश्च
क्षुषो योग्यत्वेन न तिष्ठति रूपादिहीनत्वात् अतो न क
श्चिदेनमात्मानं चक्षुषा पश्यति पराञ्चि पराग्विषयाणि
खानीन्द्रियाणि व्यतृणत् हिंसितवान् ईश्वरः जडार्थ
विषयत्वेनैव करणानि सृष्टवानिति यावत् तस्मात्
तथासृष्टत्वात् पराङ् पराञ्चं सर्वलोक इन्द्रियैरुपलभते
नत्वन्तरात्मानं चैतन्यस्वभावमित्यर्थः न चक्षुषा दृश्य
त इत्यादिश्रुतिरादिपदार्थः न ह्येति चैतन्यस्येत्यर्थः न
तुपदीन्द्रियायोग्यत्वोपदेशाद्रूपनिषेधकगम्यत्वश्रव

३
सि· ले·
टी·
८·
60

णत्तु चैतन्यं घटादिवृत्तिविषयो न भवतीत्युपेयमेतर्हि
वार्तिकविरोध इति शङ्कते न च सर्वेति यद्यद्वस्तु प्रतीय
ते तत्सर्वं सदित्येव प्रतीयते तथा चानुभवबलात्स्वरू
पं ब्रह्म सर्वप्रत्ययवेद्यं तथा च व्यवस्थितमित्यर्थः चैतन्य
स्य सर्वप्रत्ययवेद्यत्वं मोऽन्यमेव वार्तिककाराणामभिम
तेन तु घटादिवस्तुखण्डदाद्यत्तवृत्तिविरोधात् तथा च न
वार्तिकविरोध इति समाधत्ते तस्येति वार्तिकवचनस्ये
त्यर्थः यथा घटस्य घटगोचरवृत्त्यधीनव्यवहारविषय
त्वं तथा घटाद्यधिष्ठानसद्रूपब्रह्मणोऽपि घटादिवृत्त्यधी
नव्यवहारविषयत्वमस्तीत्यनेन रूपेण सद्रूपं ब्रह्म घटा
दिप्रत्ययवेद्यमिति वार्तिककारैरुच्यत इत्यर्थः न चैवं
परोक्षवृत्तिविषयेष्वावरणानभिभवाङ्करातिस्त्वन
संभवतीति वाच्यं वार्तिके प्रत्ययपदस्यावरणाभिभाव
कवृत्तिपरत्वोपपत्तेरिति भावः ननु घटादिवृत्तेर्घटा
द्यवच्छिन्नचैतन्यविषयकत्वाभावे चैतन्यावरकाज्ञा
नाभिभावकत्वं न संभवति ज्ञानाज्ञानयोः समानवि
षयकत्वाभावादित्यत आह आवरणाभिभावकत्वं चेति
जडस्याप्यज्ञानविषयत्वमनुभवबलात्स्वीकार्यमित्याह
घटादेरपीति अवस्थापदं मूलाज्ञानव्यवच्छेदाय तस्य
ब्रह्म न जानामीति ब्रह्ममात्रविषयकत्वानुभवात् न
जडविषयत्वमिति भावः न च तत्रेति जडवस्तुनीत्यर्थः
न प्रकाशत इति ज्ञानाश्रयत्वे जडे न युक्तं तदावरणाभावा
त् तदभावस्य फलाभावादित्यर्थः घटं न जानामीत्यनु
भवस्तु घटतदधिष्ठानचैतन्ययोस्तादात्म्याच्चैतन्यवि

विषयकत्वेनाप्युपपद्यत इति भावः ननु जडस्यावरणा
भावे कथं तदप्रकाशः संभवति न च तत्प्रकाशकचै
तन्यसंसर्गाभावादेवाप्रकाशो न त्वावरणबलादिति
वाच्यं जडस्य स्वप्रकाशचैतन्येऽध्यस्ततया तस्य सदा
वभासकचैतन्यसंसर्गसत्वादतो जडस्याप्रकाश एव
जडावरणफलमित्यत आह तज्ज्ञापकस्येति अत्र तच्छ
ब्दत्रयं जडपरं ॥

उक्तभंग्या जडस्य साक्षादज्ञानविषयत्वा
निर्देशेऽपि जडावच्छिन्नचैतन्यप्रकाशस्याज्ञा
नेनावरणं ततो नित्यचैतन्यप्रकाशसंसर्गे
ऽपि जडस्य नास्ति न प्रकाशत इत्यादिव्यवहा
रयोरुपपत्तिरिति परंपरयाऽज्ञानविषयत्वा
भ्युपगमात् साक्षात्परंपरया वा यदज्ञाना
वरणीयं तद्धि विषयस्यैवाज्ञानस्य तदज्ञानाति
वर्तकत्वप्रयोजकशरीरे निवेशात् नचै
वं घटादीनामुक्तरीत्या मूलाज्ञानविषय
त्वमपि स्यादिति घटादिसाक्षात्कारादेव मू
लाज्ञाननिवृत्त्यापातः फलबलात् तदज्ञान
कार्यातिरिक्ततद्विषयविषयकत्वस्यैव त
न्निवर्तकत्वेनैवत्वात् ॥

उक्तभंग्येति तत्रावरणकृत्याभावादज्ञानांगीकारेण

३
सि॰ ले॰
टी॰
८१

61

पुक्त इति वाक्येन जडे साक्षाज्ज्ञानाश्रयत्वस्य साक्षादज्ञा
नविषयत्वस्य च प्रतिषेधेपीत्यर्थः ननु तद्वाक्यस्य ज
डे साक्षादज्ञानविषयत्वप्रतिषेधपरत्वं किमिति कल्प
ते साक्षात्पदं परम्परयाज्ञानविषयत्वमात्रप्रतिषे
धपरत्वसंभवादित्याशंक्य तथा सति तद्भासकस्य त
दवच्छिन्नचैतन्यस्यावरणादेव तदप्रकाशोपपत्तेरि
त्युक्तस्य वाक्येन जडेपि परंपरयाज्ञानविषयत्वाभ्युपग
मविरोधप्रसंगादित्याशयेनाह जडावच्छिन्नेत्यादिना
शंकाग्रन्थे तदप्रकाशोपपत्तेरित्यनेनांशेन जडेऽस्फुरि
प्रकाशनेपि यं चेत्येवमात्मकव्यवहारायोग्यत्वलक्ष
णमावरणमभ्युपगतं चैतन्यस्यावरणादेवेत्यनेनांशे
न जडावरणस्य कारणत्वेन चैतन्यावरणमभ्युपगत
मिति प्रतिपादयति प्रज्ञानेनेति तन्न इति चैतन्याव र
णादित्यर्थः चैतन्यस्य स्वप्रकाशतया तस्य यथा सदा
प्रसक्तप्रकाशत्वमावरणकल्पकमस्ति तथा जडस्या
पि सदा चैतन्यप्रकाशसंसृष्टतया सदा प्रसक्तप्रका
शत्वमावरणकल्पकं तत्स्यामिति सूचयति नित्यचै
तन्यप्रकाशसंसर्गेपीति इति शब्दः प्रकारवचनः न
नूक्तरीत्यावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठमवस्थाज्ञानं जडतद
वच्छिन्नचैतन्ययोरुभयोरप्यावारकमिति लभ्यते त
थाच घटादिज्ञानस्य जडमात्रविषयकत्वस्वीकारेण
तस्याज्ञानेन सह सर्वांशे समानविषयकत्वाभावाद
ज्ञाननिवर्तकत्वं न स्यादित्यत आह साक्षादिति ज्ञान
स्याज्ञानसमानविषयकत्वमात्रं विरोधप्रयोजकमा

रीरे प्रविष्टं तत्र सर्वांशेपि समानविषयकत्वं गौरवादि
तिभावः नचैवमिति ज्ञानाज्ञानयोः सर्वांशे समानवि
षयकत्वानादर इत्यर्थः उक्तरीत्येति अवच्छिन्नचैतन्यस्य स्व
रूपेण सत्यतया ब्रह्मस्वरूपस्यावस्थाज्ञानविषयत्वव
न्मूलाज्ञानविषयत्वमप्यस्ति तथा चावस्थाज्ञानकृ
तचैतन्यावरणबलाज्जडस्यापि परंपरयावस्थाज्ञानवि
षयत्वमित्युक्तरीत्या मूलाज्ञानकृतचैतन्यावरणबला
त् मूलाज्ञानविषयत्वमपि जडस्य घटादेरपरिहार्यं
स्यादित्यर्थः ननः किं तत्राह घटादीति यथावस्थाप
रं ज्ञानं प्रतिपरया विषयभूतजडसाक्षात्कारादेवावच्छि
न्नचैतन्यनिष्ठावस्थाज्ञानस्य निवृत्तिस्तथा मूलाज्ञान
प्रत्यपि परंपरया विषयभूतजडसाक्षात्कारादेव मूला
ज्ञानस्यापि निवृत्त्यापात इत्यर्थः मूलाज्ञाननिवृत्त्यापा
तो न चेत्यत्र हेतुमाह फलबलादित्यादिना घटादिसाक्षा
त्कारे सत्यपि मूलाज्ञानानुवृत्तिरूपफलबलादित्यर्थः
मूलाज्ञानतत्कार्यातिरिक्तो यो मूलाज्ञानविषयश्चिन्मा
त्रं तद्विषयकत्वस्यैव ज्ञाने मूलाज्ञाननिवर्तकत्वेन त
त्वकल्पनात् घटादिसाक्षात्कारे च तदभावान्न मूला
ज्ञाननिवर्तकत्वापात इत्यर्थः ॥

अथवा मूलाज्ञानस्यैव जडं न विषयः अवस्था
ज्ञानानामवच्छिन्नचैतन्याश्रितानां तत्तज्जड
मेवविषयः अन्यथा बाह्यप्रवृत्त्या चेदन्तस्वे
डे चैतन्याभिव्यक्तौ तत्संसर्गिणो घटस्यापरो

स्यापत्तेः न च नभिव्यक्तौ चैतन्ये तद्रूपयोरप्यप्र
काशापत्तेः न च वाच्यं बहुत्वाच्चैतन्ये तद्रूपाव
च्छिन्नचैतन्ययोरभिव्यक्त्यानयोः प्रकाशः गंधा
कारत्वस्य भावेन गंधावच्छिन्नचैतन्यस्यानभि
व्यक्त्या तस्यानभिव्यक्त्या तस्याप्रकाशश्चेति
वाच्यं चैतन्यस्याद्विगुणीकृतत्वस्वभावेनैक
द्रव्यगुणानां स्वाश्रये सर्वत्र व्याप्यवृत्तिमाना
नोऽप्यस्य कस्य कुगगनावच्छेदकत्वस्यैव चैत
न्यावच्छेदकत्वस्याप्यसंभवात्तेषां स्वाश्रयद्र
व्यावच्छिन्नचैतन्यमेनैव श्रक्रीदंशणावच्छिन्न
चैतन्येन शुक्तिरजतवत्प्रकाशपत्या तस्या
भिव्यक्तौ गंधस्यापि प्रकाशस्यानभिव्यक्तौ
तद्रूपादेरप्यप्रकाशस्याचापत्तेः न च गंधाका
रत्वस्य परकूपवच्चैतन्ये पंथः प्रकाशनरति
नियमः ॥

जडमात्रगोचरत्वस्य कथमवच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञान
निवृत्तिर्भिन्नविषयत्वादिति शंकायामवस्याज्ञानमव
च्छिन्नचैतन्यावरणद्वारा जडमप्यावृणोति अतो जडमात्र
गोचरस्यापि वृत्त्याऽवस्याज्ञाननिवृत्तिः संभवतीति प्र
तिपादितमिदानीं तस्यामेव शंकायां प्रकारांतरेण स
माधानं दर्शयति अथवेति अथवाऽवस्याज्ञानानां
तज्जडमेव विषय इति संबंधः चरमज्ञानानामीत्यादि सर्वो

स्वानुभवादेवेतिभावः तर्ह्यवस्थाज्ञानानामाश्रयोपि
ततज्जडमेवस्यात्तथाचापसिद्धान्त इत्यत आह अवच्छि
न्नचैतन्याश्रितानामिति ननुजडस्याज्ञानविषयत्वोप
गमेजडमज्ञानस्यविषयोनभवतीतिसिद्धान्तस्यकाग
तिरित्यतआह मूलाज्ञानस्यैवेति जडस्याज्ञानाविषय
त्वसिद्धान्तोमूलाज्ञानमात्रविषयइतिभावः अन्यथे
ति जडस्यानावृतत्वेइत्यर्थः चंदनखंडगोचरचाक्षुष
वृत्त्यातदवच्छिन्नचैतन्यमभिव्यज्यतेनवा आद्येदोषमा
ह तत्संसर्गिणइति चंदननिष्ठगंधस्यापिचंदनस्येवा
परोक्षत्वापत्तिरभिव्यक्तचैतन्यसंसर्गित्वस्योभयत्राविशे
षात् जडस्यावृतत्वपक्षेतुनायंदोषः चाक्षुषवृत्त्यागंधा
वरणानिवृत्तेरित्यर्थः द्वितीयेदोषमाह तदनभिव्यक्ता
इति अप्रकाशापत्तेरिति चंदनगोचरचाक्षुषवृत्तिकाले
चंदनतद्रूपप्रकाशाभावोनिष्ट इतिभावः चंदनखंडन
घटपटादिद्रव्याणामिवैकद्रव्यवृत्तिगुणानामपिचैत
न्यावच्छेदकत्वमस्तीत्यभिप्रायाशंकते नचेति एकत्र
द्रव्येरूपरसगंधादिभेदेनचैतन्यभेदोनास्तिमानाभावा
दित्याह चैतन्यस्येति चैतन्यस्यनिरवयवतयाद्रव्येद्र
व्यावच्छेदेनैकागुणावच्छेदेनापरावृत्तिर्नसंभवतीत्य
र्थः यद्येकद्रव्येप्रदेशभेदेनगंधादयःस्युःतदातत्रद्रव्ये
गंधादिभेदेनचैतन्यभेदशंकापिस्यात् नत्वेतदस्तिगं
धादीनांव्याप्यवृत्तित्वानुभवादित्याशयेनाह व्याप्येति
यथाघटादिद्रव्याणांगगनभेदकत्वमस्तितथागंधादी
नांगगनभेदकत्वंनास्तिगंधादिभेदेनगगनभेदानव

१
सि·ले·
टी·
८४

64

भवादितिभावः गंधादिभेदेन चैतन्यभेदाभावे सिद्धे चं
दनचैतन्याभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिकृतो पूर्वोक्तदोषो दुष्प
रिहरावित्याह तेषामिति शुक्तीति यथा शुक्तीदमंशा
वच्छिन्नचैतन्ये रजतस्याध्यासात् रजतं शुक्तीदमंशचै
तन्ये एवावभासयन् तदिदमंशावच्छिन्नचैतन्यापेक्षयाऽ
प्यगम्भूतेन तस्यावच्छिन्नचैतन्येनावभास्यं तथा द्रव्याव
च्छिन्नचैतन्ये कल्पितान् रूपादयोपि द्रव्यावच्छिन्नचैतन्ये
नैव प्रकाश्या इत्यर्थः ननु चंदनगंधस्याभिव्यक्तचैत
न्यप्रकाशसंसृष्टस्यापि गंधगोचरवृत्त्यभावादेवाप
रोक्ष्याभाव इति शंकामनूद्य निराकरोति नचगंधाकारे
ति ॥

प्रकाशसंसर्गस्यैव प्रकाशमानशब्दार्थ
त्वेनास्मत्यामपि तदाकारवृत्त्यावनाहूनप्र
काशसंसर्गैः प्रकाशमानत्वकल्पनस्यावि
रुद्धत्वात् अभिव्यक्तस्य चंदनगंधोपादानचैत
न्यस्य गंधासंसर्गेऽपि संभवात् तस्माद्यथा
चैत्रस्य घटवर्त्तिनं प्रत्यावरकस्यैवाज्ञान
स्य निवृत्तिरिति तस्यैव विषयप्रकाशो ना
न्यस्य तथाननहि विषयाकारवृत्त्याननतदवर
काज्ञानस्यैव निवृत्तेन विषयांतरस्यापरो
क्षमनाहतार्थस्यैव संविदभेदापरोक्षमि
त्यपगमादिति प्रमातृभेदेनैव विषयभे

देनाप्येकत्रचैतन्यैवस्याज्ञानभेदस्यवक्त
व्यतयावस्याज्ञानानांतनजडविषयकत्व
मितिचरादिहनीनांनावस्याज्ञाननिवर्त
कत्वेकाविद्वत्पपत्तिर्वामूलाज्ञानानि
वर्तकत्वापत्तिः ॥
नियमोनचेत्यत्रहेतुमाह प्रकाशसंसर्गस्यैवेति ननु
हस्तुपहितानाहतप्रकाशसंसर्गस्यप्रकाशमानघटा
र्थत्वेसत्वादिगोचरहत्यनुयद्गिनसादिप्रकाशसंयस
र्गिणिसत्वादौप्रकाशमानघटाद्यर्थत्वाभावप्रसंगादि
त्यर्थः गंधस्याभिव्यक्तचैतन्यसंसर्गएवनास्तीत्याशंक्या
ह अभिव्यक्तस्यचेतिचकारस्यासंभवादित्यनेनसंबंधः
उपादानपदमपिष्टानपरं असंभवादिति तथाचजड
स्यानावृतत्वपक्षेचैवेदनचैतन्याभिव्यक्तिदशायांगंध
स्याप्यपरोक्षापत्तिरपरिहार्येतिभावः जडस्यावृतत्व
पक्षेतुनोक्तदोषप्रसक्तिरित्याह तस्मादिति जडेआ
वरणस्यसिद्धत्वादित्यर्थः ननुजडस्यावृतत्वपक्षेपि
वेदनगोचरत्वादृघटस्यैवगंधावरणस्यापिनिवृत्तिः
स्यात् गुणगुणिनोस्तादात्म्यात् तथाचवेदनापरोक्ष
दशायांतद्गंधापरोक्षदोषोऽआपितत्स्यइतिशंकांदृष्टा
न्तेनपरिहरति यथेति नान्यप्रत्यावरकाज्ञानस्यापिनि
वृत्तिरित्येवकारार्थः तस्यैवेति चैत्रस्यैवघटप्रकाशो
नान्यस्यमैत्रादेरित्यर्थः तथेति गुणगुणिनोस्तादात्म्ये
पिभेदस्यापिसत्वात् नवेदनगोचरत्वस्यगंधादेरपरो

इ
सि॰ ले॰
टी॰
८५

65

स्यप्रसक्तिरित्यर्थः ननु वेदनसंविदभिन्नस्य गंयस्याह
तस्यापि कथं नापरोक्ष्यमित्याशंक्यानाह तत्स्वभावादावेव
संविदभेदस्यापरोक्ष्यप्रयोजकत्वदर्शनान्नैवमित्याह
अनाहतार्थस्यैवेति नन्वेकत्र वेदनावच्छिन्नचैतन्ये अव
स्थाज्ञानस्य चैत्रं प्रति वेदनावरकस्यैकत्वात्तस्य च वेदन
गोचरत्वान्निहतत्वाद्वेदनवृत्तिकाले गंयस्यावरण
मयुक्तमित्याशंकां निराकरोति इति प्रमातृभेदेनेवे
ति यथा प्रमातृविषये चैत्रमैत्रादिभेदेनाज्ञानमनेक
मस्ति तथा एकत्रापि वेदनावच्छिन्नचैतन्ये गंयादिवि
षयभेदेनाप्यज्ञानमनेकमस्तीति वक्तव्यं वेदनापरो
क्षदशायां गंयापरोक्षादर्शनादेवेत्ययं हेतुः प्रकृत
परामर्शिनेति पदेन समर्थ्यते तथा च वेदनापरोक्ष
काले गंयादेरावरणसंभवान्नोक्तदोष इति भावः ज
डविषयकत्वमितीति जडविषयकत्वादित्यर्थः नका
चिदनुपपत्तिरिति घटादिवृत्तीनां चैतन्याविषयकत्वा
भावेऽज्ञानाज्ञानयोः समानविषयकत्वरूपं विरोधप्रयो
जकं न भवति नासौ जडमात्रगोचरत्वादज्ञानस्य चैत
न्यमात्रविषयकत्वादिति पूर्वोक्तानुपपत्तिर्नास्ति अव
स्थाज्ञानस्यापि जडमात्रविषयकत्वाभ्युपगमात् तथा
जडस्यावरणाभ्युपगमेऽपि सिद्धान्तापत्तिरूपानुपपत्तिर
पि नास्ति जडावरणानभ्युपगमस्य मूलाज्ञानविषय
त्वात् तथा च न तज्जडावरकाज्ञाननानात्वाभ्युपगमेन त
देकत्वसिद्धान्तविरोधरूपानुपपत्तिरपि नास्ति तदेकत्वा
भ्युपगमस्यापि मूलाज्ञानविषयत्वात् जडावरकाज्ञाना

नां बाधस्यानुपपत्त्यादित्यादिकमभिप्रेत्य न काविदनुप
पत्तिरित्युक्तं परमप्रकृतमाह न चेति घटादिवृत्तीना
मपि मूलाज्ञाननिवर्तकत्वापत्तिरिति यत्सर्ववादिन
श्चोद्यमादौ प्रकृतं तत्त्वात्स्येव घटादिवृत्तीनां मूलाज्ञान
विषयचैतन्यविषयकत्वानभ्युपगमादित्यर्थः ॥

न चैवमपि जीवविषयायामहमाकारवृत्ते
र्मूलाज्ञाननिवर्तकत्वापत्तिः तस्याः स्वयं
प्रकाशमानचित्संवलिताऽचिदंशमात्रवि
षयत्वात् सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञायामपि स्व
यंप्रकाशचैतन्येऽन्तःकरणवैशिष्ट्येन सह पू
र्वापरकालवैशिष्ट्यमात्रविषयत्वेन चैतन्य
विषयत्वाभावादिति केचित्तु घटादिवृत्तीनां
तत्तदवच्छिन्नचैतन्यविषयत्वमभ्युपगम्यस
र्वमानप्रसक्तौ च सर्वमानफलाश्रयात् श्रो
तव्य इति वचः प्राह वेदान्तावकृतस्येति वा
र्त्तिकोक्तेः श्रोतव्यवाक्यार्थवेदान्तनियमवि
ध्यनुसारेण वेदान्तजन्यमेव नियमादृष्टस
हितं ब्रह्मज्ञानमप्रतिबद्धं ब्रह्मज्ञाननिवर्त
कमिति न घटादिज्ञानानां तन्निवृत्तिप्रसंग इत्या
हुः सत्येवं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यजीवब्र

३
शि॰ स्ते॰
टी॰
६६

66

स्वाभेदगोचरमेवज्ञानमस्वाज्ञाननिवर्तकं
मस्वाज्ञानस्यतदभेदगोचरत्वादिति नचैतस्य
स्वरूपमात्रगोचराहरादिज्ञानान्निवृत्तिप्रसं
गः ॥

नचैवमपीति घटादिहंतीनांचैतन्यविषयकत्वाभावेप्यह
मर्थरूपजीवस्यविदचित्संवलितरूपतयाप्यहंहंतेःचैत
न्यविषयकत्वावश्यंभावादित्यर्थः नस्याइति स्वप्रकाश
तयास्वयमेवप्रकाशमानायांचितिसंवलितः चितादा
त्म्येनाध्यस्तोयोयमचिदंशः तस्मात्रविषयकत्वादहमा
कारहंतेनैचैतन्यविषयकत्वमौपनिषदत्वश्रुतिविरो
धादेवेत्यर्थः ननुयोहंस्वमेद्राक्षमस्मनुभूवं सोहंजा
गरेनेस्मरामीत्यादिप्रत्यभिज्ञायाश्चैतन्यविषयकत्वमा
वश्यकमन्यथातयाचिदात्मनःस्थायित्वसंधानव्याति
रिक्तत्वंच नसिध्येदित्यतआह सोहमिति प्रत्यभिज्ञापि
स्वयमेवप्रकाशमानेचैतन्येअहमित्यंतःकरणतादा
त्म्यमिवततादिवैशिष्ट्यमपिविषयीकरोति नतुस्वप्र
काशंचैतन्य मस्मिन्मतेचिदात्मनःस्थायित्वादेःश्रुतिब
लादेवसिद्धेःनप्रत्यभिज्ञायाइतिबोध्यं घटादिहंतीनाम
पिचैतन्यविषयकत्वाविशेषाद्वेदांतजन्यज्ञानवत्स्वा
ज्ञाननिवर्तकत्वापत्तिरिति चोद्येहंतोरेवासत्वान्नतोक्ता
तिप्रसंगइति समाधानमुक्तमिदानींतासांचैतन्यविष
यकत्वाभ्युपगमेपिनोक्तातिप्रसंगइत्याह केचिदिति
अभ्युपगम्येति नचैवमभ्युपगमेचैतन्यस्यचघटादिविष
यत्वनिषेधश्रुतीनांबाधःस्यादितिवाच्यं तासामनिरूपाधिक

चैतन्यविषयत्वाभ्युपगमेनावच्छिन्नचैतन्यस्य वस्तुतोदि
ह्यतिविषयत्वेन हि दोषाभावादिति भावः अत एव ब्रह्म
चैतन्यस्य सर्वप्रत्ययवेद्यत्वप्रतिपादकं पूर्वोदाहृतवार्ति
कवचनमपि संगच्छते अज्ञातज्ञापकत्वं हि शास्त्राणां अ
ज्ञातं च वस्तु चैतन्यमेव तस्यैव स्वप्रकाशतया सदा प्रसक्त
प्रकाशस्याज्ञानविषयत्वकल्पनौचित्यात् अवभासक
चैतन्यस्यावरणे सति जडानवभाससंभवेन तस्य पृथगा
वरणकल्पनायोगाद् ज्ञानस्य चैतन्याश्रितत्वनियमेन
तस्य तमस्स्वस्याश्रयादन्यत्रावरणहेतुत्वानुपपत्तेश्च
तथा च प्रत्यक्षादीनामपि शास्त्राणां सिद्धये घटाद्यवच्छिन्न
चैतन्यविषयकत्वमेव स्वीकर्तव्यं न तु जडमात्रविषयक
त्वमेवं सर्वेषामेव मानानां फलशाली चैतन्यविषयक
त्वात् अतस्तत्त्वसाधने ब्रह्मदर्शने सर्वेषां मानानां कारणत्व
प्रसक्तौ वेदान्तानामेवावसेयेत्येवं यानियमेनेत्थं याश्रोतव्ये
ति वचः वेदान्तानामेव विचारः कर्तव्य इत्यर्थमर्थं प्राह इति वा
र्त्तिकार्थः घटादिवृत्तीनां चैतन्यविषयकत्वेपि वेदान्तज
न्यत्वाभावेन श्रोतव्यादिविधिसिद्धनियमादृष्टसाहित्याभावा
न्न मूलाज्ञाननिवर्तकत्वप्रसंग इति भावः अतएव द्रष्टव्यमिति
नियमादृष्टेन प्रतिबंधकदुरितस्य क्षीणत्वादिति भावः
तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं ज्ञानं मोक्षस्य साधनमिति नारदव
चनदर्शनात् तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थयजीवपरमात्मनोः
तादात्म्यविषयं ज्ञानं तदिदं मुक्तिसाधनमिति भगवत्पा
दीयवचनदर्शनाच्च मूलाज्ञानस्य जीवब्रह्माभेदावरक
त्वाच्च जीवब्रह्मणोरैक्यलक्षणतादात्म्यविषयकं यहान

३
सि· ले·
टी·
९७

67

सिद्धमेवमुक्तिसाधनमबोधेनोक्तातिप्रसंगइतिसमाधानां
तरंदर्शयति अन्येत्विति शुक्तीतिवाक्यजन्याभेदज्ञानमेवा
ज्ञाननिवर्तकमितिस्थितेनतदभेदागोचरात्तद्घटादिज्ञाना
न्मूलाज्ञाननिवृत्तिप्रसंगइत्यर्थः ॥

नचाभेदस्यतत्त्वावेदकप्रमाणाबोध्यस्य चैत
न्यातिरेकेद्वैतापत्तेश्चैतन्यमात्रमभेद इति
तद्गोचरघटादिज्ञानमप्यभेदगोचरमिति
वाच्यं नह्यभेदज्ञानमितिविषयतो विशेषं
ब्रूमः किंतु ॥

नचेतिजीवब्रह्माभेदःचैतन्यायेत्तयातिरिक्तइतिवक्तुंन
शक्यतेतथासतिवेदांततात्पर्यगोचरस्याभेदस्यसत्य
त्वावश्यंभावेनचैतन्यस्याद्वितीयत्वहानापत्तेर्वेदांत
तात्पर्यविषयस्याभेदस्यासत्यत्वेवेदांतानांतत्त्वावेद
कत्वलक्षणस्यप्रामाण्यस्यसिद्धांतसंमतस्यभंगाप
त्तेरित्यर्थः अत्रतन्मतेपरमार्थवस्तुपरं नहीति घटा
दिज्ञानेचैतन्यविषयकेपिजीवब्रह्माभेदोनविषयः
महावाक्यार्थज्ञानेतत्तयोरभेदोविषयइत्येवंघटादि
ज्ञानायेत्तयामहावाक्यजन्यज्ञानस्यविषयतोविशे
षंब्रूमः येनोक्तदोषतादवस्थ्यंस्यादित्यर्थः नचेदं
रजतमितिभ्रमेयावानधिष्ठानांशोभासतेतावदपे
क्षयाअधिकशुक्तित्वादिविशेषविषयकस्यशुक्त्यादि
ज्ञानस्यरजतादिभ्रमविरोधित्वंदृष्टंतथाचसन्दृष्टः

स्फुरति चट इत्यादिभ्रमेषु यावदधिष्ठानभूतं चैतन्यं विष
यः तावदपेक्षया ग्रथिकाभेदाविषयकत्वस्य वाक्यजन्य
ज्ञानेऽनभ्युपगमे वाक्योत्थज्ञानस्य भ्रमनिवर्तकत्वमेव न
स्याद्ततो विषयत्वो विशेषोऽभ्युपगंतव्य इति शंकते किंवि
ति भ्रमाधिकविषयाणामेव ज्ञानानां भ्रमनिवर्तकत्वमि
ति नियमो नास्ति भ्रमानधिकविषयाणामपि भ्रमनिवर्त
कत्वदर्शनेन व्यभिचारात् तथा हि वस्तुतो बोधाधारभू
ते गंगातीरे यस्य तटाकतीरत्वभ्रमेण तटाकतीरे बोधः इ
ति भ्रमोऽस्ति तं प्रति गंगायां घोषः इति वाक्यप्रयोगे सति
तस्माद्वाक्यात्तस्य पूरुषस्य गंगातीरे बोधः इति बोधो जाय
ते तेन च बोधेन तस्य गंगातीरे तटाकतीरत्वभ्रमो निवर्त
ते न च तत्र भ्रमविषयगंगातीरांशे भ्रमापेक्षया वाक्यज
न्यबोधे कश्चिद्विशेषविषयोऽदृष्टः न च तत्र वाक्यजन्यज्ञा
नेन तटाकतीरव्यावर्तकस्य गंगातीरत्वरूपविशेषस्य वि
षयत्वदर्शनाद्विशेषविषयकत्वमस्तीति वाच्यं
यत्र तीरत्वमात्रप्रकारकतात्पर्येण गंगायां घोष इति प्र
योगः तथैव तस्य श्रोतुस्तात्पर्यग्रहस्तत्र गंगातीरत्व
प्रकारकबोधाभावेऽपि भ्रमनिवृत्तिदर्शनेन व्यभिचार
योव्यात् तथा येन केनचित्कपालेन तुषोपवापः कर्त
व्य इति भ्रमवंतं पुरुषं प्रति कपालत्वमात्रप्रकारकता
त्पर्येण प्रयुक्तात्तन्मात्रतात्पर्यवतया गृहीतात्पुरोडा
शकपालेन तुषानुपवपतीति वाक्यात्कपालेन तुषो
पवापः कर्तव्य इत्येव तस्य बोधो जायते तेन तत्र कपालांशे
कपालांतरव्यावर्तकविशेषाग्रहणेऽपि पुरोडाशक

३
सि॰ले॰
टी॰
९८

68

पालातिरिक्तकपालेषु तद्धोपधायसाधनत्वभ्रमनिवृत्तिदर्शी
नेतनत्रापिव्यभिचारात् तस्मात्तीरेघोषइतिशाब्दबोधस्य गंगा
तीरत्वरूपविशेषविषयकत्वाभावेपि तद्धेतुपदार्थोपस्थिति
कालेतीरस्यगंगासंबंधित्वेनउपस्थितिमत्वात्तदुपस्थितिम
हिम्नावस्तुतस्त्वगंगातीरविषयकस्यभ्रमानात्मकविषयस्या
पितस्यभ्रमनिवर्तकत्वमितिवक्तव्यं तथाकपालेनतद्धो
पधायःकर्तव्य इतिशाब्दबोधस्यस्वयंकपालान्तरव्यावर्तक
विशेषविषयत्वाभावेपितादृशशाब्दबोधहेतुपदार्थोप
स्थितिकालेकपालस्यपुरोडाशसंबंधित्वेनउपस्थितिमत्वा
तदुपस्थितिमहिम्नातस्यभ्रमानात्मिकविषयस्यापिभ्रम
निवर्तकत्वमितिवक्तव्यं तथाचज्ञानस्यभ्रमविरोधित्वे
सामग्रीविशेषप्रयोज्यत्वप्रयोजकंनतुभ्रमात्मिकवि
षयत्वंव्यभिचारात् ॥

नत्वेपरवाच्यार्थेधर्मिद्वयपरामर्शादिरूपका
रणविशेषाधीनेनस्वरूपसंबंधविशेषेण
चैतन्यविषयत्वमेवतद्भेदज्ञानत्वं यथा
हिविशेषणविशेष्यतत्संबंधगोचरत्वाविशि
ष्येपिविशेषेपिविशिष्टज्ञानस्यविशेषणज्ञा
नादिकारणविशेषाधीनस्वरूपसंबंधवि
शेषेणतद्भिन्नयगोचरत्वमेवमस्मद्गालव
नव्याहतंविशिष्टज्ञानत्वंयथावाख्यातव
विरुद्धप्रकारकत्वानितासार्थव्याहतेनसंश

यत्वं विषयत्वं विषयतो विशेषानिरूपणा
त् तथा घटादावपि सोयं घट इत्यादिज्ञान
स्य स्वरूपमेवं धविशेषेण घटादिविषयत्व
मेव लब्धं घटशब्दादिजन्यज्ञानव्यावृत्तं तद
भेदज्ञानत्वमतिरिक्ताभेदानिरूपणात् ॥

किंच महावाक्यजन्यज्ञानस्य संसारमूलभ्रमविरोधि
त्वं श्रुतिस्मृतिविद्वदनुभवैः सिद्धं महावाक्यानां चचैत
न्यस्वरूपमात्रबोधकत्वं द्वितीयपरिच्छेदे युक्तिसाध
नं महावाक्यजन्यज्ञानं प्रति चैतन्यमात्ररूपविषय
तियामकत्वमुदाहरणेनास्माभिः साधितं प्रपंचितं
च निबंधनेषु तन्न तथा च शुक्तिरजतादिस्थले भ्रमा
धिकविषयकशुक्तिज्ञानादौ भ्रमविरोधिनि भ्रमाधि
कविषयत्वस्येव दोषाभावादिघटितसामग्रीविशे
षाधीनत्वस्यापि दृष्टत्वेनाखंडार्थकवेदांतानुसारे
ण पूर्वोदाहृतव्यभिचारस्यानुरोधेन च ज्ञानस्य भ्र
मविरोधित्वे सामग्रीविशेषाधीनत्वमेवानुगतं प्र
योजकं कल्पयितुं युक्तं न तु भ्रमाधिकविषयत्वमित्य
भिप्रेत्य महावाक्यार्थज्ञानस्य भ्रमानधिकविषयस्या
पि भ्रमनिवर्तकत्वं संभवतीति समाधत्ते तत्वमिति
तत्त्वंपदयोर्वाच्यार्थभूतौ जीवेश्वरावेव धर्मिद्वयेन
स्य तत्त्वंपदाभ्यां प्रथममेव शाब्दस्मृतिरूपः परामर्शो
त्तदनंतरं तत्त्वंपदसमानाधिकरण्यबलात् जीव

१
सि· ले·
टी·
८५

69

र्थस्याभिन्नत्वे इति तयोर्विशेषणविशेष्यभावेनावगतिः त
दनंतरं च विशिष्टयोरैक्यं न संभवतीति विरोधप्रतीतिः
तदनंतरं च तत्त्वंपदाभ्यां वाच्यार्थैकरूपविशिष्टान्तर्गतयोर्वि
शेष्ययोरेव तत्पदार्थयोरभेदयोग्ययोर्लक्षणया प्रतीतिस्तत
श्च विशेष्यद्वयाभेदगोचरशाब्दबोध इति क्रममभिप्रेत्य
आदिपदं वाक्यजन्यज्ञानस्य स्वविषयचैतन्येन सह यः
स्वरूपसंबंधविशेषः सामग्रीविशेषाधीनत्वप्रयुक्तस्ते
न संबंधेन चैतन्यगोचरत्वं घटज्ञानादिव्यावृत्तं तदेव त
स्याभेदज्ञानत्वं न फलादेव तस्य मूलाज्ञानमिथ्याज्ञाना
दिविरोधित्वमित्यर्थः महावाक्यजन्यज्ञानस्य घटादिज्ञा
नापेक्षया चैतन्यांशे विषयतो विशेषाभावेऽपि सामग्री
विशेषादेव घटादिज्ञानापेक्षया अभेदज्ञानत्वरूपवैल
क्षण्यं दृष्टान्तमाह यथा हीति विशिष्टज्ञानस्येति दंडी
पुरुष इति ज्ञानस्येत्यर्थः विशेषणविशेषणविशेष्ययो
रसंसर्गाग्रहरूपादिपदार्थः समूहालंबनेति दंडपुरुष
संयोग इति ज्ञाने इत्यर्थः तदुक्तं चिन्तामणिकृता का
रणकृत इति विशिष्टज्ञानस्य समूहालंबनापेक्षया
विशेषणज्ञानादिरूपकारणकृतो विशेष इति तद
र्थः स्थाणुर्वेति स्थाणुत्वविरुद्धपुरुषत्ववानिति नि
श्चयः संशयसमानविषयकोऽयमाहार्य इति रूपः त
च्चाहृतमित्यर्थः विशेषदर्शनदशायामनाहार्यनि
श्चयासंभवादाहार्यत्वमुक्तं विषयतत्त्व इति विशिष्टज्ञाने
स्थाणुः पुरुषो वेति संशये चेति शेषः न केवलं तत्त्व
मसिवाक्यजन्यज्ञानस्याभेदज्ञानत्वे इयं रीतिः सोऽयं

बरः सोयंदेवदत्त इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्यापि केव
लघटग्राह्यदेवदत्तग्राह्यादिजन्यज्ञानस्याहृताभेदज्ञा
नत्वेपीयंपीतिरस्तु सर्वत्रेत्याह तथा घटादावपीति
प्रतिरिक्तेति केवलघटग्राह्यदेवदत्तग्राह्यादिजन्यज्ञा
नविषयघटस्वरूपापेक्षया सोयमित्यादिवाक्यजा
न्याभेदस्यातिरिक्तत्वमानाभावात्तथा च विषयतो
विशेषाभावात् सोयं घट इत्यादावपि तत्त्वमसीत्यत्रे
व सोयमिति पदद्वयवाच्यार्थरूपधर्मिद्वयपरामर्शी
दिरूपकारणविशेषाधीनस्वरूपसंबंधविशेषेणाव
टादिस्वरूपविषयकत्वमेव घटाद्यभेदज्ञानत्वेनान्य
द्विनिवक्तव्यमिति भावः ॥

प्रभावस्याहृपादीनामपिकरणप्रतियोग्या
दिभिः स्वरूपसंबंधयुक्तानामपिकरणेना
धाराधेयभावरूपस्वरूपसंबंधविशेषः प्र
तियोगिताप्रतियोग्यनुयोगिभावरूप इत्या
दिप्रकारेण स्वरूपसंबंधेऽवांतरविशेषक
ल्पनवत्तद्वतीनां विषयेपि संयोगतादात्म्य
योरतिप्रसक्त्या विषये विषयविषयिभावरू
पस्वरूपसंबंधवतीनां विषयविशेषनिरू
पणासंभवे स्क्ष्मपस्वरूपसंबंधस्यावांत
रविशेषकल्पनेनाभेदज्ञानत्वादिपरस्परवै

३
सि·ले·
टी·
७·

70

लक्षणनिर्वाहाच्च एवं केवलज्ञानस्याभेदा
त्किंचित्सर्वगोचरत्वानभ्युपगमात्त्वे
दान्तिनामखण्डार्थत्वहानिरपीत्याहुः ॥

ननु केवलचक्षुर्घ्राणादिजन्यज्ञानस्यापि विषयेण स्व
रूपसंबंध एव न तथा च कथं स्वरूपसंबंधकृताभेद
ज्ञानत्वादिव्यवस्था न च हानिज्ञानानां विषयैः सह वि
षयविषयीभावप्रयोजकस्वरूपसंबंधानामविशे
षेपि तेषु च विषयतज्ज्ञानस्वरूपात्मकसंबंधेषु साम
ग्रीविशेषाधीनत्वप्रयुक्तं परस्य वैलक्षण्यकल्पनया
व्यवस्थोपपादने कर्तुं शक्यत इति वाच्यं स्वरूपसंबं
धेषु वैलक्षण्यस्य क्वाप्यदृष्टत्वेन न तथा कल्पनानुप
पत्तेरित्यत आह अभावसादृश्यादीनामिति ननु ज्ञाना
नां विषयैः सह विषयविषयीभावः स्वरूपसंबंधकृत
एव न भवति किंतु संयोगादिकृतः तथा च ज्ञानानां तैः स
ह स्वरूपसंबंधानामेवासिद्धत्वात् तेषु वैलक्षण्यात्म
कविशेषकल्पना दूरापास्तेत्यत आह संयोगेति इति
संयोगस्य इति विषयत्वप्रयोजकत्वे चक्षुर्गोलकादे
रपि घटादि इति संयोगित्वेन तद्विषयत्वप्रसंगात् इति
तादात्म्यस्य इति विषयत्वप्रयोजकत्वे इत्यपि ज्ञा
नतयो इति तादात्म्यापन्नस्य घटाद्यवच्छिन्नचैतन्य
स्य घटादि इति विषयत्वसंभवेपि घटादेः इति तादा
त्म्यरहितस्य तदविषयत्वप्रसंगात् इति परिणामस्य
तः करणस्य घटादि इति विषयत्वप्रसंगाच्च परिणा

मपरिणामिनोस्तादात्म्यादित्यर्थः ननु तत्वमस्यादिवा
क्यजन्यज्ञानस्य विषयेण सह यः स्वरूपसंबंधस्तेन न्यून
ज्ञोचरज्ञानोभयस्वरूपात्मकः तत्र सामग्रीविशेषबलाद
पि विषयस्वरूपात्मके संबंधे विशेषानिरूपणे तं न शा
क्यत इत्यत आह विषयविशेषनिरूपणासंभवे इति
विषये निर्विशेषचैतन्यात्मके विशेषाधानासंभवेपि स्व
रूपसंबंधान्तर्गतेन तयाक्रमपवज्ञानस्वरूपात्मके सं
बंधे सामग्रीविशेषबलाद्विशेषाधानसंभवान्नोक्त
दोष इति भावः यद्वा वृत्तीनां विषयेपि संयोगतादात्म्य
योरतिप्रसक्त्या विषयविशेषनिरूपणासंभवे विषयै
र्विषयविषयीभावरूपस्वरूपसंबंधवृत्तीनामिति सं
बंधः अभावसादृश्यादीनामधिकरणादाविव वृत्तीना
मपि विषये संयोगतादात्म्ययोरतिप्रसक्तत्वेन ताभ्यां
वृत्तिप्रति विषयविशेषनियमनासंभवेसति परिशे
षाद्विषयविषयीभावप्रयोजकस्वरूपसंबंधवृत्तीना
मित्यर्थः रूपपदं नियामकपरं विषयविषयिभावस्य
स्वरूपसंबंधनियम्यत्वेन तयोरभेदस्य रूपशब्दार्थस्या
योगात् ननु संयोगतादात्म्ययोर्विषयविशेषनियाम
कत्वाभावेपि वृत्तीनां विषये स्वरूपसंबंधत्वपरिशेषान्न
सिध्यति स्वरूपसंबंधातिरिक्तस्य संबंधान्तरस्य कल्प
नोपपत्तेरित्यत आह क्रमपवेति स्वरूपसंबंधस्य वृत्त्या
दिस्वरूपतयातस्य क्रमसत्वात् क्रमपवस्वरूपसंबंधे वि
शेषकल्पनायोलाघवं संबंधान्तरकल्पनीयत्वात्तस्मिन्
संबंधान्तरे अभेदज्ञानत्वादिनिर्वाहकविशेषकल्पना

पांगौरवंशतोवृत्तीनांविषयैःसहस्वरूपसंबंधत्वमेवेति
भावः ननुतत्त्वमसिवाक्यात्जीवस्यब्रह्माभेदज्ञानो
पगमेतदभेदस्यैवसंसर्गविधयाभानाद्वेदांतानांसंस
र्गागोचरप्रमितिजनकत्वरूपाखंडार्थत्वाभ्युपगमहा
निरित्येतद्दोषंनिरवकाशयितुमाह एवंचेति महावा
क्याजन्यज्ञानगताभेदज्ञानत्वस्यान्यथोपपादितत्वेना
भेनाभेदसंसर्गभानानपेक्षायांसत्यामित्यर्थः हानिर
पीति घटादिवृत्तीनांमूलाज्ञाननिवर्त्तकत्वापत्तिर्ना
स्तिअखंडार्थत्वहानिश्चनास्तीत्यपिशब्दार्थः ॥

ननुघटादिज्ञानवद्ब्रह्मज्ञानस्यापिनमूलाज्ञा
ननिवर्त्तकत्वंयुक्तं निवर्त्तकत्वेनदृष्टस्यानाम
हिम्नत्वरूपस्यविरोधस्यतंत्रत्वात्कार्यस्यचोपा
दानेनसहवृत्तौदृष्टाविरोधाभावादितिचेत्नका
र्यकारणयोरन्यत्रनाशदृष्टाविरोधादर्शनेप्येक
विषयज्ञानाज्ञानप्रयुक्तस्यनाशविरोधस्या
त्रमत्वात्कार्यकारणयोरप्यग्निसंयोगपटयो
र्नाशदृष्टाविरोधदृष्टेस्तत्राग्निसंयोगेऽस्त्य
वयवविभागप्रक्रिययाऽसमवायिकारण
संयोगनाशाद्ध्वपटनाशोनाग्निसंयोगादि
तिवाच्य दग्धपटेपिपूर्वसंस्थानानुवृत्तिद
र्शनेनमुद्गरहतीकृतघटवदवयवविभा

गादर्शनात् तद्वावयवविभागादिकल्पना
याअप्रामाणिकत्वात् नापितच्चैतन्ये नाम
पिदाहेन समवायिकारणनाशात्पटनाश
इति युक्तं सुसुप्तत्वादिभिः सहयुगपदेव प
दस्यदाहदर्शनेन क्रमकल्पनायोगात् य
तोनायत्वादवयवनाशस्तत्रावयवेऽग्निसं
योगादेवनाशस्यवाच्यत्वात् नन्वस्त्वेतदे
वं तथापि सविलासाज्ञाननाशकमिदं ब्र
ह्मज्ञानं कथं नश्येत्तन्नाशकान्तराभावादिति
चेत् ॥

वेदांतजन्यज्ञानस्यापि मूलाज्ञाननिवर्तकत्वमाशि
पति नत्विति नादृश्योति कार्यस्य लोकेऽउपादानस्थिति
विरोधित्वादर्शनादित्यर्थः ब्रह्मगोचरवृत्तिप्रत्यंतःकर
णस्येव उपादानत्वेन तां प्रत्यज्ञानस्यानुपादानत्वात्
तन्निवर्तकत्वं संभवतीति मत्वाह नेति उपादानत्वमु
पेत्याप्याह कार्येति उपादानोपादेययोर्निवर्त्यनिव
र्तकभावप्रयोजकविरोधो नास्तीत्युत्सर्गः सर्वत्रा
ज्ञानत्वउपादानस्थले प्रयोगतेनिवर्तकभावप्रयो
जकतया लोके क्रमसमानविषयज्ञानाज्ञानभाव
स्य विशेषरूपतया तेन सामान्यरूपस्य उपादानोपा
देयभावप्रयुक्ताविरोधस्य बाधोपपत्तेरित्यर्थः लो
के उपादानोपादेययोर्निवर्त्यनिवर्तकभावप्रयोज

कविरोधाद्दर्शनमसिद्धं चेत्याह कार्यकारणयोरपी
ति अग्निसंयोगजन्यकार्यस्य स्वोपादानपटनाशकत्व
दर्शनादित्यर्थः ननु तत्राग्निसंयोगस्य नाशकत्वदर्श
नं भ्रांतिरिति मत्वा शंकते नचाग्नीति प्रक्रियेति अ
ग्निसंयोगानंतरं तंतुक्रियानंतरं तंतूनां विभागस्ततस्तंतूनां प
टासमवायिकारणसंयोगनाशः ततः पटनाशः इति
वैशेषिकप्रक्रियानंतरं तंतुविभागप्रक्रियैव भ्रांतिमू
लेत्याह तथापटेपीति एवं संस्थानसंयुक्तावस्थाव्य
तिरेकदृष्टांतमाह मुद्गरेति यथा मुद्गरहतिकृत
स्य घटस्यावयवेषु विभागो दृश्यते तथा पटदाहा
नंतरं दृश्यतंतुविभागादर्शनेनेत्यर्थः नत्रेति तंत
स्थित्यर्थः वैशेषिकप्रक्रियांतरमपि भ्रांतिमूलमेवे
त्याह नापीत्यादिना नत्रेति पटदाहस्थलइत्यर्थः अग्नि
संयोगस्य क्वचिदुपादानद्रव्यनाशकतायाश्चावश्य
कत्वात् पटनाशकत्वमपि तस्यैवेत्याह यत इति यतो
द्व्यणुकादयस्तावद्व्यणुकावयवस्य परमाणोर्न नाशः
तत्र द्व्यणुके विद्यमानादग्निसंयोगादेव तदुपादानभू
तद्व्यणुकनाशस्य वाच्यत्वान्न च तत्रावयवविभाग
प्रक्रियया परमाणुद्वयसंयोगनाशादेव द्व्यणुकना
श इति वाच्यं स्वावयवावयविविभागप्रक्रियाया निर
स्तत्वात् तथा चाग्निसंयोगस्य स्वोपादानपटनाशक
त्वदर्शनेन न भ्रांतिरिति भावः नन्वस्त्वेतदेवमिति य
त ब्रह्मज्ञानमेव मतः करणद्वारा स्वोपादानाज्ञानना
शकमस्त्वित्यर्थः तथापीति ब्रह्मज्ञानस्य सविलासा

ज्ञाननाशकत्वेपीत्यर्थः स्वकार्यज्ञाननाशकस्याज्ञा
ननाशकालेऽवशिष्यमाणस्य ब्रह्मज्ञानस्य नाशो
नास्तित्येन स्वस्य स्वनाशकत्वायोगात् नाशकान्तरा
नवेक्षणाच्चेत्यर्थः ॥

यथा कतकरजः सलिलेन संयुज्य पूर्वसंयु
क्तरजोन्तरविश्लेषं जनयत्स्वविश्लेषमपि
जनयति यथा वा भुज्यमानं ब्रह्मज्ञानं
सर्वाध्यस्तसर्वप्रपंचं निवर्तयत्स्वात्मानम
पि निवर्तयतीति केचित् अन्ये त्वन्यन्निवर्त्य
स्वयमपि निहन्ती दग्धलोहपीताम्बुन्याय
मुदाहरन्ति अपरे त्विदं दग्धतृणकूटदहनो
दाहरणमाहुः नचध्वंसस्य प्रतियोग्यतिरि
क्तजन्यत्वनियमः अप्रयोजकत्वात् निरिन्ध
नदहनादिध्वंसे व्यभिचाराच्च नचध्वंसस्य प्र
तियोगिमात्रजन्यत्वेऽतिप्रसंगात् कारणा
न्तरावश्यंभावाच्च निरिंधनदहनादिध्वंसेपि
कालादृष्टेश्वरेच्छादिकारणान्तरमस्तीति वा
च्यं अतिप्रसंगापरिज्ञानात् नच घटादिध्वं
सस्यापिकारणान्तरनिरपेक्षत्वं स्यादित्यतिप्र
संगः ध्वंसमात्रे कारणान्तरैरपेक्षाऽनभि

३
शि॰ले॰
टी॰
७३

पानात् न च घटध्वंसदृष्टान्तेन ब्रह्मज्ञानध्वं
सस्य कारणान्तरापेक्षासाधनेन दृष्टान्तेन
मुद्गरपतनापेक्षायामपि साधनापत्तेः ॥

अथ मंदब्रह्मज्ञानव्यतिरिक्तस्य सकलस्य ब्रह्मज्ञानेन
नाशः पश्चादवशिष्टस्य ब्रह्मज्ञानस्य नाशः इति क्र
मो नोपपद्यते किं तु ब्रह्मज्ञानेन सविलासाज्ञाननाश
काले सविलासाज्ञानेन सहैव ब्रह्मज्ञानस्यापि ना
शः स्यादुपपद्यते ब्रह्मज्ञानस्यैव स्वनाशं प्रत्यपि हेतु
त्वाभ्युपगमात् न चैकस्यैव स्वपरविलापकत्वं न दृ
ष्टमिति वाच्यं कतकरजसि दृष्टत्वादिति परिहरति
यथेति पूर्वेति कतकरजः संयोगात्पूर्वं जलेन संयु
क्तरजोन्तरैर्जलस्याविशेषमित्यर्थः पूर्वोप्यस्तेति व
लितानाप्यामासात्पूर्वेत्यर्थः अन्येतिति यथा वह्नितप्त
लोहपिंडे प्रदीप्तमंबु लोहगतमग्निं नाशयदात्मा
नमपि नाशयति तथा ब्रह्मज्ञानमपीत्यर्थः ब्रह्म
ज्ञानस्यात्मातिरिक्तं सर्वं निवर्तयतः तदैव स्वस्या
पि निवर्तने दाप्यलोहेन पीताम्बुरूपं दृष्टान्तमुदा
हरंतीत्यन्तरार्थः अपरेतिति यथा शुष्कतृणस
मूहे प्रदीप्तो दहनस्तृणकूटं नाशयन्नात्मानम
पि नाशयति तथा ब्रह्मज्ञानं नकार्यसमुदाये समु
त्पन्नो ब्रह्मप्रत्ययः तन्नाशयन् आत्मानमपि ना
शयतीत्यर्थः ननु दग्धदाह्यदहनादिन्यायेन ब्र
ह्मज्ञाननाशः इत्युपपादनमयुक्तं घटादिनाशे ब्र

तियोगिघटाद्यतिरिक्तस्तु ज्वरपानादिकारणं नरद
र्शनेन ध्वंसस्य प्रतियोग्यतिरिक्तकारणाजन्यत्वनि
यमादिति शंकते न च ध्वंसस्येति निरिंधनेति इंधना
नानि:शेषत्वंनाशानंतरं दहनस्य स्वनाशवनाशादर्शने
नानिरिंधनदहनध्वंसे स्वापायवहितपूर्वकाली
नज्ञानादिध्वंसे च प्रतियोगिमात्रजन्ये व्यभिचाराद्वेत्य
र्थः उक्तव्यभिचारे सर्वविवादीपरिहरति निरिंधनेति
प्रतिप्रसंगस्येवासिध्या ध्वंसे प्रतियोग्यतिरिक्तकार
णाजन्यत्वनियमस्याप्रयोजकत्वमित्याशयेन हेतुप्र
यतिसिद्धांती प्रतिप्रसंगापरिज्ञानादिति न तु कुतो
परिज्ञानमिति चेन्न वक्तव्य घटज्ञानध्वंसस्य प्रति
योग्यतिरिक्तजन्यत्वे घटादिध्वंसोपि प्रतियोग्यति
रिक्तकारणानपेक्षः स्यादित्यतिप्रसंगो वा घटादिध्वं
सवत् घटज्ञानध्वंसोपि प्रतियोग्यतिरिक्तकारणापे
क्षः स्यादित्यतिप्रसंगो वा घटज्ञानध्वंसवत् घटज्ञाना
दिध्वंसोपि कारणांतरानपेक्षः स्यादित्यतिप्रसंगो वा घ
टज्ञानस्य स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणएव नाशः स्यादित्य
तिप्रसंगो वा विवक्षितः इति तत्राद्यमनूद्य दूषयति न
चेति ध्वंसमात्रवृत्तिध्वंसत्वावच्छिन्नस्यार्थः अनभिधा
नादिति न च सिद्धांतिना तथानभिधानेपि ध्वंसत्ववि
शेषान तत्तदापाद्यत इति वाच्यं अप्रयोजकत्वादिति
भावः द्वितीयमतिप्रसंगेन दूषयति न च घटध्वंसद
र्शनेनेति ध्वंसत्वहेतुनेतिशेषः ॥

२
सि॰ले
ही॰
७४

74

नापिज्ञानत्वेसत्वसमास्याहृष्टज्ञानादित्वेसत्या
पिकारणांतरनैरपेक्ष्यंस्यादित्यतिप्रसंगः
मैथुनानलत्वेसत्यजलसेकादिदृष्टकारणा
पेक्षत्वेपिनिरिंधनानलत्वेसत्यनदनपेक्षत्व
वजायतज्ञानत्वेसत्यविशेषगुणांतरापेक्ष
त्वेपिस्वभूमिसर्वज्ञानत्वेसत्यतदनपेक्षत्व
वन्द्वमूलाज्ञाननिवर्तकज्ञानत्वेसत्यतदन
पेक्षत्वोपपत्तेःनापिकारणांतरनैरपेक्ष्ये
सत्यनंतरक्षणप्रध्वंसःस्यादित्यतिप्रसंगः
इष्टापत्तेःतदुत्पन्नान्तरक्षणप्रध्वस्तायस्त
निखिलप्रपंचदाहेननदंतरोत्पत्तत्स्यापि
तदैवदाहाभ्युपगमात् निरिंधनदहनत्वेस
मायेनबलज्ञानत्वेसत्यापिकालादृष्टेश्वरे
च्छादिकारणांतरजन्यत्वेपविरोधाच्च सर्वप्र
पंचनिहंतुरनंतरमेकक्षणाघस्थ्यबलज्ञानस्यानि
हतिरित्यनभ्युपगमेनयुगपत्सर्वदाहेसर्व
त्वोविरविरोधःसंवंधपरूपस्पर्श्वांतरस्वरूपस
वाकालस्पेश्वरप्रसारस्वरूपस्यानःकरणगुण
विशेषस्वरूपस्यवाहष्टस्यात्येषांचसत्वात् न
चनत्रज्ञानातिरिक्तकारणापेक्षणेबलज्ञा

नस्यामिथ्यात्वप्रसंगः ज्ञानैकनिवर्त्यत्वं मिथ्या
त्वमित्यभ्युपगमादिति वाच्यं ज्ञानाघटितस्य
मस्य निवर्त्यत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य तदर्थ
त्वात् ॥
तृतीयमनूद्या.... जकत्वेन दूषयति नापि ज्ञान
ध्वंसत्वसाम्यादिति ब्रह्मज्ञानध्वंसघटध्वंसयोरिति शे
षः सुषुप्तीति सुषुप्तिपूर्वज्ञानादिगुणस्य नाशक
गुणान्तरानापत्त्यायां तस्यापि नाशकान्यगुणान्तरक
स्यानापत्त्या सुषुप्त्युच्छेदप्रसंगः स्यान्न तत्परिहारा
य सुषुप्तिपूर्वज्ञानादिगुणस्य नाशकान्तरानपेक्ष
त्वं वक्तव्यमिति भावः मूलाज्ञाननिवर्तक इति ब्रह्म
ज्ञान इत्यर्थः चतुर्थमतिप्रसंगमनूद्य तस्येष्टत्व
माह नापि कारणान्तरनैरपेक्ष्यमिति ब्रह्मज्ञानध्वं
सस्येति शेषः ननु दाहनिरिंधनदहनध्वंसादौ
जलसेकादिविशेषकारणानां व्यभिचारदर्शनेपि
साधारणकारणानां व्यभिचारादर्शनेन ब्रह्मज्ञानध्वंस
स्यापि साधारणकारणापेक्षा दुर्वारेत्यत आह निरिं
धनदहनध्वंसन्यायेनेति ननु प्रथमक्षणे ब्रह्मज्ञा
नस्य जन्म द्वितीयक्षणे सविलासाज्ञाननिवृत्तिः तृ
तीयक्षणे ब्रह्मज्ञानस्य निवृत्तिरिति क्रमे सति ब्रह्मज्ञा
ननाशात् पूर्वक्षणे कालादृष्टादीनामसत्त्वात्कथं ते
षां ब्रह्मज्ञाननाशहेतुत्वाभ्युपगमे विरोधाभावइ
त्यत आह सर्वप्रपंचेति क्षणमनेनाह विदवियति प
रमनेनाह द्वयान्तरेति यद्वा क्षणमनेनापीश्वरस्यकालत्व

३
सि·ले·
टी·
७५

75

मभिप्रेत्याह इत्थंतनेति स्वमतेनैवादृष्टस्य द्विप्रकारत्वमा
ह ईश्वरेति प्रसादश्च हरणमुपलक्षणं पुण्यं ईश्वरप्रसा
दरूपं पापं ईश्वरक्रोधरूपमिति दृष्टं त्वंतःकरणेति आ
त्मनः स्वमते निर्गुणत्वादिति भावः अन्ये यां चेति ईश्वर
दिगादीनामपीत्यर्थः नचतत्रेति ब्रह्मज्ञानत्वे सत्य
र्थः ज्ञानैकनिवर्त्यत्वं हि ज्ञानातिरिक्तानिवर्त्यत्वे सति
ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपं यच्चाज्ञानेन भवति ज्ञानसाध्याया
मज्ञाननिवृत्तौ ज्ञानातिरिक्तस्य प्रतियोगिनोपि हेतु
त्वात् किंत्वन्यदेवतदित्याह ज्ञानाघटितेति ज्ञानाघ
टिता या सामग्री तदनिवर्त्यत्वे सतीत्यर्थः प्रपंचस्य
त्वमतेपि घटादेर्ज्ञाननिवर्त्यत्वमस्ति घटं नाशयामी
त्यादिज्ञानपूर्वकं मुद्गरपातनादिना तन्नाशदर्शना
दिति तद्वारणाय संघटितं घटादिनाशस्य ज्ञानपूर्वक
त्वनियमाभावेन ज्ञानाघटितसामग्रीनिवर्त्यजाती
ये घटादौ तदघटितसामान्यनिवर्त्यत्वस्याभावात्
न च परमते नाशमात्रे सेश्वरज्ञानघटितसामग्रीसा
ध्यत्वा नदीयज्ञा ॥

नान्यः पंथा इति श्रुतिरपि तत्रैव तात्पर्यात्
प्रतो शुक्तिरूपवदग्यदाह्यदहनादिन्यायः केचि
न्वहति रूपं ब्रह्मज्ञानेनाज्ञानतन्मूलप्रपंच
निवर्तके यज्ञानस्य प्रकाशानिवर्त्यत्वनिय
मेन जडरूपहानिनिवर्त्यत्वायोगात् किंतत

दारूढचैतन्यप्रकाशस्तन्निवर्तकः स्वरूपेण
तस्याज्ञानादिसाहित्येन यातदनिवर्तकत्वेपि
प्रखण्डाकारवृत्त्युपारूढस्य तन्निवर्तकत्वोप
पत्तेः न्तृणादेर्भासिकाप्येषा सूर्यदीप्तिरूपेण
देहेन सूर्यकान्तमुपारुह्य तन्यायेन तत्र योज
येदित्यभिप्रेत्योक्तेः एवं च यथाग्निर्विकाष्ठ
मुपारुह्य ग्राममनगरादिकं दहन्नवह्निर्दह
त्येवं तद्दीपिकाष्ठं तथा चरमवृत्तिमुपारुह्य
निखिलप्रपंचमुन्मूलयन्नखण्डचैतन्यप्र
काशस्तन्निवर्तनेपि प्रगल्भत इति तत्तन्त्रा
शकाविदनुपपत्तिरित्याहुः ॥

नमादायकार्यमात्रे ज्ञानाघटितसामग्र्यानिवर्त्यत्वेम
ज्ञानानिवर्त्यत्वमस्तीति तेनतन्मिथ्यात्वनिर्वचनमि
तिवाच्यं लक्षणेज्ञानपदस्य जैवज्ञानपरत्वात् आत्म
न्यतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यमिति भावः ननु कार्य
मात्रे कालादृष्टादेः कारणत्वमित्यंगीकृत्य ब्रह्मज्ञा
नध्वंसेपि कालादृष्टादेः कारणत्वाभ्युपगमे मूलाज्ञा
नध्वंसरूपमोक्षेपि कालादेः कारणत्वं स्यात् कार्यत्वा
विशेषात् न चेष्टापत्तिः नान्यः पंथा इति श्रुतिविरोधा
दित्यत आह नान्यः पंथा इति अस्याः श्रुतेः ज्ञानमेकमे
व मोक्षसाधनमित्यत्र न तात्पर्यं किं तु मोक्षस्य ज्ञाना

३
सि॰ले॰
टी॰
७८

76

चरितं किमपि साधनं नास्तीत्यत्र नास्त्यर्थे अतो न श्रुति
विरोधश्चेत्यर्थः अत इति श्रुतिविरोधादिरूपबाधकाभा
वादित्यर्थः हृतिरूपस्य ब्रह्मज्ञानस्याविद्यादिनाशक
त्ववदेव स्वनाशकत्वमप्यस्तीत्युक्तमिदानीं हृतिरूपब्र
ह्मज्ञानस्याविद्यादिनाशकत्वं स्वनाशकत्वे वा नास्ति किं
तु तद्हृत्यारूढचैतन्यमेव तद्हृतिसहितसर्वनाशकमि
ति मतमाह केचित्विति ननु चैतन्यस्याज्ञानादिसाध
कत्वात्कथं तस्य नाशकत्वमत आह स्वरूपेणेति तत्र
दृष्टान्तं लोके न दर्शयति तृणादेरिति एषा ऽप्रत्यक्षासू
र्यदीप्तिः स्वरूपेण तृणादेः प्रकाशिकापि सूर्यकान्तम
णिमुपारूढा तृणादिकं दहतीति प्रत्यक्षसिद्धं तन्न्या
येनात्र चैतन्ये योजयेत् चैतन्यं स्वरूपेणाज्ञानादिप्रका
शकमपि हृतिविशेषसंसृष्टं सदज्ञानादेर्नाशकमिति
निश्चितत्वादेव ननु साधकस्य कथं बाधकत्वमित्यसं
भावनया प्रमाणसिद्धमर्थमुपेक्षेतेति लोकन्यायं
ननु मणिमारूढा सूर्यदीप्तिः मणिव्यतिरिक्तमेव तृणादि
कं दहति न तु मणिमपि तथा च हृत्यारूढं चैतन्यं हृति
व्यतिरिक्तमेवाज्ञानादिकं नाशयेन्न हृतिमपि तथा च
ब्रह्मज्ञानं कथं नश्येत् नाशकान्तराभावादिति शंका
याः समाधानं कथं लब्धमत आह एवं चेति चैतन्यस्य हृ
त्यारूढस्य नाशकत्वे प्रकाश्यप्रकाशयोरेव लोके नि
वर्त्यनिवर्तकभावदर्शनात् प्रकाशस्यापि सहकारि
विशेषवशेन नाशकत्वाविरोधाच्चेति युक्तिद्वयेन सि
द्धे सतीत्यर्थः उक्त··· न्नेति मूलमनात्मज्ञानेन सह

नाशयन्तीत्यर्थः प्रगल्भत इति भवतीत्यर्थः तन्नाश
इति चरमवृत्तिनाशा इत्यर्थः ॥

अथैतद्ब्रह्मज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकं ज्ञा
नाज्ञानयोरेव साक्षाद्विरोधात् प्रपंचस्य
तूपादाननाशान्नाश इति प्रपंचान्तर्गतस्य
ब्रह्मज्ञानस्यापि तत एव नाशः न च प्रपंच
स्य ज्ञानानिवर्त्यत्वे मिथ्यात्वानुपपत्तिः प्रप
ञ्चनिवृत्तेः साक्षात्तज्ज्ञानजन्यत्वाभावेऽपि ज्ञा
नजन्याज्ञाननाशजन्यत्वान्न साक्षात्तु परंप
रया वा ज्ञानैकनिवर्त्यत्वं मिथ्यात्वमित्यंगी
कारात् एवं च तत्त्वसाक्षात्कारोदयेऽपि जी
वन्मुक्तस्य देहादिप्रतिभासमुपपद्यते प्रा
रब्धकर्मणा प्रतिबंधेन तत्त्वसाक्षात्कारोद
येऽपि प्रारब्धकर्मतत्कार्यदेहादिप्रतिभासा
नुवृत्त्युपादानाविद्यालेशानिवृत्त्युपपत्तेः
अज्ञानवत्प्रपंचस्यापि साक्षाद्ब्रह्मसाक्षात्का
रनिवर्त्यत्वेनाद्यमनुपपद्यते इति विरोधिनि ब्र
ह्मसाक्षात्कारे सति प्रारब्धकर्मणः स्वयमव
स्थानासंभवेनाविद्यालेशानिवृत्तिप्रतिबंध

३
सि॰ ले॰
टी॰
११

77

कृत्वा योगादिमाहुः इति श्रीशास्त्रसिद्धान्त
लेशसंग्रहे तृतीयः परिच्छेदः ३ ॥

अज्ञाननाश॰॰ ब्रह्मज्ञाननाशहेतुरिति मतं दर्शय
ति अन्येत्विति अज्ञानस्यैवेति उक्तं च पंचपादिकाया
ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति साक्षादिति विरोध
प्रयोजकस्य समानविषयत्वादेरज्ञान एव संभवादि
त्यर्थः तत एवेति उपादाननाशादेवेत्यर्थः साक्षात्प
रंपरया वेति मूलाज्ञानमात्रस्य ज्ञानेन निवर्त्यतया
मिथ्यात्वसिद्धौ मूलाज्ञानातिरिक्तजडमात्रस्य तद
धीनतया स्वयं साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावेऽपि कृत्स्न
प्रपंचस्य मिथ्यात्वसिद्धिरप्रत्यूहेत्यपि मंतव्यं अस्य
मतस्य जीवन्मुक्तिशास्त्रानुगृहीतत्वं दर्शयति एवं
चेत्यादिना अज्ञानातिरिक्तस्य जडस्य ज्ञानेन सह
साक्षाद्विरोधाभावे सतीत्यर्थः ननु तत्त्वसाक्षात्कारे
ण ज्ञाननाशे सत्युपादानाभावात् देहादेरवस्थाना
संभवे सति कथं विद्योदये देहादिप्रतिभासः अ
त आह प्रारब्धेति तत्त्वसाक्षात्कारोदये सत्यज्ञानस्य
निःशेषेण निहतिप्रसक्तौ प्रारब्धकर्मकृतप्रतिबंध
वशादज्ञानलेशस्य निहतिर्न संभवति तल्लेशानुवृ
त्तौ च तत्त्वज्ञानानन्तरमपि प्रारब्धकर्मणः तत्कार्यस्य
देहादिप्रतिभासस्यापि अनुवृत्तिर्युज्यते देहाद्युपादा
नभूतस्याविद्यालेशस्यानुवृत्तेरित्यर्थः एवमनेजी

वन्धकत्वसिद्धिमाह अज्ञानवदिति जीवन्मुक्तस्य देहा
दिप्रतिभासइत्यर्थः विरोधिनीति अज्ञानस्येव प्रारब्ध
कर्मणोपि साक्षाद्विरोधिनीत्यर्थः श्रीकृष्णमनसा ध्या
त्वा श्रीकृष्णं संप्राप्यैव व्याख्यातोयं परिच्छेदः श्रीकृ
ष्णपरितुष्टये १ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचा
र्य श्रीमत्स्वयंप्रकाशानंदसरस्वतीदिव्य श्रीचरणार
विंदसंलग्नरजोभूतस्याच्युतकृष्णानंदतीर्थस्य कृतौ
शास्त्रसिद्धांतलेशसंग्रहव्याख्यायां श्रीकृष्णालंकारा
ख्यायां तृतीयः परिच्छेदः ॥ ३ ॥ संमाप्तम् ॥

७८

नं० ५३८८-घ

सिद्धान्तलेशसंग्रहः टीकासहितम् (वेदान्त)

पत्राणि (क) २२१ (ख) १०८ (ग) ७८ = ४०६

लेखकः श्रीमत्स्वयंप्रकाशानंदसरस्वती

शिष्यः श्रीबालमुकुन्दस्तस्य

शिष्यः श्रीविश्वनाथतीर्थः

किन्तु मूलकर्त्ता अप्पदीक्षितः

